

Др Тія Витанович

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
КООПЕРАТИВНОГО
РУХУ**

63.3(4чкр)

В 54

Д-р ІЛІЯ ВИТАНОВИЧ

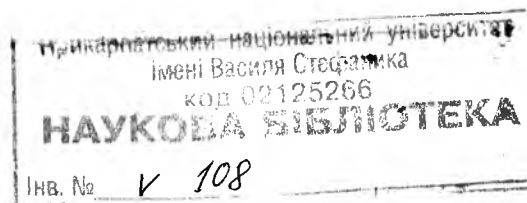
HISTORY of UKRAINIAN CO-OPERATIVE MOVEMENT

BY

ILLIA VYTANOVYCH, Ph. D.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

Із праць Історично-Філософічної Секції НТШ

TUK — UKRAINIAN ECONOMIC ADVISORY ASSOCIATION, Inc.
NEW YORK 1964

ТУК — ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
НЬЮ-Йорк 1964

Copyright 1964 by TUK — Ukrainian Economic Advisory Association, Inc.

Всі права застережені

*Мовний редактор — Леонід Полтава
Технічний керівник — Софрон Федів
Обкладинка — Петро Холодний*

Ілля Витанович, д-р філ., дійсний член Наукового Т-ва ім. Шевченка, колишній учитель Торговельно-Кооперативної Школи Т-ва "Рідна Школа", директор Кооперативного Ліцею Рев. Союзу Українських Кооператив у Львові, професор історії народного господарства, кооперації й історії соціально-економічних ідей в Українському Технічно-Господарському Інституті й Українській Високій Економічній Школі та модерної історії в Українському Вільному Університеті.

Printed in USA.

Друком Поліграфічного Відділу ТУК-у

ПРИСВЯТА

Присвячуємо цю працю всім тим, які у визвольних змаганнях Українського Народу, сповнені віри в кооперативні ідеали добра, краси й соціальної справедливості, були за цю віру гнані й переслідувані, — які на далеких і невідомих шляхах заслань та в підвалах в'язниць життя своє в жертву принесли; — всім провідникам і співучасникам українського кооперативного руху, які знеможені впали на шляхах великого істоду з Рідної Поневоленої Землі; — всім тим, що померли в тузі за Нею на чужині.

Хай вічна буде пам'ять про їх чесний труд і велику жертву!

ПЕРЕДМОВА

У несприятливих обставинах довелося мені писати "Історію українського кооперативного руху" – далеко від Рідного Краю, де цей рух понад 70 років був тісно пов'язаний з національно-політичними й соціально-визвольними змаганнями українського народу. Кооперативний рух був одним із найважливіших відтінків тих змагань, бо виходив з реальних життєвих потреб народніх мас. Він мобілізував їх до самооборони своїх, тісно переплітаних, соціальних і національних справ, виховував маси на високих ідеалах громадської самопомоги й самоуправи, у стримлінні до поступу, до волі, добра і краси. До 1939 р. український кооперативний рух солідаризувався з міжнароднім кооперативним рухом; його верховні організації були членами Міжнародного Кооперативного Союзу (International Co-operative Alliance), передові діячі української кооперації брали участь у його конгресах та погоджували свої стримління з ідеологією й основними спрямуваннями цієї провідної установи всесвітнього кооперативного руху.

Не легко мені було зібрати потрібний матеріал для вірного і всестороннього зображення етапів розвитку кооперативного руху на всій Українській Землі, зілюструвати цифрами всебічно його суспільно-громадські та культурні досягнення. Я не розпоряджався (так як це було б за нормальних обставин) ні докладними і безперервними статистичними зведеннями, ані протоколами та звітами з діяльності кооперативних підприємств, їхніх верховних союзних організацій та установ. Ті матеріали залишилися на рідній землі; багато з них напевно пропало в пожежах і руїнах лихоліття, і не відомо, чи збережеться бодай мала їх частина.

До країн вільного світу небагато з документів і кооперативної літератури вивезли співучасники кооперативного руху, та й із того чимало пропало по дорозі.

Багато часу й енергії довелося витратити на те, щоб лише зібрати відомості про збережені матеріали в бібліотеках і в приватних руках в Європі, США, Канаді та знайти способи, як їх одержати й використати.

Окремих книжкових видань, що стосуються історії українського кооперативного руху, в нас небагато. До того ж вони охоплюють лише певні періоди, окремі сектори кооперативної організації, обмежуються тільки до окремих частин Української Землі.

З таких згадаємо праці: А. Жука – "Українська кооперація в Галичині", Київ-Львів, 1913; П. Пожарського "Нарис з історії української кооперації", Київ, 1919; Ю. Павликовського "Під прапором Самопомочі – слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою Народньої Торгівлі" – Львів, 1923; П. Височанського "Начерк розвитку української споживчої кооперації", т. I-II, вид. "Книгоспілки", 1925 р., його ж "Коротка історія кооперативного руху на Укра-

іні" – Харків, 1925; "Двадцять п'ять років будівництва сільсько-господарської кредитової кооперації (до 25-річного ювілею життя й діяльності Бердянського Сільсько-Господарського Кредитового Союзу 1902-1927" – вид. "Сільського Господаря", Харків, 1927; Е. Дешка "Кооперація на Україні". – вид. Центрального Статистичного Управління УСРР, 1927; І. Батюка, "Сільсько-господарська Кооперація на Україні", 1925; І. Івасюка, "Кредитова Кооперація на Україні", – Праці Українського Наукового Інституту, т. XI, Варшава, 1933; А. Качора "Українська Молочарська Кооперація в Зах. Україні", циклоп. вид., Мюнхен, 1949, та короткі монографії того ж автора, присвячені видатним діячам зах.-укр. кооп. руху – Ю. Павликовському, О. Луцькому, Д. Коренцеві й О. Бачинській – Вінніпег, 1950-1955. Монографічні студії з історії українського кооперативного руху появлялися здебільшого в окремих збірниках, з нагоди ювілейних річниць верховних кооперативних організацій, і в періодичних кооперативних журналах, таких як "Кооперативна Зоря", "Сільський Господар", "Українська Кооперація", "Комашня" з часів визвольних змагань 1918-1920; у таких пізніших, як "Кооперативне Будівництво", двотижневик споживчої кооперації в Харкові, "Нова Громада", вид. "Книгоспілки" 1923-30; в Галичині – в "Економісті" 1904-1914 і "Самопоміч" 1909-1914, вид. Крайового Союзу Ревізійного й "Господарському Кооперативному Часописі" 1921-1939 та "Кооперативній Республіці" 1928-1939, вид. Р. С. У. К. у Львові.¹

З авторів, на використані праці яких будемо частіше посилалися й які присвятили важливіші студії до історії кооперативного руху (вміщені в кооперативній пресі), згадаємо – крім уже названих – передусім проф. М. Туган-Барановського, проф. Б. Мартоса, проф. К. Мацієвича, проф. О. Мицюка, проф. С. Бородаєвського, д-ра К. Коберського. Крім посилань на них в примітках, докладний список їхніх праць вміщую при кінці в бібліографічному списку.

Не все вдалося зберегти й розшукати з моїх власних студій, – деякі з них були публіковані в Г. К. Ч., найбільше в "Кооперативній Республіці", в 1933-1939 рр. Вдалося мені зберегти дещо в рукописах: це переважно нотатки для підготовки лекцій під час моєї педагогічної праці, – в Торговельній Школі т-ва "Рідна Школа", в Кооперативному Ліцеї Р. С. У. К. 1938-1940 у Львові, на багатьох кооперативних курсах, зокрема на пам'ятних "Вакаційних Курсах для працівників і прихильників кооперативного руху" 1935-1939; в Українському Технічно-Господарському Інституті та Українській Високій Економічній Школі, в Регензбурзі й Мюнхені, в 1945-49 роках.

Важливим нашим джерелом є роздобуті окремі публікації про кооперативні з'їзди і конгреси, як напр., "Пропамятна Книга Просвітньо-Економічного Конгресу" у Львові 1909 р., матеріали з II-го Всерос. Кооп. З'їзду в Києві 1913 р., "Третього Всеукраїнського Загального Кооперативного З'їзду" в Києві 1918 р., чи "Резолюції VII Крайового Кооперативного З'їзду" у Львові 1932 р.; також звіти й описи в пресі щорічних "парламентів" – Загальних Зборів верховної організації західньо-укр. кооп. руху – Ревізійного Союзу Українських Кооператив 1921-1939.

Дуже обмежено міг я користуватися й ілюструвати нашу "Історію українського кооперативного руху" цифровими даними, бо чимало опублікованого й зібраного, тільки для власного вжитку кооперативних організацій, статистичного матеріалу трудно було роздобути.

Крім вибраного з того, що було публіковане в періодичній кооперативній пресі, мав я дещо із статистики Р. С. У. К., публікованої в щорічних "Календарях українського кооператора", а також "Річники Українського Економічного Бюро" I-IV, Варшава, 1933-1938; фрагменти публікацій Центрального Статистичного Управління УСРР у 1921-1930 рр. – таких як "Вісник Статистики

України"; "Україна", стат. річник, Харків, 1925-1929; "Статистика України" – Харків, 1922-1931; "УСРР в цифрах". Мав теж деякі дані з нашої кооперації, рідко публіковані в журналі Міжнародного Бюро Праці в Женеві "International Labor Review", особливо в його статистичних збірниках п. з. "International Directory of Co-operative Organizations" (останній до війни вийшов 1939 р., перший по війні 1958 р.) та в журналі Між. Кооп. Союзу "Review of International Cooperation."

Зрештою, доля розвитку українського кооперативного руху, зокрема в часі двох світових воєн, революції, в роках терору більшовицького режиму чи польської "пацифікації", була така, що з великими труднощами доводилося збирати й публікувати статистичний матеріал в однакових періодах часу й за однаково погодженою схемою. Великі труднощі справляє відсутність однорідної системи в статистичних підсумках в різних часах і частинах Української Землі, в різних займанщинах; часто годі вилучити статистичний матеріал із загальних статистичних публікацій для всієї держави, до складу якої входили Українські Землі. Мінливі й знецінювані валюти в неспокійних часах воєн і революцій утруднюють реальну оцінку господарських операцій і досягнень кооператив; це послаблює вимову цифр, їхню вірну оцінку сучасному, а ще більше справлятиме труднощів майбутньому читачеві й дослідникові.

З такого неоднородного й перериваного, фрагментарного статистичного матеріалу можна складати лише принагідні й відокремлені звіти та показувати лише те, що було найсуттєвіше і має найбільше тривку цифрову вимову.

Дозволю собі щиро заявити, що в цій праці я не надавав особливого значення докладному вибиранню цифрового матеріалу, бо, тепер порівнюючи, свідомий вже знецінені його вартості для справжнього пізнання організаційної динаміки, ідейного піднесення та національно-громадського значення українського кооперативного руху. Більше уваги я звертав на виявлення та оцінку тих ідей і факторів, які стимулювали наш кооперативний рух, визначали йому місце у визвольних змаганнях нашого народу, підносили його культурні амбіції та спрямовували його стримління в солідарну співдію з модерним міжнародним рухом змагань за справедливість, за право й достойність людини в її економічній творчості.

Систематизую працю за хронологічним чергуванням етапів розвитку українського кооперативного руху, підкреслюючи й призначаючи найбільше місця й уваги двом із них: 1. Добі кооперативного будівництва років 1917-1921 – часово короткому періодові визвольних змагань, але найбільше буйному не тільки господарським і організаційним розмахом, але й важливого зформуванням та повним виявом свого ідейного спрямування, збагаченням традицій українського кооперативізму прикладними тривкими підставами організаційних форм союзу його будівництва та його ролі й досвіду в організації народного господарства України. 2. Відвожу багато місця історії українського кооперативного руху на західньо-українських землях у 1921-1939 роках – періодові, який, збагачений досвідом попереднього, удосконалив організаційну справність кооперативного будівництва, поглибив у широких масах об'єднаного членства вірність кооперативним ідеалам та виявив велику міць солідарної кооперативної громади.

У початкових розділах попередую ці дві основні частини праці нарисом політичних і соціально-економічних стосунків другої половини XIX і початку XX ст. на Українських Землях, з яких виник і взяв свій початковий розвиток український кооперативний рух; додаю також (як це, зрештою, чинять деякі історики кооперації інших країн) погляд на окремі, довго в нашому народі зберігані, форми великородинної господарської спільноти, сусідської, громадської самодопо-

моги, товариської співпраці, бо й ці давні форми побутового спілчанства мали своє значення для початків нашого модерного кооперативного руху.

Належне місце присвячую цікавим і, з погляду історичного досвіду, важливим змаганням української кооперативної організації в періоді Нової Економічної Політики (НЕП-у), а далі показую, як більшовицький режим пограбував і зруйнував економічні надбання української кооперації, фізично винищив не лише передових організаторів та ідеологів руху, а й тисячі рядових працівників і членів кооперативних об'єднань.

Не лише для хронологічного порядку й продовження відмічаю далі періоди існування кооперації з назви (її фікції в советській дійсності) – бо і в них трапляються зразки протиріч тієї діяльності й досвіду та свідчення про непоборність у людській природі туги до добра і правди в добровільній, свободній співпраці.

Даю також короткий перегляд кооперативних організацій української еміграції, – її намагання зберегти світлі традиції громадських стримлів на рідних землях, в упевненій свідомості ваги економічної самопомогі, організації "малих діл", в обставинах нових поселень.

На підставі тих головних розділів, замість висновків – закінчення, накреслюю ідеологічні підстави українського кооперативного руху так, як їх сформулювали найкращі мислителі, сподвижники нашого руху, в повній і солідарній згоді з ідеями піонерів усесвітнього кооперативізму – так, як доповнював їх досвід наших змагань та щире сприймання їх широкими масами українського членства.

Вважаю можливим і потрібним подати історію українського кооперативного руху в його соборній органічній цілості так, як він виявився на всіх Українських Землях, дарма що вони були порозривані між різними політичними займанщинами і нашому рухові доводилося перемагати перешкоди в межах різних політичних кордонів, в неоднакових умовах правових норм і обставин.

Бо наш рух передусім характеризують аналогічні обставини національного й соціально-економічного пригнічення, серед яких виник він у своїх початках, а потім у процесі його розвитку – с в і д о м е ф о р м у в а н н я ідейної його спільноти, однакових стримлів і прагнень, організаційних прикладів. Це, між ін., підтвердили заяви, взаємообмін досвідом, думками та спільним спрямуванням завдань провідників українського кооперативного руху на Провісвітньо-Економічному Конгресі у Львові 1909 р. і на II-ому Кооперативному З'їзді в Києві 1913 року, і вже цілком ясно пізніше.

Даючи в цій праці портрети-зарисовки про життя й діяльність видатних провідників українського кооперативного руху, я свідомий їх методологічної й текстової недосконалості. Непропорційність у призначенні місць, за вагою ролі окремих кооперативних діячів у нашому русі, часто виникає через відсутність достатніх біографічних даних, зокрема про тих, які загинули без вісті в вирі лихоліть. Тому змушений навіть пропускати та не завжди належно згадувати світлі ймення найкращих, тихих, найбільше відданих нашому рухові провідних і рядових його співучасників. Шановним критикам, які даватимуть оцінку моїм старанням, буду вдячний за ласкаві завваги й доповнення існуючих недоліків і прогалин, зокрема на тих сторінках праці, що присвячені світлій пам'яті заслужених кооператорів.

Вміщую на сторінках книжки світлини видатних постатей, групові пам'ятки з кооперативних з'їздів, свят, курсів, домівок кооперативних установ, прикладів з їхньої праці. Деякі з них перезняті з нечітких, давніх оригіналів і копій, є також рідкі пам'ятки з давніх журналів, що друкувалися на поганому папері воєнних часів. Знаючи, що вийдуть невиразно, вважаю, що треба їх бодай у такому недосконалому вигляді закріпити й зберегти.

Від початку нашого переїзду за океан я намагався мобілізувати добру волю колишніх співучасників нашого кооперативного руху для співпраці в збиранні матеріалів, кооперативної літератури, світлин, документів; заохочував писати спогади, збирати дані про тих, що "жертвою впали"...²

Спробував я також, у порозумінні з Т-вом Української Кооперації, скласти анкету-запитник. Ми розіслали її колишнім кооператорам, щоб допомогти їм, хоч би вже і з прислабленою пам'яті, занотувати дещо з їхньої колишньої участі та досвіду в кооперативному русі. Це полегшило б мені відтворення атмосфери та показ бодай деяких місцевих особливостей. Доцінюючи значення збережених у пам'яті спостережень з нашого кооперативного руху, спогадів колишніх кооператорів, хоча б і суб'єктивно переданих (але в їхній більшості здатних до порівнянь і критичної перевірки), я, однак, не надто надив себе великим успіхом, маючи в тому давній досвід.

І дійсно, на мої руки вплинуло замало відповідей на запитник, щоб із них можна було вибрати більше однородних, бодай загальних, відомостей та використати їх як порівнююче джерело.

Все ж і між тими небагатьма є декілька цінних спогадів, за які Шан. Авторам я складаю тут і у відповідних місцях далі ще щире подяку.

Не вдався мені проєкт збірної праці, запланований ще "в дорозі", перед переселенням, коли живі ще були люди, які найкраще могли спільно працювати виконати. І тут, перед приступленням до нелегкого завдання, спочатку плянував я збірну роботу. Але вийшло так, що довелося поспішати самому, щоб ми таки зовсім не запізнилися.

Під час підготовки й писання "Історії" зазнав я щирої прихильності збоку багатьох осіб і приятелів, між ними часто таких, від яких і не сподівався такої тихої та ревної відданості нашій справі – кооперативному рухові. Всім їм я глибоко вдячний за ласкаву допомогу в вишукуванні рідкісних по цей бік книжок, давніших кооперативних журналів, – за допомогу в уточнюванні дат і фактів. Найперше я дякую за інформації Шановним Сеньйорам нашого руху: проф. Б. Мартосові, проф. В. Доманицькому (+ 24.4.1962), проф. Д. Соловейові; Покійним дир. М. Капусті, З. Рудикові, А. Палієві, які в період писання нашої праці відійшли на Божу Правду; дир. А. Мудрикові, М. Хронов'ятові, вельмишановним Паням Ірині Луцькій, Ірині Павликовській і Ст. Чижович-Пушкареві; моя особлива вдячність бібліотекарці НТШ в Сарселі, Франція, п. Д. Сіак за її приятні старання й посилку книжок та матеріалів, дир. Л. Бачинському за ввічливу позику рідкісних примірників кооперативної літератури з власної бібліотеки і з Пластового Музею в Клівленді; моїм приятелям – д-ру І. Федіву, ред. В. Несторовичу, д-ру О. Котику-Степановичу з Конгресової Бібліотеки у Вашингтоні, проф. М. Стахову, З. Зеленому, дир. І. Гурику, Шановним Співробітникам Українського Національного Музею в Чикаго, Громадської Бібліотеки в Нью-Йорку, Бібліотеки Міжнародних Стосунків у Чикаго, д-ру Е. Пизюрові і д-ру Е. Гелеті за виконання фотостатів та мікрофільмів.

Моя особлива подяка належиться Товариству Української Кооперації за ініціативу й старання про видання "Історії", зокрема я щиро дякую Президії Т-ва в особах Голови І. Шепаровича, дир. Р. Раковського, інж. А. Мілянчика, дир. І. Гурика, М. Чопика, членам Ради Директорів, в першій мірі – Референтові видань д-ру В. Пушкареві за його старання у підготові рукопису до друку і під час друку книги; щиро дякую всім Кооперативним Організаціям та їхньому Керівництву, які фінансами уможливили видання; ред. Л. Полтаві за мовну редакцію, п. Софроніві Федіву – за його приятну дбайливість у технічному оформленні книги.

В кінці, я не можу оминати у цих моїх милих зобов'язаннях окремої, прилюдної подяки також своїм рідним: моїй вірній порадиці Дружині Дарії, яка

завжди була така вибачлива і допоміжна в моїй громадській роботі, зокрема при писанні цієї праці; я вдячний їй за перечитування рукопису, часто після важкої цілоденної праці вдома й поза домом, та за всю іншу її допомогу й моральну підтримку. Дякую і моїй старшій дочці Руті, яка допомагала при перекладі англійського скорочення.

Прошу всіх Шановних Приятелів і Кооператорів, яких я поіменно не назвав, – бо їх багато, – вибачити мені. Усім Вам я щиро дякую за допомогу і моральну підтримку.

У червні 1964 р.

I. В.

I.

ПОЛІТИЧНІ Й СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 2-й ПОЛОВИНІ ХІХ І НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

*"Жадні географічні межі не можуть роз'єднати
одного народу"...
/З програми Братства Тарасівців 1892 р./*

1. Вплив політичних сил на Сході Європи на розвиток суспільно-економічних відносин українського народу. – 2. Знесення панщини-кріпацтва в Австро-Угорщині й Росії та залишки їх на українських землях до нових часів. – 3. Аграрна перелюдненість українських земель і відчуженість поміж селом і містом. 4. Колоніальна політика займанських держав. – 5. Прояви національно-економічної свідомості в українській громадській думці й науці.

1. Вплив політичних сил на Сході Європи на розвиток суспільно-економічних відносин українського народу

В модерну історичну добу великих соціально-економічних перетворень вступав український нарід без власної державної незалежності, знесилений економічно на своїй природою багато обдарованій землі, позбавлений свободи формувати своє власне народне господарство, вільно розпоряджати своїми економічними засобами й розвивати свої господарські сили. У висліді історичних обставин його соціальна структура зазнала величезних втрат тих суспільних сил, які мали особливу вагу в політичному провідництві, в економічному розвитку й національно-культурній творчості.

Українська земля без захисних природних меж була тереном довговікових змагань між Заходом і Сходом за доступ і панування над чорноморським узбережжям. Український нарід, висилений у боротьбі з щораз новими хвилями степових кочовиків у старокняжій добі свого державного життя, не витримав у наступній, козацькій добі натиску польської експансії з Заходу й московської з Півночі і, після героїчних змагань 17-18 ст. за віднову власної державності, знову втратив її останки на порозі нової доби великих економічних змін.

Внаслідок тих історичних обставин український нарід не встиг використати природних багатств своєї землі і розвинути власних суспільно-господарських сил, потрібних для розвоєвих завдань нації.

Довгі віки, в межах польської держави, оригінальної своєю соціально-політичною структурою на Сході Європи, шляхетської Речі Посполитої, доводилося українському народові змагатися за збереження своїх національних прав, боронити свою віру й національно-культурні надбання – вияви власної

¹ Порівн. докладніший перегляд укр. кооп. преси А. Жука в "Енциклопедії Українознавства", та наш перегляд у різних розділах цієї праці.

² Порівн. мій заклик в "Свободі" з 23. 3. 1951 р.

національної індивідуальності. Це й послабило відпорність і розвиток його суспільно-економічних сил, що на них ішов, одночасно з політичною перевагою, закономірний натиск.

Від кінця 14 ст. політична перевага польських магнатів і шляхти з західно-українських земель ступнево посувалася на центральні та східні простори України і опанувала їх під кінець 16 ст., знищуючи політичне значення залишків княжих родів, місцевого українського боярства, відбираючи від них землю і владу. Частина тих українських провідних станів була фізично винищена, частина, після намагань протиставитись, під переможним тиском засимілювалася, рятуючи свої станові привілеї й родові землі, і була втрачена не тільки для політичного провідництва українського народу. Нашадки її здебільша відпали від віри й національності батьків. При своїй вірі й національності збереглися тільки в деяких сторонах Української Землі малі гнізда дрібної, збіднілої української шляхти, яка, хоч і не робила панщини, економічно й побутово зближалася до селянства. Не мала вона змоги влитися в кволий міщанський стан, більша й активніша її частина пішла в козачину і взяла участь у будівництві Козацької Держави. В новіших часах — на Лівобережжі — насадки її, перемішавшись з козацькими родами, створили класу дворянства, з якої частина пішла в російську адміністраційну службу та на загально-російську культурну працю, а невелика горстка, національно-вірніша частина, поклала початок нової української інтелігенції — подвижників національного відродження.

На Правобережжі й західно-українських землях з решток тієї збіднілої історично-провідної верстви постав передусім духовний стан, з якого, в новіших часах, вийшли на поле українських національних змагань перші кадри й світської інтелігенції.

Міста й міщанство не розвинулися на Сході Європи так, як це сталося в західних краях, і на українських землях на порозі нової доби не було тієї власної третьої сили, яка тепер ставала передовим соціально-господарським і політичним фактором історії.

Українські міста, які в початках державного життя України-Руси відіграли таку важливу роль, в польській добі підупали. Шляхта виключила майже зовсім безпосередні господарські взаємини села з містом. Село мусіло збувати лишки своєї продукції й задовольняти свої потреби в спосіб, нормований волею власника фільварку. Від 1496-го до 1565 р. шляхта провела на соймах цілий ряд постанов, які підривали міський промисл і торгівлю, забороняли міщанам набувати земельні маетки, закріпляли за шляхтою монополію на закордонну торгівлю, не дозволяли купцям вивозити будь-які товари закордон, а шляхту звільняли від мита з товарів, везених "здому" чи "додому". Внутрішню торгівлю зв'язала шляхта "правом доріг", численними комунікаційними та ринковими платежами. Внаслідок цього купецтво по містах підупало, і більшість міського населення творила ремісничу дріботу, зорганізована в цехи. Шляхта змонополізувала в своїх руках деякі промисли, як от млинарський, броварський, гуральний, гутницький, соляний, видобування руди, салітри, випалу лісу на поташ тощо. Звичайно шляхта віддавала ці промисли в оренду.

До Польщі і звідти на Україну в 15 ст. стали напливати з Німеччини й поселюватися в приватних магнатських та королівських містах жида, платячи їх власникам більші податки, ніж місцеві люди. Переслідувані в деяких західних краях, вони скріпили тут свою расово-віроісповідну й господарську солідарність. Здібностями нав'язувати господарські зв'язки, маючи всюди своїх людей, вони придалися на організаторів шляхетської торгівлі й арендарів, тим паче, що шляхта не дуже була в господарських справах досвідчена, а промисел і торгівля вважалися негідними шляхетського звання. Жидівська

торгівля щораз більше опановувала міста, господарські послуги жидів ставали необхідними для магнатів-шляхти. Взаємозалежність їх інтересів на століття поклала складний відбиток на соціально-господарських відносинах українських і сусідніх східно-європейських землях.

Магдебурзьке право, заведене спершу в деяких західно-українських містах у 14 ст. (у Львові, Сяноку), поширилося в обмеженій формі, від 16 ст., і на деякі східно-українські міста: Кам'янець Подільський, Київ, Чернігів, Ніжен, Батурин, Переяслав, Полтаву, Новгород Сіверський, Стародуб, Любеч, Остер, Козелець, Почеп, Мглин. В західно-українських містах право це протегувало радше чужинний, зайшлий елемент. Воно дискримінувало українських міщан, відсувало їх в окремі квартали й на передмістя, не допускало до міських самоуправних і цехових організацій, позбавляло можливості купувати доми в місті, займатися деякими ремеслами й торгівлею; воно причинилося до польонізації західно-українських міст.

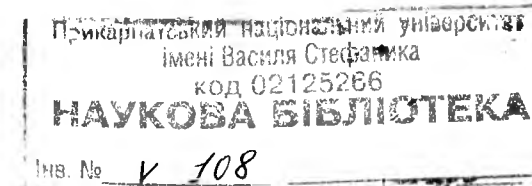
На східно-українських землях міста взяли були дуже активну участь у Козацькій революції, яка послабила цехову організацію й її регламентацію. Революція уможливила всім неупривілейованим містам і містечкам зреформувати міську самоуправу на взір "магдебургії". Але в деяких містах, які стали полковими, сотенними адміністраційними столицями, доходило до ривалізації в міському управлінні й судочинстві між міськими й козацькими властями. Часом представники обох станів засідали спільно в міських урядах, і взагалі межа поміж обома станами — міщанським і козацьким — якийсь час була пливка. Таке змішання станів створювало конкуренцію та перешкоду для емансипації міст. Міщанський стан не встиг набрати таких сил на Україні, як це сталося в той час на Заході.

Після Полтави (1709 р.), разом з політичною експансією Росії почалася експансія російського капіталу на Україну. Українське купецтво примушене було змінити свої звичні шляхи до західних ринків на північні й користати з посередництва московських купців, оплачувати підвищені мита, позбавлене було права торгувати численними товарами, які стали монополіями російського скарбу, обмежені були різними заборонами вивозу грошей з цінного металу (опріч мідяних), тим самим позбавлені були можливостей широких торговельних операцій із закордоном, врешті зв'язані були строгими паспортними приписами.

За російським військом просувався в Україну російський купець, а згодом і промисловець. Від початку 19 ст. переносять вони й свої підприємства до Харкова, Києва, Херсону, Миколаєва, Одеси. Завершенням численних заходів царського уряду, спрямованих на колоніальне узалежнення України від московського промислу й торгівлі, був пам'ятний митний тариф з 1822 р. Його приписи позбавили Україну змоги спроваджувати потрібні їй товари з-за кордону, високі мита узалежнювали український ринок від довозу товарів майже виключно з Московщини, зокрема текстильних (пізніше частинно і з польських промислових центрів, що були в межах Росії).¹

Уже в 1834 р. російська промисловість спровадила в Україну 85,9% загальної кількості свого вивозу текстильних товарів. Російські купці завдяки протекції уряду опанували великі українські ярмарки — київський, харківський, лубенський, полтавський і ін., які регулювали мануфактурну торгівлю Росії з Україною.

Українські міста русифікувалися. За даними праці проф. О. Оглобина² вже в 1832 р. було на Україні:

	<i>Промисловці</i>	<i>Купці</i>
Росіян	44,6%	52,6%
Українців	28,7%	22,2%
Жидів	17,4%	20,9%
Інших	9,3%	4,3%

	<i>Купці у гільдіях:</i>		
	<i>1-ій</i>	<i>2-ій</i>	<i>3-ій</i>
Українців	не було	15,4%	24,9%
Росіян	4,4%	76,9%	56,2%
Жидів	95,6%	—	1,8%
Інших – в усіх трьох разом		2,8%	

В найгіршому положенні вийшло назустріч новій добі селянство – основна маса українського населення. Впродовж 15-16 ст. воно було цілком вито прикріплене до землі, до фільварку, опинилося в судовій і особистій залежності від пана.

Рідкі були випадки на Україні чиншової системи, яка в ті часи у Західній Європі переважала. Там пан був тільки зверхником, заінтересованим у тому, щоб його піддані вели якнайкраще свої господарства й тим певніше оплачували йому грошову ренту.

На Сході Європи пан був власником фільварку-двору, приділеної до нього кращої землі та доколишніх селянських наділів, за які піддані зобов'язані були безплатно відробляти панщину на землях і в господарстві фільварку. Східно-європейський пан-поміщик був заінтересований у тому, щоб витиснути з своїх підданих якнайбільше праці, щоб селяни якнайменше прикладали рук у власних щораз дрібніших господарствах. Під кінець 16 ст. було вже, наприклад, у Галичині 78% усієї землі в руках магнатів і шляхти, 3% належало церквам і монастирям, 19% займали королівщини. Найтипівішим селянським господарством того часу було в Галичині півланове – 41,3%; чвертьланових господарств було 24%.³ Селяни відбували тяглу панщину, інші категорії – загородники, комірники – пішу панщину чи виконували дворову службу.⁴

Від кінця 16 ст. польські магнати-шляхта поширюють свої права на східно-українські землі, утворюють там свої великі лятифундії, намагаються загосподарити їх панщиною.

Козацька революція спинила була на якийсь час цей процес, але й після прилучення цих земель, в кінці 18 ст., до Росії, зберігались там до новіших часів великі землеволондіння польських і попольщених магнатів: Браніцьких, Потоцьких, Радзівілів, Сангушків та ін.

На лівому березі Дніпра, в Гетьманщині 17-18 ст. постали із звільнених королівщин і приватних маєтків рангові та приватні землеволондіння козацької старшини, а після катастрофи під Полтавою 1709 р. з царських надань появились маєтки нової російської аристократії – Меншикових, Юсупових, Толстих, Голіциних. По зруйнуванні Січі 1775 р. сама тільки цариця Катерина пороздавала в південній Україні 4-5 мільйонів десятин землі своїм фаворитам та прислужникам. Найбільші маєтки захопили Понятовські, князь Потьомкін дістав 42,000 десятин, князь Вяземський – 52,000, граф Сковронський – 39,000, Безбородько – 33,000, менші припали російським офіцерам і цивільним урядовцям. В 19 ст. скупляли на Україні земельні маєтки представники російського капіталу – Бубнови, Строганови, Лучкови, купець-мільйонер Штігліц і такі помосковщені великі купці та промисловці українського роду, як Терещенки, Харитоненки та ін.

З кінцем 18 ст. більша частина українських земель опинилася в межах Росії, менша частина (24% території), західно-українські землі – Галичина, Буковина й Закарпаття – в межах Австро-Угорщини.

У російській займанщині запанувало кріпацтво, посилена форма особистого підданства селян. Пан був не тільки власником землі, а й власником "душ" підданих та їхніх родин. Російський поміщик вводив право не тільки по своїй волі обтяжувати кріпаків працею й даними, судити їх, карати на тілі, віддавати в рекрути, засилати на Сибір, а й розлучувати родини, переводити з землі на працю в двірських мануфактурах, продавати "душі" купцям, міняти на коні, гончі собаки, програвати в карти і ін. Зростала кількість селян – піших, без робітної худоби, позбавлених землі і переведених на працю у дворі, на місячне утримання поміщиків. В 1840-их роках на Лівобережжі було вже коло 25% таких селян-місячників. Дещо легше було кріпакам на державних і т. зв. удільних (приділених царській родині) землях. Найбільше державних селян припадало на Лівобережжю Україну – 67,2%, на Правобережжі було їх 16,2%, на Південній Україні 16,6%. В половині 19 ст. 75% усенької землі було в руках поміщиків на Правобережжі, 70% – на Лівобережжі, 68% – в Південній Україні.

В часі прилучення Правобережної України до Росії (1793 р.) майже 4/5 селянства перебувало в підданстві. Під кінець 2-ої половини 19 ст. правобережні поміщики, переважно польського роду, у зв'язку з щораз більшим тиском на них грошового господарства, кон'юнктурним коливанням цін на сільсько-господарські плоди, розвитком цукроварського промислу, чутками про земельну реформу – намагалися пригородити якнайбільше селянських земельних наділів до фільварків. Царський уряд, стривожений польським повстанням, – щоб налякати панів-шляхту і приєднати прихильність селянських мас – наказав був провести інвентарний перепис земельних маєтків, встановити непорушне розмежування землі, яка була в користуванні фільварків та в користуванні селян, внормувати й докладніше визначити, до часу своєвольні, нічим не обмежені, підданські обтяження селян і їх особисту залежність від пана. Ці т. зв. Бібіковські інвентарні правила 1847-1848 років закріпляли за селянами землю, яка була в їх користуванні під час проведення перепису, нормували основні й додаткові дні праці на фільварку, касували натуральну данину.

Однак, аж до самої реформи 1861 р. поміщики не переставали визначати панщинні повинності понад встановлені в інвентарних правилах і відбирати землю в селян чи замінити гіршу, що була в фільварку, на кращу, якщо така була в селянському користуванні. Так само не дотримувалися вони заборони продажу "душ" без землі.

Напередодні реформи придатна земля (з лісом) була поділена між поміщиками та їх селянами в такому відсотковому відношенні:⁵

	<i>у поміщиків</i>	<i>у селян</i>
Лівобережна Україна	61,2%	38,8%
Правобережна Україна	63,3%	36,7%
Південна Україна	85,7%	14,3%

На українських землях, які попали під кінець 18 ст. під займанщину Австро-Угорщини, цісарева Марія Тереза також наказала домініям (дворам) виготовити інвентарі. Її син, Йосиф II, обмежив особисте підданство селян і кількома розпорядками (патентами) регулював панщину та інші підданські обов'язки; врешті патентом з 1787 р. переведено розмежування двірського й селянського землекористування з заборною порушувати межі того поділу. Проте, в часі від 1787 до 1834 р. поміщики-дідиці успіли захопити коло 1 міль-

йона моргів рустикальної (селянської) землі і прилучити до фільварків. Роздрібнення селянських господарств безупинно тривало. Передреформовий земельний кадастер у Галичині, виготовлений у рр. 1847-1859, виявив 793.970 селянських господарств, що займали 6,977.016 австрійських моргів орної землі. На одно селянське господарство припадало 8.7 морга. Якщо цей кадастер порівняти з кадастром 1819 р., то виходить, що до половини 19 ст. – за 30-40 років – число селянських господарств зросло на 55%, а таких, що мали менше як 5 моргів, подвоїлося. Земельний кадастер з 1819 р. виказував 19,5% господарств у Галичині, які мали менше від 2-ох моргів, а кадастер з 1847-1859 рр. виказував уже 27,2% таких селянських господарств.⁶

У 40-их роках перші грізні прояви економічної кризи капіталістичного господарства на Заході мали свій відгомін на українських землях у непевних кон'юнктурних ваганнях і аграрних кризах. Ціни на хліборобські продукти від 20-их років 19 ст. декілька разів сильно спадали. Селянські маси в боротьбі економічного лібералізму й нових міщансько-демократичних сил з політичним абсолютизмом набирали також своєї ваги. З Західної Європи докочувався цей рух і на українські землі в половині 19 ст. Політичні події в Європі того часу прискорили необхідність селянських реформ спершу в Австро-Угорщині, а пізніше і в Росії.

2. Знесення панщини-кріпацтва в Австро-Угорщині й Росії та залишки їх на українських землях до нових часів.

Селянські реформи в Австрії у 1848 році і в Росії у 1861 році не змінили глибоко соціальних відносин на українських землях, не створили потрібних підстав ні для їх загального економічного розвитку, ні для розвитку самого селянства; ці реформи не зрівняли його навіть у громадянських правах з іншими суспільними верствами і надалі залишали у значній мірі залежним економічно від великих земельних власників.

За весь час приналежності західно-українських земель (коло 75.000 квадрат. км.) до Австро-Угорщини, навіть і по реформі, велика земельна власність мала конституційно забезпечену політичну перевагу. Двірська територія була виділена в окрему від села адміністративну одиницю; у виборах до парламенту й до сойму зобов'язувала т. зв. куріяльна система, яка давала право великим земельним власникам на непропорційну більшість їх політичної репрезентації в законодавчих органах, більший вплив на крайову й повітову адміністрацію. Наприклад, у 80-их роках один посол із курії великої власності репрезентував у Державній Раді інтереси 7.247 осіб, а один посол з сільської курії – 207.942 осіб. Так само й у виборах до Автономічного Галицького Сойму, – на 151 посла вибирали двори 44, а сільські громади – 74; один посол з двірської курії репрезентував 50 і 3/4 виборця, а один посол з курії сільських громад – 7.269 виборців. Один посол із двірської курії заступав інтереси 3.294 особи, а один посол із курії громад – 75.870 і 1/2 осіб.⁷

Знесення панщини на західно-українських землях передавало селянам на власність дрібні наділи, залишаючи на довгий час нерозв'язаними такі справи, як відшкодування – "індемнізація" великої земельної власності за втрату даремної праці – панщини підданих; справу "пропінації" й "сервітутів". Ці головні й інші дрібніші залишки підданських часів ще довго тяжили над економічним положенням селянства, гальмуючи загальний розвиток краю.

Австрійський уряд зобов'язався був сплатити індемнізацію – викуп підданських обов'язків – із державного скарбу, опісля відкликав свою обіцянку і намагався цей тягар перекинути на крайові податки. По довгих торгах центральних австрійських властей з автономними, край заплатив менше як половину індемнізаційного боргу; сплачуваний впродовж 50 років (викупом опроцентованих облігацій), цей борг зріс до 220 мільйонів гульденів, виплачених банкам і колишнім домініям, які не багато з того зужили на продукційні цілі. А австрійський уряд виправдувався, що з огляду на той борг не міг робити видатків на культурні потреби краю.

Найбільшим ворогом західно-українського села, що залишився з підданських часів і руйнував його морально та матеріально, була ославлена "пропінація". Цісарський патент з 1848 р., який касував підданство, анулював також старий обов'язок підданих вибирати в дворі визначений контингент горілки й сполучений з тим обов'язок призначеного відробітку. Закон цей, однак, залишав домініям-дворам виключне право виробляти спирт і шинкувати горілку на теренах їх дотогочасних маєтків. Тож після скасування панщини пропінація стала основним джерелом прибутків дідичів, які, будучи позбавлені даремної праці підданих, їх господарського інвентаря, довго не вміли взятися до реорганізації своїх господарств і нового способу господарювання на найманій праці. Без ніяких вкладів дідичі віддавали в оренду право пропінації, і з того, за урядовим обчисленням з 1864 р., мали річно коло 5 мільйонів гульденів чистого прибутку. Це втримувало далі селянина в духовому пригніченні й матеріальній залежності, послаблювало його пробуджену суспільну активність та обезземелювало дорешти.

Шинок-коршма вибилася на головну установу села. Коршми стояли в селі й за селом, на роздоріжжях, під лісом, біля млина й обов'язково недалеко церкви. Довго не мали села шкіл, не всі мали церкву, але не було села без коршми. За підрахунком найстаршого західно-українського соціолога-економіста Володимира Навроцького,⁸ в 1876 р. було в Галичині 23.264 шинки, так що один шинок припадав на 233 мешканців, а на одного мешканця припадало річно по 26 літрів горілки, – тоді як, за обчисленням другого соціолога Галичини, Ст. Щепановського,⁹ галицький селянин їв лише за половину, а працювати міг лише за чверть західно-європейського селянина.

Довгі роки коршма була не тільки місцем збуту плодів селянської праці й джерелом закупу всього необхідного для дому, місцем розваги сільської суспільності – старого й малого, чоловіків і жінок, але й частенько урядова там громадський уряд, підготовляв вибори, а коршмар був головним радником у громадських та родинних справах. Дідичі довго боронили оте своє "святе право власності" – пропінацію і аж у 70-их роках примусив їх відпродати це право крайовій, автономній адміністрації за 66 мільйонів гульденів, які заплачено податками всіх громадян краю. Відтоді, замість дідичів, відступала це право в оренду крайова адміністрація.

Боротьбу з лихвою і пропінацією посилює в 70-их роках українське духовенство під проводом митрополита Йосифа Сембратовича. За це, під натиском польської шляхти, підтриманої цісарем Францом Йосифом I, – митрополит був примусений зректися свого духового проводу і виїхати на постійне перебування до Риму.

1848 року передано селянам на власність тільки садиби та дрібні наділи ораніці. Лісами й пасовищами користувалися селяни споконвіку спільно з двором, і про цю справу патент 1848 року не згадував. Дідичі стали обстоювати своє право на всі рештки поза тим, що патент виразно передавав селянству, і за користування пасовищами, толоками, за дерево на опал і будівлю з лісу, за збирання ягід, грибів, за право ловити рибу в ріках і озерах

вимагали від селян оплат грішми або відробітками. Ця законно непорядкована справа викликала серед селян хвилювання, і аж окремим патентом з 1853 р. встановлено викуп чи регуляцію "сервітутів".

У численних сервітутових процесах селян з дідичем не було кому їх боронити перед підкупними комісіями. Програна боротьба за ліси й пасовища надовго притупила активність селянства, привела його до розпуки й до коршми, до апатії й зневіри. Право сервітутів викуплене було частинно грішми, частинно т. зв. еквівалентами, тобто призначанням частини обтяжених сервітутами лісів чи пасовищ на спільну власність громад, рідше сусідським спілкам господарств. Довго тягнулися сервітутові регуляції. До 1890 р. призначено селам у Галичині 94.060 гектарів лісу, 67.018 гектарів поля й пасовищ та 1.238.742 гульденів грішми, – з того на українську частину Галичини припало коло 59% лісу і 44% пасовищ та сіножатей.

Деякі громади за право порубу в лісі й за пасовище дістали дрібні, центові річні ренти на господарство. Крім того переведена була регуляція дальшого сервітутового користування на просторі 942.518 гектарів і на 2.354 гектари пасовищ, переважно в гірських околицях.

Більшість сервітутових процесів села програли. З поданих до комісії 30.733 сервітутових справ – 11.205, себто 36% – взагалі відкинута.

Втрату права на ліси й пасовища гостро відчували українські селяни, і заподіяна кривда довго жила в їх почуттях.

Не було кому використати пробуджену тоді активність села в боротьбі за створення його громадської організації. Довговічна політична залежність позбавила народ його провідних, освічених верств, і залишилися "хлоп і поп", як зневажливо характеризували тогочасне українське громадянство його вороги.

Сільський священик був тоді мало підготований до розуміння нових соціально-економічних проблем. Тільки згодом, в 70-их роках, під впливом посиленого зубоження села, духовенство повело його так, як уміло, на боротьбу з лихвою і пияцтвом.

Від того часу західно-українське село, зокрема галицьке, щораз більше посилює свою громадську активність, визволяється з підданських налогів і під проводом уже нової, власної світської інтелігенції, яка вийшла з його ж лона, поступово переходить на нові шляхи самопомогі, залишаючи надії на "цісарську ласку".

Після реформи 1848 р. в українській частині адміністративного простору Галичини залишилося 2,461.000 гектарів (44,4%) в руках великих земельних власників, які майже виключно склалися з представників іншої національності, ніж основна маса населення. На власність селян перейшло 3,069.000 га (55,06%). Половина селянських господарств уже тоді мала менше як по 5 га землі. До 1902 р. на українській території Галичини господарств, які не мали вже й по 2-ох гектарів, було 42,6%; такі, що мали по 2-5 га, було 37,2%; від 5 до 10 га – 14,4% і таких, що мали більше, як по 10 га, було тільки 4,9%. Велика земельна власність майже не роздрібнювалась, натомість вона часто переходила в непродуктивні руки спекулянтів, а її господарства – в грабункову форму оренд.

Від половини 19 ст. велика земельна власність мало що втратила. 1889 р. становила вона 42,1% всієї землі, 1902 року – 40,3%, 1912 року – 37,8%.

Серед великої земельної власності 43% займали магнатські лятифундії площею понад 10.000 моргів, які майже не ділилися. Господарства, що мали понад 1.000 моргів, займали в Галичині під кінець 80-их років 32,64% простору цілого краю й скупчувалися в руках 1107 власників. Від 1852 до 1912 р. українське селянство прикупило з парцеляції великої власності лише коло 38.000

га, а коло 237.000 га дісталось колоністам, спровадженим із західної польської території – тодішньої т. зв. Західної Галичини. Спекулянти, які викупували в шляхти землю, перепродували її селянам по ціні, вищій на 25-50%.

Ліберальна економічна політика австрійського уряду законом з 1868 р. ввела право на вільний оборот землею, необмежену подільність господарств, свободу обдовжувати, заставляти, продавати їх частинами і в цілому; другим законом з того ж року дозволено вільність кредиту, яка дала необмежену свободу лихві на селі.

Подібні, як у Галичині, були відносини на Буковині, де велика земельна власність знаходилась переважно в руках румунських бояр.

Найважче було закарпатським верховинцям і підгір'янам, залежним від мадярських магнатів. Від панщини вони попали просто в сіті лихварів. У 90-их роках на інтервенцію закарпатського українського єпископа й свідомішого духовенства, угорський уряд вислав міністеріяльного урядовця Е. Егана (1841-1901), ірландського походження, для розслідування соціально-економічних відносин на Закарпатті та для визначення засобів, як їх поліпшити. Цей гідний вдячної пам'яті чужинець, у своєму звідомленні міністерству хліборобства в Будапешті доносив, що в деяких околицях Закарпаття "торговельники" захопили понад 50% селянських земель, і що немає ні одної оселі, хоч би вона складалася з восьми хат, де б не жив уже хоч один із цих... посередників до всього... Вони, – писав Еган, – орендують майже всі полонини та сіножаті великої посілості і виорендовують опісля селянам. Вони тримають у своїх руках всі коршми, де розпивають селян і цим підривають їх моральну та матеріальну екзистенцію. Здеморалізований і обіднілий селянин стає їхньою жертвою. Всі комунікаційні підводи, особливо підводи для вивозу панського лісового матеріалу чи збіжжя, знаходяться виключно в їх руках. Вони посередничають всякого роду торгівлі, вони торгують харчами, одіжжю, хліборобським знаряддям, будівельним матеріалом, шутром – взагалі всім. Маючи великий гешефт у своїх руках, вони розпоряджають усім життям селянина, всім річним його заробітком, усією його майбутністю. Селянин став невольником цих "торговельників" у повному значенні слова..." У руки захланних лихварів попало також пастушо-годівельне господарство закарпатських верховинців..." Руський селянин не бачить круглий рік ні м'яса, ні яйця, хіба що вип'є кілька крапель молока, а у великі свята з'їсть шматок житнього або пшеничного хліба. Його звичайна страва – вівсяний ошипок і картопля. Розпука бере, коли дивився на цей нарід..." – Так писав шляхетний ірландець, незабаром після того звідомлення вбитий, коли заходжувався він організувати кооперативний кредит на Закарпатті.¹⁰

У Росії напередодні селянської реформи 1861 року на території 9-ох українських губерній (465,2 тис. кв. км.) у відношенні до всього населення (коло 13 мільйонів) панщинних кріпаків було:

В губерніях: Волинській – 56,54%, Київській – 57,66%, Подільській – 59,54%, Полтавській – 37,47%, Чернігівській – 37,61%, Харківській – 29,77%, Катеринославській – 31,51%, Херсонській – 31,27%, Таврійській – 6%, в тому числі чиншових (оброчних) тільки 1,2%.¹¹

У висліді земельної реформи – з 48,1 млн. гектарів земельного фонду в 9-ох українських губерніях селяни отримали 21,9 млн. га, або 45,7%, – великим власникам залишилося 22,5 млн. га, або 46,6%, решта 3,7 млн. га, або 7,7% – належала церкві, державі та ін.¹²

З тієї землі, яка до реформи була в користуванні селян, відрізали ще поміщики під час переведення її й прилучили до своїх володінь 30,8%; в Катеринославщині відрізано 38% дореформних селянських наділів, в Полтавській губ. – 37%, Харківській – 28%, Чернігівській – 23%, Таврійській – 23%,

Херсонській – 14%.¹³ "Одрізки" ці боліли селянам аж до самої революції 1917 року.

Держава заплатила поміщикам за надільну землю облігаціями, а селяни стали її боржниками й зобов'язані були разом з іншими податками сплачувати викупні сплати впродовж 48 років. В деяких околицях ці викупні сплати перевищували вартість надільної землі.

Сплати ці не всюди були однакові. Подекуди разом з іншими податками становили вони суму вищу від прибутків, що їх давала земля, і тому поставали великі недоплати. Наприклад, за період 1891-95 рр., недоплати виносили 5,2% річної суми оподаткування.

Надільної землі припало селянам на одну т. зв. ревізьку душу:

	Поміщицьким підданям	Скарбовим підданям
На Волині	3.5 десятин	5.2 десятин
На Київщині	2.4 "	4.1 "
На Поділлі	2.2 "	3.5 "
На Полтавщині	1.7 "	3.7 "
На Чернігівщині	2.9 "	4.7 "
На Харківщині	2.1 "	4.7 "
На Катеринославщині	2.2 "	7.8 "
На Херсонщині	2.3 "	10.4 "
На Таврії	6.5 "	7.0 ¹⁴ "

Загалом припало надільної землі державним кріпакам пересічно по 7.5 десятин на двір, поміщицьким кріпакам – по 5 десятин на двір, колоністам – по 16 десятин. 19% селян не одержало взагалі земельного наділу – це були дворові і т. зв. "місячники".¹⁵

Не всюди приділявано надільну землю на двір. Велику частину передано в "общину", – поширений в Московщині спосіб землеволодіння. В таке общинне землеволодіння перейшло на Катеринославщині 95% надільної землі, на Харківщині – 95,3%, на Херсонщині – 88,8%, на Київщині – 6,7%, на Полтавщині – 5,9%, і на Поділлі – 5,4%.

Община не була популярною на Україні, і тому навіть там, де громада була суб'єктом землеволодіння, рідко переводилося періодичні переділи на ідця і фактично форма землеволодіння залишалась подібною до загальнопоширеної – подвірної. До часу сплати державі викупних платежів, ні двір, ні громада не могли вільно розпоряджати землею, продавати й обдужувати її.

Подвірні господарства (родинної власності) на центральних українських землях не роздвібувалися так скоро, як на західно-українських землях, де від 1868 р. введено індивідуальне землеволодіння. Селяни дещо збільшували свої господарства купівлею й орендою поміщицької землі, однак пересічна величина селянського двору з 12.3 га в 1877 р. зменшилась до 9.4 га в 1905 р.

На кругло 5 мільйонів господарств було в роках:

	1889	1900	1905	1917
Без посіву	24,2%	18,3%	–	16,0%
З посівом до 1 дес.	2,9%	5,8%	3,4% ¹⁶	16,0%
" 1-3 "	19,0%	23,7%	16,7%	29,3%
" 3-6 "	26,0%	27,1%	35,6%	19,0%
" 6-9 "	14,2%	11,6%	23,0%	8,0%
" 9-15 "	8,1%	7,2%	16,4%	6,4%
Понад 15 дес.	5,6%	6,3%	4,2%	5,1%
	100,0%	100,0%	99,3% ¹⁷	100,0%

Голод на землю підвищував ціни на неї неспівмірно до її прибутковості. Від часу реформи до 1905 р. селянство в 9-ох губерніях України прикупило коло 4.5 млн. десятин землі, а до революції 1917 р. підвищило кількість купленої землі до 8 млн. Пересічна ціна за 1 десятину з 72 рублів у роках 1888-1896 підскочила на 196 рублів у роках 1906-1914.¹⁸ А якщо взяти ціни на землю в 1861 р. за 100, то в 1914 році вони досягли 933, а в степових чорноземних околицях навіть 1.443, цебто зросли більше як у 14 разів.

Ціни на землю зростали непропорційно швидко, не зважаючи на велику хліборобську кризу в 80-их роках. Тоді у Франції спали ціни на збіжжя на 29%, в Пруссії – на 30%, в Англії – на 50%. В Україні від початку 70-их років до половини 90-их років спали ціни на 30-40% ще й тому, що новозбудованими залізницями почали доставляти до чорноморських портів збіжжя з середньомосковських обширів.

Під кінець 19 ст., крім купівлі землі, кожнорічно витратило селянство 63 млн. рублів на оренду. Великі власники управляли самі тільки 56% своєї землі, а решту винаймали. На Полтавщині, наприклад, селяни орендували 28% землі супроти власних наділів, – і взагалі 40% всіх селянських дворів Полтавщини орендувало землю, на Херсонщині 60%, на Чернігівщині 58,7%.¹⁹

Орендні ціни швидко зростали. На Полтавщині, наприклад, 1861 року становили вони 0.75 руб. за десятину, 1872 р. – 1.50 руб., 1892 р. – 10.14, 1900 р. – 11.92, 1901 р. – 13.00, 1902 р. – 13.85. В 1916 р. пересічна орендна ціна за десятину становила на Волині 12 руб., на Київщині – 12.50, на Поділлі – 16, на Херсонщині – 12, на Полтавщині – 18, на Харківщині – 12, на Катеринославщині – 12, у Таврії – 18, – пересічно для усіх 9-ох губерній 14 руб.²⁰ Це приносило великим власникам кругло 175 млн. рублів річно чистого прибутку. Оренда досягала 60% загальної прибутку, так що на оплату праці селянській родині на орендованій землі припадав звичайно дуже малий відсоток.

Необхідність задовольнити основні потреби родини, глибоке прив'язання селянина до землі, давали нагоду використовувати його спекулянтам, які часто купували чи орендували в поміщиків землю гуртом і перепродували або винаймали її селянству. Таке знекровлювання селянського господарства забидало в нього всі можливі оборотові кошти і обнижувало його рівень.

Нагніт поміщицьких господарств на селянські залишився, – він змінив тільки свою форму.

Окрім оборотового капіталу, для переходу на раціональніший спосіб господарювання, бракувало також селянству лісу й сіножатей.

Після реформи 1861 року частину землі, головню пасовищ і сіножатей, залишено у спільному користуванні селян і поміщиків. Але сенатський указ з 1886 р. розв'язав справу так, що вони майже в цілості були прилучені до великої власності.

Важким кріпацьким пережитком, що залишився після реформи 1861 р., була правова відокремленість, нерівноправність селянства, яка також у великій мірі зв'язувала його господарську ініціативу й спиняла в культурному поступі.

Нагляд над селянством і над дуже обмеженою громадською його самоуправою здійснювали до 1874 р. т. зв. мирові посередники з дворян, потім до 1889 р. повітові "присутствія", а від 1889 р. земські начальники, що їх призначав губернатор тільки зі спадкових дворян. Ці земські начальники мали дуже широкі повноваження не тільки адміністративного, а й судового характеру.

Реформа Столипіна, який від 1906 року заходився ліквідувати земельну общину, скріпляти заможніше селянство, розвантажувати перелюднене село та за допомогою кредитів Державного Банку допомагати селянству купувати

землю і переселятися на Далекий Схід, – мала свої лихі й добрі сторони; зрештою прийшла вона з запізненням.

Великі власники мало вкладали своїх грошей, одержаних з викупу, продажу й оренди землі, в розбудову господарств, обертаючи капітали на потреби розкішного життя вдома й закордоном. Не було також належного припливу капіталів у розбудову промислу, до якого можна було б спровадити зайві в селянському господарстві руки і тим розвантажити перелюднене село.

3. Аграрна перелюдненість українських земель і відчуженість поміж селом та містом

Від року 1860-го, за 50 років, сільське населення зросло на 86%, а площа селянських земель лише на 31%. Повільне збільшення врожайности, перехід від трипілля до плодозміну, травосівби, штучного угноювання тощо, не встигали за ростом споживчих потреб сільського населення, гальмували переставлення селянського господарства з натуральних форм на раціональнішу, розрахункову.

Тим часом росли грошові потреби селян – на викупні сплати, громадські, земські, державні безпосередні, ще більше посередні податки, видатки на фабричного виробу одяг, господарське знаряддя.

Пересічна врожайність найголовніших культур з десятини в центнерах, була така:²¹

	1860-70 рр.	1870-80 рр.	1880-90 рр.
На Правобережжі	4.7	5.4	7.2
На Лівобережжі	3.8	4.1	5.9
В півд. степовій смугі	3.0	3.1	4.1

З незорганізованого продажу лишків продукції свого господарства селянин одержував пропорційно менше, як за свої продукти великий земельний власник, якому легше було діставатися на внутрішні й закордонні ринки.

Відсутність великих, промислових міст затримувала перехід до інтенсивного господарювання і відплив до них зайвих рук на селі. 90% орної землі було під зерновими культурами.

Аграрна перелюдненість українських земель спричиняла низьку оплату праці не тільки в хліборобстві, а й після 90-их років у промисловості, що почала розвиватись на півдні України.

На загальну кількість населення в Україні – коло 20 млн., в тому числі 15 млн. українців, в половині 19 ст., і 36 млн., в тому числі 27-28 млн. українців під кінець століття – відсоток сільської людности залишався майже незмінний, але працювала вона на щораз дрібніших клаптиках землі.

До I-ої світової війни 74,5% всього населення українських земель займалося хліборобством, а відсоток хліборобського населення української національності становив 87,5%.²²

За даними проф. К. Воблого,²³ надлишок робітної сили, що її не можна було використати в самому сільському господарстві, при тогочасному стані хліборобської культури, на межі 19 і 20 ст. становив у тисячах: на Волині – 1.095 осіб, на Київщині – 2.326, на Поділлі – 1.184, Полтавщині – 1.310, на Чернігівщині – 819, Харківщині – 1.037, Катеринославщині – 663, Херсонщині – 664, Таврійщині – 259. Вся тогочасна українська промисловість могла використати не більше як 1.080 тисяч.

За даними з 1891 р. на заробітки виходило з сіл Київської губернії – 191.490 осіб, Полтавської – 173.020, Харківської – 164.150, Чернігівської – 134.240, Подільської – 108.285, разом – 771.085 осіб.²⁴ Більшість отих вихідців із села були сезонні заробітчани, головню в цукро-буряковій промисловості.

Міська людність України росла дуже повільно: ще до реформи, у 1851 р. в 9-ох українських губерніях було 9,96% міської людности, в 1858 р. – 11%, 1897 р. – 13,6%, 1916 р. – 25%. При цьому цікаво, що за 80 років (1835-1915) людність усїєї Російської імперії зросла на 181%, а людність України – на 253%; людність самої лише степової України, з розвитком її вугільної й залізної промисловости, зросла на 446%.

За переписом 1896 року захожих, народжених в інших губерніях, промислових робітників було: в Київській губ. – 23,4%, в Херсонській – 45,4%, Харківській – 25,3%, Катеринославській – 54,7%. В 1901 році на 100 промислових робітників було захожих з інших місцевостей України й з-поза України: в Катеринославській губ. – 82,8, Харківській – 43,4, Херсонській – 46,7, Подільській – 28,7, Київській – 27,9.²⁵

Робітництво в українській промисловості постійно зростало. В 1901 році кількість промислових робітників становила 360.2 тисяч, а до 1916 р. дійшла вона до 812.5 тисяч.²⁶

У 1897 році в 9-ох губерніях України промислове населення, рідною мовою якого була українська, становило 425.094 осіб. Тоді, наприклад, на Олександрівському заводі Катеринославської губ. національний склад робітників був такий: росіян 67%, українців 30%, поляків 2%, жидів 0,3%, інших 0,7%. Більше робітництва української національності було на криворізьких заводах: під кінець 19 ст. коло 84%.²⁷

В роках 1902-1912 коло 69% захожих у південну важку промисловість походило з північних, російських губерній.

Наплив робітничого елемента з-поза України не був випадковий і не походив з неохоти українського селянства покидати села, як це мотивують деякі дослідники. Чужинний капітал, який розбудовував південно-українську промисловість, спроваджував з-поза України кваліфікованих, а то й звичайних робітників, які на чужому ґрунті більше прив'язувалися до фабрик і копалень, ніж місцевий елемент; також захожі робітники на випадок страйків були менш солідарними, податливішими у боротьбі за кращі умовини праці.

Рівночасно з пролетаризацією українського села, до українських міст і нових промислових осередків прибувало щораз більше з-поза України адміністраційного й робітничого елемента - на заході переважно польського, на сході російського. Тим часом російський уряд заохочував, а згодом і фінансував плянову еміграцію українського селянства за Урал, на Сибір та на Далекий Схід.

Статистика з 1885-1896 років подає таку картину переселення у його початках з поодиноких губерній України:

<i>Виємігрувало на Схід осіб:</i>			
З Волині	428	З Чернігівщини	68.252
" Київщини	2.326	" Катеринославщини	2.177
" Поділля	201	" Херсонщини	4.352
" Харківщини	24.660	" Таврії	313
" Полтавщини	106.650	Разом	209.259 ²⁸

За двадцять років до I-ої світової війни переселилися з корінної України коло 2 мільйонів осіб. В роках 1906-1910 переселялося пересічно на рік 202 тисячі. За роки 1896-1914 припадало 26.5 переселенця на кожних 10.000 на-

селення всієї європейської Росії, – тоді як в самій лише Україні у тих роках припадало 44 переселенці на 10.000 населення; для Поділля, Київщини й Полтавщини ця цифра підносила до 71. В загальному переселення з України становило майже половину всієї еміграції з Росії, а в останні, передвоєнні роки 1911-1914 – навіть 60%.²⁹

За океан, до Америки, з центральних українських земель емігрувало здебільша маломістечкове жидівське населення, переважно з Правобережжя й Полісся; рідкі були випадки еміграції за океан українців з Холмщини, Волині, Підляшшя, дуже мало з Поділля.

Російський уряд здавна підтримував стратегічну колонізацію України чужинним елементом, щоб відгородити місцевий елемент від узбережжя Чорного моря і перервати його зв'язок з українським населенням у Галичині; так само, як на парцельованих землях великої земельної власності понад кордоном у Галичині польські політичні чинники фінансово й адміністративно підтримували колонізацію переселюваним із заходу польським населенням.

Еміграцію з перелюднених західньо-українських земель довго утруднювали великі земельні власники законними й адміністративними постановами, щоб не втратити дешевого робітника. Рух за океан, до Америки, почався тут в 70-их роках і спершу охопив Закарпаття, далі лемківську Верховину, а під кінець 19 ст. цілу Галичину й Буковину, частинно Холмщину, Волинь і Полісся.³⁰ За 1890-1900 роки з самої Галичини виїмгрувало 26% всього природнього приросту, а від 1900 до 1910 року 34%. В роках 1890-1913 виїмгрувало з західньо-українських земель загалом 700-800 тисяч осіб. Еміграція з західньо-українських земель скеровувалася здебільша до США, Канади, в меншій мірі до Південної Америки – Бразилії й Аргентині.

На сезонні заробітки до Пруссії в роках 1907-1912 виходило річно 75.000 осіб.

Подібно, як на центральних українських землях під Росією, в Галичині польський елемент зростав невпинно – і в місті і на парцельованій землі великої власності – коштом українського, який вимандрував шукати долі, часто використовуваний еміграційними агентами.

За роки 1900-1910 приріст поляків в Галичині був на 12% вищий від природнього, тоді як український приріст був на 46% нижчий. В цей період число українців зросло лише на 9% а поляків на 19,5%, так що на українській території Галичини відсоток українців зменшився з 62,8% на 61,7%, а відсоток поляків зріс з 23,5 до 25,3%.

Українське селянство, щойно звільнене з підданства, не вспівши вибитися з його важких пережитків, часто неграмотне пускалося в "світ за очі", використовувало несовісними агентами. На нових місцях праці, далеко за океаном чи на Далекому Сході, в Азії, своєю працею й заповзятістю розчищувало воно незаймані терени під хліборобство й клало підстави під будову нових міст, залізниць і промислових осередків.

Розвиток промислу на українських землях був затримуваний і утруднюваний займанцями. Коли ж під кінець 90-их років він пожвавився в деяких частинах України, то його розбудова не велася в тому напрямі, щоб зміцнити сільське господарство й розвантажити від зайвих рук перелюднене село. Не нехять, а несприятливі умовини побуту й праці в нових промислових осередках стримували приплив до них українського селянства. Не йшло це також по лінії інтересів великих земельних власників, які, залишаючись рішальним політичним фактором на наших землях, не хотіли втрачати дешевих робітників на своїх ланах і тому всякими заходами затримували їх в селі.

А в нових промислових осередках Донбасу, Криворіжжя чи Бориславського нафтового басейну зустрічали вихідці з села не тільки чужинця-праце-

давця, чужинця-наглядача, а й чужинця-конкурента робітника, які зневажали його мову, висмівали принесені ним з села звичаї й не втрачені ще моральні цінності. Не могла принадувати українського селянина низька заробітна платня, тяжка праця – звичайно по 14-18 годин на добу, брудні фабричні казарми і землянки, старші товариші праці, які говорили мовою заводської й політичної адміністрації. В фабричних крамницях лихварські ціни забирали велику частину заробітків, власники й наглядачі тероризували нехоронене законом робітництво грошовими карами, відтягуванням від заробітної платні за будь-які вчинені і невчинені провини, за неухважність у праці, пошкодження знаряддя, недотримання порядку, спізнення, непослух, несправну працю тощо.³¹

Були це роки посиленого розмаху модерного капіталізму, розвитку старих і поставання нових міст. У західніх краях соціально-економічна політика унапрямувалася законними й адміністративними заходами, щоби разом з розвитком індустрії й міст скріплювалося й сільське господарство. Там з допомогою й без допомоги держави раціонально укладалися відносини землеволодіння в загальному інтересі всієї людности, в інтересі господарського й культурного поступу селянства. В тих краях політичних свобод і зрівноваженого соціального розвитку, аграрні відносини регулювалися радше внутрішньою політикою поширеної урбанізації, – шляхом рівночасного поширювання міських ринків для власної сільсько-господарської продукції, її технічного вдосконалювання, підвищення її культури й видаєності; разом з тим скріплювалися села, їх місткість і здатність набувати виробу свого міста й індустрії. Село й місто зближувалися спільними інтересами. Село підсилювало місто й промислові осередки свіжою, здоровою кров'ю, відправляло туди надмір своєї людности разом з тими його моральними цінностями, які мали значення в формуванні духової культури модерного міста. З міста переймало село здобутки модерної техніки, які полегшували його працю та підносили її ціну, і збагачувалося тими здобутками культури, які творились в рідному місті.

На українських землях відчуженість поміж селом і містом була далеко глибша, а їх взаємини були дуже ускладнені та утруднені. Їх розділяли не тільки культурно-побутові, господарські й соціальні, а й тісно переплетені з ними віроїсповідно-національні різниці.

Тому далеко тяжче було в нас із трудовою та морально-духовою згодою між селом і містом, з вирівнянням господарської співпраці й культурним взаємообміном. Антагонізм між селом і містом у великій мірі навіть підтримувала політична влада на українських землях, і це унеможлилювало нормальне задоволення господарських і духових потреб села містом. Українське село довго не мало в містах репрезентантів своїх господарських і духово-культурних інтересів, не було і в селі, або довго був заборонений вступ до нього, культурно близькому й прихильному справам і потребам села висланцеві міста, який допоміг би в культурному наближенні села до міста, в його господарській організації й здоровій суспільній реформі, згідній з загальним прогресом доби.

Місто на українських землях, внаслідок історично-політичних обставин переважно чужомовне, зневажливо ставилося до потреб, праці, побуту села, навіть до його мови і до його моральних вартостей. Воно не то що не набижало до себе села, не приваблювало до себе на працю здорового, активнішого його елемента, – місто, як і давніше, не допускало до себе виходців із села, бо ж українське село було збережником-спільнотою тих духових моральних вартостей, які були противні тим, що надавали тон у місті, стояли на сторожі й на службі їх влади в краю.

У Західній і Середній Європі за останніх 60-80 років сільська людність зовсім не зростала, не зважаючи на її сильний природний приріст, бо увесь

4. Колоніальна політика займанських держав

надмір людности виходив до міста, до промисловости. Тому в тих краях не було зuboжіння селян, площа селянського землеволодіння не подрібнювалась, зростали інтенсивність сільського господарства, добробут і культура села.

На наших землях і взагалі в Східній Європі, при слабому розвитку індустріалізації, слабкий був і приріст міської людности, не зменшувався, не зважаючи на еміграцію, приріст сільської і чимраз більше дробилися селянські господарства. Різонаціональність населення міст на Україні, переважний характер їх як центрів чужої адміністраційної влади, економічна їх кволість — були великою перешкодою у погодженні протиріч між містом і селом. Міста на Україні і в нових часах залишалися довгий час не так господарськими центрами околиці, її економічною базою, як у першій мірі адміністративними осередками з дрібноремісничим і торговельним характером; міста скидалися радше на великі села і самі задовольняли свої споживчі потреби.

Тільки під кінець 19 ст. з посиленою індустріалізацією стали рости нові й змінювати своє обличчя деякі старі українські міста, зокрема портові, в причорноморській смузі, в Донбасі, в Дніпровому промисловому районі, на Слобідщині й у нафтовому басейні Галичини. Більші міста на українських етнографічних територіях, — на заході мали польсько-жидівсько-український характер, на Правобережжі — українсько-жидівсько-російський, на Лівобережжі — українсько-російський, на Буковині — українсько-німецько-жидівсько-румунський, на Закарпатті — українсько-жидівсько-мадярський.

Співвідношення в цьому різнонаціональному складі населення до закінчення I-ої світової війни мало вагалось, бо ще й на початку 20-их років не слідно було значних змін.

На всіх етнографічних українських землях — на 100 осіб людности — припадало:

	<i>українців</i>	<i>росіян</i>	<i>жидів</i>	<i>поляків</i>	<i>німців</i>	<i>інших</i>
В селах	76.7	12.1	1.8	5.0	1.4	3.0
" містах	38.8	28.1	21.6	6.9	0.9	3.8

Національний склад населення більших міст був у відсотках такий:²²

<i>Міста:</i>	<i>українців</i>	<i>жидів</i>	<i>росіян</i>	<i>поляків</i>	<i>інших</i>
Київ	42.1	27.2	24.1	2.7	3.9
Харків	38.3	19.5	37.0	1.3	3.9
Одеса	17.4	36.5	38.7	0.3	7.1
Дніпропетровське	35.9	26.7	31.5	1.8	4.1
Львів	16.2	31.9	—	50.8	1.1
Юзівка	26.1	10.7	56.2	1.3	5.7
Чернівці	17.8	33.5	—	17.3	31.4

Соціально позиція й економічна вага поодиноких національних груп була нерівномірно пропорційна. Українці були заступлені більше в дрібних ремісничо-робітничих групах, слабо в адміністрації й вільних професіях умової праці; в адміністрації на Заході переважали поляки, на центрально-східних землях — росіяни; в торгівлі на Правобережжі й на західних землях — жиди; вони також на українських землях під Австрією були поважно заступлені у вільних професіях особистих послуг і умової праці.

Економічна політика держав, що до їх складу входили українські землі від кінця 18 ст. до 1918 року, намагалася зберегти ці окраїнні території у недорозвиненому стані, на позиції своїх внутрішніх колоній; вона всякими засобами затримувала їх економічний розвиток і соціальну перебудову їх суспільства.

Українські землі були призначені на те, щоб постачати для протегованої індустрії корінних осередків імперії дешеву сировину, півфабрикати та харчі, а з другого боку, бути для них вигідним ринком збуту промислових виробів і об'єктом експансії їх капіталів.

Політика консервативної Австро-Угорської монархії й автократичної Росії весь час підтримувала на українських землях станові привілеї великої земельної власности і гальмувала розвиток міст з їх кволим міщанством, бо мусіла рахуватися з інтересами і впливами щораз сильніших бюрократичних сфер Москви, Петербургу й Відня.

Але й на українських землях заходять у другій половині 19 ст. великі господарські зміни. Найважливіші з них — це будова залізниць та виникнення важкої індустрії в Донецько-Криворізькому басейні на півдні України, розвиток нафтового промислу в Галичині і посилені розбудова промисловости на Правобережжі. Однак, залізничне будівництво не мало на меті сполучити важливі українські центри українських земель для їх раціонального взаємообміну й взаємодоповнення, спрямувати їх до чорноморських портів і на всі сторони їх природних потреб для обміну продуктами сільського господарства з ближчими та дальшими сусідами.

Проведені залізничні лінії мали в першій мірі зв'язати московські центри з чорноморськими пристанями і промисловістю метропольних осередків для влегшення їм колоніального визиску українських земель. Спрямовані на захід залізничні лінії мали також не економічні, а стратегічні цілі, які не покривалися з господарськими інтересами України. Про це явно заявляли в господарських московських колах, що, мовляв, не важко сполучити українські економічні осередки з експортними центрами України, — важніше натомість сполучити Україну з Росією, Москву з Києвом і Одесою, щоб таким чином скріпити зв'язок тих українських центрів з "збирачкою руських земель".²³ Навіть російське офіційне видання Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ з р. 1864 констатувало в брошурі "Про напрямок залізниць у південно-західній Росії", що після закінчення Кримської війни всі сили держави обернено на побудову залізниць на півночі, а південь, найпродуктивнішу частину Росії, забуто.²⁴

Митними й перевізними залізничними тарифами, оподаткуванням, російський уряд ставив у щораз трудніше положення господарські інтереси України. Наприклад, норми вивізних тарифів на українське збіжжя й інші товари на однакових відстанях залізничних ліній були вищі для українських і нижчі для російських експортерів.²⁵

Не було також в інтересі економічної політики Росії та Австрії дбати за розвиток хліборобської культури на українських землях, за поліпшення їх соціально-аграрних відносин. Невірна популярна думка начебто Україна була до революції шпихліром Росії. Чорноземні центрально-російські й сибірські простори не лише забезпечували корінні російські землі, але й були поважним експортним конкурентом українського хліборобства.

Перед I-ою світовою війною йшло з України на вивіз 7-8 мільйонів тонн збіжжя, з того до Росії щонайбільше 5-10%.²⁶

Вивіз годівельної продукції поза межі України був незначний, бо не було відповідних транспортних уладжень і холодильень у портах та на залізницях. В загальному експорті вивіз годівельної продукції з українських земель під Росією становив ледве 7,1%. Більшу участь у торговельному балансі України мала продукція сільсько-господарської промисловости – 27,8%, в тому числі головно цукор.

Участь України в продукції цукру супроти цілої Росії, в 80-их роках, становила 87%, малошо не 9/10 всієї продукції, в тому числі на Правобережжя припадало 68,7%, на Лівобережжя – 18,3%. В році 1895-му на всіх 185 цукроварень у російській імперії було в Україні 153. Перед 1911-12 рр. вся продукція цукру України становила близько 84 млн. пудів. У 1909-1911 рр. вивозилося річно з 9-ох губерній України 55 млн. пудів (887.000 тонн), з того до корінної Росії й до інших частин імперії йшло 45.6 млн. пудів, або 3/4 усенької продукції цукру (731.000 тонн), решту 9.6 млн. пудів (156.000 тонн) вивожено на Захід, головно до Англії. На Україні під цукровими буряками було 731.000 дес.

Цукор, предмет масового споживання, обклав російський уряд акцизом подібно, як алкоголь та тютюн, і постійно цей акциз підвищував: 1881 р. становив він 0.5 руб.³⁷ від пуда, 1884 р. – 0.60 руб., 1890 р. – 1.00 руб., 1895 р. – 1.75 руб. У рр. 1911-12 російський уряд з того податку стягнув 131.8 млн. рублів і додаткових 7 млн. у формі промислового податку. Цей податок звичайно становив коло 40% продажної ціни за пуд цукру. Продаючи річно понад 3.5 більйона фунтів цукру, Україна в роках 1910-11 стояла на другому після Німеччини місці серед продуцентів цукру в Європі і на останньому щодо споживання: 1850 року припадало пересічно тільки по 2.2 фунта цукру на одну особу в Україні, 1887 р. – 7.5 фунта, 1914 р. – 17.7 фунта, тоді, як в Англії перед війною припадало пересічно 100 фунтів на одну особу, в США – 97, в Данії – 89, в Німеччині – 50.

У 1895 р. російський уряд, перебравши регулювання продукції цукру для внутрішнього вжитку, підніс акциз до 1.75 рубля від пуда при продажній ціні 3.25 рубля за пуд, а експортерів цукру не тільки звільнив від податку, а ще й виплачував їм по 0.80 руб. від пуда премії, викидаючи таким чином цукор за кордон по демпінгових цінах. В 1904-05 рр. російські експортери продавали цукор Німеччині, яка в його продукції стояла на першому місці в Європі, по 0.05 руб. за фунт. В роках 1903-1912 пересічна ціна за пуд цукру для внутрішнього споживання становила 4.15 руб., а ціна для вивозу – 1.07-2.05.

У 1887 р. постав російський цукровий синдикат, який об'єднав 206 з усіх 226 цукроварень. 90% всього експорту цукру контролювали три петербурзькі банки. У 1913 р. за допомогою французьких капіталів петербурзький Азов-Дон-Банк викупив більшість акцій Київського Комерційного Банку, який до того часу працював капіталами українських рафінерій, і таким чином закріпив свою монопольну позицію в фінансуванні й регуляції української цукрової промисловости.³⁸

З іншої ділянки сільсько-господарської промисловости України – виробництва спирту зібрав російський уряд в 1913 р. самого акцизного податку 182.7 млн. рублів. Цей податок звичайно давав царській Росії 1/4 її "п'яного бюджету".

Від половини 90-их років прискореним темпом розвивається видобувна промисловість України. Донецьке вугілля в 1895 р. дає 53,7% усенького вуглеводобутку імперії, а в 1913 р. доходить до 70%. Видобуток вугілля у всій імперії становив у 1913 р. 29 млн. тонн, з того на Донбас припадало 25,3 млн. тонн. Більшість видобутого вугілля зуживала сама українська промисловість, а понад 10 млн. тонн ішло до Росії, де на ньому працювала головно уральська залізна промисловість.

Від 1900 до 1913 р. видобуток криворізької залізної руди зріс з 260,1 на 420,1 млн. тонн, досягаючи 72,3% видобутку цілої імперії. Українська манганова руда становила 21,2% всього видобутку Росії. 3/4-4/5 сирого заліза, прокату-вальцювання сталевих півфабрикатів забирала для переробки з України російська промисловість, а Україна мусіла купувати в Росії дріт, цвяхи, бляху, машини.

У 1913 р. руди й необроблені метали вийшли на третє місце в українському експорті. Вартість вивезеного цукру становила 267,4 млн. руб., збіжжя й борошна – 235,3, руди й необроблених металів – 115,4.³⁹

Від кінця 19-го і на початку 20-го ст. Україна перетворювалася з аграрної в аграрно-промислову країну, але колоніальна експлуатація багатств української землі не мала на меті всебічного розвитку народнього господарства, піднесення культури й добробуту людности, зрівноваження соціальної структури.

До 1-ої світової війни українська промисловість становила 24,3% загально-імперської промисловости, давала понад 70% продукції усєї видобувної промисловости, тоді як участь України в переробній промисловості імперії становила тільки 15%.⁴⁰

Південно-українська важка промисловість розбудовувалася головно на чужих капіталах. В економічній літературі часто зустрічаємо хибну оцінку ролі тих чужинних капіталів, нібито вони послабили чи й відхилили експансію російського капіталізму на народне господарство України. Капітали ці напливали в українську промисловість за посередництвом банків Москви й Петербургу; вони тільки допомогли російським банкам опанувати й зцентралізувати українську промисловість і виключити з неї місцеві сили.

Чужинні капітали ніяк не ламали і не послаблювали централістичної політики царського режиму, не відхилили колоніальної експансії російського капіталізму і не відсували його на другий плян в Україні. З їх допомогою на початку 20-го ст. головні галузі української промисловости були зцентралізовані у великих синдикатах (після згадуваного вже цукрового, в таких вугільно-залізних, як "Продуголь", "Продамет", "Продвагон" і інші), які викупили акції місцевих промислових та фінансових компаній, привівши їх під фінансовим натиском до примусових "реорганізацій", а то й до банкрутства, – особливо й найскорше ті, які мали глибоке коріння в економіці й національному ґрунті України. Згадати б тут тільки два трагічні випадки: знищення й доведення до божевілля найстаршого піонера української цукрової промисловости Платона Симиренка та самогубство директора Харківського Комерційного Банку, піонера видобувної промисловости Алчевського, що його місце засів у Харкові московський мільйонер Рябушинський.

Знищивши дотогочасні почини й місцеву ініціативу в розбудові промисловости України, великі синдикати монопольно контролювали продукцію, її розподіл і ринкові ціни. Чужинний капітал тільки підтримав і захопив російську капіталістичну олігархію глибше вдертися в українську економіку й експлуатувати її.

За російськими банками стояв царський уряд, який визначав норми економічного процесу в інтересі всеімперського бюджету, в інтересі ближчих йому й тісно поєднаних з ним російських фінансово-капіталістичних кол. Російські банки були тісно пов'язані інтересами з державними фінансовими установами й підприємствами; вони були органічною, складовою частиною політичної системи Росії.

Російський уряд був посередником, і часто від нього виходила ініціатива в реалізації симбіози західних капіталів з російськими; він давав політичну протекцію тій симбіозі. Такої протекції не могли мати чужинні капітали в

економічно слабших і політично дальших колах місцевого українського капіталу, які також могли ставити більший спротив чужинним капіталам, їх колоніальній експлуатації.

Ці моменти дуже заважали у 1917-20-их роках на ставленні сил міжнародної політики до визвольних змагань українського і інших народів, які належали до російської імперії, – і цей економічний комплекс "добрих інтересів з Росією" й досі залишається фатальним пережитком у міжнародній політиці. Це не тільки малозрозумілий тепер сантиментальний спогад про велику й неподільну Росію.

Без політичної незалежності не могли розвинутися нові соціально-економічні сили в українському народному господарстві, бо ж не могли їх вилонити ні недавно звільнене з підданства селянство, ні кволе й роз'єдане місто, ні навіть велика земельна власність.

Дрібні селянські заощадження забирали безпосередні й посередні податки, викупні сплати, орендні ренти, непропорційні до прибутковості ціни за докуповувану в поміщиків землю, високі ціни на предмети особисто-хатнього й господарського вжитку, головню текстильні вироби на українських ринках, майже монополюно опанованих московськими купцями.

Велика власність мало використала викупні сплати й прибутки зі своїх господарств на вклади в промисловість; вона витрачала їх на непродуктивні цілі станового престижу, на розваги, часто закордоном. Голод на продукційний капітал у молодій українській промисловості принадував чужинний капітал. Під впливом зовнішнього тиску захитувалися місцеві почини.

Від 1899 до 1901 р. курс акцій 50-ох металевих компаній на Україні спав на 65% на паризькій і брюссельській біржах; акції 18-ох вугільних спали на 46%, акцій 6-ох скляно-порцелянових підприємств – на 79%.⁴¹ Промислова криза початків 1900-их років прискорила проникнення закордонних капіталів. Поступовий зріст його напливу в загальноімперську промисловість показують такі цифри: 1870 р. було їх 26.5 млн. рублів, 1880 – 97.7 млн., 1880-1890 дійшли вони до 214.7 млн., в році 1900 досягли 911 млн., в 1917 р. – 1,595 млн.

У 1913 р. з 1,343.5 мільйонів рублів усього чужинного капіталу, інвестованого в царській Росії, 465.7 млн. руб. інвестовано в українську промисловість, 126.9 млн. – у промисловість польської території, приналежної тоді до Росії, 49.4 млн. – у латвійську, 5 млн. – у литовську, 2.5 млн. – в естонську, 250 млн. інвестовано у банкових корпораціях, які тримали в руках переважно акції неросійських промислових підприємств і тільки мала частина, яких 10-15% закордонного капіталу, інвестовано в корінно російській промисловості.⁴² В усій видобувній українській промисловості до 90% займали головню французько-бельгійські капітали. В залізному промислі України на всіх 230,452 млн. рублів чужинних інвестицій було 84,1% франко-бельгійських, 5,3% британських, 7,2% франко-німецьких і 3,4% німецьких.⁴³

Прибутки від інвестованих капіталів для всієї Росії в роках 1900-1913 становили в річній пересічі коло 12%, тоді як капітали, інвестовані в західноєвропейській промисловості, давали 4-5%. Річні прибутки української залізної промисловості виносили в роках 1912-1914 пересічно 34,1%, а в деяких великих корпораціях, як от Південно-Російське Дніпровське Т-во, навіть перевищували 50%. Проф. Кононенко обчислює, що російські банки, разом з чужинним капіталом, височили з української промисловості за 25 років (1891-1914) коло 5 мільйонів руб. у дивідендах, – цебто більше капіталу, ніж було інвестовано.⁴⁴

Великі синдикати, змонополізувавши продукцію й її розподіл, диктували ціни. Ножиці між цінами на сільсько-господарські продукти й промислові вироби щораз ширше розхилилися. Ціни на сталь в Росії були далеко вищі ніж на

світових ринках. Ціни на залізні вироби на Україні, головній території видобутку заліза, були звичайно на 30-35% вищі, ніж у корінній Росії.⁴⁵

Пуд української сталі коштував у копійках:

За роки:	1909	1910	1911	1912	1913	1914
В Росії	69.6	74.1	93.1	94.1	96.2	101.2
На світових ринках	42.1	42.8	40.7	49.5	49.9	43.5

Експортні ціни за 3 головні роди збіжжя постійно спадали вже від 1870 року.

В копійках за пуд:	пшениці	жита	ячменю
1871-1875	90.1	65.7	60.6
1876-1880	85.1	63.1	56.1
1881-1885	76.7	63.4	52.0
1886-1890	64.6	42.5	37.6
1891-1900	55.6	46.6	35.9 ⁴⁶

Ціни на збіжжя дещо піднеслися щойно після промислової кризи, за кілька років перед війною, але все ж не могли вони наздогнати підвищення цін на промислові вироби; а вже ніяк не могло сільське господарство ні поступом своєї врожайності, ні цінами на свої продукти наздогнати підвищення податків. Така економічна політика пригнічувала широкі маси населення як дрібних продуцентів і як споживачів.

"Велетенське підняття промисловості торкалося тільки гірничо-заводської її ділянки, що концентрувала свої підприємства на півдні Лівобережжя. Інші ділянки промисловості, в першу чергу легка, фабрична та кустарна промисловість далеко відставали від росту важкої індустрії, далеко не дорівнюючи російській промисловості названих категорій. Причина тієї відсталості України в цьому напрямку економічного розвитку була та, що російська конкуренція пильно берегла свої колоніальні права на Україні од масового споживача..." – писав у 1928 р. в своїй голосній праці М. Волобуєв.⁴⁷

Найбільше залежний був масовий український споживач від доставки йому з московських центрів "мануфактури", зокрема текстильних виробів.

На початку вже згадувано про те, як в 18 ст. російський купець під охороною царського уряду, опановуючи українські ринки, у першій черзі нищив текстильну промисловість; згадувано також митний тариф з 1822 р., який мав на меті скріплення корінної російської промисловості й переведення України на майже монопольний ринок російського текстилю. Змінюваний не раз у пізніших роках цей тариф не змінював своєї основної мети – високим митом не допускати в межі імперії готових вовняних і бавовняних виробів, знижувати натомість або й зовсім звільняти від мита довіз вовни й бавовни. З чорноморських пристаней перевозили заокеанську бавовну й австралійську вовну в московські текстильні округи, щоби опісля невисокої якості готові вироби повертати в Україну і продавати їх там по безконкурентних цінах.

Ці заходи російського уряду не давали й у новіших часах розвинутися бавовняній промисловості на Україні, сприяючи довозові закордонної вовни, вони звели нанівець на Україні годівлю овець, плеканих давніше в нас, високоякісних рун мериносів.

Текстильні вироби були основним предметом українського імпорту. З загальної маси довозу вартості 471 млн. рублів у роках 1909-11, на текстильні вироби, імпортовані в Україну, припадало 208 млн.⁴⁸ В тих самих приблизно роках власна річна текстильна продукція не становила більше як 8 млн.⁴⁹

З випродукованих на Україні ще під кінець 60-их років 14,986.885 фунтів вовни (в порівнянні з 21,667.800 фунтів усієї продукції імперії) тільки 25%

лишалось для переробки в Україні, а яких 70% ішло головню до фабрик Москви й Петербургу, бо 88% усієї вовняної промисловости було сконцентровано в російських губерніях.

З даних за 1913 р. на українські ринки постачали:

	Виробів: бавовняних	вовняних	льняних
Московські текстильні ринки	72%	25%	93%
Польський пром. район Лодзі	28%	75%	3%

З-поза меж імперії на Україну було допущено на 208 млн. руб. вартости всього ввозу текстильних виробів тільки незначну кількість вартости – 780 тисяч рублів. Пайка цілої України до першої світової війни у виробництві сукна в імперії становила ледве 7,1%.

Реасумуючи цифри торговельного балансу України в тогочасних межах російської імперії й у відношенні до всеімперського торговельного балансу, на підставі аналізи українських і неукраїнських дослідників, перерахуваннях у згаданих мною новіших працях (тому не подаю їх тут поодинокі), – експорт з України завжди перевищував довіз і надвижка у великій частині не поверталась в українське господарство, лишаючись в руках тих, які той експорт контролювали. Згадуваний М. Волобуєв⁵⁰, ідучи за методом проф. М. Яснопольського й за його послідовниками М. Слабченком, Я. Шрагом, М. Поршем, проф. Г. Копорським, М. Галицьким і ін., подає, що торговельний баланс України становив у 1900 році активне сальдо 367 млн. рублів, 1901 р. – 740 млн., 1902 р. – 468 млн., 1904 р. – 287 млн., 1905 р. – 301 млн. М. Шраг подає за роки 1909–11 пересіч річного активного сальдо на 319 млн. рублів (з того 262 млн. припадало на торгівлю з закордоном і 57 млн. на торгівлю з корінною Росією та іншими краями імперії); за 1912 р. проф. М. Галицький подає сальдо 528.1 млн., проф. Кононенко за Остапенком за 1913 рік подає вартість усього експорту з України на 1.022.8 млн. руб., вартість імпорту на 648 млн., – активне сальдо виносить 374.8 млн.

Поза межі імперії вивозили з України головню сільсько-господарські плоди, до Росії – промислово сировину і півфабрикати. Вартість вивезених з Росії сільсько-господарських продуктів за роки 1909-1911 становила 85% усього експорту, в тому числі Україна давала коло 50% вивозу збіжжя, в Росію давала з цілого свого вивозу 75% промислових матеріалів.

Українські землі в російській імперії займали 2,5% території, мали коло 20% населення, продукували 24,2% головних родів збіжжя, давали в цілому експорті з Росії 1913 р. коло 27%, а в роках 1909-1911 – майже третину – 450 млн. руб., або 32%.⁵¹

Ще вимовніше показують колоніальну експлуатацію неросійських народів цифри бюджетів російської імперії.

В році 1900-му загальна сума посередніх податків 657 млн. рублів складалася з податків від: алкоголю 317 млн., тютюну 41 млн., цукру 63 млн., нафти 25 млн., сірників 7 млн., з мита 204 млн.

З цих цифр виходить, що податки ці накладались на добра, які походили з землі і праці головню неросійських народів, – спирт, цукор, тютюн переважно української продукції, нафта з кавказького підгір'я, сірники – білоруської і фінляндської продукції.⁵²

Проф. Яснопольський вираховував, що 9 українських губерній від 1868 р. впродовж 13 років дали російській імперії 2.899.2 млн. рублів, з чого повернено на їх потреби – 1.749 млн., цебто українське господарство втратило 1.150.2 млн. рублів. Згідно з підрахунками М. Порша, за 15 років, від кінця 19 ст., бюджети російської імперії мали з України прибутку 3.289 млн. рублів, видатків 2.605.2 млн. Імперіяльні видатки йшли головню на військо, на сплату

закордонних боргів і на державну адміністрацію; ці три позиції займали 82,6% всього бюджету, решта 8,3% припадала на освіту, 5,3% на протекцію індустрії й 3,8% на агрикультуру.

Для західньо-українських земель трудніше вилучити точніші цифрові дані про їх економічну вагу в Австро-Угорській монархії, бо вони не творили окремої адміністраційної цілости, входячи в штучно створені мішані адміністраційні одиниці.

Загальні статистичні зведення були спільні для Галичини, – для власливої східної її, української частини і для західної, куди прилучено частину Малопольщі з Краковом під історично невласливою назвою Західної Галичини; ці зведення не завжди показують дійсний стан навіть тоді, коли їх пропорційно до простору території розділювати, бо різнилися ці терени не тільки величиною, національним складом населення, але й своїми природними багатствами та господарськими спроможностями. Галичина, Буковина й українське Закарпаття були перелюднені. Але в тих околицях, які були більше і в тих, які були менше придатні до хліборобства, при своєму багатстві лісу з високоякісними породами дерева, своїми земними покладами, розвитком молочно-годівельного господарства й садівництва в горах і на підгір'ї, розбудовою туристики в кліматично-здорових і своєю красою принадних околицях – могли розвинути більше спеціалізовану, інтенсивну сільсько-господарську культуру та дрібну промисловість для власного вжитку і для ринків центральних земель монархії та поза її межі.

Природні багатства й господарські можливости західньо-українських земель, відірвані від основного пня української національної території, втрачали свою дійсну силу й вартість, були позбавлені найближчого господарського контакту з матірним пнем і обопільного, самою природою визначеного доповнювання й взаємообміну.

З початку приналежності західньо-українських земель – Галичини й Буковини – до Австрії здавалося, що уряд сприятиме промислового розвитку цих країв, щоб мати з них доброго рекрута і платника податків. На початку 19 ст. адміністраційна Галичина мала 40 залізних гут з 30.000 робітників, 1841 р. було в Галичині 18 домен високих печей, з того 7 на Стрийщині, 20 скляних гут, 12 фабрик паперу в самій східній частині краю. Почався був розвиток механічного ткацтва в Ярославі, Красучині, Білці Шляхетській, Ляшках, Бродах, Яричові, Заліщиках, Глинянах, Жовкві. На Покутті й на Буковині розвивався шкіряний промисел, – в Коломиї, Станиславові та в Кутах здавна були славні вірменські саф'яни. Традиційне домовиробництво з дерева, широко-розвинені народньо-мистецькі вироби, тканини, кераміка тощо вимагали тільки опіки збоку адміністрації й суспільної уваги до підвищення організації виробництва й головню раціонального збуту, щоб дати працю більшій кількості населення й перетворити цю ділянку в масову модерну промисловість.

Але вже в половині 19 ст. і особливо в 60-их роках, коли проведено залізниці, спинила всі ті промислові початки сильніша західня конкуренція, яка намагалася опанувати ринок західньо-українських земель дешевою фабричною тандитою; допомогла їй в тому австрійська бюрократія податками, славними "стемплями", поліційно-адміністраційними приписами тощо.

З настанням автономічної ери конституційний австрійський уряд прийняв від 60-их років вигідну для себе ліберально-економічну політику, залишаючи оті свої прикордонні провінції вільній грі неспівмірних політичних і соціально-економічних сил. Негосподарна, розтратна шляхта, перейнявши з ласки цісаря політичну перевагу й вплив на адміністрацію країв, гальмувала розвиток промисловости, який можна було підтримати самими крайовими податками і взагалі раціональною політикою в межах крайових автономій. Вона

боялася, щоб не вирости в краю нові, підприємливі суспільні сили, які могли б підірвати її станові політичні позиції, а також спричинити вплив із сіл дешевого робітника на фільварку та на її підприємствах сільсько-господарської промисловости, в якій головне місце займали гуральні. За матеріалами й підрахунками галицько-українського економіста Володимира Навроцького, використаними І. Франком,⁵³ сама тільки негосподарна ліквідація підданських пережитків – індемнізації, сервітутів і пропінанції, – коштувала Галичині в додаткових податках, коштах сервітутів процесів, відсотках від облігацій тощо – коло 119 млн. гульденів, втрачених для піднесення культури, господарства й добробуту.

Західньо-українське село, піддане практиці австрійської ліберально-економічної політики, знесилене недавньою ще панщиною, ліквідацією підданських пережитків, новими податками, визиском несовісних посередників у збуті дрібних лишків зі свого господарства й у закупі предметів, необхідних для прожитку й праці – не могло навіть бути добрим покупцем предметів австрійської промисловости.

Два згадувані вже австрійські закони з 1868 р. причинилися немало до знекровлення західньо-українського села. Перший – про необмежений оборот землею – свободу продажу, заставу, обдужування землі, рівне право всіх членів родини на спадщинні частки, довів не тільки до надмірного здрібніння господарств і до переходу землі в непродуктивні руки спекулянтів, що наймовірно підвищили ціни на землю. Ще гірші наслідки мав другий закон про кредитову "свободу", вільну відсоткову стопу, інакше – санкції лихви.

В першому ж році скасування кредитових обмежень зліцтовано в Галичині 270 селянських і маломістечкових господарств. Від того часу число ліцитацій, – примусових продажів за судовим вироком, збільшувалося рік-річно. За 1873-1883 рр. зліцтовано в Галичині 23.237 дрібних господарств вартости щонайменше 23 млн. гульденів за довжну суму 6,633.713.⁵⁴ Багаті карпатські ліси, в більшості т. зв. камеральні, австрійський державний скарб часто продавав на власність, на вируб віденським банкам і фінансовим потентатам (Groedel, Popper, Goetze, Liebig, Bodenkreditanstalt і ін), які з великою шкодою для краю вирубували й вивозили неперероблене дерево. Таке негосподарне оголювання гір псувало кліматичні умовини краю; незабудовані гірські потоки споліскували врожайну верству землі й шутром заносили підгірські поля. Посередники, які наймали верховинців при вирубі лісів, використовували їх не тільки низькою заробітною платнею, а й часто виплачували їй зіпсованими харчами та алкоголем. З Галичини, Буковини й Закарпаття щороку вивозились 4-5 млн. кубометрів дерева.

Змонополізована урядом соляна промисловість давала значні прибутки державному скарбові: уряд регулював її продукцію часто з метою підвищення ціни на цей продукт масового споживання.

В торговельному баянсі аграрно-перелюднених західньо-українських земель сільське господарство мало небагато своїх плодів на вивіз, – з рослин трохи стручкових до Відня, на Шлезьк, до моравських промислових центрів і до Італії; більше експортували яець, худоби й безріг. У згоні живини до Відня займала Галичина третє, часом і друге місце з-поміж австрійських країв, після Мадярщини. Наприклад у 1911 р. доставила сама тільки Галичина 87,67% усіх безріг до Відня.⁵⁵

Ні в державних, ні в автономних крайових бюджетах до кінця 80-их років нема ніяких сум, які були б призначені на організацію та підвищення сільсько-господарської продукції і культури села. Щойно у 80-их роках, коли вибухла загально-європейська сільсько-господарська криза, яка гостро відчулася й на західньо-українських землях спадом цін на рільничі продукти, почалися, зреш-

тою дуже повільні й незначні, заходи для охорони хліборобства, – спочатку лише митні, тарифові, згодом у вигляді бідненьких сум в бюджетних видатках на сільсько-господарські цілі.⁵⁶ Позиції тих субвенцій хліборобству поступово зростали до Першої світової війни, але довгий час вони передавалися виключно в розпорядження двох хліборобських товариств, які об'єднували великих власників. Ці товариства офіційно репрезентували крайове хліборобство й уживали ці субвенції часто не на піднесення своїх господарств, а на переведення виборів, щоби забезпечити собі політичну перевагу в краю.

Щойно в пізніших роках українське селянство, зорганізоване в своєму становому Товаристві "Сільський Господар", виступило також з вимогою звороту частини своїх податків у формі субвенцій на піднесення культури дрібних господарств.

Ще в 80-их роках більше як половина сіл не мала шкіл. Занедбування господарських інтересів українських земель, зокрема освіти населення, в державних бюджетах Росії й Австрії було разюче. В бюджетних дискусіях віденського парламенту часто згадувалось відсталість і пасивність "коронного краю" Галичини. Тим часом, наприклад, у державному бюджеті Австрії з прелімінованих для Галичини – на рік 1889-ий доходів – 61,315.323 зол. ринських й видатків – 40,674.902 зол. ринських виходила надвишка 20,640.421 зол. ринських; на рік 1890-ий – із доходів 64,641.134 зол. ринських та видатків 47,921.293 зол. ринських, виходила надвишка 16,719.841 зол. ринських.

Показуючи ці, вибрані з державного бюджету для Галичини за два роки цифри, І. Франко⁵⁷ тільки на їх підставі відповідав на ці закиди:

"Наш край, фінансово "пасивний", як твердять наші політичні приятелі й вороги, край, який шокілька літ має свої голодівки та нерозлучні від них запомоги й голодові позички, починає, проте, в державнім бюджеті займати чимраз показніше становище. З кожним роком ростуть доходи державного скарбу з Галичини; ростуть також і видатки на Галичину, хоч помалу, особливо на продукційні цілі. Якби той поступ був скоріший, якби там у Відні зрозуміли, що вікове занедбання треба окупити більшими протягом якогось часу вкладами, аби піднести продукційність краю, якби при тім і самоуправу в краю розширено також на поле фінансове і дозволено нам уже раз не про око, але справді господарювати у власнім краю так, як того вимагають його потреби і відносини, то податкова шруба, яка протягом 10 літ доходить з нашого краю піднесла на кільканадцять мільйонів, була би менше дошкульна. В зрості добробуту краю та всіх верстов його людности знайшлося би багате джерело більших надвишок для державного скарбу; тоді й підвищені бюджетові цифри, які відносяться до Галичини... ми вітали би як доказ справді збільшеної податкової сили, отже й продукційности нашого краю"...

У 80-их роках почалася експлуатація підкарпатської нафти⁵⁸ – з найпотужнішого Дрогобицько-Бориславського басейну. Видобуток нафти досягнув тут свого вершка в 1909 р. – 2,086.000 тонн. У 1910 р. в Західній Україні було 332 підприємства нафтової промисловости.

Напередодні світової війни найбільше сконцентрувала їх у своїх руках компанія закордонних капіталів, яка мала свій осідок у Лондоні.

Тогочасна продукція західньо-української нафти становила 5% світового видобутку. Чужосторонні капітали, заангажовані в експлуатації нафти, вели її нерациональними, грабунковими методами, не дбаючи за пляномірний розвиток, інтерес краю і його населення. Жахливі умовини праці й визиск реально представив уродженець тих сторін І. Франко в своїх "Бориславських оповіданнях", повістях "Борислав сміється", "Боа Констріктор" та в окремій статистичній студії "Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата в 1870 році."⁵⁹

Продукти нафтової промисловости й ліс давали 65% всього вивозу Західної України (тих багатств краю, яких не вистачало на східньо-українських землях), а вона довозила вугілля, часом і харчову продукцію, чого часто не доставало в горах і підгірських околицях, а їх подостатком було у відділених кордоном східньо-українських землях.

5. Прояви національно-економічної свідомости в українській громадській думці й науці

Свідомість колоніальної експлуатації народнього господарства України мала свої знаменні вияви у громадській думці, публіцистиці й науці. Щораз виразніше виступала вона з посиленням економічного розвитку в другій половині 19 ст. і на початку 20 ст. В широких масах народу жевріло почуття соціальної несправедливости й зазваної кривди, – втрати "одрізків", сервітутових лісів і пасовищ.

Наявні протиріччя Півдня та північних столиць російської імперії й їх округ спонукали до критичних виступів деяких репрезентантів ліберально-економічних поглядів і тих місцевих кол, яких власні господарські інтереси були пов'язані з Україною, хоч вони й стояли осторонь українського національного руху, були йому чужі, байдужі або й політично неспівзвучні. Часто згадується про такого оборонця "місцевих" економічних інтересів України, громадського діяча Слобожанщини, ініціатора засновин Харківського університету й "Філотехнічного Товариства", речника перебудови російської імперії на конституційну монархію – Василя Каразіна (1773-1842)⁶⁰. Вказуючи на колоніальну експлуатацію України, яка була змушена вивозити сировину до північних російських осередків, а звідти довозити готові предмети широкого вжитку по майже монопольних цінах, Каразін, один з перших, висував вимогу всебічного економічного розвитку України, – як осібної територіальної цілоти. За ці й інші погляди він був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці (1820-21), а потім і майже до смерти був конфінований у своєму маєтку в селі Кручику на Харківщині.

Професор О. Оглоблин у нарисі "Проблема української економіки в науковій і громадській думці 19-20 ст."⁶¹ згадує, як то в першій чверті 19 ст. територіально українські господарські кола (головно в Південній Україні) підносили на своїх численних з'їздах та нарадах (іноді навіть конспіративних) питання про те, що економічна, а разом з тим і національна політика Росії суперечить інтересам господарства України. Виникла тоді думка про утворення економічної Чорноморської республіки з центром в Одесі. І виникла вона не в колах національно-українських, а серед тієї інтернаціональної буржуазії, яка в Одесі віддавна утворила собі міцну базу. Подібні думки виникали і в колах донецьких промисловців. І неукраїнські національно кола бачили ясно і щодалі то більше переконувалися, що російський уряд ставить інтереси України на другому плані й що прибутки всієї імперії використовують переважно на користь і вигоду столиць та їх північних промислових округ. Деякі з них остерігали, що така політика може довести до повного роз'єднання інтересів Півночі й Півдня, і недвозначно натякали на тогочасну історичну аналогію – боротьбу північних і південних штатів Північної Америки.

Взагалі, коли перед селянською реформою пожвавилася дискусія на економічні теми, про методи й наслідки переведення реформи, тоді із пробудженням українського громадського життя в 60-их роках пробудився також інтерес до економічних питань України. Проблеми ці ширше обговорювались в ряді статей на економічні теми і в петербурзькій "Основі"; до тих часів належать намагання науково поглибити й статистично показати господарські справи України в "Комісії для опису Київської шкільної округи" (до якої належали тоді 3 правобережні і 2 лівобережні губернії). Ця комісія існувала від 1850 до 1864 р. і праці її провадилися з участю тогочасних українських освічених кол.

Згадати б тут теж ліберальні тенденції оборони територіальної економіки України в наукових працях економіста, довголітнього професора й ректора Київського університету М. Бунге (1847-1914). Великий вплив на розбудження народньо-господарської свідомости в громадській українській думці й на дальший розвиток української національної економічної науки мали дослідження професора Київського університету й члена "Південно-Західного Відділу Російського Географічного Т-ва" (1873-1876) – М. Яснопольського. В згаданому Т-ві згуртувалися найкращі сили невеличкого українського наукового світу (були при тому й учені не-українського походження). Внедовзі уряд його закрив, але згуртовані в ньому вчені продовжували працю поодиночі й всякими обходами спільно.

Вже на початку 70-их років проф. М. Яснопольський у статті "Економічна майбутність Росії і сучасна її відсталість"⁶² стверджував, що російський уряд "будував шосе й залізниці насамперед коло столиць, проводив там канали, поліпшував русла рік, влаштовував кредитові установи, видавав субвенції й безвідсоткові позики на закладання фабрик, викликав з-за кордону майстрів і вислав туди росіян в науку, сам будував своїм коштом фабрики та заводи... взагалі вживав силу різноманітних і енергійних заходів, що покликали до життя бідні з природи місцевості в околицях столиць. На пайку ж інших областей... припадало менше таких урядових піклувань... Зосередження державного життя на півночі привертало увагу уряду до інтересів північної половини Росії... Митний тариф, розподіл прибутків між різними землями імперії і взагалі фінансова система, а так само й деякі інші державні заходи менше сприяють Півдню, аніж Півночі Росії... Столиці наші, незалежно від державної сфери, притягають не аби яку частину багатств із провінцій..."

У своїх великих статистичних працях про географічний розподіл державних прибутків і витрат Росії⁶³ проф. М. Яснопольський – шляхом аналізу прибутків і видатків у бюджетах імперії показав також, яке місце займала Україна в фінансовій системі Росії. Вимовними цифрами він об'єктивно підтверджував колоніальний визиск України в російській займанщині. Він доводив, що половину прибутків імперії витрачалося в Московській і Петербурзькій губерніях, і таким чином зміцнювалося централістично-бюрократичну систему царського режиму.

Після ліквідації Південно-Західного Відділу Російського Географічного Т-ва в 1786 році, причетні до нього українські дослідники переносять студії соціально-економічних відносин України на терен "Старої Української Громади", а далі до її довголітнього видавництва – "Київська Старина".

Зацікавлення економічною історією України, виявлене м. ін. й у історичній школі проф. Вол. Антоновича, і навіть тоді дуже популярні етнографічні студії (репрезентовані головно проф. П. Чубинським і Ф. Вовком) виявляють значне зацікавлення тогочасними соціально-економічними питаннями; починаються широко заплановані досліди двох заслужених укра-

інських статистиків, Федора Щербини (1894-1937) й О. О. Русова (1847-1915). Проф. М. Драгоманів у женецькій "Громаді", в Швейцарії, запланує теж у 80-их роках програму соціально-економічних дослідів. Виявили себе там згадуваний Володимир Навроцький і д-р Сергій Подолинський. Останньому, oprіч інших теоретичних праць і статей в українській і чужинній пресі, належить студія п. з. "Ремесла й фабрики на Україні", в якій автор подав уперше історичний нарис розвитку ремісничої і фабричної промисловости. Важливе в цій праці особливо те, що автор представляє Україну, як окремий економічний організм з аналогічними розвоєвими тенденціями, які в тих часах відбувалися в Західній Європі.

Другий співробітник женецької "Громади", В. Навроцький, опублікував 1882 р. свою голосну соціологічно-економічну студію "Піянство й пропінація в Галичині", в якій на широкому тлі соціально-економічних відносин у Галичині й критики австрійської економічної політики, адміністрації крайової автономії, що була в руках польської шляхти, – звернув увагу українського громадянства й на позитивні засоби соціальної акції й економічної самооборони.

Були також намагання об'єднати інформації про соціально-економічні відносини й біжучі події з усіх українських земель в "Київськiм Телеграфі", органі, що його була купила "Стара Київська Громада" в 1875 році.

З зацікавленнь історичним розвитком політичних і економічних відносин та глибшим пізнанням сучасних питань, поширювалася свідомість національно-економічної думки і намагання на таких чи інших основах науково обґрунтувати постулат суверенности народнього господарства України, включити економічний фактор у новітні національно-політичні стремління українського громадянства.

Черговими виявами такого поступу в розвитку української економічної думки слід згадати працю Ю. Бачинського "Україна ірредента" з 1895 р., М. Стасюка – "Економічні відносини України з Велико-росією й Польщею"⁶⁴, статистичні праці М. Порша, К. Воблого, М. Новинського і численні поживавлені досліди вже в часі революції й державного будівництва 1917-20-их років і по революції в III Відділі та ін. установах УВАН 20-их років, в наукових установах еміґрації в Чехо-Словаччині, Українських Інститутах у Берліні й Варшаві і НТШ у Львові.⁶⁵

Найчастіше українська публіцистика й ширші громадські кола вбачали в земельному питанні на Україні основну проблему, від розв'язки якої сподівалися не тільки поліпшення, але й наче початку автоматичної полагоди всіх дальших соціально-економічних проблем і потреб.

Така настанова слідна і в публіцистиці та коротких економічних студіях 80-90-их роках універсального Івана Франка. Але поступово українська економічна думка щораз виразніше з'ясовувала собі економічні можливості й вагу рідної країни, її природних багатств, наявні виробничі сили і їх недоліки та політичну зумовленість їх розвитку.

Та тут також слід зазначити, що економічні справи, не зважаючи на їх пекучо-гостру актуальність, не стояли на першому пляні в українських національних змаганнях, – в часах, коли треба було боротися за рідну мову, освіту широких мас, за саму національну назву.

Соціально-економічна проблематика тільки помалу просякала в свідомість провідників українських національних змагань і в ширші кола громадянства через започатковані наукові досліди й освідомчу діяльність преси, гостро утруднену, зрештою, забороною українського друкованого слова від 1876 до 1905 р. на центральних українських землях. Лише поволі приймалася свідомість ваги й місця економічного чинника в національних змаганнях, поки

перейшла вона в програми молодих українських політичних партій, врешті і в дію, хоч би й "малих діл".

Такими короткими штрихами відзначаю тут етапи розвитку української економічної думки й згадую найважливіших її представників, бо декому з них прийдеться далі присвятити більше уваги в розповіді про початки й розвиток українського кооперативного руху, бо ж дехто з них мав на цей рух безпосередній вплив або й сам брав активну в ньому участь.⁶⁶

Закінчуючи загальний нарис суспільно-економічних відносин на українських землях, дозволю собі пояснити, що ціллю цього, може дещо зтяжкого для читача, початку, було не тільки докладніше показати тло, на якому виникнув український кооперативний рух, але також вказати на моменти, які надали йому притаманного спрямування, що впливало з тих умовин і з рідного ґрунту. Ці умовини надавали українському кооперативному рухові особливого забарвлення в його рості, так, зрештою, як це бувало й у інших народів, де кооператизм ідентичний у своїх основних заложеннях великої соціальної реформи й усесвітнього поступу, має з рідного ґрунту свої особливі причини, прикмети й своєрідні ідейні спрямування, які окреслюють його економічно-організаційні змагання, збагачують його ідеологічний зміст і досвід.

Не зважаючи на політичні кордони, що перерізували землю українського народу, на неоднакові політично-правні умовини, в яких доводилося українській кооперації змагатися з супротивними силами, в прислабленому соціально й вичерпаному економічно організмі народу, – в неподільній народній душі збереглися його моральні сили. Вони підняли його до самооборони майже одночасно обабіч тогочасних політичних меж, – спочатку наче якоюсь закономірністю відрухової стихії, яке помалу перетворювалася в раціональний і свідомо спрямований засіб об'єднаних прагнень до відродження нації.

ПРИМІТКИ до I-го РОЗДІЛУ

- ¹ Порівн. Б. Винара "Економічний колоніалізм в Україні", Париж, 1958 і того ж автора "Розвиток української легкої промисловости", Денвер, 1955 р. та подану в тих працях літературу до економічної історії України того часу.
- ² "Очерки истории украинской фабрики. Передкапиталистическая фабрика", ДВУ, 1925.
- ³ 1 лан – 20,9 гектара – 19 десятин або 38 моргів.
- ⁴ Порівн. Rutkowski Jan "Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w drugiej połowie XVI w." Rozprawy akad. Um. t. XXXVI, 1918, і його "Zarys gospodarczych dziełow Polski", стор. 134.
- ⁵ І. О. Гуржій "Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини 19 ст.", Київ, 1954, стор. 66.
- ⁶ Порівн. M. Marasse "O wolności parcelowania gruntów ze względu na stosunki galicyjskie", Krakow, 1868.
- ⁷ І. Франко "Земельна власність у Галичині". ("В наймах у сусідів"), Львів, 1914, стор. 49.
- ⁸ "Піянство і пропінація в Галичині", Женева, 1882; про автора вийшла моя монографія "Володимир Навроцький (1847-1882). Перший український статистик-економіст в Галичині", вид. РСУК у Львові, 1934.
- ⁹ "Nędza Galicyi w sufrach", Lwow, 1888.
- ¹⁰ Звідомлення Е. Егана появилася в українським виданні: "Економічне положення руських селян на Угорщині", Львів, 1901.
- ¹¹ К. Воблій "Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости, вид. ВУАН, Київ 1930 – порівн. вступ до 2-го тому.
- ¹² K. Koponenko, Ukraine and Russia – a History of their Economic Relations, Milwaukee 1958, 33-100.
М. Порш "Статистика землеводіння і мобілізація земельної власности на Україні", – "Україна" 11-12 стор. 146 і ін.
- ¹³ "Нариси розвитку народного господарства Української РСР", Київ, 1949; користаю з рос. видання: "Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР", Москва 1954, порівн. стор. 45. Порівн. також гасло – "Земельний устрій" в Енциклопедії Українознавства, ст. 784-780.
- ¹⁴ 1 десятина – 1,09 гектара (га).
- ¹⁵ І. Гуржій, ст. 24; "Очерки", ст. 24.
- ¹⁶ Перші дві групи 3,4% подані разом; 0,7% господарств не були розділені на групи.
- ¹⁷ Порівн. цит. працю К. Кононенка, ст. 59; М. Слабченка "Матеріяли до економічно-соціальної історії України 19 ст.", Харків, 1925. "Очерки", ст. 49, Енцикл. Українознавства II, ст. 785-6.
- ¹⁸ Кононенко, ст. 75-77; Воблій, "Нариси" II, ст. 29.
- ¹⁹ Там же, ст. 23.
- ²⁰ Кононенко, ст. 62-3.
- ²¹ Н. Олєжко, "Аграрна політика", 1947, стор. 12.
- ²² Е. У.-І, "Розміщення людности.
- ²³ Цит. "Нариси", II, ст. 29.
- ²⁴ А. А. Нестеренко "Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и нач. XX в.", Москва, 1954, ст. 62.

- ²⁵ "Очерки развития народного хозяйства Украины", ст. 99-103.
- ²⁶ Цит. праця Нестеренка, ст. 145.
- ²⁷ Там же, ст. 157-8.
- ²⁸ Воблій, "Нариси" II, ст. 5.
- ²⁹ Е. У.-І, ст. 147, порівн. "Очерки..." ст. 52-3.
- ³⁰ Е. У.-І, ст. 149; про умовини еміграції в 90-ті роки порівн. І. Франка "Еміграція галицьких селян"; його ж. "Еміграційні агенти в Галичині", в повному виданні творів, т. XIX, Київ, 1956.
- ³¹ Порівн. описи тих умовин в цит. праці Нестеренка, ст. 79-86.
- ³² Енци. Українознавства I, ст. 158.
- ³³ За "Моск. Ведомостями", Кононенко, ст. 220.
- ³⁴ Оглоблин О., "Проблеми української економіки", "Вісник ООЧСУ", Нью-Йорк 1953-54, ст. 14.
- ³⁵ K. Koponenko, "Ukraine and Russia"... стор. 208.
- ³⁶ Порівн. Проф. В. Тимошенка: Ukraine und Russland in ihren gegenseitigen wirtschaftlichen Beziehungen, Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, Heft 2.
Того ж автора "Вчення про світовий ринок", Подебради, 1923.
К. Коберського "Україна в світовому господарстві", Прага, 1933.
- ³⁷ Пуд – 36 фунтів.
- ³⁸ Окрім цитованої вище основної праці про цукробурякову промисловість України К. Воблого, порівн. стор. 124-131 часто згадуваної праці проф. К. Кононенка; далі О. Плевака "З матеріалів до історії цукробурякової промисловости на Україні", "Праці Семінару для вивчення народного господарства України", випуск 6-ий, стор. 186-261; М. Цейткіна "До характеристики цукрового ринку Київщини", в тому ж випуску "Праць Семінару".
- ³⁹ К. Коберський "Україна в світовому господарстві", за проф. Г. Кравченком, ст. 23.
- ⁴⁰ "Очерки развития народного хозяйства Украины", ст. 90. с
- ⁴¹ Кононенко, ст. 168.
- ⁴² Кононенко, ст. 159-161.
- ⁴³ Порівн. там же, табл. XXI, на ст. 163.
- ⁴⁴ Там же, ст. 188, 191, порівн. теж в цит. праці Нестеренка, ст. 125 і ін.
- ⁴⁵ Нестеренко, ст. 122-125.
- ⁴⁶ Кононенко, ст. 227.
- ⁴⁷ Порівн. Б. Винара "Розвиток української легкої промисловости", Денвер, 1955.
- ⁴⁸ Коберський "Україна в світовому господарстві", ст. 25.
- ⁴⁹ Порівн. дані в Кононенка, ст. 108-124 і 221-222.
- ⁵⁰ У статті "До проблеми української економіки", "Більшовик України" Ч. 2-3 1928.
- ⁵¹ Коберський, ст. 24; порівн. "Очерки", ст. 66-67.
- ⁵² Відмічення Кононенка, ст. 237.
- ⁵³ Порівн. його студію "Земельна власність у Галичині", друковану в 1887 р., перевидану в збірці "В наймах у сусідів", Львів, 1914, ст. 45-77.
- ⁵⁴ Матеріяли про ліцитації подавали стат. збірники Крайового Виділу – "Wiadomosci Statystyczne" т. 6-27; Проблемі лихви присвячено чимало праць, порівн. L. Caro "Der Wucher", Leipzig 1893; його ж праці в згаданих "Wiadomosci", також досліди тієї справи здібного, передчасно померлого українського економіста К. Кульчицького.
- ⁵⁵ Коберський "Україна в світовому господарстві", ст. 53.
- ⁵⁶ Політиці й розвиткові тих видатків я присвятив розвідку п. н. "Аграрна політика Галицького Союму в цифрах крайових бюджетів 1861-1914", в ювіл. книзі, "Studja z dziełow społecznych i gospodarczych", присвяченій проф. Ф. Буякові (вийшла і окремою відбиткою). Львів, 1931.
- ⁵⁷ "Галичина в державному бюджеті на р. 1890", – збірка "В наймах у сусідів", ст. 250-253.
- ⁵⁸ С. Ю. Процюк "Нафтова промисловість України" – "Розбудова Держави", Клівленд, 1954, ч. 1, ст. 11-30; порівн. також "Очерки развития нар. хоз. Украины", ст. 380.
- ⁵⁹ "Повне видання творів", XIX, Київ, 1956 р.

⁶⁰ Порівн. про нього гасло в Е. У.-П.

⁶¹ Надрук. в харк. журналі "Червоний Шлях", 1928, ч. 9-10, і передруковано в журналі ООЧСУ "Вісник", Нью-Йорк, за 1953/54, поч. стор. 7 і 14.

⁶² "Отечественные Записки", 1871, ч. 7.

⁶³ "О географическом распределении государственных доходов в России", Київ, 1890, і "О географическом распределении государственных расходов в России", Київ 1897.

⁶⁴ "Записки Наукового Т-ва в Києві", 1911 р.

⁶⁵ Порівн. мою статтю: "Студії економічних проблем у НТШ", – "Свобода" з 23. IX. 1954.

⁶⁶ Рівночасно з цією працею, автор підготував окрему студію, присвячену історії розвитку української економічної думки.

II.

ПЕРШІ ГРОМАДСЬКІ СПРОБИ ЕКОНОМІЧНОЇ САМОБОРОНИ

"Деякі куртові порядки, освячені звичаєм, є глибоко заховані в самім життю народу".

Ф. Щербина

1. Традиції й форми громадської самопомоги в побуті українського народу.
2. Громадівський рух в колах української інтелігенції 60-70 рр. – 3. Виникнення перших споживчих товариств на Україні; характеристика ідей і праці перших їх піонерів. – 4. Початки кредитової кооперації на Україні; заслуги Григорія Галагана й інших сучасників. – 5. Провісники кооперативного руху в Галичині; "Народовецькі громади", Товариство "Просвіта"; приклади боротьби з лихвою й темнотою. – 6. Лицем до "органічної праці"; Володимир Навроцький і його вплив на сучасників. – 7. Досвід з невдач кредитових установ 70-80 рр. і намагання координувати громадську економічну організацію.
8. Інж. Василь Нагірний і заснування "Народної Торгівлі" 1883 р. (Ориг. назва "Народна Торговля").

1. Традиції й форми громадської самопомоги в побуті українського народу

Серед дослідників історії кооперативного руху є два погляди на те, від чого цю історію починати. Одні вважають, що кооперація це цілковито нова форма суспільно-господарської організації, явище новітніх часів, що її виникнення обумовлене добою капіталізму, соціальними переминами індустріалізації; інші шукають традицій спільнства далеко в віках і первісних суспільно-господарських організаціях. До прихильників другого напрямку належить і один з приятелів українського кооперативного руху, проф. В. Тотоміянець, який кооперативну організацію вважає – "такою давньою, як само людство".

В одній статті він писав: "Кооперативна організація в прадавнині була такою звичайною річчю, що історіописателі навіть її не згадували, або дуже рідко. Стара історія це історія воєн, а не обичаїв та їхнього влаштування. Мимо того, ми тепер знаємо, що вже в Вавилонії існували орендні кооперативи, що в Вірменії аж до нових часів заховалися спільні молочарні, ведені жінками, що нинішні кооперативні молочарні Італії й Швейцарії мали своїх попередниць в середньовіччю, що земельні, пасовищні та лісові спільноти (громади, товариства), – це були старі германські установи, що слов'янська задруга не

зникла остаточно ще й нині, що примітивні рибальські й мисливські артлі існували не тільки в давній Росії, але й у інших краях".¹

Однак, було б хибно вводити в кооперативну традицію всяку прадавню спільноту, зараховуючи сюди деякі давні земельні, лісові, громадські спільноти, установи цехового устрою і т. п., бо багато з них не мали основного кооперативного елемента – добровільності; деякі з тих первісних громадсько-господарських організацій були меншою чи більшою мірою примусовими.

Дослідники першого напрямку занадто легковажать історичну, моральну основу суспільно-національних середовищ, з яких виростав і розвивався кооперативний рух. Відомо, що й досі є країни чи окремі області, де кооперативний рух росте, а є й такі, де він тяжко прищеплюється, без огляду на те, що матеріальний розвиток набрав там уже наймодерніших форм продукції, і хоча злидні опановують там широкі прошарки населення, – воно не проявляє зацікавлення господарською самопомогою і не легко йому перещепити запозичені ззовні якісь добровільні організації для самопорятунку в біді. Бо не всюди однаково збереглася в національній культурі традиція суспільно-господарської самопомогою. Де така традиція була жива до нових часів, де ще заціліли прадавні установи господарської солідарності й самозахорони, – там скоріше приймався модерний кооперативний рух.

Виростаючи з живої суспільно-господарської традиції народнього спільнотства, модерний кооперативний рух знайшов у ній допоміжну моральну підставу, не раз він її тільки матеріально перетворював і удосконалював. Тому, напр., годі чинити закиди чеським, італійським та ін. історикам кооперативного руху, коли вони вводять в історію кооперації своїх країн прадавні побутові спілки, шадничо-позичкові товариства, згадують різні форми сусідської самопомогою, стараються сягнути якнайдалі в глиб рідної історії, шукаючи в ній моральних джерел, ідейної підстави їхнього новітнього кооперативного руху. Вони віднаходять з історії рідної культури різні прадавні форми людського співжиття й співпраці, які, бувало, й пригасали в періодах посиленої суспільної чи політичної неволі, але відроджувалися знову та ще й тоді, коли тиск модерного капіталізму доводив до розпачу, коли зникали надії на зовнішню допомогу держави, інших соціальних сил, рухів чи якихось багатих добродійців.

Саме тоді поставали добровільні господарські організації, самопомогою, часто відрухово, стихійно. Їх форми у різних народів бувають здебільшого подібні, хоча на початку рідко виникають вони з взаємних впливів. Їх породжує не так приклад чужини, як власна потреба, а допомагає часто відроджувана й модернізована власна традиція. Подібність таких соціальних явищ походить з подібності суспільно-політичних відносин. Згодом пізнають вони себе взаємно й удосконалюються, обмінюються досвідом і на тій підставі встановлюють спільні міжнародні принципи ідейних та організаційних спрямувань.

Такий підхід до історії українського кооперативного руху приймаю і я хоча б з уваги на те, що *кооперація це не тільки економічна самоціль, ні навіть виключно економічний засіб, а й громадсько-виховна система*. Не маю змоги докладно описувати тут окремі форми отих первісних господарських асоціацій української старовини, бо це надто виходило б поза межі нашої головної мети; крім того, українська етнологія, хоч і гарно почала була розвиватися свого часу, порівняно мало присвятила уваги описам прастарих громадсько-економічних організацій. Трудність полягає ще і в тому, що закордоном важко роздобути потрібний матеріал і літературу, з яких можна було б вибирати все потрібне для докладних порівняльних описів. От, напр., не вдалося мені знайти тут відому книжку "Очерки южно-русских артелей

и общинно-артельных" форм" проф. Ф. Щербини², а вона відіграла важливу роль й була ідейним стимулом на початках українського кооперативного руху. З-поміж давніших дослідників, які присвятили увагу пережиткам прастарих форм господарських асоціацій, треба згадати проф. М. Зібера³, проф. М. Ковалевського, який у своїх порівняльних студіях первісного соціального розвитку наводив теж доступний йому український матеріал⁴, а з новіших дослідників недавнього часу відзначимо етнологічні праці сл. п. проф. Вадима Щербаківського, акад. О. Малиновського, В. Воблого, Е. Савченка-Сакуна, Чечоти⁵ та ін., яких описи збережених пережитків стосуються і старовини.

Федір Щербина

Користуючися збереженими фрагментарними нотатками з часів своїх колишніх студій, принагідними відомостями часто тільки з другої руки в доступній мені, скупій літературі з того поля, я бодай коротко згадаю деякі виразніші й більше відомі в історії явища прастарих українських інституцій гуртової господарської самопомогою.

Як і в інших народів, так і в побуті нашого народу споконвіку грали важливу роль господарські об'єднання в ловецтві, скотарстві, стародавній торгівлі й хліборобстві. Згадуваний проф. Ф. Щербина підкреслює, що твердження про якусь расову нехить українського народу до асоціативного первня позбавлене найменших підстав. Українська історія, каже він, "повна фактів боротьби за такі форми й відносини, що мають характер найбільше виробленого суспільного життя. Український індивідуалізм супротивиться стадності,

однак особиста самостійність українця, його прив'язання до якоїсь власної ділянки праці дуже легко впливається у найрізномірніші (громадські – І. В.) форми й інтереси"...⁶

Прастарі родові спільноти передавали свій дух і деякі звичаєво-правові елементи пізніше зформованій територіальній громаді, з новими нормами її сусідського співжиття.

В українських громадах довго зберігалися, подекуди як посередні соціальні ланки, великі родини, – рівночасно кровні й господарські спільноти. Сліди їх збереглися до нових часів у Карпатах, на Бойківщині (досліджували їх колись І. Франко і д-р В. Охримович).

Прастарі українські "дворища", які об'єднували в окремих "димах" кілька посвоєчених родин, подекуди існували в Галичині, на Поліссі та ін. районах України аж до кінця 17 ст. Дворище перед громадою представляв голова; інколи членами-потужниками дворища ставали і "чужородні", тоді вони приймали спільне ім'я дворища. Дворище являло собою, крім будинків; неподільний вимір вжитків, тобто поля, лісу, сінокосів; зайнятих колись спільним трудом предків чи й самих потужників. Член дворища – потужник – мав право на визначену йому пайку, яку віддавалося спільникам у користування шляхом льосування. Дворища різнилися між собою розміром і господарською силою. Власністю дворищ були такі вжитки, в які вкладено ту чи іншу працю: розроблено поле на оранію, видовбано борти в лісі або бодай обгороджено територію знаками. Поза вжитками дворища, право на які визначав спільний труд його членів, громада мала на своїй території вільні землі для загальних

потреб села та пильнувала, щоб дворища не порушували норм і звичаю громадської солідарності.

З перемиром землі на "волоки" й розвитком підданства та панських фільварків, дворища зникають; залишаються тільки деякі відгомони тих і інших прастарих родинних господарських спільнот у пізніших громадських асоціаціях. Розпадалися "роди", але їх моральний авторитет зберігався ще впродовж віків.

Наскоки степових кочовиків на українські землі й пізніші часті буревії спонукали не раз населення шукати в біді різних форм самозахисту й самопорятунку. Без власної державної опіки, віддане на сваволлю всяких представників державної адміністрації з доручення і без доручення державної влади, без будь-якої змоги контролювати носіїв безправ'я й сваволі, населення було змушене творити організований опір, охорону свого життя й праці.

Не раз в українській історії бували періоди, коли тільки Церква залишалася останнім пристановищем і під її крилом поставали асоціації допомоги ближньому й братської самопомогі. *В біді і нерідні ставали братами...*

В моральних основах давніх побутових господарських асоціацій українського народу сильно відчутий, аж до пізніших часів, дух родинної спільноти, бо це найлегше засвоювана чуттєва підстава об'єднань: вона була найпереконливішою, погодженою з християнським світоглядом і глибоким відчуттям справедливості.

На такій моральній основі, на базі родинного співжиття, ладу й співпраці найлегше було здійснювати й отой первісний демократизм давніх побутових громадсько-економічних асоціацій, наводити в них "гуртовий порядок", утримувати звичаєм передавану з діда-прадіда неписану "законність". Склад, організація й взаємовідносини учасників тих побутових асоціацій завжди визначені лише усно; всі члени в них рівні, а відносини молодих до старших і навпаки мали родинний характер. Така моральна настанова найкраще забезпечувала справедливе поєднання – в родинному дусі – проводу й гуртової дисципліни, пошани гідності одиниці в гурті, почуття охорони її життя й власності, справедливої винагороди й визнання за співпрацю, забезпечення від зловживань проводу й об'єднаних. Недарма з тієї традиції дрібних асоціацій давнини згодом переймали свою настанову, форми, а часто навіть родинну термінологію (батько, браття, братство) досконаліші громадські організації, а навіть військові з'єднання.

На цій основі постала й неписана конституція Запорізької Січі, яка згодом, давши почин великій національно-політичній революції й новому державно-творчому періодові України, на території своїх первісних "вольностей" пильно зберігала стародавній порядок. Запорізька Січ, як військова організація, виникла з потреб забезпечити працю степових промисловців-уходників. Вони її спільними силами створили й увесь час утримували з торговельно-промислового господарства. Запоріжжя стало джерелом справедливості й "законів" упорядкованого степового життя. Тільки в самій столиці-фортеці, на Січі, існувала суворіша військова дисципліна й спільне господарство по куренях, на утримання яких призначалися окремі вгіддя – поля, сінокоси, місця для риболовлі й пасіництва. Зате навколо, в степах, під охороною Січі вільно мандрували товариства "уходників"-степовиків; згодом вони обзаводились індивідуальними господарствами на хуторах, і громади їх створили своєрідну організацію паланкової самоуправної адміністрації. Свою автономію й "вольності" вони дуже пильно берегли і в період існування Козацької Держави – Гетьманщини другої половини 17 і 18 ст. Внутрішня, особиста й господарська свобода, вільновиборність адміністраційних властей, дотримання неписаного "закону" й гуртового ладу давало Запоріжжю силу

для боротьби з ворогами, а в пізніших часах – і велике довір'я в господарсько-торговельних взаєминах навіть збоку південних сусідів, з якими впродовж віків доводилося Січі воювати.⁷ "З віків за пороги вільно кожному приїхати й від'їхати, хоч би як він називався," – так говорили про свій основний "закон" члени тієї своєрідної в нашій історії свободолюбної республіки. Моральні основи "законності" Запоріжжя були запорукою його громадського ладу та давали йому силу перетривати майже три століття важких змагань. Рівночасно з виникненням і розвитком запорізької організації в містах України, для самооборони й самопомогі постали інші своєрідні організації – братства українського міщанства, які згодом набули характеру загальнонаціональних інституцій. Вони розвинулися з прадавніх об'єднань при церквах, котрі дбали про потреби Церкви, а також мали харитативні й товариські цілі. Коли ж від початку 16 ст. посилювався натиск на українське міщанство з боку міських властей і цехового устрою, опанованих в українських містах напливовим, чужим елементом, підтримуваним чужою державністю й її адміністрацією, – братства українського міщанства, під охороною авторитету Церкви, організують самооборону та поширюють свою організацію й завдання.

Переорганізовані братства, обороняючи права своїх членів на працю, об'єднували українських міщан тих фахів, яким міські цехові організації замкнули свої двері і тим позбавили змоги працювати на терені міста. Таким чином братства набрали характеру загальної організації цехового устрою для міщан "руської віри"; вони змагалися за право представляти їх в органах міської влади, за право поселення в центрі міста й за право вільно виконувати свій церковний обряд. З цією метою братства слали посланців до короля, інтервеніювали в маґнатів, на території яких були міста; організували кредитову допомогу своїм членам, рятуючи їх від боргів і лихви, подекуди мали позичкові каси, не давали продавати домів у чужі руки, опікувалися вдовами й сиротами померлих членів, для збіднілих братчиків і старших закладали притулки й шпиталі, – взагалі власними спільними силами поширювали й організували оборону брата в "напастях і бідах".

Коли ж чужий натиск посилювався не тільки на соціальні права й інтереси самих міщан, а й на загальні національні скарги – віру й Церкву народу, братства організують школи від найнижчого до найвищого ступенів, закладають друкарні, щоб, у добу відродження наук й освіти в Західній Європі, виховати в своїх школах добре підготованих оборонців і сподвижників рідної віри й національності.

Братства перетворилися в загальні інституції всенаціональної самооборони, стали центрами об'єднаних стремлень українського культурного відродження.

Найдавнішим є Львівське Успенське Братство (відоме вже в 1453 р.), а в кінці 16 і на початку 17 ст. існували братства в багатьох містах України: у Києві, Луцьку, Острозі, Володимирі, Бересті, Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Тисьмениці й ін. Вони всіляко допомагали братствам по менших містах, і так постала ціла мережа братських організацій. Братства не були об'єднані в одному формальному союзі, але перебували в тісних ділових взаєминах, обмінювалися порадами, досвідом, культурно-освітніми силами й засобами та часто плянами й зусиллями в організації спільної оборони й боротьби. В поширених уставах братств зазначено, що членом може бути *"чи міщанин, чи шляхтич, чи передміщанин, чи хто з посполитих людей всякого стану"*... Члени братства *"самі з собою любов'ю еднаються, імена свої разом вписують і браттями називаються"*; а це для того, щоб твердше і скоріше могли відперти противірівних"... Всі братчики платили таке саме "вступне".

Не вдаюся тут до ширшого переказу історії братств і їх ролі в культурно-національних змаганнях на переломі 16 і впродовж 17 ст. на Україні, бо історія ця добре відома й докладніше висвітлена в літературі. Для нас важливе підкреслення тих основних організаційно-ідейних чинників, які притаманні братствам і аналогічні з засновами інших давніх наших своєрідних асоціацій громадської самопомоги.

Багатотисячна традиція степового транспорту, торговельних шляхів до Чорного моря витворила характеристичну й широко по Україні розповсюджену аж до новіших часів форму перевізньо-торговельних асоціацій – овіяне народною романтикою чумацтво⁸. Чумацький звичай гуртової самопомоги в дорозі, заснований на глибоко-моральних підставах товариської вірності, сягає в глибоку давнину. Чумацькі валки прокладали торговельні шляхи в усі сторони України і за княжих часів, і в козацькій добі; із співпраці з ними мали велику користь фінанси революційної Хмельниччини, Запоріжжя і згодом Гетьманщини. Норми чумацького "закону" виходили з принципів прастарих об'єднань підкарпатських прасолів, північних поліських річкових перевізників, бо впродовж історії чумакам часто доводилося змінювати й розбудувувати свої шляхи: з головних чорноморських на захід, в сторону карпатських перевалів, на північ до Балтицького моря, на Усте-луг до Бугу, чи Прип'яттю на Пинськ, на Стародуб і Новгород Сіверський, а там до Гданська, Кенігсбергу та інших прибалтицьких міст або в Московщину.

Густою мережею еднали чумацькі шляхи внутрішні ринки, ярмарки українських міст.

Чумаки перевозили товар паровицею – міцним возом (мажею), запряженим парю волів, вкритим шкурами. Чумаки, об'єднані усною товариською умовою, мандрували валкою в 20-50, а бувало й більше паровиць. Члени валки обирали отамана, який очолював валку, провадив різні ділові переговори і діяв лише в мирний час. Коли ж шлях ставав небезпечним, тоді переймав провід також вільно обраний осаул; він командував оборонними діями, визначав дороги, зупинки на попас і ночівлю; осаул формував оборонний чотирикутник з пов'язаних ланцюгом паровиць, виставляв сторожі й розвідку, пильнував зброї і боеготовости та призначав чергових пасти воли. Небезпека часто загрожувала чумакам і від степових розбишак, а ще більше від панських гайдуків, коли їм доводилося переїздити через землі поміщицьких володінь, на яких власники вимагали перевозових мит, оплат за пашу; взагалі чумацьке добро було ласою принадою для грабіжників. Тому чумакування вимагало суворої гуртової дисципліни, опертої на добровільну товариську солідарність і вірність. Товариші ніколи не посміли залишити чумака в нещасті; зрада товариша чи товаришів у нещасті вважалися одним з найганебніших злочинів. Чумаки, що знехтували "чумацький звичай", не знаходили собі потім валки, яка прийняла б його в товариші.

Всю мандрівку чумаків нормували віками освячені звичаї. Чумаки – за дослідником І. Рудченком – повинні виїздити з дому "по закону", їхати дорогою "по закону", навіть спинятися в дорозі, щоб попасти воли, теж "по закону"...

Проф. Ф. Щербина пояснює суть поняття "закону", що це "одвічні народні звичаї, передавані з роду в рід, з покоління в покоління, від батьків до дітей; форми, достосовані до загального розвитку життя. Чесне слово, раз зложена обіцянка, предківські обичаї, передання старовини, – є тут позитивним законом".

Чесність корінних чумаків у виконанні умов і взятих на себе зобов'язань була відома. Забезпечувала її ще й гуртова порука валки. Судили себе чумаки самі в дорозі, судила їх товариська й сусідська думка вдома; судили

вони також зловлених напасників і пострахом чумацької кари було "півтора чумацького малахія", тобто ціпа.

Та в чумацьких асоціаціях слід відрізнити дві окремі форми й справи. Основна, яка збереглася в своїй незмінній пошані чумацького "закону" аж до заникну чумацтва після прокладення залізниць, – це об'єднання членів валки для самопомоги й самооборони в дорозі, гуртового піклування випасом волів і спільного харчування товаришів валки. (Третім, також обираним, функціонером валки був кухар, який варив їжу і завідував складеними харчами). Таким чином усупільнені були – охорона транспорту, особиста взаємодопомога і харчування в дорозі.

Справа об'єднання капіталу була організована на інших підставах: торговельні операції кожний вів незалежно від зобов'язань супроти асоціації-валки в дорозі.

Траплялося, що менші об'єднання ("ватаги") в складі великої валки були також терміновими торговельними спілками, які на спільний рахунок провадили торговельну операцію й по закінченні її, повернувшись додому, ділили касу спільних до того часу витрат і прибутків. В останніх часах свого прискореного розвитку в 19 ст. чумацтво почало в царині організації своїх торговельних справ вироджуватися й набирати капіталістичних ознак. Власниками кількох паровиць або й цілих чумацьких валок були багаті чумаки, купці й промисловці, самі ж чумаки зводилися до візників чи наймалися в багатих без власних паровиць. "Хазяйські валки" – ставали щораз частішим явищем.

Чумакували не лише окремі роди в селах, а бувало й цілі села Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Київщини й Поділля, згодом і новозалюднені причорноморські околиці. На Поділлі чумакування було поширене в Вінницькому, Брацлавському, Гайсинському, Ольгопільському й Балтському повітах, на Волині в Староконстантинівському.

Чумакування найомільше розповсюдилося на Лівобережжі, де здавна чумакувала козацька людність та піддані селяни з державних і удільних земель, які мали трохи легші умовини, ніж панські кріпаки. Але й деякі з тих, ще до скасування кріпацтва, викупилися, дороблялися чумакуванням великих маєтків, як відомо згодом українські промисловці й меценати української культури Яхненки-Симиренки.

В новіших часах урізноманітнився асортимент чумацького товару. Здавна сіль була головним їх товаром, але чумаки вивозили з України також збіжжя, муку, дерев'яні вироби, грушове дерево, горілку, тютюн; привозили, крім соли, сушену й солону рибу, південні овочі, мануфактуру й галантерію.

У 40-их роках привозили чумаки в Україну до 8 млн. пудів соли річно, для чого було треба 120-130 тисяч паровиць. На початок 50-их років через саму Харківщину перевезено 3 млн. пудів соли на 50 тисячах паровиць.

1856 р. на самій Київщині нараховувалося 17,5 тисяч чумаків, які разом мали 70 тисяч паровиць. В першій половині 19 ст. 75% збіжжя з України до чорноморських і озівських портів транспортували чумаки. В 40-их роках щороку в напрямі Одеси йшло близько 700 тисяч паровиць. Ще в 70-их роках чумаки привозили до одеського порту на 6 млн. рублів вартости збіжжя.

З важливіших чумацьких шляхів назвемо "Шпаковий Шлях" (від імени славного чумацького отамана Шпака), що починався на Волині, йшов через Гумань і на річку Синюху до Дніпра; правдоподібно, це частина давнього "Залозного шляху". Другий, "Муравський", (раніше "Солоний") починався на Лівобережжі й верхів'ям Ворскли, Самари, через паланкову територію Запоріжжя доходив до ріки Кінської води, відти до Перекопу й до солоних кримських озер. З Лівобережжя були численні відгалуження доріг у Крим і на Дін.

Так само вели різні відгалуження з Київщини, з Чигиринського, Звенигородського, Гуманського повітів: на Лизавет чи Новоукраїнське, Вознесенське, у Крим, на Одесу.

В чумацькому епосі – каже Ю. Липа, згадується і Крим і Астрахань, і Варшава. Чумаки мандрували 2-3 рази щороку; найчастіше коло Великодня на весну й коло Покрови восени. В дорозі пробував чумаки від 2 до 4 неділь, інколи й довше. Задумуючись над моральними вартостями традицій, будучи свідком їх заникання, проф. Ф. Щербина писав:

"Широкість задуму й справедливості, що лежить у основі чумацьких асоціацій, дуже виразно характеризують ці оригінальні твори українського ума. І однак, не дивлячись ні на ці прикмети, ні на блискуче минуле, нам доводиться заживо ховати таке найцікавіше явище народного суспільного життя, як чумацтво... Чумацькі валки перестануть існувати, але народня духовість не перестане звичайно творити нові соціальні явища в цьому роді"...⁹

До новіших часів зберігався відгомін старовинної української торгівлі, її шляхів через карпатські проходи, в згадуваному на сторінках Галицько-Волинського Літопису карпатському селі Стрийської Верховини – Синевідську. Його жителі і в новіших часах займалися торгівлею овочами. Чи не збереглася в них традиція прадавніх підгірських прасолів?

Згадують торговельну традицію синевідських бойків, бо до новіших часів зберігала вона своєрідну форму братських "компаній", складених для самопомоги в дорозі, на чужині, для безпеки в братському об'єднанні вдів і сиріт вдома, на випадок нещастя – пригоди батька в дорозі, його смерті, каліцтва чи втрати-невдачі в праці.

"Компанії" синевідських бойків, радше братства-об'єднання товаришів за фахом, не капіталом, бували менші й більші. Вкладки до "компаній" мали другорядне значення, адже рід тієї торгівлі не вимагав великих вкладів коштів, більше власної праці й невигід. Більші компанії складали багатші верхівинці й нараховували вони від 15 до 60, менші, бідніші – від 6 до 15 членів, які гуртом закуповували звичайно на українському Закарпатті збір садовини й зосібна розвозили її продавати в "будках" по більших і менших містах. Стрипути можна було "Бойків" у всіх значніших містах Галичини; пробіралися вони старими шляхами прасолів і на Волинь, Поділля, до Києва, Одеси, Кишинєва, Яс, Букарешту, Чернівців, Будапешту, до Італії, – кажуть, що були випадки зустрічі з ними й у Парижі та на Рів'єрі.

Це був консервативний, дуже інтелігентний елемент Карпатської Верховини, незвичайно дисциплінований морально й ділово у своїх братських "компаніях", чесний у торгівлі.

Мали синевідчани і власну верховну організацію – моральний авторитет свого спілчанства, на взірць давніх братств, і корилися його давнім звичаям-законам" на випадок суперечки.

Заки вирушити на ринки, збиралися члени "компанії" в церкві (в Синевідську, а також у Львові, в церкві св. Николая) і складали присягу на чесну дружбу, стриманість у спожитті трунків і сумлінність у торговельних справах.¹⁰

Витворилися були у наших горах і особливі форми громадських спільнот чи сусідських об'єднань полонинської господарки – випасу рогатої худоби й овець та виробу молочарських продуктів: масла, сиру, будзу й бриндзи. Всією громадою чи спілками сусідів користувались верхівинці, далекі від осель, в горах, пасовищами-полонинами, громадськими чи давніше сервітутовими; згодом спільно винаймали камеральні полонини чи ті численні, що опинилися в лихварських руках. Це були форми прастарих асоціацій шотгарського господарства, які дуже надавалися на перетворення їх у нові форми ко-

оперативного молочарства, розведення добірної худоби й переробки на місці товарів того гірського господарства.

За освяченим звичаєм і обрядом громада чи з'єднані умовою спілки сусідів обирали ватага, який добирав собі помічників; виряджала їх весною (на свято Юрія) в полонину, доручаючи ватагові відповідальність за догляд "маржини" та за совісний обрахунок і розподіл її продукції впродовж випасового сезону. Громада чи сусідські спілки будували колиби, кошари для худоби, розчищували й угноювали полонини.

Варто згадати і про поширені в горах "партії" – об'єднання праці для вирубу й сплаву лісу, безсовісно використовувані спекулянтами. В новіших часах у Галичині й на Закарпатті були спроби перетворювати їх на лісові кооперативи праці й охоплювати їх професійними спілками.¹¹

З деяких гірських і підгірських маловрожайних сторін щорічно, коло св. Петра виходили гурти "на зажен" – спільно заробляти хліб на долах по дворах. Спочатку ходив на доли обраний "ходак" домовлятися про винагороду за працю: "за сніп", "за копу" чи за міру вимолоту, про приміщення, харчування в часі жнив і доставу додому спільно заробленого хліба.

Ці, також дуже використовувані, сезонні об'єднання жінок, ділили вдома спільний заробіток "по правді", тримаючись давніх способів оцінки належної кожному пайки й права вибору членами перемірних часток.

Бо й у популярних сусідських чи свояцьких "супрягах", коли навіть було тільки двох спілників, – для збереження "правди", завжди "один таксував, другий вибирав."

Здавна звичні були в народі, аж до новіших часів, різномодні добровільні "спрягання" праці, господарського інвентаря, для гуртової оренди землі, копання криниці й спільного, сусідського користування ними. Такими добровільно договореними "супрягами" висилали, бувало, українські селяни своїх "ходаків" на розвідки про умовини поселення на Кавказ, у Причорномор'я; так колонізували східні простори Сірого, Зеленого Клину та ін.

З прастарих часів відомі в Україні "толоки" – організована гуртова праця суспільно-громадської самопомоги: при прочищуванні поля випалом бур'янів, нанесених з гір камінців, при звозі будівельного матеріалу, перенесенні будівель на інше місце, допомозі сусідові при будові хати, рятуванні погорілого, опіки над сиротою, допомозі "безпорадній" вдовиці привести поле до ладу" тощо. Толоку, цей прадавній добрий сусідський звичай, використовували, бувало, в підданських часах, пани, принадували туди спочатку частуванням, а потім обертали цей добровільний звичай у постійну повинність.

Бували й у новіших часах надуживання цього доброго звичаю представниками місцевої адміністрації для своєї користі. Але всякі добровільні форми толоки – сусідської самопомоги, – були важливим, прадавнім засобом підтримувати свідомість, що в солідарній громаді не пропадеш та що, однак, не будеш у ній і "сам собі паном".

Стихійні й інші лиха, які часто траплялися в селах, нездорові прояви лихви, практиковані чи то осілими в селі спекулянтами, чи й багатшими з громади – це й у підданські часи наводили декого з духовенства на спроби організувати кредитову акцію на ґрунті громадської чи парохіяльної адміністрації у формі харитативної чи й самопомогової діяльності.

Є сліди таких заходів при монастирях, з боку деяких людяніших панів, за ініціативою адміністраторів державних маєтків, управлін більших мануфактур, заснованих на підданській праці, чи й за наказом згори, від державної адміністрації, як це було, напр., з запровадженням громадських шпихлірів в Австрії. Щоправда, такі харитативні чи наказані громаді установи не зберігалися довгий час, не ставали самоуправними організаціями села. Але були

й такі випадки, що там, де вони проіснували до новіших часів і де знайшлися віддані справі люди, які зуміли розбудити дух братерства та ініціативу, — перетворилися в модерні кооперативні товариства, перебирали і розвивали кредитові функції своїх попередників.

Проф. О. Мищук згадує, наприклад, про сліди існування таких церковних кас в 18 ст. на Закарпатті.¹²

В 40-их роках 19 ст. на Україні в державних селах Лівобережжя й у деяких на півдні, а в 50-их і в селах Правобережжя місцеві органи влади почали організовувати так зв. громадські допоміжні та ощадні каси.¹³

1857 року в 8-ох губерніях України було 373 таких допоміжних кас, які мали в своєму розпорядженні 1,250.024 руб. оборотового капіталу; на одну таку касу пересічно припадало по 3.351 руб.

Вже згадуваний ліберальний пан Харківщини В. Н. Каразін у своєму маєтку, в селі Кручику, намагався сам в кінці 18 і поч. 19 ст. практично розв'язати селянське питання; провів низку реформ, перемінив селянську повинність на грошовий розрахунок робочого дня і в залежності від розміру наділу zorganizував сільське самоуправління, утворив громадську касу, школу і т. д.*

Подібні реформи проводив у середині 19 ст. серед "труженників" свого "Фаланстеру" піонер цукро-бурякової промисловости на Україні, приятель Шевченка — Платон Симиренко.¹⁵

Під кінець 50-их і на початку 60-их років було чимало випадків створення позичкових кас, звичайно за ініціативою місцевих поміщиків-народників. Були також намагання опікунів тих кас поставити їх на основах самодіяльності об'єднаних селян-членів. В "Основі" за 1861 р. промайнула вістка про заснування 1857 р. каси на товариських основах за допомогою місцевого діда в селі Цибулеві Ольгопільського повіту на Поділлі. 1860 р. в селі Олешині Проскурівського повіту заснував таку касу священик Морачевський, який мабуть поширював свою діяльність і на прилеглі райони Поділля. Він працював під впливом відомого діяча харківської "Громади" А. Шиманова, який об'їздив Україну, організував українські громади й гуртки, виконуючи програму практичної діяльності "громадівського руху", яку сам і запланував.¹⁶

У 1784 р. австрійський цісар використав давній гарний звичай селян добровільно зсипати збіжжя в часі добрих урожаїв до громадських шпихлірів та наказав представникам влади подбати в порозумінні з домініями, — без огляду на їх спротив і невдоволення, — про масову організацію громадських шпихлірів, під наглядом "циркулів", виробити правильний тощо. Шпихлірові фонди, натуральні й грошові, склалися з так зв. "преграваций", тобто кар, накладаних на домінії за недотримання деяких розпорядків у підданських справах, з облігацій уряду дворам і громадам за воєнні доставки й підводи, з селянських зсипів збіжжя і т. п.

Вже в 1794 р. грошовий фонд шпихлірів становив 1,451.145 гульденів. Але в період наполеонівських війн уряд перестав реалізувати свої сплати облігацій до шпихлірового фонду, а в 1821 р., під тиском доміній, цісар зліквідував галицький шпихліровий фонд. Перед тим, у 1818 р., грошовий шпихліровий фонд становив 2,601.216 гульденів. Ліквідаційна комісія працювала до 1835 р. В 1840 р. частину того фонду, а саме 455.000 зол. ринських, передано домініям (ніби їх пайку за колишнє зречення державних облігацій на користь фонду) і цю суму вжито на заснування "Земського Кредитового Т-ва" для великої власности.

1,666.695 гульденів приміщено на двовідсоткових облігаціях і призначено на утворення допомогового фонду для громад. У 80-их роках було неясно, що з тим фондом сталось. І. Франко, який цій справі присвятив окрему студію,

кілька разів запитував у пресі, де подівся фонд та прохав українських послів порушити ту справу в соймі й парламенті.¹⁷

Оті громадські шпихліри, що самочинно виникли в давнину, як громадські побутові інституції, і які уряд невдало, шляхом наказів намагався поширити, — в деяких місцевостях чесько-моравських країв громади згодом розвинули в свої кредитові установи, подібні до кооперативних, або й перетворили з часом на кооперативні товариства, громадські каси й щадниці.

І на західно-українських землях народно традицію такої самопомогі громади, — як це нижче побачимо, — намагатимуться відродити — на підставах самодіяльности — українські громадські діячі 70-их років.

Є деякі відомості про те, що українське селянство в різних сторонах, відразу після скасування кріпаччини, стихійно-відрухово намагалося в нових обставинах хоч і обмеженої волі давати собі раду гуртовим порядком. Були, напр., на Лівобережжі й на Київщині випадки артільної організації господарства на спільно орендованій селянам землі. Проф. Щербина в згадуваних "Очерках" повідомляє про них і описує одну таку "Полтавську Артіль" та мабуть занадто ідеалізує атмосферу співпраці її артільців. "У спілках тих, — пише проф. Щербина, — в гурті кожний старається працювати якнайчесніше й найприкладніше. Взаємне суперництво — найважлива прикмета праці. Всімагаються вставати по можливості якнайраніше, разом починати роботу й разом її кінчати. Лінощі в гурті незнані так само, як і крадіж та крутість. Взаємні претенсії й обман неможливі з уваги на прикладні порядки цих зразкових артільців. Ні одна з них не розпалася ще через внутрішні роздори й незгоди"...

Ці невеликі спілки (супряги) з кількох селян спільно обробляли орендоване поле й відповідно до кількості робітників у родині кожного члена ділили врожай. Перший рік обробляли землю тим реманентом, який мав кожний із спільників, згодом старалися придбати й кращий спільний інвентар.

Є згадки і про подібну спілку з 1863 р. в одному з сіл Сороківського повіту, на Басарабщині, засновану за ініціативою й за початковою матеріальною допомогою місцевого діда: врожай першого року поділили спільники поміж собою, частину залишили на посів і як запас; наступного року частину врожаю призначили на орендування землі та на влаштування товариської крамниці й позичкової каси. На 3-ій рік з відкладеної частини збору вони створили фонд для відкриття школи, збудували спільний вітряк, пізніше завели спільний двір для худоби й придбали дальший реманент.¹⁸

Подібні добровільні "артілі" виникали в ті часи і на Київщині й Чернігівщині, але чим вони кінчалися — не відомо.

З тих прикладів та з прикладів подібних своєрідних починів на західно-українських землях 60-70-их років можемо ствердити, що відрухові намагання відроджувати прастарі звичаї гуртової співпраці, — за почином самих селян чи з якоюсь спонукую й допомогою, — наводили перших суспільних діячів серед українського народу на шлях позитивної праці. Виходячи з тих своєрідних форм української традиції, вони вчилися на помилках, шукали чужинних зразків, учились на них і переносили на Україну кооперативний досвід Заходу, щоб удосконалювати й покращувати паростки українського кооперативного руху.

2. Громадівський рух у колах української інтелігенції 60-70-их рр.

Волелюбні рухи в Західній Європі, піднесені настрої та ідеї романтизму від початку 19 ст. завжди знаходили жвавий відгук на Україні. Вони посилювалися в західних країнах і на українських землях у 40-их роках. Досліджуючи піонерські почини й джерела українського кооперативного руху, нам також треба мати на увазі оту ідеологічну атмосферу, що тривала до 60-их років на Україні, обабіч тогочасних політичних кордонів.

До головних документів тієї доби треба зарахувати "Книги битія українського народу" й інші програмні свідчення таємного гуртка молодих українських інтелігентів у Києві, "Кирило-методіївське братство" 1847 року, заяви й маніфести установ і діячів 1848 року – року "Весни народів" у Галичині. Ці спорадичні програми й настрої виникали з надії на визволення народних мас, – джерела моральних сил, – які, визволені й освіченіші, започаткують нову добу в історії людства.

Кирило-методіївська програма, переспівувана в Шевченковій поезії, була навіяна євангельським духом, глибокою вірою в "Закон Божий" народоправства, християнського демократизму, у високу ідею Правди, що вічно живе в душі українського народу і, непоборна в віках неволі, постійно відроджує його. Програма братчиків пророкувала, що настане час, коли повстануть закріпачені народи, скинуть царів, панів, скасують кріпацтво й заведуть народоправство.

Братчики ідеалізували громаду, оту найпростішу суспільну групу, сперту на принципах християнської моралі, братерської любові й рівності. Їх ідеалом було створити за прикладом співжиття в солідарній і вільній братській громаді загальний соціальний лад і відродити давній політичний устрій України у вільному об'єднанні всеслов'янської народоправної федерації. Братчики домагалися, щоб "уряд і порядки і правління були на землі, але урядник і правитель повинні підлягати закону і сонмищу. Пани повинні освободити своїх невольників і зробитися їх братами, а багаті повинні наділяти нищих, і нищі стали б также багаті"...

Свої концепції федерації й народоправства брали братчики з глибини рідної історії, але їм не були чужі й ідеї суспільної справедливості західноєвропейських благовісників-утопістів, які також у той час викохували мрії про соціальну справедливість і форми нового громадського порядку.

Соціальна програма братчиків дуже нагадує нам, наприклад, їх англійських сучасників, т. зв. християнських соціалістів. Один з братчиків, Савич – був відомий фур'єрист, а Шевченків приятель Платон Симиренко під впливом духу часу намагався в родовому підприємстві Яхненків-Симиренків завести деякі соціальні покращення для робітників і службовців, називаючи своє підприємство "фаланстером". Сам Шевченко був знайомий з творами російського емігранта в Англії Герцена, який звітти повідомляв про задуми й спроби англійських утопістів. Шевченко був знайомий з російським сен-сімоністом М. Данилевським, з Петрашевцями, – але, як каже проф. М. Слабченко¹⁹, Шевченко дивився на них "як на щось подібне до ікони й у "Щоденнику" його знайдено тільки його побожні але холодні слова"... Віддаляючись від молодости й романтичних захоплень, вчений гірким досвідом, як і згодом Іван Франко, Шевченко усвідомив потребу власними силами "громадою обух сталить"...

1847 р. Братство Св. Кирила й Методія було розгромлене російською жандармерією, видатніші братчики й ідеологи були заарештовані, деякі заслані, інші дістали менші кари або розбіглися.

Коли царський престол зайняв Олександр II і, здавалося, що повіє свіжішим духом у російській імперії, колишні засланці-братчики зібралися у Пе-

тербурзі навколо нового свого ідеологічного журналу "Основа" й заснували там невелику українську "Громаду". За тим прикладом і надхненням петербурзької громади постають громади народолюбської інтелігенції в Полтаві, Харкові, Чернігові, Києві; вони закладають "недільні школи", видають книжки для народної освіти, пропагують визволення селян з кріпацтва. Високогуманні й патріотичні ідеї старших братчиків притягають до громад і молодших з усіх станів, в тому числі й представників багатшого українського панства; будять симпатії навіть у деяких представників російського громадянства і чиновництва на Україні.

В основі ідеології "громад" лежало народолюбство, підготоване романтизмом і популярними тоді етнографічними студіями, якими й займався багато громадівців. Шукаючи духових скарбів у побуті й творчості народу, вони відчували наче "голос Божий", знаходили високі моральні цінності, здатні відродити власну націю і все людство, але яких щораз то менше стрічалось в житті і думках тогочасних вищих прошарків.

Під кінець 50-их років головні зусилля братчиків і їх прихильників були звернені на пропагування ліквідації кріпацтва. Для тієї справи вони старалися знайти підтримку серед вищих ліберальних кол. Коли ж прийшла довгождана "воля" 1861 р., чимало романтиків-лібералів і "натурфілософів" не пішли далі чуттєвого, святкового захоплення; вони співали "золотій волі" гимни й за багато від неї сподівалися. Скоро виявилось, що сама "воля" не розв'язала усіх пекучих соціальних питань. До того ж і в Україну стали проникати "крізь вікна й двері" нові труднощі, викликані переходом від натуральних форм господарювання до нових, обумовлених першими вістунами модерного капіталізму. З віком і з досвідом громадівців, з докладнішим пізнанням народу, його буднів, потреб і злиднів, – вони почали відходити від утопійних мрій і скеровували свої стримління на більш позитивну працю для народу.

Громадівці і їх програмний орган "Основа" висували і популяризують після реформи гасло, що тепер "найпотрібніша практична самодіяльність громадянства"²⁰. У свідомості громадівців зливаються в одно елементи соціального й національного протесту.

В "Основі" один із співробітників-громадівців, В. Кулик, гостро виступив проти експансії московського торговельно-промислового капіталу та проти протекційної системи в економічній політиці російського уряду; він боровив українського хлібороба і споживача. "З централізації, – писав він, – куди не верти, а вийде монополія, а з монополії централізація"...

В лоні українських громад починають стикатися три течії: українсько-романтична, космополітична й самостійницька.

Старий етнографізм почав занепадати. Українські вчені-етнографи і навіть найвідданіші народницькі ідеї так зв. хлопомани, наближаючись до народу, починають цікавитися не лише його побутом та ідеальними цінностями. Вони щораз ясніше усвідомлювали, що замало ширити народню освіту з моралізуючими тенденціями; до того ж освітню роботу серед народу обмежив дуже Валуєвський указ 1863 р.

Українським громадівським рухом цікавилися деякі члени російських революційних організацій, намагалися прихилити його до себе й використати для спільної дії. Від українських громадівців вони вимагали відходу від національних ідеалів в ім'я спільних сподівань універсального поступу; деякі з них взагалі нехтували освітою народних мас і розраховували тільки на силу суспільної стихії, яку треба було, мовляв, розгнуздати революційним шляхом для масового здвигу на всій території імперії.

Та український громадівський рух – джерело, з якого виникла нова провідна верства українського народу, намагався притримуватися власного шляху.

Громадівський рух, перенесений під кінець 60-их років на західно-українські землі, прийнявся там у колах української народовецької молоді, яка також переходить від етнографізму до позитивної праці для народу. Будь-які прояви у громадах романтизму старих "хлопоманів", чи пізніші намагання "ходження в народ" декого з молодших громадівців, спроби лучитися з загальноросійськими рухами, уподібнюватись до російської інтелігенції "кающися дворян" за гріхи своїх предків супроти народу, – не знаходили в членів українських громад пригожого ґрунту; передові громадівці засуджували відхилення від власного шляху. Такі нездорові відхилення згодом влучно критикував І. Франко. Він писав: "По-моєму російське ходження в народ, хоч і як героїчне й повне посвячення, було роботою зовсім хибною й безплідною. Інтелігенти йшли в народ для себе, для очищення свого сумління й заразом для пропаганди ідей далеких, вищих понад розуміння народу. Віддатися затяжній праці серед народу, службі його буденних інтересів вони не хотіли й не вміли"...²¹

Дмитро Пильчиків

Не сумління "кающися дворян", а свідомість обов'язку інтелігентних людей супроти власного народу було настановою української народовецької інтелігенції. Для неї нарід був подвійно дорогий. Він не тільки зберігав у своїй духовості високоартні моральні цінності, але й національні вартості, самі маси народу були мало що не єдиним представником нації. Українські громадівці мали на меті піднести освіту свого народу і таким чином допомогти йому не тільки піднятися до "цивілізованого життя", але й розбудити його національну свідомість і прагнення політичної самостійності.

В органічному сплеті реального життя українського народу зливалися в одно дві потреби: допомогти народові прийти до національної й соціальної свідомості й вийти з п'ятого й господарських злиднів, які "притьмарили його прежню славу".

В історії розвитку ідеології українських громад 60-70-их років, з яких виник наш кооперативний рух, слід зберегти пам'ять про передового сподвижника ідеології тієї доби, лучника ідейної спадщини Кирило-методіївського братства й нових спрямувань позитивної праці "громад" – проф. Дмитра Пильчикова (1821-1893 рр.). Він, старий кирило-методіївський братчик, не погоджувався, бувало, з російським поступовцем Миколою Баллінім, котрий приєднався до української Харківської Громади і потім відіграв передову роль в харківському Споживчому Товаристві, чи з таким же членом полтавської громади проф. Стронінім, який, між ін., мав великий вплив на молодого Драгоманова.

В одній розмові Пильчиків відверто заявив Баллінові, який його не міг зрозуміти й стояв на всеросійському ґрунті: "Коли свобода – так немає єдності, коли ж єдність – немає свободи"...

Молодим українським громадівцям старий братчик звертав увагу, що "не слід покладати великих надій на російський прогрес, бо це тільки полум'я вдарило зверху, полум'я швидко скриється, а великі ожереди гнилої соломи довго ще тлітимуть і чадитимуть, застелюючи світ"... Пильчиків відвертий сепаратист і воліє деспотичну, ніж так зв. "поступову Росію", бо остання – на його думку – небезпечніша для національної асиміляції українців.

Його думками захоплювалися не лише члени рідної йому полтавської Громади; він мав вплив і на членів інших громад.

Згадуваний молодий член харківської Громади Андрій Шиманів, який на підставі своїх етнографічно-статистичних студій розробив пляни економічного піднесення українського народу, після арешту в 1862 р. на допиті ясно висловився, що "коли різні суспільні стани належать до одної народности чи розмовляють одною мовою, то громадські питання розв'язуються легше, а коли стіною непорозуміння між народніми масами й високою клясою є племінна особливість або мова, то громадська праця дуже потруднена"...

Д. Пильчиків довго вчителював у полтавському кадєтському корпусі, згодом у Херсоні, Одесі; до глибокої старости жив у Харкові. У нього вчилися нащадки української козацької старшини (декотрі згодом палкі народолюбці, суспільні діячі, піонери перших починів суспільно-економічних організацій). Під впливом його ідеї була відома своєю громадсько-національною діяльністю Єлисавета Милорадовичка; знайомий він був і з Григорієм Галаганом, піонером кредитової кооперації на Україні. Можливо Пильчиків зустрічався і з Леонідом Милорадовичем,²² автором першої книжки про кооперацію в Росії й на Україні. Про вплив Пильчикова признавався його учень, згодом один з провідних членів харківського Споживчого Т-ва, Віктор Козлов.

Є згадки про те, що Пильчиків приватно читав учням курс лекцій, в яких підкреслював протилежність економічних інтересів Росії й України та *що Україна має право на незалежне від Росії економічно-політичне життя*.²³

Вказуючи часто своїм учням і приятелям на конкретні приклади економічної експлуатації південної частини імперії та на економічний і політичний централізм, Пильчиків доводив потребу незалежного, всебічного розвитку України. Він поширював погляд, що суспільно-економічне й національне відродження краю нерозривні, що воно вимагає солідарної співпраці усіх суспільних прошарків українського громадянства.

Олександр Кониський (1836-1900), згадуючи про Д. Пильчикова, каже, що серце того старого кирило-методіївця повне було "до самого верху непохитної любови до України й її народу, в голові його лежав великий скарб знання історії, археології й політичної економії"...

О. Кониський, цей великий соборник і апостол суспільної праці, громадсько-літературна діяльність якого мала великий вплив на всю українську землю, признається, що він зазнав у своїх суспільних і національних поглядах великого впливу Д. Пильчикова, що через нього він "напився з одного з ним, з кирило-методіївського джерела тої живучої води"... Вся літературна діяльність О. Кониського пронизана суспільними тенденціями, зразками громадської праці української інтелігенції на селі. Мабуть у жодного з українських письменників немає стільки близьких до ідеї кооперації ідей, що в О. Кониського. Молодим, на початку 60-их років, він часто відвідував села Київщини й Полтавщини, спостерігав здириства лихварів, злидні, пиятику, – радив і допомагав закладати позичкові каси, організувати лікарську самопомічу тощо. Герої його повістей діють в тому напрямі серед народу. Прекрасним виявом суспільної ідеології О. Кониського є його поетичний переспів "Проповідь на горі" ("Блажен, хто на громаду звих робити"...).

Спроб суспільних заходів громадської економічної самооборони, що стихійно започатковувалися на Україні після скасування кріпаччини обабіч кордону і росли з народніх традицій, було мабуть значно більше. На жаль, мало збереглося виразних слідів тих починів – початків історії українського кооперативного руху, який виникав саме з того джерела.

Українські суспільні організації 60-70-их років: "Громади" української інтелігенції, недільні школи, перші споживчі товариства, а навіть наукові

асоціації українських дослідників – це струмки єдиного джерела, спрямовані з єдиною метою – служити українському народові для його культурного й економічного піднесення та національно-політичного визволення.

3. Виникнення перших споживчих товариств на Україні, характеристика ідей та праці перших їх піонерів

Перше Харківське Споживче Товариство

Організацію першої споживчої кооперативи на Україні заініціювала харківська Громада. Харків лежить на головній транзитній лінії Росії (тобто Московщини) з Україною, і саме там особливо гостро виступали суперечності економічних інтересів України й Росії.

Плян заснування такої економічної організації виник мабуть серед "громадівців"-учителів "Недільної Школи", в якій брали участь і деякі російські народолобці.

Між членами харківської Громади відомі: Лобко, Козлов, Гнилосирів, згадуваний уже Андрій Шиманів, Шевич, Василь Мова, Сакович, Жукович, Гордієнко, проф. Бекетов.

Деякі з тих імен відомі в українському громадському, культурному й науковому житті; вони й стали членами-засновниками харківського Споживчого Товариства. Знаємо про їх співпрацю й взаємобмін думками з полтавською, найбільше самостійницькою Громадою, в якій ідеологічними надхненниками були Д. Пильчиків і найближчий його духовий супутник О. Кониський. Між її членами згадуються також інж. Лобода, В. Кулик, граф П. Галаган. Дехто з-поміж згаданих мав вплив та брав безпосередню участь і в заснуванні Споживчого Товариства в Києві та в інших містах України.

Та найбільше заслуг в дальшій організації харківського Споживчого Т-ва мали Микола Баллін і Віктор Козлов. Вони найтісніше пов'язали свою діяльність та ідейні задуми з тим першим кооперативним об'єднанням; їх особлива заслуга полягає в тому, що вони налагодили зв'язки із тогочасним міжнародним кооперативним рухом. На те, що в історії українського кооперативного руху їх обох вважають першими і головними піонерами, – вплинула ще одна обставина: вони залишили в кооперативній літературі відомості ознайомлення з кооперативним рухом на Заході та подали вістки про початки їх праці й задумів. Заслуга їх і в тому, що вони перші інформували західних кооператорів про початки української кооперації.

Дехто з істориків українського кооперативного руху, як напр. А. Жук,²⁵ наводить докази, що Балліна й Козлова, не зважаючи на незаперечні заслуги, не можна назвати піонерами українського кооперативного руху. Вони фактично не були засновниками першого на Україні Споживчого Т-ва в Харкові, а лише пристали до праці в характері членів Ради; душею Т-ва, як писав згодом Баллін, був впродовж перших двох років його існування Брилянтів – особа, досі мало вивчена в історичній кооперативній літературі. Саме після смерті Брилянтова справи в Т-ві значно погіршилися, почались непорозуміння, частина членів заснувала нове т-во, яке, однак, залишилось бездіяльним. На той час і припадає участь Балліна й Козлова в діяльності першого споживчого т-ва на Україні.

"До українського визвольного руху, – каже А. Жук, – Баллін і Козлов ставилися байдуже, не були його активними учасниками, але не були й ворогами українських визвольних змагань, скоріш платонічними прихильниками. І тому не можемо їх вичеркнути з таблиці історичних постатей української кооперації. За Балліним назавше збережеться ім'я одного з ідейних репрезентантів кооперативного руху на Україні в початковому його періоді".

Деякі російські історики кооперації (М.Хейсін, О. Меркулов), безпідставно зараховуючи Харків до російських міст, вважають М. Балліна навіть батьком російського кооперативного руху... Треба сказати, що за рік перед харківським Споживчим Т-вом постала 1865 р. в межах російської імперії перша споживча кооператива – серед німецького населення й за німецькими зразками, в місті Ризи; але першою споживчою кооперативою за англійським, рочдельським зразком, мовляв "на русській території", було власне Споживче Т-во у Харкові.

Відкинути треба і необгрунтоване намагання деяких російських істориків кооперації довести, що споживча кооперація в колишній російській імперії взяла свій початок з Риги і звідти, через Петербург, прийшла до Харкова та інших міст. Справа в тому, що німецький взірець, який прийняла кооператива в Ризи, мав більш практичний, суто економічний характер і не передбачував на майбутнє господарської багатогранності творення різноманітних соціальних установ (організації лікарень, допомоги безробітним тощо), а особливо надбудови просвітньої діяльності (читалень, бібліотек, лекцій, видавничої справи). А ці завдання, за англійським прикладом, здійснювало харківське Споживче Т-во, – перше на українській території в колишній російській імперії.

Статут харківського Споживчого Товариства був затверджений 6 жовтня 1866 р. і на початку його торговельної діяльності не було ще інших статутів споживчих товариств не лише на Україні, а й у Росії-Московщині.

В той час кооперативні т-ва в Росії не мали жодної законодавчої основи. Їх дозволяв тільки міністер внутрішніх справ у порозумінні з іншими відповідними міністерствами (фінансів, хліборобства), на підставі інтерпретацій постанови про організацію благодійних товариств.

При заснуванні харківське Споживче Т-во мало 64 членів з повним паєм (50 руб.) та 292 з неповним, і зробило за перший рік існування 51.446 руб. обороту, маючи 7.367 руб. власного капіталу.

У 1868 р. вступили до т-ва 55 нових членів з повними паями та 147 з неповними. Обороти т-ва збільшилися з 132.442 руб. у 1868 р. до 259.192 руб. у 1869 р.

Крім торгівлі предметами споживання першої потреби, т-во провадило свою ідальню, пекарню, фабрику овочевих напків, постачало членам вугілля, дрова, одяг, вело агенцію постачання машин до шиття; проектували закласти кооперативне видавництво і кооперативну школу.

Провідні керівники харківського Споживчого Т-ва Баллін і Козлов знайомилися з кооперативним рухом на Заході, бували в Англії, Франції й Німеччині, намагалися втримувати з тими кооперативними організаціями торговельний та ідейний зв'язок.

Харківське Т-во приступило до англійського кооперативного Т-ва Гуртового Закупу і Швайцарського Кооперативного Союзу й провадило з ними торговельні операції. Відзначаючи свої роковини, харківське Споживче Т-во вислало привітальну телеграму до Рочделю.

Коли постало більше споживчих товариств, у 1870 р. за ініціативою харківського Т-ва проектувався кооперативний з'їзд і утворення Споживчого Кооперативного Союзу. Але губернатор не дав дозволу на тій підставі, що діяльність таких товариств не повинна поширюватися поза межі одного міста.

Споживче Товариство в Києві й інших містах України

Друге кооперативне споживче т-во, про яке також збереглося чимало відомостей, було засноване в Києві, в кінці 1868 р. Серед членів Ради київського Споживчого Т-ва бачимо найвидатніших тогочасних провідників українського національного руху, передовиків української науки – професорів В. Антоновича, О. Кістяківського, М. Яснопольського, М. Зібера, М. Драгоманова, В. Геца, П. Олексієва, Хржонщевського, вчителів Рубінштейна, Беренштама, харківців Лобка й Гнилосирова, М. Левицького та Клосовського. В справах т-ва брали активну участь також інші члени української Київської Громади та студенти університету.

Відомо, що почин до заснування київського Т-ва дав член харківського Т-ва Лобко, співробітник Балліна в харківському Т-ві, який з ним вів спільну книгарню. Лобко перед тим теж був засновником полтавського Споживчого Т-ва. Лобко й Гнилосирів були й першими членами правління київського Т-ва. Фундатором і найбільше ознайомленим із західним кооперативним рухом та ідеологом київського Споживчого Т-ва був молодий доцент київського університету Микола Зібер.

Київське Т-во налагодило торговельні зв'язки з іншими, посталими тоді, споживчими товариствами у Харкові, Полтаві, Одесі, Борзні та Керчі.

З "Пропамятної Книги" Балліна знаємо, що 1870 р. київське Т-во мало три філії, за 1869 р. продало краму на 34.141 руб., об'єднало членів з пайовим капіталом 6.972 руб.

Постали також у той час споживчі т-ва і в Єлисаветі, Ізюмі, Балті, Севастополі, Симферополі, Миколаєві, Херсоні, Катеринославі, Чернігові, Лебедині.

Як бачимо, почин до заснування перших споживчих кооператив по містах України виходив з кол національно свідомої інтелігенції, згуртованої в "Громадах". Це були переважно професори університету, вчителі, урядовці, студенти; були також і деякі заможніші народолюбці, чималі землевласники; рідко стрічаємо приєднаних до "Громад" свідоміших представників міщанства. Об'єднували їх не так господарські справи, як спільна ідейна настанова, вища понад їхні класові інтереси. Серед членів більшості товариств переважали загально-національні стримління й вони стояли в них на видному місці та були тісно сплетені з постулятом розв'язки соціального питання на Україні. Однак у деякого з членів тих перших споживчих товариств переважали універсальні ідеали; такі члени піддавалися українським національним сантиментам радше заради своїх ліберальних поглядів взагалі, приєднувала їх до українських громад спільна опозиційна настанова до авторитарно-реакційного режиму, політичного й економічного централізму царського правління.

Саме до таких, між іншими, належали відомі піонери харківського Т-ва Баллін і Козлов.

Микола Баллін народився 1829 р. у Петербурзі, в родині заможного урядовця, там же й закінчив правничу освіту та надхнувся ліберальними поглядами. Служив у сенаті в Петербурзі, потім у Сибірську, 1855 р. опинився в Катеринославі, де мабуть вперше зблизився з тамашніми українськими громадськими колами. 1861 р. переїхав до Харкова, де й прожив до смерті в 1904 р.

У Харкові провів Баллін найкращі роки своєї громадської діяльності, зокрема кооперативної праці та мрій, заради яких він і покинув державну службу в суді.

Великий ідеаліст-мрійник зійшовся в Харкові з гуртом місцевої радикальної інтелігенції з російських різночинців, програмою соціальної праці й

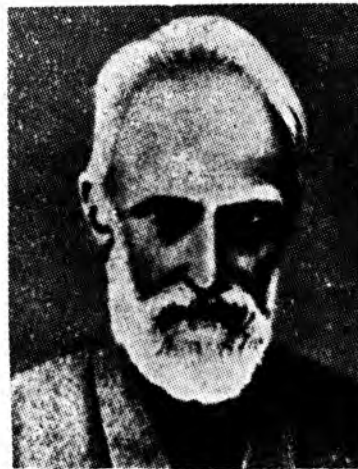
боротьби яких була ідеологія популярного тоді твору російського народника М. Чернишевського, висловлена в творі "Что делать?". До української "Громади" наблизився Баллін через "Недільну Школу", в якій був якийсь час учителем. Він мабуть раніше й краще всіх познайомився з оригінальною літературою англійських так зв. християнських соціалістів і з успішними наслідками праці споживчого кооперативного т-ва рождельських ткачів у Англії.

М. Баллін писав історикові кооперативного руху, профес. Тотоміянчу: "Майбутність наша в розвитку народних домів, які вміщатимуть у собі і народні університети й музеї, і різні курси, і продукційні підприємства".²⁶ Баллін вірив, що кооперативний рух охопить "все і всіх" і тоді настане новий світ, та що цей час близько, бо все, мовляв, "прагне до кооперативности".

В одному з листів до французьких кооператорів Баллін писав: "Коли я думаю, що ми, французи і руські, бачимо в кооперації однаковий ідеал, я почуваю себе таким щасливим, неначе я дивлюсь на зорю і думаю, що там далеко мій брат так само дивиться на неї"...

Він не визнавав класової боротьби; взаємна любов, приязнь та справедливість керують – на його думку – суспільним прогресом. Кооперація в його уяві власне і є виявом отієї "любви і справедливости"...²⁷

Для вивчення кооперативного руху їздив Баллін закордон, брав участь і виступав із доповідями на міжнародних кооперативних конгресах, на яких, між ін., висував ідею утворення кооперативного університету, видання міжнародної кооперативної енциклопедії, як перших кроків "до єднання і братерства всіх народів".

Микола Баллін

Беручи участь перш за все в організації споживчої кооперації, Баллін вважав її, однак, за нижчу форму кооперативних об'єднань; його ідеалом була інтегральна сільсько-господарська продукційна кооператива. Баллін був також засновником першої в Харкові виробничої кооперативи, створеної під впливом згадуваного роману Чернишевського, та брав участь у організації якогось ощадно-позичкового т-ва, про долю яких більше нічого не відомо.

З пам'яток літературної діяльності Балліна особливо важлива його "Первая памятная книжка потребителей обществ", видана 1870 р. У ній Баллін стверджує більше й скорше виявлене зацікавлення українського народу кооперацією, ніж його виявили інші народи російської імперії. Довідуємося з тієї книги і про те, що від 1866 р. до 1870 р. було на Україні 20 споживчих кооператив на всіх 63 у імперії. Проф. С. Бородаєвський²⁸ згадує, що він, в кінці 80-их років, ще дитиною з батьком відвідував часто Балліна в його майстерні й крамниці шкільних книжок та підручників у Харкові. На нього тоді 60-літній Баллін справив враження "завше ласкавого й гречного, що так палко й захоплює розмовляв, з виразом ніби в чомусь винної людини. В той час Баллін, очевидно, був матеріально незабезпечений і ввесь віддавався своїм персональним справам, які давали йому шматок хліба. В 90-их роках він утворює кооперативну книгарню, навіть видавництво, але без успіху"...

У 1918 р. історик української кооперації П. Пожарський²⁹ розшукуючи за дорученням українських кооперативних установ матеріали про початки ко-

оперативного руху на Україні та слідів діяльності Балліна, повідомляв, що в Москві ще жила тоді 70-літня друга дружина Балліна, Лариса Павловна Позен. Вона провела з Балліним останні 17 років його життя. Високоосвічена, вона також захоплювалася кооперативними ідеями. Продовж чотирьох років по смерті Балліна вона ще жила в Харкові, а в 1908 р. переїхала в Москву. Балліни не мали дітей; вдова жила на утриманні свого сина від першого чоловіка – українця. Пильно переховувала архів Балліна, що його переглядали Тотоміяни і В. Махновець. Українські кооперативні організації старалися дістати той архів, але він мабуть залишився в руках російських кооператорів.

Пожарський писав про останні роки життя Балліна – на підставі спогадів його другої дружини, що "Баллін був дуже заможною людиною, але все своє майно втратив на різні експерименти по кооперації. Так він часто закуповував силу всякого краму в Англії, Швейцарії і взагалі в кооперативних союзах закордоном. Його власна кімната була завалена таким крамом. Цей крам часто залежувався і пропадав. Він старався все вживати тільки кооперативний крам, кооперативні вироби: носив годинник, що його купив у кооперативній фабриці у Франції, пив чай чи каву тільки з кооперативних гуртівень з-закордону. Обое Балліни були дуже привітні й дякуючи тій обставині все в них було повно гостей. Не диво, що вони прожили все майно і так збідніли, що на старість жили з зароблених 60 карб. у місяць, а потім тільки з її заробітку 35 карбованців."

Без таких ідеалістів-мрійників, хоч і як непрактичних, як М. Баллін, не обходилися жодні суспільні рухи; мали таких діячів на початках кооперації й інші народи. Тому й ми із вдячністю згадуємо того праведника, його ідейні й високогуманні задуми та вклад праці в організацію першого споживчого товариства на Україні.

Віктор Козлов

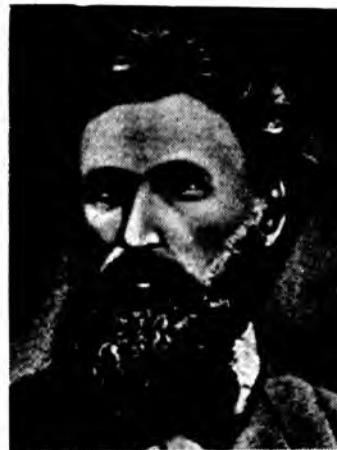
Більше практичний і ознайомлений з господарськими справами був близький співробітник Балліна в харківському Споживчому Т-ві Віктор Козлов. Він народився 1842 р. на Полтавщині, в родині місцевого діда, губерніяльного маршалка. Надхненником народолюбних ідей Козлова напевно була його мати, з роду Полонська, яка ще до скасування кріпацтва передала землю селянам. Студентом фізико-математичного факультету Козлов був учнем Пильчикова, слухав також лекції Костомарова й Стасюлевича. За революційні симпатії молодий Козлов був заарештований і короткий час сидів у Петропавлівській фортеці. Потім за намовою батька закінчив військову школу, а після служби в полку був старшиною-статистиком при харківському військовому інтендантстві. Покинувши військову службу, він зійшовся при "Недільній Школі" з Балліним та іншими громадськими діячами і так включився в харківське Споживче Т-во та був у ньому практичним організатором ідеальні, фабрички овочевих вод і інших спроб його розбудови.

В. Козлов, фаховий статистик, підготовляючи матеріали до запланованого з Балліним з'їзду споживчих товариств і організації їх союзного об'єднання, на підставі проведеної анкети зладив "Карту споживчих кооператив у Росії". 1899 року їздив Козлов у Париж на Міжнародній Кооперативний Конгрес. Не переставав Козлов цікавитися кооперацією і після занепаду харківського Т-ва. Він зібрав дані про свою діяльність та інші матеріали для архіву, який згодом потрапив до рук московського "Центросоюзу" У 1918 р., в згадуваній вище статті П. Пожарський повідомляв, що таки вдалося дістати цей архів в українські руки. Тоді ще був живий В. Козлов і був свідком великого українського кооперативного будівництва в період визвольних змагань і відродження української державности. Помер В. Козлов у 1920 р.

Микола Зібер

Головою Ради й одним із керівних організаторів київського Споживчого Т-ва був молодий вчений-дослідник політичної економії Микола Зібер. Він народився 1844 р., в родині українки й німця-колоніста із Швейцарії. В роках 1873-75 Зібер був доцентом київського університету, активним членом київської Громади й Південного Відділу Географічного Т-ва. Його вважали близьким приятелем Драгоманова: коли того звільнили з університету, на знак протесту й солідарности М. Зібер покинув університет і виїхав до Швейцарії 1877 р.

Вивчення політичної економії привело молодого дослідника до зацікавлення кооперативним рухом, який тоді у Західній Європі практично розпочав соціальну реформу. В науковій літературі часто згадується Зібера як того, хто перший в Україні й узагалі в тогочасній Росії став популяризувати марксизм. Дійсно, у своїх працях, присвячених критичній аналізі теорій Д. Рікарда й К. Маркса, Зібер прийняв їх теорію про підметність економічного фактора в історичному процесі, їх теорію цінности, однак він схилився до погляду про еволюційний порядок суспільних процесів; прихильне зацікавлення Зібера кооперацією свідчить про його критичне ставлення до соціальних виводів Маркса.

Микола Зібер

Через рік після заснування київського споживчого Т-ва Зібер видав книжку "Потребительныя Общества" – про суспільно-економічну природу споживчої кооперації, її практичні завдання та її тогочасний розвиток у Зах. Європі й Росії. Це була перша

в Росії книжка, спеціально присвячена споживчій кооперації. Свою закордонну подорож 1871-1872 рр. Зібер використав на те, щоб придивитись до організації й практичного ведення кооператив на Заході. У своєму звіті з подорожі, надрукованому в університетських "Известиях" 1873 р., він подав багато відомостей про тогочасний стан західно-європейського кооперативного руху. Також і в газеті "Киевский Телеграф", що до 1876 р. була органом української "Київської Громади", надрукував Зібер низку статтів про кооперацію.

Крім київського Споживчого Т-ва, Зібер брав участь і в невідомих докладніше спробах організації робітничих виробничих кооператив у Києві й околиці.

На еміграції в Швейцарії Зібер співпрацював у женеvській "Громаді", дописував звіди до російських економічних журналів, інформував про західно-європейський кооперативний рух; він мав зв'язки і з молодими галицькими народоvцями та їхнім студентським товариством "Січ" у Відні. Помер Микола Зібер 1888 року.

* * *

Перші Споживчі Товариства на Україні, у Києві й Харкові, проіснували лише кілька років. Подібна була доля й згадуваних інших. Всі вони занепали з різних причин. Мало був підготований ґрунт для їх організації і не було відповідного освідомлення членства; зависокі, як на ті часи, уділи (25-50 руб.) не давали змоги організаторам приєднати значної кількості членів з-поміж менше заможного населення українських міст. Деякі багатші члени, чимось невдоволені, забирали свої уділи й зносили товариства. Невироблене членство мало зацікавилось справами, не відвідувало зібрань. Через матеріальну кволість т-ва не могли конкурувати з приватними торгівцями, які здебільшого не перебирали в засобах, щоб їх знищити. Згадується, напр., що в Єлисаветі приватний купець втратив 7 тисяч рублів на те, щоб знищити місцеве споживче т-во.³⁰

Характеризуючи наших перших "рочдельців", А. Жук³¹ наводить такі головні причини невдач тогочасної споживчої кооперації: "Неоднородність під суспільно-економічним оглядом членського складу; впливаюча звідси неоднаковість консумційних потреб і смаків покупців, яким тяжко було догоджувати. Була це різношерстна уряднича публіка, розкинена на території великих порівнюючи міст, яка навіть при добрій волі часто не могла бути вірною для свого товариства й купувати в товариських склепах... Кооперативи приступали до торгівлі звичайно з невисотаючим оборотом капіталом, тому примушені були кредитувати і зі своєї сторони продавали на кредит. Рідко де практикувалися звороти від закупів і майже скрізь не було доброї контролі... До цього треба додати слабе усвідомлення членами ідеї кооперації й байдуже відношення членів до її кінцевих цілей та вороже відношення до кооперації державної адміністрації, яка добачувала в кооперативах опозиційно настроєні сили, що їх вона воліла, очевидно, мати в розпорошеному стані... Спеціально вороже ставилася адміністрація до всяких проявів українства, а що перші кооперативи на Україні виникали при участі активних діячів українського визвольного руху, тож переслідування цього руху й його репрезентантів... відбилася на долі кооперативного руху..." І далі А. Жук писав, що головні організатори перших споживчих товариств були ідеалістами, але не мали практичного досвіду і не зуміли врятувати їх від загибелі: "Не завоювавши міцних позицій у постачанні товарів покупцям, почали братися до різних побічних підприємств; не окріпнувши самі організаційно, захоплювалися організаційними проблемами в державному, навіть міжнародньому масштабі; спішили зробити багато – й через те зробили дуже мало"...

Поновна хвиля реакції російського уряду в половині 70-их років і переслідування проявів місцевої громадської ініціативи у справі освітнього й економічного піднесення народніх мас аж ніяк не сприяли нашим першим кооперативним починам. Горезвісний указ 1876 р. про заборону українського друкованого слова був спрямований на те, щоб унеможливити доступ українським освіченим колам до мас народу, звести нанівець громадську працю культурного і соціального характеру.

Організаційні заходи споживчого кооперативного руху на Україні припинилися тоді на яких 20 років. Були тільки якісь відокремлені, дрібні, майже не занотовані історією, спроби. Від 1870 р. до 1894 р. постало всього 31 товариство; пересічно виникало 1-2 на рік. Аж у 1890-их роках той рух почав знову поживавлюватися.

Треба зазначити, що взагалі за тогочасних соціально-економічних відносин на Україні не існувало особливої потреби в організації споживчо-кооперативного руху: наша батьківщина була країною з розвинутою сільсько-господарською культурою, з основною масою населення, яке заледве почало з натурального господарства втягуватися в товаро-грошове; у невеликих тоді

містах проблема постачання предметів найпершої потреби також не стояла так гостро, як хоча б у тогочасній Англії чи інших західних містах та індустриальних осередках. Деякі історики української кооперації навіть вважають, що не слід переоцінювати отих перших спроб споживчої кооперації, не типових для самих початків українського кооперативного руху; про них тільки збереглося більше відомостей. Головні сподвижники цього руху слабо орієнтувалися в українських обставинах і хоча й були ознайомлені з західним кооперативним рухом (тоді ще слабким) – вони не зуміли його засад і досвіду перенести на наш ґрунт. Типовішими на світанку українського кооперативного руху були сільські кредитові товариства, орендні спілки, які виникали стихійно на базі пекучих потреб населення; у них було більше ініціативи і самодіяльності самого членства. На жаль, крім коротких неясних згадок, про них не збереглося докладніших свідчень. А саме вони обернули нечисленних освічених українських народовців у послідовних соціальних діячів, збагатили їх сантиментальне українство позитивними постулятами конкретної праці серед народу.

Кооперативна організація кредиту, як початкова й основна справа для дальшого розвитку кооперації серед широких мас напівзвільненого селянства, була найпекучішою потребою того часу.

4. Початки кредитової кооперації на Україні. Заслуги Григорія Галагана й сучасників

Ми вже згадували про деякі своєрідні почини громадської самопомоги на селі ще перед скасуванням кріпацтва та відразу після реформи 1861 р. Дані про ті почини дуже скупі.

Є згадка про якісь намагання організувати виробничі спілки й кредитові товариства ремісників по містах і містечках. Так, напр., 1862 р. гурт ремісників в Одесі склав статут ощадно-позичкового товариства, але дальша доля його невідома. 1869 р. постало Ощадно-позичкове Т-во серед міщан Гадяча, на Полтавщині. Варто зазначити, що перші початки українського кооперативного руху виходять з Лівобережжя, особливо з Полтавщини. Гадяцьке Ощадно-Позичкове Т-во виникло з того, що місто Гадяч мало громадські сіножаті, які здавалися в оренду; коли з тієї оренди зібрали 1.492 руб., громада хотіла зужити ці гроші чи й поділитись ними, але за чієюсь порадою вирішила заснувати громадську касу. Не знаємо, хто саме був ініціатором організації того кредитового т-ва; відомо тільки, що в засновниках брали участь міський голова Хохловський та міщани Бойко, Грицько Шевченко, Макаюда. Це товариство не мало виразного кооперативного характеру, не мало й ідейних керівників.

Згодом київський Союз-Банк старався дослідити початки й діяльність цього товариства, але майже без успіху, хоча воно проіснувало до 1919 р.

У статуті цього, одного з найдавніших ощадно-позичкових товариств на Україні, була постановою, що члени-міщани мають більше право на позички, ніж інші члени. Позички видавали за порукою, але кожний член міг поручити лише за 10 руб. Середній розмір позички за перші роки становив 27 руб.

У першому році існування гадяцьке Ощадно-Позичкове Т-во нараховувало 28 членів міщан-ремісників і купців.

1871 р. постали ощадно-позичкові т-ва: Времіївське на Катерино-славщині, Обознівське й Петрівське на Херсонщині. З них Обознівське й Времіївське проіснували недовго; про Петрівське також мало відомостей (воно діяло до революції).

Найбільше прикладну діяльність розвинуло, засноване також 1871 р., Ощадно-Позичкове Т-во в Сокиринцях, Прилуцького повіту, на Полтавщині, котре проіснувало майже 60 років, аж до часу більшовицької колективізації.

Воно матеріально зміцнило членів не тільки своєї місцевості, а й околиць, та мало великий виховно-ідейний і організаційно-прикладний вплив на подібні товариства по всій Україні.

У 1916 р. сокиринське Ощадно-Позичкове Т-во подало київському Союз-Банкові "Записку" про свою історію. З тієї "Записки", як подає Я. Грабовий у лекціях, виходить, що засновник і довголітний опікун, голова ради т-ва Г. Галаган, "бажаючи щастя народові", кілька разів скликав наради з місцевих селян, виробив статут т-ва, виклопотав затвердження його в Петербурзі та дав йому 3.000 рублів з умовою, що прибутки з тієї суми мали йти на поліпшення життя сокиринських міщан, особливо ремісників. З цієї ж "Записки" видно, що Галаган наперед готував ґрунт освідомною роботою, умів добирати до праці в товаристві здібних людей, виробив певні інструкції для членів правління й ради товариства.

Керівними органами Т-ва в Сокиринцях були: загальні збори членів, надзірна рада, управа і "попечитель" (опікун-куратор), яким за статутом вважався сам Галаган; він же був і головою надзірної ради. Попечителю надавав статут право кожного часно перевіряти касу Т-ва, вимагати від управи потрібних даних, й доглядати за тим, щоб управа дотримувалася усіх вимог статуту. Членський пай був дуже високий, але дозволялося вносити його частками. Крім того, члени сплачували 1 руб. вписового.

Основний фонд (подарований куратором 3.000 руб.) і пайовий капітал опроцентувалися й відсотки ці мали йти на утримання шпиталю, притулку для старих, купівлю протипожежного знаряддя, на організацію навчання ремесла в школі та інші потреби поліпшення життя мешканців Сокиринців.

За термінові вклади ощадностей Т-во виплачувало 6%, за безтермінові 4% річно; від позичок Т-во брало 9-10%. Позики членам на підставі особистого довір'я видавалися в розмірі до 25 руб., а більші суми – за довжним скриптом і чисею порукою, або під заклад рухомого й нерухомого майна, і то не більше як 100 руб. Перевагу в правах на позички мали ті, які потребували меншої суми і хто раніше став членом Т-ва. За даними з 1873 р. Т-во видало 9.810 руб. на позички 108 членам, на час від 3 до 9 місяців. Згадується, що члени сплачували акуратно.

В наступні роки сокиринське Ощадно-Позичкове Т-во гарно розвивало свою діяльність і Галаган дістав для нього позичку з Державного Банку, яка поступово збільшувалася і 1892 р. перевищила 60 тисяч рублів.

Власний пайовий капітал зріс за той час (до 1892 р.) до 43 тисяч рублів; позик, виданих того року, було на 127 тисяч рублів.

Із 14 ощадно-позичкових товариств, заснованих переважно в 1870-х рр. на Полтавщині, Сокиринське Т-во було найсильніше, що бачимо з порівняння відомостей, які дали про себе 13 із них.

За даними з 1892 р. Ощадно-Позичкові Т-ва Полтавщини мали:

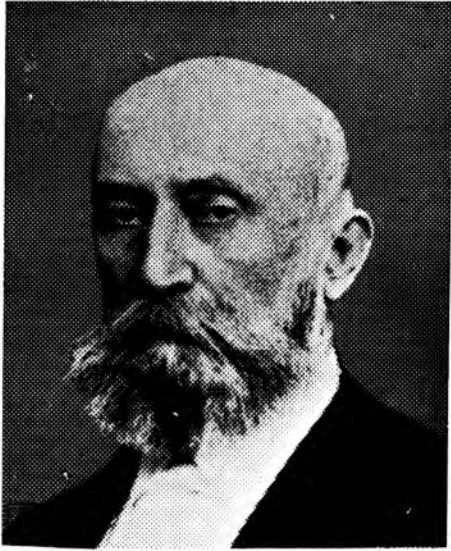
	Усі 13 разом	В тому числі Сокиринське	Сокиринське у % до всіх
Членів (осіб)	4.174	828	20,0
Пайового капіталу в руб.	164.013	43.071	26,2
Запасних фондів	29.906	12.629	43,5
Вкладок	45.019	15.119	38,6
Здобутих товарами позик	89.567	60.748	67,5
Виданих членам позик	329.328	127.413	38,7
Балянс	356.970	147.281	40,0
Касовий оборот	1,624.529	606.950	37,3

Зріст членів у Сокиринському Т-ві за роки 1872-1908 був такий:

1872	–	16
1873	–	70
1882	–	814
1892	–	828
1895	–	979
1908	–	11.924

Спочатку членами Т-ва могли бути лише колишні кріпаки Сокиринської волости, згодом усі мешканці волости. У 1874 р. засяг діяльності Т-ва поширився на 3 волости: Сокиринську, Сріблянську й Іванківську, через те кількість членів зростала. 1908-го року Т-во обслуговувало вже 8 волостей, до складу яких входило 25 сіл, тому й кількість членів зросла майже до 12 тисяч осіб. Але таке поширення діяльності Т-ва та різке збільшення членства не принесли користи. Управа Т-ва виявилася неспроможною стежити за маєтковим станом своїх членів, щоб своєчасно вживати відповідних охоронних заходів для стягання позичених грошей. А що це були роки поживленої еміграції на Зелений Клин, в Середню Азію, то чимало членів-винуватців, продавши своє майно, виїздили з Прилуччини, не повернувши позичених грошей. Товариство зазнало тоді значних втрат: В період тієї еміграційної хвилі впали і вкладки ощадностей. Цей прикрий досвід показав усі хиби, що виникають від непомірного поширення засягу діяльності сільського ощадно-позичкового Т-ва такого типу.

* * *

Григорій Галаган

Він народився 1819 р. й походив з давнього козацько-старшинського роду. Закінчив правничу освіту в Петербурзі. Г. Галаган сам був дуже заможним паном, мав маєтки на Полтавщині й Чернігівщині. Як член комісії для підготовки селянської реформи і член Державної Ради, він часто обороняв інтереси селян. Тоді Г. Галаган зійшовся з кн. І. Васильчиковим, провідним учасником реформних комісій, пізніше відомим піонером російської кредитової кооперації, захисником інтересів селянства й земським діячем.

Кн. І. Васильчиков був 1871 р. ініціатором організації Ст.-Петербурзького Відділу Московського Комітету Допомоги Сільським Ощадно-Позичковим та Промисловим Т-вам, який відіграв значну роль в історії російської

кредитової кооперації, та був його першим головою в 1871-1881 рр. Після смерти кн. Васильчикова, Г. Галаган став його наступником і керував тією громадською установою для організації та нагляду ощадно-позичкових товариств до своєї смерти в 1888 році.³²

Г. Галаган, хоч і належав до високих кол російського дворянства, був вихований в атмосфері українських традицій своєї рідної Полтавщини і став щирим прихильником рідного народу. Г. Галаган належав довгий час до ліберальної течії земських діячів та зближувався з тогочасними передовими представниками українських національно-культурних змагань. Був знайомий і листувався з Т. Шевченком, М. Максимовичем, П. Кулішем, В. Антоновичем та іншими членами Петербурзької й Київської Громади. Галаган був меценатом їх наукових і культурно-освітніх справ, допомагав матеріально "Основи", Південно-Зах. Відділу Географічного Т-ва, в якому об'єднували свою діяльність передові представники української науки; допомагав журналові Української Київської Громади "Київська Старина", підтримував такі національно-освітні справи, як хорове мистецтво, вистави "Вертепної Драми", плекання зразків старої української архітектури тощо. З тією метою заснував Галаган у рідній стороні керамічну школу і взагалі заходився коло розвитку поширеного на Полтавщині народнього мистецтва й домовиробництва, щоб надати їм організованіших форм виробництва, збуту й промислового пристосування і таким чином допомогти розвантаженню дуже перелюдненого села Полтавщини.

На пам'ять свого сина-одинака, який помер хлопчиком, заснував Галаган колегію ім. Павла Галагана в Києві, з якої вийшло багато свідомих громадських і культурних діячів українського визвольного руху.

Помер цей заслужений, найстарший піонер української кредитової кооперації на 66-ому році життя, присвятивши їй близько 20 років своєї громадської праці.

У статті про Г. Галагана А. Жук писав, що "піонерство української кре-

дитової кооперації удержиться за Галаганом через те, що за ним є заслуги для української національної справи, що його кооперативна діяльність становила складову частину всієї суми громадських інтересів і діл для піднесення економічного добробуту й культурного рівня рідного народу, що в цій його діяльності йому присв'ячувала українська національна ідея, чого не можна сказати про Балліна й Козлова".³³

У 70-их роках постало ще кілька ощадно-позичкових т-в за ініціативою й допомогою ліберально настроєних багатих панів на Україні, під Росією, як от 1873 р. в селі Немиринцях, Бердичівського повіту на Київщині, засноване місцевим дідичем Іваном Тарасовим (згодом проф. московського університету) і княгинею О. Кудашевою, та Винницьке Ощадно-Позичкове Т-во. Останнє довгий час мало найбільші обороти з усіх існуючих ощадно-позичкових товариств на Україні. За ініціативою П. Бухановського постало Нечипорівське Ощадно-Позичкове Т-во в Пирятинському повіті, на Полтавщині.

Дехто з пізніших істориків кооперації надто різко оцінює характер цих перших ощадно-позичкових т-в, які, мовляв, постали "з панської ласки". Та в тих часах нелегко було кому іншому, як таким багатим і впливовим народолюбцям, дістати дозвіл в міністерстві фінансів на заснування т-ва ще тяжче — potwierдження того дозволу міністерством внутрішніх справ, а потім оберігати т-во від підозр і напастей місцевої адміністрації.

Поступово приставали до праці в тих т-вах ближчі до села інтелігенти: священники, вчителі, лікарі, окремі представники волосної адміністрації, земські працівники агрономи, статистики; втягалися помалу в працю й свідоміші селяни. Таким чином деякі, хоч і нечисленні, але кращі ощадно-позичкові т-ва щораз виразніше виявляли членську самодіяльність і кооперативну дозрілість.

Згаданий Ст.-Петербурзький Відділ Комітету для Сільських Ощадно-Позичкових Т-в постав за ініціативою ліберальних, переважно земських діячів, з метою пропагувати такий тип кредитових установ на селі й допомагати їх організації. Той Відділ намагався надати їм характеру самодіяльних членських організацій кооперативного типу, комбінуючи німецькі зразки, радше типу кас Шульце ніж Райфайзена, пристосовані до місцевих умовин.

В Ст.-Петербурзькому Відділі впродовж майже 30 років зосереджувалися організаційні справи й нагляд над кредитовою кооперацією в російській імперії. У ньому відразу ж склали зразковий статут ощадно-позичкових т-в; за його заходами цей статут апробувало міністерство фінансів (згодом він кілька разів перероблявся). Ст.-Петербурзький Відділ діставав дозволи на заснування товариств, давав їм інструкції, добивався фіскально-податкових пільг, вживав заходів, щоб уможливити їм доступ до державних кредитів. Але назагал цей тип кредитових кооператив у колишній Росії й у нас, в Україні, дуже мало користувався кредитами Державного Банку.

Ці товариства засновувалися на паях членів (паї були невисокі, звичайно 10 руб., тому ці т-ва були доступні і для незаможних). Вони мали право приймати вкладки від членів, про діяльність їх рішали загальні збори пайовиків з рівним голосом для кожного, керувала т-вом рада й правління, вибрані загальними зборами.

Позички були в таких т-вах невеликі й короткотермінові, взір статуту Ст.-Петербурзького Відділу полягав на необмеженій відповідальності членів, але мало товариств таку приймали; найчастіше відповідальність кожного члена не перевищувала 10-кратної норми паю.

Ст.-Петербурзький Відділ, ця добровільна громадська організаційна надбудова для сільських ощадно-позичкових, частково й інших т-в, старався втримувати з ними зв'язок, слідкувати за діяльністю, обслідував їх статистично й анкетами, організував перші їхні з'їзди. Від 1881 р. Відділ видавав

присвячений справам т-ва "Листок", від 1890 р. "Сообщение", від 1906 р. – "Вестник Коопераций", що його редагував проф. М. Туган-Барановський.

Однак, ця установа не встигла відповідно організувати контролі діяльності ощадно-позичкових т-в. Були заходи, щоб такий Відділ-Філію Комітету для сільських ощадно-позичкових т-в. заснувати і в Києві, але без успіхів.

З метою пожвавлення організації ощадно-позичкових т-в і допильнування на місці їх діяльності, Ст.-Петербурзький Відділ намагався зацікавити ними місцеві земства.³⁴

У 1870-их роках земства захопилися організацією ощадно-позичкових товариств та почали давати їм допомогу: – а) позичками на основні капітали, звичайно на 10-літній термін, від 500 до 1500 руб. на товариство; б) поширюванням відомостей про кредитову кооперацію; в) доглядом за її діяльністю; г) турботами про затвердження чи зміну статутів.

1879 р. в Мелітополі (Таврії) відбувся з'їзд представників ощадно-позичкових т-в з усієї імперії; а що ці з'їзди відбувалися переважно в жвавіших центрах такого руху, то це показує, що діяльність ощадно-позичкових т-в в Україні була мабуть найкраща.

З українських земств найбільше рухливості виявили херсонське і харківське. Херсонське земство заходилося теж організувати земський банк – кредитовий центр для ощадно-позичкових т-в, роздало яких 30 тисяч руб. із своїх фондів на позички т-вам на Херсонщині. Харківське земство виділило 50 тисяч руб. на засновні фонди ощадно-позичкових товариств. Однак, траплялись випадки, коли члени засновували т-во, щоби тільки дістати таку позичку від земства і, поділивши засновний фонд на позички між собою, більше не проявляли жодної діяльності (часом навіть точно сплачували відсотки з позичок від імени неіснуючого т-ва).

Проф. С. Бородаєвський³⁵ подає, що до 1890 р. на 1586 затверджених статутів усіх ощадно-позичкових товариств у бувшій Росії, 230 не починали діяльності, 667 припинили свою діяльність. Наприкінці 90-их років було їх діяльних біля 200, з близько 70.000 членів.

Під кінець 70-их років захоплення земств справами ощадно-позичкових товариств охололо: тому, що в багатьох випадках виявилися прикрі невдачі і тому, що на них впливав загальний настрій, у нас в Україні – по 1876 р., а взагалі в імперії – після вбивства царя Олександра II. Притихли тоді земські діячі, відстали у громадській праці і зачинателі українських національних змагань.

Слідкуючи за тогочасними подіями на центральних українських землях, згодом писав І. Франко, що тоді настала "важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні паростки в Росії були розбиті й розтолені. Суспільність немов одубіла; люди, які ще перед кількома літами настроєні були революційно, тепер умили руки від усякої політики. Спеціально в Україні, в тамошніх інтелігентських громадах бачимо упадок духа. Проклямовано т. зв. "неполітичну культурну працю"; українська етнографія, історія й археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали думками дуже глибоко в живу дійсність".³⁶

І в кооперативному русі настав також майже 20-річний "антракт", тільки тут і там тліли окремі вогники, без зв'язку між собою. Животіли ще ощадно-позичкові товариства, засновані в 70-их роках, але нові майже не виникали аж до 90-их років.

5. Провісники кооперативного руху в Галичині: Народоверхівські Громади, Т-во "Просвіта". Приклади боротьби з лихвою й темнотою

В українській історії не раз бували випадки, що центри політичної, громадської й культурної активності на наших землях мінялись місцями, пересувалися із сходу на захід, з Києва до Галича чи Львова, і навпаки. У такій перемінній взаємодопомозі продовжувалася жива "нитка історії", і хоч політичні кордони переривали фізичну, територіальну лучбу, – зберігалася духовна одність нації, нерозривна спільність.

Помічаємо це явище і в новішому, громадському кооперативному русі українського народу. Коли для розвитку були більші перешкоди на східних і центральних українських землях, то центр змагань пересувався до західних, і навпаки. Постійно використовувалися такі можливості і на тому терені, де були сприятливіші обставини продовжувати спільні національні змагання чи бодай зберігати морально-ідейні вартості навіть тоді, коли була неволя й не раз у руїнах лежали міста й села, громадські справи, важкими зусиллями здвигнені громадські, національні установи.

На західно-українських землях, після короткої "Весни народів" 1848 р. і певного зрушення активності народніх мас, вже під кінець 50-их років почалися важкі роки зневіри серед нечисленних національних діячів і отупіння широких кол населення. Австрійський цісар, після революційних рухів у монархії та невдалих воєн з Італією й Прусією, погодився з польською й мадярською шляхтою і на західно-українських землях "пожертвував їй русинів". Серед українських провідних тоді кол – як реакція – виникла тоді пошесть москвофільства; у деяких представників орієнтації на "Велику Русь" вона доходила аж до заперечення власної національної української окремішності. Цю розпуку, що виникла під впливом польського тиску в Галичині, зручно використовував російський уряд і довго підтримував матеріально русофільські симпатії серед старшої консервативної частини галицької, буковинської й закарпатської інтелігенції та захоплені нею громадські установи.

Перешкодам, які ставив українству на центральних українських землях російський міністер Валуєв 1863 р., а від 1876 р. – його послідовники, намагалися секундувати польські шляхетсько-консервативні кола в Галичині. Вони, між ін., також заявляли з трибуни конституційного Галицького Союзу, устами графа Лешка Борковського: "Niema Rusi, jest tylko Polska i Moskwa"... Такі спроби рівночасного натиску на український національний рух з боку польської й московської реакції повторювалися згодом досить часто і в новій українській історії.

Національний провід на західних землях України, складений переважно з духовного стану, вже через своє покликання не міг вдаватися до якихось радикальних виступів. (Ще в 70-их роках В. Навроцький нараховував у Галичині близько 5000 осіб укр. інтелігенції, переважно духовної, на 2,311.909 душ української людности; поляки тоді ж мали 38.000 душ інтелігенції, без духовенства, на близько таку саму кількість людности на території тодішньої адміністраційної Галичини, з Малопольшею).

Під кінець 60-их років почався в Галичині польський наступ на школу, на українську мову. Розбудову народнього українського шкільництва започаткувало наше духовенство ще в 40-их роках. Тому під кінець 60-их років було в Галичині більше українських народніх, ніж польських (1293 і 1055) шкіл, завдяки також більшим жертвам українських громад на школи.

Та від 1868 р. Шкільна Крайова Рада в руках польської адміністрації скоро міняє це співвідношення і замість 52,22% українських шкіл, 42,06%

польських, 2,07% утравквістичних у 1869 р., – вже в 1871 р. з'являється на всіх 2322 шкільні тільки 24,63% українських, а 33,94% утравквістичних і 38,85% польських.³⁷ Це лише один з багатьох прикладів посиленого польського наступу, що знеохочував український національний провід саме тоді, коли на центральних землях у 60-их роках і на початку 70-их років українське національне життя частково погасло. Коли ж від кінця 70-их років там наступила більше як 20-річна затримка, тоді власне на західно-українських землях (хоча й під тиском польської переваги, але в конституційних умовах) організується опір під проводом спочатку невеличкої горстки молодих народовців, які кріпнуть у Галичині в 1880-90-их роках.

Пригноблення й розчарування охопило серед західно-української інтелігенції переважно її старіші, консервативні кола; звичайно активніша молодь налагоджує тоді зв'язки із східно-українськими "Громадами". Громадівська ідеологія переноситься до Галичини. 1863 р. постала перша галицька "Громада" народовецької молоді у Львові, – радше дві посестри: одна, менша, із світських студентів університету і друга, більша, із студентів-богословів. Душею й головним організатором громад став молодий богослов Данило Танячків (його літературний псевдонім і в "Громаді" – Грицько Будеволя). За львівською громадою почали організовуватися "Громади" й серед старших гімназистів, з ними співпрацювали й деякі їхні учителі в Перемишлі, Самборі, Станіславові, Тернополі, Бережанах, Чернівцях.

Народовці поволі виростали з молодечого козакофільства й сентиментального народолюбства; збільшувалися їх лави і важливіша праця.

"Громадяне" виходили з гімназії, їхали на студії до Львова й до Відня. 1867 р. постало у Відні Академічне Т-во "Січ", яке стало ненавбаченою закордонною амбасадом галицьких народовців. Через Відень вони налагоджують зв'язки з культурним світом. На ґрунті "Січі" зустрічаються молоді народовці із студентами – представниками ін. слов'янських народів і представниками різних народів багатонаціональної Австро-Угорської монархії; на тому ж ґрунті часто сходяться з народовцями і наддніпрянці, котрі, прямуючи на захід чи повертаючись додому, не оминають нагоди відвідати "Січ" у Відні.

З вузького завдання самоосвіти виступають і галицькі "Громади" на ширше поле реальної праці для народу.

1868 р. заснували народовці Товариство "Просвіту" у Львові. На засновне зібрання з'їхалися 64 перших членів і між ними лише один священик, о. Осип Заячківський, парох Лоп'янки, Долинського повіту. Він навіть не відважився виступати від імені духовенства (тоді переважно "староруської" орієнтації), а говорив тільки від "люду". Підкреслюючи в своїй промові роль духовенства в час буревійної "Весни народів", він з боєм серця визнавав, що "коли на нас піднялася вража сила, а ми (духовники) не до боротьби поставлені, але радше апостоли миру, злякалися тієї бурі, почали оглядатись поза себе... і зацофалися так далеко, що втратили з очей нарід, а нарід нас"...³⁸

Молодий народовець, студент Андрій Січинський на тих перших зборах "Просвіти" говорив: "Кожний нарід, що хоче добитися самостійності, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільства, народні маси, піднести до тої ступені просвіти, щоби ця народня маса почула себе членом народнього організму, відчула своє горожанське й національне достоїнство й узнала *потребу існування нації, як окремішної індивідуальності*"....

Від початку своєї діяльності Т-во "Просвіта" поставило собі за завдання: "Спомагати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріяльнім і політичнім, поширювати дешеві книжечки історичного, а також і економічного змісту: – як боротися проти лихви, як закладати громадські шпихлірі, позичкові каси, крамниці, як заводити садки тощо"...³⁹

Після довголітніх війн та політичних невдач, під кінець 1860-их років наступив зворот "на ліпше" в історії Австро-Угорської монархії. В її національному господарстві, принаймні для її корінних країв, наступили на якийсь період навіть часи небувалої "проспериті". Така ліберальна економічна політика уряду стала виповнювати спорожнілу перед тим державну касу, не вимагала від уряду жодних видатків на господарські справи країв і їх громадян різнонаціонального складу. Вони без ніякої інтервенції з боку держави мали піднасти "природним законам" змагань слабших із сильнішими.

На наслідки тієї "проспериті", – неймовірних спекуляцій державних до-ставців, підприємців будов залізниць та ін. надужити під покровом державних гарантій, – не треба було довго ждати.

1873 р. нагло наступив славнозвісний "Віденський крах", що в циклі тоді ще молодого капіталістичного господарства почав дошкульною кризою чергову світову депресію.

В Австрії дався він особливо визнаки. Відчула той "крах" і Галичина. Її сільське населення було змушене вже раніше до інтенсивного господарювання через підвищені податки, ціни на дрова й пашу, на промислові вироби, що їх скоро підвезла залізниця, а в село приніс "на борг" дрібний посередник. Тепер село застогнало ще й тому, що ціна на плоди його праці нагло впала та прийшлося повертати, часто легкодушно взяті, борги в коршмі.

Багато тоді випродало село землі; тоді в неї спішно вкладали свої, непевної вартости, капітали різні спекулянти. Село, змушене випродувати для сплат усяких зобов'язань земні плоди далеко понад міру потреб і можливостей господарства, почало недоїдати, а на початках 70-их років кинулись від того різні пошесті.

Це були роки великого занепаду й пригноблення на західно-українських землях. Але саме в тій біді почали кильчатися зародки відрухової самооборони, – свіжих сил, які двигнули галицьких українців (і сусідніх буковинських, доля яких цілком подібна) на нові стежки.

Першим відрухом тієї самооборони була почата українським духовенством акція тверезости, перша широко закроена, свідомо спроба масової організації селянства. Та акція, гомінка й дуже зненавиджена та поборювана противними силами, проходила під гаслами: "Молися, тверезися, трудися", або – "Хрест побідив підданство, поборе й п'янство". Дехто у нас згодом легковажно висловлювався, мовляв, як мало енергії, які пасивні заходи були у тогочасній соціяльній боротьбі... Та це щонайменше непорозуміння, бо навіть зверхні вияви того руху, – масові присяги, численні нові братерські організації тверезости, багатотисячні повітові маніфестації, – закривували селянські маси і з ними все українське громадянство. А слідом за тим пішло заснування громадських шпихлірів, братських кас, крамниць, спочатку при церквах, згодом при читальнях "Просвіти". Тому, що про їх організацію й розвиток залишилося мало записаних слідів, згодом не завжди вірно оцінювали їх значення; мало хто наважувався зараховувати їх до початків історії нашої громадсько-економічної самодіяльності.

Та пояснити це можна тільки тим, що мало про них ми знаєм. Не збереглося, напр., докладних відомостей про статути й заснувані на їх підставі якісь довше існуючі каси о. Сілецького, одного з перших членів Т-ва "Просвіта" (про них згадувалося на початкових нарадах Виділу Т-ва "Просвіта"). На тих зібраннях у "Просвіті" від перших років обговорювали справи організації кас і всяких організацій самопомоги. У 1874 р. Т-во "Просвіта" видрукувало зразки статутів і діловедення "зарірково-господарських спілок", відповідно до вимог закону від 1873 р., на якому в нас спирався кооперативний рух до 1-ої Світової війни. "Просвіта" видала того ж року десятками ти-

сяч примірників книжечку о. Степана Качали (1815-1888) п. н. "Що нас губить, а що нам помочи може?" – розмову просвіченого з темним про користи з просвіти, з позичкових кас і шпихлірів, а в кінці були долучені статуту й пояснення, як їх закладати. Книжечка Володимира Барвінського "Вексель і лихва – наша біда" пояснювала, як мали люди остерегатися і рятуватися від лихварських сітей та векслевих довгів та як можна було зберегти господарство від руїни. На замовлення Т-ва "Просвіти" Ю. Федькович написав, видану 1873 р., повість "Фармазони", в якій героями були просвічені мешканці села Сереброва, що на уділах заклали позичкову касу й дійшли до культури та добробуту. В тих часах і талановитий, популярний письменник-священик о. Іван Наумович у видаванім ним часописі "Наука" пропагував також справи позичкових кас, громадських крамниць і под. форм громадської самопомоги. Ці ідеї й лягли в основу його повісти "Мельникова Юстина". На жаль, цей "старорусин" і народолюбець заплутався в московських тенетах і відійшов від українських національних змагань.

Ми не зустрічаємо в тих перших своєрідних починах господарської самопомоги галицьких українців якихось виразних слідів їх ознайомлення із західно-європейським кооперативним рухом, але бачимо прояви господарської самооборони й самопомоги, дуже подібні до тих, які мали місце в першій половині 19-го ст. в Англії, Франції, Голляндії, та до раніших, перших спроб Райфайзена.

З тих самих спонук постали й у нас дуже подібні форми громадських організацій, подібні шукання, траплялися й подібні помилки.

З відомих нам перших таких спроб організації кредитової сільсько-господарської самопомоги важливим був у 1870-их роках досвід Карлівської громади, під Снятином, на Покутті, цікаво і вдало проведений о. Андрієм Воевідкою.⁴⁰

Цей сл. п. піонер один з найперших почав у своїй громаді-парохії акцію тверезости ще десь у 1850-60-их роках. Спочатку він старався, щоб парохіяни добре збагнули значення збірної співпраці й ощадности. Тому насамперед намовив громаду, щоб із кількадесяти-моргової громадської толоки, на якій паслася худоба, вилучити частину й щорічно орати та обсівати "громадським ладом". Дохід з проданого збору ділили на дві частини. Одна йшла на фонд громадської позичкової каси, друга на зменшення громадських тягарів. Впродовж 10 років каса зросла до 15 тисяч австр. ринських власного капіталу. Вжиті вони були на позички громадянам, здебільшого для викупу заставлених у коршмі ґрунтів. Перед тим місцеві селяни звичайно позичали в коршмі 20-40 золотих ринських і давали в застав морґ чи більше свого поля, зобов'язуючись обробляти його на користь лихваря. Такий застав тривав інколи довго, в нескінчене. Селянин-боржник працював на своїм і не своїм полі, ще й часом додатковими дарунками оплачував відсотки, а основний борг стояв непорушно.

Карлівська каса почала викуповувати заставлені ґрунти, але не віддавала їх відразу власникам, а користувалась на свій рахунок: в середньому за два роки із збору з одного морґа поля сплачувала борг з відсотками й віддавала необджене поле власникові.

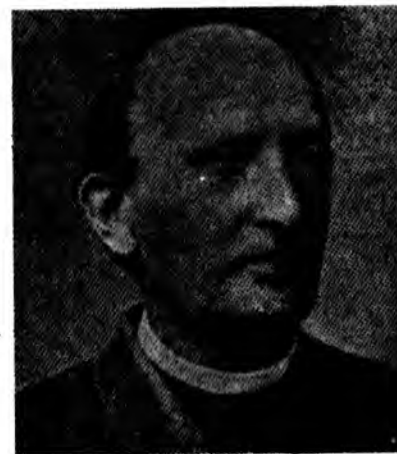
Із спільного громадського фонду покривали також громадські данини-податки так, що ніхто індивідуально їх не платив. Братство тверезости згуртувало пізніше майже всіх парохіян. Люде з того села виділялися з-поміж інших по всій околиці "гарною й чистою одіжжю й гордою поставою", перед кожним величалися своїм парохом, що "навчав їх бути людьми", як це вони звичайно говорили, скидаючи при тому шапку з голови. Рівночасно о. Воевідка пильнував школи й довів до того, що в 70-их роках мешканці села Карлова, крім книжок, читали 30 примірників різних часописів.

Довго й гарно розвивався Карлів, бо коли 1888 р. так зв. Шоста мандрівка української молоді навідалася в село, то застала там читальню з 80 членів, "багату бібліотеку й много часописів", 14 тисяч золотих ринських готівки в церковнім братстві, а небаром мав у селі стати великий мурований будинок для установ і громадського правління. Тоді парохією керував уже інший парох. Карлівську громаду наслідували сусідні села: Стецева, Беле-луя, Задубрівці, Тучапи.

На Коломийщині був другий зразковий осередок такої громадської самопомоги, в селі Мишині, в якому довгий час були парохами ідейні діячі, батько й пізніше син о.о. Кобринські. Про старшого згадував І. Франко, як про "найбільш активного українського патріота, що в праці між народом ніколи не приставав".⁴¹

"Він, – писав І. Франко, – мимо старечого віку, налякав би львівських цеховців своїми радикальними господарськими плянами економічних спілок різних типів"...

Збереглися сліди діяльності о. Л. Джулинського в 70-их роках на Бережанщині, в селі Лапшині, – відомому в новіших часах з "дива" організації дрібних ощадностей – та околиці. Лапшинська читальня Т-ва "Просвіти", одна з найдавніших в краї, видала кілька брошур о. Джулинського, які пропагували справу читальняних крамниць. З часом ці цікаві видання позникали, і ми знаємо про них лише із згадок у пресі; тільки "Нове життя – новий лад" з 1874 р. бачив я в бібліотеці НТШ у Львові. Дохід з продажі (!) тих книжечок був призначений на розбудову крамниці в Лапшині, яка мала стати гуртівнею для філій у Болотні, Вербові й Розвадові (під Поморянами). Ті крамниці мабуть не проіснували довго через відсутність власного досвіду і конкуренцію, якій допомагала поліція, не раз замикаючи такі крамниці, щоб, мовляв, "нафта не запалилася". Допомогавав о. Джулинському в тій акції громадський діяч Федько Вітвицький.

о. Данило Танячкевич

У тогочасній пресі часто згадується про діяльність учителя І. Петришина, який вів боротьбу з лихварями, польською адміністрацією й дідичами на Золочівщині й Брідшині та закладав по селах каси й крамниці. Він, здається, був близьким співробітником о. Данила Танячкевича (1842-1906), пароха Закомар'я, згадуваного вже як одного з перших провідників народовецьких "громад" у своїй молодості. О. Танячкевич заснував особливий тип ощадно-позичкових кас, які називав "Правдами", та написав і видав брошуру про них: "Як заводити "Правди" на лад Закомарської "Правди",⁴² з поясненнями, як їх вести й поширювати, "аби бідних людей в біді рятувати, а то тим, що їм позичається на їх власні потреби, чи то домашні, чи при господарстві, чи при ремеслі, гроші і то цілком без проценту або за невеликим, котрі знов збирається в користь цілої громади"...

Такі "Правди" були засновані в Закомар'ї, Білому Камені, Скварязі й Пітричах.

Також не забували народовці про організацію решток українського елементу в місті, намагаючись відродити в них на нових підставах духа братерської самопомоги.

Одним з невтомних пропагаторів відродження українського міста був професор М. Желехівський. Він, разом з відомим міщанином-народовцем, який підтримував стосунки Львова з Києвом, Михайлом Диметом, заснував у Львові 1872 р. міщанське Т-во "Побратим". За їх прикладом пішли менші міста, відроджуючи наші давні традиції міщанських братств. У 1874 р. постали Т-во "Поміч" у Підгайцях і "Надія" в Збаражі, 1875 р. "Порука" в Помор'ях, "Руський Цвіт" у Глинянах. Ініціатива в тому напрямку походила здебільшого від української інтелігенції; від неї йшли перші пожертви на національно-освідомні заходи серед загроженого асиміляцією міщанства та на засновні фонди товариств. Щоб вирвати з рук лихварів збідніле міщанство, поставили під тією самою назвою "Каси" товариств, вели акцію дрібної ощадности, пробували закуповувати гуртом матеріали для своїх членів-ремісників.

До 1876 р. галицька українська преса нотувала деколи вістки про організацію самопомогі на східньо-українських землях, найчастіше львівська "Правда" (1867-1880), що була спільним органом наддніпрянців та галицьких народовців.⁴³

6. "Лицем до органічної праці", – Володимир Навроцький і його вплив на сучасників

Рівночасно з економічною депресією в половині 1870-их років, коли на українців під Росією каменем лягли утиски рідної мови й громадської праці, почалася також плянова нагілка й на український рух у Галичині.

Польська преса стала нацьковувати австрійський уряд на "русинів", вказувати на них, як на небезпечний суспільно й політично для держави елемент. Почалися тоді між молоддю обшуки й арешти – одних і тих самих осіб "за трираменний хрест, за схизму й за соціалізм". За "нігілістично-соціалістичну" пропаганду заарештували й судили тоді не тільки молодого І. Франка, арештовували за неї питомців духовної семінарії, "находили" її в церковних евангеліях і молитовниках, – в самому їх письмі й мові.⁴⁴ Розсівали тоді вороги, як і не раз пізніше, безпідставні провокаційні чутки, буцімто оті молоді люди підготовляли між населенням жидівські погроми.

Така "практика" в Галичині з польської намови не перешкоджала австрійському урядові в той же час кокетувати із своїми віденськими соціалістами, щоби мати з них союзників у непорозуміннях із Римом та наслідувати німецького канцлера Бісмарка, який тоді також шукав примирення із своїми соціалістами.

У такій згущеній атмосфері, на межі 70-80-их років, дозрівають народовці, зміцнюють свою самооборону. І в деяких старших, що пристали до цієї акції, і в молодших розвіваються надії на цісаря та опіку з боку уряду, бо щораз виразніше було видно, що "русинів" пожертвувано та що треба проти бід одноставно стати.

В галицьких народовців приймається й стає щораз популярнішим гасло так зв. "органічної праці", – усвідомлення необхідности доповнювати й підсилювати всебічні національні стремління громадською економічною організацією. У поєднанні з просвітньою акцією, громадські економічні організації мали створити підстави для політичних змагань галицьких українців. Від початку 80-их років аж до 1-ої світової війни це гасло набирало щораз конкретніших форм і свідомо-спрямованої пляновости в умах і діях національного проводу українців під Австрією.

Головним речником звернення народовців "Лицем до органічної праці" у тих критичних роках був Володимир Навроцький, який вирізнявся "тверезим мисленням і щирим та глибоким патріотизмом".

Володимир Навроцький

Цей реальний патріотизм Навроцького характеризував згодом його вірний послідовник, реалізатор його думок, передовий сподвижник тієї української "органічної праці" в Галичині – Євген Олесницький. Патріотизм свого старшого товариша, що мав на нього й на інших такий вплив, – "це не була сама форма, що не в одного кінчиться на буквах і обряді; форма та була начинена живими моральними і матеріальними інтересами... був то національний патріотизм, що не кінчався на деклямації, – але глядів глибоко в народне життя, не щадив гірких слів і гіркої правди чужим і своїм... І як вдячно згадує Русь тих, що перші пробудили її до національного життя й поклали підвалини до розвитку рідного слова й літератури, так вдячно записала вона ім'я Володимира Навроцького, як чоловіка науки на економічній полі й найсильнішого речника найжизненніших прав і інтересів народніх"⁴⁵

Володимир Навроцький, як і щирий його друг Володимир Барвінський (1850-1883), також здібний правник і економіст-теоретик, перший редактор "Діла", – обидва вони намагалися на ґрунті органічної праці об'єднати розбиті тоді національні сили в краю. Обидва шукали спільної платформи, на якій всі могли б погодитися при конкретній роботі для народу – і молоді народовці, і "старорусини".

Шукали вони також правильної синтези національного й соціального моментів; обое пильно приглядалися і до тих суспільних течій, які тоді змагалися на Заході.

І західній соціалізм, у якому тоді ще переважали етичні елементи, й демократизм, – галицькі народовці намагалися погоджувати із своїм націоналізмом, тобто палкою любов'ю до поневоленого краю й народу, та із своїм християнським світоглядом і національними традиціями.

Близький приклад сусідів-поляків оберіг їх від національної байдужости космополітів (це згодом зберегло і молодого Франка).

Також і в ділянці господарській вчилися народовці в сусідів, які були тоді гнобителями в Галичині, але й самі були гноблені прусакми та гоїли рани в російській займанщині після невдалого повстання 1863 р. У той час поляки також переходили на своїх землях під російською й пруською займанщинами до органічної праці, як необхідного підготовного етапу у визвольних плянах. Їх методи боротьби з Бісмарком були добре відомі українським народовцям.

Володимир Навроцький⁴⁶ народився 18 листопада 1847 р. в Котузові, Бережанського повіту. Батько-священик мав велику родину і не міг достатньо допомагати синові під час студій. У гімназії вчився Навроцький у Станиславові, і вже тоді вибився на провідника місцевої учнівської напівтаємної "Громади". Вивчав право у львівському університеті, в роках 1866-1871. Не маючи матеріальної змоги досягнути становища судді чи адвоката, він після закінчення студій мусів погодитися із скромною посадою державного фінансового урядовця, щоб мати змогу допомагати батькові й молодшій рідні.

Ще студентом В. Навроцький виявив схильність до глибокої спостережливості докідля, до соціально-економічних проблем, до їхньої цифрової вимови та швидкої і вдумливої їх аналізи. Згодом його покликання ще більше допомогло йому наблизитися до тих явищ життя, до народніх потреб, а знання кількох чужих мов уможливило жвавий безпосередній контакт із соціально-економічною наукою того часу (яку він, навіть у важких обставинах своєї професійної праці та родинного життя, пристрасно вивчав).

Під час університетських студій у Львові Навроцький завжди був попереду та ще й при "чорній роботі" у "Просвіті"; став одним з найдіяльніших співробітників "Правди", засн. 1867 р., – спільного тоді органу галицьких народовців і передових "громадян" з Великої України, тобто Наддніпрянщини.

У "Просвіті" в 1870-72 рр. Навроцький був секретарем Віділу, співробітником, редактором і коректором її перших видань, у "Правді" з'явилися його перші "Земле- й народописні картини". Від 1896 р. – як згадували його товариші – Навроцький "проводив львівською громадою, був її душею й передовим робітником, своєю лагідною та розважною вдачею гуртував і годив у ній старших і молодших". Він вказував їм, що виконання програми їх діяльності слід починати від "пізнання власної хати".

Тоді познайомився В. Навроцький з М. Драгомановим, довго листувався та співпрацював із ним, хоча часто критично ставився до його поглядів; був у контакті й громадській співпраці з іншими передовими українцями з-над Дніпра, писав у виданнях женецької "Громади", "Київському Телеграфі", в ліберальних "Вестнику Європи" й "Одесскому Вестнику" та ін.

За громадську працю та критичні статистично-економічні статті в пресі, намісник граф Голуховський, який тоді очолював адміністрацію Галичини, перевів Навроцького з рідної околиці на службу до "Малопольщі", тобто на захід Галичини. Там влада доручала Навроцькому важкі й прикрі завдання по боротьбі з фінансовими й митними проступками. Там же нагло померла при родах його перша дружина, а туга за рідними сторонами, важкі обставини праці, невдале друге подружжя підсилили грудну недугу і ще цілком у молодому віці В. Навроцький помер 1882 р. Він згорів, казали сучасники, – так само, як наступного року "спалився на народній роботі" другий Володимир, товариш першого, редактор "Діла" В. Барвінський.

Ім'я й наукова діяльність Навроцького, його публіцистичні праці про стосунки в краю, критика соціально-економічної політики австрійського уряду та його польських виконавців були відомі українським громадським діячам обабіч кордону; прислухався до його цифрових аргументів і уряд та свої й ворожі представники в соймі й парламенті. Рахувався з ним, як бачимо з листування, і Драгоманів, з яким Навроцький часто полемізував, бо виходив у своїх працях і поглядах звичайно не з теорії, з доктрин, запозичених з чужого поля, а з реальних відносин життя рідного народу, його пекучих проблем і потреб. За те й називав його Драгоманів "найрозумнішим народовцем".

Однією з перших значних статистичних праць В. Навроцького була рецензія на статистику людности Галичини польського вченого В. Рапацького;

це фактично окрема наукова праця, з критичною аналізою даних, з поправками та громадсько-виховними висновками на тему суспільно-економічних відносин Рідного Краю. У ній повно цифрових порівнянь суспільно-економічних відносин українського народу та його сусідів, роздумів над причинами невідрадних обставин краю. Між ін., Навроцький часто покликається на американського економіста Н. С. Carey'а згадує його оцінку торгівлі, економічних асоціацій, теорію ренти і т. д. Carey подобається Навроцькому протиставленням песимістично-механічним теоріям економічного лібералізму, обороною права народів на самостійне гармонійно-всебічне культурне й господарське життя.

У "Письмах з Галичини" до "Київського Телеграфу" писав Навроцький про причини й наслідки "Віденського краху" 1873 р. в Австрії й Галичині, про виборчі махінації, про лихву, пиятику та акцію тверезости, про початки діяльності "Просвіти" і дальші її завдання, про діяльність українських послів у соймі й парламенті, про експлуатацію робітників, про ославлені так зв. "порції" – форми винагороди за працю і т. д. Цінні й актуальні були критичні думки Навроцького про австрійське фінансове право, податкові реформи, порівняння земельної й міської ренти. Чужинні вчені тоді й пізніше із признанням згадували соціологічну працю Навроцького "Піянство й пропінація в Галичині", написану в 1876-77 роках, видану 1882 р. в серії публікацій женецької "Громади".

Численні публіцистично-полемічні праці Навроцького на тему соціально-економічної політики часто були забарвлені сатирою, яка ще більше притягала до його доказових цифр увагу і своїх і чужих. З важливіших його праць треба згадати "Visum Repertum", "Шляхетні захитники народу", "Подвійна крейдка", "Клясові інтереси й інтереси народу", "Економічна реставрація", "Za wolność waszą i naszą", "La Pologne et les Habsbourgs", і ін., друковані переважно в "Правді" й "Ділі".

Цікавився Навроцький "соціалізмом" Моруса, Овена й іншими тогочасними суспільними течіями Зах. Європи, але вважав, що "поза університетською катедрою, на полі дійсного життя, соціалізм єсть неосушимою мрією"... Признавався в листуванні з Драгомановим і О. Терлецьким, що йому трудно було розібратися в суперечностях різних соціалістичних доктрин, бо находив у них, як і інші його товариші-народовці, приманливі гасла демократії, гуманітаризму, часто нереальні проекти нового суспільного ладу, а водночас – і заперечення демократії та національності, які збуджували в багатьох недовір'я. Навроцький і його товариші шукали рівнобіжного й однозгідного розв'язання національного й соціального питання, так тісно сплетених у реальному житті рідного народу.

Драгоманову і Терлецькому Навроцький писав, що він не мав часу познайомитися "із сице-нарицаємим соціал-демократизмом", бо йому противні якісь соціальні системи "апріорі", він-бо воліє факти й індуктивну методи їх аналізу й критики. "Відома річ, – писав Навроцький, – що беззглядний соціалізм і беззглядний націоналізм виключаються взаємно. Соціалізм є рідною дитиною космополітизму і для того ворогом всякої національності. А, крім того, космополітизм має рацію тільки при вічній згоді поміж народами, а в поодиноких народів тільки тоді, коли вони великі, сконсолідовані й цивілізовані. Всього того ми не маємо, тому не можемо кидатися в руки беззглядного соціалізму"... Кволість українського робітничого пролетаріату, легковаження інтересів селянських мас марксизмом, чужинецький політичний тиск, стримування українського культурно-національного розвитку, – це були обставини надто промовисті в українській дійсності; вони найкраще переконували Навроцького та його послідовників, згодом провідних громадських діячів, що протиставитись їм можна тільки збірними національно-об'єднаними зусиллями.

З пієтизмом ставився до пам'яті В. Навроцького І. Франко та часто користувався з його посмертних матеріалів у ранніх соц.-економічних студіях і публіцистиці 80-их років; признавався до ідейного зближення з Навроцьким один із найбільших сподвижників громадсько-економічної розбудови галицької України Євген Олесницький, як і прибулий з-за кордону довголітній її реалізатор Василь Нагірний, котрий став до громадської праці відразу по смерті Навроцького 1882 р. У тій атмосфері виховувалися й відчули на собі великий вплив ідей Навроцького громадські діячі наступної доби, які виступили на сцену національних змагань у 1890-их роках.⁴⁷

7. Досвід з невдач кредитових установ 1870-1880 років і намагання координувати громадсько-економічну організацію

На початку 80-их років тривала економічна скрута, падали ціни на хліборобські товари на європейських ринках, а в Галичині не допомагали півзаходи австрійського уряду, щоб спинити зубожіння сільського й маломістечкового населення (закони проти лихви з 1877 р. для Галичини й Буковини чи перші дрібні суми в державних і крайових бюджетах для піднесення хліборобської культури). Продовжувалися ліцитації дрібних господарств; нездорові кредитові відносини були найпекучішою проблемою на межі нових соціально-економічних перемін, супроти яких часто були безрадними уряди та особливо безпомічними нижчі соціальні прошарки населення.

Для заможнішого міщанства існувала ще від 1843 р. кредитова установа Галицька Каса Ощадности, заснована на підставі спеціального цісарського привілею, з правом приймати вклади з популярним (опікунчим) забезпеченням і видавати дешеві кредити. Велика земельна власність також мала ще з тих часів свою крайову кредитову установу Галицьке Кредитове Товариство Земське для довготермінових гіпотечних позичок, з привілеєм стягати борги за допомогою адміністраційної покари.

Для влаштування селянського кредиту був у Львові в 1876 р. створений "Ц. К. Упривілеєний Селянський Заклад Кредитовий", відомий під популярною назвою "Рустикального Банку", з правом видавати довгні листи й комунальні облігації, давати завдатки на збіжжя та закуп господарського приладдя, також купувати й продавати нерухомості, тобто переводити парцеляційні операції великих земельних маєтків.

Між засновниками того банку були: тогочасний галицький греко-католицький Митрополит С. Литвинович, князь Кароль Яблонівський, барони брати Август і Микола Ромашкани, один з тогочасних передових українських політиків Юліан Лаврівський та львівський правник д-р Фрід. Але в історії галицьких відносин отой нібито "Селянський Банк" набув сумної слави. Його управи, вдаючись до спекуляції, послуговувалися несовісними агентами в краю. Вони намовляли несвідомих селян до високовідсоткових гіпотечних кредитів, з оплатою високих адміністраційних коштів та відсотків за проволочку сплати боргів. Така практика банку довела тисячі селян і дрібних міщан до господарського занепаду, багато їх майна перейшло тоді в чужі руки. Врешті-решт той банк також, внаслідок такої спекуляційної легкодушної практики, підпав ліквідації.

Подібна доля і другої кредитової установи того часу, що також ніби мала рятувати західньо-українське село. 1873 р. віденське міністерство внутрішніх справ затвердило представникам так зв. Староруської партії концесію

на "Общее Рольничо-Кредитное Заведение" для Галичини й Буковини. Популярно називали цю установу "Крилошанським Банком", бо засновниками його були переважно вищі духовники львівської і перемиської дієцезій. У цьому банку були, між ін. приміщені значні фонди вдів і сиріт по греко-католичеських священниках. Банк змінив 1878 р. свою форму й був зареєстрований як кредитова кооператива, згідно з австрійським законом з 1873 р. про зарірково-господарські спілки. Та установа мала давати своїм членам позички на піднесення господарства, торгівлі й промислу, з правом випуску заставних листів на гіпотечні позички. До управи Крилошанського Банку також пробралися несовісні "фахівці" та ще й чужинці, які в змові з агентами, почали провадити торговельні операції збіжжям, сукном, легкодушно скуповували чужі вексли й такими спекуляціями довели цей банк до зникну. Не врятувала його й мільйонна допомога російського царського уряду, який з політичних мотивів старався підтримувати "староруську партію". Призначений "з того боку" для рятування банку, вишколений перед тим у Москві новий директор, якийсь Кушнірський, тільки пришвидчив остаточну катастрофу й ліквідацію банку.

Ліквідація обох цих банків була великою компромітацією деяких провідних авторитетів, зокрема представників вищого консервативного духовенства, викликала зневіру й у деякого з тих, хто мав добрі й ширі наміри; гірко були розчаровані такою "допомогою" скривджені боржники. Ця компромітація великою мірою пошкодила й самій ідеї кооперації на зорі її розвитку в Галичині. Банкрутство тих банків надовго захитало довір'я й до інших громадсько-економічних починів. "Тому на руїнах тих обох банків незвичайно тяжко було ставити нові основи нашої господарської організації..." – писав д-р Кость Левицький, згадуючи про ті смутні роки.⁴⁸

Українському громадянству стало видно, що з того боку годі надіятися на порятунок у біді.

Більшість дотогочасних дрібних спілок-крамниць, кас і т. п. засновувалися на підставі загального австрійського закону про товариства з 1867 р., який не мав належних норм, що забезпечували б контроль й розвиток.

Не надто багато допоміг і австрійський закон від 1873 р. про господарсько-заробітні спілки, який уперше давав правні підстави для кооперативної організації. Покликаючись на той закон, кинулися закладати, особливо по містах, свої господарсько-заробітні спілки галицькі поляки й жиди, найчастіше під популярною назвою "Залічкових кас". У 1874 р. створили поляки для таких кас першу союзню організацію "Związek Stowarzyszeń Zarobkowych i Gospodarczych" у Львові.

Вже першого року існування до того Союзу належали 51 кредитова кооператива і 7 торговельно-промислових, які разом об'єднували 17.175 членів.⁴⁹

Більшість тих "банків", засновуваних на підставі першого кооперативного закону в Австрії, не збуджували довір'я до себе українського населення ані своєю кредитовою політикою, ані суспільною настановою. Брали вони високі відсотки від позичок (12%); чужа була у них атмосфера для українського населення міст, а ще чужіша для довколишніх сіл.

На підставі того закону виникло також чимало спекуляційно-лихварських псевдо-кооперативів і "фамілійних" спілок, які нечувано визискували населення.

У 1883 р. постало у Львові польське "Towarzystwo Kółek Rolniczych". Воно почало займатися не так сільсько-господарською освідомною роботою, що за статутом було його основним завданням, як взялося до торговельної діяльності по селах і містечках, втягаючи в свої організації менше свідомі одиниці з українського населення. У так зв. "завдаткових касах" по містечках подекуди також було багато українських членів, але діловодство велося

всюди польською мовою. В деяких із них навіть переважав український елемент, і він згодом приєднався до української кредитової організації. З таких "завдаткових кас" на українській території Галичини, які довше втрималися і які потім приєдналися до української кредитової організації, реорганізовані на нових основах, слід згадати: найстаршу кредитову кооперативу "Віра" в Тисьмениці, засновану в 1873 р., і "Надію" в Делятині (?), завдаткові каси в Глинянах, засновані заходом міщанина Андрія Балтаровича, в Щирці – за почином учителя Малицького, добре розвинену "Касу" в Стрию й засновану самими міщанами касу в Яворові.

Навіть найбільші в той час громадські каси й шпихлірі по селах, засновані в межах закону про місцеву адміністрацію, тільки рідко проявили жвавішу, краще налаштовану діяльність та кредитову силу; самодіяльність їх була, зрештою, дуже обмежена новим законом з 1887 р., який виривав каси й шпихлірі з рук селянства й підпорядковував їх Повітовим Радам з впливами великих, переважно польських, землевласників, які до справ українського селянства не мали прихильности.

Важке було становище молодих і недосвідчених народоців, які приступали до "органічної праці" лише з ентузіазмом; не знали вони, куди скеровувати свої зусилля й початкові задуми координації різнородних місцевих починів економічної організації.

У листопаді 1880 р. за ініціативою народоців відбулося Перше Всенародне Віче, в якому взяли участь близько двох тисяч осіб, переважно інтелігенції з обох груп – народовецької й староруської, міщан і трохи селян. Економічний реферат і резолюції того віча написав Володимир Барвінський загальною й неясно.

Економічні резолюції того віча виявляли мало усвідомлення ваги громадської самодіяльности й самопомогі в учасників віча і в самого автора. Поставлені у них вимоги були більше скеровані до уряду й автономних властей, щоб: 1) "При допомозі держави й краю якнайскорше стримано дальший зріст примусового вивласнювання селян і міщан з землі; щоби в цілім краю, по громадах, були заведені громадські позичкові каси й громадські шпихлірі, і щоби при помочі крайових фондів утворено таку кредитову організацію, яка би не тільки спинила дальше обдовження й вивласнювання господарств, але й наскільки можливо висвободила задовжені господарства з лихварських і банкових догів...; 2) Щоби публичні тягарі, наложені в надмірній високості на наш нарід, особливо податки й додатки до податків, були по можности зменшені й більше продуктивно на користь самого народу вживані; 3) Щоби для нашого народу були утворені нові джерела заробітків, і щоби в тій цілі була звернена увага на господарське, ремісниче і промислове образування...; щоби при допомозі державних і крайових фондів були заведені господарські, ремісничі й промислові школи"...

Як віче, так і його резолюції згодом гостро критикував І. Франко.⁵⁰ Вони мали хіба те значення, що починали активізувати ширші кола громадянства й об'єднано скеровували їх увагу на конкретні пляни, далекі від "азбучних" дискусій і роздору. Цікавішим і більше конкретним виявом плянування громадсько-економічної організації того часу було заснування статутного Господарсько-Промислового Товариства в Станиславові 1881 р., за почином гімназійного вчителя Аполлона Ничая та його однодумців з кол інтелігенції (з обох тогочасних таборів українського громадянства), не тільки самої Станиславівщини, а й з інших сторін краю.

А. Ничай, (1846-1918), редактор "Господаря й Промисленника" (1879-1885), тоді в Коломиї, впродовж кількох років палко пропагував гасла й методи

органічної праці для економічного зміцнення народу. Учителю гімназії, він рівночасно провадив "Руську Крамницю" в Станиславові і, без огляду на згіршення колег та своїх властей, особисто обслуговував покупців.

Господарсько-Промислове Т-во, на заснування якого з'їхалися багато і старших громадських діячів, які на місцях виявили вже в такій народній праці чималий досвід, – мало на меті всякими дозволеними способами старатися подбати про економічне піднесення народу: ширити господарські знання словом і друком, посередничити в закупі сільсько-господарського знаряддя, машин, штучного угноєння, розплодових звірят, влаштовувати господарські виставки, закладати ощадно-позичкові каси, ремісничі й торговельні спілки, закладати й утримувати господарські школи, виряджати мандрівних учителів господарства, видавати господарську пресу, літературу і т. п.

Але для такої широко закроєної мети намічали занадто слабкі засоби. Витрати Т-ва мали покриватися з невисоких вкладок членів (0.50 вписового і одного золотого ринського річно), з добровільних датків і пожертв, завіщань і легатів та прибутків з продажу. Органами Т-ва мали бути щорічні Загальні Збори, виконавцем їх постанов – Центральний Відділ, підбудовами Т-ва були філії, господарські гуртки й агентури по краю. Часописом Т-ва ставав перенесений до Станиславова "Господар і Промисленник". Між основниками Т-ва були священники, вчителі, міщани, між співробітниками по краю відомі суспільні й політичні діячі, між ними о. Степан Качала, о. Данило Тянячків, вчителі Олекса й Леонід Заклинські, старий громадський діяч ще з "Весни Народів" д-р Іван Борискевич, парох Єзуполя о. Петрушевич та ін.

У першому році існування об'єднало Т-во близько 500 фізичних членів різного стану, – інтелігентів, міщан, селян, двох чималих земельних власників, кількох осіб з громадських урядів, кас, шпихлірів, читалень "Просвіти" і читалень ім. М. Качковського, церковних братств, місцевих шкільних рад і подібних.⁵¹

Свою працю Т-во почало досить пляново, а саме збиранням інформацій за допомогою своїх мужів довіря про економічні відносини в краю, про якість ґрунту, способи обробітку землі, роди ремесла, природні умовини для промислів, про існуючі економічні організації (свої і чужі), про початки еміграції та її наслідки, про можливості гуртового збуту продуктів і т. д.

Провідні члени Т-ва почали інформаційно-організаційні роз'їзди й доповіді по краю, однак адміністраційні органи, з доручення тогочасних властей-імущих у краю, стали чинити перешкоди й забороняти доповіді та зібрання поза місцем осідку Т-ва, замикали приєднані до Т-ва крамниці тощо.

Господарсько-Промислове Т-во не проіснувало довго через свою формально-організаційну структуру, політично-адміністраційні перешкоди та власний "солом'яний вогонь". Та основні ідеї Т-ва все таки мали вплив на дальші й тривкіші почини координації громадської економічної організації галицьких українців. Бо вже скоро ми побачимо головного ініціатора і надхненника Т-ва А. Ничая при засновинах і довголітньому проводі "Народньої Торгівлі", хоча історія й приписала виникнення цієї установи – згодом централі українського споживчого руху в Галичині – іншому громадському осередку, який також заходився тоді коло плянкової координації громадсько-економічних дій у трохи вужчих межах. Мовиться про Т-во ім. Михайла Качковського, яке гуртувало "старорусинів", що до них, зрештою, належав і сам А. Ничай.

Мета цього Т-ва була подібна до мети народовецького Т-ва "Просвіта" і в той час ще не було між ними таких різких розбіжностей, як пізніше. Тоді ще траплялось, що деякі громадські діячі належали рівночасно до однієї й другої організації. Особливо ті, котрі на громадському ґрунті старалися погоджувати обидві громадські установи та їх прихильників, закладаючи по селах

читальні і Т-ва "Просвіта", і Т-ва ім. М. Качковського, у яких, крім самоосвіти народу, плянували й економічну організацію членів на самодіяльних основах.

А. Ничай зійшовся, мабуть ще в Господарсько-Промисловому Т-ві, з молодим інженером-архітектором Василем Нагірним, який у 1882 р. приїхав із Швейцарії. Ничай мабуть один з перших інформував Нагірного, 10 років відсутнього в краю, про економічні стосунки, про свої та своїх однодумців організаційні пляни. Доля й щирі та добрі наміри служити народові з'єднали їх у багаторічній праці й проводі "Народньої Торгівлі". Деякі статутіві й організаційні завдання Господарсько-Промислового Т-ва перебрала "Народня Торгівля". Також початкова організаційна діяльність "Народньої Торгівлі" та її обох головних провідників з осідку у Львові найскорше охопила Станиславщину й Покуття, де потреба економічної самооборони була найпекучішою: тоді вздовж нової залізниці йшла найжахливіша експлуатація українського населення, привчання його до пиятики й видирання від нього решток мізерних заробітків.

Першими й довго найдіяльнішими в краю були, власне, філії "Народньої Торгівлі" в Коломиї й Снятині, які енергійно почали засновувати свої підбудови – товариські та приватні крамниці. Між ін., за почином коломиїської філії постала на уділах "Карпатська Крамниця" в Яблоніві, якій була намічена роля вимінно-збутової централі для підгірських околиць; плянувалися її склади в Городенці, Заліщиках, Чорткові, Обертині й далше на долах, де було більше хліба, а мало дерева й дерев'яних виробів. Тоді також, за порозумінням В. Нагірного та другого громадського діяча тих сторін Іларія Гарасимовича, начальника філії "Народньої Торгівлі" в Коломиї, постала "Гуцульська Спілка Промислова" в Коломиї. І. Гарасимович багато зробив як пропагатор і організатор "народніх спілок" у 1880-90-их роках на Покутті й на Гуцульщині, виконуючи одночасно і програмові економічні напрями новозаснованої Радикальної партії 1890 року, за ініціативою якої постав організаційний центр "Товариство Народніх Спілок".

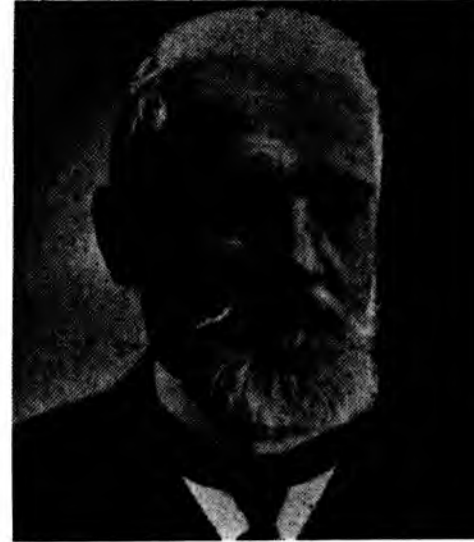
8. Інженер Василь Нагірний і заснування "Народньої Торгівлі" 1883 р.

Василь Нагірний – цікава, можна сказати незвичайна постать серед тогочасної інтелігенції в Галичині, з надзвичайними для тих часів задумами й плянами громадської праці.

Після довгого перебування поза межами краю, він привіз із чужини новий досвід і нові погляди на справи, бачив у Рідному Краю багато дечого, чого не добачували старші й молодші громадські діячі. Те, що їм, у пристрастних дискусіях і змаганнях здавалося першорядним, для нього було справою другорядною. Нагірного не пригнобило порівняння чужинного досвіду в культурному поступі з важкими обставинами рідного народу, не позбавило віри, не відвернуло від рідного народу. Навпаки, викликало в нього якусь горду впертість, почуття обов'язку служити народові, зведеному до розпачливого соціально-господарського становища, позбавленого політичних прав на своїй землі та всіляко перешкоджаного на шляху природнього національного й загально-культурного прогресу.

Молодий інженер-архітект Василь Нагірний дуже вчасно прибув з-за кордону, щоб замінити на громадській праці недавно померлих двох молодих

піонерів нового напрямку народньої праці – Володимира Навроцького й Володимира Барвінського. На праці тій вони обидва заскоро згоріли та ввійшли в національну галерею тих, що у спадщину лишають ідеї, самі ж так часто "на шляху вмирають".

Василь Нагірний

Василь Нагірний – людина з ідейною настановою, практичним зміслом і невсипушою енергією, став їм на зміну, без огляду на принади особистої кар'єри на чужині, в Швейцарії, та запрошення в Росію, на високоплатну службу у ворогів свого народу.

Він, селянський син, що в злиднях перебивався впродовж довголітніх студій, не вибрав вигідної державної посади чи місця в крайовій, автономній адміністрації, а всеціло посвятився суспільно-громадській праці для прогресу рідного народу; головну увагу він звернув на відвоювання українського міста, збагнучи його значення і провідну роль в обставинах нового суспільно-економічного ладу.

Народився В. Нагірний 11 січня 1847 р. в селянській родині, яка

тоді ще відробляла панщину, в селі Гірне коло Стрия. У спогадах⁵² описав Нагірний свій, не квітами встелений, шлях до освіти, здобутої власними силами, завзятістю та відвагою. У тих спогадах він записав також цікаві фрагменти з тогочасних відносин у краю. По закінченні шкільної науки у рідному селі, потім у Стрию, і реальної школи та після перших років технічних студій у Львові, Нагірний наважився виїхати для продовження студій до Швейцарії з 80 коронами в кишені, заробленими лекціями приватного інструктора. На політехніці в Цюріху здобув диплом інженера-архітекта в 1875 р. і до 1882 р. працював у архітектурному бюро свого професора, згодом у приватного архітекта, в кантональному уряді та найдовше – в будівельному бюро міста Цюріху; брав участь у організаціях слов'янських студентів та емігрантів у Швейцарії (згадає Нагірний, що був знайомий з Драгомановим і членами женецької "Громади", але не подає якихось докладніших фактів про співпрацю з ними).

Перебуваючи у 1871-1882 рр. у Швейцарії, він пильно придивлявся до культурного життя й громадських організацій швайцарських верховинців. Тоді Кооперативне Споживче Т-во в Цюріху належало до найкращих кооперативів Західної Європи; Нагірний не раз заходив туди й знайомився з його організацією та методами праці. Тоді він взагалі знайомився з західно-європейським кооперативно-споживчим рухом і його рочдельськими засадами.

Ще в Цюріху дописував Нагірний до львівської "Правди", а потім до перших річників нового "Діла" та розробляв свою економічну програму; знайомив земляків з досвідом чужини, доводив, яке значення мають економічні моменти у важкій національній боротьбі. Нагірний закликав тогочасних провідників народу припинити випрохування милостині у Відні, бо... "ждати довше на милостиню та писати меморандуми стидно для живучого народу, перей-

шовшого муки пекольні, а не упавшого під натиском судьби. Будучність наша в наших руках"... – писав Нагірний у одній статті до краю.⁵³

Повернувся Нагірний із Швейцарії у Львів влітку 1882 р., саме тоді, коли противні сили не перебирали в засобах для гальмування пробудженого українського національного життя, – в час великого зубожіння народніх мас та сварки між провідниками народу. Він зійшовся з молодими ентузіястами, які, одначе, реально дивилися на становище народу, на його потреби та заходи заради його нужді.

Я вже згадував, що Нагірний зустрівся з одним із таких ідейних реалістів, згодом довголітнім співробітником, А. Ничаєм на ґрунті новозаснованого Господарсько-Промислового Т-ва. Крім своїх широких суспільно-господарських плянів, це Т-во мало також стати об'єднуючою платформою для обох політичних груп: староруської, яка тоді потерпіла невдачі (від неї виразно відколювалася русофільська фракція, що взагалі рвала зв'язки з національними стримліннями), і молоді народовецької, невеликої кількістю та ще й позбавленої головних своїх провідників. Мало це Т-во об'єднати й утворити якусь одноцілу систему власної громадської організації економічного розвитку українського народу в Галичині, бо вже були наявні докази, що годі надіятися на якусь допомогу "збоку", від уряду чи від інших, зрештою збанкрутованих і скомпромітованих в очах народу, господарських інституцій.

Якими не були б дрібними оті відокремлені почини господарської самооборони в краю, – в скоординованих їх зусиллях була єдина надія, а також деяка аналогія до тих піонерських починів, з яких розвинувся західньо-європейський кооперативний рух. У спогадах Нагірний пише, що, приїхавши до Львова, поселився з молодим Іваном Франком, другим своїм добрим інформатором про тогочасні відносини в краю, який тверезо оцінював ситуацію, хоча в поглядах на можливості заради й самооборони вони не у всьому погоджувались.

Відніс тоді Нагірний до народовецького "Діла" свою знамениту статтю "Як собі люде в нужді помагають"⁵⁴, яка звернула загальну увагу на молодого інженера. Обговорював у ній Нагірний методи кооперативної організації на підставі відомої вже йому історії "Rochdale Society of Equitable Pioneers" (засн. 1843 р.) та історії швейцарського "Consum Verein Zuerich" (засн. 1851 р.); він навів у статті багато прикладів із своїх спостережень само-допомоги й самодіяльності швайцарців.

Зараз по появі тієї статті, запросили Нагірного на нараду "Крамничного Комітету" при Т-ві ім. Качковського у Львові; на тій першій нараді прийняли пропозицію Нагірного, щоб торговельну справу вилучити з Т-ва ім. Качковського й заснувати окреме Товариство "Народню Торгівлю". Нагірному доручено виготовити статут нового Т-ва на підставі закону з 1873 р.

Вже під час підготовчих заходів доводилося Нагірному перемагати великі труднощі, опозицію деяких "твердих русинів", членів Т-ва ім. Качковського, які взагалі були в опозиції до молодого народовця. У першій обраній Раді "Народньої Торгівлі" на засновних зборах 5 червня 1883 р. було тільки двоє народовців на всіх 10 членів – Василь Нагірний і Корнило Устиянович.

Багато труднощів мали обидва перші і потім довгорічні директори "Народньої Торгівлі" Василь Нагірний і Аполлон Ничай у вербуванні членів і в здобуванні початкових коштів на ведення Т-ва. Це ж був час упадку двох збанкрутованих установ – "Селянського" й "Крилошанського" банків. Навіть добрі приятелі Нагірного, деякі старші народовці, ставилися з недовір'ям до його заходів і клопотань про справи новозаснованої "Народньої Торгівлі". Професор львівської політехніки Ю. Медвецький прилюдно говорив про Нагірного: "Шкода людини та її наук, бо видно, що щось йому в голові не в поряд-

ку"... , а купець Михайло Димет відповідав на листовний запит одного священика, що запроєктоване "Товариство "Народня Торгівля" згори вже засу-джене на втрату грошей, які там хто вложив"...⁵⁵

Та це не знеохотило молодого ініціатора. 21-го липня 1883 р. було за-реєстровано у торговельному суді ухвалений статут "Н. Т." і 8-го грудня того року "Н. Т." відчинила свою першу крамницю у Львові при Вірменській вулиці ч. 2.

Почала свою діяльність "Н. Т." з оборотним капіталом 1.355 корон.⁵⁶ "Нар. Торгівля" мала на меті стати центральним складом сільських і мало-міських українських крамниць, – так тих, які мали громадський характер, як і приватних; ім "Н. Т." мала постачати гуртом закуповуваний товар з перших рук, бути школою чесних продавців для тих крамниць і, таким чином, під-готовляти українське населення до торгівлі, конкретно заперечити "привілеї" інших народностей, що визискували українське населення "на власну користь".

Ладилася "Н. Т." від початку бути організаційною й закупочною центра-лею; спочатку плянувалося розмістити по більших містах краю пов'язані з собою організаційно, але економічно самостійні склади, які б організовували, об'єднували й обслуговували доволі численні місцеві крамниці свого району. Але через нестачу досвідчених фахівців перші, зорганізовані на такій базі, про-вінційні склади в Самборі, Бродях, Рогатині, мусіла централія рятувати від загибелі й перебрати під своє завідування. Так у дальшому "Н. Т." мусіла обмежити свої первісні організаційні пляни й залишитися довгий час крам-ничною торговельною установою у Львові, з власними філіями й складами в переважно повітових містах у краю: погоджувати операції головно власної роздрібно торгівлі в центральному склепі й по філіях з менше розвиненим гуртовим постачанням товарів крамницям, розкиненим по краю.

У 1888 р. було в торговельних взаєминах з "Н. Т." близько 130 різного роду крамниць – парохіальних, громадських, а найбільше крамниць при чи-тальнях "Просвіти" чи Т-ві ім. Качковського. Вони не мали ні кооперативних знань, ні фахово вишколеного персоналу, який часто нерозважним боргуван-ням та іншими неполадками доводив такі крамниці до занепаду. Організатори й керівники тих крамниць не знали й не дотримувались засад кооперативної демократії, не давали членам товарних зворотів пропорційно до їх закупів, легкодушно приймали вклади до обороту на високі відсотки; ні цінами, ні асор-тиментом краму не вміли задовольнити членів, взагалі не спиралися у своїй діяльності на організований і свідомий загаль членів, зацікавлених торговель-ними справами – господарством свого спільного діла. Тому провідники "Н. Т.", враховуючи обставини та через брак відповідних помічників, вва-жали, що найважливіше їх завдання полягає у вишколі в централі й на прак-тиці по філіях відповідних кадрів для правильного налагодження й організації своєї кооперативної підбудови.⁵⁷

Тим часом, маючи на увазі національні інтереси соціально збіднілого народу, "Н. Т." взагалі сприяла розвитку "народньої" торгівлі, не робила різниці між громадською та приватною дрібною торгівлею у своїх низових клітинах. Дехто з істориків української кооперації та згодом кооперативні діячі обвинувачували за це в "Народній Торгівлі" Нагірного й товаришів. Але "Н. Т.", хоч і повільно, закріплювала не тільки національні господарські позиції, а й старалася переходити на чисто кооперативні форми організації.

Громадсько-економічна діяльність інж. Нагірного була занадто різно-манітною. Її методи часто мусіли бути своєрідними, не раз відбігали від ко-оперативного ідеалу, якому він, безперечно, намагався служити. Його гро-мадсько-економічні змагання й пляни часто виникали в розпалі політичної і міжнародної боротьби, при неперемірливих у засобах противниках. Для

громадського добра доводилося часто вживати в тій боротьбі і хитрощів, і тимчасових відхилень від кооперативних звичаїв.

Сучасники Нагірного свідчать, що власного майна він не зібрав, зате з запалом скуповував та будував кам'яниці для центральних українських установ – відвойовував місто. Він мав амбіцію творити нові суспільно-економічні установи, об'єднувати в них щораз то нові ділянки громадського й економічного життя всього краю, – щоб вони були проводом і школою для дальшого й більшого розвитку.

Заходом Нагірного був куплений у центрі Львова дім для Матірнього Товариства "Просвіта", побудовано доми для зорганізованих його ж заходами товариств "Дністер", "Народної Гостинниці"; Нагірний був засновником та ідейним батьком таких центральних громадських організацій, як Ремісничє Т-во "Зоря", Руханкове Товариство "Сокіл", Спілка жіночої Праці "Труд" та ін.

Помер сл. п. Василь Нагірний, невтомний піонер розвитку громадсько-економічного життя українців у Галичині, у 1921 р., саме тоді, коли український кооперативний рух підіймався там з воєнних руїн і на нових тривких підставах починав свою відбудову і славний період нового розвитку.

Початковий досвід "Народної Торгівлі", реальна оцінка ґрунту, на якому довелося закладати підвалини й перемагати посіяний дух зневіри в українському громадянстві, вказували свідомим провідникам на необхідність насамперед поширювати в масах кооперативну ідею, рівночасно з працею над піднесенням національної свідомости народу.

Важливою подією в тому напрямі було Друге Всенародне Віче, скликане 1883 року у Львові. В. Нагірний прочитав там доповідь на економічну тему (написану І. Франком). Про це віче згадував згодом І. Франко, що воно ... "було величавою народньою маніфестацією, а виголошені на ній реферати зробили величезне враження. Тут уперше без фраз, цифрами й фактами безпощадно скритиковано крайову й державну господарку в Галичині й показано стан руського народу серед тої господарки. І хоча позитивні жадання, висловлені на вічу, були скромні, то власне ця критична часть була чимсь нечувано новим і смілим у Галичині. Під впливом сего віча починається цілий ряд віч по провінції, починаються перші політичні збори по селах; аргументи, факти й цифри, зібрані в рефератах львівського віча, робляться арсеналом, відки беруть своє оружжє провінціональні референти . . . Розколисаний рух ішов далі й далі" . . .⁵⁸

Координацію громадсько-економічних стремлінь так у центрі, як і по повітах щораз більше переймає Т-зо "Просвіта" і її філії по краю. Поруч з "Просвітою", "Народня Торгівля", крім доброго прикладу своєї торговельної техніки, пропагує ідею кооперації в перебраному органі "Господар і Промисленник".

"Читальні по селах, проломивши перші леди, постають чим раз численніше; між священиками виявляються формальні місіонарі читалень, що закладають їх де тільки можна" . . .⁵⁹

Читальні відчиняли переважно біля церкви, часом і на місці недавньої коршми, – вони були новими гордощами просвічених громад.

До нових домівок-читалень "Просвіти" часто переходять давніші громадські і церковно-братські каси, крамниці, при них постають нові.

Не маємо докладних відомостей, скільки постало, як розвивалися і зазнавали оті громадські і церковні каси, крамниці, шпихлірі у 1860-70 роках та їхні молодші посестри при читальнях "Просвіти" у 1880-90 роках. Траплялося чимало помилок, невдач і розчарувань, але були в багатьох із них і такі

методи та досягнення, завдяки яким вони збереглися й на початку 20-го сторіччя – включилися в широку мережу кооперативної організації.

На необробленому та ще й часто негодами битому ґрунті не все зерно сходить, – хоч і які щирі молитви та високі задуми сівачів; на добре жниво не раз треба довго ждати! Зерна українського кооперативного руху кільчилися в отих своєрідних починах самопомоги 1860-80 рр. Без огляду на те, що часто були вони творами "філантропії", більше "творами інстинкту", ніж зрілої свідомости та знання справи, – все таки добра воля і щира ідейність їх піонерів та негустих лав членства підготували ґрунт, на якому виростав український кооперативний рух і вступав у 1890-ті роки в нову фазу свого розвитку й переможного походу.

ПРИМІТКИ ДО II-го РОЗДІЛУ

- ¹ "Кооперативна Республіка", Львів, травень 1936.
² Одеса, 1880.
³ Порівн. його студію про братства, "Слово", 1891; "Очерки первобытной экономической культуры", 1883.
⁴ "Первобытное право", II, 1886; його ж "Tableaux des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété", Stockholm, 1890; "Modern customs and ancient laws of Russia", London, 1891.
⁵ Порівн. "Праці комісії для вивчення звичаєвого права", Збірник Соц.-Екон. Відділу ВУАН, Київ, 1928.
⁶ Цит. з Юрія Липи "Призначення України", Нью-Йорк, 1953, ст. 189.
⁷ Порівн. М. Слабченка "Паланкова організація запорозьких вольностей". – Праці комісії по вивченню зах.-руського і українського права, вип. 6., 1929.
⁸ Існує значна література про чумаків і описова про розміри й напрями чумацької торгівлі другої половини 18 ст. і першої 19 ст. Згадується про неї і в загальних та місцевих статистичних описах колишньої російської імперії; з українських етнографів і статистиків назву І. Рудченка "Чумацькі народні пісні" російською мовою, Київ, 1874; згадувану вже працю про стародавні артілі Ф. Щербини; чумацькими звичаями цікавилися дослідники української старовини, такі як: М. Номис-Симонів, Д. Еварницький та ін.; з новіших згадаю: Н. Букатевича "Чумацтво на Україні", Одеса, 1928; сторінки в працях з соц.-економічної історії проф. Е. О. Сташевського; в праці згадуваного вище І. Гуржія "Розклад феодално-кріпосницької системи в сіл. господарстві України першої половини 19 ст.", Київ, 1954 і цікаві історіософічні думки Ю. Липи в його книжці "Призначення України", розділ "Відавчінні чумацькі валки".
⁹ Цитати з Ю. Липи "Призначення України".
¹⁰ Е. Олесницький навів у львівському журналі К.С.Р. "Економіст" 1904 р. формулу такої присяги: "Я – такий то – присягаю і слюбую перед всемогучим Богом і перед всіма святими сумлінність і не надуживання трунку (прим. понад одну кварту вина денно – І. В.), і що я по своїм силам буду старатися і других в чесноті втримувати. Я свідомий, що я не тільки перед Паном Богом винним буду, але й на людську зневагу заслужу, якщо я отсю свідомо зложеною присягу не дотримаю й зломлю – так мені Боже допоможи. Амінь."
¹¹ Порівн. опис А. Кушинського в "Кооп. Республіці", 1931 р.
¹² "Нариси з соц.-госп. історії бувшої Угорської, нині Підкарпатської Русі", т. II.
¹³ І. Гуржій, цит. праця, стор. 320-321.
¹⁴ І. Гуржій, стор. 374-375.
¹⁵ Порівн. мою розвідку про "Братів Симиренків" в "Кооп. Республіці", 1933 р.
¹⁶ А. Жук "Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Вел. Україні", "Кооп. Республіка", 1932.
¹⁷ І. Франко "Громадські шпихлірі і шпихліровий фонд в Галичині 1784-1840". Повне вид. творів, т. 19, Київ, 1956; порівн. його статті з 80-их років, передруковані в збірці "В наймах у сусідів", Львів, 1914.
¹⁸ П. Височанський "Коротка історія кооперативного руху на Україні", Харків, 1925, ст. 5-6.

- ¹⁹ "Матеріали до соц.-екон. історії України 19 ст.", стор. 178-181.
²⁰ М. Гніп "Громадський рух 60-тих рр. на Україні", кн. I., Д.В.У., 1930, ст. 56.
²¹ Збірка "Молода Україна", Львів, 1910, стор. 23-24.
²² Леонід Милорадович, власник маєтків у Полтавській, Чернігівській і Подільській губерніях, був на рос. дипломатичній службі закордоном; звільнений за стосунки з Герценом, жив якийсь час під поліційним доглядом. У Києві зблизився з групою української інтелігенції, став членом Півд. Відділу Географічного Т-ва, яке було центром укр. наукового життя. 1862 р. вийшла в Петербурзі його книжка про робітничі асоціації закордоном, у 1871 р. ця перша в Росії книжка про кооперацію була перевидана. Л. Милорадович займав 1878 р. пост київського віцегубернатора і 1879-1882 подільського губернатора.
²³ Я. Грабів "Історія кооперації", стор. 11; порівн. мою статтю "Традиції Кирило-методіївського братства в народинах українського кооперативного руху", "Кооп. Республіка", квітень 1939.
²⁴ А. Жук подає за П. Височанським, що перед 1866 р. було вже 11 (нестатутівих) спож. т-в в містах України: 2 на Київщині, 1 на Поділлі, 4 на Чернігівщині, 3 на Херсонщині, одна на Харківщині; в тому часі було теж 6 сільських спож. т-в, 1 в містечку, 2 фабричних, 1 залізничне т-во і 1 невідомого характеру. "Кооп. Республіка", 1932.
²⁵ У статті "Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на В. Україні", "Кооп. Республіка", 1932; порівн. його ж реферат "Наші Рочдельці", там же, – 1937.
²⁶ Я. Грабовий "Історія Кооперації", Прага, 1924, ст. 9.
²⁷ П. Височанський "Коротка історія кооперативного руху на Україні", Харків, 1925, ст. 10.
²⁸ "Історія кооперації", Прага, 1925, ст. 319.
²⁹ Журнал "Кооперативна Зоря", Київ, 1918, ч. 18-19.
³⁰ Е. Дешко "Кооперація на Україні", Харків, 1927, ст. 10.
³¹ Цит. вище стаття в "Кооп. Республіці", 1937.
³² Я. Грабовий "Історія Кооперації", літогр. курс лекцій, Прага, 1924, стор. 16-17; Більшу монографічну статтю про Г. Галагана написав А. Жук, надруковану в "Господарсько-Кооп. Часописі Р.С.У.К." за 1932 р. (Про діяльність Ст.-Петербурзького Відділу докладніше розповідає на сторінках своєї "Історії Кооперації" проф. С. Бородаєвський).
³³ "Кооп. Республіка", 1932, стор. 65.
³⁴ Земства – це органи місцевої губерніяльної й повітової самоуправи, які існували на Лівобережжі і на Півдні України так, як і в рос. губерніях, від 1865 р., а в трьох губерніях Правобережжя – лише від 1911 р. Значний вплив на діяльність земств мали представники дворянства. Але в тих колах утворилася особливо ліберальна течія. Оце дворянство, причасне до земств, шораз то частіше виявляло прихильність до конституційної перебудови Росії та вимагало більше місцевої ініціативи в культурних і господарських справах.
³⁵ Цит. підручник, стор. 255.
³⁶ "Молода Україна", Львів, 1910, стор. 29.
³⁷ В. Навроцький "Руська народність в школах галицьких", "Правда" IX, 1876.
³⁸ С. Перський "Історія Товариства "Просвіта", Львів, 1932, стор. 16-18.
³⁹ Вже після написання цих рядків появилася книжечка А. Качора "Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західньої України", вид. Української Вільної Академії Наук, Вінніпег, 1960.
⁴⁰ Опис у "Правді" 1876 р. та згадка про Карлів у описі VI мандрівки українських студентів, у "Ділі", 1888, ч. 178.
⁴¹ "Przegląd społeczny", Львів, 1887, ст. 34.
⁴² Львів, 1883.
⁴³ Порівняй для прикладу "Правду" з 1876, ст. 655-8 та ін.
⁴⁴ І. Франко "Молода Україна", стор. 4 і далі.
⁴⁵ "Діло", 1888, ч. 120-123.
⁴⁶ Цьому "найрозумнішому народовцеві", як називали його сучасники, я присвятив окрему монографію, що друкувалася в додатку до "Кооперативної Республіки"

й вийшла окремою відбиткою під наг. "Володимир Навроцький 1847-1882, перший український статистик-економіст в Галичині, на тлі своєї доби", вид. Р.С.У.К., Львів, 1934.

⁴⁷ 1884 р. І. Франко видав I-ий том праць В. Навроцького й готував повне видання недрукованих матеріалів та друкованих публікацій, але встиг лише подати список у тому I-ому томі. До Комітету повного видання творів Навроцького входили, між ін., Євген Олесницький та інж. Василь Нагірний.

⁴⁸ "Провідні думки нашої кредитової політики в минулому й сучасному", "Кооп. Республіка", 1937.

⁴⁹ А. Жук "До Ювілею Р.С.У.К. у Львові", "Кооп. Респ.", 1934.

⁵⁰ "Молода Україна", ст. 25 і 90-91.

⁵¹ Матеріали по Господарсько-Промисловому Т-ві зберігалися до II-ої світової війни в архіві Бібліотеки НТШ у Львові під ч. 407., які я частково використав у рефераті "Як народжувався кооперативний рух у Галичині", надрук. у "Кооп. Республіці", 1936.

⁵² Вийшли за мою редакцією окремою відбиткою з "Кооп. Республіки", виданням Р.С.У.К. у Львові, 1935 р.

⁵³ "О потребі розвою ремесла в Галичині", "Діло", 1881, ч. 37 і наступні.

⁵⁴ "Діло", 1882, ч. 77-81.

⁵⁵ Спогади В. Нагірного, стор. 36.

⁵⁶ Ю. Павликовський "Під прапором Самопомочі, — слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою "Народньої Торгівлі", Львів, 1923.

⁵⁷ Д-р О. Вариляк, вишкільний референт "Н. Т.", в 1936 р. в брошурі "Народня Торгівля", як учителька", подає, що за 53 роки, 1883-1936, вишколено в "Н. Т." 2.200 осіб.

⁵⁸ "Молода Україна", ст. 31-32.

⁵⁹ Там же.

III.

ДРУГА ДОБА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗМАГАНЬ І ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОПІЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ, ВІД 1890-их РОКІВ ДО I-ої СВІТОВОЇ ВІЙНИ

"Кооперація заснована на великій, справжнє демократичній ідеї братерського єднання людей і на народній самодіяльності, є певна провідна зоря до економічного і духового відродження рідного краю й народу"...

Микола Левитський

"Кооперація має створити вільного чоловіка і це є її найвище завдання"...

Кость Паньківський

1. На межі двох століть. — 2. Виступ "артільного батька" Миколи Левитського, значення його діяльності й ідейного впливу. — 3. Нові правні умовини для розвитку кредитової кооперації під Росією. — 4. Пожвавлення розвитку споживчої кооперації та її проблеми. — 5. Два праведні сподвижники доби — Василь Доманицький і Осип Юркевич. — 6. Вплив О. О. Русова на пожвавлення суспільно-економічної думки. Початки громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації. — 7. Початки змагань української кооперації за власну союзну організацію. Христофор Барановський. — 8. Нова генерація в провіді українського громадського життя на західно-українських землях та її участь у організації кооперативного будівництва. — 9. Розбудова кредитової кооперації в Галичині до I-ої світової війни; д-р Теофіл Кормош (1861-1927). Перемишль, як зразковий центр громадсько-економічної організації. Поширення в краю кредитових кооператив типу перемиської "Віри". Проблема сільських Райфанзенських спілок і кооперативу типу "Народніх Домів". Заснування Краєвого Союзу Кредитового у Львові 1898 р. Д-р Кость Левицький, довголітній провідник національно-політичних змагань українців Галичини і один з головних будівничих їх кооперативної організації. — 10. Спроба реорганізації "Народньої Торгівлі" 1907 р. Іван Петрушевич, ідеолог рождельського руху. — 11. Початки організації громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації в Галичині. Д-р Євген Олесницький і його співробітники. — 12. Крайовий Союз Ревізійний, ідейна група коло його журналу "Економіст". Кость Паньківський. — 13. Два конгреси й молода українська кооперативна школа "Наша Кооперація". — 14. Кооперативна організація на Буковині й недоля Закарпаття.

1. На межі двох століть

Звичайно ділять цю добу на два етапи: 1-ий від 1890-их років до 1905 р. і 2-ий – від 1905 р. до 1-ої світової війни.

Дійсно, для такого хронологічного розмежування існують певні фактичні підстави – політичні події, які вплинули на пришвидчення розвитку кооперативного руху в колишній російській імперії і на більшій частині Української Землі після так зв. першої революції в Росії 1905 р. Та ми будемо трактувати цю добу в межах одного покоління, як одно ціле, бо йдеться не про відмежування подій, що мали вплив на пришвидчення розвитку і збільшення кількості кооперативних товариств по 1905 р. Поділ на короткі етапи не дозволить нам виразно простежити розвитку внутрішніх вартостей всього українського кооперативного руху, на всіх українських землях.

Ми маємо на меті показати, як обабіч політичних кордонів тогочасне українське покоління, організовуючи кооперативний рух у відмінних правно-політичних системах, все таки доходило до однакових поглядів на особливість суспільної природи кооперативізму. Бо ж від ідейного пізнання суспільної природи й мети кооперації завжди залежить і її організаційний та економічний успіх.

Серед незавидних обставин тогочасної дійсності дозрівав український кооперативний рух і доходив до власного ідеологічного самопізнання, до усвідомлення своєї ролі і місця в українських національних змаганнях. А знайти справжній власний шлях у той період кипучої боротьби ідей і схрещення численних протиріч на межі двох віків – не було легко.

Постараємося також співставити й обдумати деякі моменти, які в тій добі, без огляду на кордони і відмінні правно-політичні системи, зблизили провідних українських кооператорів і спричинились до їх взаємопізнання й погодження спільних цілей, що мало велике значення для розвитку української кооперації та для її однакового ідейного спрямування.

Треба зазначити, що не завжди ці моменти взаємозближення визнавалися й доцінювалися в дотеперішніх історичних працях, хоча навіть у конкретних заходах тогочасних передових діячів українського кооперативного руху стримління одностайного формування ідеології української кооперації, – намагання маршувати плече-в-плече, у тій добі вже виразно виступали.

Нижче ми простежимо такі вияви взаємовпливу й однозгідності, подамо їх так, як вони проявлялися індивідуально й колективно, в силу вищої закономірності й залежності, – іншої ніж політичні кордони й правно-політичні чи навіть територіально-економічні відміни.

Не легко змалювати картину тогочасних подій та ідеологічних змагань, серед яких гартувалася й оформлювалася сама ідея кооперації, її переконливий досвід успішної суспільної реформи. При аналізі всіх тих історичних явищ існує небезпека відійти від основної теми. Але з самої історичної літератури важко збагнути настрої того перелому століть, і тому я спробую бодай для загальної орієнтації подати тут деякі важливіші моменти з різних пристрастних дискусій того часу, в яких – коли нам сьогодні доводиться їх читати – розгублювалися, бувало, навіть такі великі уми й такі близькі до тих дискусій люди, як М. Драгоманів чи Іван Франко.

Не дивно, що серед дискутантів були різні погляди на те, як відноситися до кооперативного руху, яке місце йому визначити в тогочасній соціяльній боротьбі; чи взагалі в отих різних соціяльних концепціях слід рахуватися з таким "малим ділом" – супроти великих, універсальних доктрин перевороту й перебудови світу?..

Були між ідейною українською молоддю тих переломових років застереження та вагання, чи слід в національних змаганнях займатися таким "дрібним" засобом, як кооперація, та взагалі чи власний окремий шлях національних змагань – це не перешкода – чи бодай відсталість у прямуванні до "універсальних" і "всецілющих" завдань спільної соціяльної революції?

Чимало тоді ідейної української молоді було втрачено для української національної справи.¹

У першому розділі цієї праці ми подали деякі цифрові дані про посилений розвиток капіталізму на території колишньої російської імперії та майже наглу, переворотну його появу в Україні, на переломі віків, без органічного, глибокого пов'язання з нашою батьківщиною, з її тогочасною соціяльною структурою.

І в корінному російському суспільстві модерний капіталізм насаджувався до певної міри штучно, в суспільній середині, бо дотогочасний історичний розвиток не встиг як слід виповнити величезної безодні між великовласницькою дворянською верхівкою та масами тількищо розкріпаченого населення, – не витворив поступово перед тим (як це було на Заході) сильної, органічної, проміжної суспільної ланки. На Сході Європи неначе б не було нової "міської фази". Сам торговий капітал і його представники не могли утворити того, що на Заході дав міський, осілий виробничий елемент, ота "дрібна буржуазія", кількісна й солідна, – середній стан, з якого переважно виходила і його модерна інтелігенція. Через це численні соціяльні концепції російської інтелігенції, головного фактора в тій суспільній середині, в обставинах відсталого політичного ладу централістичного царського самовластя, – занадто крайні, часто розгублені й штучні, бо й сама ота інтелігенція не могла схопити органічного зв'язку з новими соціяльно-економічними тенденціями. Тому її втручання в прискорені тенденції економічного розвитку – штучні й різкі.

Після вбивства царя Олександра II, його наступник у 1880-их роках терором розгромив "народовольців" і їх суспільно-політичні концепції, зформовані в попередніх десятиліттях Бакуніном, Герценом, Чернишевським. Нові "западники" – марксисты, на переломі віків починають з недобитками народників і їх новим поколінням не тільки теоретичну дискусію, а й активне суперництво.

Новий народницький революційний соціялізм, теоретично оформлений П. Лавровим, Н. Михайловським і В. Черновим, доповнений позитивізмом та раціональною філософією, продовжує віру попередників в общину й робочу артіль, як економічно-логічну ланку для переходу до соціялізму, – віру в особливий шлях Росії: безпосередньо від общини – до соціялізму... Нові народницькі речники революційного соціялізму стоять також на принципі революційного введення соціялізму, не узалежують такого переходу від закономірного й автоматичного розвитку капіталістичної фази. За їхньою доктриною, соціялізм, як концепція спільної праці й спільної власності, може бути досягнутий у всіх країнах, у всіх фазах їх суспільно-економічного ладу й розвитку. Соціялісти-революціонери відкидають погляд марксизму на автоматизм історичного розвитку та можливість народження соціялізму тільки з дозрілого капіталізму. Вони вважають, що не слід ждати на розвиток і дозрівання свідомости робітничого пролетаріату, бо, мовляв, наявність у російських умовах широких мас пригнобленого селянства є готовою основною силою революції; тому й головним їхнім завданням є "розумово" вияснити й визволити їх спільницькі інстинкти, підготувати їх і підняти до революції за новий соціялістичний лад – соціялізацію землі та всіх засобів виробництва.

Марксистські теоретики, в свою чергу, вважали, що революція прийде у висліді самого розвитку продукційних сил, як необхідність історичної

діалектики. Селянство мусить виваритися в капіталістичному кітлі, опролетаритися; розклад традиційної общини невідхильний, вона має зникнути в капіталістичному періоді, а потім відродитися в новому виді в остаточній комуністичній фазі. Тому для марксистів всілякі заходи стриму пролетаризації селянства – це шкідливий романтизм, затримування закономірного процесу наближення до революції, – це контрреволюція. Соціалізм виправдується не етичним, ідеальним постулатом суспільної справедливості, а лише історичною необхідністю, закономірністю економічного процесу. Будь-яка допомога селянству тільки гальмує той процес, класовий розклад і класову боротьбу. Тому марксистки виступали навіть проти допомоги селянству під час страшного голоду в посушливі 1891-92 роки.

Принцип суспільної солідарності в кооперації, етичні ідеали, що лежать в основі її господарської чинності, це для марксистів шкідництво дрібнобуржуазії, в кращому випадку – зайве непорозуміння, сантименталізм, гідний насмішки романтизм...

Від тих двох головних протиставних течій російського соціалізму – новонародницького революційного соціалізму і марксизму, – які дуже асиміляційно на себе впливали, відколювалися менше чи більше революційно наставлені групи, еволюційні, реформістичні тощо. Годі над ними тут зупинятись. Про ті часи й дискусії в Росії один чужинецький спостережник писав: "Ніде в культурнім світі не топчеться так безсоромно і безкарно прав людини й рівночасно не проголошується великим голосом прав людства"...

Там "народню нужду вважають чимсь абстрактним і такою вона являється в очах російського інтелігента, але до поодиноких конкретних випадків нужди дуже мало уваги. В душі російського інтелігента вправді перше місце займало співчуття народньому горю, але як цілості, сперсоніфікованій, неосяжній, загальній. Про якесь конкретне співіснування не було мови – радше погорда, брутальність, в крайньому випадку фаталістичне оправдання тієї нужди й самого себе... Ніде не відносяться з такою безсердечністю до горя бідного народу, як в Росії. З народнього горя зробили собі фетиш і в його імені, немов на кпини з нужди, що кричить всюди й кидається в вічі, росіяни вважають себе вищими понад увесь світ... танцюють довкола фетиша й сперечаються, як ущасливити нарід, а нарід терпить дальше"...

У тих дискусіях про шляхи до універсального щастя людства губилися й цінні українські сили. В дискусії про примат національних і соціальних цілей більше критичні діячі, хоч і хилились до соціалістичних теорій, не могли не добачати в соціальних обставинах українського народу фактора політичної неволі й національного пригнічення. На цьому ґрунті виникло зрізничування молодих українських політичних партій і світоглядних груп. Так виникли – Українська Радикальна Партія (1890), Національно-Демократична (1899), Суспільно-Християнська й Соціал-Демократична в Галичині; Революційна Партія (РУП – 1899) на Наддніпрянщині, з якої насамперед відкололася Українська Народня Партія М. Міхновського (1902), Українська Соціалістична Демократична Робітничка Партія з марксистським ухилом 1904 р. й пізніше поміркована Українська Демократична Партія (Демократично-Радикальна).

Не входитимемо в лабіринт партійних програм і світоглядних нюансів, – вони, зрештою, не завжди були надто ясні навіть для тогочасних дискусій. Згадуємо про них лише тому, що й вони мали вплив на самопізнання й дозрівання українського кооперативного руху, його ідеології, його організаційних форм та формування його суспільних завдань у національних змаганнях.

Треба підкреслити, що в програмах майже всіх українських політичних партій було позитивне наставлення до кооперативного руху. В кооперативній

праці й організаційному проводі брали участь представники різних українських політичних партій і звичайно підпорядковувались кооперативним принципам та конкретним вимогам реальної громадсько-національної праці, жертвуючи, бувало, для неї і партійною доктриною.

Український кооперативний рух, його ідеологія й форми господарської організації дозрівали під впливом все кращого ознайомлення й тісніших зв'язків його передових діячів із західноєвропейською кооперацією. Та й у самій корінній Росії піонери російської кооперації, такі як С. Лучинін, А. Беретті, Балакшін та ін. більше орієнтувалися на західноєвропейський кооперативний досвід – англійський, швейцарський, німецький, ніж на народницькі ідеї Чернишевського, на традиції російської общини й побутових артілів – типові форми – російські особливості, нібито ближчі до соціалізму.

Ідеалізування общинного начала й артільних форм російськими народниками й слов'янофілами (які вважали, що, мовляв, доля дала общину й артіль як особливу ласку московському народові, з особливим їх призначенням у історії не лише самої Росії) – подразнювало національні амбіції інших підкорених народів імперії. Кажуть, що згадуваний статистик Ф. Щербина, діткнений росіянами національно, взявся за вивчення традицій українського спілчанства і результатом того була його праця "Очерки южно-русских артелей".

Такі мотиви і впливи слідні й на початках ідейної настанови українського кооператора, "артільного батька" Миколи Левитського.

Царський уряд уважав кооперативний рух ділом інтелігентської опозиції режимові; близькі до уряду російські реакційні кола вважали кооперацію осоружним західноєвропейським імпортом. Але 1890-ий і голодові роки виявили помітну успішність кооперації в самопомозі населення, і тоді царський уряд трохи улегшив формальну процедуру при заснуванні кооператив, видав окремі постанови кооперативного законодавства, почав створювати спеціальні установи опіки над кредитовою кооперацією, неначебно хотів використати кооперативну організацію, як протидіючий засіб революційним рухам.

Царський уряд, потерпівши поразку у війні з Японією 1905 р., був примушений шукати компромісу з громадянством, серед якого дуже зросли опозиційні настрої. У війні виявилася не так військова слабкість Росії, як слабкість і відсталість її суспільно-політичного ладу. Зовнішні неспіхи й загроза внутрішньої революції примусила уряд скасувати обмеження громадянських прав.

Цю обставину використали провідні діячі кооперативного руху для посиленої діяльності, тим більше, що заклопотаний імперський уряд вже не приділяв кооперативному рухові великої та ще й настороженої уваги:

Деякі представники російської опозиції, а також і українські громадські кола зробили відповідні висновки з селянських заворушень 1902 р. і революційних вибухів 1905-1906 років, що яскраво виявили прагнення мас, недостатність усвідомлення їх власних інтересів та відсутність організованості.

Ці висновки мали свій вплив і на самопізнання кооперативного руху, на підвищення свідомості власної суспільної вартості. Виявилось, що кооперативний рух – не всецілющий лік і що він не збирається замінити суспільно-політичної боротьби чи змагань професійних організацій, що він, однак, крім господарського значення в боротьбі з хибами капіталізму, – є цінною формою громадського вихову мас.

Кооперативний рух, приймаючи тоді в основи своєї організації західноєвропейський досвід і його принципи та маючи на увазі економічне піднесення широких мас, їх демократизацію і привчення до самодіяльності, набирав, бувало, у тих роках специфічного забарвлення; окремі суспільні течії включали його в свої плани, як допоміжний засіб для досягнення власної

мети. Згодом навіть з цього мав кооперативний рух користь власного досвіду й власної виразності.

У формах господарської кооперативної діяльності була тоді нагода різним суспільним і політичним факторам здійснювати свої програмові завдання й ідеали та прищеплювати їх скооперованим масам членства.

Різномодні надії пов'язували вони з кооперативним рухом: ліберальні земства в змаганнях за поширення місцевої самоуправи й культурно-господарське піднесення населення своїх областей вбачали в кооперативних асоціаціях успішний допоміжний засіб. Представляючи заможніші, однак ліберально-поступові елементи, опозиційні до централістичного авторитарного режиму (хоч і не революційні), вони в принципі громадської толерантності кооперації вбачали підставу для виховання й збереження суспільної солідарності у своїх починах.

Всілякі угруповання революційного соціалізму, що виникли на народницькому ґрунті і свої програми спирали на народні маси, вважали кооперацію за один із засобів мобілізації мас. Продовжуючи народницькі традиції своїх попередників, вони у своїй новій ідеології соціалізації зверталися до джерел общини й артілі, на їх погляд прямих попередників модерних кооперативних форм – їх ідеалу аграрного соціалізму.

Поміркованіші соціально-політичні напрямки, з західними симпатіями, приймали кооперативний засіб, як вияв суспільно-господарського поступу і як допомогу в наблизненні відсталого російського громадянства до західних демократичних форм.

Не визнавали й боролися з кооперативним рухом марксистські більшовицького крила, вважаючи його принципово "малим ділом" і перешкодою в розвитку боротьби класів. Вони тільки по 1905 рік і то з тактичних мотивів подекуди входили в робітничі споживчі кооперативи, щоб відокремити їх від загального руху й використати їх з метою класової боротьби.

До кооперативного руху пристало чимало розчарованих революцією 1905 р. Вони вбачали в ньому конкретний, позитивний засіб демократичної перебудови суспільства на реальній підставі масової місцевої суспільно-господарської самодіяльності. Кооперативний рух, який у своїй основі спирається на місцеву автономію й добровільну самодіяльність та спрямовує свою організаційну побудову знизу вгору – був наглядним запереченням протилежного ім централізму.

Тому кооперативний рух виявився також природним засобом для неросійських національностей імперії. То й не диво, що участь їх у кооперативному русі була жвавіша, ніж корінно-російських областей. Навіть Сибір жваво виявив тоді свої регіональні стрімління в кооперативному русі і створив окремі великі кооперативні організації "Закуп-сбыт", "Союз Сибірських Молодочарських Кооперативів", "Союз Продуктів Льону" та ін.³

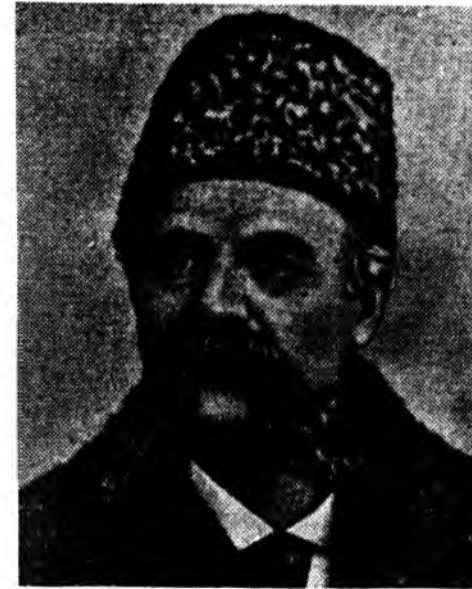
Поневолені нації російської імперії намагалися використати засіб господарської кооперативної самодіяльності, як важливу передумову для свого національного й соціального визволення, бо ж довголітній тиск російського централізму довів до того, що в них національне пониження тісно сплелось з соціальним обідінням. У кооперативній організації вони вбачали одну з можливостей свого соціального піднесення, освіти широких мас населення, розвитку мобілізації національних сил.

У добрій вірі кооперативні кола неросійських національностей сподівалися також, що в господарській співпраці, на ґрунті демократичних принципів кооперативізму вони знайдуть спільну мову з російськими кооперативними колами і в міжнародному братанні зустрінуть толеранцію та зрозуміння для своїх національних справ.

Отакий був розвиток сил і настроїв на межі століть і таке тло доби, в якій вбирався в силу і формував власне обличчя український кооперативний рух.

Цим вступом ми хотіли ввести читача в зрозуміння духу тієї доби, бо сама мова цифр не могла б дати правдивої оцінки заслуг діячів українського кооперативного руху, їх служби-обов'язку супроти свого народу, їх великих характерів.

2. Виступ "артільного батька" Миколи Левитського, значення його діяльності й ідейного впливу

Микола Левитський

Пожвавленість зацікавлення кооперативною справою в Україні на початку 1890-их років традиційно пов'язують з виступом і діяльністю популярного діяча, палкого проповідника української кооперативної ідеї Миколи Левитського.

Його портрети недаремно висіли по домівках кооперативних організацій в Україні; він був відомий і в західних кооперативних колах, і в усій російській імперії.

Нині важко прослідити розвиток кооперативних поглядів цього великого ідеаліста, бо його статті, численні реферати-доповіді в російській пресі і досі не зібрані. Не передала також історична кооперативна література докладнішого опису господарської діяльності й організаційного розвитку впродовж довгого часу якоїсь конкретної хліборобської артілі, яким М. Левитський присвятив найбільше своєї уваги й оригінальних думок.⁴

Народився Микола Васильович Левитський 25-го березня 1859 р. в селі Хмільнику, Канівського повіту на Київщині, в родині священика. У 1863 р. перевели батька Миколи Васильовича в село Федвар на Херсонщині. До 1875 р. вчився Левитський у прогімназії в містечку Златополі, Чигиринського повіту, а для закінчення середньої школи батько послав його в м. Білу на Холмщині.

На розвиток національної свідомості юнака, крім атмосфери родинного дому й історичних пам'яток у рідних сторонах, мав вплив учитель у прогімназії Гаврило Якович Стружевський, який прищеплював своїм учням любов до рідної культури, народу й його історії. У вищих класах гімназії в Білій, як сам згадує, підпав Левитський у нелегальному гуртку впливам письмен Чернишевського, Ляссала, Драгоманова, Маркса; взагалі в молодості Левитський довго

був близький до ідей російських народників. У 7-й класі вирішив Левитський з товаришами здійснити вичитане в літературі на практиці. 1878 р. він найняв з товаришами будинок і заклад свою першу артіль-бурсу.

1879-го р. почав Левитський вивчати медицину в Московському університеті, але був заарештований за участь у виступах народницьких студентських гуртків. Він в тюрмі пробував організувати артіль для добування додаткових харчів. Випущений через місяць на волю, виключений з "вовчим білетом" з університету, позбавлений права вступу до інших вищих шкіл, Левитський висланий був адміністративним порядком на село до батька. Та восени 1880 р., завдяки людяному ректорові Ціхоневському, вдалося Левитському вступити в Харківський університет, на юридичний факультет.

Взимку він учився, а літом працював дома в полі, щоб заробити собі на навчання. В недалекому місті Єлисаветі познайомився Левитський з відомими молодими тоді, як і він сам, громадськими діячами Євгеном Чикаленком, артистами українського театру І. Карпенком-Карим, М. Садовським і М. Кропивницьким. Це знайомство і згодом довгочасова приязнь повернули захоплення Левитського загально-російським народницьким рухом більше в український національний бік.

1883-го року помер батько Левитського, залишивши йому в опіку велику родину й 11 з половиною копійок майна в спадщині. Тому треба було далі працювати на орендованій землі влітку, а зимою докінчувати студії.

По закінченні університету 1885 р. Левитський мав пропозиції залишитися при університеті для підготовки до професорської праці. Але він повернув в село, а потім короткий час завідував господарством чималого маєтку в Ананіївському повіті, працював статистом під керівництвом О. Русова при підвірному переписі Олександрійського повіту, почав там працювати секретарем земської управи, однак адміністраційна влада не погодилася, щоб земство тримало його в себе на посаді. Тоді Левитський переїхав до Єлисавету й почав адвокатську практику, як присяжно-повірений.

За весь той час він мав добру нагоду придивитися до суспільних відносин українського села та його господарства.

При зустрічах і співпраці з селянами Левитський не раз заводив з ними розмови про можливості покращення їх становища шляхом гуртової самопомоги при обробці врожайного, але важкого чорноземного поля, яке вимагало багато тягла та відповідного хліборобського знаряддя. Невеликі селянські господарства не мали для цього коштів і тому відставали в господарському поступі та в збиранні врожаїв від великих поміщицьких маєтків. Але в гуртовій самопомозі, в організації гуртового обробітку землі спільно закупленими машинами, кращим знаряддям і надбаним спільно тяглом – кінями, волами – селянські господарства могли зрівнятися вигодами й видатністю з великими господарствами. Від розмов та думок почав Левитський переходити до конкретних спроб. Ще як секретар Олександрійської земської управи, він подав земським зборам проект організації гуртового обробітку землі в повіті. Збори цей проект прийняли й асигнували певну суму на його здійснення. 1887-го року обробили селяни спільно, за цим проектом Левитського, понад 2000 десятин землі.

В "Єлисаветському Вестнику" почав Левитський містити оповідання з селянського життя та в статтях пропагувати свої "артільні" ідеї.

1894-го р. прийшли до нього земляки з села Федвара просити допомоги в заснуванні артілі. Левитський тоді на своє ім'я позичив 200 рублів, купили для артілі четверо коней, трохи реманенту. 30-го вересня, в день свята Віри, Надії та Любови та їх матері св. Премудрости, почалася діяльність тієї першої

хліборобської артілі, на підставі записаної в нотаря умови, і діяльність М. Левитського, якій він відтоді цілковито присвятився.

Визначимо тут основне становище Левитського до питання виробничих артілей, зокрема хліборобських, бо часто його хибно інтерпретують.

Левитський вважає селянське господарство підвалиною суспільно-економічного життя. В його часах 76% селян всієї людности України мали, вже із докупленою землею, менше ніж 50% усієї придатної до хліборобства землі (в його сторонах тільки 37%). Але дрібні господарства виявляли більшу життєздатність, ніж великі поміщицькі. В 1897 р. 40% усієї землі великої земельної власности було заставлено в банках, а в деяких місцевостях відсоток цей доходив і до 70-79%. Великі борги, віднаєм-оренда, наймана праця в поміщицьких господарствах, це – з погляду на загально-громадський інтерес – негативні їх прикмети; вони й затримували поступ сільсько-господарської культури. Великі господарства надто залежні від хитання цін на світових ринках, і орієнтація їх на ті ціни не завжди приносить добро власному громадянству. Тому, на думку Левитського, шкідливо було підтримувати централізацію великої земельної власности; скрізь і всюди відбувалася природним порядком її децентралізація й зріст дрібної власности – продуктивнішої своїм власним трудом і суспільно більше оправданої. Для технічної переваги й культурного поступу дрібної земельної власности треба тільки гуртової організації її співпраці. І саме таким засобом має бути артільна форма співпраці. Але Левитський постійно підкреслював, що в такій кооперації та у всіляких інших її формах не може бути ні "зародку, навіть тіні примусу"; обґрунтування й утворення її має спиратися "виключно на добровільній поспільній згоді членів кооперативи й на силі розбудженої самосвідомости й самодіяльності, яка цілком природно й органічно все росте, виходячи з них розумна й доцільна економічна організація, маюча величезне суспільне морально-виховне значення".⁵

М. Левитський, базуючись на таких ідеологічних засадах, вважав, що "кооперація є найліпше й найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва".⁶

Коли постала перша артіль і артільний рух почав скоро поширюватися з Херсонщини на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Донеччину й перекинувся далі на російські терени, треба було думати про правне оформлення артілей. Вони не могли існувати на формальних статутах, бо таких не було, а закон про виробничі артілі вийшов аж у 1902 р. Тому Левитський виробив форму записаної в суді умови, на підставі якої об'єднувалися члени спілки, і розповсюдив її між населенням, спочатку без свого підпису. Коли ж умова набрала розголосу, поліція почала переслідувати й арештовувати навіть за її читання, а її автора розшукувала ціла експедиція поліції. Довідавшись, що один суддя добродушно виявив прізвище автора умови, Левитський підписав форму умови своїм прізвищем і сам розіслав її представникам адміністрації. Утиски й терор поліції не припинялись. Багато земських начальників заявили, що доки вони будуть начальниками – жодної артілі не буде в їхньому районі. Поліція відбирала від селян примірники умови, залякувала їх, наказувала нічого не мати спільного з "артільним батьком", бо він політичний злочинець. Впродовж років доводилося Левитському розвивати свою діяльність під суворим поліційним наглядом; але сам юрист, він добре знав, як допильновувати формальної легальности своїх заходів.

В умові М. Левитський пояснював, чому треба економічно слабим об'єднуватися і якнайкраще налагодити артіль:

"Довгі вже роки ми, як і наші батьки та діди, жили та господарювали кожен окремо, але довгий та тяжкий досвід, особливо в недавній неврожайні

роки, впевнив нас, що поодиноці неможливо вибитися зі злиднів. Земля наша лишається або зовсім необробленою, або здається другим за безцінок, а самі ми, кинувши землю, рідне село та сімейство, йдемо в якісь робітники, або за сотні верст на заробітки, а то й рідше на трудне переселення в чужі краї. А тому: а) щоб мати можливість цупко триматися землі, – б) зробити наше господарство міцним, – в) щоб воно легше витримало неврожайні роки, – г) щоб краще було за спільною порукою позичати гроші, – г) одвикати від ворогування один з одним, учитись братерського життя, взаємної пошани та любови, ми, порадившись, порішили об'єднатись вмісті в одно товариство і заснували хліборобську артіль для одного спільного господарства на таких умовах:

1. – Вся наша земля на всіх наділах наших, а також орендована об'єднується разом в одно ціле і передається до неподільного та спільного володіння та користування всієї артілі.

2. – Все рухоме та нерухоме майно, різні будівлі і т. і. належить нероздільно і перебуває у спільному користуванні всієї артілі.

3. – Кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатне життя, як само хоче.

4. – Врожай весь обов'язково звозиться в один двір.

5. – Врожай, після виплати артільних боргів, податків і т. ін., поділяється поміж усіма учасниками по числі робітних душ без різниці полу (при чому хлопці 14-17 років і дівчата 13-16 років отримують половину належного дорослим учасникам).

6. – Щоб наше артільне діло йшло добре, ми всі повинні жити в добрій згоді, любові та згоді, як брати і як подобає дійсним християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані п'янстувати"...⁶

Такі були головні пункти в оригіналі доброї й дуже докладної артільної умови. М. Левитський хотів зробити з артілі не тільки господарську організацію, а й зародок нового "морального життя", – цілковито так, як це намагалися недавно перед ним зробити ідеалісти – суспільні реформатори на Заході чи в Америці.

Він мав великий хист заохочувати й приєднувати до ідеї гуртування в артілі не тільки безпосередньо зацікавлених членів, а й інтелігентну молодь, представників різних станів, навіть представників влади, передусім земства. Його палкі промови-проповіді мали не раз такі безпосередні успіхи, що, напр., земства асигнували кошти на видачу позичок для новозаснованих артілей.

За перші 4 роки постало близько 125 хліборобських спілок на самій Херсонщині. Із 115 обстежених у 1898 р. спілок, економічне становище об'єднаних у них селянських господарств зазнало таких змін:

<i>Члени спілок мали разом:</i>	<i>До об'єднання в спілку</i>	<i>У спілці</i>
Голів робочої худоби	308	909
Живого й мертвого інвентаря вартості	15.914 руб.	60.174 руб.
Площі засіву	1.664 дес.	3.025 дес.
Орендованої землі	152 дес.	1.093 дес.
Прибутку з заробітків	–	6.760 руб.
Неоплачених податків	4.498 руб.	1.000 руб.

Кількість членів у спілках була невелика, здебільшого по 15-20 господарств, рідко 50 чи більше; для організації спілки потрібно було не менше 5 осіб; артільного старосту обирали на 1 рік.

Однак сам артільний батько потім згадував, що мало яка із заснованих ним спілок проіснувала довше ніж 3 роки. Самі об'єднані не були підготовані

до ведення своїх спілок і розрахунків між членами; їх запал швидко згасав, особливо коли на початку траплялася якась біда – неврожай чи гибіль худоби. Бувало, що початкові матеріальні успіхи завдячували артілі лише зовнішній матеріальній допомозі, а потім члени, придбавши "що найпотрібніше в хазяйстві, попрацюють у спілці рік-два, рідко три, трохи підправлять своє господарство та й розійдуться"...

Після ліквідації проворніші члени ставали власниками реманенту, якого до того не мали.

Значного економічного впливу в царині сільського господарства хліборобської спілки М. Левитського не мали і він сам від 1903 р. більше присвячував уваги організації ремісничих артілей по містах. (Вони мали трохи більший успіх і деякі з них довше втримались). Такі артілі він закладав у Єлисаветі, Одесі, Києві, Балті, Вінниці й ін. містах.

Не обходилося і з тими артілями без турбот і перешкод з боку місцевої адміністрації, навіть після закону про артілі. Напр., у місті Вінниці, на Поділлі, місцевий справник заявив, що він не стерпить ніяких артілей у своєму районі. Місцевій спілці кравців він просто сказав – "Це вам не Америка, а Росія", – наказав зняти вивіску й замкнути артіль. З іншого місця повідомляли, що новопостала артіль підписала нотаріальну умову, найняла приміщення і взагалі приготувалася до праці, а проте місцева поліція не дозволяє артілі розпочати діяльність. У місті Миколаєві новим ремісничим артілям поліція наказала виключати тих членів, на яких вона вкаже і т. д.

Все ж після 1902-го року виникали щораз нові виробничі спілки: ремісників, робітників, портових вантажників, конторщиків, інженерів; у 1906-ому році постала артіль друкарських працівників у Києві. Розвинулися такі спілки в Росії й на Україні особливо під час 1-ої світової війни; тоді уряд навіть сприяв їх організації для кращого забезпечення постачання армії одягом, взуттям тощо.

Кооперативна форма виробничих спілок – одна з найважчих і в її організації, і у веденні. Вона вимагає значної освітньої і матеріальної підготовки, дбайливого фахового догляду, складної та непомірно коштовної адміністрації. Знаємо, що від того переважно починали й західно-європейські та американські ідеалісти – суспільні реформатори; хоча вони і не мали аж таких перешкод на шляху здійснення своїх високих ідей, як їх мав український "артільний батько", але і їх спроби організації виробничих спілок, особливо ж хліборобських спілок, також часто зазнавали невдачі.

Не дивно, що й М. Левитський не мав у тому напрямі великих успіхів. Занадто швидко й далеко сягав ідеалізм "артільного батька" та його послідовників на Україні і в Росії. Легше вдавалися тривкіші хліборобські товариства на спільно орендованій землі, бо у них було легше провадити гуртовий обробіток. Вдалішими були і хліборобські спілки з обмеженою формою товариств, лише для спільного обробітку, для спільного набування й користування інвентарем, машини спілки для переробки та збуту с.-г. продуктів.

Але запал, з яким втілював у життя свої ідеї М. Левитський, не дивлячись на внутрішні труднощі й невдачі і зовнішні перешкоди, розносив про нього славу по Україні, в Росії та навіть закордоном.

1896-го року їздив М. Левитський на Міжнародний Кооперативний Конгрес у Париж і мав там доповідь про свої спілки; тоді він нав'язав знайомства з зацікавленими тією справою кооператорами Німеччини, Австрії, Італії, Англії, Норвегії, навіть далекої Америки. Згадки про його діяльність з'явилися тоді і в західній пресі. На тому конгресі "артільний батько" порушив справу щорічного святкування кооперативного дня, що він заводив у себе, на Україні, в день св. Віри, Надії й Любови, тобто 30-го вересня.⁷

1898-го року запросили М. Левитського до участі в національному кооперативному конгресі в Сербії; 1907-го року він їздив на міжнародні кооперативні конгреси у Кремоні, в Італії, 1910-го року в Гамбурзі, часто брав участь у екскурсіях кооператорів до Німеччини, Бельгії, Англії; запрошували його з доповідями та до співробітництва російські громадські організації. М. Левитський був співробітником "Русских Ведомостей", "Вестника мелкого кредита", "Кооперативной жизни", "Кооперативного Вестника", "Украинской жизни" (що її редагував С. Петлюра в Москві), "Муравейника – Комашні" в Києві, українського щоденника "Рада" та ін. кооперативних і ліберальних російських та українських газет і журналів, в яких містив статті про свої спілки і взагалі про кооперацію.

М. Левитський був співзасновником "Товариства допомоги артілійній справі", яке постало 1905 р. в Петербурзі та взялося дбати про поширювання виробничих кооперативів і заступництво їх перед урядом.

М. Левитський був запрошений до співучасті в організації Московського Союзу Споживчих Товарів та Московського Народного Банку.

Великий розголос мали диспути М. Левитського з марксистами у "Вольному Економічному Т-ві" в Петербурзі. До нього, як авторитета, вдавалися різні громадські діячі та преса в справі розв'язки земельного питання в Росії.

За діяльністю й виступами "артільного батька" пильно слідували земляки в Галичині, зокрема І. Франко, який у 1880-их і на початку 1890-их років дуже цікавився земельним питанням та присвятив тоді багато статей і кілька цікавих студій проблемам націоналізації землі, аграрного соціалізму, хліборобських асоціацій тощо. Він популяризував у Галичині діяльність М. Левитського і його спілок – у радикальному органі "Народ", давав місце для їх опису в "Життю і Слові".⁸

Для історичної довідки наведу скорочено відгук І. Франка⁹ на брошуру А. Фаресова "Народники й марксисты", що вийшла з нагоди диспуту Левитського, знаменний як для поглядів Левитського, так і для еволюції поглядів самого Франка та деяких тогочасних його товаришів.

"Німецький соціалдемократизм, – писав Іван Франко, – перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського і ін., здобув собі багато прихильників серед молодіж і навіть загально серед освіченої громади, котрій він імпує знанням будуччини, простотою в ставленні і розв'язуванню найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією... Є се характерне явище, що саме в пору, коли сей марксістський соціалдемократизм, і з погляду на свої наукові основи і з погляду на свою політику яко партія в Європі близький до банкрутства, він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії... Дуже сумно, що на сю доктрину ловиться в значній частині гарячіша українська молодіж, хоча соціалдемократизм стає ворожо як против усяких проявів суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціалдемократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті". І далі:

"От тимто не диво, що свідоміші українці відпадають від сеї згубної доктрини, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціалдемократична доктрина тішиться далеко більше ласками цензури, ніж український рух; вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники /... "Новое Слово", "Научное Обозрение", "Начало"/, а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідним способом..."

Тільки на полі економічного змагання на українським ґрунті виступив проти соціалдемократизму д. Микола Василевич Левитський, та й то виступив не з власної охоти, а для оборони справи, котрій він віддав свою силу і працю – хліборобських спілок"...

Потім переповідає І. Франко життєпис М. Левитського, інформує про започаткований ним рух хліборобських спілок, згадує про докладний опис того руху В. Случького в "Життю і Слові" 1896 р. і додає, що хліборобські спілки д. Левитського виростили "не з доктрини, а з практичної потреби й з гарячої любови до народу"... а тим часом "російські марксисты найзавзятіше накинулися на той рух і на д. Левитського, не тільки відмовляючи його роботі всякого значення, але ганьблячи її як реакційну і шкідливу, бо – мовляв – вона спинає конечний, єдиноспасательний (по Марксовій рецепті) процес пролетаризації селянських мас, котрі – мовляв – тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками і пролетаріями". "Я певний – пише Франко дальше – в ХХ віці люди не схочуть вірити, щоб така безглузда і антигуманітарна доктрина могла коли-небудь розгарячувати голови і серце молодіж, у котрої на устах є раз-у-раз любов до народу і любов до поступу... Щоб відперти напади марксистів на свою улюблену роботу, д. Левитський зважився звести з ними боротьбу в Петербурзі, на засіданні "Вольного Екон. О-ва"..."

На думку російського народника Фаресова, як і референта його брошури І. Франка, Левитський "наглядно показав реакційність соціалдемократичної доктрини, ненауковість і односторонність їх поглядів на історію і безпрограмовість їх змагань у Росії"... І дальше наводить І. Франко слова самого М. Левитського, як той характеризував своїх противників: "Іх безкровна фразеологія – казав він – нагадує мені найгірших консерватистів. В економічному житті вони такі самі централісти... Я дивуюся, що з сими панами ще розмовляють, як з поступовими діячами. Найкращу віру в свідомий і благородний елемент в історії вони вбивають, величаючи економічний матеріалізм, і тій безсоромності нема кінця"...

Левитський підкреслював потребу праці інтелігенції серед народу – в противенстві до соціалдемократичного фаталізму, – і спільної громадської праці – в противенстві до "сектарського відокремлення" від демократів з одного й безприкладного "самосовершенствованія" російських толстовців з другого боку. На адресу останніх Левитський заявив: "Я не толстовець, в гіршім значенню сего слова... і міряю цивілізацію не числом витоптаних личаків, а числом ідей"...

Виступи М. Левитського у "Вольному Екон. Т-ві" в 1899-1900 роках і в тогочасній пресі, а особливо дискусії з П. Струве, який тоді ще був марксистом, імпували українській студентській молоді й Левитський був частим гостем у студентських гуртках. Згадують про це різні українські кооперативні діячі, признаючись,¹⁰ що саме під впливом запальних слів і пояснень ваги кооперації в житті народу, вони – тоді молоді українські студенти, відверталися від туманних тверджень російських революційних партій, деякі навіть зрікалися можливої наукової кар'єри, зокрема посад при університетах, і йшли в кооперацію. Під час ферій студенти закладали кооперативи, допомагали в кооперативно-освідомній роботі.

Імпували й переконували українську тодішню молодь відважні самостійницькі погляди Миколи Левитського на українську справу; їх він постійно тісно пов'язував із своїми суспільними ідеалами й автономічними принципами кооперації. Діяльність М. Левитського значно вплинула на те, що український національний рух чимраз більше зв'язувався з кооперативним. В кооперації виховувалися нові громадські сили для українського національного руху.

Проф. Б. Мартос, який також зазнав впливу М. Левитського, як і деякі його товариші з університету в Харкові, завважує також, що вони, організуючи тоді свої, окремі від російських, партії – Р.У.П., УСДРП і ін., складаючи їх програми, не пішли за московськими партіями й багато уваги присвячували кооперації.

Тому треба підкреслити, що найбільше значення виступу й діяльності М. Левитського полягає у впливі на молодь, у його загальній кооперативно-освідомій діяльності та в контактах з міжнародним кооперативним рухом.

М. Левитський мав не раз нагоду ближче познайомитися з західно-європейськими кооперативними організаціями та їхнім досвідом. Збагачений власним досвідом і невдачами, враховуючи методи й працю інших українських кооператорів, він сам вирівнював свої погляди на кооперативний рух.

Від 1903-го р. він щораз більше присвячувався літературній праці і пропаганді кооперативних ідей взагалі; аналізував помилки хліборобських спілок, тих, що їх сам засновував, і тих, що їх за його прикладом засновували інші на Україні й у Росії. Згодом, як сам казав, він вважав своїм обов'язком – "ширити й розповсюджувати серед селянства, а найбільше серед простого трудового народу і нашої молоді саму ідею кооперації у всіх її формах і галузях"...

Під час революції й визвольних змагань 1917-20 років М. Левитський брав жваву участь в кооперативних з'їздах, у розвитку українського кооперативного будівництва; від української кооперації він входив до Центральної Ради, – першого парламенту відродженої Української Держави.

1918-го року вільна українська кооперація відсвяткувала 40-ліття кооперативної діяльності "Артільного Батька", а її верховна установа, Всеукраїнський Центральний Кооперативний Комітет, на зборах у Києві в серпні 1918 р. ухвалив призначити М. Левитському і Вікторові Козлову по 500 карбованців щомісячної пенсії та заснувати їх імені пенсійний фонд для кооператорів-інвалідів.

Пізніше були чутки, що М. Левитський брав участь в організації й обороні Української Автокефальної Церкви. У 1927 р. зустрічали його українські галицькі кооператори в українській групі підсоветської кооперативної делегації на Міжнародному Кооперативному Конгресі в Стокгольмі.

Не знаємо певної дати смерті цього великого ідеаліста й надхненника української кооперації. Доходили тільки глухі чутки, що помер М. Левитський в нужді 1934-го року в Києві, коли сповнялася Голгота українського народу і відбувався пляновий розгром наслідків його колись вільної кооперативної діяльності.

3. Нові правні умовини для розвитку кредитової кооперації

До половини 1890-их років не було в колишній царській Росії якогось загального закону, що нормував би організацію й діяльність кредитової кооперації. Всю діяльність існуючих до того часу ощадно-позичкових товариств регулювали окремі дозволи й розпорядки міністерства фінансів, у тісній залежності від міністерства внутрішніх справ.

"Окрема Канцелярія" при міністерстві фінансів збирала дані про засновників та про обов'язкового опікуна-попечителя товариства, а потім представляла поданий статут на затвердження міністром. Окремий розпорядок міністерства надавав адміністраційній владі право стягати довше залеглі позички і право деяких податкових пільг т-вам. Траплялись випадки, що одно міністерство постановляло, а друге своїми розпорядками касувало постанову.

Все найбільше залежало від впливу попечителя. Самі ж т-ва діяли окремо, без взаємних господарських та ідейних зв'язків. Добре, що бодай діяв згадуваний С.-Петербурзький Відділ Моск. Комітету для допомоги сільським ощадно-позичковим і промисловим т-вам: він проявляв багато ініціативи і доброї волі, допомагаючи в організації тих сільських т-в і правно захищаючи їх перед урядом.

Але цей тип т-ва далеко не задовольняв кредитових потреб селянства не лише через труднощі адміністраційного порядку. В деяких ощадно-позичкових т-вах були занадто високі уділи, і тому малозаможне селянство мало труднощі із вступом в члени. Головна невгода полягала в тому, що цей тип товариств до 1895-го року міг давати лише короткотермінові невеликі позички, тоді як селянству були потрібні більші й довготермінові позички для купівлі землі, оренди, на закуп реманенту тощо. Нові обставини змушували селянські господарства покидати свій натуральний характер і переходити на торговий, грошовий лад, підвищувати інтенсивність і техніку господарювання. Щораз більші грошові вимоги ставили до нього й власні господарські та родинні потреби, також державний скарб, обтяження місцевими податками та щораз зростаючі посередні податки, накладані на предмети щоденного вжитку (сіль, нафту, цукор), майже монополні ціни промислових синдикатів за залізне господарське знаряддя, за бляху, цвяхи, текстильні вироби; бажання прикупу землі часто вводило селян у нерозважні лихварські борги. Успіхам і темпам поступу промисловости не відповідали успіхи й поступ у сільському господарстві. Ціни на промислові вироби, мимо кризи в 90-их роках, втримувалися високі, тоді як ціни на сільсько-господарську продукцію падали. Організовані промисел і торгівля щораз більше натискали на незорганізоване село. В селі та між дрібними ремісниками в містах розпанювалася лихва. Тому лиху не запобіг закон від 1893-го року, який забороняв брати більше ніж 12% річно. Його обходили лихварськими способами. Напр., від 10 руб. позички на тиждень вимагали одного дня відробітку, або щотижнево по рублю, від 100 рублів позички – грішми, натурою чи відробітком і т. д.

Важке становище селянства погіршив повторний недорід 1891 і 1897 рр. Підсилювалися революційні настрої. Навіть помірковані кола громадянства натискали на уряд в справі законних полегш для громадської самодіяльності; вони бачили, що відстала суспільно-економічна політика уряду не здібна стримати зубожіння села.

За ініціативою Ст.-Петербурзького Відділу уряд видав 1895 р. закон про організацію кооперативного кредиту, так зв. "Положение об учреждениях мелкого кредита".

Цей закон встановляв, рівнобіжно до існуючих ощадно-позичкових товариств, другий тип організацій дрібного кредиту – кредитові товариства, наближені до німецької форми сільських кредитових кооператив Райф-айзена. Їх засновували не на паях, як це мало місце в ощадно-позичкових т-вах. Їхній основний капітал складався з позичених або пожертвованих сум. Здебільшого отримували вони на основний капітал позичку з державного банку під солідарну відповідальність членів (ощадно-позичкові т-ва не мали права на таку позичку). Тому кредитові т-ва підлягали контролі-інспекції державного банку. Позички в кредитових т-вах були довготермінові, видавали їх лише на продукційні цілі; ці т-ва могли також вести посередницькі операції.

В межах закону від 1895 р. намічались деякі полегші і для ощадно-позичкових т-в; дозволено їм також видавати довготермінові позички за порукою й під застав рухомого й нерухомого майна; докладніше була визначена роля й кваліфікації кураторів. Право попечителів надавав закон 1895 р. і земствам, якщо вони дали кредит ощадно-позичковим т-вам, і тому земства мали право нагляду й ревізії тих т-в.

Для обох цих типів кредитових кооператив були видані нові зразкові статuti. Ст.-Петербурзький Відділ і далі мав загальну опіку над ощадно-позичковими т-вами. Для нагляду над новими кредитовими т-вами державний банк призначив один із відділів і назвав його "ІХ-им Відділом Інспекції". Відділ очолював А. А. Беретті, який від молодих літ захоплювався кооперацією, зокрема німецьким райфайзенівським рухом. Через це, без огляду на значну залежність кредитових т-в від уряду й інспекції державного банку, — кооперативна настанова вироблялась під відповідним впливом відданих справі людей, яких добрав собі Беретті і в ІХ-ому Відділі Інспекції, і на обласних інспекторів.

А. Беретті був рівночасно редактором "Хроніки інституцій дрібного кредиту" в журналі Московського С.-Г. Т-ва. Та "Хроніка" згодом стала окремим кооперативним журналом "Сплотчина", в якому, крім загальних технічно-практичних вказівок щодо ведення кооперативних т-в, обмірковувалися

Перше на всю російську імперію кредитове т-во постало 1895-го року в селі Іванківцях, Прилуцького повіту на Полтавщині. Кредитові т-ва засновувалися швидко, бо мали змогу отримувати значну позичку з державного банку на засновний фонд. На 1-го січня 1905-го року було їх в Україні 150, тоді як нових ощадно-поз. т-в постало тільки 20. Всіх товариств обох типів було в 1905 р. в 9-ти губерніях України 370 з 1,307.666 членами й загальним баянсом 12 мільйонів рублів.

1898 р. за ініціативою Петербурзького відділу відоувсяв Москві перший з'їзд представників кредитової кооперації з усеї імперії. Для представників з України він мав особливе значення тому, що вони мали нагоду там особисто познайомитися й обмінятися думками про спільні справи кредитової кооперації на Україні. На тому з'їзді була також порушена важлива для української кредитової кооперації справа організації кооперативних союзів. (Цю ідею підтримував Беретті).

У 1904 р. відбулася під проводом міністра С. Ю. Вітте "Особлива нарада" про заходи для поліпшення організації дрібного кредиту. Наряду підготували, зібрали матеріали про діяльність установ дрібного кредиту і про кредитові відносини на місцях повітові й губерніяльні комітети. У висліді тієї наради" вийшов закон з червня 1904-го року, який доповнював попередній, від 1895-го р. На підставі цього закону була утворена центральна інституція "Управління для справ дрібного кредиту", яка діяла як самостійний департамент міністерства фінансів. Ця інституція завідувала всіма установами дрібного кредиту та була урядовим органом для кредитової кооперації, — грошовим центром для постачання їм кредитів з державних джерел; тому вона мала право нагляду та контролі її діяльності.

Державний банк і державні ощадні каси мали асигнувати фонди на постачання установ дрібного кредиту довготерміновими позичками. Для завідування й нагляду над розподілом кредитів був організований при "Управлінні" центральний "Комітет для справ дрібного кредиту", а на місцях — губерніяльні комітети.

Таким чином, новий закон касував "ІХ Відділ Інспекції" при державному банку, через що А. Беретті покинув працю. Його вважали в бюрократичних колах фанатиком кооперації, а в міністерстві внутрішніх справ не могли забути, що Беретті причинився до організування першого союзу кредитових кооператив.

Беретті переїхав у Київ, де й продовжував діяльність як вільний кооператор, редагував свій кооперативний журнал "Слотчину". Цей справжній

кооператор прихильно ставився до змагань української кооперації за власну союзню організацію, незалежну від московських центрів.

Законом 1904 р. було створено також інституції "Земських Кас", яким, між ін., надавалось право фінансувати й організувати ощадно-позичкові та кредитові т-ва у своїх районах та бути їх союзами. На Україні енергійно працювали в тому напрямі Харківське, Київське й Подільське земства. Однак з появою власних союзів кредитової кооперації після 1901-го року, земські каси перестали відігравати вирішальну роль.

По 1905 році дуже пожвавився зріст і діяльність кредитових кооператив на Україні, щороку поставало їх від 200 до 300.

На 1. січня 1914 р. було 2.181 кредитових і 911 ощадно-позичкових товариств. Вони об'єднували й обслуговували 1,753.778 членів, мали основного капіталу 19,701.705 руб., інших капіталів 6,161.879; зібрали вкладів 69,334.166 руб., мали інших капіталів у формі позик 35,016.224 руб., взагалі мали на той час для потреби трудових господарств 130,213.974 руб. та розмістили в цих господарствах (у формі виданих позик) 117.5 млн. золотих рублів; крім того на складах мали товарів на суму близько 2 млн. рублів.¹¹

У 1915 р. на Україні було товариств:

<i>У губерніях:</i>	<i>Ощадно-позичкових</i>	<i>Кредитових</i>	<i>Всіх разом</i>
Волинській	81	333	414
Катеринославській	86	183	269
Київській	184	174	358
Подільській	144	112	256
Полтавській	74	237	311
Таврійській	59	101	160
Харківській	24	261	285
Херсонській	89	337	426
Чернігівській	53	240	293
Всього	794	1,978	2,772
На Басарабщині	138	247	385
На Кубані	79	176	255
Разом	1.011	2.401	3.412

Тобто в 9-ох губерніях України працювало понад 19,3% з усіх 14.500 кредитових т-в у російській імперії. А якщо врахувати й 2 області з великою кількістю українського населення, серед якого була поширена кредитова кооперація, то цей відсоток доходив і до 24%.¹²

Для кращого уявлення про діяльність кредитових кооператив на Україні подаємо приклад одного з кращих кредитових т-в, у селі Сопині, на Київщині, заснованого 1907-го р.¹³ Воно розпочало діяльність з 36 членами та 40 руб. власних і 200 руб. позичених з державного банку. З кінцем 1907 р. мало вже 147 членів; у 1912 р. єдналися в ньому 1836 членів, яким видано 173.887 руб. позичок; вартість реальностей та інвентаря т-ва становила 44.725 руб., товарів на складі було на суму 13.079 руб., льокацій у банках і цінних паперах на 34.000 рублів.

Вклади ощадностей у т-ві становили 149.258 руб. на всю суму пасивів 281.602 руб. Власний засновний капітал становив 3.400 руб., позички в державних інституціях 38.600 руб., в інших установах 51.904 рублі.

Перші роки т-во містилося в старій винайнятій хаті; в 1911 р. збудувало власний великий будинок, магазин на збіжжя й хліборобські машини. Т-во організувало закуп членам хліборобських машин, насіння, возів, штучного угноення, дахівки тощо, а також збут збіжжя, буряків до цукроварень, випозичало членам деякі хліборобські машини й знаряддя, посередничало при купівлі й оренді землі, мало зародову стайню худоби, дахівкарню, ткацький варстат, зразковий курник, досвідний сад, город, навіть власну метеорологічну станцію. Зимовими вечорами т-во влаштовувало доповіді про кооперацію та сільське господарство; мало в пляні запровадити асекурацію худоби.

Т-во купило 2 десятини землі за 1.200 руб. і подарувало їх повітовому земству на будову шпиталю.

При т-ві був похоронний відділ: кожний член забезпечувався на 20-60 рублів за платою 1 рубля річної премії, незалежно від віку (але в 1911 р. той відділ зліквідували, а членів забезпечили в Київському Товаристві Обезпечень на життя на суму 43.770 руб.).

Вся ця, як бачимо, широко розгорнена діяльність кредитового т-ва в Сопині відбулася впродовж п'яти років. Організатором її був місцевий вчитель – свідомий українець і кооперативний діяч Маркевич.

З-поміж зразкових кредитових кооператив на Україні слід ще згадати ощадно-позичкове т-во в Дзенгелівці на Уманщині, зорганізоване учителем О. Д. Черненком і розвинене його учнем Х. Барановським, ощадно-позичкове т-во в селі Колодистім, Звенигородського повіту на Київщині, яке зорганізував Василь Доманицький і привчив селян-членів самим його вести. Зразковим було і Паланочеське кредитове т-во в Перешорах на Херсонщині, засноване Євгеном Чикаленком, ощадно-позичкове т-во в Корнині, Сквирського повіту на Київщині, яке постало почином українського кооператора О. Юркевича та ін.

Подекуди кредитові кооперативи організували промислові відділи, як напр., Голопристанське кредитове т-во над Дніпром – будувало човни, баркаси тощо.

Кредитові кооперативи часто сприяли виникненню споживчих кооператив. Хоча вони розвивалися в системі загально-російської кооперації, однак по селах України, завдяки свідомим ідейним українським громадським діячам, як Доманицький, Юркевич, Черненко, Маркевич, Барановський, Німчинів, Хотовицький та ін., – вони стали виховними осередками громадської самодіяльності членів-селян і їх національної свідомости.

Деякі з-поміж українських кооперативних діячів, як от Х. Барановський і М. Хотовицький, якийсь час працювали інспекторами державного банку для кредитових т-в; вони вносили кооперативний дух у ті товариства, самі ж поглибили при тому власні знання й досвід, що їх згодом використали при організації української кооперації та її союзної побудови. Саме від них і вийшла ініціатива змагання за власну союзну організацію української кооперації.

Поширенню ідеї та справности діловодства кредитових кооператив на Україні був присвячений від 1911 р. окремий двомовний журнал "Муравейник-Комашня", орган Київського Союзу Кредитових Кооператив (дивись нижче).

Треба згадати, що в центральних установах у Петербурзі довго працював відомий теоретик і практичний діяч у справах дрібного кредиту С. В. Бородаєвський. Народжений 1870-го р. в Охтирці на Харківщині, закінчив юридичний факультет Харківського університету; від 1896 р. був на посаді у відділі дрібного кредиту Державного Банку й рівночасно секретарем С.-Петербурзького Відділу Московського Комітету для сільських кооператив, згодом – старшим ревізором в "Управлінні дрібного кредиту", а потім членом його

Центрального Комітету. Його відома книжка "Збірник про дрібний кредит", у якій були подані відомості про суть, законні постанови, організацію й діловодство ощадно-позичкових і кредитових товариств, розійшлася тоді в шістьох накладах, в кількості 30.000 примірників. Займаючи високі державні посади в Петербурзі, С. Бородаєвський допомагав багато українським кооператорам порадами й заступництвом перед різними урядами; він брав ділову участь у всеросійських кооперативних з'їздах та в початкових заходах союзного будівництва української кооперації.

Сергій Бородаєвський

Свої службові відпустки використовував Бородаєвський на подорожі закордон, де він відвідував кооперативні організації, брав участь у місцевих і міжнародних кооперативних з'їздах, мав знайомих серед видатних кооператорів світу, був членом Міжнародного Кооперативного Союзу, доки той не був реорганізований з союзу осіб-приятелів кооперації в міжнародне об'єднання кооперативних організацій.

Проф. Сергій Бородаєвський читав лекції про кооперацію на Вищих Комерційних Курсах і в Політехнічному Інституті в Петербурзі. 1910 р. перейшов на посаду віце-директора департаменту міністерства торгівлі й промисловости. У 1918 р. був товаришем міністра торгівлі й промисловости в Українській Державі, організатором і головою Ради Об'єднання Виробничих Кооператив "Трудсоюзу" в Одесі 1919 р.

На еміграції проф. С. Бородаєвський читав лекції про кооперацію в Міжнародній Академії в Брюсселі та в Сорбоні в Парижі 1921-1922 рр. Від 1923 р. був професором Української Господарської Академії в Подєбрадах і Укр. Техн.-Госп. Інституті, професором Українського Вільного Університету в Празі та одним з найперших членів Інституту для Кооперативних Студій, що його заснував Ш. Жід. Помер 1942 р. в Празі.

З важливіших праць проф. Бородаєвського на еміграції згадаю: використану тут "Історію Кооперації", Прага, 1925, в якій охопив порівняльний матеріал 40 країн світу; "Історію Кооперативного Кредиту", Прага, 1923. Проф. Бородаєвський був знавцем кооперативного законодавства. Знання західних мов дало йому змогу порівнювати закони й організаційний досвід кооперативних установ багатьох держав і народів. Праця проф. Бородаєвського "Принципи кооперативного кредиту", вперше прочитана на Українському Науковому З'їзді в Празі, була опублікована в "Записках Господарської Академії" в 1927 р., а також в тримовному журналі Міжнародного Кооперативного Союзу.

Взагалі у 1921-1942 рр. опублікував проф. Бородаєвський понад 500 фахових статей в 22 різних країнах, "від Розарію до Сайгону" – у 85 органах кооперативної преси: українських, болгарських, чеських, сербських, польських, румунських, німецьких, французьких, швейцарських, бельгійських, англійських, еспанських, італійських, латвійських, аргентинських, навіть китайських і ін. В багатьох часописах був вміщений його життєпис з нагоди 70-ліття. За свою працю: "Народнього господарські проблеми і мир" отримав проф. С. Бородаєвський нагороду на міжнародному науковому конгресі.

4. Пожвавлення розвитку споживчої кооперації та її проблеми

Від перших спроб організації споживчих товариств, розпочатих міською інтелігенцією на Україні під кінець 1860-их років, проминуло багато років застою, заки знову цей рух пожвавився на початку 90-их років. Після 1905-го року він став прискорено розвиватися на українських землях під Росією, бо заіснували полегші для кооперації в законодавстві та певне поширення громадських свобод взагалі, бодей коротко по 1905 р., які вможливлювали працю суспільним діячам і доступ до сільського та робітничого населення. Сприяли організації споживчої кооперації й загальні тенденції розвитку суспільно-економічних відносин на Україні.

Впарі з промисловим економічним розвитком і черговою скрутою 90-их років, посилилася товарова лихва, особливо на селі, позбавленому грошових прибутків. Прискорено залюднювалися міста й промислові осередки з робітничим населенням. Одночасно досвід і соціальні успіхи західньо-європейської кооперації ставали щораз ширше відомим засобом заради й допомоги в таких нових обставинах у Росії й на Україні.

До половини 90-их років по містах України ледве животіли близько 50 споживчих кооперативів, бо їхньому розвитку не сприяли різні адміністративні перешкоди, а також невідповідність ні населення, ні тих, які бралися організувати ті кооперативи.

Дрібне купецтво на Україні, переважно чужо- й різнонаціональне (росіяни, жида, греки та ін.), не відзначалося пристойними прикметами в торговельному ділі. Воно здебільшого йшло рука-в-руку з владою проти спроб кооперативних об'єднань місцевого населення.

Російський самодержавний уряд, боячися будь-якої організації громадських сил, довгий час ставився ворожо до кооперативної справи і тому зайвими, зловживаними формальностями гальмував організацію споживчої кооперації на селі. Згадуючи ці часи, Максим Гехтер¹⁴ у рефераті на Просвітньо-Економічному Конгресі у Львові 1909-го р. писав: "...Справді легше було верблюдові пролізти через ушко голки, аніж дочекатися дозволу на відкриття сільської кооперативи. Дозвіл треба було мати з міністерства в Петербурзі. При такому порядку минуло кілька років, поки приходила відповідь на прохання, при чому часто відповідь негативна. Найчастіше це прохання клалося в міністерській канцелярії під сукно, поки його не забували як ті, що покляли його, так і ті, що подали його... У тих нечастих випадках, коли з міністерства надходила позитивна відповідь, кооператорам доводилося ще рахуватися з симпатіями й антипатіями місцевих агентів уряду"...

Російське законодавство давало місцевій адміністрації широкі права на догляд за кооперативними товариствами та навіть на їх ліквідацію, і ці права аж ніяк не були "мертвою буквою".

Але на початку 1890-их років обставини таки змусили уряд частково зрев'ювати свою настанову й до споживчої кооперації.

Історик української кооперації П. Височанський¹⁵ відмітив навіть цікаву спробу насаджування споживчої кооперації "зверху", під опікою начальства. Напр., у Літинському повіті на Поділлі, 1893-го року якийсь мировий посередник Шільдер організував 6 громадських "компанейських" крамниць. За його прикладом пішов другий мировий посередник П. Окулов, організувавши 22 такі громадські крамниці в Могилівському повіті. Окулов казав, що мотивом такої його діяльності було показати селянству, що "начальство не тільки вимагає, але й піклується про потреби села". Крамниці за ініціативою "начальства" поставали за згодою сходу сільської громади. Основні капі-

тали склалися з різних сум, що назбиралися в громадській касі, жертвуваних на таку мету або даваних крамниці в позику. Головою крамниці призначали старосту, а на допомогу йому громада обирала 6-12 уповноважених. Ці підвладні сільській адміністрації крамниці були дечим подібні до фабрично-заводських з таким же патрональним характером, які саме тоді виникали серед робітничого населення там, де були людяніші обставини праці.

Деякі з організаторів таких сільських "компанейських" чи робітничо-заводських крамниць були ознайомлені з кооперацією й намагалися надати їм характеру самоорганізації населення. Згадуваний мировий посередник Окулов хотів з таких крамниць утворити культурні осередки на селі. Він надіявся, що "селянська крамниця, ставши міцно на ноги, може допомогти населенню не тільки в його матеріальному добробуті, але й вести його по шляху розумового та морального вдосконалення"...

Були також випадки організації споживчих т-в, радше прибудівних відділів при виробничих хліборобських і ремісничих артілях. Але як сільські "компанейські" крамниці, так і інші, насаджувані "зверху", здебільшого не встигали запускати глибше "коріння самодіяльності" членів і не розвивалися; вони швидко занепадали, як тільки покидав їх організатор-опікун.

Кращі обставини для споживчих кооператив створював виданий урядом, за ініціативою свідомих російських кооператорів, так зв. нормальний статут для них 1897 р. Складений він був за рочдельськими принципами, визнавав самодіяльність і рівність членів та їхній найвищий орган – загальні збори, колегіальну й відповідальну перед ними управу, продаж за готівку, розподіл частини прибутків між членами у формі товарних зворотів і т. д. Відтоді вже не треба було звертатися за дозволом на заснування споживчої кооперативи до міністерства, а вистачало взяти форму нормального статуту, вивонити, підписати прізвища членів-засновників і подати до губернатора. Можна було навіть не вивонювати форми статуту, а тільки подати до губернатора заяву, що т-во засновується на підставі нормального статуту.

Але попри ці правні полегші уряд далі не допускав у діяльності кооператив "ні національної ініціативи, ні національної свідомости, ні національної творчости". Та й громадські настрої до 1905 р. не надто сприяли розвитку "малих діл". Коли у тому році розгорілись "великі надії" на додаткові наділи землею, – серед дискусій про соціалізацію, націоналізацію, чи муніципалізацію землі, то "хто хотів працювати над малим і буденним, коли на обрії малювалися такі прекрасні і привабливі перспективи"... – писав згадуваний вгорі М. Гехтер.

Тільки зі зміною політичного становища після 1905 р. змінився і настрої громадянства. Погасли надії на додаткове наділення й на перемогу над бюрократією, – і знову люди кинулися до "малих діл", і то кинулися з посиленою енергією.

Товариства	На 1. 1. 1894		На 1. 1. 1900		На 1. 1. 1905	
	Кільк.	%	Кільк.	%	Кільк.	%
Сільські	4	7,8	42	22,0	265	52,0
Міські і містечкові	31	61,0	75	42,0	144	28,0
Фабрично-заводські	5	10,0	24	13,0	42	8,0
Залізничі	9	19,0	34	19,0	34	7,0
Офіцерські	2	2,2	3	1,5	4	1,0
Урядничі	–	–	3	1,5	7	1,0
Робітничі та ремісничі	–	–	1	–	7	1,0
Інші	–	–	–	–	2	–
Разом	51	100,0	182	100,0	505	100,0

Розвиток споживчих кооператив на Україні під Росією по 1905 р. показують дані в таблиці.¹⁶

Як бачимо, найбільше виникало сільських споживчих т-в: з 7,8% впродовж 10 років зросло до 52%. Така тенденція сільської споживчої кооперації помітна в загальному рості на всій території російської імперії. У такому темпі переваги ростиме сільська споживча кооперація далі до революції 1917 р. На Україні розвивається вона у своїй соціальної групі, відокремленій від споживчої кооперації міської й робітничо-фабричної. Сільська кооперація була українська не тільки своїм членським складом: в ній постав і плекався національний дух, своя громадська настанова. В інших соціальних групах споживчої кооперації переважав неукраїнський членський елемент, і це згодом далося взнаки у змаганнях української кооперації за власне союзне будівництво та місце й ролю в українському народньому господарстві.

Перше споживче т-во на селі в Україні постало 1888-го року в Бахмутському повіті, на Катеринославщині; хронологічно другим було т-во в Шполі, на Київщині, а потім їх більшало на 1-2 щоріччя, до появи "нормального статуту для споживчих кооператив 1897 р. Після його затвердження владою в 9-ох губерніях України вже в 1898 р. було створено 12 сільських споживчих кооператив, 1899 р. – 15, 1900 р. – 20, 1901 р. – 40, 1903 р. – 34, 1904 р. – 57. Перше місце щодо кількості зайняла Полтавщина, яка сама в 1905 р. мала 95 сільських споживчих т-в, далі йшли: Чернігівщина, яка мала 38, Таврія – 33, Катеринославщина – 24, Київщина – 19, Поділля – 18, Волинь – 6, Харківщина і Херсонщина по 2.¹⁷

Щоби приблизно уявити економічну силу сільських споживчих т-в на Україні того часу, подамо за рефератом М. Гехтера¹⁸ відомості про 56 сільських т-в, які звітували за 1904-ий рік:

<i>В губерніях:</i>	<i>Кількість т-в:</i>	<i>Разом мали пайового капіталу, руб.:</i>	<i>Куплено краму, руб.:</i>	<i>Продано краму, руб.:</i>	<i>Чистого прибутку, руб.:</i>
Полтавський	21	19.583	130.287	131.408	7.048
Таврійський	11	26.925	105.350	98.854	5.029
Київський	7	16.320	162.993	182.160	8.609
Подільський	6	23.106	145.099	158.792	8.612
Чернігівський	5	29.273	159.627	179.673	8.982
Катеринославський	3	32.087	206.610	234.602	21.593
Волинський	1	1.590	13.286	9.166	334
Харківський	1	7.314	40.662	50.552	1.564
Херсонський	1	2.916	5.705	6.517	1.609

Разом ці 56 т-в мали 159.114 руб. пайового капіталу, 2,021.352 руб. оборотів і 64.771 руб. чистого прибутку.

Пересічно на одно з них припадало основного капіталу 2.841 руб., купленого краму на 17.315 руб., проданого на 18.781 руб. і чистого прибутку на 1.177 руб. або 3,2%.

На Лівобережжі споживчі т-ва охоплювали менший район, переважно одну громаду, рідше волость. Напр., полтавські т-ва мали пересічно 932 руб. пайового капіталу, 12.461 руб. обороту й 335 рублів або 2,6% чистого прибутку.

Подільські т-ва були здебільшого багатокрамничні, охоплювали чималі райони, часом кілька й кільканадцять сіл, як от мельниковецьке або кузьминецьке т-ва; деякі т-ва за умовою об'єднувалися в районні союзи.

У 1905 р. при відомій Ст.-Петербурзькій установі для сільських т-в заснували окремих III-ій відділ для допомоги в організації сільських т-в,

що його очолив проф. В. Тотомянц, до новіших часів добрий приятель української кооперації. Деякі земства допомагали також сільським споживчим товариствам своїм інструкторським апаратом, фаховими порадами та ідейно-кооперативною пропагандою (особливо Полтавське, Київське й Подільське земства).

Збільшення кількості сільських споживчих кооператив розпочалося активно після 1905-го року: щорічно постає пересічно близько 300 нових. Напр., тільки за три роки, від 1905 до 1908, зросла кількість споживчих т-в на Київщині з 19 до 401, на Поділлі з 18 до 200, на Полтавщині з 95 до 200, Харківщині з 2 до 50, Чернігівщині з 38 до 85.

На Україні в 1908 р. було 572 споживчих товариств, у 1912 р. 2.476, у 1913 р. 2.871, а в 1914 р. – 3.052.

Як бачимо нижче з таблиць про соціальний поділ т-в, відсоток сільських постійно зростав.¹⁹

<i>Товариства</i>	<i>На 1. 1. 1906</i>		<i>На 1. 1. 1912</i>	
	<i>Кільк.</i>	<i>%</i>	<i>Кільк.</i>	<i>%</i>
Сільські	316	55,0	1874	75,0
Міські та містечкові	127	22,0	427	17,5
Фабрично-заводські	50	9,0	105	4,5
Інші	79	14,0	70	3,0
Разом	572	100,0	2476	100,0

За даними з 1. січня 1913 р.²⁰ було таке розміщення споживчих кооператив на Україні: На Полтавщині 425 т-в, на Харківщині 93, на Чернігівщині 212, на Волині 131, на Катеринославщині 189, в Таврії 120, на Херсонщині 177, на Поділлі 702, на Київщині 822. Київщина була першою щодо кількості споживчих кооператив на всю російську імперію.

У 1912 р., коли населення 9-ох укр. губерній становило близько 30 мільйонів, на всіх 6.730 споживчих кооператив у російській імперії, Україна мала 2.476. У 1914 р. на всіх в імперії близько 10.500 – на Україні було 3.052 споживчих кооператив, тобто Україна займала перше місце в тодішній російській імперії.

Діяльність сільських споживчих т-в не обмежувалася на постачанні членам предметів першої потреби. Товариства наладнали продаж мануфактури, збут сільсько-господарських продуктів; деякі вели свої пивні та чайні, влаштовували відділи сільсько-господарських машин і знаряддя для випозичання членам, мали книгозбірні з читальнями для членів, влаштовували лекції й фахові кооперативні та сільсько-господарські курси. Що далі то активніше працювали і навіть вели товариства передові члени-селяни. Тогочасні провідні кооператори на Наддніпрянщині, діяльні в царині сільської споживчої кооперації, з успіхом допильнювали роцдельських правил.

Спочатку подекуди існувала хибна тенденція до універсального охоплення всіх господарських справ сільського членства споживчою кооперацією. Подекуди такі ж універсальні тенденції виявила й кредитова кооперація. Тим часом від 1898 р. почали з'являтися і окремі загальні та спеціальні сільсько-господарські товариства. Одночасно від загальної споживчої кооперації щораз більше віддалялась міська і відокремлювалась робітничо-споживча кооперація. З розвитком кооперативного руху на Україні по 1905 р. пекучішою ставала потреба власної союзної організації. Цього вимагали як господарська потреби української кооперації, так і необхідність завести в ній орга-

нізаційний лад і порозуміння та розмежувати господарські функції між її секторами.

У різних сторонах України розвивалися зразкові, але відокремлені центри кооперативної праці й організації під керівництвом відданих, ідейних і що далі то кращих фахово кооператорів. Вони знайомилися між собою, ділилися досвідом, а з того поставали і спільні цілі, і погоджувані пляни та свідомість ваги спрямування українського кооперативного руху в спільне русло національних стримлів.

Найпомітніше такі тенденції виявлялись в сільській споживчій кооперативній, яка і членською масою і проводом була національно найбільше однородною та разом з тим, — завдяки своїм ідейним провідникам, — щиро відданою в своїй ідеології чистоті кооперативних принципів.

5. Два праведні сподвижники доби — Василь Доманицький і Осип Юркевич

Ці обидва кооперативні діячі, які через тиху кооперативну працю прямували до високої мети — визволення рідного народу, не даремно були для сучасників зразковими; вони взагалі найбільше прикметні для тієї доби українського кооперативного руху.

Не відзначалися вони динамічністю надхненного проповідника Миколи Левитського, не виявили організаційного розмаху Василя Нагірного чи Христофора Барановського. Але з їх духа і тихої, навіть дрібної праці била велика внутрішня сила, яка захоплювала інших і формувала тривкі основи руху. Це були великі виховники, які на прикладі "малих діл" зуміли показати високі ідеали, велику любов до справи й глибоку віру в неї. Обидва, як мало хто, зуміли здобути собі щире довір'я тих, до кого доступ стримувала не тільки адміністрація тогочасного режиму: вони перемогли всі перешкоди на шляху до віками пригнічуваних, замкнених у собі душ, до їх неволею притьмареної свідомости.

У щоденній праці, поруч із тими, що їх вони виховували, обоє доходили до переконання, яким важливим засобом можуть бути "малі діла" в будованні великого і кращого майбутнього.

І Василь Доманицький, і Осип Юркевич починали з організації кредитових кооператив. Але згодом з особливою увагою обидва присвятилися споживчій кооперативній, яка менше залежала від влади і тому не викликала настороженої підозри з боку "власть імущих", — а сама, по своїй природі, у межах своєї автономности вимагала великої громадської, членської самодисципліни.

А. Жук, один з молодших їх сучасників, зараховує Василя Доманицького, Костя Паньківського та Івана Петрушевича (про них далі) до "українських рочдельців". Гадаю, що лише випадково не назвав він і Осипа Юркевича. Бо оці чотири діячі, — двох з-над Дніпра і двох з-над Дністра, хоч і різного віку, такі до себе близькі ідейно-громадською настановою, характерами, навіть у дечому особистою вдачею, що їх справді можна назвати єдинокорисним гроном *праведних рочдельців* в українському кооперативному русі.

До них усіх чотирьох, з духа праці яких росла внутрішня міць українського кооперативного руху, можна б застосувати справедливе окреслення "чисті серцем" (так характеризували близькі приятелі Василя Доманицького).

Читаючи пожовклі сторінки їхнього листування, чи теплі й ширі згадки про них сучасників, переймаєшся вірою, що приклад їх, їх поява ... "будили охоту до життя й до праці" у тих всіх старших і молодших друзів.

Василь Миколайович Доманицький²¹ народився 7-го березня 1877 р., в селі Колодистому, Звенигородського повіту на Київщині, в родині священика. Впродовж яких 150 літ Доманицькі служили там Богові й народові, духовне призначення переходило від батька до сина. Отець Микола й пані-

матка з роду Завіновських, на Канівщині, мали чотирьох синів: Василя, Михайла, Платона й Віктора та дві доньки — Антонію і Зінаїду.

Найстарший з-між синів, Василь, закінчив 4-ту Київську гімназію, потім історично-філологічний факультет Київського університету. Спеціалізувався в українській історії, у проф. Вол. Антоновича. Ще студентом він працював секретарем редакції "Київської Старини". 1900 р. почав учителювати в гімназії в Києві, але захворів на грудну недугу й мусів покинути працю та повернутися в родинне село Колодисте. Від часу до часу виїздив лікуватися в Крим, на Саратовщину, на острів Корфу до Італії та до Рагузи в Дальмації.

Перебуваючи в родинному селі, спочатку займався В. Доманицький археологічними розкопками. У громадсько-літературних колах Києва цінили його, як журналіста і здібного вченого-дослідника.

У 1905 р. славетне "Добродійне Т-во видавання суспільно-корисних і дешевих книг" вирішило видати повне критичне видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Працю над критичним дослідженням текстів і редакцію того видання доручили молодому В. Доманицькому, відомому вже з "незвичайної точности й літературної совісности". Працю над першим повним виданням "Кобзаря" Доманицький виконав справді совісно і дбайливо, про що свідчать пізніші дослідники Шевченкової творчости.

1907 р., коли 47 делегатів з України в Другій Російській Думі вирішили видавати свій журнал "Рідна Справа — Думські Вісті", редагувати його запросили Василя Доманицького до Петербургу. Але скоро Друга Дума була розпущена і журнал перестав виходити.

В. Доманицький постійно співпрацював з українським київським щоденником "Рада", дописував до українського кооперативного журналу "Економіст" у Львові та до інших видань.

У кооперативному русі Василя Доманицький брав участь впродовж десяти років (1900-1910). Його практична діяльність розпочалася від заснування ощадно-позичкового товариства в селі Колодистому. Один із свідомих, ідейно надхнених Доманицьким співробітників, селянин Д. Ненадишук згадував, що

Василь Доманицький

якось прийшли до Доманицького його односельчани й розповіли, що вони десь вичитали про добре товариство в Таврії та про користи з нього; селяни попрохали Доманицького поради, як їм таке товариство в селі заснувати? Від того й розпочалося зацікавлення Доманицького кооперацією. Він знайомився з нею, шукаючи відомостей в літературі, а також при нагоді зустрічей з людьми, які вже мали певний практичний досвід.

1902 р., спільно з селянами с. Колодистого, яких він перед тим відповідно підготував, Доманицький заклав Ощадно-Позичкове Т-во. Допомогав йому вірний співробітник, місцевий учитель Порфир Юркевич. Згодом вони навчили селян самим вести справи т-ва. Буваючи далеко на лікуванні, Доманицький постійно листувався з членами правління т-ва, підтримував їх запал, вони завжди відчували, що організатор з ними "тілом і душею". Т-во скоро "пішло вгору", допомагало позичками мешканцям Колодистого, а навіть околицям, стало за приклад для всієї округи. Від тих успіхів ощадно-позичкового т-ва освідомлені селяни вже самі заснували в 1903 р. Споживче Т-во. Доманицький був тоді за кордоном. Коли ж повернувся напровесні 1904 р., дуже захопився тією товариською крамницею. Він пристав до гурту не тільки як порадник, а й практично як співробітник. Тоді Доманицький писав своїм освідомленим приятелям: "Тепер зробився я простісінським крамарем і бачу, що це гарна річ. Оце третій день ріжемо волів та козлові шкури на чоботи"... Бачив і я колись поштівку Доманицького до Костя Паньківського, написану в такому ж самому тоні захоплення малою "простісенькою", але важливою роботою, яка вимагала, крім уміння, ще важливішого – "правди-справедливості"...

Доманицький сам набрався досвіду, на малих прикладах пізнавав дальші, вищі завдання й потреби кооперативної організації. Слава про Доманицького й кооперацію в селі Колодистому розходила по округі. Із чужих сіл, – згадає Ненадишук, – йшли та й ішли люди за порадою до Василя Миколайовича, аж коло кооперативної хати робився з приїжджих "базар".

Спочатку обидві кооперативи приміщувалися то у винайманий хаті, то у школі. Але за порадою й заходами В. Доманицького, кооператори села Колодисте збудували власний двоповерховий дім для своїх кооператив, роздобули дозвіл на торгівлю книжками і організували при споживчій крамниці книжковий склад та читальню для членів, у кооперативній хаті. От "тоді, – каже Ненадишук, – українська книжка стала гуляти по селу". Помітивши, що всім не можна навчити кооперативної справи словом-порадою, В. Доманицький почав писати книжечки про кооперацію, які розходилися кількома виданнями. Наскільки вони були добре написані, видно з того, що навіть земство згодом їх закуповувало і безкоштовно поширювало серед населення Київщини та інших сторін. Це були "Товариські крамниці" – прекрасний популярний підручник, як вести кооперативи такого типу, з додатком зразків і пояснень про рахунковість та книговедення; "Про сільську кооперацію", "Як хазяйнують селяни в чужих краях" (остання пізніше перевидана і в Галичині).

Василь Доманицький з досвіду знав, що ощадно-позичкові т-ва відокремлено не можуть як слід розвиватися та що в організації споживчої кооперації також треба йти "вперед і вгору", щоб спільними силами закуповувати дешевше, з перших рук, безпосередньо на місцях виробництва. Тому він, з іншими кооперативними діячами, почав турбуватися про заснування союзних організацій, які були б не тільки господарськими об'єднаннями, а й ідейно-провідними осередками. Доманицький був одним із засновників і "Союзбанку" 1907 р., і Споживчого Союзу 1908 р. в Києві, про що мова буде нижче.

Доманицький не мав прикмет ні провідника мас, ні політичного діяча. Однак за те, що він близько стояв до народу, служив йому й борювався з народними злиднями, а його праця й ідейна відданість набрали популярності в Укра-

їні, – царська влада присудила його на вигнання з краю; декого з-поміж близьких до Доманицького співробітників-селян заслали на кілька років у північні райони імперії.

1908 р. В. Доманицький прибув до Галичини. Він лікувався якийсь час у санаторії в Закопанім, у Татрах, рідко навідувався до Львова, сходився з місцевими кооператорами, зокрема з рідним по душі йому К. Паньківським, з молодим полтавцем, який також мусів покинути свою Наддніпрянщину і пристав тут до кооперації, А. Жуком; зустрічався Доманицький і з молодим професором у Кракові, поетом Б. Лепким, також духово близьким йому; цікавився літературно-науковими й політичними плянами В. Липинського та співпрацював з ним. Зредагував тоді популярну "Історію України" М. Аркаса, додавши дещо до неї свого, написав брошуру про Галичину й Буковину, яка мала значення в національно-просвітній роботі на Наддніпрянщині; почав складати бібліографію української кооперативної літератури.

Увесь час Доманицький листувався з земляками-кооператорами по той бік Збруча, підтримував їх морально, допомагав практичними порадами.

Але недуга його посилювалася. За порадою лікаря й за допомогою друзів він виїхав лікуватися у південну Францію, і там, у місцевості Аркашон, помер 1910 р. на 33-му році життя. "Мало жив – та багато зробив" – говорила й тушила по ньому вся українська кооперативна громада.

Приятелі й рідня, а передусім члени колдистських кооператив, для котрих покійний був "душею навіть тоді, коли далеко був од рідного села", перевезли тіло його з чужини, хотіли поховати в столиці України – Києві, однак уряд не дозволив. Тоді дорогу домовину, вкриту вінками й квітами, на возі, запряженому волами, привезли селяни в село Колодисте, поховали і поклали на свіжу могилу вінок з написом: "Дорогому порадникові, незабутньому вчителю, борцеві за долю рідного народу"...

Коротке було життя Василя Доманицького, що наче "спалахнуло і в огні любови та самопожертви згоріло". Та його діяльність запалила і ровесників, і цілу плеяду молодішої генерації українських кооператорів, які небагом 1912 р. об'єдналися в окреме ідеологічне Товариство "Наша Кооперація", про яке докладніше розповімо далі.

З трьох братів Василя Доманицького лише Михайло був суддею, а два молодші "набралися" від найстаршого брата захопленням кооперацією. Платон (1881-1948) працював кооперативним інструктором уманського земства, приятелював з Х. А. Барановським та був членом правління київського "Союзбанку" та видатним співробітником Барановського в кооперативному будівництві 1917-1920-их років. На еміграції проживав у тій частині Волині, яка по війні була під Польщею; якийсь час і там працював у кооперації, потім вів книгарню. Помер під час 2-ої світової війни.

Наймолодший Доманицький – Віктор Миколайович, нар. 1893 р., був у 1918 р. секретарем товарного відділу "Українбанку", відтак секретарем правління "Централу", верховної організації сільсько-господарської кооперації та правою рукою голови інж. Володимира Ковалю. На еміграції він відомий громадський діяч і вчений, професор українських високих шкіл в Чехословаччині, згодом до 1950 р. в Німеччині – УГА, УТП, УВУ, автор багатьох праць з агрономії, кооперації й соціології.

Старший віком від Василя Доманицького д-р Осип Вячеславович Юркевич набрався мабуть захоплення кооперацією від М. Балліна, з яким заприятелював у Харкові, де працював молодим лікарем. "Щось, – каже історик П. Пожарський, – мусіло бути спільного в натурі цих двох українських кооперативних діячів, ...бо відомо, що Баллін далеко не з усякою людиною заприятелював... Баллін міг вплинути на Юркевича в кооперативному, а Юркевич на Балліна в національному відношенні"...

Народився цей сподвижник кооперативного руху на Україні 30-го січня 1855 р. в селі Кривому, Сквирського повіту на Київщині, в родині невеликого землевласника. Закінчивши медичний факультет Київського університету, був якийсь час головним лікарем психіатричної лікарні в Харкові, потім лікарем на Чернігівщині і врешті на рідній Київщині, – в заводській лікарні міста Корнина. За прихильність до селян, яку, на погляд уряду, занадто виявляв, просидів рік у в'язниці.

Свою кооперативну діяльність почав д-р Юркевич у 1901 р. Про це сам він згадував так: "В 1901 р. в моїй таки надумали ми, що гарно було б закласти позичкову громадську касу. Самий палкий прихильник цієї думки був з нашого волосного писаря (д. Чемеріківського)... Часи тоді були строгі і ми з великою обережністю заводили зміни в нормальному рекомендованому від уряду статуті ощадно-позичкових кас. Мусіли ми навіть залишити заборону "лицам іудейського вероисповедання" бути членами т-ва. Головною нашою метою було якомога демократизувати наше товариство, щоб допуститися до нього могли якнайбідніші люди. В червні 1901 р. наш статут міністер затвердив". Це було в місті Корнині. А згодом, у 1906 р., в своєму рідному селі Кривому д-р Юркевич заснував і Споживче т-во. Про цю подію він оповідав пізніше: "Восени минулого, 1906 р. – прочитали в нас люди книжечку Доманицького "Товариські крамниці". Дуже книжечка ця їм уподобалася і зараз же заходились селяни біля цього діла"... Вони спочатку не записали до засновників свого т-ва порадника д-ра Юркевича, – "щоб не подумали, що це панське видумка і не боялися дати дозвіл, – бояться, щоб на селі не було образваних"...

Минув рік, а дозвіл не надходив. Тоді селяни самі почали торгівлю, бо "скрізь так роблять, ждуть селяни, ждуть, а там і відкривають явочним порядком. Ми вже й за крамом послали, свиню вже зарізали, будемо салом і ковбасами торгувати. Може так ми хоч відповіді скоріше діждемося"...

І справді, через рік прийшов дозвіл. Виявилось, що він пролежав з пів року в поліції, а ще перед губернатором прохання затримував довгий час пристав.

Почали кривчани торгівлю під вивіскою "Товариська крамниця". "В народніх кольорах, – жовті літери по синьому тлі, а по боках таблиці – козак та дівчина". "Може колись, – жартував Юркевич, – якийсь учений консерватор з музею буде студіювати по цій таблиці початки національної творчості й зародки народнього українського артизму"...

І от так, – пише П. Пожарський, – "дякуючи заходам та зусиллям Доманицького, кружалами розкочувалися хвилі національно-витриманої української, особливо споживчої кооперації – з одної частини Київщини. Приблизно в той же час у другій частині Київщини ширилася українська кооперація зусиллями другого ідейного українського кооператора – Юркевича".

Обидва вони збагнули велику силу кооперативного єднання і його вагу для українського народу, – і як засобу для підвищення національної свідомості українського селянства. Вони зуміли свою віру передати іншим приятелям-кооператорам. За прикладом їхніх ощадно-позичкових і споживчих т-в виникали в різних районах нові.

Після 1905 р., коли почались нові обмеження українського друкованого слова, д-р Юркевич, який до того часу нічого не писав, відразу ж почав писати українською мовою. Характеристичною рисою тих його писань "являється бадьорий погляд на життя та міцна віра в кращу будучину людей". Частина його творів вийшла 1907 р. книжкою в Києві під заг. "Сучасні сільські малюнки. Перший рік співробітництва у вільній пресі". Книжка була присвячена "шановним сусідам... – односельцям селянам седа Кривого".

Ранішими пам'ятками кооперативно-літературної діяльності Юркевича були два його нариси: "Наша товариська крамниця" та "Наше позичкове товариство"; обидва надруковані в часописах, а потім увійшли до "Сучасних сільських малюнків".

Твори ці розійшлися – каже Пожарський – та рознесли ім'я Юркевича "по всій кооперативній Україні... Юркевич широко розсіяв ідею кооперації і цим найбільше прислужився народові... Веселий, з бадьорим поглядом на життя, енергійний, він був відомий по цілій окрузі"...

Д-р Юркевич брав активну участь і в організації союзних об'єднань кредитової і споживчої кооперації на Київщині, був членом ради Київського Кредитового Союзу і членом ревізійної комісії Київського Споживчого Союзу. Всюди, де лише мав змогу, брав участь у кооперативних з'їздах та нарадах і пропагував кооперативні ідеї в пресі.

Осип Юркевич, як і Доманицький, помер 1910 року в своєму будинку в українському стилі в Києві, а поховали його в родинному селі Кривому. Вінки, покладені на його могилу селянами, мали написи: "Батькові-порадникові", "Батьку товаришу! Люди вмирають, ідеї вічні".

Закінчуючи його біографію, П. Пожарський писав: "Юркевич був народнім кооператором, зумів бути своїм чоловіком для народу, розумів його, вірив йому... І національна справа, зроблена Юркевичем, яка б вона не була проста і мала, дала великі наслідки"...

6. Вплив О. О. Русова на пошкваллення суспільно-економічної думки. Початки громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації

Було б несправедливістю не згадати в історії української кооперації про важливу допоміжну роль О. О. Русова (1847-1915) та його статистичної школи.

Не будемо тут докладно писати про життя і многогранну наукову і громадську діяльність О. Русова, ні зупинятися на аналізі його наукової методи в районних дослідях економічних відносин на Україні.²²

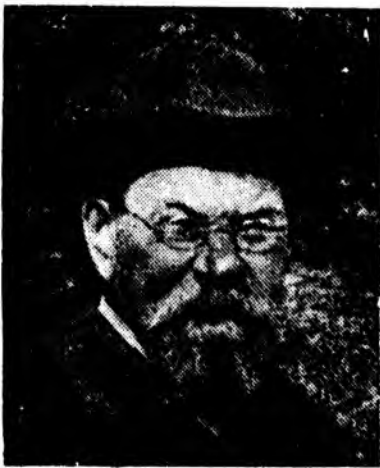
Ми лише коротко, ідучи слідом за дуже скупими згадками в принагідній літературі, сплинемо на діяльності цього заслуженого українського вченого й громадського діяча, яка мала великий вплив на розвиток громадсько-економічної думки на Україні; звернемо увагу на його вплив на освічену молодість і, таким чином, посередньо, на зацікавлення її кооперативною справою.

Розбуджуючи зацікавлення економічними справами у своїх сучасників, приятелів і співробітників, він сам, як побачимо, деколи брав участь у громадсько-економічних починах, які підказували йому теоретичні студії й статистичні дослідження відносин. Вони зацікавлювали самого дослідника глибше вникнути в питання кооперації.

Для кооперативних діячів його праця була важливою підставою, адже без попереднього практичного пізнання економічних стосунків, без порівняльних зведень і цифрових ілюстрацій про соціальні групи і явища на даній території, – годі братися до кооперативної організації.

О. Русов починав свою кар'єру як гімназійний учитель у Києві. Тоді він пристав до так зв. Старої Української Громади, яка гуртувала передових українських культурних діячів 1870-1880-их років. Разом з членами Гро-

мади П. Чубинським і Ф. Вовком, Русов організував статистично-етнографічні дослідження в Південному Відділі Географічного Т-ва, в якому був секретарем. Коли ж царський уряд заборонив той "генеральний штаб" українства, як його називали в поліційних дописах, Русов почав найважливішу ділянку своєї громадської і наукової праці на полі земської статистики та став одним з найбільших авторитетів, поруч свого ровесника Ф. Щербини і таких російських представників, як П. Покровський та П. Червінський. Русов створив свою географічно-експедиційну методику статистичних дослідів та зробив кілька класичних статистичних описів, працюючи в земствах у Чернігові, Херсоні, Полтаві, Ніжені, Харкові (подекуди, як Чернігові та Полтаві, по кілька разів).

О. Русов

За одну з перших великих праць – "Статистическо-Економическое описание Черниговской губернии", 1897-1899 р., з описом Ніженського повіту, Русов був нагороджений золотою медаллю Географічного Т-ва. Він виховав цілу школу українських статистиків, т. зв. Південну Школу, які розійшлися по всіх повітових і губерніяльних земствах України завідувачами статистичних бюро і організаторами земських статистичних описів.

Крім земських статистичних видань, Русов і його співробітники публікували багато статистичного матеріалу й оглядів економічних стосунків окремих областей України в "Київській Старині", в "Раді", в "Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка" у Львові, "Українського Наукового Т-ва" в Києві та ін.

Як сам О. Русов розцінював громадське значення своєї праці земського статистика, бачимо з його згадки: "В часах моєї молодости інтелігентна молодь горіла бажанням боротися за волю всіх гнетених і поневолених. Ходила в народ, ішла битися за волю балканських слов'ян. Хотілося й мені допомогти тому народові, серед якого я жив. А як це можна було зробити, коли ми навіть не знали, чим цей народ живе, чого він потребує! Треба було передусім простудіювати життя народу, освідомити його справжні потреби. Це, на мій погляд, найкраще досягти, працюючи в статистиці".

Чверть століття був О. Русов земським статистиком. Досліджував соціально-економічні стосунки українського народу, зустрічався безпосередньо з селом і містом, об'їхав широкі простори із постійними співробітниками і сезонними помічниками з-поміж українських студентів, які приходили на працю під час літньої навчальної перерви; між ними були й такі, у котрих "земля під ногами горіла" – звільнені з університету або ж які ховалися від переслідувань поліції.

Мало хто із старіших українських громадських діячів у спогадах не згадує про свою участь у статистичних експедиціях Русова та про його вплив на громадську працю, про вплив оточення і тієї національно-виховної роботи, яка при тому провадилася серед українського населення. Такі українські кооперативні діячі були у близькому зв'язку з діяльністю О. Русова, як Микола Левитський, Борис Мартос, Кость Мацієвич, А. Жук та ін.

Через цю діяльність О. Русов із родиною мусів вести хоч і цікаве, але невідгдане, мандрівне життя та ще й під постійним наглядом поліції. Під час

селянських заворушень на Полтавщині 1902 р. поліція зробила висновок, що сталися вони внаслідку агітації й підбурювання селян з боку земських статистиків. Тоді Русову заборонили працювати в земській статистиці і навіть жити на Україні!

До 1908 р. перебував О. Русов з родиною в Петербурзі, працюючи на посаді статистика в одному т-ві соц. забезпечення. Не переривав він і наукової праці над статистичними матеріалами. Важливу роботу почав тоді О. Русов, згодом опубліковану у запланованій М. Грушевським енциклопедії "Українській народ в его прошлом и настоящем"; у її 2-му томі вмістив О. Русов "Статистику украинского населения европейской России", в якій проаналізував кількість, територіяльне розміщення, густоту, розподіл за статтю, віком, письменністю, заняттями і т. д. українського населення за російським переписом з 1897 р.

1908 р. Київський Комерційний Інститут запропонував О. Русову зайняти катедру статистики. Разом з тим інститутом, під час 1-ої світової війни, Русов був евакуйований до Саратова і там помер у 1915 році.

Коли в 1898 р. прийшов на вченого секретаря до Сільсько-Госп. Т-ва в Полтаві молодий Кость Мацієвич і коли на Полтавщині за ініціативою того ж т-ва й земства почався рух за організацію сільсько-господарської кооперації на підставі урядового статуту для сільсько-госп. т-в у 1898 р., – О. Русов разом з К. Мацієвичем і своїм, мабуть найулюбленишим учнем та співпрацівником, Левком Падалкою ввійшов у Комітет для організації сільсько-госп. т-в кооперативного типу.

У давній Росії й на Україні від початку 80-их років існували сільсько-господарські т-ва, до яких належали переважно дідичі. Вони мали агро-культурні завдання: допомагати членам у раціональній організації їх маєтків шляхом влаштування хліборобських виставок, досвідних піль, контрольних хемічних та насінневих станиць, видавання агрономічної літератури та ін. засобів розповсюдження відомостей про поступове хліборобство.

Після 1905 р. склад тих сільсько-господарських асоціацій (спілок) дуже міняється. До них приходять також інтелігенція, пов'язана з сільським господарством – агрономи, вчителі, статистики та ін. За їх участю асоціації перетворюються на важливі осередки суспільної агрономії, на центри розповсюдження відомостей про передове сільське господарство між селянством. Одним із найдавніших такого типу агро-культурних т-в було Сільсько-госп. т-во, засноване 1880 р. у Харкові, яке по 1905 р. широко розгорнуло важливу діяльність. У 1912 р. воно мало 34 різні відділи сільсько-госп. знань, досвідів і особливих влаштувань; мало кілька своїх видань і журнал "Хлібороб", призначений для селян, "Бюлетень Сільсько-госп. Кооперації" і т. д. У Нью-Йорку й Мінеаполісі, в США, Харківське Т-во втримувало свої бюро, через які провадило торгівлю насінням, особливо цукрового буряка, а в заміну за свої товари спілка закуповувала в Америці сільсько-госп. машини; вона привезла на Україну перші трактори з Америки.

Такі великі с.-г. т-ва (Спілки) виникли в Києві й Полтаві; вони патрунували багатьом малим спілкам. Їх усіх до 1-ої світової війни було на Україні 1.020, найбільше на Полтавщині – 345, на Чернігівщині – 134, Катеринославщині – 113, Херсонщині – 105, Харківщині – 104, на Поділлі – 72, на Київщині – 70, в Таврії – 58, на Волині – 19.²³

Дечим вони нагадували хліборобські спілки Данії, Німеччини, Чехії. Деякі земські діячі й агрономи вважали, що такими спілками слід охопити всі сільсько-господарські справи і прямувати до створення з них універсальних сільсько-господарських кооператив.

Зразу вони не мали права займатися торговельними операціями. По 1898 р. почали поставати при спілках відділи для посередницьких операцій, або вони організували, на підставі нормального статуту, окремі сільсько-госп. т-ва з посередницькими функціями, наподібнені до нормальних с.-г. кооператив. Для їх заснування вже не вимагалось дозволу міністерства хліборобства; такі дозволи видавав губернатор.

Для таких сільсько-госп. товариств торговельного типу був виданий 1908 р. новий нормальний статут, який ще більше полегшував їх заснування, наближав їх до нормальних кооператив і давав більшу змогу розгортати торгові операції.

При земствах, за допомогою агро-культурних т-в, поставали комітети для допомоги с.-г. кооперації. У тому напрямі найбільше виявив енергії Комітет Полтавського земства, а за ним і Харківський, Чернігівський та Подільський Комітети. Взагалі сільсько-господарська кооперація до 1-ої світової війни була майже виключно справою земств.

До війни було на території російської імперії 1.700 торговельних сільсько-госп. т-в кооперативного типу, найбільше на Полтавщині; у 1903 р. тільки 2, у 1909 р., після виходу нового статуту – 99, в 1911 – 190. Чимало було їх до війни на Київщині – 30 і на Поділлі – 32.

Але окрема сільсько-госп. кооперація, ні загальна ні спеціальна, не могли розгорнути до війни широкої діяльності. Як знаємо з попередніх розділів про кредитову й споживчу кооперацію, оті кооперативні сектори старалися охопити всі справи сільського господарства; зокрема кредитова кооперація широко розгорнула власні посередницькі операції сільсько-госп. закупів і збуту, організації влаштувань для переробки сільсько-госп. продуктів, постачання й ремонту сільсько-госп. машин тощо.

Для всього кооперативного руху на Україні декотрі земства відіграли важливу допоміжну ролю. Вони давали організанійну допомогу своїм інструкторським та агрономічним персоналом, влаштовували кооперативні курси, наради, поширювали кооперативну літературу. Земства давали матеріальну допомогу усім сільським кооперативам не лише кредитом, а й постачанням предметів, потрібних у сільському господарстві (через організовані при земських касах товарні склади). Земські каси виконували навіть один час ролю союзних об'єднань і, таким чином, трохи заповняли давно відчутну прогалину в кооперативній організації.

При земських організаціях громадсько-економічної праці виховалася нова, особлива категорія фахової інтелігенції або, як її називали – "третій земський елемент": земські статистики, агрономи, інструктори кредитової кооперації, сільсько-господарської, домовиробництва тощо, набірані на Україні з місцевих освічених молодих людей. Туди частіше йшли також на працю національно-свідомі молоді інтелігентні сили по закінченні університетського навчання. На службі в земствах вони мали трохи більше змоги, ніж на російській державній службі, прикласти своє знання для потреб і добра рідного народу; вони – що дуже важливо – на земській праці мали більше нагоди бути ближче до свого народу, до його життєвих справ.

Таким розвитком обставин у земствах, як і новою категорією української інтелігенції, національно-свідомої і в громадському напрямі скерованої, дуже скористувався буйний розвиток громадської агрономії на Україні, українська кооперація та національно-просвітня праця серед населення ще до 1-ої світової війни.

7. Початки змагань української кооперації за власну союзню організацію. – Христофор Барановський

Ще провідні діячі першого споживчого т-ва на Україні, Баллін і Козлов, плянували союзне об'єднання споживчих кооператив, які тоді виникали. Адже ніяка кооперативна організація не може бути ні матеріально, ні ідеологічно міцною та не матиме змоги розвиватися, коли буде розпоршена, – без об'єднання економічних сил, без ідейної надбудови збірних суспільних змагань у своїй щоденній праці, з-поза якої не видно тих високих завдань і справ, яким служать і до яких стримлять дрібні кооперативні підприємства.

Чим більше розгортався кооперативний рух на Україні від половини 1890-их років, тим більше відчувалася потреба об'єднувати свої сили для кращого розвитку і налагоджувати в них організаційну справність. Сама ідея кооперації, щораз краще усвідомлювана кооперативними провідними діячами й ширшими масами членства, вимагала об'єднання сил. Бо хоч і як прихильно ставилися до кооперації деякі земства та інші допоміжні громадські установи, все ж у дальшому розвитку кооперативного руху ставало видно, що без закріплення самодіяльності членства на власних силах, без послідовної реалізації ідеї власних сил в основах кооперативної організації і громадського виховання членства та їх розпоршених т-в – не може бути здорового поступу всього руху.

Справа союзного будівництва так само була пекучою і для інших країв російської імперії. На кооперативних з'їздах і нарадах часто її порушували та дебатували над нею. Вона вперше була поставлена на порядок нарад на всеросійському з'їзді кредитової кооперації в Москві 1898 р.; її палко обговорювали на 2-му загальнокооперативному всеросійському з'їзді, що відбувся в Києві 1913 р., та на з'їздах окремих видів кооперативних організацій.

Власним союзним об'єднанням української кооперації чинив опір російський уряд, який протиставився будь-яким об'єднанням громадських сил, особливо на територіях неросійських, колоніальних, як Україна, Білорусь та ін. Велику перешкоду союзнму будівництву української кооперації чинили центральні російські кооперативні установи (назви в перекладі): Московський Союз Споживчих Товариств, заснований 1898 р. (від 1918 р. його назва "Центросоюз") і Московський Народний Банк (заснований 1912 р.).

Ці московські установи обстоювали і в кооперативній організації всеімперський, централістичний принцип "єдиної, неділимої" кооперативної організації під їх керівництвом. Провідні московські кооперативні діячі вважали, що в усій "Росії" має бути 3-ступнева організація: місцеві низові кооперативи, їх районні об'єднання, пов'язані з верховними всеросійськими союзами. Вони вважали крайові союзи непотрібними, бо для обслуги окремих країв і областей вистачить, мовляв, агентури складів і контори Московського Споживчого Союзу та відділів Московського Народного Банку.

І вони дійсно почали закладати їх також і на Україні; бюрократизували справи, вбивали самодіяльність та стримували розвиток власних сил і самопомогу населення – оті основні ідеї й запоруки успіхів кооперативної організації.

Українські кооператори спочатку не мали нічого проти федерування української кооперації з тими російськими кооперативними центрами, але вимагали, щоб вона входила в співпрацю з ними зорганізована у власних крайових союзах і за їхнім посередництвом.

Згадувалося, хоч і нечітко, про змогу організації союзних об'єднань і в деяких постановках російського уряду 1895 р. і 1904 р., які нормували

справи організації установ дрібного кредиту і кредитової кооперації. Однак, дозвіл на організацію і підтвердження кожного союзу був залежний від санкції ради міністрів.

Завдяки прихильному ставленню до справи союзного будівництва російського кооператора О. О. Беретті, який тоді керував ІХ Відділом Інспекції Державного Банку, постав перший у тодішній Росії Союз Кредитових Кооператив на українській території, в Бердянську, на Таврійщині 1901 р., на чолі з Іванченком, а в 1903 р. – другий такий Союз у Мелітополі, на чолі з його організатором Решетниковим. Ці союзи були тільки організаційно-ревізійними надбудовами, без права вести банкові операції, – давати позики чи приймати вклади, але все ж це був уже поступ і допомога низовим, об'єднаним у них, кооперативам.

Приклад Бердянського й Мелітопольського союзів заохотив і інших кооператорів піти їхніми слідами та домагатися дозволу на заснування союзних організацій.

Ще в 1899 р., за почином молодого кооператора Христофора Барановського, який працював в ощадно-позичковому т-ві в селі Дзенгелівці на Уманщині, була скликана у Вінниці нарада 4-ох товариств з Вінниці, Дзенгелівки, Києва й Житомира, на якій вирішили подати прохання про заснування Союзу "Юго-западного краю" для об'єднання кредитових кооператив Київської, Волинської й Подільської губерній. Але справа якось притихла, і тільки в 1905 р. нарада в селі Дзенгелівці схвалила статут Кредитових Кооператив для Київщини на зразок Бердянського й Мелітопольського Союзів і подала статут на затвердження. Влада в 1907 р. дозволила такий союз, але не в Києві, лише в селі Дзенгелівці, без права на банкові операції. Аж у 1911 р. Київський Кредитовий Союз-"Союзбанк" вдалося перевести на новий статут з банковою діяльністю й перенести до Києва. На чолі Союзбанку став Х. А. Барановський, членами правління були Василь Мельників і Платон Доманицький.

У Києві Союзбанк скоро став організаційним і фінансовим осередком не тільки для Київщини, як визначалося в статуті, але й поширив свою діяльність на всю Україну. Оборотами він перевищив усі обласні кредитові союзи російської імперії. Вкладні операції Київського Союзбанку в 1913 р. становили 1,131.473 руб., позички т-вам 947.956 руб.; вклади Мелітопольського союзу – 69.289, позички – 157.706 руб.; вклади Бердянського Союзу – 80.582, позички – 80.200 рублів.

Крім звичайних банкових операцій та інструкторсько-ревізійної діяльності, Союзбанк почав торговельно-посередницькі операції, організацію промисловости, видавничу діяльність, скликав кооперативні наради в справах кредитової й загальної української кооперації. Від 1913 р. видавав свій журнал "Муравейник-Комашня", спочатку двомовний, а від 1917 р. лише українською мовою.

З посередницьких операцій найбільшими були закупи хліборобських машин і знаряддя з-за кордону. Союзбанк організував доставку буряків до цукроварень та хліба для військового інтендантства; мав свою друкарню в Києві, тартак, залізо-ливарний завод у Таращі і 14 ремонтних майстерень.

Великі операції розгорнув під час 1-ої світової війни, а на початку революції за ініціативою голови Київського Союзбанку був підготований ґрунт для всеукраїнського фінансового кооперативного центру "Українбанку".

За прикладом Київського Союзбанку пішли обласні кооперативні Союзи: Харківський, Одеський, Катеринославський і Подільський.

В організації союзного будівництва споживчої кооперації почав спроби від дрібних районних об'єднань на Поділлі Яким Волошиновський. Такі

об'єднання постали 1909 р. у Пеньківці, Ямпільського повіту, Яланецькому та Вороновицькому, а в 1913 – у Тульчині, Немирові, Бершаді, Лучинці, Дунаївцях, Пихові, Кодимі та Пісчанцях. Поставали вони переважно так: на зборах сусідніх т-в представники склали й підписували умову, кожне т-во вплачувало невелике вступне (5 рублів) і зобов'язувалося закуповувати крам "з перших рук", доставлений на певну залізничну станцію. Об'єднані такою умовою т-ва обирали бюро, яке збирало замовлення й завдатки на товар, замовляло й розподіляло товар між товариствами.

Систему таких дрібних районних об'єднань пропагував і сам почав втілювати в житті Яким Волошиновський, український кооператор польського роду. Він видавав у Могилеві на Поділлі цікавий кооперативний журнал "Світова Зірниця" (у 1906-1913 рр.) і сам у ньому багато й цікаво писав на різні практичні кооперативні теми; у популярних нарисах він пояснював теорію кооперації (згодом вони вийшли книжечкою в Кам'янці Подільському).

На жаль, Я. Волошиновський на початку революції почав провадити політичну діяльність на користь польської справи, а після війни на Волині, під Польщею, у 1930-их роках, про що ми ще згадаємо, своєю діяльністю залишив у історії української кооперації сумний спогад.

1908 р. був заснований Київський Союз Споживчої Кооперації. За два перші роки існування він об'єднав 220 споживчих т-в Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині. Як Київський Союзбанк, так і цей Київський Споживчий Союз українські кооператори вважали своїм крайовим об'єднанням, хоча статутowo він мав право діяльності тільки на Київщині. Організаційно Київський Союз також розгорнув широку діяльність, скликав з'їзди і наради, став провідним осередком у змаганнях проти Московського Союзу. Але Київський Союз торговельну діяльність розпочав із малими фінансовими засобами, і тому заборговувався у великих промислово-торговельних фірмах та не зміг виправдати покладених на нього надій.

До того ж, під тиском конкуренції з Московським Союзом, Київський Союз потрапив у фінансову скруту. На покриття його втрат Московський Союз дав у 1911 р. позичку з вимогою ліквідувати торговельні операції Київського Союзу. Ще два роки існував Київський Споживчий Союз тільки як організаційний осередок, а в 1913 р. мусів цілковито ліквідуватися та передати всі справи київській агентурі Московського Союзу. Так же само недовго існував і мусів з таких самих причин ліквідуватися і Вінницький Союз подільських кооператив.

У 1912 р. заходами Московського Споживчого Союзу, підтриманими чужонаціональними споживчими кооперативами на Україні, було засноване в Харкові "Потребительное Общество Юга России" – популярно відомий – "Поюр", яке намагалося грати ролю центрального споживчого союзу для України; ділово пов'язане з московським центром, воно провадило на території України його політику.

Та хоча недовго проіснували Київський і Вінницький Споживчі Союзи, вони все ж таки встигли провести важливу організаційну й просвітню роботу. За їх допомогою виникло багато районних об'єднань, які перетривали до революції, розвинулися під час війни та пізніше включилися в нову союзну систему власної української кооперативної організації.

Київський Споживчий Союз видавав добре редагований кооперативний часопис, хоч і російською мовою – "Наше Дело", що багато місця присвячував справам крайового союзного будівництва та був агітаційним органом за автономно-федеративний принцип – проти московського централізму.

Христофор Барановський

Головною особою в періоді початкових змагань української кооперації за власне союзне будівництво, а потім і головним та переможним його конструктором був Х. А. Барановський.

Народився Х. А. Барановський 19-го грудня 1874 р. в селі Немиринцях, Бердичівського повіту на Київщині, в селянській родині; там закінчив свою початкову освіту та юнаком почав працювати в кооперації. У 1894-1897 рр.

Христофор Барановський

працював в ошадно-позичковому т-ві в рідному селі. Влітку 1897 р. перейшов на працю до більшого ошадно-позичкового т-ва в селі Дзенгелівці, Уманського повіту.

І тут годиться згадати про ще одного діяча, який мав великий вплив на самого Х. А. Барановського, і взагалі відіграв важливу роль в історії початків української кооперації. Про нього майже не згадується в історично-кооперативній українській літературі. Був ним учитель-управитель сільської школи в Дзенгелівці, О. Д. Черненко. На жаль, і ми не могли знайти багато даних про цю особливо заслужену в українському кооперативному русі й цікаву людину, за винятком того, що це прізвище згадується й піз-

ніше, поруч його учня Х. А. Барановського, при будівництві союзної організації української кооперації на початку революції.

Під кінець 1918 р. святкували в Києві 35-річчя кооперативної діяльності О. Д. Черненка. В журналі Київського Союзбанку "Комашня" за 1918 р., ч.ч. 45-47, йому присвячено дві статті: Ф. Матушевського – "Свято чистої серцем людини – 35 літ праці на кооперативній ниві О. Д. Черненка", та Х. А. Барановського – "До 30-літнього ювілею О. Д. Черненка". Поміщено також багато телеграм-привітів, надісланих на те свято. У статтях згаданих авторів мають бути цікаві дані про діяльність ювілята і важливі факти до історії обставин розвитку кооперативного руху на Київщині за останні 80 років. На жаль, мені не вдалося роздобути тих чисел журналу.

На скромного і вельми заслуженого О. Черненка звернув мою увагу проф. Віктор Доманицький, який пригадує з молодих років близьку співпрацю того скромного сільського вчителя з його сл. п. братом Василем та близьким товаришем Порфиром Юркевичем, вчителем села Колодистого (потім священником Української Автокефальної Церкви). Проф. В. Доманицький розповідав, що той тихий громадський і кооперативний діяч очевидно сам захопився кооперацією та ознайомився з її практичними справами. Черненко підшукував здібних сільських юнаків, підучував їх рахівництва, книго- й діловедення та розсилав їх на працю в кредитових і споживчих кооперативах околиці. Він, між ін., на прохання Василя Доманицького прислав йому свого здібного вихованця Семена Дехтяренка, який багато зробив у кооперативних т-вах села Колодистого. Черненко звернув увагу на винятково обдарованого юнака Христофора Барановського. Тут треба внести поправку в невірну до цього часу подавану біографію Х. А. Барановського. Біографи Х. А. Барановсь-

кого здебільшого подають, що він був самоуком, що, поза сільською школою, не мав більше формальної освіти. Та це не так. Не хто інший, як Черненко підготував молодого Барановського і він склав екстерном іспит на вчителя, та навіть почав учителювати в селі Дзенгелівці. Не знаємо точних дат, але й професор С. Бородаєвський згадує, що Х. А. Барановський, разом з М. Хотвицьким (згодом своїм приятелем і в кооперативній праці), були інспекторами IX Відділу Державного Банку для кредитових кооператив. Таким чином виходить, що Х. А. Барановський мусів проходити якусь фахову, не тільки практичну, підготову в Дзенгелівському ошадно-позичковому т-ві та здав якісь фахові іспити, заки його призначили на такий відповідальний пост.

Пізніше він знову присвятився виключно розбудові Дзенгелівського т-ва. Заклав при ньому майстерню возів, організував збут збіжжя та доставу буряків до цукроварень, співпрацював з Уманським земством над організацією кооператив у повіті, і в той час зійшовся з Платоном Доманицьким, який був інструктором кооперації в Уманському земстві.

Х. А. Барановський став головою правління Київського Союзбанку, коли від 1907 року йому дозволили існувати й вести свою діяльність не в Києві, а лише в селі Дзенгелівці, до 1911 р. Потім він розвинув Союзбанк у вагову фінансову інституцію в Києві й очолював управу Союзбанку до 1917 року. У ті роки редагував Х. А. Барановський "Муравейника-Комашню" та багато писав про практичні й організаційні справи кооперації.

Його організаційний хист й фахове знання шанували навіть противники. У 1914 р. Барановський був обраний членом ради Московського Народного Банку та був на кілька місяців делегований виконувати обов'язки одного з директорів того банку. Читав Х. Барановський лекції на різних кооперативних курсах та в Університеті Шанявського в Москві. Під час 1-ої світової війни він почав послідовно здійснювати широко запланований задум союзного будівництва української кооперації і розвивав його в роках 1917-20, про що докладніше у наступному розділі.

Тоді Христофор Барановський став одним з найвидатніших провідників і організаторів українського кооперативного руху, найкраще ознайомленим з фінансовими справами. Користаючися досвідом, набутим у Київському Союзбанку, він здійснив 1918 р. організацію нової центральної фінансової інституції української кооперації – Українбанку та став головою його правління. Христофор А. Барановський був при організації усіх верховних українських кооперативних централей; був головою ради Центрального Українського Сільсько-Господарського Союзу, Всеукраїнського Кооперативного Союзу забезпечень, головою ревізійного комітету Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України та ін. У 1918 р. від української кооперації був делегований членом Ради Державного Банку.

У першому складі Генерального Секретаріату Центральної Ради 1917 р. Х. Барановський був Генеральним Секретарем Фінансів, а в 1920 р. міністром фінансів в уряді прем'єра Прокоповича.

Посланий українськими кооперативними централлями у фінансових справах за кордон, він уже не мав змоги повернутись в Україну й залишився на еміграції. Короткий час жив у Німеччині, потім переїхав до Бразилії, і там, у Сан Павло, жив до 1941 р. в духовому пригніченні з причини сумного фіналу Визвольних Змагань та розгрому тієї будови відновленого державного життя України й української кооперації, яким він присвятив найкращі свої задуми та велику творчу працю. Христофор Барановський помер 7-го травня 1941 р. в Сан Павло.

8. Нова генерація в проводі українського громадського життя на західньо-українських землях та її участь у організації кооперативного будівництва

На переломі століть сталися в громадському житті українців у Галичині великі зміни. Не без драматичних потрясень проходив тут пришвидчений розвиток суспільних і національних сил, перехід "від русинів до українців". І. Франко писав:²⁴ "Інтенсивність, ширина і глибокість того розвоєвого руху в тім часі були більші, ніж колинебудь перед тим... Ніколи досі на ниві нашого слова не було такого оживлення, такої маси конфліктів, суперечних течій, полеміки, різnorodних думок і змагань, тихих, але глибоких переворотів"...

Інший видатний діяч, Євген Олесницький, також згадував про ті часи на Просвітньо-економічному Конгресі 1909 р. у Львові: "Всім нам пам'ятний спір на тему "жолудкових ідей", який виринув у нас з кінцем 80-их років, над питанням, чи належить перше дбати про економічний, чи умовий розвиток народу"...

У тих суперечках дозріло, перемогло і в зустрічі з реальним життям зрівноважило крайності свого молодечого запалу нове покоління, яке перебало провід громадсько-національного життя на західньо-українських землях.

В історії громадсько-національних змагань українців під Австрією, добу від 90-их років до 1-ої світової війни називають "ерою адвокатів". Справді, тоді на чолі громадського життя висунулась чимала група молодих юристів, які мали вже практику в суді та у вільній адвокатській праці.

Всі вони були вихованцями народовецьких громад. У їхніх амбітних стримліннях помітне ще свіже, винесене з тих громад, рішення служити рідному народові. Та вже на початку юридичної практики в судах, у канцеляріях, власниками чи керівниками яких були часто поляки або жида, обсипався цвіт їх романтичного захоплення святковим народнім побутом. Вони зблизька побачили темноту й нужду свого народу. Глибоко вражені відкриттям тієї щоденної важкої дійсності, вони швидко вдалися до переоцінки потреб і характеру служби прибитому, використовуваному їхньому рідному народові.

Щоденно в суді вони зустрічалися віч-на-віч з чорною дійсністю народнього життя; доводилося їм стискати зуби від болю, часто паленіти від сорому за безрадість супроти букви закону, докладати зусиль для збереження власної моральної сили, амбіції, гордості за приналежність до того народу, що з ним вони духом і долею були найтісніше пов'язані. Бо ж родом і кров'ю вони не з дідичівського чи буржуазного прошарку, – вони з села чи малого містечка, сини сільських священиків, учителів, трохи згодом і селянські. Переконавшись, що без визволення головного носія національності з духового й соціального полону, з темноти й лихви марні й нереальні будь-які дальші культурні й політичні амбіції, – вони переконалися, що "з бідним політики робити не можна". Вони виразніше ніж хто інший побачили тісну пов'язаність національного й соціального переплетення "шлункових" і національно-політичних інтересів. Побачили також, що доведеться почати і витримати важку боротьбу з супротивними силами, і спиратися в ній на власні, хоч і дрібні, але об'єднані сили.

Дотеперішньому громадському прововоді, переважно з духовного стану, слабо підготованому до такої боротьби, не надто зручно було ставати в лави тих, що мали наступати першими. Молоді адвокати були краще до боротьби підготовані. Вони в тогочасних обставинах були також матеріально й службово незалежні. Так склалося, що майже одночасно довелось отим молодим

й амбітним адвокатам влаштуватися на вже самостійні місця праці за своїм покликанням. І вони наче поділили поміж собою позиції: у Львові залишилися д-р Кость Левицький, д-р Степан Федак, д-р Я. Кулачковський; у Перемишлі став на чолі провідної інтелігенції д-р Теофіль Кормош; важлива посада на Стрийщині припала д-рові Євгенові Олесницькому; провід у Золочівщині перейняв д-р Т. Ваньо, в Дрогобиччині д-р Антін Горбачевський, у Бережанах Андрій Чайківський і д-р Дам'ян Савчак, у Богородчанах д-р Михайло Новаковський, в Городенці д-р Теофіль Окуневський, на Покутті д-р Кирило Трильовський, в Борщівщині д-р Михайло Дорундяк, в Заліщиках д-р В. Охримович; трохи згодом на Товмаччині – молодший віком д-р Іван Макух і т. д.

Оці перші діячі виробили для своїх молодших співробітників і наступників особливий стиль – поєднання свого призвання з обов'язком громадської праці, стиль громадського прововоду. Такий моральний стиль національної роботи часто діяв сильніше, ніж програми й доктрини їхніх політичних партій. Бо ж не всі вони були однакових програмово-політичних поглядів і належали до різних, також тоді молодих, українських політичних партій.

Поруч з адвокатами стала нова генерація духовенства – їхні товариші з народовецьких громад. Деякі з них у колегіальному прововоді околиці, повіту, були авторитетними практичними дорадниками; вони одночасно виконували ролю лучників з тими скромними сільськими парохами, які на місцях закладали читальні, шпихліри, каси, крамниці, гуртки "Сільського Господаря", будували народні доми, самотужки удосконалювалися в лічбі, книговеденні; у засновуваних ними кооперативах мусіли спочатку бути всім – і головами рад, і касирами, і справниками; їздили по крам, на господарські наради, організували курси, добирали сільську молодь і старших до співпраці.

До речі буде тут пригадати, що в 1891 р. Папа Лев XIII видав пам'ятну енцикліку "Рерум Новарум", у якій, між ін. вказав на кооперацію, як важливий засіб у суспільній реформі. А в Галичині на початку ХХ ст. церковний провід опинився в руках великого митрополита Андрея, який власним прикладом і авторитетом підтвердив слушність і вагу участі духовенства в громадському житті. В 1904 р. проголосив митрополит своєму духовенству послання "О kwestii соціальной", в якому писав: "Рішуче фальшивим єсть напрям занедбування сторони суспільно-економічної. Церква тих річей дочасних і матеріальних не занедбує... Священик, що навіть на жадання парохіян не хоче утворити читальні, склепки, шпихліра громадського... і всім подібним установам єсть противний, не відповідає своєму становищу"...

Своїм господарським адміністратором назначив митрополит одного з найбільше здібних священиків – економіста о. Тита Войнаровського (1856-1938), який почав від закладання "християнських склепів" на уділах, а потім розгорнув широку акцію парцеляції дідичівських дворів між селянами. За допомогою митрополита він викупив і розпарцелював понад 40.000 моргів землі в багатьох селах Снятинщини, Коломийщини, Городенщини, Станіславівщини та під Львовом; у 1907 р. заснував парцеляційне т-во "Земля" та в 1909 р. "Земельний банк гіпотечний" для допомоги в тих заходах. За його прикладом пішли й інші громадські діячі, як о. Андрій Пеленський, парох Книгинич на Рогатинщині, о. Степан Онишкевич на Рудеччині й інші.

Хто з тогочасної української інтелігенції не приставав до тієї громадської праці в Галичині, той не мав належної пошани.

Поставали цілі гуртки таких громадських діячів, переважно докола якоїсь центральної постаті – найчастіше адвоката чи священика в повіті. Проявляли себе в цій громадській праці і відважніші вчителі, хоч вони куди більше залежали від своєї зверхньої влади, що була в чужонаціональних руках. Згадати б, напр., найстаріших з-поміж тих, які виявили себе в коопера-

тивній праці: І. Петришин на Золочівщині, П. Ратич із синами і проф. Г. Боб'як на Бережанщині, Петро Бігус на Рогатинщині, Іван Лилик, кооперативний організатор Надвірщини, Гнатейко з Угнівщини, Генріх Коваль з Калушини. Часом такою центральною постаттю ставав лікар, як ось д-р Володимир Янович (1869-1931) в Станиславові, чи інж. К. Целевич і міщанин Г. Онишкевич на Равщині і т. д.

Д-р І. Макух²⁵ згадує про групу громадсько-економічних діячів – священиків, вчителів на Товмаччині, під своїм проводом – та під головуванням о. Миколи Бачинського, ентузіяста данських народніх університетів. Доки ще змога, варто б у регіональних монографіях докладніше змалювати той рух і заслужений у ньому людей, зокрема зразкову Рогатинщину, де під рукою о. Степана Городецького й директора приватної української гімназії Михайла Галушинського (1878-1931) виховалася велика група громадських діячів-інтелігентів і свідомих селян.

Згуртовані навколо о. В. Громницького на Тернопільщині, велику роботу в царині економіки зробили практичні міщанські сини, вчителі, юристи – Чумаки, Бриковичі, Чубаті.

У Теревельщині здібним організатором кредитової кооперації був о. Т. Цегельський, парох Струсова; на Заліщищині починав свою працю один з найстаріших піонерів громадської агрономії в Галичині, кооператор о. Йосиф Раковський (1870-1944), діяльними там були о. І. Коцик, парох Хмилевої, о. П. Ілевич, о. Боярський та ін.²⁶

Із співпраці з провідними інтелігентами виросла нова генерація свідомих, талановитих громадських діячів-селян, які від організаційної праці в читальні, кооперативі, гуртку "Сільського Господаря" в селі, переходили на провідні пости в повіті; подекуди їх обирали і до керівництва центральних крайових установ. З таких найвидатніших згадаємо Степана Гарматія, Павла Думку, Антона Кунька, з Тернопільщини Яцка Остапчука, Андрія Шмігельського із Збаражчини, Івана Прибилю з Бобреччини, Йосифа Гурика зі Станиславівщини, Григорія Скаскова з Підгаєччини, Тимка Старуха з Бережанщини, Антона Старуха, діяльного на Лемківщині, Миколу Кузьміна із Зборівщини, Гриня Тершаківця з Рудеччини, Т. Соломку й Т. Свирида з Рогатинщини...

Не маємо змоги знайти всі дані про тих, котрі заслужили на теплу згадку своєю громадською працею. Подаємо лише деякі імена, сказати б, тільки для загальної ілюстрації руху, бо й так здебільша доводиться називати їх з пам'яті. Активно виявила себе ця нова генерація на Просвітньо-економічному Конгресі у Львові 1909 р. (про це мова далі).

На ґрунті практичної громадсько-економічної праці сходилися всі представники тогочасних українських політичних партій, хоча нібито й різнилися програмово. Економічна програма найбільшої кількісно національно-демократичної партії була в тому випадку практичною підставою на найближчу мету. Домагалася вона зміни законодавства в напрямі справедливого й рівномірного розкладу податків і всіх громадських обтяжень на населення, піднесення хліборобства й промислу з увагою на інтереси селянства й міщанства, взагалі працюючих мас народу, правної охорони експлуатованих. У її програмі було також завдання – "асоціацією, спертою на самопомозі, довести всі верстви народу до добробуту".

У тих колах виник плян впорядкувати різного типу, окремі каси в одностайній статутіві кредитових товариства "Власна Поміч". Для таких т-в склав статут і написав книжечку з поясненням, як їх закладати, Кость Левецький, але вони не розвинулись. Натомість під кінець 80-их років пішов збоку молодшого покоління натиск на Т-во "Просвіту", щоб воно перебрало

керівництво й координацію посиленої плянної громадсько-економічної акції. 1891 р. Т-во "Просвіта" з тією метою змінює свій статут, щоб використати пов'язану з головним Т-вом у Львові мережу місцевих читалень "Просвіти" по селах і містечках та їх надбудови, повітові філії. Від 1906 р. цією справою керувала спеціальна "Економічна Комісія" при центральному Т-ві у Львові.

За зміненим статутом Т-ва "Просвіта" 1891 р., її місцеві підбудови мали заводити "шпихліри зі збіжжям при читальні спільними силами членів, як також спілки рільничо-господарські і промислові між членами читальні"; повинні "старатися про заложення крамниці на спільний рахунок, де би члени громади могли побирати дешевий і добрий товар; старатися про заложення власної каси позичкової та каси ощадности, як також помагати своїм членам при закупі насіння, машин і знаряддя господарського та вишукування для них джерел зарібку"...

Плян був простий: на базі Т-ва "Просвіти" створити суцільну мережу просвітньо-економічної організації та придбати на неї допомогу з державних і автономних бюджетів так, як її тоді діставали польські станові й економічні організації. Т-во "Просвіта" видало тоді відповідні книжечки: д-ра К. Левецького про те, що має робити Т-во "Просвіта" на підставі нового статуту – "Про шпихліри і крамниці" 1893 р., "Про сільські каси позичкові і щадниці" 1894 р., д-ра М. Новаковського у 1900 р. про "Спілки для ощадностей і позичок системи Райфайзена" та як закладати їх поза патронатом Крайового Виділу.

У 1907 р., коли завершувалася окрема кооперативна організація при читальнях "Просвіти", в Галичині було 450 крамниць, 250 шпихлірів і 200 ощадно-позичкових кас. Спочатку вони гарно розвивались, але через поганий догляд почали незабаром занепадати. Тому, в порозумінні з Крайовим Союзом Ревізіїним, деякі реорганізовані читальняні спілки ставали реєстрованими кооперативами і, перебуваючи далі під дахом "Просвіти", організаційно включувалися в окрему упорядковану кооперативну систему.

Товариство "Просвіта" поволі передавало економічні функції централі Т-ва та підбудов під опіку провідним фаховим кооперативним централем, створеним за її участю, впродовж років ще займалося економічною освітою, утримувало мандрівних інструкторів господарства, домашнього промислу; від 1909 р. вело сільсько-господарську школу в Милованню Товмачького повіту, господарську школу для дівчат в Угерцях Винявських Рудецького повіту, засновану 1912 р., Торговельну школу у Львові, засновану 1911 р. Від 1906 р. по 1912 р. "Просвіта" організувала 15 кооперативних курсів, які закінчили 427 осіб. У 1868-1912 рр. Т-во видало й поширило в народі 445 книжок накладом 3,115.385 примірників, у тому числі 69 книжок господарсько-кооперативного змісту, накладом 520.635 примірників.

У 1912 р. при читальнях "Просвіти" існувало ще 540 крамниць і 236 дрібних позичкових кас.

До 1914 р. Т-во "Просвіта" мало в Галичині 77 філій, 2944 сільських читалень, 504 читальняних домів, 197.035 членів читалень, 2.364 бібліотеки; при читальнях – аматорські театральні гуртки, хори, оркестри. При "Просвіті" поставали спортивно-протипожежні т-ва "Січі" й "Соколи", об'єднані окремою крайовою централею. Так само густа мережа гуртків громадської агрономії, об'єднана в центральному Т-ві "Сільський Господар", – в другій допоміжній організації кооперативного руху, – виникла під дахом "Просвіти".

Економічна організація українців у Галичині, що її створила нова генерація громадського керівництва під крилами "Просвіти", поступово набирала нових власних, досконаліших форм, – вона "у хвилях прикрих політичних відносин кріпила віру у власні сили й ліпшу будучність"...²⁷

9. Розбудова кредитової кооперації в Галичині до I-ої світової війни

На західно-українських землях відчувалася гостра потреба здорового й вигідного кредиту для сільського й маломістечкового населення, щоб вивольнити його з лихви та створити фінансові підстави для розвитку нових господарських організацій. З'являлася нагода і для селянства докупити землі з парцеляції великих маєтків.

Заможніші прошарки українського населення, інтелігенція, дрібні урядовці, служба по містах відносили свої дрібні збереження до чужих кредитових установ. Українському громадянству треба було власних солідних форм кредитових установ.

Вище ми згадували, що по деяких галицьких містах, часто за ініціативою місцевих українських громадян, поставали "задаткові каси" на підставі австрійського кооперативного закону з 1873 р., (у Тисьмениці, Стрию, Щирці, Глинях), але членський склад у тих касах був національно мішаний, кредит не пристосований до потреб селянства; не було там справді українського кооперативного духу – вони були включені в польський "Союз для господарських і заробітних товариств".

Потреб значного кредиту не могли задовольнити дрібні громадські, церковні та читальні каси. Не розвинулися запроєктовані 1889 р. статутіві каси "Власна Поміч", засновувані так само на підставі закону про товариства з 1867 р. А на заснування більших, крайового формату фінансових інституцій не легко було дістати спеціальну концесію з міністерства скарбу.

1892 р. заходами В. Нагірного, д-ра С. Федака й д-ра Д. Савчака вдалося одержати дозвіл на заснування Товариства Взаємних Забезпечень "Дністер" у Львові.

До того часу на території Галичини діяли позакрайові асекураційні товариства – чеська "Славія", "Австрія", "Азієнда" та ін., і на їхню користь відпливало багато грошей, зокрема селянських вplat за забезпечення від вогню.

Т-во "Дністер" почало швидко розвиватись. Вже з кінцем 1907 р. воно мало 213.943 поліс, у 3.773 громадах, на вартість забезпечених об'єктів – 218,043.491 корон, з премією 2,159.903 кор. та своїм запасним фондом 1 млн. корон.

Т-во втримувало понад 1000 агенцій у краю. Першим довголітнім директором "Дністра" був д-р Я. Кулачковський, по війні до 1939 р. директором був Я. Колтунюк, головою Ради "Дністра" перебував до смерті в 1937 р. д-р С. Федак.

Ця важлива фінансова інституція українців Галичини ввесь час тісно співпрацювала з українською кооперацією, але вона була обмежена в своїх кредитових операціях і не пристосована до індивідуального кредиту.

Зразок громадсько-кредитової розбудови й нової форми кредитових кооператив дала на початку 1890-их років "друга столиця" організованого українського громадського руху – Перемишль.

Д-р Теофіль Кормош (1861-1927). – Перемишль, як зразковий центр громадсько-економічної організації²²

Д-р Теофіль Кормош, найвидатніший, поруч д-ра К. Левицького й Костя Паньківського, піонер української кредитової кооперації в Галичині, при-

був до Перемишля в 1887 р. Він був один з тих ідейних громадських діячів і реальних політиків "адвокатської ери", який зразково організував свою область, надаючи найбільше уваги її громадсько-економічній організації, як підставі, з якої виростав усебічний розвиток національно-культурних і суспільних українських організацій.

Всі, хто пригадує цього громадського діяча великого формату, часто підкреслюють його особливий талант співпрацювати з гуртом, добирати до товариської праці цінних співробітників, власним прикладом викликати у них захоплення громадсько-економічною роботою та пов'язувати збірні, всебічні громадські змагання в гармонійну цілість.

Д-р Теофіль Кормош

Згадують, що часто найкращі його нові заходи виникали під час товариських зустрічей, коли він вечорами, по щоденній праці, сходився з гуртом найближчих співробітників і приятелів на дружню розмову за шклянкою чаю чи пива. Так розв'язував він і різні труднощі, що виникають при громадській праці, конфлікти тощо. Економічними справами зумів захопити і залучити до співпраці іншого старшого віком передового громадського діяча, директора української гімназії Григорія Цеглинського (1853-1912) та декого з учителів тієї гімназії, заслужених педагогів і, одночасно, видатних економічних організаторів, як Дениса Коренця, Івана Прийму, Олексу Ярему та ін.

З-поміж найближчих співробітників Т. Кормоша в царині економічного розвитку міста й околиці варто згадати, між багатьма іншими, його брата о. Омеляна Кормоша, Іляріона Липецького, начальника складу та крамниці "Народньої Торгівлі", о. А. Захаріяевича, пароха Виматич, о. А. Негребецького, видавця й редактора часопису "Господар" у Перемишлі, Ізидора Білинського, директора "Української Шадниці"... З ними солідарно співпрацював і допомагав їм крилошанин, згодом перемиський єпископ о. Константин Чехович.

Як кооператор і громадський діяч, д-р Кормош мав на них усіх великий вплив; він еднав і виховував співробітників своїм прикладом і авторитетом, доручав їм відповідні провідні посади в установах Перемишля, всього повіту і навіть далі в краю.

Вихідною базою для розвитку громадського, в тому числі й економічного життя українського Перемишля стало давнє Братство св. Миколая при катедральній церкві, яке мало свої посілости, будинки в місті, утримувало 3 захоронки, народню школу ім. Шашкевича і на початку у своїх виховних і філантропійних заходах дало приклад доброї економічної організації.

1894 р. заснував д-р Т. Кормош у Перемишлі першу кредитову кооперативу "Віра", на підставі закону з 1873 р. За зразок він узяв німецький тип кас Шульце-Деліч, з обмеженою порукою, пристосувавши його до обставин і потреб українського населення в Галичині.

З міст вони повинні були охоплювати своєю діяльністю ширшу околицю Галицького повіту чи судової округи; в місті – бути збірницями ощадностей місцевої інтелігенції, службовців, довколишнього духовенства, заможнішого

Поширення в краю кредитових кооператив типу перемиської "Віри"

міщанства й селянства; заспокоювати кредитові потреби не тільки коротко-термінові, міських ремісників і купецтва, але й давати довготермінові кредити довколишньому селянству: менші на довжні записи, більші під гіпотечний застав.

Т. Кормош склав зразковий статут для такого типу кредитових кооператив та написав підручник, як їх закладати і вести, додавши до нього зразки діло- і книговедення. Приклад "Віри" почали наслідувати інші громадські діячі й товариші Т. Кормоша по галицьких містах.

Але спинімся ще на праці д-ра Кормоша в самому Перемишлі.

Коли закріпився розвиток "Віри", 1906 р. за її допомогою д-р Кормош заснував мішану кооперативну установу з кредитовим відділом "Народній Дім", збудував для нього в центрі міста двоповерховий будинок із залом для зборів та театральних вистав. У тому великому будинку розташувались українські фінансові громадські установи Перемишля.

За рік перед тим, у 1905 р., громадський провід галицьких українців виклопотав у віденському міністерстві дозвіл на фінансову установу типу великих ощадних кас, але тодішній галицький міністер А. Потоцький не погодився, щоб її осідком був Львів. Тоді д-р Кормош зі своїми провідними громадянами вирішив зорганізувати "Українську Шадницю" в Перемишлі. Постала вона під протекторатом і за допомогою усіх трьох галицьких єпископів. Це була банкова установа з т. зв. пупілярним забезпеченням, і головні її вклади походили з диєцезних фондів трьох єпархій. Характер цих основних вкладів дозволяв Українській Шадниці давати довготермінові кредити українським установам, кооперативам, фінансувати парцеляцію великих земельних маєтків і давати довготермінові позики селянству на купівлю землі. Шадниця розпарцелювала низку польських фільварків у надсянських повітах. Довготермінові кредити селяни сплачували переважно по війні, коли була здевалюована валюта, тому куплена земля обійшлася селянству досить дешево.

Довголітнім директором канцелярії Української Шадниці був здібний фінансист Ізидор Білінський, а після нього до кінця – Антін Артимович. Перед самою 1-ою світовою війною Українська Шадниця мала на рахунок вкладів близько 4 мільйони корон.

За допомогою двох попередніх кредитових установ виникла в Перемишлі 1912-го року кооператива "Міщанська Каса" для обслуги кредитом міщанства; вона також придбала двоповерховий дім у центрі міста. Для обслуги потреб місцевого робітничого населення постала "Надія", кооператива мішаного типу з кредитовим, споживчим, м'ясарським відділами та з пекарнею; вона також мала два власні будинки. Дві менші кооперативи – "Паперовий Базар", який вів книгарню й продаж шкільного приладдя, та "Доставка", що постачала предмети церковного обряду, доповнювали економічну організацію українців Перемишля.

За ініціативою д-ра Кормоша постала в Перемишлі ще раніше, у 1899 р. "Спілка для Господарства й Торгівлі", яка також дала почин пізнішому розвитку сільсько-господарської кооперації, але про це скажемо далі.

Д-р Т. Кормош був співзасновником і провідним членом різних центральних економічних установ у Львові, а саме Т-ва Забезпечень і Банку "Дністер", Крайового Союзу Кредитового, членом ради "Народньої Торгівлі", головою ради Земельного Банку Гіпотечного й ін. Смерть д-ра Т. Кормоша в 1927 р., саме в період відбудови й нового розвитку західно-української кооперації між двома світовими війнами, була справді великою втратою; у проводі громадських установ Перемишля виникла навіть криза, яку не скоро розв'язали.

Від часу заснування "Віри" в Перемишлі, той тип кредитових кооператив, називаний часом "Кормошівками", поширився на увесь край. За тим зразком був у 1895 р. при Т-ві Забезпечень у Львові заснований Кооперативний Банк "Дністер", реорганізована "Задаткова Каса" в Стрию, що того року на загальних зборах перейшла в українські руки; такі повітові каси постали під керівництвом різних діячів: у Тернополі під проводом о. В. Громницького, в Олесюку – О. Левицького, в Золочеві – д-ра Т. Ваня, в Станиславові – д-ра В. Яновича, в Коломиї – "Покутський Союз Кредитовий" під керівництвом д-ра Л. Кульчицького, Позичкова Каса "Поміч" в Теребовлі, "Лемківський Банк" в Новому Санчі під проводом посла В. Яворського.

Згодом наподібнюються до того типу деякі більші й краще ведені читальні каси в містах (реорганізовані на нормальні реєстровані кредитові кооперативи). Рідше осідком більших кас були села. Перша кредитова кооператива того типу виникла в Ляхівцях Богородчанського повіту.

Щоб показати суспільну роль й економічну спроможність такої кредитової кооперативи, подаю коротко опис однієї з них, середньої величини, а саме Позичкової Каси "Поміч" у Теребовлі.²⁹

Каса була заснована 1895 р. Першого року існування мала 64 членів, 1.186 корон на уділах, 158 кор. запасного фонду, 2.112.02 кор. вкладок до обороту, видала 4.170 кор. позичок. До 1900 р. Товариство оперувало виключно вкладками членів і власними капіталами (уділовим і запасним), і лише в 1900-му році вперше взяло позичку до обороту 2.000 корон та до 1912 р. збільшило свої зовнішні кредити до 126.940 кор. Але чужі кредити не були головним оборотним капіталом, бо зростали також вклади членів і в 1912 р. дійшли до суми 272.281.84 кор., тобто становили вдвічі більшу суму ніж зовнішні кредити. До 1912 р. зросли також власні капітали: членські уділи до 35.844.81 кор., запасний фонд до 18.808.29 кор., спеціальний фонд для покриття втрат на позичках до 2.845.84 кор. Членів у 1912 р. було 1.923, в тому числі селян і міщан 1.782. Позички з кінцем 1912 р. становили 326.735.12 кор. У центрі міста Т-во побудувало великий двоповерховий будинок, білянсової вартості 115.761.97 кор.

Велику роль відіграло Т-во в економічному й культурному житті повіту. Не було в повіті просвітньої чи гуманітарної установи або акції, яким Т-во не допомагало б жертвами. В 1912 р., напр., із своєї білянсової надвишки воно дало 110 кор. на допомогу читальням у Теребовлі, в Садах, Слобідці Струсівській, Залав'ю, українській бурсі в Теребовлі 200 кор., філії "Просвіти" в Теребовлі 500 кор., одну стипендію в сумі 150 кор., на народній фонд 166 кор., на "Рідну Школу" 100 кор. Т-во очолювали тоді о. Савин Дурбак, Касіян Лещишак і Євген Літинський.

1904 р. перейшла до об'єднаної української кооперативної організації найстарша міська реєстрована кредитова кооператива "Віра" в Тисьмениці заснована 1873 р., що належала до польського союзу. Реорганізована в українських руках, вона також почала вибиватися наперед між того роду кооперативними касами. 1912 р. вона мала 2.157 членів, в тому числі тільки 110 польської національності; 11.357.54 корони на уділах, 420.033.34 кор. вкладок до обороту на 404 ощадних книжечках, переважно місцевих мешканців. Зовнішніх кредитів мала 154.379 кор. Видані членам векселеві позички становили 241.433.44 кор., скриптові – 462.606.72 кор. "Віра" мала власний гарний дім і допомагала поставити Народній Дім у Тисьмениці, коштом 6.558.76 корон допомоги на цю ціль.

Від 1903 до 1910 р. "Віра" пожертвувала на церкви в Тисьмениці і в двох селах 1.980.44 кор., на Т-ва "Сокіл" і "Січ" 650 кор., на бурси в Станиславові 1.060 кор., на захоронки й оселі відпочинку 429.06 кор., на читальні "Просвіти" 505 кор., на погорільців 328.90 кор., на народній фонд 450.26 кор., на український театр у Львові 100 кор. і ін.³⁹

Ці два приклади дають нам приблизну картину зростання і сили кредитових кооперативів основного типу в Галичині до 1-ої світової війни та показують завдання, що їх вони виконали в загально-громадському житті.

На базі тих повітових кас між двома світовими війнами постали в розбудованій системі західньо-української кооперації кредитові кооперативи "Українбанки" в усіх більших містах Галичини.

Проблема сільських Райфайзенських спілок і кооперативи типу "Народніх Домів"

На території західньо-австрійських країв у 1880 рр. почали швидко поширюватися сільські кооперативи універсального типу Райфайзена. Відомості про цей рух доходили і до Галичини, де українські кооператори спочатку поклали на них великі надії, як до найвигіднішої форми сільських кооперативів.

Найбільше цією справою захопився д-р Дам'ян Савчак, тогочасний соймовий посол і член його виконного органу, Крайового Виділу. Він їздив вивчати той тип кооперативів до Чехії й Німеччини і зробив у Галицькому Соїмі дуже докладний звіт про організацію й вигоди таких кооперативів. За його ініціативою Соїм ухвалив кредити на організацію спілок Райфайзена і створив при Крайовому Виділі спеціальну установу – Патронат для їх організації та догляду, а також призначив з крайових джерел спеціальний фонд на кредити таким спілкам. Всю попередню працю з успіхом провів д-р Д. Савчак, але керівництво Патронату було передане польському діячеві, вчителю хліборобської школи під Краковом, Ф. Стефчику. Він був певнішим для польської соймової більшості, а для крайової адміністрації – виконавцем її плянів. З того боку навіть не скривали тенденції, щоби за допомогою громадських фондів підпорядкувати організацію кас системи Райфайзена польським впливам і таким засобом дешевого кредиту узалежнити українське селянство та його господарські справи від польської переваги, легше провадити польонізацію українців. Тому керівники Патронату чинили перешкоди у заснуванні спілок Райфайзена на території української Галичини із національно свідомими людьми та українською мовою урядування; зате "патронатники" підтримували мішані польсько-українські райфайзенки. Закладали їх переважно в таких селах, де було більше мешканців польської національності; ксьондза і дідища висувалося на голови надзірних рад, а на членів ради – римо-католиків або "порядних русинів". До управи на платну посаду рахівника підсоували органіста або якогось попихача. Коли це була невелика громада, то до неї прилучали сусідню велику українську, щоб таким шляхом унеможливити в ній заснування коли-небудь окремої райфайзенки. Таким чином з райф. каси поставала польська станиця в українському середовищі.

Для інструктування райфайзенок про методи праці й основні принципи руху д-р Ф. Стефчик видавав двомовний журнал польською і українською мовами.

До 1-ої світової війни на всіх понад 1500 райфайзенок в обох частинах краю – в українській Галичині й на польській території так зв. Західньої Галичини – було тільки 400 райфайзенок з українською мовою урядування та українською дирекцією. Але залежність від Патронату з польськими впливами не давала їм змоги ні належно розвиватися, ні виконувати свою громадсько-виховну роль. Тому з українського боку розпочалися заходи щодо заснування райфайзенських спілок поза Патронатом, у системі української кооперативної організації. З тією метою Т-во "Просвіта" 1904 р. видало ще й другу книжечку, що її написав д-р Кость Левицький, "Про нові Спілки Господарські. Як їх закладати та вести" (першу написав д-р Михайло Новаковський 1900 р.).

Від 1904 р. в українській кооперативній організації Галичини набрав популярності інший своєрідний тип кооперативів мішаного типу – кредитової, торговельної й виробничої діяльності, "Народні Доми", засновані на статутах, вироблених в українському Крайовому Союзі Ревізіяному, на підставі вимог австрійського закону про заробітні і господарські спілки з 1873 р.

На такому статуті, з деякими пізнішими змінами, засновано більшість отих своєрідних універсальних українських кооперативів до 1-ої світової війни в Галичині. Цей статут був покладений і в основу повоєнних зразкових статутів українських кооперативів, об'єднаних у РСУК.

Заснування Крайового Союзу Кредитового у Львові 1898 р.

Ще за рік перед заснуванням "Патронату" для Райфайзенських спілок українські кооперативні діячі вирішили створити провідний організаційний і кредитовий центр для української кооперації в Галичині. 1898 р. постав "Крайовий Союз Кредитовий" у Львові. В складі його установчого комітету були д-р К. Левицький, д-р Стефан Федак і д-р Я. Кулачковський. Спочатку КСК ставив за завдання організувати "Стоваришення" всякого роду, старатися роздобувати для них кредити та контролювати їхню діяльність. Головний засновник цієї установи і доволітній її керівник згадував про початки КСК ще ось що:⁴¹ "...Основники КСК не були згідні між собою. Одні були тої думки, щоби негайно засновувати і впровадити в життя КСК, як центральну організаційну установу для всіх видів наших кооперативів з обов'язком нагляду їх діяльності і уділювання їм кредитів, щоби вдержати їх разом і в організованому ладі, а другі заступали таку думку, щоби наразі не засновувати КСК, а підждати, доки буде в нас значніша кількість кооперативів, і тоді вони самі приступлять до заснування своєї організаційної, кредитової і контрольної централі. Я заступав першу думку і мені вдалося переконати моїх товаришів, що нам доцільне є мати відразу свою організаційну установу з засобами контролю й кредиту, бо інакше розлетиться ціла розпочата розбудова нашої кооперації... І таким способом сталося, що КСК ми поклали на трьох засновах так, що ця установа взяла в свої руки: підготувати й організувати нові союзи кооперативів, давати основаним кооперативам поучення при нагоді їх ревізій та дбати про уділювання їм потрібних кредитів..."

При оснуванні КСК до нього вступили 17 кооперативів; союз приймав у члени й інших правних та фізичних осіб. Але як тільки виник цей перший союзний центр, що поставив собі за мету творити нові кооперативи й опікуватися ними, почався жвавіший організаційний рух і настав більший у ньому

порядок. Щороку приєднувалися нові кооперативи. Союз видавав для них статуту, вказівки, друки та наглядав за їхнім розвитком. Спочатку провадив ревізії в об'єднаних у КСК кооперативах директор Союзу Кость Паньківський.

По році існування КСК об'єднував 258 членів, у тому числі всього тільки 28 кооператив або 10,9%; сума уділів його становила 18.361 кор., запасний фонд 258 кор., на вкладах ощадностей мав 183.949 корон. Після 10 років існування КСК мав 680 членів, в тому числі 275 кооператив, або 27%, 344.439 кор. на уділах, 15.947 кор. запасних фондів, 1,488.474 кор. на вкладах, 1,417.146 кор. зовнішніх кредитів і понад 3 млн. корон виданих кредитів. У 1911 р. КСК об'єднував 889 членів, між ними 412 кооператив, 153 різних товариств і 424 фізичних осіб. Видані позички сягнули 4,622.288 кор., з того позички кооперативам 3,040.133 корон.

У 1913 р. КСК нараховував 906 членів, у тому числі 427 кооператив, 1,110.000 корон власного майна, 1,706.119 кор. на вкладах, 4,264.406 кор. виданих позичок, а загальний оборот досягнув майже 106 млн. корон.³²

Між членами КСК самих кредитових кооператив було в 1899 р. – 17, у 1904 р. – 68, 1908 р. – 168, 1911 р. – 320, 1912 р. – 339 кооператив.

1904 року передав КСК загальний провід, організаційні й контрольні функції в кооперативах новій верхній установі української кооперації в Галичині – Крайовому Союзові Ревізійному, а сам залишився центральною касою для кооператив і союзним організаційним об'єднанням кредитової кооперації. Після 1-ої світової війни, реорганізований у 1924 р., прийняв змінену назву – "Центральний Кооперативний Банк", скорочено "Центробанк" і виконував цю роль до 1944 року.

Д-р Кость Левицький, довголітній провідник національно-політичних змагань українців Галичини і один з головних будівничих їх кооперативної організації

Провідний політик галицьких українців д-р Кость Левицький очолював КСК від початку аж до самої своєї смерті; понад 50 літ він невтомно працював для розвитку всієї української кооперативної організації в Галичині над розбудовою майже всіх ділянок українського національного життя.

Сама поява його високої, гідної постаті звертала на себе увагу, збуджувала у всіх пошану і зацікавлення. Ще більше уваги викликала швидкість і глибочинь його думки, збережена до пізньої старости, логічна послідовність мислення і в кожній діловій справі – опертя її на правну основу.

Цей, нібито недоступний, пан насправді був доступний для кожного, завжди витриманий і коректний. В політичних дебатах, у суперечці з противниками чи зустрічі з порожньою розумілістю малодухів він умів – як казали – "прибивати їх до стіни" гострим дотепом, коли вже інші аргументи на них не впливали.

Великої особистої культури, стилю якогось консервативного аристократизму, К. Левицький був у своїй службі громаді й народові переконаним і щиро відданим демократом, правим і послідовним, вірний до смерті приреченням, даним у народовецькій громаді учнів станіславівської гімназії.

Педант у праці, міцний фізично і, здавалося, невичерпної енергії, він найбільше імпував прямою й відвертою характеру.

Ставлячися з почуттям повної відповідальності до свого покликання юриста, він упродовж усієї політичної діяльності був оборонцем права –

легальності. Був упевнений, що досконаліші правні норми, впорядковані міжнародні і міжнаціональні стосунки, справедливий соціальний лад, покращуваний законодавчими засобами, – це найдоцільніший шлях загального поступу людства. Він і в змаганнях за право на вільне життя і творчість власної нації велику вагу клав на цей шлях і форму боротьби, сам був у ній відважним і розумним діячем.

І в своїй довгій, рівночасно з політичною, громадсько-економічній діяльності К. Левицький був найбільше заслужений як правний дорадник, автор багатьох статутів, інтерпретатор правних норм, автор книжок правно-організаційного змісту, заступник-речник перед судовою та політично-адміністративною владою.

Д-р Кость Левицький

Кость Левицький народився 17-го листопада 1859 р. у Тисьмениці коло Станиславова, в родині священика, також відомого своєю громадською діяльністю в тих сторонах. Уже в студентські роки у Львові К. Левицький увійшов у вир громадської праці та виявив у ній провідницькі здібності, а при тому точність як у великих, так і в дрібних та найменших справах, за які дехто не хотів братися чи занедбував їх – і саме ця прикмета була найпритаманніша його вдачі.

Таким він був від початку й до самої смерті, напр., при праці в Т-ві "Просвіта" чи в Науковому Т-ві ім. Шевченка, в їх Виділі-проводі, при плануванні та часто при виконанні важливих і дрібних справ, які треба було скоро полагодити. Так було і в інших організаціях, і в його політичній діяльності.

Із згадуваними вже ровесниками д-р К. Левицький у 1880-х роках почав

нову еру в керівництві національним життям українців Галичини, кладучи реальні основи в зміст їх самоорганізації та суспільно-політичних змагань. Послідовний реаліст у політиці, він добачав у економічній самоорганізації найпевнішу передумову успіхів і в політичних змаганнях. Тому він – співтворець громадсько-економічної програми й пляновості, почавши від 90-их років, та один з найпередовіших їх виконавців.

Від харитативних починів минулої доби, від допомоги "молодшому братові" він з товаришами виводить громадсько-економічну організацію на дорогу масової мобілізації дрібних сил шляхом кооперативної самопомоги й солідарної самодіяльності усіх суспільних верств народу. Зрозуміло, що оборона інтересів українського селянства вимагала особливої уваги, і К. Левицький жертвенно з самопосвятою провадить цю справу в законодавчих палатах австрійської доби, як голова українського клубу в Віденському Парламенті й Галицькому Союмі, чи головуючи в українській Головній Раді у Львові 1914 р., а потім у Загальній Українській Раді під час війни.

У Листопадовому Зриві і в час відродження української державності в Галичині 1918 р. д-р Кость Левицький був першим президентом державного секретаріату З. О. УНР.

У кооперативній організації, крім керівництва в КСК, потім "Центробанку", він співпрацював у проводі "Народньої Торгівлі", був автором правних підстав реформи Т-ва "Просвіта" в 1891 р. та автором її видань з царини кооперації; він співторець Т-ва "Дністер" і довголітній член його керівних органів.

Д-р К. Левицький найбільше зробив для заснування Крайового Союзу Ревізійного 1903 р., був автором його статуту й довголітнім головою його Ради. Був членом комісії при перебудові Т-ва "Сільський Господар" на крайове Т-во, в раді "Української Шадниці" в Перемишлі, Земельного Банку Гіпотечного та інших центральних установ у Галичині.

Після перебування в 1919-1925 рр. на еміграції, К. Левицький повернувся у Львів. І хоч в політичному житті обмежився тільки до ролі сеньйора-дорадника, він не відставав аж до глибокої старости від активної праці не лише в найближчій йому кредитовій кооперації, на пості начального директора "Центробанку", але й у інших економічних та громадських установах, у своїй становій організації, в Т-ві "Просвіта", Науковім Т-ві ім. Шевченка, – завжди молодий духом і зразково-точний.

В кінці пережив ще Кость Левицький глибоку трагедію своєї вужчої батьківщини. Саме тоді, коли йому сповнялося 80 літ життя, він, що присвятив стільки років праці й боротьби обороні права, змаганню за справедливість для покритих і принижених, – сам зазнав грубого беззаконня. Він дуже боляче переживав також те, що вороги глумилися з права, і в руїні оберталася громадська праця, скроплена потом і кров'ю, зігріта любов'ю майже 4-ох поколінь, праця його товаришів і його власна.

Заарештований восени 1939 р. більшовиками, просидів сивоволосий К. Левицький у в'язниці у Львові, потім у Москві на Луб'янці; перед самою війною з Гітлером більшовики звільнили його і перевезли у Львів, можливо для показового процесу. Та розпочалася війна, і врятувався чудом д-р К. Левицький. Втоmlений і мовчазний, короткий час він ще головував в утвореній громадянством на початку німецько-більшовицької війни Українській Національній Раді, але в такому світі він довше жити вже не зміг. Помер 12-го листопада 1941 року.

З посмертної спадщини, крім багатьох організаційно-правних порадників для кооператив, статей на кооперативні, загально-громадські й наукові теми в "Часописі Правничій і Економічній", в "Житті і Праві", в "Ділі", "Батьківщині", "Економісті", "Господарсько-Кооперативному Часописі", "Кооперативній Республіці", "Кредитовій Кооперації", писаних від 80-их років до майже останніх днів життя, – д-р Кость Левицький залишив цінні багатством матеріялу твори історично-мемуарного характеру: "Історію політичної думки галицьких українців 1848-1914", 2 частини; "Історію визвольних змагань галицьких українців з часу Світової Війни 1914-1918", 3 частини; "Великий Зрив", Львів, 1931; "Українсько-німецький правничий словник". Багато матеріялів з фахової правничої літератури, матеріялів до наукової правничої української термінології, документів, а також щоденників за багато років пропали під час арешту.

10. Спроба реорганізації "Народньої Торгівлі" 1907 року, –

Іван Петрушевич, ідеолог роцдельського руху

"Народня Торгівля", заснована у 1883 р. багатокрамнична споживча кооператива 1-го ступеня, спочатку розвивалася цілком добре. Вже другого року почала вона закладати свої філії по більших містах Галичини і до 1-ої світової війни мала їх 19. Рівночасно старалася бути гуртівнею для різного роду крамниць і осередком для вишколу їх працівників. З "Народньою Торгівлею", з її складами співпрацювали в 1888 році 130 різних крамниць, 1889 – 298, 1891 – 335, 1892 – 441, 1893 – 450, 1896 – 333, 1905 – 801 крамниця.

Але провідні діячі української кооперації й самої "Народньої Торгівлі" постійно мали на увазі головне її завдання: так підготувати бодай частину кращих громадських крамниць, які були з нею в торговельних взаєминах, щоб зареєструвати їх як нормальні споживчі кооперативи, та щоб сама "Н. Т." була перебудована на їхнє союзне об'єднання.

Така реформа "Народньої Торгівлі" відбулася в 1907 році. Тоді "Н. Т." змінила статут і перетворилася на Союз Торговельних Спілок, який мав організувати торговельні кооперативи, перевіряти їхню діяльність та бути для них центральною гуртівнею. Молодий, енергійний секретар правління "Н. Т." Іван Петрушевич, палкий пропагатор роцдельських підстав споживчої кооперації, видав тоді "Поучення" із зразками діловодства таких роцдельських товариств.

У своєму родинному містечку Єзуполі, коло Станиславова, він заснував 1905 р. зразкову кооперативу. Однією з кращих того типу споживчих кооператив була тоді кооператива в Денисові Тернопільського повіту, заснована 1906 р.

Наведемо кілька показових даних про діяльність цієї споживчої кооперативи:³³

В кінці 1912 р. вона мала 81 члена із 154 заявленими уділами по 10 корон, на загальну суму 1.540 корон; вплачених до того часу було 1.015.70 кор. Відповідальність членів була до двократної висоти заявлених уділів.

У 1912 р. виявила кооператива 45.676.94 кор. товарового обороту; готівкові торги становили 24.260.94 кор., пересічний денний торг 70.00 кор. Запас товарів з кінцем 1912 р. становив 3.432.26 кор., товарів довжники – 2.017.16 кор., вірителі – 1.576.18 кор. Крамарем був чесний і здібний місцевий селянин Петро Дідич; організував кооперативу та був її "директором-діловодником" місцевий учитель Бородієвич.

Не маємо, на жаль, змоги навести тут даних з діяльності справді зразкової кооперативи в Єзуполі. Про неї писав у 1908 р. А. Жук у київській газеті "Слово".

1909 р. було зорганізованих і прийнятих у члени "Н. Т." 22 споживчі кооперативи, 1910 – 53; 1911 р. було в Галичині 164 споживчі зареєстровані кооперативи, з них 93 об'єднані в "Народній Торгівлі". Їхні обороти були скромні, не легко було відучити від боргування. Деякі з них вели евіденцію членських закупів і видавали товарів звороти членам.

Всі крамниці, об'єднані в "Народній Торгівлі" в 1912 р., мали близько 4.270 тисяч кор. оборотів (було їх усіх, як згадано, 93), а взагалі в тому часі "Народня Торгівля" провадила торговельні стосунки з 831 крамницею: читальняними, громадськими й українськими приватними; "Н. Т." мала також своїх фізичних членів, які були їй корисні вкладками до обороту.

Перед самою війною, в 1914 р., сама "Н. Т." мала 19 власних великих крамниць у більших містах краю, 1.244 мішаних членів, понад 215.000 кор. на уділах, 61.000 кор. резерв та 2,552.000 кор. торгів.³⁴

Іван Петрушевич знайомив західньо-український кооперативний рух з рочдельською ідеологією й практикою споживчої кооперації, познайомившись з нею в Англії та ставши її прихильником і енергійним пропагатором.

Він народився 29-го квітня 1875 р. у Єзуполі, поблизу Станиславова, в родині священника, також громадського діяча тієї околиці. 1894 р. закінчив І. Петрушевич гімназію в Станиславові й до 1898 р. був на філософському факультеті Львівського університету; потім вивчав історію в Гайдельберзі, біологію в Єні, політичні науки в Празі.

1905 року виїхав на студії до Англії, щоб там передусім придивитися до практичної праці і організації англійської кооперації, бо вже під час навчання в Німеччині та Чехії він захопився кооперативним рухом.

В Англії мав Петрушевич довшу практику в одній з найкращих споживчих кооператив у Гартлепул, у якій переходив від відділу до відділу і вивчив до подробиць усю техніку й організацію праці. Від імені тієї англійської кооперативи він брав участь у Кооперативному Конгресі в Лондоні та взагалі ґрунтовно знайомився з англійським кооперативним рухом, його провідними ідеями, організаційними формами і методами праці.

Повернувшись додому, І. Петрушевич, — як пригадує один з його приятелів³⁵ — повний реформаторських задумів і енергії до праці на полі кооперації, передусім поділився із земляками тим, що бачив у Англії та чого там навчився: на сторінках кооперативного журналу "Економіст" 1905 р. появилася монографічний опис споживчої кооперативи в Гартлепул.

В українській пресі він передав досвід, набутий на чужині, та запроєктував, як треба б реорганізувати й розпльнувати кооперативну працю вдома. Сам засновує в Єзуполі зразкову споживчу кооперативу рочдельського типу і допомагає закладати такі кооперативи в інших околицях Галичини, привчає молодих селян і міщан, як їх вести. Молодого ентузіаста прийняли тоді на посаду секретаря управи "Народньої Торгівлі" й на тому становищі він взявся за підготовку реорганізації "Н. Т." на союзну організацію споживчих кооператив. Виробив статут, зразки діловодства для такого типу кооператив та написав для них прекрасний практичний підручник.

Однак, не дуже припав до вподоби запал і реформаторські задуми Петрушевича консервативним керманічам "Н. Т.". Тому через кілька років він перейшов з "Н. Т." на посаду директора в "Доставі" — кооперативі для постачання предметів церковного обряду. Це не була для нього ні відповідна суспільна позиція, ні цікава праця. Пригас його запал, і засновані ним кооперативи, що спочатку дотримувались рочдельських правил, — без доброго догляду почали про них забувати.

Ще на Просвітньо-Економічному Конгресі 1909 р. у Львові І. Петрушевич у рефераті подав проєкт заснування окремого Т-ва "Єдність" для пропаганди кооперативних ідей, яке взагалі було б ідеологічним об'єднанням для поширювання кооперативних знань, що їх так треба було не тільки в низах, а й на верхах.

Всесторонне освічений, І. Петрушевич багато писав на суспільно-економічні теми, інформував західній світ про відносини на Україні, між ін. у лондонському журналі "East European Review", а також перекладав з німецької, французької й англійської мов видатних представників західніх літератур, найчастіше для "Літературно-Наукового Вістника". Співпрацював І. Петрушевич і з Науковим Т-вом ім. Шевченка у Львові. Згадуючи І. Петрушевича, каже А. Жук: "...з ним інтересно було поговорити. Діапазон його заінтересувань був дуже широкий, від торгівлі перцем до літератури й штуки".

У 1913 р. І. Петрушевич був делегатом від української кооперації на Міжнародньому Кооперативному Конгресі в Глазгові в Англії і, здається,

просто звідти поїхав у Канаду. Там працював у елевейторній компанії, був домініяльним урядником для справ українських поселенців західньої Канади, зорганізував збутову спілку українських фермерів та збудував 12 елевейторів під час 1-ої світової війни. Почав також тоді жваву інформативну діяльність на користь українській визвольній справі, читав доповіді для канадійців, влаштовуючи виставки мистецтва, співпрацював з Western Arts and Crafts Association у Вінніпегу. Певний час був редактором української католицької газети "Канадійський Русин". 1918 р. вислали його канадські українці як делегата на Мирову Конференцію до Парижу. В травні 1919 р. він входив до комісії генерала Both'a, відомої з наших визвольних змагань; як уповноважений західньо-українського уряду, він закуповував ліки в Америці для УГА. У 1920-1923 рр. І. Петрушевич був секретарем делегації уряду Євгена Петрушевича в Лондоні. Повернувшись до Америки, короткий час перебував у Канаді, а потім переїхав до Каліфорнії. Довго жив у Лос Анджлес та околицях, працював у фільмовій студії з директором графом фон Бергом і писав сценарії для фільмів.

Ще перед тим цей всесторонне обдарований діяч опублікував англійською мовою збірку нарисів п. н. Flying Submarine³⁶ та якусь книжечку: Study of Insect Flight. Деякі публікації підписував іменем Pedro Savidge, під деякими кіносценаріями його авторства підписаний, на жаль, хтось інший.

У 1905 р. на Міжнародній Конференції в Сан-Франціско, на якій було засновано організацію Об'єднаних Націй, представництво американських і канадійських українців запросило І. Петрушевича до свого складу на дорадника.

Ще в 1943 р. він заснував Українську Секцію при Бібліотеці Гувера в Пало Алто в Каліфорнії і туди передав свою цінну бібліотеку та архів. Для опіки над тією Секцією І. Петрушевич створив "Бібліотечне Товариство", до якого входили, між ін. проф. В. Тимошенко, який тоді працював у Стенфордському університеті, проф. Р. Придаткевич, П. Теслюк з Сан-Франціско, який фінансував видатки Секції, д-р Г. Скегар — також уже небіжчик, — який був секретарем Бібліотечного Т-ва, та ін.

В краю з бігом часу забули про І. Петрушевича, хіба інколи згадували в школі та на кооперативних курсах. Не знали навіть, чи він живий. У 1949 р., як тільки приїхав до Америки, я зміг скоро розшукати адресу І. Петрушевича та більше року з ним переписувався. Тоді він прислав деякі дані про своє життя, згадував у листах (які в моєму архіві) про свою колишню кооперативну працю в краю, про приятелів з тих часів, про те, що закінчує й збирається друкувати свою роботу "Ukraine as an International Problem". Та не встиг мені всього переказати і прислати дещо з архіву, світлина тощо, як обіцяв, бо 28-го липня 1950 р. помер.

Я написав некролог у "Новому Світі".

Одружений був І. Петрушевич з англійкою, залишив доньку замужем Z. Z. Roth, зятя (швейцарського роду) та малу онуку. Останні листи писав з місцевости Ukiah i San Mateo, Calif., де мабуть і похований. Я до нині не мав змоги докладніше довідатися про архів та бібліотеку сл. п. Покійного.³⁷

11. Початки організації громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації в Галичині. – Д-р Євген Олесницький і його співробітники

Почини сільсько-господарської кооперації вийшли майже рівночасно з трьох сторін Галичини, – з Перемишля, Стрия й Золочева.

1899-го року за ініціативою громадських діячів у Перемишлі постала "Спілка для Господарства й Торгівлі". На її основуючих зборах було 43 особи, в тому числі 26 селян, 9 священників, решта – місцеві інтелігенти, з директором Г. Цеглинським і д-ром Т. Кормошем на чолі. З причасних до початкового розвитку спілки згадаємо священників о. О. Кормоша, о. А. Захаріяевича, о. А. Негребецького, вчителя гімназії І. Прийму й довгочасового директора спілки, найбільше заслуженого в ділі її розвитку від малої кооперації до "Центросоюзу", сл. п. Дениса Коренця (1875-1946), в той час учителя перемиської, а потім львівської гімназій.³⁸

Початкові завдання спілки були такі: доставляти членам добірне закордонне насіння, штучне добриво, сіль-госп. знаряддя, машини та все потрібне до господарського й домашнього вжитку. Тому, що торгівля такими предметами була сезонна, спілка відчинила постійну крамницю залізних товарів, кухонного начиння й ремісничого приладдя, а взимку постачала членам опал – дрова й вугілля. На початку діяльності спілка обмежувалася тільки до околиць Перемишля, але скоро стала нестатутною централею для постачання штучних добрив, залізних виробів тощо для кооперативних крамниць при читальнях "Просвіти" у всій Галичині; для зв'язку з ними заснувала перші філії в Стрию й Коломиї.

"Спілка для Господарства і Торгівлі" включається в діло організації громадської агрономії, яке вели тоді і Т-во "Просвіта", і новозасноване, спочатку лише місцеве Т-во "Сільський Господар". Т-во "Просвіта" від 1896 р. втримувало мандрівного вчителя господарства, організовувало перші молочарські спілки, курси годівлі, садівництва, городництва; за посередництвом крамниць при читальнях наладнує закупи штучних добрив, насіння, навіть пробує організувати при читальнях відділи машин та реманенту для спільного вжитку, пропагує організацію орендних спілок, поширює расових розплідників худоби, домашньої птиці тощо. До 1910 р. прихильником концентрування таких справ навколо "Просвіти" й плянового розбудовування в тому напрямі її мережі місцевих товариств і повітових філій був д-р Є. Олесницький, який, – як Т. Кормош у Перемишлі, – пропагує та провадить систематичну організацію громадсько-економічних установ на Стрийщині. Олесницький об'єднує довкола себе великий гурт відданих справі громадських діячів: – сл. п. о. Остапа Ніжанковського, о. Л. Горалевича, о. О. Бобикевича, Ольгу (з Тишинських) Бачинську та ін.

Д-р Є. Олесницький розпочав працю на Стрийщині, Підгір'ї та близькій Бойківській Верховині тоді, коли вони були бідні й запущені, обплутані тенетами лихви, з поширеним москвофільством. Це, власне, від Є. Олесницького пішла приказка, що "з бідним політики робити не можна", яку він часто повторював. Під тим гаслом почалися широко заплановані його громадські заходи, насамперед на Стрийщині, а потім за її прикладом і під його керівництвом – у всьому краю.

Стрийщина розпочала від організації кредитової справи. В самому Стрию вдалося перебрати з польських рук "Задаткову Касу" та обернути її на міцну кооперативну фінансову інституцію міста й околиці. Вона фінансує розбудову різних варстатів праці, набування селянами землі з парцеляцій, врешті будову другої підставової мішаної кооперативної установи Стрия –

"Народнього Дому". Заходами Ольги Бачинської, тоді завідуючої книговедінням "Задаткової Каси", виникла в Стрию філія львівської кооперативи жіночої праці "Труд". Стрийська філія "Просвіти" під керівництвом Є. Олесницького стає в організації громадсько-економічної праці зразковим осередком на весь край. Її діяльність у тому напрямі переноситься на сусідні й далші повіти: Жидачівщину, Рудеччину, Ходорівщину, Рогатинщину. Подністрянські околиці мали кращі пасовиська, підгірські – пригожі для садівництва, близькі міст Стрия, Дрогобича, Борислава (які ставали промисловими центрами), давали нагоду малим господарствам переходити на городництво. Усім цим справам присвячує особливу увагу Олесницький, пропагує перебудову дрібних господарств на більше раціональні царини – молочарство, садівництво, городництво; в той бік і скеровує Олесницький громадську діяльність, освітню діяльність своїх співробітників. Для кращого ознайомлення з громадською й технічно-господарською організацією передових форм сільського господарства, Олесницький об'їздить Данію, Голляндію, Німеччину, Чехію, зацікавлює фаховою літературою своїх товаришів по громадській

о. Остап Ніжанковський

праці; уважно вивчає все, що в тому напрямі твориться на початку ХХ ст. на Наддніпрянщині. Олесницький від молодих літ утримував близькі зв'язки з її передовими діячами і сам кілька разів туди їздив.

Від Стрийщини розпочалася в Галичині організація кооперативного молочарства. Керував тією справою о. Остап Ніжанковський (Нижанківський), який був молодим співробітником і катехитом у Стрию, мав уже тоді на всю Україну славу композитора-музики й диригента хорів, але під впливом Олесницького вирішив, що може й слід для розвитку культурного життя спочатку "сховати на час диригентську батуту до футерала й замінити її молочарською кружлівкою"; тим більше, що о. Ніжанковський мав хист і до технічної праці і – як казали – "вмів все зробити".

О. Ніжанковський перейшов на пароха до села Заводова і там заснував 1904 р. першу кооперативну молочарню. За його прикладом і порадами почали засновувати такі молочарські спілки його сусіди – священники на Стрийщині та в сусідніх повітах.

Скоро виникла потреба створити для них об'єднання, яке допомагало б збувати молочарські вироби, налагодити технічний вишкіл, а також постачання кружлівок і ін. молочарського приладдя. 1905 р. постає таке об'єднання, як відділ при стрийській філії "Просвіти", а в 1907 р. цей відділ став самостійною статутною союзною молочарською організацією "Крайовий Молочарський Союз" у Стрию, що його продовженням по війні й визвольних змаганнях був до 1944 р. у Галичині відомий "Маслосоюз".

Першим начальним директором став о. О. Ніжанковський. Він із своїми найближчими співробітниками Денисом Сембратовичем і о. Л. Горалевичем енергійно поширював молочарську організацію, влаштовував курси, покази, ветеринарну опіку тощо. Коли ж Є. Олесницький переїхав із Стрия

у Львів, тоді о. Ніжанковський став першим на його місці реалізатором громадсько-економічних плянів.

У подяку за ту його громадську працю о. О. Ніжанковський був обраний віцемаршалком Повітової Ради в Стрию й послом до Галицького Союму. І лише за це під час Українських Визвольних Змагань ясного весняного дня 1919 р., коли відступала Українська Армія, його без суду розстріляли польські жовніри.

У 1911 р. в торговельних стосунках із Молочарським Союзом було 79 молочарень, з-поміж них 75 реєстрованих молочарських кооператив, які переробили 6,251.237 літрів молока й виробили 250.045 кг. масла.³⁹ Безпосередньо перед 1-ою світовою війною було коло 100 дрібних молочарень, які разом за рік виробили близько 300 тонн масла. Для торгівлі на внутрішніх ринках мав Союз перед війною 7 власних крамниць дрібної продажі – 4 у Львові, по одній в Стрию, Станіславові і Чернівцях та дві сезонні – в Яремчу і Підлютім. Збут мали в містах у краю й почали вже вивозити до інших австрійських країв. 1913 р. Союз заснував свою молочарську школу в Стрию.

1909 р. Є. Олесницький із своїми співробітниками по громадській роботі, наче для перевірки досягнень та для показу значення мобілізації збірних суспільних, хоч би й дрібних зусиль, для піднесення громадської гордості скооперованої Стрийщини і заохоти до дальших змагань, – організували в вересні 1909 р. в Стрию Першу Хліборобську Виставу. Оглядали її громадські діячі з цього краю, з'їздилось свідоме селянство з усіх сторін, були на ній і гості з-за кордону, і земляки з Великої України. Тоді провідні діячі головних українських громадсько-економічних організацій попрохали Олесницького переїхати у Львів і навести там організаційний лад та очолити головний провід у секторі об'єднаної сільсько-господарської організації всієї Галичини.

Інші сектори кооперативної організації – кредитовий і споживчий, – вже мали головні крайові центральні; треба було так само зібрати всі розрізані почини громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації, а також станове представництво й оборони інтересів селянства в одну центральну крайову організацію.

Т-во "Просвіта" не могло належно охопити всіх господарських та ін. заходів і радо передавало підготовані початки спеціальним економічним організаціям, бо її основні завдання народньої просвіти вимагали щораз більше уваги, праці й щораз кращих, вправніших і вищих організаційних форм.

Нарешті станова організація й економічні справи українського села об'єднуються в Крайовому Товаристві "Сільський Господар", а на його чолі стає може найкращий вибранець громадянства – д-р Євген Олесницький.

Скромні початки товариства з назвою "Сільський Господар" вийшли 1898 р. з села Олеська на Золочівщині.

Думка про створення такого локального т-ва для піднесення хліборобства, особливо садівництва та ведення шкільки овочевих дерев, виникла на "соборчику" священиків. Її висунули брати-священики, оо. Тома й Юліян Дуткевичі. Збори для заснування т-ва відбулися 23-го березня 1899 р. Першим головою "Сільського Господаря" був обраний о. Тома Дуткевич, заступником селянин Данило Максимович, секретарем учитель Іван Петришин, касиром о. Олекса Левицький, членами Виділу – о. Юліян Дуткевич, о. Віктор Цебрівський, Іван Покутницький, Осип Домбровський. Між першими співучасниками згадуються ще о. В. Гутковський, о. Ю. Дорожинський та о. Г. Купчинський, – все це переважно священики Золочівського й Брідського повітів. З Олеська перенесло Т-во свій осідок до Золочева, а 1905 р. до Львова і стало центральним крайовим т-вом. Розвивалося поволі, – в 1908 р. мало лише 226 членів, у 1909 р. – 5 філій у краю й 700 членів.

У 1909 р. наступають у Т-ві важливі зміни. На Хліборобській Виставі в Стрию відбулися надзвичайні збори членів Т-ва. Вони змінили статут, вибрали нові керівні органи та намітили нову, широку програму дальшої діяльності.

Треба також згадати про одну обставину, яка також прискорила переорганізацію Т-ва "Сільський Господар".

Нововибраний голова Т-ва, д-р Євген Олесницький, тоді вже видатний посол австрійського парламенту, бачив для організованого українського селянства нагоду отримати більші субвенції з державного бюджету так, як їх уже здавна отримували великовласницькі станові хліборобські організації та й деякі новіші селянські організації в австрійських краях.

Того року хліборобські представники австрійських країв добилися законодавчим шляхом утворення спеціального фонду для піднесення свого господарства, зокрема годівельного, як відшкодування за некорисну для хліборобства австрійських країв торговельну умову уряду з балканськими країнами на ввіз до Австрії безріг. худоби та різних хліборобських продуктів.

Щоб і для українського селянства Т-во "Сільський Господар" могло з того спеціального фонду діставати значні субвенції впродовж 9-ох років, воно мусіло поширити свої статутові рамки й організаційну мережу. Тоді близькі співробітники Є. Олесницького, а також парламентарний посол о. Степан Онишкевич і д-р Г. Величко (географ, вчитель гімназії, який пристав до громадсько-економічної роботи) розвинули інтенсивну організаційну діяльність, об'їхали впродовж кількох місяців 348 місцевостей, в 39-ох повітах, заснували 71 філію, приєднали до місцевих гуртків по селах тисячі членів. Таким чином Т-во виросло на значну інституцію, з філіями майже в кожному повіті, сотнями гуртків та відразу набрало характеру головної репрезентації хліборобських інтересів українського населення; за таку почали визнавати його крайові, автономні й державні власті. З кінцем 1912 р. Т-во "Сільський Господар" мало 90 філій, 1.151 гуртків ("кружків") і в них 26.612 членів.

Метою Т-ва "Сільський Господар" за постановами нового статуту було: дбати за піднесення добробуту українського народу шляхом поправки сільського господарства й домашніх промислів; заступати господарські й промислові інтереси українського населення перед властями й законодавством; закладати різні господарські й виробничі спілки; ширити між народом знання про всякі господарські справи шляхом виховання, часописів і книжок господарського змісту та втримувати вчителів господарства; закладати читальні, бібліотеки, сільсько-господарські й промислові школи; влаштувати з'їзди й віча, курси й вистави; закладати й підтримувати зразкові господарства, розплодові стайні, досвідні стації; призначати й розділювати нагороди за найкраще ведення господарства; давати стипендії на економічні студії; посередничити при закупі землі, штучних добрив, реманенту, при збуті сільсько-господарських продуктів тощо.

Як речник українського населення перед властями й законодавством, Головна Рада Т-ва мала вносити меморіяли й доповідні записки до крайових і центральних властей, висловлювати думку в справах аграрного законодавства й аграрної політики уряду, дбати про репрезентацію Т-ва в різних крайових і державних органах господарської адміністрації.

За роки 1910-1912 Т-во влаштувало 91 різний курс (найбільше ветеринарно-годовельних) за участю 3.959 осіб на 80 курсах в двох останніх роках. За ті три роки прочитано 3.527 доповідей на господарські теми. В 1911 р. доповіді були прочитані в 733 місцевостях для 53.865 слухачів, 1912 р. – в 785 місцевостях, на 1.195 доповідях у тих місцевостях було приявних 64.008

слухачів. Викладові комітети при 62 філіях нараховували в 1912 р. 296 членів, переважно священників, учителів та інтелігентних, фахово вишколених селян. Головна Рада Т-ва видавала від 1910 р. тижневик "Господарська Часопись", випустила 27 брошур в серії "Бібліотека Сільського Господаря"; придбала для бібліотек філій чимало фахової літератури чужими мовами. При Головній Раді була велика фахова бібліотека, менші – по філіях і гуртках. Впродовж 1911-1912 рр. Т-во заклало 9.865 досвідних піль з пашними рослинами, 4.335 досвідних сіножатей, 155 з відмінами збіжжя та провело 52 досвіди поправи пасовищ. Т-во поширювало найновіші сільсько-господарські машини й краще знаряддя. 1912 р. філії Т-ва мали 232 станції машин і реманенту в спільному користуванні членів, 133 зародових хлівень і станцій-розплідників, 29 субвенціонованих Головною Радою зразково побудованих селянських стаєнь і гноївень.

50 філій займалися посередницькими операціями. У 1911-12 рр. відбулося 18 курсів садівництва й городництва, розділено між членами понад 30.000 овочевих щеп з власних шкілок, або закуплених; під доглядом Т-ва було 12 овочевих шкілок, 14 зразкових садів та 1 город. В Сквилові під Львовом Т-во розпочало організацію постійної школи садівництва й городництва, що на неї подарував парох і тодішній посол до парламента о. Фолис 14 моргів ґрунту.

1912 р. Т-во мало 9 взірцевих пасік, 59 станцій розплодової птиці, 47 крілікарень, 12 хлівів кіз, розміщених у різних місцевостях під доглядом філій.

Товариство втримувало чотирьох агрономів, з яких двоє були постійно в роз'їздах, та фахівця садівництва; усіх службовців Т-ва було 15 осіб. Вартість власного дому Т-ва у Львові і всіх земельних реальностей в краю становила 1912 р. суму 166.748 корон.⁴⁹

Окрім головних завдань Т-ва – оборони й репрезентації справ українського селянства, впливу на аграрне законодавство й заходів для піднесення освіти та розвитку сільського господарства, філії і гуртки Т-ва виявляли щораз більшу ініціативу в організації торговельних операцій. Виникла крайня потреба засновувати окремі відділи чи радше окремі торговельні та ін. сільсько-господарські спілки кооперативного типу та їх центральні союзні об'єднання. Пожвавилась діяльність перемиської "Спілки Господарства й Торгівлі" та її перших філій, у співпраці з місцевими організаціями Т-ва "Сільський Господар". Під кінець 1910 р. Спілка мала 421 члена і 13.850 кор. власного майна, її торговельний оборот дійшов до 416.161 кор., а торговельні зв'язки поширились на увесь край, сягнувши навіть на Буковину, Закарпаття, до української колонії в Боснії; спілка одержувала замовлення на дрібне знаряддя – серпи, коси тощо навіть від українських поселенців у Америці.

Завершуючи організацію посередницької діяльності гуртків і філій, Головна Рада "Сільського Господаря" заснувала центральний "Синдикат" при Т-ві у Львові. Але 1911-го року, за порозумінням з правлінням перемиської "Спілки", дійшло до об'єднання її з "Синдикатом Сільського Господаря" в окрему верховну союзну організацію сільсько-господарської кооперації в Галичині під назвою "Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок, Синдикат Т-ва "Сільський Господар" у Львові."

Перемиська "Спілка" перенесла головні торговельні операції до Львова, залишаючи в Перемишлі свою філію. Постали також, крім давніших в Коломиї й Стрию, повітові філії – Спілки для Господарства й Торгівлі – в Бережанах, Рогатині, Бучачі, Жовкві, Золочеві, Бродах, Кам'янці Струмиловій, в Радехові, Самборі, Теревовлі, Тернополі, Ходорові, Сяноку й ін.

Дирекцію Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок очолив Денис Коренець, який також переїхав у Львів. До дирекції належали д-р Т.

Кормош і І. Липецький; місце останнього потім зайняв службовець С. Герасимович. Директори Д. Коренець і С. Герасимович побільшили і щасливо провели Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок через війну та поставили його майно й досвід до диспозиції відбудови української кооперації по війні, – на його базі постав повоєний "Центросоюз".

У 1912 р. Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок мав 481 члена, 27.500 кор. на уділах, 2,041.000 кор. торгів і 10.737 корон усіх оборотів.⁴¹

1911 р. за ініціативою центрального Т-ва "Сільський Господар" виникла на Наддністрянщині мережа кооперативних спілок з львівською централею – "Крайовим Союзом Спілок для Хову й Збуту Худоби". Централя мала власну фабрику м'ясних виробів; за її посередництвом спілки в краю, по містах організували згони свиней і експорт до Відня, до промислових осередків Моравії, на Шлезьк і ін. Найдіяльнішою з-поміж тих повітових спілок була станиславівська. Директором централі був Ярослав Литвинович. Перша така місцева

спілка постала в селі Яйківцях Жидачівського повіту; у 1912 р. було усіх місцевих спілок для хову й збуту худоби 62.

Однак, така важлива для населення господарська ділянка тоді та й по війні була також дуже важкою в організаційному розумінні через нестачу фахових сил і дуже брутальну конкуренцію.

Так, поруч Т-ва "Сільський Господар", яке згодом зосереджує свою діяльність на оборону станових справ селянства, організацію та поглиблення суспільної агрономії і сільсько-господарської освіти, – виникла в Галичині мережа сільсько-господарської кооперації, три, споріднені з нею групи, завершені централами: "Крайовим Молочарським Союзом" у Стрию, "Крайовим Союзом Господарсько-Торговельних Спілок", "Крайовим Союзом для Хову й Збуту Худоби" у Львові.

Д-р Євген Олесницький

Д-р Євген Олесницький був здібним керівником, який надав розмаху отій організації українського селянства в Галичині. Він народився 1860 р. Юнаком виявляв зацікавлення громадською роботою, яку вели представники його роду, переважно духовні в Тернопільщині й Золочівщині. Вчився в тернопільській гімназії, формував свій світогляд у місцевій народовецькій громаді, засновниками якої були старші від нього родичі, брати Олександр і Володимир Барвінські. За його студентських років у Львові вони були вже видатними народовецькими провідниками; на межі 70-80-их років були вони також головними посередниками обміну думками й впливами в громадській і національно-культурній праці галицьких і наддніпрянських українців. У тій атмосфері формував молодий Олесницький свої всеукраїнські ідеали й громадські замисли. Активний у студентському русі у Львові, він увійшов у головну народовецьку громаду тоді, як у ній мінялися настрої під впливом "двох Володимирів" – Навроцького й Барвінського. Їхній вплив залишив слід на переконаннях Олесницького і спрямував його на шлях "органічної праці". Вабила

його також муза, і він пробував свої сили в літературі, редагував літературний журнал "Зеркало" (1892-93), багато перекладав з чужих літератур, згодом видавав "Русько-Українську Бібліотеку" та з К. Левицьким "Часопись Правничу". Обое разом вчилися, поруч починали громадську роботу, а потім довгий час були головними політичними провідниками галицьких українців, послами в Крайовому Союмі від 1900 р. і віденському парламенті від 1907 р. Увесь час вони ривалізували між собою за першенство в керівництві, але те змагання було джентельменське, підкорене високим ідеалам, а не особистим амбіціям.

Обидва ці ровесники, провідні мужі й громадські діячі, завжди близькі в громадській праці, в стримлінні до спільної мети. різнилися не так поглядами, як вдачами й темпераментами. Обое – непересічні юристи й промовці, Євген Олесницький не тільки переконував, а й поривав, захоплював силою й щирістю власної віри в справу; безпосередністю й прикметною високою культурою слова Олесницький будив подив і пошану до себе усіх, навіть противників. Кажуть, що коли Олесницький у Союмі чи парламенті мав говорити про якусь важливу справу, то галерію для слухачів так заповнювали чужинці, що годі було знайти хоч би стояче місце.

Д-р Є. Олесницький – заслужений організатор і творець підвалин громадсько-економічних організацій Стрийщини, яка від його часів до новіших передувала в усіх проявах національного життя Галицької Землі, – зрушив до поступу українське село широко задуманим Товариством "Сільський Господар". Війна 1914 р. перервала той рух, багато матеріальних надбань було знищено. На еміграції у Відні Олесницький, знеможений працею і важкою недугою, до самої смерті в 1917 р. не занепадав духом, а навіть підтримував, рятував других, щоб "не плакали на руїнах", а думали про те, як їх треба відбудувати, щоби краще й культурніше було нове українське село – нова Україна!..

Пригадую, як Т-во "Сільський Господар" у 1937 році відзначало 20-ліття смерті Є. Олесницького. Мені доручили написати реферат про його життя й діяльність. Розшукуючи матеріяли, знайшов я у архіві Н. Т. Ш. течку чорновиків, писаних рукою Покійного, в яких були накреслені пляни відбудови української кооперативної організації по війні. Там були також пляни відбудови галицького села. Є. Олесницький створив з українських інженерів-емігрантів у Відні спеціальну Комісію відбудови. Для інших громадських діячів він влаштовував там різні господарські, кооперативні й ін. курси, щоб не занепадали духом, були готовими до конкретної праці та щоб не деморалізувалися на еміграції.⁴²

12. Крайовий Союз Ревізійний, – ідейна група господарників коло його журналу "Економіст", – Кость Паньківський

До 1903 р. організаційним центром української кооперації в Галичині був Крайовий Союз Кредитовий, який рівночасно був центральною касою та перевіряв діяльність усіх членських кооператив. Але в 1903 р. австрійське міністерство видало розпорядок про обов'язкову ревізію кооператив, зареєстрованих на підставі закону з 1873 р. записаними й визнаними владою ревізорами. Спочатку виникла думка, щоб КСК постарався здобути право на такі законні ревізії, однак влада поставила умову, щоб КСК позбувся фізичного членства і свою діяльність обмежив до самих реєстрованих в суді кооператив.

КСК, як центральній касі, було не під силу виконувати й загально-організаційну роботу та вести діяльність, зв'язану з постійними законними ревізіями кооператив.

Тому д-р К. Левицький приготував статут окремої ревізійної установи, яка була б також провідним ідейно-організаційним центром всієї української кооперативної організації в Галичині.

Представники центральних і деяких львівських кооперативних організацій на нараді 4-го грудня 1903 р. схвалили той статут і 24 грудня 1903 р. подали його на затвердження галицькому намісництву. Листом від 18 січня 1904 р. влада підтвердила право на заснування "Крайового Союзу Ревізійного", і його перші загальні збори відбулися 25 березня 1904 р. за участю 22-ох відпоручників союзних кооператив, під головуванням В. Нагірного.

За статутом, КСР мав завдання дбати про розвиток союзних кооператив, перевіряти їхнє діловодство, збирати й проголошувати статистичні дані про їх діяльність та видавати інструктивно-ідеологічний часопис і відповідну літературу.

Члени цієї верховної установи, тобто кооперативи, мали вплачувати 20 корон вписового й щорічну вкладку, ухвалювану загальними зборами Союзу. Кооперативи були зобов'язані щомісячно надсилати до Союзу замкнення рахунків і щорічне замкнення, з відписом протоколу загальних зборів кооперативи.

Кооперативи-члени Союзу зобов'язувалися вести свою діяльність згідно з вказівками Союзу як щодо законних приписів, так і щодо ділової точности та основних принципів кооперативної ідеології. Для полегшення кооперативам діловодства, Союз видав однакові для них друки й інструкційну літературу. Кооперативи мали право й обов'язок посилати своїх делегатів на загальні збори Союзу, які вибирали його голову і 12 членів Ради на один рік. Рада Союзу вибирала заступника голови, секретаря, касира й контролера, іменувала директора канцелярії та подавала на затвердження ревізорів; приймала кооперативи в члени, вела впродовж року всі справи, пов'язані з діяльністю кооператив і допомогою для них, але які не належали до уповноважень за загальних зборів.

Першим і потім щорічно до війни переобраним головою Ради КСР був д-р К. Левицький. Першими членами Ради були: д-р Степан Федак, інж. В. Нагірний, д-р Т. Кормош, д-р Є. Олесницький, д-р Я. Кулачковський, О. Сероїчковський, д-р М. Коцюба, д-р М. Шухевич, о. А. Негребецький, д-р І. Драгомирецький, о. А. Темницький, д-р Л. Озаркевич. Впродовж довгого часу посаду директора канцелярії та головного ревізора КСР займав Омелян Саєвич.

1912 р. була переведена реорганізація КСР, для полегдження біжучих справ створено з членів Ради постійний Виконний Комітет. Керував ним аж до 1914 р. тогочасний діючий директор Крайового Союзу Кредитового Кость Паньківський. Всього адміністративного персоналу КСР до 1-ої світової війни було 14 осіб.

Безпосередньо перед війною, в 1914 р. КСР об'єднував 609 кооператив, але докладніші дані маємо за 1912 р. Тоді належали до КСР 557 кооператив, що разом об'єднували 180.000 членів. Між кооперативами-членами Союзу було 339 (або 60,9%) кредитових кооператив і 228 інших видів. Між ними було 57 таких, котрі вели різноманітну господарську діяльність, мали по два й більше відділів. Якщо додати до 557 об'єднаних у КСР українських кооператив 400 райфайзенек з українським складом членства й українським керівництвом, що належали до Патронату при Крайовому Виділі, 106 кооператив при окремому староруському Союзі, то всіх кооператив, що полегджували справи українського населення в Галичині, було 1.063. Щодо самої кількості кооператив, то їх було найбільше на українській території, бо на всьому просторі Галичини, в її властивій східній частині й Малопольщі, або так зв. тоді західній Галичині, – в польському Союзі було 334 кооператив, у 3-ох жидівських союзах – у Львові, Кракові й Станиславові – понад 600, а всіх райфайзенек на ділому адміністративному просторі було 1.486.

Дані про економічну силу тих кооператив не надаються для порівняння, що мало місце в Загальній Українській Енциклопедії, бо вони не вилучені виключно для української території Галичини. Знаємо також, що багато з загальної кількості кооператив (4.132 кооператив) на всій адміністративній території австрійської східної й так зв. західної Галичини не всі виявляли суспільно-ідейні ознаки кооперативного руху, а часто були навіть шкідливими, замаскованими псевдокооперативами. Вони мали значні цифрові обороти, але в союзних кооперативах, зокрема українських, важливішими були їхні досягнення на полі громадсько-виховної діяльності.

Найважливіший той факт, що понад 700 українських кредитових кооператив, разом з кількома сотнями дрібних позичкових читальняних кас, спинили і в деяких сторонах цілковито зліквідували лихву.

Вислід господарської діяльності за 1912 р. тільки 557 кооператив, об'єднаних у КСР, такий: на уділах вони мали 6,328.000 австр. корон, запасних фондів 1,480.000 кор., баянсової надвишки 389.000 кор., ощадні вклади становили 28,387.764 кор., видані позички 40,418.948 кор., торговельні обороти – понад 20 млн. корон.

Та годі зміряти цифрами моральні осяги свідомих членів кооператив, які добровільно пов'язали свої господарські справи з загально-громадськими економічними органі заціями, що зміцнювали не лише їхній матеріальний стан, але й суспільно-громадську свідомість та національну гордість у тій мобілізації дрібних сил.

Велику просвітньо-кооперативну роль виконав видаваний при КСР від січня 1904 р. журнал "Економіст", коло якого згуртувалася група ідейних кооператорів, дослідників народнього господарства і його суспільно-національної проблематики.

Головним редактором журналу, автором багатьох ідеологічних статей, оглядів кооперативного життя й організації інших народів та, найважливіше, надхненником і виховником групи співробітників, був Кость Паньківський. Він виховав свого наступника в редакції "Економіста" та редактора популярного масового кооперативного часопису КСР "Самопоміч", від 1908 р. – Андрія Жука, молодого полтавця, який, переслідуваний за революційну діяльність, мусів покинути свою вужчу батьківщину й опинився у Львові.

Важливе і те, що як Паньківський, так потім А. Жук у тих кооперативних виданнях КСР пильно збирали й постійно подавали інформації про кооперативний рух на всіх українських землях, а між їхніми співробітниками бачимо представників з усіх сторін України. Окрім згаданих передових кооперативних діячів у Галичині – К. Левицького, Є. Олесницького, В. Нагірного, І. Петрушевича, ідеолога і практика К. Пацьківського, А. Льченка (Жука), – згадаємо з-поміж видатних співробітників "Економіста" артільного батька М. Левитського, В. Доманицького, Л. Божка, М. Гехтера, Л. Падалку, учня О. Русова й ін. з Наддніпрянської України, які часто мусіли скриватися під псевдонімами; з Буковини – д-ра Л. Когута й А. Куриласа, а з місцевих – здібного агронома й кооператора С. Кузика, практичного організатора ко-

Кость Паньківський

оперативного збуту Я. Литвиновича, молодого економіста-теоретика К. Кульчицького, названих вище о. Й. Раківського, піонера громадської агрономії, о. Т. Войнаровського, о. А. Пеленського, о. Ст. Онишкевича, В. Мацькевича (псевдонім Л. Селянський), цікавого д-ра М. Коцюбу (псевд. Ортоскоп), який з двома докторатами – медицини й філософії – покинув прибутковий фах з перспективою кар'єри і цілковито присвятився справам громадської агрономії, передусім сільськогосподарського шкільництва; згадаємо ще інж. А. Корнеллю, д-ра О. Олеськова – дослідника аграрних справ, директора учительської семінарії в Сокалі, о. А. Глодзінського, М. Заячківського, згодом директора "Народньої Торгівлі".

"Економіст" містив також багато перекладів з міжнародньої кооперативної літератури.

Кость Паньківський,⁴³ діловий директор Кредитового Союзу, довголітній член Ради Крайового Союзу Ревізійного і редактор "Економіста", до 1-ої світової війни був головним ідейним надхненником кооперативного руху; найбільше заслужився тим, що вказував на моральні джерела й високі громадські завдання українського кооперативного руху та намагався спрямувати його всебічні прояви на всіх українських землях – у спільне ідейне русло.

Кость Паньківський народився 15-го квітня 1855 р. в селі Воля Ришкова, Ярославського повіту, в родині священика. Вчився в гімназії у Перемишлі та Високій Агрономічній Школі у Відні. З молодих років великий книголюб, він видавав на власні, скромні й важко зароблені, гроші книжки для освіти народу й особливо дбав про поширювання між українською інтелігенцією свідомости ваги суспільно-економічних справ і кооперативної ідеї. Він, між ін., видав низку випусків "Економічної Бібліотеки", заохочував здібну молодь вивчати економічні питання й кооперативну справу та часто власним коштом допомагав їй у тому.

Серед найстарших українських кооперативних діячів Кость Паньківський відзначався тим, що практичну громадсько-економічну роботу завжди вивичував і підносив своїм глибоким, ширим ідеалізмом. Як на головну мету

кооперації, він вказував передусім удосконалення людини; вбачав у кооперації не лише кращу форму господарського поступу, але й школу індивідуальної та громадської моралі. У кожному українську громадську установу він вклав чимало своєї жертвенної праці, ідейного запалу, — чи то в громадсько-економічні організації, чи в Т-во "Просвіта", чи в "Сільський Господар", Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові, спілку жіночої праці "Труд", Т-во українських ремісників "Зоря", Т-во забезпечень "Дністер" та ін.

Опікуючись молодшими братами й сестрами та забезпечуючи свою родину, він ще з якоюсь подивугідною пристрасною витрачав власні гроші на громадські цілі, розсилає їх усюди, де було треба. При чому, не тільки для найвищих громадсько-культурних установ у Галичині: про його особисті пожертви згадує і київська "Просвіта", і братство св. Василя в Ужгороді, навіть піонери наших громадських організацій в Америці й Канаді.

Найбільше зазнали його щедрості молоді, здібні студенти, письменники, мистці. Не один з них, бувало, й використовував його добросердечність. Ощадний для себе і аж до смішности дрібничковий у особистих рахунках, К. Паньківський для інших і для загального добра був щедрий майже до розтратности. Він був широко-відомий добродій і опікун тих, кого за революційну чи звичайну культурну діяльність переслідувала царська влада і вони рятувалися в Галичині або проїздом даліше на захід зупинялися у Львові. Кожний, хто з такого приводу мусів покидати Київ, Харків, Полтаву, чи Одесу, діставав від своїх приятелів раду: "Насамперед побувайте в Костя Паньківського". Сам він кілька разів побував на Наддніпрянщині та вів широке листування з передовими її громадськими діячами і кооператорами. Вдома з великим довір'ям громадянство часто доручало К. Паньківському організувати добродійні збірки на допомогу студентам, які вчинили сецесю з Львівського університету на знак протесту проти його польщення і шовінізму університетських властей, на український театр, на утворення притулку для старих українських журналістів і т. д.

Тихої й скромної вдачі, на громадській праці виявляв небуденну ініціативу, енергію й завзяття. На початку своєї діяльності, виконуючи переважно обов'язки господаря, касира, контролера організацій, він часто мусів випрошувати гроші, добувати їх "з-під землі", мобілізувати дрібні господарські сили на національні потреби — і так від філантропійної діяльності К. Паньківський прийшов до кооперації. Бачучи, що "наша економічна й національна боротьба в своїй основі зводиться до того, що підбитий елемент залишається в неволі тільки тому, що його життєві соки йдуть на добро і зріст чужої панівної сили", — він упевнився, що в кооперації можливий порятунок, бо "наша суспільність зможе сама виробляти по можності все, чого потребує, а з другої сторони кожний із нас буде брати потрібні йому продукти й послуги від своїх, тоді справа нашого існування буде остаточно рішена"... Він часто не погоджувався з тими провідними громадськими діячами, які забагато покладали надій на допомогу держави, хоч вона і належала, бо на державу йшли податки від українського населення. Паньківський остерігав, що "далеко менше цінимо речі, легко набуті, від набутих трудом і усильністю". "Кооперація, приймаючи державну поміч, тратить власну самодіяльність, стає забавкою політики. Це все разом спричинює ослаблення почуття відповідальности, яке становить силу кооперації".

Як і рочдельські піонери чи Райфайзен, Кость Паньківський також постійно наполягав на тому, щоб кооперативні товариства були осередками громадського морального виховання членів, щоб вони творилися не лише з розрахунку на матеріальну користь, а й з глибоких громадських почувань, бо в "кооперативних об'єднаннях не капітал, але людина з інтелігенцією, ха-

рактером і вірою в будучність... є творчою силою"... Для справжнього прихильника кооперації вона є не тільки "системою економічної організації, яка сама собі вистачає на теперішню й будучу хвилю — але є засадничою підставою будучого суспільного розвою так, як зерно містить у собі цілу рослину"... А людська одиниця "заслугує щойно тоді на назву правдивої людини, коли має свідомість, що суспільне добро то її власне добро й коли це пересвідчення підтримує в цілому житті ділом"...

У писаннях Паньківського велике місце займають статті на агрономічні теми, інформації про господарську культуру на чужині (не тільки з літератури, але і з власного спостереження, бо він бував у Чехії, Угорщині й ін. австрійських краях), а також описи господарювання різних видів кооператив, наслідків їхньої праці, пояснення різномірної господарської й кооперативної техніки... Часто писав про потребу господарського шкільництва, пропагував форми самопомоги в організації бурс для шкільної молоді, кооперативних кухонь для академічної молоді тощо.

Працюючи переважно в кредитовому секторі, К. Паньківський цинив усі форми кооперування, багато уваги присвячував споживчому кооперативному рухові, з його виробленими принципами, стримліням до універсальної господарської розбудови та його суспільно-ідеологічним спрямуванням. У кооперації Паньківський вбачав засіб правдиво-демократичного перетворення модерного суспільства; він вірив, що "...При помочі добровільних кооперативних спілок можна б цілком перемінити як людей, так і світ". І хоч би "...програма ця й не вдалася в цілості перевести, то не принесе вона ніякої шкоди для суспільства, бо не накладає йому якоїсь однієї, наперед створеної і для всіх однакової форми", бо "...великою її прикметою є власне те, що спирається вона на добровільному прийнятті її засад".⁴⁴

Коли восени 1914 р. російські війська ввійшли до Галичини, Паньківський свідомо залишився на місці, щоб — як сам казав — берегти з громадських надбань все, що лишень буде можна. Він перший широко поінформував наддніпрянських земляків про утиски збоку російської воєнної адміністрації та про руїну українських національно-культурних здобутків у Галичині, яку вона чинила.⁴⁵

В Паньківського робили обшуки, тричі тягали його москалі на допити й саджали в тюрму, а при відступі з Галичини вивезли як закладника. Київська громада українців визволила його за порукою й заопікувалась, але він незабаром помер, 16-го листопада 1915 р. Із ширим жалем поховали його земляки на Байковому кладовищі, а в 1930 р., коли туди прокладали шлях і плюндрували могили, родині вдалося перевезти останки до Львова.

13. Два конгреси й молода українська кооперативна школа "Наша Кооперація"

В історії цієї доби треба підкреслити дві важливі події, які завершували ідейне самопізнання українського кооперативного руху в його соборному аспекті та визначали його напрямні на далеке майбутнє, — дарма, що світові події небаром ті пляни притьмарили.

Маю на думці "Просвітньо-Економічний Конгрес" у Львові 1909 р.⁴⁶ і "Другий Всеросійський Кооперативний З'їзд у Києві у 1913 р."⁴⁷

Провідні діячі українського кооперативного руху з усіх українських земель на тих двох зустрічах зформували спільні основи своєї ідеології, виявили беззастережну відданість принципам кооперативізму і наче вбудували його в підвалини свого власного "будинку народного щастя". Вони вже тоді визначали українському кооперативізму велику роль і особливе місце серед тих подій, наближення яких вони вже виразно й глибоко відчували. Ідейні напрямні, виявлені в тих двох зустрічах українських кооператорів, чітко зарисовувалися й стали дороговказом як у наступній добі визвольних змагань і державного будівництва української нації, так і під час буйного розвитку кооперативної самооборони на західно-українських землях у міжвоєнні роки.

Якщо колинебудь на Рідній Землі чи будь-де у світі українці матимуть змогу з власної доброї волі об'єднувати сили для господарської співпраці з думкою про поступ, про краший громадський лад і суспільну справедливість, – вони матимуть не лише моральний обов'язок перед історією згадати про тих піонерів української кооперації, а ще й знайдуть у провідних думках отих двох зустрічей ту духову силу, яку мали їх учасники, черпатимуть силу з їхньої глибокої віри в кооперативний ідеал. Бо далеко в майбутнє свого народу дивилися учасники отих двох кооперативних зустрічей.

Просвітньо-Економічний Конгрес у Львові відбувся 1-2 лютого 1909 р., з нагоди 40-ліття головного Т-ва "Просвіта".

Відкриваючи його, д-р Євген Озаркевич підкреслив вагу Конгресу. Бо – сказав він – це ... "одна з тих немногих нагод, коли сини одного народу можуть разом зійтися, ближче себе пізнати, обговорити разом там много пекучих спільних питань та порозумітися, що і як робити далі, щоби прискіпити просвітній та економічний, досі так страшно спинюваний, розвиток старокультурного українського народу."

"Будучи разом – казав промовець – зможемо дати Конгресові загальне всеукраїнське значення. Жива та численна участь закордонних українців стане ясным доказом, що хоч розділені кордоном, ми все ж таки сини одного народу, що спільна нам не тільки дорога минулисть, але й одні й ті самі інтереси, одні й ті самі цілі й на будуче"!..

Вітаючи представників з Наддніпрянщини й Буковини на тому Конгресі, він з сумом стверджував неприявність представників Срібної Землі – Закарпаття з приводу "відомих відносин".

До президії Конгресу ввійшли: Олександр Барвінський, член першого Головного Відділу Т-ва "Просвіта", д-р І. Франко, д-р І. Горбачевський, професор університету з Праги, славний вже тоді в світовій науці дослідник хемік, професор Михайло Грушевський, письменниці Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Ольга Косачева (Олена Пчілка), д-р К. Левицький, артільний батько Микола Левитський, Петро Огоновський, тогочасний голова Т-ва "Просвіта", д-р Євген Олесницький, д-р Іван Пулюй, професор університету з Праги, голова українського парламентарного клубу Ю. Романчук, професор Степан Смаль-Стоцький, Євген Чикаленко, Ілля Шраг з Чернігова, голова першої української громади в Думі, крилошанин о. Іван Чапельський – голова українського Педагогічного Т-ва.

Відвідав і поблагословив Конгрес та, під спонтанні оплески, побажав йому успіхів Митрополит Андрей.

Між учасниками Конгресу з Галичини й Буковини були майже всі українські парламентаристи й професори вищих шкіл, – крім тих, що в президії, – професори: Станислав Дністрянський, Кирило Студинський, Олександр Колесса, Р. Залозецький; послі: Олександр Барвінський, Євген Петрушевич, Кирило Трильовський, Тимотей Старух, Данило Стахура, о. Тит Войнаровський, Теофіль Окуневський, о. Степан Онишкевич, Михайло Петрицький, Іван

Кивелюк, Іван Макух. На всіх 768 учасників Конгресу, найвидатніших громадських діячів з краю, представників науки, літератури, господарників було: – адвокатів, нотарів, адвокатських кандидатів – 35; агрономів – 5; більших земельних власників – 2; представників духовенства – 118; представників жіноцтва – 44; лікарів – 10; міщан і селян – 73; письменників, письменниць, журналістів, артистів – 28; промисловців і купців – 16; професорів університету і гімназійних учителів – 51; учителів й учительок початкових шкіл – 61; службовиків державних і приватних – 58; студентів й студенток вищих шкіл – 255.

Між представниками з Великої України, крім тих, що в президії, були на Конгресі: Василь Доманицький, Микола Гехтер, Кость Мацієвич, Вячеслав Липинський, Василь Королів, Анна Королів, Олекса Назарієв – делегат українського клубу в Петербурзі, студент Віктор Приходько з Кам'янця-Подільського, Вадим Щербаківський, Кость Поливанів, відпоручник часопису "Рідний Край" у Києві, мистець Іван Северин, Володимир Хреників, делегат Катеринославської "Просвіти". З Буковини, крім проф. Степана Смаль-Стоцького, – д-р Лев Когут, директор "Селянської Каси" в Чернівцях, учитель гімназії Пантелеймон Клим, кооператори Андрій Курилас, Методій Огородник, проф. Іван Прийма й учитель Микола Топушак. З Наддніпрянщини Конгрес мав усні й письмові привіти. Від редакції "Ради", зустрінутий гучними оплесками, вітав Конгрес артільний батько Микола Левитський. Він виступив за "духову єдність" усього українського народу, поділеного державними кордонами, та закликав до праці, щоб "швидше надійшов той день", коли вся Україна зрівняється "по широті розмаху культурно-просвітньої й економічної роботи".

В. Королів вітав від київської "Просвіти", В. Доманицький передав привіт з уповноваження "Благодійного Т-ва для видавання корисних і дешевих книжок" в Петербурзі. Ілля Шраг вітав Конгрес, як маніфестацію "духової єдності української нації" й "національне свято всієї України"; В. Хреників передавав привіт від катеринославської "Просвіти" за підписом її секретаря І. Труби; привіт від петербурзької громади був підписаний К. Арабаджином та головою й секретарем Симоном Петлюрою; особистий привіт прислав письменник Б. Грінченко; привіт від "Молодого Клубу зі Старого Києва" підписали голова, композитор М. Лисенко і М. Старицький, секретар; від Чернігівської "Просвіти" – голова В. Бозилевич; від подільської "Просвіти" – голова Солуха й писар Сочинський; від "Видавничого Комітету Харківського Т-ва Грамотности" – голова А. Вагнер і секретар Лагутинська. Вітали Конгрес "Просвіта" з Одеси, з Мелітополя, "Глухівське українське робітництво", "Полтавська українська громада", "Правління Полтавського Сільсько-Господарського Т-ва", Видавництво "Рідна Хата" в Полтаві, Громада Миргороду, Сільсько-Господарське Т-во в Лохвиці, Сільсько-Господарське Т-во з Харкова (з дорученням К. Мацієвичу усно привітати Конгрес), громадяни села Вінківці на Поділлі, українські студенти "Сільсько-Господарського Інституту" в Москві, Т-во українських студентів у Дорпаті, – за підписом В. Приходька й І. Білинського, в піднесеному самостійницькому дусі: "за національно-економічне визволення українського народу по обидва боки кордону" та за змогу "досягти самостійности... , прилучитися до сім'ї великих культурних народів світу"...

Д-р К. Левицький, відкриваючи урочистий вечір у великому міському театрі, говорив: "Стаємо нині на велику раду, аби наскрізь пробити тверду скалу народньої недолі і вказати добрі шляхи просвітку до народнього добробуту"...

Праця Конгресу відбувалася по секціях і комісіях: просвітньо-організаційній, гігієнічно-гуманітарній, загально-економічній, соціальної для сіль-

сько-господарських справ, у комісії для сільсько-господарського шкільництва, пасічницької і кооперативної. В останній були такі важливі доповіді: К. Левицького – "Початок розвитку наших економічних інституцій", Т. Кормоша "Розвиток руських інституцій кредитових у Галичині", М. Гехтера – "Сільська кооперація на Україні російській", д-ра Л. Когута – "Які зміни викликала кооперація в господарському життю народів", А. Куриласа – "Якої організації треба нашим хліборобам", Я. Литвиновича – "Постуляти організації сільської кооперативної крамниці", І. Петрушевича – "Про потребу й програмові основи Т-ва для організації спільництва "Єдність".

Ідеологічно-програмовий реферат прочитав тоді молодий А. Ільченко (Жук) – "Значіння кооперації для нашого народу", зміст якого передамо тут докладніше і до його думок ще повернемося.

Але насамперед подамо кілька відомостей про життя й діяльність автора того пам'ятного реферату.⁴⁸

А. Жук-Ільченко народився 14-го липня 1880 р. в селі Вовчок, Лубенського повіту, на Полтавщині, в козачій родині, у якій жили традиції старої Гетьманщини. Після проведення залізниць, рід Жуків, який займався чумакуванням, зубожів. Молодий, цікавий Андрій, закінчивши сільську школу, писарював у волості, а потім у повітовому земському уряді; здобув тим чималий практичний досвід, пізнав правні та суспільно-політичні стосунки в українському селі, бо часто доводилося йому, молодому, в заступстві своїх зверхників складати звітومлення, збирати статистичні дані тощо.

Андрій Жук

На земській і державній службі траплялися тоді свої пани, українофіли чи національно-свідомі урядовці; під їх впливом і доглядом виростала студентська молодь, яка розсівала навколо національну свідомість, і саме з нею зблизився А. Жук. Познайомився він і з молодим співробітником О. Русова, який працював тоді в Полтавському земстві. За допомогою С. Петлюри, тогочасного провідника полтавської молоді, А. Жук одержав працю в Статистичному Бюро О. Русова в Полтаві та брав активну участь у РУП. Щоб відтягнути Жука, хоч і не надто міцного фізично, від революційної діяльності, його взяли в салдати. Потім А. Жук короткий час працював у канцелярії М. Міхновського в Харкові; 1903-04 рр. просидів у тюрмі за революційну діяльність; продовжував її далі в Харкові, Києві, Лубнях, Полтаві; став членом центрального комітету головного відлему РУП, що перейшов під проводом Д. Антоновича на соціал-демократичну платформу; був співробітником нелегальних її органів і в 1906 р. знову потрапив, з В. Винниченком і С. Єфремовим, до в'язниці. Випущений за фінансовою порукою пані Юркевички, він 1907 р. втік за кордон. Спочатку був у Швейцарії, але, знеохочений доктринерськими дискусіями партійних товаришів, приїхав у Львів і потрапив під опіку Костя Паньківського. Під його впливом, як і під впливом адвоката М. Новаковського (соціал-демократа й гарячого прихильника системи райфайзенських кооператив) та І. Петрушевича і взагалі під впливом тих відносин, що їх А. Жук застав у Галичині, він звернув свої погляди й зацікавлення в сторону кооперації. Поглибив їх на пості редактора "Економіста" й "Самопоміччя" у 1909-1914 рр. Під час війни А. Жук був творцем і головним співробітником Союзу Визволення України. По війні повернувся до Львова, на

начальника Статистичного Відділу РСУК. Питанням історії української кооперації, її ідеології й практичним організаційним проблемам А. Жук присвятив багато статей у кооперативній пресі. Нині 80-літній, сеньйор українського кооперативного руху живе у Відні й не перестав працювати.

Виступ А. Жука на Просвітньо-Економічному Конгресі у Львові був переломовим у його житті й світогляді. Це діялося в тих часах і з іншими його ровесниками, та й старішими від нього, коли вони глибше вникнули в дійсність українського народу. Думки, що їх висловив молодий А. Жук у рефераті на Конгресі та які лягли в основу ідеологічної традиції українського кооперативного руху, були не тільки його власним переконанням; він зібрав і передав думки й переконання того ідейного оточення, яке надхнуло його вірою й захопило реальною громадською роботою.

У першій частині реферату А. Жук схарактеризував суспільно-економічні стосунки на всіх українських землях, щоби на тому тлі краще з'ясувати значення кооперації. Він подав національний і соціальний склад населення українських земель, його освіту, землеволодіння, господарювання, заробітки, еміграційні обставини, природні багатства України та їх участь у національному господарстві тих держав, що до них політично українські землі належали. Особливо виразно підкреслив факти колоніальної експлуатації України. В другій частині реферату А. Жук показав велику організуючу роль кооперації, яка підготовляє народ до самооборони й до складних суспільно-політичних завдань.

Вихід з важкого соціального становища українського народу А. Жук бачив тільки в досягненні національної, політичної незалежності. До неї ведуть два шляхи: 1-ий – політичної боротьби та 2-ий – шлях народньої самодіяльності на всіх відтинках економічного й культурного життя. На другому головна роль припадає кооперації, бо вона "утворить національну фабричну промисловість, дасть засоби для існування мільйонам голодного й безробітного... трудящого люду, спинить еміграцію, зробить наше селянство сильнішим економічно остільки, щоби не допустити до руїни свого краю й колонізації його чужим елементом, утворить внутрішній ринок для національної промисловости, запотребує величезні кадри інтелігентних робітників і тим утворить величезний ринок для національної літератури й штуки – цього найяскравішого вислову національної культури"...

"В міру того, як зростатимуть наші економічні національні організації кооперативні, ми все більше набиратимемо сили політичної, а найважніше, – що зробить кооперація, – вона організує нас в націю"... бо там, "де панує національна боротьба... кооперативний рух, виникаючи з причин економічних і соціальних, з природи річи має й мусить мати характер боротьби національної, боротьби за самостійне національне існування..." Самої політичної боротьби автор не легковажить, але "економічні й культурно-просвітні інституції, які постануть внаслідок колективної самодіяльної праці народу й поодиноких його верств та охоплять усі боки національного життя, будуть становити необхідну силу, точку опори для успішного ведення національно-політичної боротьби аж до повної перемоги". І далі:

"Коли розпилена тепер народня маса буде зорганізована в економічні і просвітньо-культурні інституції, коли вся сіть наших інституцій буде об'єднана в національний союз і федерації – тоді наш нарід прибере форми організму, нації. І коли цей процес самоорганізації нації завершиться, тоді наступить самий важний акт національно-політичної боротьби. Тоді ми поставимо дах на нашій національній будівлі, тоді виведемо купол, на якому поставимо прапор самостійної нації"...

Такими словами закінчував А. Жук свій реферат на Просвітньо-Економічному Конгресі. За ці погляди на нього накинулися деякі його колишні партійні товариші. В статті "Кооперативний націоналізм", у київському "Слові", назвали його "зрадником клясових інтересів, ідеологом української буржуазії, що проповідіде об'єднання всіх українських політичних партій, без різниці клясових інтересів та ідеалів, бо вони мають спільний ідеал – визволення народу з національної й економічної неволи"... Автор цієї статті проти А. Жука, М. Порш (який згодом сам мав нагоду переконатися, по якому боці правда) тоді писав: "Ніхто не розвинув так добре цілої системи націонал-демократичних думок, ніхто не обґрунтував так добре націонал-демократичної позиції в кооперативній справі, як... марксист д. А. Ільченко", – тобто А. Жук.

На схвалення Конгресу А. Жук подав такі резолюції:

1. – В основу народньої самодіяльності в області економічній треба покласти ідею демократичної кооперації;

2. – Кооперативна організація праці, утворюючи центри національного економічного життя, буде становити матеріальну основу для національно-політичного визволення українського народу і для культурного й економічного його розвитку;

3. – Кооперація, поліпшуючи економічне становище працюючих тепер, кладе одночасно підвалини для зміни в будучині існуючого ладу суспільного;

4. – Кооперативи повинні бути національні;

5. – В основу кооперативної системи треба покласти інтереси консумції.

Після реферату А. Жука М. Левитський закликав кооператорів не захоплюватися доктринерством, бо воно часто шкодить кооперативній справі. Визнаючи велику вагу консумційної кооперації, артільний батько був, однак, тієї думки, що не треба чекати, аж поки на основі організованої консумції виросте кооперативна продукція, а треба рівночасно закладати продукційні кооперативи, де лише є відповідні умови і де того вимагає життя.

Конгрес ухвалив резолюції А. Жука з додатком М. Левитського, а також його побажання, щоб щорічно скликати кооперативні конгреси. Схвалений був також проект І. Петрушевича про утворення посібною Т-ва "Єдність" для плянної організації кооперації та поглиблення її ідеології. Це т-во мало спертися на всі українські просвітні й економічні інституції Галичини й Буковини та на представництва аналогічних інституцій Наддніпрянщини "для збереження його всеукраїнського характеру".

По Конгресі спостерігаємо і у Львові, й у Києві той самий, спільний ідеологічний рух серед молодих кооператорів. Намагався він прищепити українській кооперації правильні організаційні форми й методи праці та перед усім – наблизити її в ідейних основах "до світу" й до всеукраїнської одности, до всенациональної пляновости, щоб український кооперативний рух став доказовим засобом розвитку національного життя й сили.

З метою здійснень постанов Конгресу, відбулася вже восени на Хліборобській Виставі в Стрию 15 листопада 1909 р. нарада в справі окремого кооперативного конгресу. В нараді взяли участь 120 осіб. Наддніпрянщину представляв на ній Олекса Степаненко, Буковину С. Смаль-Стоцький і Лев Когут. На ній прочитали такі реферати: д-р Кость Левицький про "Розвій Крайового Союзу Ревізійного", д-р Т. Ваньо про "Ціль і значення кооперативних конгресів" і А. Жук про програму такого конгресу. Він вказав на безліч проблем, які слід було поставити на порядок нарад конгресу для їх реалізації. Треба було, – на думку референта, – "освітлити": 1. Суть кооперації, принципи кооперативного об'єднання й завдання кооперативного руху; 2. Класифікацію існуючих за кордоном і в нас форм економічних асоціацій за типами і видом діяльності; 3. В наслідок дискусії на конгресі, слід встановити від-

повідний для нас тип кооперативної організації, беручи під увагу універсальний і спеціальний тип кооперативних об'єднань.

В дальших пунктах програми референт пропонував поставити на порядок нарад конгресу такі питання: 4. Про недостачі кооперативного законодавства й потрібні його реформи. 5. Про кооперативну пропаганду й ідейне керівництво рухом. 6. Про кооперативні видавництва. 7. Про кооперативну освіту. 8. Про організацію кооперативного збуту. 9. Про організацію заступ предметів, необхідних у сільському господарстві. 10. Про налагодження край. й окружної консумційної організації. 11. Про земельне питання й парцеляцію. 12. Про відношення до Патронату райфайзенських спілок при Крайовому Відділі. 13. Про різні роди забезпечень. 14. Про професійну організацію кооперативних працівників. 15. Про взаємини з міжнародними кооперативними організаціями. 16. Про жіночі кооперативні гільди. 17. Про значення мистецтва й техніки в кооперативній пропаганді.

Кооперативний Конгрес, на жаль, не відбувся. Але всі ці питання обговорювалися в українській кооперативній пресі по обох сторонах кордону до 1914 р.; тоді вилонювалася молода школа українських кооператорів та формувалася її спільна ідеологія.

Другий Всеросійський Кооперативний З'їзд у Києві 1913 р.

Як львівський Просвітньо-Економічний Конгрес дав нагоду українським кооператорам для зустрічі, себевияву й визначення напрямних в українському кооперативному русі, так і Другий Всеросійський Кооперативний Конгрес, у Києві, обернувся в знаменну маніфестацію українських кооперативних сил та їх самовизначення. Вже те, що столиця України була місцем з'їзду і як-не-як – українські кооператори були господарями з'їзду, створювало для них догідне становище.

Українські кооператори заповнили більшість програми з'їзду своїми доповідями, в яких провели основну лінію оборони своїх позицій автономности й федералістичного принципу союзного кооперативного будівництва. Представники Московського Споживчого Союзу й Московського Народнього Банку виступили на з'їзді за централістичний принцип у всеросійській кооперативній організації. Боротьбу "южан" за право на крайові союзи підтримали сибірські, уральські й кубанські кооператори. З головнішими доповідями виступало на з'їзді кілька українських чоловічих кооператорів, між ними М. Стасюк, який зробив дві доповіді. Перша, програмово-основна, була скерована на захист федералістичного принципу "До питання про підстави союзного будівництва". У ній він, між ін., сказав: "Різномодність економічних, культурних і національних умовин життя окремих районів Росії та наявність національного гніту створюють особливо сприятливі обставини для гостроти питання централізму в союзному будівництві". Замість притаманного кооперації будівництва знизу вгору, керівники московських кооперативних установ проєктують покрити територію Росії своїми відділами й агентствами і таким шляхом заспокоїти потребу кооператив у творенні їхніх власних союзних надбудов. Стасюк заявляв, що, напр., відкриття відділів Московського Банку в Києві й на Кубані, де вже існують свої місцеві кредитові союзи, пояснюється не інтересами району, а якимись іншими, скритими мотивами; приходять "ще

одна нянька" для кредитової кооперації... Референт покликався на приклад німецької кооперації, де таке питання теж існувало і де переїм принцип децентралізації, а тому, – казав Стасюк, – з'їзд повинен позбутися фальшивого погляду на боротьбу "южан" проти централізму москвичів, як на якесь випадкове явище, а глянути на нього як на одно з основних явищ загального стримління в кооперативному русі.

Доповідь закінчив Стасюк проектом резолюції: "З'їзд, признаючи, що союзне будівництво повинно йти знизу вгору й спиратися на місцевій самодіяльності обласних союзів дрібного кредиту й обласних кооперативних банків та визнає недопустимість утворення відділів і агентур Московського Банку в тих районах, де вже такі місцеві союзні банки існують; де вже таке сталося, там належить такі відділи, чи агентури зліквідувати".

Друга доповідь Стасюка була присвячена питанню "Про район діяльності союзів для установ дрібного кредиту".

П. Пожарський у доповіді про союзне будівництво для сільсько-господарської кооперації доводив, що вона в Росії тому й слаба, що вся її побудова виходила згори, замість організувати її від фундаментів; він також покликався на західно-європейські приклади.

Х. А. Барановський доповідав про "Гіпотечні операції кредитових кооператив та про дозвіл позик під застав надільної землі".

Д. В. Коліух говорив про "Ревізії й інструктаж споживчих кооператив". Здібний український кооператор, священик Т. Добрянський, доповідав про методи боротьби з боргуванням.

Спеціальні доповіді з кооперативного діловодства зробили ще П. Б. Шиманський, А. Терниченко й ін. українські кооператори. Головою Кредитової Секції З'їзду був С. Бородаєвський.

У висліді обидві сторони з'їзду вважали, що перемога по їх боці. Журнал Московського Споживчого Союзу цинічно писав після з'їзду про "перемогу московського централізму над українським федералізмом", але іншої думки був петербурзький "Вестник Кооперації", який повідомляв, що в "централістичній тактиці москвичів пробитий був помітний пролом".

З'їзд ухвалив компромісові резолюції про основи союзного будівництва, визначаючи, що – 1. Існує необхідність законного дозволу на утворення як територіяльних, так і організованих на основі спільноти інтересів союзних кооперативних установ, а також обласних і групових банків; – 2. В районах діяльності союзів і обласних кооперативних банків допустиме відкривання окремих агентур центрального кооперативного банку за згодою більших місцевих кооперативних установ; – 3. Допустиме також відкривання агентур Московського Споживчого Союзу, але, коли виникнуть місцеві союзи, він повинен сприяти перетворенню своїх агентур у місцеві союзні організації; 4. Щодо сільсько-господарської кооперації, то незалежно від того, чи організація її має йти знизу чи зверху, не слід творити загальноімперського союзу третього ступеня, доки на місцях не будуть утворені обласні союзи другого ступеня. У книзі протоколів з'їзду не вміщено дискусій, а вони були найцікавіші!

Один чужинець, який був учасником того з'їзду, писав:⁴⁹ "Це не був з'їзд, а хвилююче море всіх станів, віровизнань та всіх національностей, що їх вміщала в своїх межах імперія російських царів... Дійшло до бурхливих сцен, яким не бракувало й драматичних моментів... Питання про творення союзів, а з ним питання федералізму й централізму в союзному будівництві перенеслося в національну площину й сильно загострило справу... З того

приводу була загальна думка, що це ведеться боротьба москвичів із свободолюбним Півднем"...

Російський історик, згадуючи цей з'їзд, каже, що він "дав нагоду до маніфестацій українських сепаратистичних аспірацій, які проте мали помірковану форму аргументу за федеративну систему союзного будівництва, в противагу централістичним намаганням московських кооператорів".⁵⁰

Київський з'їзд вирішив багато інших питань біжучої кооперативної практичної праці, взаємовідносин із земствами, питань кредиту, просвітньої діяльності кооперації, охорони кооперативних працівників і ін. На цьому з'їзді була прийнята постанова і про організацію фонду для утворення Кооперативного Інституту.

Окремою делегацією брали участь у київському з'їзді представники клясової робітничої кооперації, які склали на письмі свою заяву, хоча вона й не була оголошена на з'їзді. Заява визначала партійне відношення до кооперативного руху, відкидала "за сучасною кооперацією значення інституту нового ладу, гармонії інтересів різних суспільних верств у кооперації, а тому вважала співжиття робітничої кооперації з загально-сословною явищем тимчасовим та закликала робітників до організації своїх незалежних кооператив".⁵¹

У кооперативній виставі, влаштованій під час з'їзду, взяла участь також галицька українська кооперація, надіславши експонати і статистичні таблиці про розвиток своїх організацій. Для київського з'їзду написав А. Жук брошуру "Українська кооперація в Галичині", однак тільки небагато її примірників щасливо проникли через кордон.

У Галичину в 1913 р. приїздив один з найактивніших кооператорів молодшої генерації, П. Пожарський так, як давніше кількакратно бував у Галичині М. Левитський, досить довго перебував з галицькими кооператорами Василь Доманицький, а ще давніше – 1900 р. був на студентському конгресі у Львові Б. Мартос, а потім читав між студентами в Харкові про "Кооперативний рух у Галичині".

Відвідував Галичину і С. Бородаєвський, відповідальний державний службовець у Петербурзі, діставши відрадження в Чехію та інші слов'янські країни для вивчення кооперативного життя. Тоді він познайомився із кооперативною організацією українців Наддністрянщини. Повернувшись у Петербург, Бородаєвський зробив доповідь у Слов'янському Добродійному Т-ві про кооперацію в Галичині, при чому доводив, що в Галичині активно діють лише українські кооперативи, спираючись на національно-громадську свідомість населення, а москвофільські кооперативи ледве животіють і тримаються лише на сторонній допомозі.

Учасники доповіді – "слов'яни" – пускали в дебатах стріли на адресу мазепинства, і Бородаєвському довелося вислухати від них і від самого голови Т-ва докірливі та погрозливі натяки, мовляв, він, як державний урядовець, їздив туди на скарбові гроші, а робить такі "еретичні", в їхньому розумінні, висновки.⁵²

Листовні й особисті зустрічі галицьких і наддніпрянських кооператорів ставали щораз частішими.

Українські виступи на 2-ому Всерос. Кооперативному З'їзді в Києві 1913 р. були, в першу чергу, ділом молодшої громади українських кооперативних діячів, які ще раніше створили своєрідну "школу народних українських кооператорів". Здавна відчувалася на Україні потреба ідеологічного об'єднання українських кооператорів; про це вже колись турбувалися В. Доманицький,

О. Юркевич і ін. старші кооператори, щоб національно свідомий доріст молодшого покоління об'єднати й підготувати в такому т-ві. Були намагання утворити таку організацію під різними прикритими формами, як київський відділ деяких московських чи петербурзьких громадських організацій, та аж у 1912 р. вдалося шляхом договірної, записаного в нотаря, об'єднання створити т-во "Наша Кооперація". У ньому об'єдналися близько 150 членів з різних місцевостей України й Росії. Від січня 1913 р. до кінця грудня 1914 р. т-во видавало журнал-тижневик "Наша Кооперація", що був ідейним центром для діячів на полі української кооперації з усіх земель. На кооперативній виставці 1913 р. у Києві журнал "Наша Кооперація" був нагороджений золотою медалею за "допомогу в поширюванні відомостей з усіх галузей кооперації". Т-во "Наша Кооперація" видало також кілька оригінальних і перекладних брошур кооперативного змісту, календарі, плякати тощо. Під впливом цього т-ва, зайняв виразну національну позицію і журнал Союзбанку "Муравейник-Комашня", в тому напрямі міняли свою настанову й зміст харківський "Хлібороб" і катеринодарський "Союз" на Кубані, де важливу працю в напрямі українізації кооперативного руху провів Кузьма Якович Безкровний (1877-1937).

Представники молоді української кооперативної школи, згуртовані в т-ві "Наша Кооперація", запланували відповідні доповіді на 2-ий Всерос. Кооперативний З'їзд і послали доповідачів. З'їзд надав об'єднаням більшої певності своїх сил і вони посилювали національну роботу в українській кооперації. З вибухом війни 1914 р. пішла нагінка на український національний рух. У висліді загальної заборони української преси перестав виходити і журнал "Наша Кооперація". Т-во також було офіційно заборонене, але воно не ліквідувалося, і молода школа українських кооператорів збільшувала свої лави під час війни та готувалася до великих подій.

У Галичині запроєктоване на Конгресі в 1909 р. І. Петрушевичем т-во "Єдність" не було зорганізоване. Зате група кооператорів заснувала 1913 р. у Львові т-во з такими ж самими завданнями, що й київське, та під тією самою назвою "Наша Кооперація".

На організаційному зібранні ініціаторів вступну доповідь прочитав о. Йосип Раковський, а статут підписали: Ярослав Литвинович, Василь Струк, Сидір Кузик, Омелян Саєвич, Андрій Корнелля, Денис Коренець, Андрій Жук, Ілярій Чапельський, о. Н. Янович, Ярослав Колтунюк, Осип Скрентович, О. Гарасевич. Головою обрали І. Чапельського, секретарем А. Жука, якому доручено виробити програму діяльності т-ва. Управа мала підготувати скликання кооперативного конгресу, але війна перервала діяльність і цього товариства. Щоправда, воно існувало формально аж до 1936 р., коли польська влада викреслила його з реєстру. Натомість постало у Львові, з такими ж завданнями, "Товариство Українських Кооператорів".

Так за кілька років перед 1-ою світовою війною українські кооператори, перемагаючи перешкоди, зводили свої стримління "воедино"!

14. Кооперативна організація на Буковині й недоля Закарпаття

В сусідній з Галичиною Буковині відносини були майже тотожні. Перша українська каса ощадностей і позичок системи Райфайзена виникла там у 1889 р., в селі Раранчі під Чернівцями. 1896 р. була заснована кредитова ко-

оператива міського типу в Чернівцях. Найбільшого розповсюдження на Буковині набули сільські райфайзенки універсального типу. 1903 р. постала їхня союзна організація в Чернівцях, "Селянська Каса", — одночасно організаційний, ревізійний і фінансовий центр для всіх видів української кооперації на Буковині. В 1912 р. до "Селянської Каси" належало 174 кооператив, між ними 159 сільських райфайзенок, 3 інші кредитові, 8 споживчих, 2 молочарські й 2 різні. "Селянська Каса" давала кредит союзним кооперативам та фізичним особам, ревізувала, вела торговельні відділи для постачання райфайзенок і споживчих кооператив та молочарський відділ для обслуговування молочарських спілок.

Та централь вдавалася й до ризикованих заходів, як парцеляції великих земельних маєтків між селян і, ще гірше — експлуатації лісів, тобто вирубу й торгівлі деревом. На ці широкозакресні й різноманітні трансакції "Селянська Каса" легко одержувала некорисні кредити в інших банкових інституціях, а до її торговельних операцій не було відповідних людей з досвідом. Лісо-торгівці, відчувши в "Селянській Касі" конкурента, вдалися до неперепірливих заходів, щоб зліквідувати противника. Ця обставина і надмірні зобов'язання довели "Селянську Касу" майже до невиклатності, що підірвало всю кооперативну організацію.

У райфайзенських касах була обов'язковою необмежена відповідальність членів. У такому становищі перед самою війною перебували і два інші союзи на Буковині — німецький і румунський. Дійшло до того, що Буковинський Сойм мусів зайнятися справою санації всіх трьох союзів за допомогою Крайового Банку.

1909 р. на 8,550.516 корон баянсу "Селянської Каси" власних капіталів було всього 207.845 кор. — 2,4%, шадничих вкладів 1,900.307 кор., решта припадала на банкові кредити і товарових вірителів. 1913 р. Каса об'єднувала 148 кредитових кооператив з 18.788 членами. Головою Ради "Селянської Каси" був професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький (1859-1938), який багато зробив для організації громадського життя на Буковині. Часто він впродовж тижня читав лекції в університеті, а в неділі об'їздив на простому возі буковинські села й закладав читальні, каси, організовував народні віча. Впродовж довгого часу він був послом до Буковинського Сойму, віцемаршалом його виконного органу й послом до віденського парламенту.

Іншим видатним українським кооператором на Буковині був д-р Лев Когут (1878-1948), відомий працями на кооперативні теми, редактор "Вістника", журналу "Селянської Каси", що від 1908 р. виходив під зміненою назвою "Народного Богатства".

Крім кооператив, об'єднаних у "Селянській Касі", до війни на Буковині існувало ще 26 кас, організованих староруськими діячами.⁵³

Українське Закарпаття входило до 1918 р. в Угорське королівство, об'єднане з Австрією персональною унією. Політика реакційного угорського (мадярського) уряду особливо давалася взнаки слов'янським народам, прилученим до Угорщини. При прихильній, розважливій економічній політиці уряду

Степан Смаль-Стоцький

можна було легко піднести господарське становище населення, бо ж тогочасні схили Карпат мали добрі природні й кліматичні дані для розвитку садівництва, годівлі, молочарства, туристики, лісових деревних промислів і домовиробництва. Але там довго тривала панщина; позбавлене освіти й свідомої інтелігенції, гірське і підгірське населення обсіли лихварі, а уряд докладав найбільше старань і коштів на асиміляційні цілі, в першу чергу духовенства, учительства та тих дрібних службовців, яких допускав до місцевої адміністрації з-поміж автохтонного населення. Щоб послабити зв'язки краю з матірнім пнем і близькою Галичиною, уряд навіть сприяв ширенню між населенням москвофільства... Станові привілеї великоземельної власності в руках угорських магнатів спиняли будь-яку ініціативу поправи соціальних стосунків у краю, існуючих з часів панщини.

Доведене до краю такою "політикою" й лихвою закарпатське село під кінець 1890-их років звернуло увагу вже й деяких відповідальних чинників з вищої адміністрації. Мукачівська експозитура угорського міністерства хліборобства започаткувала за ініціативою єпископа Фірцака т. зв. "верховинську акцію" – заходи для організації кооперації на Закарпатті. Справу доручили урядовцеві міністерства Е. Еганові, ірландського походження, який перед тим докладно обстежив край і зробив звіт про жакливе соціально-економічне становище закарпатського населення. На самому початку цієї діяльності Егана супротивники підступно його вбили.

Дрібні кооперативи, що постали згодом за допомогою угорської кооперації, не мали власної організації і входили до складу двох угорських центрів у Будапешті – Кредитової (ОКН) та споживчої "Напуга" ("Мурашка"). До 1916 р. було засновано усіх 346 кооператив, у тому числі 208 кредитових (з 53 тис. членів), 86 споживчих, 23 сільсько-господарських, 16 кошикарських і 11 мішаних.

Важкі політично-адміністративні обставини на Закарпатті не сприяли тому, щоб із близької Галичини можна було дати організаційну допомогу, а перші місцеві народовецькі діячі не встигли до війни налагодити відповідних ідейних зв'язків з українською кооперацією.

ПРИМІТКИ до III-го РОЗДІЛУ

- ¹Згадуючи про ті часи, І. Франко писав у "Молодій Україні": "Під впливом непереважених соціалістичних теорій одна часть найгарячішої і найздібнішої молоді доходила до повної негації всякої народности, до погляду, що в Елізіюмі майбутнього недалекого (як тоді вірили) соціалістичного раю потонуть усі національні партикуляризми, і, що загалом розв'язання економічних питань безмірно важніше від усіх інших." – "І що ви пишете та друкуєте? – згідно говорив І. Франкові один із приїзжих українців. – Усе, що треба було написати, написали вже Маркс і Чернишевський. Тепер треба тільки виконати те!.." (стор. 2-3).
- ²К. Нецель "Людяність і почуття права в Росії", переклад у збірці "Russica", вид. "Діла", Львів, 1913.
- ³Дехто з істориків вважав, що заслани на Сибір політичні опоненти царському самовладному режимові походили переважно з західних країн імперії, в тому числі з України, де кооперативний рух швидше почав розвиватися, і що саме вони прищепили його в місцевостях свого заслання.
- ⁴Найбільше матеріалу про життя й діяльність М. Левитського подала кооперативна преса влітку 1918 р., коли святкували 40-ліття громадсько-кооперативної праці артільного батька. Сам він трохи писав про свою працю й ідеї в коротких спогадах друкованих в "Муравейнику-Комашні" 1916 р.; в "Економісті" – органі Крайового Союзу Рев. у Львові, 1909 р. була стаття Л. Божка "Микола Левитський, як кооператор і його хліборобські спілки"; Ю. Павликовський написав брошуру "Микола Левитський", вид. Р.С.У.К., 1928. Однією з перших праць самого М. Левитського була брошура "Земледельческія артели Херсонской губернії"; його зразок умови із вступом "Спілкова умова для хліборобських спілок" вийшла вперше у Львові 1901 р.; брошура "Про хліборобські спілки-артілі" – в Києві 1919, перевидана в Коломиї 1921.
- ⁵"Українська Кооперація", книжка 5-6, Київ, 1918, стор. 7.
- ⁶"Кооперативна Зоря", ч. 15, Київ, 1918, ст. 19.
- ⁷У міжнародних кооперативних колах знову підняли це питання тільки в 1921 р. й почали постійно святкувати в першу суботу по 1 липня.
- ⁸Велику статтю про хліборобські спілки вмістив В. Слущкий в "Життю і Слові" 1896, т. V, ст. 353-361.
- ⁹З хроніки "Л.Н.В." 1899, кн. 2.
- ¹⁰Порівн. Б. Мартоса "Микола Левитський і студенти", "Кооп. Республіка", Львів, вересень 1938 р.
- ¹¹І. Івасюк "Кредитова кооперація на Україні", Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1933, ст. 5.
- ¹²С. Бородаєвський "Історія Кооперації", стор. 324.
- ¹³"Самопоміч", Львів, 1912, ч. 1-2.
- ¹⁴М. Гехтер (1885-1947), заслужений український громадський діяч жидівського роду, один з найстаріших наших економічних публіцистів, довголітній співробітник київської "Ради", львівських "Літературно-Наукового Вістника", кооперативного журналу "Економіст" і ін. Він часто подавав матеріали про український кооперативний рух, інформував про соціально-економічні відносини на Україні під Росією, взагалі був цінним інформатором про українські справи в зах. пресі; в часі революції й українських визвольних змагань М. Гехтер був на дипломатичній службі Української Держави. Помер 1947 р. в Празі, до кінця вірний ідеалам молодості й визвольним справам своєї Батьківщини.

- ¹⁵ Цит. праця, стор. 21-23.
- ¹⁶ Табличка з праці Височанського, ст. 22.
- ¹⁷ У кооперативній літературі, з якої беремо ці дані, зустрічаємо і трохи відмінні цифри. Напр., П. Височанський подає на рік 1905 – 256 сільських споживчих т-в, а Гехтер – 237.
- ¹⁸ "Пропамятна Книга Просвітньо-Економічного Конгресу" у Львові, 1909, ст. 583.
- ¹⁹ За даними в книжці П. Височанського, стор. 25.
- ²⁰ "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 1-2, ст. 4.
- ²¹ Біографічні дані беру із усних спогадів рідного Василеного брата – проф. Віктора Доманицького, які я записав і помістив у "Вістях УКК", літогр. видання, Міннеаполіс, 1954; з "Нарисів історії української кооперації" П. Пожарського та статті А. Жука "Наші рочдельці", "Коопер. Республіка", 1936.
- ²² Науковій і громадській діяльності О. О. Русова присвячений V-ий том "Студій з поля суспільних наук і статистики", вид. Н.Т.Ш. у Львові, 1938.
- ²³ С. Бородаєвський "Історія кооперації", стор. 330.
- ²⁴ "Молода Україна", стор. 1-2.
- ²⁵ "На народній службі", Дітройт, 1958.
- ²⁶ Такі гнізда громадської праці та їх провідників – священиків і вчителів на Лемківщині й Засянню називає в своїх цікавих спогадах дир. С. Шах "Між Сяном і Дунайцем", ч. 1., Мюнхен, 1960.
- ²⁷ Цифрові дані про організацію й діяльність Т-ва "Просвіта" в цит. праці С. Перського (Шаха) й "Пропамятній Книзі Просвітньо-Економічного Конгресу у Львові", 1909 р.
- ²⁸ Історії Перемишля, як центру громадсько-економічної організації, присвятив кілька цінних статей один з учасників і співзасновників перемиських установ – дир. Денис Коренець. Окремою брошурою вийшла монографія "Д-р Теофіль Кормош, начерк його життя й праці", Перемишль, 1935. У мойому архіві є цінні спогади д-ра М. Рибачака й дир. О. Станіміра про пізніший розвиток кооперативних та ін. громадських установ Перемишля до 1944 р., якими тут і далі буду користуватися та за що складаю їм ширю подяку.
- ²⁹ За журналом "Самопоміч", Львів, 1913, ч. 5-7, стор. 21-23.
- ³⁰ Цифрові дані взяті з цит. спогадів д-ра І. Макуха. – Вже після написання цього розділу з'явилася про цю найдавнішу кредитову кооперативу в Галичині стаття А. Жука "Відвойована від поляків найстарша українська кооператива в Галичині і її парости". "Сучасна Україна", Мюнхен, 1960 р., ч. 1-2. Вийшла ця стаття й окремою відбиткою.
- ³¹ В рефераті, надрукованому в "Кооперативній Республіці", 1937 р.
- ³² Цифрове зведення розвитку КСК за роки 1899-1919 і пізніше "Центрбанку" подав д-р І. Федів в "Атласі України і сумежних країв" В. Кубійовича, Львів, 1937. Докладний цифровий перегляд від початку подав також д-р К. Левицький на останніх загальних зборах "Центрбанку" перед 2-ою світовою війною, в 1939 році, надрукований в ГКЧ, ч. 14.
- ³³ З опису її в журналі "Самопоміч", Львів, 1913 р., ч. 5-7, стор. 6-7.
- ³⁴ Докладні дані про розвиток самої Н.Т. від 1883 р. до 1935 р. подає д-р І. Федів у 7-ій таблиці "Атласу України" В. Кубійовича, Львів, 1937.
- ³⁵ А. Жук, у цит. рефераті "Наші Рочдельці", у "Кооп. Республіці", 1936.
- ³⁶ Лондон, 1922.
- ³⁷ Подаю ці дрібні відомості, щоби взагалі не загубилися останні сліди.
- ³⁸ Монографію про життя й діяльність цього піонера с.-г. кооперації та найстарішого організатора кооперативного шкільництва написав інж. А. Качор, Вінніпег, 1955.
- ³⁹ Порівн. А. Жука "Наше Молочарство", "Самопоміч", 1911, ч. 10-11.
- ⁴⁰ Звіт про діяльність Т-ва С. Г. за 1912 р. був надрукований у "Самопомічі" 1913, стор. 8-14.
- ⁴¹ Порівняй докладніші дані про розвиток від 1900 р. до 1912 р. в "Атласі України" і в книжечці А. Качора "Денис Коренець", Вінніпег, 1955, стор. 49.
- ⁴² Перша частина спогадів Олесницького вийшла у Львові незадовго перед 2-ою світовою війною; не відомо, де ділася недрукована частина спогадів і збірка важливих

- документів до неї. Не вдалося нам із сл. п. Євгеном Храпливим їх розшукати під час останньої війни.
- Мій згаданий реферат був надрукований у календарі "Сільського Господаря" за 1938 рік.
- ⁴³ Історії життя й праці цього ідейного провідного кооперативного діяча я присвятив книжку "Кость Паньківський, ідеаліст громадської праці", Нью-Йорк, 1955.
- ⁴⁴ Цитати з К. Паньківського беру з моєї книжки про його життя й діяльність.
- ⁴⁵ Це повідомлення Паньківського надрукував С. Єфремів у журналі "Наше Минуте" в Києві, 1918 р.
- ⁴⁶ "Перший Український Просвітньо-Економічний Конгрес в 40-ліття Т-ва "Просвіта". – Протоколи й реферати Конгресу, зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. Львів, 1910.
- ⁴⁷ "Второй Всерос. Сезд по Кооперації в г. Київ, доклады и резолюції", Київ, 1913.
- ⁴⁸ З нагоди 30-ліття його кооперативної діяльності, я виголосив реферат у Т-ві укр. кооператорів у Львові, надрукований в "Кооперативній Республіці" 1938 р.; він вийшов і окремою відбиткою. Там поданий докладний перелік праць А. Жука про кооперацію.
- ⁴⁹ Fuckner Ernst Dr. "Die russische Genossenschaftsbewegung 1865-1921", Leipzig 1922, стор. 69.
- ⁵⁰ The Co-operative Movement in Russia during the War I, Oxford University Press, 1929, стор. 912.
- ⁵¹ П. Височанський, стор. 34-35.
- ⁵² О. Лотоцький "Сторінки Минуте", т. II, ст. 464-465; про це згадує й проф. Б. Мартос у посмертному спогаді про проф. С. Бородаєвського, який маємо в нашому архіві.
- ⁵³ Відомості про кооперацію на Буковині подані в "Українській Загальній Енциклопедії", Львів, 1933, і в книзі "Буковина, її минуле й сучасне", Детройт, 1958, ст. 466-469.

Дім кредитової спілки в Сопині на Київщині

Загальні збори кредитової спілки в Сопині на Київщині

Будинок "Віри" в Перемишлі, першої української кредитової кооперативи в Галичині

Власний дім кредитової кооперативи "Поміч" в Тербовлі

IV.

РОЗБУДОВА КООПЕРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНИ 1917-1920

"Розвиток кооперацій й розвиток у населення свідомости економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим"...

Б. Мартос

"Етичний патос кооперації має чистіший і вищий характер ніж патос політичного соціалізму"...

М. Туган-Барановський

1. Роки великих надій і збагачення досвіду. — 2. Нові обставини для розвитку кооперації в Україні під час війни й революції. — 3. Кооперативні з'їзди й вивершування союзного будівництва української кооперації в 1917-1918 рр. — 4. Професор М. Туган-Барановський, його роль в українському кооперативному русі. — 5. Центральний Український Кооперативний Комітет (Коопцентр). Борис Мартос. — 6. Споживча кооперація та її центральна організація — Дніпровий Союз Споживчих Союзів України (Дніпросоюз). Дмитро Коліух. — 7. Становище кредитового сектору. Українбанк — фінансовий центр української кооперації. — 8. Центральний Сільсько-Господарський Кооперативний Союз (Централ). Видатні піонери в змаганнях за поступ українського села — Кость Мацієвич і Володимир Коваль. — 9. Інші центральні кооперативні організації всеукраїнського значення: Страхоюз, Книгоспілка, Трудсоюз, Українфільма, Оселя. — 10. Культурно-просвітня діяльність кооперації в роки визвольних змагань: а) Кооперативна преса, б) Кооперативні школи й курси, в) Допомога народній просвіті, школам, мистецтву, науці. — 11. Напрямні національно-економічної політики української кооперації в 1917-1920 рр. та значення їх історичної спадщини.

1. Роки великих надій і збагачення досвіду

Пристаючи до огляду цього, відносно короткого, але бурхливого і дуже важливого досвідом, періоду українського кооперативного руху, ми прагнули зібрати хоча б головніші факти і передати найприкметніші моменти того досвіду, — їхні світла й тіні. Бо досвід тих років показав не тільки значення й роль кооперації у відродженні нації, в будівництві державного життя України, в демократизації її народного господарства, — але й у динаміці: у здвизі кооперативної самодіяльності того періоду взагалі вияви-

лися соціальні прикмети кооператизму, які мають значення для самої принципів його оцінки.

Сам факт, що кооперація була тоді змушена з одного боку давати відсіч силам реакції й централізму старого режиму, а з другого – змагатися з руїною та з примарами державного соціалізму й нового колоніалізму, – вказує на важливість її тогочасного досвіду.

За цей короткий період виявилися великі соціальні й економічні вартості кооперації, а також показали й межі та зумовлення її можливостей; виявилось чимало хиб і недоліків господарського, організаційного та ідейно-кооперативного порядку, що були викликані як зовнішніми обставинами, так і різними внутрішніми причинами.

Коли б мати не тільки докладні цифрові дані про наслідки господарських операцій кооперативів, а й достовірні, за свіжої пам'яті записані спостереження головних співучасників руху і на верхах, і на низах про досягнення, труднощі й можливості, про небезпеки для кооперації в такі переломові хвили, – то з історичної лабораторії того періоду можна було б мати багато важливих узагальнень і висновків. На жаль, ми дуже обмежені в такому джерельному матеріалі й таких можливостях не лише тому, що далеко від Батьківщини; взагалі мало що збереглося із свідочств тієї бурхливої доби, коли було так мало інтелігентних кооперативних сил, а події чергувалися з надзвичайною швидкістю.

Роля кооперації, в якій вона опинилася в ті роки, вимагала не абияких талантів на всіх ступенях її організації. Треба було цілої армії фахово підготованих, ознайомих із справами кооперативного господарства сил, людей, відданих кооперативній справі, сповнених віри в неї, як успішного засобу всебічного розвитку свідомості й самодіяльності українського населення, забезпечення його трудового господарства, погодження їхніх інтересів з загальнонаціональними потребами в перебудові соціального й політичного ладу, – відповідального забезпечення його і ззовні, і від внутрішнього розкладу, спричиненого воєнними й революційними подіями.

Цей короткий період, в якому українській кооперації довелося відіграти таку важливу роль, розвиваючи й упорядковуючи свою організацію, дуже виразно показав, які наслідки може дати кооперація в умовах добровільної і свідомої самодіяльності.

Усі кооператори тієї доби, що серед небезпек провадили кооперативну працю, часто без зв'язку з центрами, були об'єднані вірою в кооперативні ідеали та в їх творчу силу в визвольно-державних змаганнях українського народу. Їх об'єднувала свідомість служби великій справі, і це давало їм відвагу й силу справлятися з економічними труднощами. Кількісно їх не було багато – тим значніші їхні заслуги: ті кооператори зуміли розбудувати й утримати кооперацію на її власних ідейних позиціях та на позиціях духового й матеріального озброєння народу в боротьбі за його визволення.

Через політичні обставини за попередньої доби не було змоги підготувати достатньої кількості кооперативних кадрів, відповідної до тих величезних завдань, перед якими опинилася українська кооперація в період війни й революції. Ще до війни, щоправда, підсилювали їх лави й велику допомогу давали кооперації деякі земські діячі, особливо співробітники земських установ – статистики, агрономи, земські інструктори кооперації та сільська інтелігенція, тобто вчителі, дуже рідко – національно-свідомі сільські священики. Хоча це замалі сили, порівнюючи їх до нових потреб, обставин і завдань, все ж вони своєю ідейною настановою були найближчі до усвідомлення тих

завдань і ваги подій. Вони ще до війни тісно пов'язували кооперативний рух з українським громадським рухом і національним відродженням.

До війни українська кооперація стала головним "джерелом, яке почало творчі сили для українського національного руху".¹ А в роки великої проби, як головна реальна сила, мусіла прийняти на себе різноманітні завдання організації ладу й порядку в народньому господарстві, як підставі державного будівництва; кооперація не раз була змушена свої провідні сили віддавати для ще важливішого – самої організації відродженого державного життя України та його оборони.

На початку революції відбувалося по всій Україні багато з'їздів. Серед їх ініціаторів дуже часто бачимо кооператорів; головували на них кооперативні інструктори, керівники кооперативних союзів, голови, члени рад і правління сільських кооперативів. З'їздами у столиці часто керували такі провідні українські кооператори, як Борис Мартос, А. Степаненко, П. Христюк, Осадчий, М. Стасюк і ін. Праця в кооперації виробила у них громадську ініціативу, вміння оперувати й переконувати реальними фактами. Люди, виховані й національно освіджені при кооперативній роботі, на початку революції займали провідні місця в земських управах, як ось, напр., головою Полтавської губерньської земської управи був обраний голова Полтавського Союзу Токревський, головою Полтавської міської управи – кооперативний інструктор Косенко, до повітової земської управи ввійшов сільський кооператор Стенька і ін.²

В першому складі Генерального Секретаріату Центральної Ради на 9 його членів 4 походили з кооператорів: Христофор Барановський, Борис Мартос, Микола Стасюк, і Павло Христюк.

Українська кооперація органічно вбудувалася, як творча сила, в українські державні змагання та провела відповідні заходи серед мас свого членства.

На верхах, у проводі й на низах ми часто бачимо кооператорів у авангарді не тільки господарського життя, а й на різних царинах громадсько-національної діяльності та при державній праці. У цьому не було проявів якоїсь особливої амбіції української кооперації та її провідників, котрі на свої плечі брали такі важкі обов'язки; не вина їх і в тому, що забракло підготованих і дисциплінованих, відданих справі молоді Української Держави інших соціальних і господарських сил.

Головною підвалиною української кооперації від початку її виникнення було селянство. Селянська маса складала більшість членства української кооперації, селянський елемент "надавав їй тон". У такому стані, коли саме елемент українського села представляв українську кооперацію, – застали її роки 1-ої світової війни й революції.

Відчуженість міста і обмеженість української кооперативної організації селом була її слабкістю, що вплинула і на її недостатню роль в перебудові народнього господарства та у державному будівництві. Дальше ми побачимо намагання керівників українських кооперативних організацій виправити цей недолік – спадщину неволі, але в роки революції і визвольних воєн це не була легка справа.

Міська кооперація, що переважно об'єднувала різнонаціональний, назагал зрусифікований, елемент, за традицією тягнула вбік всеросійських, єдино-неділимських стримлів, без уваги на їхній суспільно-політичний характер і режимові переміни, без уваги навіть на самі основні кооперативні принципи. І робітнича кооперація, яка й раніше відмежовувалася від загально-

кооперативного руху, підпала в революції під вплив російських більшовицьких чи меншовицьких гасел і проводів.

На Лівобережжі, за винятком Полтавщини, на Чернігівщині й Харківщині, на Катеринославщині й у Донецькому Басейні, у причорноморській полосі Одещини й Херсонщини, хоч у мережі їх низової кооперації, в її основній членській масі й низових проводах, був об'єднаний український елемент, але в деяких установах союзних кооперативних організацій на верхах сиділи ще з давніших часів ворожі українській національній справі елементи, а в період війни й революції втиснулися до них і елементи, ворожі кооперативній справі взагалі, які саботували творення всеукраїнських кооперативних центрів.

Отакі надзвичайні труднощі мала українська національна кооперація, на яку в роки великої роби спали величезні національно-громадські завдання. Все ж, як побачимо далі, ніхто так в часі революції не опанував становища на всьому просторі України, як українська кооперація своєю організацією.

Без сумніву, успіхи й наслідки її допомоги в творчому державному будівництві були б більшими й тривкішими, якщо б у ході визвольних змагань на довший час закріпилася власна державність на всьому просторі України. Тоді з певністю можна б було на кооперативному ґрунті успішно привести до солідарної співпраці село й місто та знейтралізувати в уніфікованій кооперативній організації відосередні прояви як у кооперативних організаціях національних меншин на Україні, так і в становій робітничій кооперації.

Попереджуючи історію тих великих подій і досвідів української кооперації таким загальним вступом, ми знову з жalem зазначаємо, що не зможемо через нестачу першоджерел навести багато прикладів з праці й заслуг видатних діячів українського кооперативного руху того часу. Багато з-поміж них, часто навіть найперші – в жертвенній праці й вихорах подій не встигли не то що самі записати, а навіть розповісти іншим своїх біографій, досвіду своїх змагань і задумів. З дотеперішньої історичної кооперативної літератури ми не маємо достатньо матеріалу, щоб змалювати хоча б у збірному описі ідейні центри українського кооперативного руху Полтавщини, Одеси, Поділля, які, побіч Києва та групи в Товаристві "Наша Кооперація", цікаво й активно виявляли себе в ті роки.

Спеціальні досліді й окремі монографії чи бодай докладніші спогади про ті центри і їхніх видатніших представників ждуть ще своїх авторів. А переважно з тих джерел – з Києва, Полтави і з Поділля (Вінниці, Кам'янця) – спрямовувалися в одно річище визвольні ідеї українського кооперативного руху, йшло усвідомлення великих національних завдань. Ті центри дали найбільше провідних кадрів українському кооперативному рухові.

Коли ж ми в цьому розділі не згадаємо про багатьох видатних кооперативних діячів тих часів, то тільки тому, що не можемо належно змалювати їх життя й заслуг (навіть декого з найвидатніших) через відсутність даних у нашому розпорядженні, або взагалі не збережених у літературі. Бо такі були часи і така була доля тих праведників, невідомих чи маловідомих воїнів великої ідеї: у тихій і вірній службі їй і своєму народові багато з них "пропало безвісти", принісши найбільшу жертву.

2. Нові обставини для розвитку кооперації в Україні під час війни й революції

В роки 1-ої світової війни західньо-українські землі довго були головним тереном воєнних дій та зазнали великої руїни. Центральні й східньо-українські землі теж виснажувались безнастанним постачанням фронтів. Воєнні обставини накладають важкі обов'язки на громадян, обмежують їхню волю, вимагають надзвичайних жертв від громадських організацій і особливої напруги від усіх чинників народного господарства, мобілізованого на послуги воєнної машини.

Залежно від різних довоєнних обставин і воєнних змін, – режиму, пересувів воєнних полос, уваги до кооперації й потреб воюючих сторін, ступеня свідомості керівництва і членства, – кооперативні організації підпадають під більший чи менший тягар і вимоги війни.

З пережитих досвідів двох останніх великих воєн знаємо, як важко відчували війну навіть міцні кооперативні організації таких традиційно-демократичних країн, як Англія, Франція чи Данія. Війна відбилася навіть на кооперативних організаціях нейтральних країн – Швейцарії і Швеції, – так, що і їм треба було багато часу, щоби після війни привести до рівноваги, до нормальної праці й розвитку розладнане господарство, а ще більше – ідейні принципи, права й настанову членів їх кооперативних організацій.

У воєнні роки, як правило, збільшується активність – обороти кооператив, побільшуються їх членські реєстри, але вони часто противно-пропорційні до розвитку в них моральних вартостей; буває й так, що в остаточному висліді лишаються проблематичними, якщо не втратними, і їхні господарські надбання.

Збільшена, надзвичайна господарська активність кооператив, при зменшеному складі обслуги їх свідомими кооператорами, часто доводить не тільки до матеріальних неполадків, а й до гіршого – до моральної компромітації кооперативної справи (небезпеки тим більше загрозливої, чим менша кооперативна свідомість керівників і загалу членства).

Це загальні явища. Зустрілася з ними в перші роки війни і не надто ще міцна, слабо об'єднана українська кооперація. До цього треба ще додати особливі національно-політичні обставини, а згодом революційне безладдя, спад загальної і господарської моралі, підсилюваний перегонами демагогічних гасел та іншими перешкодами, з якими доводилося українським кооператорам змагатися і серед них будувати.

Формально-правні умовини в колишній російській імперії не дуже змінилися для кооперації під час війни. Як і до війни, без загального кооперативного закону, вимагалось окремих концесій – затвердження ради міністрів для кожного новозаснованого кооперативного союзу, затвердження статуту, а також дозволу від губернатора на заснування кожної місцевої кооперативи.

Але воєнно-господарські вимоги до кооперації та переобтяження політичної адміністрації воєнними справами частково послабили догляд і обмеження, які сковували в Росії й на Україні організаційні можливості кооперації.

Кооперативні організації виявилися корисними в обслузі воєнного господарства, а своїм громадським характером – певніші в заспокоєванні потреб цивільного населення.

Ставала очевидною потреба в союзних об'єднаннях кооператив для справ-

нішої їх діяльності й ширших можливостей у виконанні щораз більших, накладаних на них, обов'язків.

Подолавши впертий опір російського міністерства внутрішніх справ, вдалося 1915 р. провести на раді міністрів упрощений порядок і новий статут для кредитових союзів. На місцях треба було міцних фінансових центрів, які організували б на більшому терені постачання армії хлібом, промисловою сировиною, одягом, взуттям, а також утримували дрібних продуцентів у відповідній до воєнних потреб формі господарської спроможності й напруги; щоб допомагали селянству постачанням реманенту, насіння, мануфактури, — матеріалів ремісникам і домовирібникам, та щоб розділяли їхню, обмежену воєнними обставинами, кількість відповідно до ваги й повнених воєнних достав.

На Україні постає, таким чином, багато Союзбанків, крім давніших — Київського, Бердянського й Мелітопільського. Деякі з них діють на всю губернію, частіше охоплюють повіт чи й менші райони. Київський і Бердянський Союзбанки організували в часі війни постачання хліба. Інші, як ось Подільський Союзбанк у Вінниці, Полтавський, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Роменський, Глухівський, Переяславський, Кременчуцький, Чернігівський спеціалізувалися в організації постачання армії й державних продовольчих установ харчами (мука, крупа, м'ясні вироби), також тютюн, комплекти одностроїв, допоміжний воєнний виряд, як вози, упряж тощо, — залежно від господарського профілю своїх районів. Деякі з них від фінансування й посередницьких операцій переходили і до організації виробництва на власний рахунок, — не раз спільними силами зацікавлених сусідніх союзів. Так, напр., постала фабрика махорки на Полтавщині, шкіряний завод у Ромнах, великі м'ясні заводи, ремонтні майстерні й ін.

У 1916 р. на Україні було коло 20 чималих кредитових союзів. Низові кредитові й ощадно-позичкові товариства виконували завдання розрахункових станиць, але їх кількість (понад 3.000 довоєнних) не збільшувалася під час війни таким темпом, як перед тим, бо позичкові потреби селянства змаліли, а також дуже відчувалася нестача людей, здатних вести ті товариства.

Кредитові кооперативи мусіли включитися, як допоміжний апарат, у підписування воєнних позик уряду.

Значно пошавився під час війни зріст і самих кооперативних одиниць, і членства в споживчій кооперації, — особливо по великих містах при фабриках і заводах, а також на селах. Їхній розвиток зумовлювала щораз більша харчова скрута й нестача мануфактури. Споживчим кооперативам був доручений розподіл раціонованих товарів, а тому до них приставала сила-силенна "шлункових членів", які нічого спільного доти з кооперацією не мали, а навіть ставилися вороже до неї.

В городській і робітничій кооперації на Україні під час війни опинилося багато випадкових елементів, або й таких, котрі через кооперацію хотіли досягнути якоїсь іншої, ніж кооперативна, мети.

На організацію статутів союзних об'єднань споживчих кооператив влада і далі неохоче давала дозволи. Тому під час війни набирають широкого розвитку організації договірних союзів. 1916 р. було 26 районових споживчих союзів на Україні і 4.166 всіх споживчих низових кооператив (у містах часто багатокрамничних).

Під час війни ще більше посилилася співпраця кооперації з земствами і через велику нестачу людей щораз частіше перепліталися персональні обсади в кооперативних і земських установах. Кооперація часто мала допомогу від земств у посередництві їх до державних властей.

Всюди в кооперації щораз тяжче відчувалось безладдя. Були випадки, що деякі низові кооперативи мусіли через нестачу працівників навіть припинити діяльність. Терпіло діловодство, рахунковість, а влаштовувати кооперативні курси часто не було ні кому, ні для кого.

Але там, де були відповідні люди, такі посилені операції в кооперативах, зокрема в їхніх союзних об'єднаннях, збагачували кооператорів господарським і організаційним досвідом, — і, коли вдалося приєднати на працю в кооперативах вільних від воєнних обов'язків людей, деякі з-поміж них на практичній роботі набиралися розуміння ваги громадської вартості кооперації.

Назагал, без огляду на всі воєнні нестатки в кооперації, вона значно поширилася організаційно, а особливо розміром своїх господарських операцій. Великі воєнні завдання, що їх кооперація мусіла виконувати, були для неї серйозною й корисною практичною школою, необхідною для її дальших успіхів.

Однак, не було змоги рівночасно поширювати кооперативну свідомість на всі сфери, які кооперація охоплювала своєю господарською діяльністю. На Україні, до того ж, від самого початку війни були особливі заборони й утруднення культурно-освітньої та громадської праці серед населення.

1915 р. відбувся Губернський Кооперативний З'їзд у Полтаві, який маніфестаційно виявив свій український національний характер. На ньому учасники, між якими було багато селян-кооператорів, схвалили побажання організувати кооперативну школу з українською мовою навчання та винесли постанову про необхідність навчання українською мовою в школах тих місцевостей, де населення тією мовою говорить.

Подібна атмосфера була і на З'їзді Кооперативних Союзів у Києві 1916 року. З'їхалися туди національно-свідомі селяни й інтелігенти, які входили до проводів Союзів. На цьому з'їзді також "чути було переважно українську мову"; прийнято на ньому кілька резолюцій "демонстраційного характеру": вимогу шкільного навчання українською мовою й організації українських центральних кооперативних установ.

Того ж року відбулася в Ростові над Доном Конференція представників 28-ми Кооперативних Союзів, на якій з українського боку була поставлена справа "Чорноморського Експортно-Імпортного Об'єднання". Росіяни висунули контрпропозицію організації всеросійського об'єднання "Кооперативне Зерно". З того виникла на конференції гаряча дискусія, в якій взяли верх українські представники. Хоча через воєнні часи український проєкт і не був реалізований, але, — як згадує Б. Мартос, — все таки було виразно стверджено окремішність господарських інтересів України. Цей факт показував, що кооперативні союзи на Україні вже тоді згуртували коло себе національно свідомий елемент.³

Восени 1915 р. російські кооператори святкували півсторічний ювілей свого руху, беручи за його початок заснування Ризького споживчого товариства 25-го жовтня 1865 р. Ці ювілейні святкування, звичайно всеімперського засягу, дали нагоду й українським кооператорам поцікавитися історією українського кооперативного руху й використати її для активізування національної кооперативної думки. Хоча Т-во "Наша Кооперація" офіційно було заборонене, однак його члени при посиленій економічній роботі в більших осередках України набирали також досвіду й самопевності.

У Києві чималий ідейний їх гурт існував при Союзбанку, він творив тоді головний центр національно-кооперативної думки. В ньому вирішено відсвяткувати 50-річчя кооперативного руху на Україні, вважаючи його початком заснування першого споживчого товариства в Харкові 1866 р., яке мало власні почини, відмінні від традицій російської кооперації.

Утворена ювілейна комісія визначила день 6-го жовтня 1916 р. днем півсторічного ювілею українського кооперативного руху. Вона звернулася до всіх кооперативних союзів України з пропозицією відсвяткувати той день. Не відомо, чи відбулися ті святкування всюди; докладно згадує ініціатор того свята, П. Пожарський, у своїх "Нарисах" про святкування лише в Києві й Одесі.

У Києві взяв участь у святі ветеран руху Микола Левитський. Мало воно, – розповідає Пожарський, – хатній характер, бо не вдалося дістати дозволу на впорядкування ширшого громадського свята. Взяли в ньому участь рада, правління й співробітники Союзбанку та близько півтора місцевих кооператорів. Голова ради Союзбанку П. Пожарський познайомив зібраних з історією виникнення й 50-річним розвитком кооперації на Україні, а М. Левитський – із своєю кооперативною діяльністю від 1878 р. На свято надійшла привітальна телеграма від Полтавського Союзбанку. Святокове зібрання ухвалило вислати привітання найстарішому піонеру руху В. Козлову та видатному кооператору Поділля Я. Волошиновському. Вирішили також заснувати при Київському Союзбанку комісію для дослідів історії українського кооперативного руху та заснувати на відзначення п'ятидесятиріччя української кооперації – кооперативну школу із стипендійним фондом імені піонерів українського кооперативного руху.

В Одесі таке святкування організував комітет Допомоги Кооперації. У святі взяв участь старенький В. Козлов. В органі Комітету "Южный Кооператор" і одній одеській газеті були поміщені ювілейні статті; в органі Київського Союзбанку П. Пожарський опублікував нарис про півстоліття кооперативного руху на Україні (під псевдонімом "Краевой"). Більше в тогочасній пресі про ті святкування не писали. На київському святковому зібранні був також представник галицької української кооперації, д-р Т. Окуневський. Від літа 1915 р. перебували в Києві кілька старших українських громадських діячів з Галичини, яких росіяни вивезли під час відступу з частини Галичини в характері закладників. Деякі з них, за порукою київських громадян, залишилися в столиці і включилися в працю кооперативних установ. Крім згаданого Т. Окуневського й скоро померлого, восени 1915 р., сл. п. К. Паньківського, брали участь у праці й нарадах з представниками кооперації Великої України галицькі піонери: д-р Степан Федак, д-р Михайло Коцюба, інж. Іван Левинський, Микола Заячківський та ін.

Коли ж на початку революції вони повернулися додому, на їхнє місце прийшло до праці чимало галичан, котрі потрапили в російський полон з австрійської армії. Їхній новий досвід у кооперативній праці й організації мав велике значення і згодом пригодився у відбудові зах.-укр. кооперації.

Під впливом і в передчутті назріваючих подій, 26-го січня 1917 р., – ніби продовження святкувань ювілейного півсторіччя – відбулось в Київському Союзбанку врочисте засідання, на якому член правління О. Степаненко промовляв на тему "Централізм і федералізм в кооперації", голова правління Х. А. Барановський поділився з приявними спогадами про минуле кооперації на Київщині, а голова ради П. Пожарський переказав свої враження про відвідини В. Козлова в Одесі та про деякі наслідки своїх розшуків матеріалів до історії українського кооперативного руху. На тому другому зібранні ухвалили оголосити конкурс на написання історії української кооперації, а Союзбанк мав здійснити реалізацію того плану.

Це були прояви поживленої ідеологічної мобілізації, зміцнювання національних позицій українського кооперативного руху, що стояв перед великими завданнями.

У перші ж дні російської революції Тимчасовий Уряд проголосив 20-го березня 1917 р. "Закон про кооперативні товариства та їхні союзи". Про необхідність загального кооперативного закону в Росії здавна говорили на кооперативних з'їздах. Проект такого закону виготовив ще 1907 р. С. Бородаєвський, займався ним інтенсивно Другий Всерос. Кооперативний З'їзд у Києві 1913 р., 1916 р. ухвалила його Державна Дума, – але Державна Рада стримала його оприлюднення.

Новий кооперативний закон касував усі дотогочасні адміністративні обмеження організації й діяльності кооператив та їхніх об'єднань. Для заснування кооперативи чи кооперативного союзу за новим законом не вимагалось окремого дозволу, лише звичайної реєстрації статуту в Окружному Суді, підписаного принаймні семи членами-засновниками. Якщо до місяця не наступило рішення суду, не оголошені ним якісь правні застереження, то кооператива вважалась законопрочною.

Кооперативами визнавав цей закон такі товариства та їх об'єднання, що мають змінний склад членів і внесених ними капіталів, провадять свою діяльність під власною фірмою та мають за мету матеріальне й моральне добро своїх членів, здійснюване шляхом організації різnorodних господарських підприємств або праці своїх членів. Закон визначав рівність голосів об'єднаних у кооперативах членів, обмежував висоту дивіденди від внесених паїв (до 8%); він охоплював усякі види й форми кооперативної організації, які не порушували його постанов і загальної законності, давав свободу організації кооперативних союзів, договірних об'єднань і кооперативних з'їздів. 1-го вересня 1917 р. був проголошений додатковий закон, який надавав кооперативним з'їздам права юридичних осіб при умові, що вони і їх установи будуть організовані на підставі реєстрованих статутів.

Новий кооперативний закон був одним з найліберальніших кооперативних законів світу. Він, побіч факторів революційних часів, викликав поживлення розвитку кооперативної організації на території колишньої російської імперії. Очевидна річ, що в своїх загальних рамкових визначеннях сам цей закон не міг перешкодити виникненню і всяких "лежкооператив" у тих ненормальних часах революційної розрухи, бо й розуміння свободи тоді часто переступало межі всякого ладу, перетворювалося в розхитану сваволю та прикрите демагогією і цинізмом насилля.

В кінці березня 1917 р. відбувся 3-ій Всеросійський З'їзд у Москві, що його називає проф. А. Білімович "лебединою піснею вільної російської кооперації."

Він мав бути найвищим представництвом кооперативної самоуправи колишньої російської імперії та її правним заступником перед урядом. Такі з'їзди повинні б складатися з делегатів, висланих – за думкою московських кооператорів – районними з'їздами з усієї колишньої імперії. Постійним виконним органом з'їздів був обраний "Совет Всеросійських Кооперативних З'їздів", що мав дбати про організацію кооперативного руху, допильнувати його прав, боронити справи кооперації перед урядом, давати районним радам напрямні щодо їх діяльності, організувати чи налагоджувати статистику, інструктаж і догляд кооперативної праці, центральні кооперативні видання, вищу кооперативну освіту і т. д. Головою першої центральної Ради Всеросійських Кооперативних З'їздів був обраний проф. С. Н. Прокопович.

Наступний з'їзд і вибори до "Совета" відбулися в Москві, в лютому 1918 р., вже під більшовиками.

Частина членів центрального "Совета" обиралася пленумом з'їзду, інших обирали представники "районів". Українську кооперацію мали репрезен-

тувати — по волі організаторів тих революційних з'їздів — представники України, поділеної на три райони: "Южного", "Харківського" і "Юго-западного".

До 1-го і 2-го "Совета Всеросійських Кооперативних З'їздів" був обраний заочно (і без повідомлення) український кооператор М. Стасюк, від "Юго-западного району".

У такій дійсності українська кооперативна організація, яка й раніше захищала національно-федеративний принцип і право на власне союзне будівництво та його загальне представництво, не брала участі в тих революційних "всеросійських" кооперативних з'їздах і мала на них тільки спостерігачів. Бо вже — як заявлено в одній статті⁶ — "за перший рік визвольного українського руху українська кооперація перевела в життя ідею економічної й культурно-національної незалежності" й утворила власне всеукраїнське представництво кооперативної організації, покликане представляти цілість кооперативних інтересів на Україні.

Згадуючи про перший (і останній) вільний до-більшовицький "Всеросійський Кооперативний З'їзд", проф. Білімович каже, що той з'їзд "...займався найбільше політикою, постановив узяти участь у виборах до Установчих зборів, підтримувати економічну політику Тимчасового уряду й заведену ним хлібну монополію, переведення якої мала в переважній мірі здійснити кооперація".

Подаємо, також за проф. Білімовичем, думку двох сучасників, видатних кооперативних діячів, про тогочасне становище й настрої в російській кооперації, яка нездорово "розпухла" вже на початку революції, а рівночасно почала з середини розкладатись. Проф. В. Тотоміянець згадує,⁷ як то російські "...кооператори нової формації, які вийшли з лав революціонерів, шляхом демагогії заволоділи кращими становищами в кооперативному русі, повипирали з них старих заслужених кооператорів і, таким чином, використали кооперативні установи з метою агітації."

Від початку революції "новоспечені соціалісти, ведені старими політичними емігрантами вже в дні Тимчасового Уряду, обернули оті кооперативні з'їзди в свого роду політичні зборища, потураючи революціонерам, які часто були чужими кооперативному рухові"... На кооперативних з'їздах мовилося багато більше про політику всемогутніх, поборюючих себе, партій, ніж про кооперативні справи. Проф. В. Тотоміянець пише про розкладову політику більшовиків, які спочатку сперлися на меншовиків і їх ставленика М. Л. Хейсіна, а потім за їхньою допомогою відірвали від загального кооперативного руху й опанували робітничу кооперацію та утворили "незалежні" свої центри в Москві й Петербурзі.

Другий видатний російський кооператор, харківський професор А. Н. Анциферов,⁸ який виступав проти національної організації українського кооперативного руху, так характеризував внутрішній розвиток російської кооперації 1917-18 років: "Серед загального стану революційної екзальтації й нервовості старі вожді кооперації виявилися безсилим стримати процес внутрішнього розкладу й корупції. Організація російської кооперації підгнила зсередини, не змогла протиставитися революційній бурі. Основи кооперативної будови були подірвані, багато їх частин — розхитані в самих підставах".

Тому російська кооперація стала легкою здобичю більшовиків. Нові правителі, організатори й охоронці централістичної держави — російські більшовики, спочатку поділили кооперацію на загально-"буржуазну" і робітничу, а восени 1918 р. натиснули ще сильніше. Окремим розпорядженням вони обмежили заснування нових кооператив, стали забороняти й розганяти ко-

оперативні з'їзди, почали арешти й усування з посад провідних кооперативних діячів. Нібито підтримуючи спочатку робітничу кооперацію, більшовики підсилюють її безладний розвиток в напрямі інтегральної споживчої організації, коштом ліквідованих інших кооперативних видів: до її рук передають багато націоналізованих фабрик і підприємств, відчиняють для неї великі державні кредити. Одночасно деякі провідні більшовицькі діячі щораз частіше висували думку про непотрібність кооперації взагалі, бо вона, мовляв, не відповідає стримлінням і програмі революційного соціалізму.

І на Україні більшовицькі агенти старалися проникнути в робітничу кооперацію. Проти національної організації українського кооперативного руху й завершення його власного союзного будівництва виступали також російські та зрусіфіковані особи різних політичних орієнтацій у кооперативних організаціях на Україні, зокрема об'єднані коло харківського "ПОЮР-а" й відділу Московського Народнього Банку — головних експонентів московських кооперативних центрів на Україні. Їхні представники, запрошені на Всеукраїнські кооперативні з'їзди, часто заперечували компетенції і постанови тих з'їздів. Деякі брали участь у працях з'їздів, у голосуванні; їх навіть вибирали до верховних українських кооперативних установ, — але вони намагались не визнавати національного характеру, саботували директиви з Києва, твердили про їхнє "обласне" значення. Вони вважали себе залежними від всеєдиного російського кооперативного фронту, керованого московськими центрами, і для тих центрів "викачували" з України матеріальні цінності. Поведінку тих ворогів простежимо докладніше при описі перебігу "Третього Всеукраїнського Загально-Кооперативного З'їзду", змагань "Дніпросоюзу" з "ПОЮР-ом" і Українбанку з відділами Московського Народнього Банку на Україні.

* * *

Серед постійних тривог, частих політичних змін впродовж п'яти років (1917-1921), українській кооперації доводилося вести свою працю, поширювати її та оберігати здобутки. Найбільше сприятливими були для неї ще перші два роки, і тоді вона розвинула свої господарські функції, вивершила й закріпила свою організацію.

На початку революції, весною і влітку 1917 р., в початковій стадії визвольних змагань українського народу під проводом Центральної Ради, виникло багато нагод для розвитку кооперативного господарства. Тоді ще існувала можливість його розвитку, без особливих перешкод, у всіх напрямках і царинах економічної творчості, на всьому просторі України.

Важливий, особливий психологічний чинник проявився на початку революції на територіях неросійських національностей поваленої царської імперії: розпутані сили загальної великої революції виявили руйнуючі інстинкти, а неросійські національності, сповнені патріотизму і волі будувати власне державне життя, виявилися не тільки більше відпорними на демагогічні заклики "валити все", — у них, навпаки, — віджили придавлені віковою неволею творчі сили й амбіція будувати й наводити лад у власній хаті.

Правда, в перших місяцях революційного романтизму всюди було чимало примітивної імпровізації в будованні отого нового ладу, зайвої нервовості, часом браку міри й тверезої думки. На кооперативний рух також впливали подібні явища.

Важчі часи настали для українського вільного кооперативного господарства взимку й на весні 1918 р., коли почав розвалюватися фронт і самодемобілізовані військові частини та розпорошені ватаги мародерів, розагітовані, без почуття відповідальності й дисципліни, – сунули через Україну на схід, часто затримувалися на нашій землі, здебільшого через нестачу транспорту. Вони марнували й нищили не тільки військове, державне майно, а й узагалі допомагали провадити дику "націоналізацію" й "соціалізацію", створювали придатні обставини для впливу наверх усяких місцевих і заможних анархічних елементів, від яких дуже важко було ще непорядкованій, новій адміністрації захищати життя й майно громадян.

Тієї зими пережила Україна також перший напад більшовиків на нашу відроджену Державу, їхній терор і наслідки їхньої демагогії.

У 1918 р., в обставинах австрійської і німецької окупації та переміни внутрішнього політичного ладу в Українській Державі, на чолі з гетьманом П. Скоропадським, настали деякі обмеження громадянських прав і великі обтяження для народного господарства України, зумовлені й продиктовані мировою умовою. Але кооперація все ж мала змогу без особливих перешкод закріплювати свою організацію й економічні позиції та успішно змагатися з ворожими силами, які тоді почали підводити голову і їй загрожувати.

Її позиції були забезпечені не тільки більшою свідомістю мас українського громадянства, що дивилося на свою кооперативу, як на виправданій вияв здорового інстинкту самозахисту й самопомогти у ті нелепні часи; із завойованою позицією кооперації в народному господарстві мусіли вже рахуватися прихильні й неприхильні їй політичні сили.

Два перші роки революції і визвольних змагань українського народу показали, що "праця кооперації підпирається творчістю народу знизу", що коли "революція зміла централістичні і центральні установи – державу й земство, й коли зв'язок політичних і державних центрів порвався з живою силою народу, в такий час кооперація являється майже виключною силою, яка той зв'язок підтримує, яка буде державу, устоє серед бурхливих хвиль безладдя в економічному житті"...

В дальших роках змагань за відновлену українську державу – Українську Народню Республіку – через нашу територію постійно перевалювалися руйнівні господарство воєнні фронти. На великій частині України затримувалися ворожі окупаційні, малодисципліновані армії та чужа воєнна адміністрація: на заході, від літа 1919 р. – польська й румунська; все Лівобережжя весною, до літа 1919 р., опанували більшовики. Після звільнення Правобережжя й столиці України від більшовиків, проти української державності виступив реакційний генерал Денікін, з яким треба було зводити важкі бої до пізньої зими. Це становище дало чергову змогу більшовикам використати нагоду для нового натиску з півночі на Україну взимі 1919/20; після короткого успіху українців у боротьбі з ними на Правобережжі, на початку літа 1920 р., більшовики остаточно завойовали Україну, хоча ще довгий час не почували себе певними на окупованій території, постійно тривожені спалахами повстань у всіх сторонах України.

Ми подали для загальної орієнтації історичне тло подій та зазначили головні етапи насилля, жаху й руїни, що їх довелося витерпіти населенню України від загарбників у ті "лукаві роки". Далі перейдемо до докладного розгляду фактів.

Відродження власної державності не встигло закріпитися, деякі частини Української Землі зазнали її дуже коротко. Та українська кооперативна організація, розбудована в перші два роки визвольних змагань, встоялася

на всіх територіях впродовж усього часу. Вона, як державотворча сила, в найтяжчі періоди усобилювала ті визвольні змагання – і в свідомості населення, і в очах окупантів. Останні були примушені з нею числитися не лише з власного розрахунку (щоб потім використати її майно й технічний апарат для своєї мети) – вони на ще палаючій окупованій території не наважувалися розгромлювати ту громадську власність, що її населення утворило самодіяльністю, навчилося краще цінити і на місцях громадою захищати.

3. Всеукраїнські Кооперативні З'їзди й вивершування союзного будівництва української кооперації в 1917-1918 роках

Як тільки весною 1917 р. впали політичні перешкоди, що сковували самодіяльність населення, по всій Україні розпочався рух розбудови існуючих і закладання нових кооперативних організацій. Почали виникати різні кооперативні союзи, однак часто безпально, без уваги на доцільну районізацію, на забезпечення й використання кооперативних сил і коштів. Подекуди поставали в одному повіті чи районі союзні об'єднання з адекватними завданнями.

Що гірше, окремі види кооперативних об'єднань у своїх гарячкових стремліннях до розбудови часто шкодили одні другим. Непогоджене розмежування поділу й місця праці доводило до нездорової конкуренції. Розвинені під час війни торговельні операції кредитових союзів доводили до непорозумінь із споживчою кооперацією, яка сама намагалася розвинути відділи вкладів до обороту. Обое поширювали свою діяльність на обслуговування сільського господарства, закуп і переробку сільсько-господарських продуктів і таким чином виключали можливість розвитку сільсько-господарської кооперації. А її роля була дуже важлива: вона мала перебрати піклування справами громадської агрономії й деякі функції земських влаштувань. В роки революції земства не мали чим допомагати кооперативним організаціям: ослаблені, без сталого впливу податків, вони стали самі залежними від допомоги збоку кооперації.

У той час всі кооперативи захопилися організацією власного виробництва. Такі "грюндерські" стрімління кооперації були дійсно викликані необхідністю, але вони вимагали не тільки великих коштів, а й великого досвіду, що його кооператори здебільшого не мали; вимагали розважності, дружнього порозуміння й співпраці між кооперативними організаціями. Практика ж часто була протилежною до цих вимог.

Революція послабила приватну ініціативу, а в багатьох виробничих ділянках зовсім її виключила. В такі неспокійні часи приватний капітал став нездатним до громадсько-корисної, творчої праці. Заляканий небезпекою націоналізації чи соціалізації, не підготований і без можливостей пристосуватися до перемін у народному господарстві, викликаних революцією, – він послішно старався ліквідувати свої підприємства або переходив у підпілля спекуляції.

Вже початкові революційні розрухи, а потім воєнні операції, які відбувалися переважно поблизу промислових осередків і за оволодіння ними, довели до великих знишень і навіть припинення праці тих осередків.

Так само марнувалося й розтягалось нагромаджене на Україні військове майно та воєнні виробничі влаштування, які можна й треба було перебрати й переставляти на мирне виробництво. Все це спонукало кооперацію

переймати спадщину знесилоного приватного капіталу й організувати власними засобами й силами "собіпостачання". У відповідальний момент державного відродження України припало на долю кооперації величезне завдання перебудови й демократизації народного господарства, а ще трудніше – відбудувати й перебудувати українську промисловість чи бодай якусь її частину.

Для виконання цих завдань треба було в кооперативних проводах і членських масах надзвичайної напруги, свідомости їх ваги, а також великої обережності, щоб уникнути необачного марнотратства сил і коштів, загрозливих відхилень від ідейних підстав кооперативного господарства. Легке завоювання кооперацією позицій і місця в промисловості приховувало для неї і велику небезпеку. Кооперацію не повинні приманювати легкі успіхи.

Тим часом окремі кооперативи чи союзи кооператив часто купували не ті підприємства, які могли б виробляти предмети, потрібні членам і населенню їхнього району, а бралися за підприємства, що випадково, у зв'язку з війною, опинилися в даній місцевості. Часто кооперативи купували підприємство, не враховуючи того, чи можна дістати необхідні матеріали, зокрема сировину, щоб те підприємство урухомити. У подібні не-економічні виробничі підприємства слабкі кооперативні союзи не раз необачно вкладали великі кошти, залізали в борги, позбавлялися оборотних фондів і занедбували потреби власного членства. В таких операціях вони часто ставали жертвою спекулянтів, несвідомо їх підтримували. Часто сусідні союзи купували малі та ще й подібні підприємства (напр., фабрики мила, шкіряні заводи), яких позбувався великий капітал, вважаючи їх втратними чи зайвими для себе.

У тому важливому періоді організації промисловості, – про що часто писали провідні кооператори¹⁰ – треба було кооперації "не впиватися легкою побідою" і не забувати про те, чим саме вона міцна: пляновістю розбудови, кооперативною дисципліною, солідарністю та єднанням сил і засобів.

Значні, добре обладнані промислові підприємства, корисні для кооперації і важливі в народньому господарстві України, вимагали великих коштів та об'єднаних сил великих союзних кооперативних організацій, їх тісної співпраці й самодисципліни свідомого членства. Тому українська кооперація мусіла негайно подбати не лише про кращу фахово-економічну кооперативну освіту керівників, а й про поширення ідейно-кооперативної свідомости між співробітниками і масами членства. Одночасно українська кооперація, – як громадська й національна інституція, – стала перед історичною відповідальністю за виконання завдань, які від початків, у найдавніших основах її традиції, тісно спліталися з самими кооперативними ідеалами: допомагати в організації всенародньої просвіти, до якої українському народові впродовж років чужа влада насильно зачиняла двері. Як тільки впали кайдани, що сковували національно-культурні стримління, – нестача рідного друкованого слова, рідної школи, часописів і потреба на них збоку найширших мас населення були такі великі, що заспокоєння тієї духової потреби українського народу кооперація поставила на перший плян своєї діяльності. Молода Українська Держава у важкій боротьбі за незалежність не могла тоді всеціло справлятися з тими завданнями, наша влада мусіла не раз відступати під тиском ворогів з великих районів української території. Небагато могли в той час допомогти освіті на Україні і Церква й інші громадські сили.

Перед керівництвом української кооперативної організації на самому початку революції виникли такі головні завдання: впорядкувати союзне будівництво, розмежувати функції окремих кооперативних секторів і доцільно для загального добра координувати їх співпрацю; організувати власну конт-

ролю кооперативного господарства, розп'янувати поширення народньо-господарських функцій кооперації, спираючись на її реальну спроможність та на її державно-творчу роль; підготувати фахові й ідейні кадри, поглибити кооперативну свідомість і кооперативну дисципліну, разом з поширенням допомоги для заспокоєння духових потреб якнайширших кол українського населення, можливо також у скооперованих формах; налагодити, в порозумінні з державною владою, протидію спекуляції та грошовому хаосові; налагодити розподіл раціональних товарів, ліквідацію військового майна, відновлення міжнародньої торгівлі; в загально-громадському і національному інтересі було також, щоб виконання економічних зобов'язань мирового договору провадилося радше за допомогою кооперації, ніж за посередництвом приватних місцевих та чужинних агентів, бо на їх добросовісність і справедливе відношення до інтересів українського населення в той час і за тих обставин не можна було покладатись.

Ще на початку революційних подій, у квітні 1917 р. (при нагоді 1-го Всеукраїнського Національного Конгресу в Києві) провідні українські кооператори зібралися на свій Перший Кооперативний З'їзд-нараду. У ньому взяли участь, окрім київських кооператорів, представники 18 кооперативних союзів. З'їзд визнав необхідність організації Всеукраїнських Кооперативних Центрів: 1. організаційно-ревізійного і культурно-просвітнього, 2. фінансового, 3. торговельного і 4. промислового. Учасники ухвалили постанову про утворення ідейно-керівного центру української кооперації "Центрального Українського Кооперативного Культурно-Просвітнього та Організаційно-Ревізійного Союзу". Для докладнішої підготовки організації й плану праці такої верховної установи всієї кооперативної побудови України обрано Тимчасовий Комітет – власне організаційне бюро того "Коопцентру", як його згодом скорочено стали називати. Йому й доручено працю над підготовкою реалізації наміченого на тому першому з'їзді суцільного союзного кооперативного будівництва на Україні. Тоді ж ухвалили, щоб Комітет, спільно з київським Союзбанком, розпочав видання популярного щоденного часопису "Народня Воля" (виходив від травня 1917 до травня 1918 р.).

15-18 вересня 1917 р. в Києві відбувся Другий Кооперативний З'їзд, на який зібралися представники від 30 союзів. Крім полагодження деяких загально-організаційних справ, найважливішим вислідом цього другого з'їзду була постанова про заснування Українського Кооперативного Народнього Банку (скорочено "Українбанку") – центральної фінансової установи всієї української кооперації.

Однак принципове значення як для організації структури української кооперації, так і для її національно-економічної політики та ідейного спрямування мав Третій Всеукраїнський Загально-Кооперативний З'їзд у Києві, в днях 26-29 травня 1918 р.¹¹

Підготував і скликав цей історичний з'їзд Тимчасовий Центральний Український Кооперативний Комітет, з метою "вияснити сучасне становище української кооперації й вирішити питання про її організацію й дальшу діяльність."

Право участі й рішачого голосу в з'їзді мали уповноважені, по одному від кооперативних союзів, об'єднань і від споживчих кооператив (не менше десяти крамниць) та члени ЦУКК. Правом дорадчого голосу на з'їзді користувалися без обмеження всі представники зазначених кооперативних установ та їх інструкторських колегій.

Вже першого дня на з'їзд прибув 101 представник з правом рішачого голосу і 120 з правом дорадчим, від різних кооперативних установ, з усіх сторін України, а крім того – багато гостей.

Найбільше представників, – разом понад сто, – прислали великі споживчі й мішані союзи: Полтавська Спілка Споживчих Товариств і її повітові відділи, повітові й більші районні союзи Київщини, Поділля, Волині, південно-українські союзи, Союз Робітничих Споживчих Кооператив у Катеринославі; Центральний Союз Кооператив Чернігівщини; прислали делегатів і Харківський Союз "ПОЮР", і одеська агентура Московського Союзу Споживчих Кооператив. Кредитові союзи прислали 38 делегатів, 11 делегатів репрезентували раніше оформлені центральні українські кооперативні організації, 8 делегатів були від 5 комітетів і рад обласних кооперативних з'їздів. Від ЦУК-Комітету було 25 членів, обраних на Другому Всеукраїнському Кооперативному З'їзді, та кілька згодом кооптованих. Між учасниками-гостями були також представники з Галичини: А. Жук, А. Крушельницький, І. Кревецький та представник Австро-Угорського Банку, українець А. Сероїчковський; в характері гостей з'їзду були представники від польської, болгарської кооперації, від московського Центросоюзу та Московського Народного Банку

Голова правління ЦУКК і голова організаційної Комісії З'їзду Борис Мартос, відкриваючи перше пленарне зібрання й вітаючи делегатів і гостей, нагадав, що українська кооперація "народилася в негоду й виростала в люту зиму", і запевнив, що не страшні їй "ніякі шкідливі впливи, звідки б вони не походили... Я вірю, – сказав головний організатор з'їзду, – в долю нашого народу, оснований на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи, що народ наш не покладає надії ні на кого, тільки сам на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоби класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу, з легким серцем приступимо до великої праці"... З піднесенням настроєм присутні проспівали український національний гімн і почали ділові наради. Головою президії з'їзду був обраний професор М. Туган-Барановський.

Деякі справи реферували на пленарних зібраннях з'їзду, інші – на секціях: економічної політики, правничій, промисловій і статутівій; прийняті на них резолюції передавалися для дебат та для ухвали на пленарних зібраннях з'їзду.

Про першу, головну справу – "Організацію кооперації на Україні" – говорив на пленумі з'їзду Б. М. Мартос. У представленій на мапі схемі, крім трьох головних видів кооперативної організації – споживчої, кредитової та сільсько-господарської, мережі їх місцевих кооператив першого ступеня, районних і обласних союзів та вже зформованих їхніх всеукраїнських центральних союзів, – доповідач передбачував організацію окремого центрального ревізійного союзу й обласних ревізійних відділів для всіх видів кооператив; а також утворення центрального видавничого союзу та нової галузі – скооперованих для культурно-освітніх потреб населення курсів, шкіл, народніх домів, клубів, народніх університетів, хорів тощо. Такі місцеві організації мали б об'єднуватися в районні чи більші обласні союзи "Просвіт", а вони – в центральну організацію народньої освіти. Доповідач підкреслював, що "наперед ідуть духові потреби людини, потім матеріальні"; з останніх – насамперед потреби споживчі; в дальшому необхідним буде організування праці в робітничих артілях чи в організації власних господарств, їх технічного та виробничого поліпшення.

Кредитова кооперація – місцеві товариства, їхні союзи й центральна кредитова установа Українбанк, – мали бути не організацією кредитових кооператив, а організацією для задоволення кредитових потреб усіх видів кооператив.

В дальшому плянувалось вилучати, оформлювати якісь розвинені галузі в спеціальні види кооператив і їхні союзи об'єднання, як, напр., різні галузі сільсько-господарської кооперації.

Всю цю будову української кооперативної організації та її працю завершувала ідейно-керівна установа – Центральний Український Кооперативний Комітет у Києві (в скороченій назві "Коопероцентр" чи "Коопцентр").

Для ухвали з'їзду Б. Мартос подав такі основні тези:

1. – З метою пляномірного й найповнішого використання сил кооперації, необхідно розмежувати діяльність кооперативних товариств, союзів та центральних об'єднань так, щоб кожна кооперативна організація поволі спеціалізувалась на задоволенні певної галузі потреб людности.

2. – Відповідно до того повинні бути організовані кооперативні центри – кредитовий, споживчий (торговельно-промисловий), сільсько-господарський (торговельно-промисловий), ревізійний, видавничий та культурно-освітній.

3. – Торговельно-промислові центри споживчої й сільсько-господарської кооперації мусять спочатку охоплювати їх універсальні операції. Згодом, в міру розвитку кооперативних сил, мають утворюватися нові торговельно-промислові центри, які мають задовольняти окремі галузі потреб (наприклад, молочарський союз або союз для збуту яєць). Таким новим центральним союзам вже існуючі універсальні центри повинні передавати відповідні галузі своїх операцій.

4. – Кооперативна організаційна робота повинна зосереджуватися в кооперативних комітетах або радах з'їздів, – місцевих та центральному.

5. – Між кооперативними організаціями та новими демократичними земствами діяльність може бути розмежована таким чином:

а) – Земство пропагує нові види кооперації, підтримує матеріально та інструкторською допомогою ті галузі кооперації, котрі почувують себе настільки слабкими, що не можуть обійтися без сторонньої допомоги;

б) – Кооперація в своїй культурно-просвітній діяльності повинна не повторювати, а доповнювати роботу земств.

Організаційний плян Б. Мартоса намагалися під час дебат повалити захисники інтересів московських центрів на Україні (головні речники: В. Целларіус і М. Кузнецов, представники харківського ПОЮР-а, та Б. Одер – представник Харківського Кредитового Союзу). Критикуючи плян Мартоса, вони заявляли, що він, мовляв, складений по лінії політичній, а не по лінії економічній доцільності, що нові всеукраїнські кооперативні центри – "Дніпросоюз", союз споживчих союзів, Українбанк чи "Централ", верховний союз сільсько-господарської кооперації в Києві – ослабі, щоб могли незалежно від московських центрів як слід виконувати свою господарську роль; що поданий плян не враховує значення господарської сили й позиції таких давніших кооперативних організацій на Україні, як Відділ Московського Народного Банку чи Харківський Союз – ПОЮР.

Опоненти демонстративно намагалися вважати з'їзд лише обласним і не визнавати центральної ролі київських верховних союзів, бо, на їхню гадку, організаційне відокремлення української кооперації від загальноросійських центрів було шкідливим.

Виступ російських опонентів і підставлюваних ними малоросів зустрівся з гострою відсіччю переважної більшості учасників з'їзду, з діловими

аргументами багатьох дискусантів, які доводили необхідність суцільної національної організації української кооперації, з верховними центрами в Києві, та вказували на економічно шкідливу роль експонентів московських центрів на Україні й тих кооперативних організацій, що вважали себе ідейно й економічно пов'язаними з ними.

Були також голоси, які заперечували доцільність утворення окремої кооперативної організації для культурно-просвітніх потреб, бо їх значною мірою вже тоді заспокоювали культурно-освітні відділи при різних кооперативних організаціях; багато з них не слід пов'язувати з кооперацією, бо вони належать до компетенції держави чи земської самоуправи; можна їх частково включити в завдання передбачених комітетів і рад місцевих кооперативних з'їздів та їхньої найвищої надбудови – Коопероцентру (або Коопцентру).

Знаменно й передбачливо відповів Б. Мартос на ці заперечування та сумніви, сказавши, що "може кооперації прийдеться одкривати й загальні школи, коли уряд чомусь того не робитиме"...

Організаційні напрямні для української кооперації, накреслені Б. Мартосом, з'їзд схвалив без змін.

З'їзд прийняв також проект статуту Центрального Українського Кооперативного Комітету, що його реферував член тимчасового Комітету Г. Павловський; ухвалив подати урядові деякі проекти поправок до кооперативного закону, що їх реферував голова правничої комісії О. Новчин, зокрема в справі обов'язкової періодичної ревізії кооператив та про надання центральному кооперативним союзам права випуску облігаційних позик у порозумінні з Українбанком.

У справі кооперативного виробництва з'їзд прийняв такі резолюції промислової секції:

1. – Розвиток кооперативного виробництва зобумовлений двома причинами: а) державною потребою розвитку виробничої сили молоді України і б) інтересами самої кооперації, бо, для завершення її будови, кооперативне виробництво – це необхідна ступінь.

2. – Сучасний мент є слушним часом розвитку кооперативного виробництва, а тому – а) в цей мент кооперативи мусять вжити всіх заходів, щоб взяти в свої руки виробництво України, допомагаючи цим найширшим народнім масам, а також молодій державі в її економічній зміцненні та будованні нових форм виробництва; б) з тією ж метою держава повинна всіляко дбати, щоб виробні, заводи, фабрики і т. д., що переходять до держави від тимчасових, воєнного часу, інституцій – переходили до рук народу через його економічні організації – кооперативи та їхні союзи; в) з тією ж метою держава, у своєму пляні заведення нових підприємств промисловости, що будуть поставати в самостійній Україні, повинна спиратися головним чином, а де можливо, то й виключно, на кооперативи...

3. – Кооперативи і їхні союзи повинні заводити промислові підприємства тільки для обслуговування потреб людности свого району, за згодою з відповідним союзним центром.

4. – Неузгоджені виступи окремих союзів та кооператив, без загального пляну, визнаються шкідливими для кооперації, і тому плянування будівництва й ведення кооперативних підприємств покладається на центральні українські кооперативні союзи... і цим плянам повинні підлягати всі союзи.

5. – Кошти для розвитку кооперативної фабрично-заводської промисловости складаються: а) із спеціальних пайових капіталів у союзах; б) з державного кредиту; в) з облігаційних позичок, з банкового кредиту.

6. – Розподіл виробів кооперативних підприємств повинен бути зцент-

ралізований у відповідному Центральному Союзі, як для регулювання торговельного ринку, так і для плянування всього кооперативного виробництва.

Бурхливі дебати відбулися над резолюціями політично-економічної секції, що їх реферував член ЦУКК Л. М. Бобир-Бухановський. У важливіших з них, скерованих до тогочасного уряду, домагалось:

1. – Негайного розриву з російською грошовою системою і створення власної української валюти (цю вимогу підтримував своїм авторитетом вченого економіста проф. М. Туган-Барановський, всупереч схвильованим голосам кількох делегатів з Харкова, які орієнтувалися на Москву та при кожній нагоді виступали проти постанов з'їзду).

2. – Обмеження вільної торгівлі й припинення спекуляційних операцій приватних кредитових установ.

3. – Організування громадських робіт та прокладення залізниць, з метою підвищення продуктивності праці й зменшення армії безробітних.

4. – Надання кооперації права участі в державних монополіях і в розподілі їх продуктів між населенням.

5. – Учасі кооперативних представників (половини) в державних хлібних установах і участі кооперації у виконанні хлібного договору з центральними державами при умові: а) повної відсутності закупу хліба німцями за допомогою своїх агентів; б) суворого контролю над усім вивозом до центральних держав. В сучасних обставинах кооперація повинна: а) брати найактивнішу участь у закупі хліба по всяких цінах і на всяких умовах; б) закуплений хліб затримувати для потреб населення України.

6. – Ліквідація військового майна: для успішного її проведення, відповідно до державних і народніх інтересів, ця справа повинна бути передана виключно центральному кооперативним установам України; вони, маючи належний апарат у вигляді густої мережі кооперативних союзів і товариств, впродовж короткого часу зможуть розділити зліквідоване майно між населенням, чим буде забезпечена державі вчасна виплата необхідних їй грошей, а населенню – справедливий і рівномірний розподіл.

7. – В загальній резолюції цієї комісії з'їзд визнав за необхідне визначити, що "дальший розвиток економічного життя України стоїть у тісному зв'язку з загальною політикою, яка повинна бути направлена на утворення самостійної Держави і рішуче підкреслити невідповідальність сучасного уряду інтересам України"...

Загальний характер мали дві доповіді й резолюції на пленумі з'їзду в справах допомоги збоку кооперації підвищенню культури сільського господарства й організації сільсько-господарської кооперації та раціонального розмежування господарських функцій між окремими кооп. організаціями.

Чотириденні наради з'їзду закінчили учасники співом "Заповіту" Т. Шевченка.

Наради й постанови 3-го Всеукраїнського Кооперативного З'їзду широко охопили власні проблеми й тогочасні актуальні питання народнього господарства України. З'їзд пройшов у діловій атмосфері; з голосів деяких делегатів було відчутне велике довір'я громадянства до власної кооперативної організації. Адже до неї скеровувалися навіть такі справи, як розбудова залізниць (в спеціальному рефераті інж. Е. Саковича, колишнього міністра шляхів), згадувалося про заходи над шлюзуванням Дніпра, про розбудову текстильної промисловости і под. Це не були голоси кооперативних максималістів, а радше вияви тогочасної реальної необхідности й реакції щойно визволених сил. Практичні кооперативні дії розважно оцінювали потреби, завдання й можливості кооперації.

Крім трьох всеукраїнських загальних кооперативних з'їздів, у той час часто відбувалися з'їзди й поширені наради різних видів кооперації всеукраїнського значення, — як от З'їзд споживчої кооперації 20-22 квітня 1918 р., багато обласних з'їздів, що налаштовували господарську й організаційну справність і пляномірність кооперації, активізували думку й дію її керівників і свідомість членства та закріплювали її громадські й національні позиції.

В тогочасних стосунках з кооператорів виробився конструктивний тип громадських діячів, новий своєрідний соціальний стан, провідний не лише в громадсько-господарській самодіяльності села, але й щораз більше авторитетний чинник у всьому народньому господарстві, промотор розбудженого національного життя України.

Згадаємо ще про Перший Всеукраїнський Інструкторський З'їзд, що відбувся 13-17 липня 1918 р., з участю 270 делегатів активного елемента кооператорів з усієї України. В доповідях на цьому з'їзді були намічені директиви відповідальної праці кооперативного інструктора: налаштовання діловодства у всіх видах кооперації, координація співпраці, напрямні щодо вдосконалення метод інструктування, плянкової ревізії кооператив, організації статистики, розроблення засобів і матеріалів економічного досліду районів, кооперативної пропаганди, освіти, — організації курсів, кооперативних шкіл і т. д.

Багато уваги присвятив з'їзд питанню загальних культурно-освітніх завдань кооперації та ролі інструктора у їх виконанні. В окремих культурно-освітній секції відбулися змістовні наради над пляном і методами тієї праці.

З'їзд ухвалив наступні резолюції секції:

1. — Кооперативи тільки тоді досягнуть кращого економічного становища, коли буде вище піднесена кооперативна й загальна свідомість членів кооператив.

2. — Культурно-просвітня праця кооператив повинна провадитись пляномірно, за заздальгідь опрацьованим пляном, починаючи від окремих кооператив і кінчаючи інституціями, як союзи та інші центральні кооперативні установи.

3. — Культурно-просвітня праця кооператив повинна провадитись у повному контакті й єднанні з громадськими та державними культурно-просвітніми інституціями.

4. — Кооперативні союзи засновують при собі окремі культурно-просвітні відділи під керівництвом члена правління. Ці відділи дають кооперативам районних союзів матеріальну й моральну допомогу в справі організації різних курсів, лекцій, читань, бесід, театру, співочих та інших гуртків, народніх домів, кінематографів, дитячих заборонків і т. ін.

5. — Для провадження культурно-просвітньої праці в кооперативах повинен бути закладений окремий інститут спеціальних інструкторів.

6. — На місцях культурно-просвітня праця буде поставлена на певний шлях тільки тоді, коли до неї будуть прилучені всі культурні місцеві сили, згуртовані коло "Просвіт" та інших подібних організацій.

7. — З'їзд висловив побажання, щоб у кожній кооперативі була обрана окрема особа, або утворена спеціальна організація, якій було б доручено керівництво культурно-просвітніми справами.

8. — Інструктори зобов'язані допильнувати на загальних зборах членів кооперативних установ — постанов про асигнування коштів на культурно-просвітні справи.

9. — Для підготовки кооперативної свідомості серед молодого покоління, знайомство з кооперацією повинно провадитися від школи. Тому необхідно,

щоб у підручниках було відведене місце статтям, що пробуджували б зацікавлення ідеями кооперації, а також рекомендується організувати серед школярів зразкові кооперативи, відповідно до дитячого віку й місцевих обставин.

10. — Для поширення й поглиблення кооперативної свідомості серед широких кол населення з'їзд вважає потрібним звернути особливу увагу на організацію кооперативних вагонів у агрономічних валках, а також використання кінематографів. У зв'язку з цим з'їзд пропонує кооперативним установам підтримувати засноване в Києві товариство "Українфільма", яке має завдання виготовлення фільмів кооперативного й загально-наукового змісту.

11. — Кооперативним союзам належить право керівництва й догляду над культурно-просвітньою працею всіх кооператив свого району.

12. — З'їзд вважає конче потрібним скликання в найближчому часі спеціального з'їзду робітників культурно-просвітньої діяльності кооператив та позашкільної освіти взагалі. Скликання з'їзду доручається Українському Центральному Кооперативному Комітетові.¹²

Як доповнення до загально-ідеологічного реферату кооперативного інструктора Бойка "Про суть і зміст інструкторської праці взагалі й у зв'язку з сучасним ментом", з'їзд прийняв принципову резолюцію голови управи ЦУКК, Б. Мартоса, такого змісту:

"Констатуючи, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національних інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст роботи інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людности економічного знання, громадської та національної свідомості".

Ця резолюція викликала шалений спротив збоку підісланої на з'їзд "групи харків'ян", яка під кінець з'їзду намагалася "опреділити" себе окремою заявою (демонстративно російською мовою), в якій однозгідно об'єднувались і прихильники старої всеросійської орієнтації, і нових політичних перемін у Москві. В основі їх протестаційної демонстрації був закид Всеукраїнському Інструкторському З'їздові, що він, мовляв, "поставив Київ во главу кооперативного руху" на Україні і "українізацію во главу інструкторської праці"...

Важливим наслідком З'їзду було утворення Ради Інструкторів при ЦУКК, верхньої надбудови районних і обласних рад, — постійної (що 3 роки переобираної) виконної установи намічених періодичних Всеукраїнських З'їздів Кооперативних Інструкторів.

Рада Інструкторів Кооперації мала бути також підставою для організації Центрального Ревізійного Союзу та важливим допоміжним органом ЦУКК у його ідеологічно-керівних завданнях.

* *
*

Впарі з тим, як розвивалася й міцніла українська національна кооперативна організація, посилювались проти неї й підірвні заходи, керовані з Москви. Їхнім головним джерелом на Україні, звідки виходили наклепи, а навіть провокації стосовно українських кооперативних центрів у Києві і зокрема центрального Союзу Споживчої Кооперації — "Дніпросоюзу", був харківський

"ПОЮР". В його органі "Южно-русский Потребитель" та в спеціальній брошурі, що її видав "ПОЮР" з нагоди 20-літнього ювілею Московського Споживчого Союзу (в 1917 р. він обернувся у Всеросійський Союз Споживчих Союзів — "Центросоюз"), якісь невідомі серед поважних російських кооперативних кол авторів тенденційно добирали даними намагалися показати слабкість київських кооперативних центрів супроти економічної сили ПОЮР-а та Відділу Московського Народного Банку, доказувати, що Київ, мовляв, нездатний бути економічним центром, а таким центром повинен бути Харків, ближчий до Москви... Вони то обвинувачували український кооперативний рух за "вузький, непримирливий націоналізм, який вносить розбиття в єдиний демократичний фронт і ослаблює його лави", то цькували українських "соціалістів-самостійників", які, мовляв, опанували українську кооперацію. Отак провокуючи на обидва боки, вони підказували і скеровували на українську кооперацію репресії збоку австро-німецьких окупаційних властей.

Все це діялося тоді, коли під осінь 1918 р. у м. Москві й Росії взагалі більшовики почали арешти кооперативних діячів та посилили наступ на кооперацію. Українські кооператори на своїх з'їздах і нарадах не раз висловлювали кооперативну солідарність, ухвалювали протести сприводу тих більшовицьких переслідувань і насилля над російською кооперацією.

Ми не будемо докладніше зупинятися над тогочасною "дискусією" й поведінкою провідників "ПОЮР-а" та інших російських кооперативних діячів на Україні. Українська кооперативна преса часто давала їм гідно аргументовану й об'єктивними вислідами праці української кооперації доказувану відповідь. Ми тільки наведемо ще тут уривки з пам'ятної тогочасної статті-відповіді проф. М. І. Туган-Барановського — "Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри".¹³ З притаманним йому вмінням аргументувати, світової слави економіст і теоретик кооперації писав:

"Здавалось би, що таке питання й виникає не повинно. Бо коли існує Україна, український нарід, українська держава, коли існує українська кооперація, то вона мусить мати свої національні центри. Бо це ж, здавалось би, азбука кооперативної теорії. А між тим, питання це не тільки виникає, але й... викликає боротьбу, гарячі суперечки, обопільне роздратування... І через те доводиться не тільки визнати існування зазначеного питання, але разом з тим його надзвичайну важність. Бо від того або іншого розв'язання його залежить майбутність не тільки української кооперації, але, в значній мірі, і всієї української культури. Кооперація, об'єднуюча мільйони населення, являється найбільш могутнім провідником культури в народні низини. Якби українська кооперація стала ворожою до української національної культури, то цим самим вона в значній мірі підірвала б саму можливість розвитку цієї культури. І навпаки: національна природа української кооперації повинна мати могутній вплив на розвиток українських народніх верств у національним напрямі... Перед нами, таким чином, стоїть громадська проблема величезної ваги"... І далі:

"Перш за все, не можна не визнати, що національне питання належить у більшій або меншій мірі до числа тих, котрі вирішуються в залежності від таких тверджень, які не визнають логічних доказів, бо міркування ці являються початковим пунктом усього нашого розумового процесу. І дійсно, як можна довести основне твердження українського національного чуття, твердження, яке складається у признанні важливості й цінності української національної культури? Як можна довести, що українська мова, українська література, українська музика, українська розумова вдача, українські традиції й звичаї, український духовий образ, — словом, усе те, з чого складається

національна культура, — мають право на життя й дальший розвиток? Як довести це людині, яка не любить України й не відчуває себе духово зв'язаною з нею... Тому, хто не любить України, для кого Україна тільки географічне розуміння, вроді Приозерного або Центрального промислового району, тому ніякими доказами не вкладеш в душу цієї любові... З другого боку, хто відчуває себе сином українського народу, чие серце глибше й міцніше всього відгукується на явища українського громадського життя, кому миліший, зрозуміліший і ближчий над усе український нарід, український устрій життя, українська природа, того ніякими доказами не примусиш перестати... інстинктивно любити свою рідну країну і рідний нарід"...

"Один любить Україну, другий її не любить... і, звичайно, не можна не визнати права того, або іншого громадянина України вважати себе русським, любити загальноросійську культуру, не цікавитися українською культурою, як з другого боку не можна так само не визнати права за українцем понад усе в світі любити свій нарід у всіх його духових і матеріальних виявах".

"Отже, наскільки зазначена суперечка ґрунтується на різницях національного самопочуття, вона не доводить до розв'язання. Але вона може довести... до взаємної пошани національних переконань одного й другого".

Далі М. Туган-Барановський стверджує:

"Передусім необхідно визнати право за українцями бути синами своєї отчизни й працювати над розвитком української національної культури. Як я вже сказав, будучність цієї культури в великій мірі залежить від того, яку позицію кооперація займе в суперечці на Україні московської й української культури... Кажуть, що кооперація в національних і політичних питаннях повинна бути нейтральною... Але треба зрозуміти, що означає нейтральність кооперації. Нейтралітет кооперації в національній справі рівняється з цілковитою рівністю її відношень до національних різниць. Не бажано, щоб кооперативи були доступні виключно для якоїсь певної національності. Не бажано, щоб українські кооперативи не приймали в свій склад нікого, окрім осіб української національності... Наоборот, українські кооперативи повинні бути відчинені для всіх національностей, які живуть на Україні: не тільки для українців, але й для великоросів, поляків, євреїв, молдаван, німців і ін..."

"Але національний нейтралітет зовсім не викликає втрату національного обличчя. В цім розумінню кооперація, коли б це й визнавалось бажаним, не може бути нейтральною. На якій мові повинно провадитись діловодство кооператив, на якій мові слід видавати кооперативну літературу й т. і.? Як тут бути нейтральним? Коли не звернутись до міжнародньої мови есперанто, то доведеться користуватись якоюсь національною мовою. Але тим самим операція буде допомагати розвиненню тієї мови, яку вона вживає, і, виходить, буде працювати на користь тієї або іншої національної культури. Коли українська кооперація буде користуватись московською мовою, то це буде означати, що вона русифікує Україну й нищить українську національну культуру. А чи можливо це? Для тих, хто любить українську культуру й вірить в її велику будучину, в того сумніву в відповіді бути не може... Тільки свідомий ворог української культури може не згоджуватися з бажаністю національних центрів української кооперації. Для нас, українців, про це й питання бути не може; такі центри необхідні, і ось через що: негайно, з початком українського відродження, ці центри збудувались. І вони будуть рости й розвиватися, слідкуючи за зростом української культури й викликаючи цей зріст".

"Але як же повинні ставитись одна до одної кооперативи різних національних ознак? Чи не слід їм вступити в боротьбу во ім'я своєї національності, чи не слід їм іти до вигнання один одного й захоплення в свої руки

поля діяльності свого супротивника? Щось подібне було б нечуваним глузуванням над високими ідеалами кооперації, які ведуть нас до братерства й вільності"...

"І через те тридцятимільйоновий український нарід повинен мати свої кооперативні центри. Але намагання деякої частини... кооператорів московської орієнтації зробити українські центри підвладними Москві, або навіть зовсім розбити ці центри й по частках приєднати до Москви, не може бути оправданим з погляду ідеалів кооперативної незалежності й самодіяльності".

"З одного боку, країна з 30-мільйоновим населенням досить велика й потребує своїх самостійних центрів громадської самодіяльності; з другого боку – підвладність тих центрів Москві означала б повернення до того безглузкого централізму й бюрократизму, якими характеризувалася російська імперія, що представляла найбільше неприродно утворену державну організацію, яку тільки можна собі уявити, – стверджував М. Туган-Барановський. – Зараз же цей страшенний конгломерат десятків і сотень країв і націй, збитих в одну державу завоюванням і примусом, зруйнований історією – зруйнований не зовнішньою силою, а розвалений від внутрішньої негармонійності й роз'єднаності. І невже кооперація повинна брати на себе відбудування московського централізму й принести в жертву московському ідолові молоді паростки української волі?..."

А в той же самий час, в 14-му числі "Южно-русского Потребителя" в Харкові, один з меншевицьких лідерів "ПОЮР-а" (Сан) писав: "Ми думаємо, що краще єдина Росія, хоча б і монархічна, аніж окремі частини Росії, поділені на різні держави"... Заради того всеросійського патріотизму "ПОЮР" скоро примирився з більшовизмом.

4. М. І. Туган-Барановський, – його роля в українському кооперативному русі

Вище ми навели знаменний виступ професора Михайла Туган-Барановського, що боронив права і національно-визвольні стримління українського кооперативного руху.

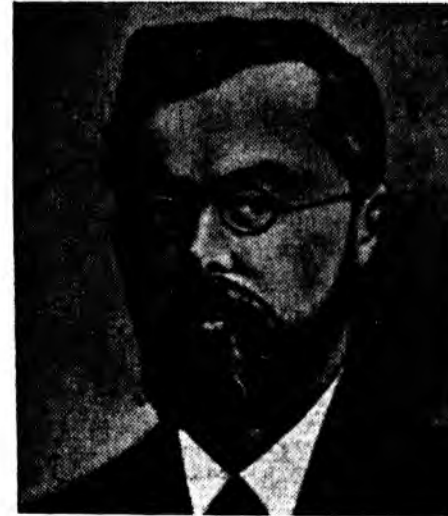
Аналізуючи зміст тієї популярно написаної статті-відповіді, можна збагнути всю глибину думки великого мислителя; у ній сама основна ідея його світогляду вкладає в підстави кооперативного ідеалу.

У висліді багаторічної наукової праці, шукань правди і суспільного ідеалу, проф. М. І. Туган-Барановський близько підходить до висновку – пізнання найвищого природного права – та додаймо, Божого права – даного й належного людині, в силу її природи, – права на свободу, на вільну волю, оскільки ця свобода погоджена з універсальним Божим законом та свободою інших людей.

У філософічній основі мислення великого вченого "свобода самовизначення особи це найвища суспільна цінність"; без неї не може бути розв'язання великої проблеми суспільної справедливості та "гармонійного погодження свободи кожного із свободою всіх". Цей ідеал лежить і в основі кооперативізму так, як його визначає М. Туган-Барановський.¹⁴ І хоча ми й свідомі,

що ідеалу досягнути не можна, однак сила його в тому, що він завжди буде провідною зіркою суспільного розвитку, вічною метою високих людських стримлінь і прагнень.

Отой ідеал вищого, етичного порядку, присущий у підставах кооперативізму, визначає йому власне й незалежне місце між соціальними системами наших днів. Це не шукання компромісу між ліберальним капіталізмом і централістичним державним соціалізмом, як дехто думає. В кооперативному ідеалі є щось вище – остаточне й абсолютне, що не має й не може мати нічого спільного з компромісом.

М. І. Туган-Барановський

Проф. М. І. Туган-Барановський приєднався до українського національно-визвольного руху з чесних мотивів, глибоко переконаний у слушності природного права на свободу й на самовизначення українського народу. Він присвятив українським визвольним змаганням велику працю своїх останніх літ, свої творчі думки до останнього віддиху. Українська наука і зокрема український кооперативний рух горді його співучастю у їхніх змаганнях та з вдячністю згадують його широко-віддану співпрацю.

М. І. Туган-Барановський народився 21-го січня 1865 р., в селі Сольонім на Харківщині. Рід його батька виводився від давніх татарських поселенців на Білорусі, – український материн рід походив з Полтавщини. Дитячі роки провів Михайло Іванович на Слобожанщині, потім вчився в київській і харківській гімназіях;

в кінці 1890-их років закінчив природничий і правно-економічний факультети Харківського університету. Це були роки важкого пригнічення виявів українського національного життя, і молодий студент напевно не мав нагод зблизитися з якимось українським середовищем громадської чи національно-культурної праці. У той час значний вплив на розвиток його громадських переконань мали ліберальні та соціалістичні російські кола й атмосфера, хоча вже й за студентських років і пізніше Михайло Іванович любив підкреслювати якийсь стихійний – український патріотизм.

Науковими зацікавленнями, зосередженими на політичній економії, молодий М. Туган-Барановський звернув на себе увагу ще в університетські роки. Відразу після закінчення студій він опублікував перші праці з тієї ділянки; вони принесли йому широкий розголос в загальноросійській науці та з великим зацікавленням були прийняті в західному науковому світі.¹⁵

Після довгої перерви в розвитку суспільно-економічних теорій, нове велике пошвавлення в науковому світі викликали марксизм і т. зв. психологічна школа в теоретичній економії. Обидва напрямки захопили молодого вченого, але він не піддався їм безкритично.

Марксизм, своїми соціально-практичними висновками більше атракційний у тогочасній Росії, спочатку більше цікавив Туган-Барановського; його довгий час навіть вважали передовим представником марксистського напрямку в російській науці політичної економії.

Та навіть в одній з перших важливіших своїх праць, а саме "Вченні про межову корисність господарських дібр", у журналі "Юридический Вестник", 1890 р., Туган-Барановський почав розвивати власну дуалістичну теорію цінності. Він критично проаналізував однобічну Марксову теорію трудової цінності й теорію межової користи психологічної школи та спробував творити з них власну синтезу. Туган-Барановський вважає, що обидві теорії не суперечні й не виключають одна другої, бо вартість господарських предметів сполучає два елементи – затрату праці на їхнє виробництво й суб'єктивне прагнення мати їх з уваги на їх обмежену кількість, на ступінь рідкості. Отож, на творення цінності, тобто центрального явища господарського процесу, впливають рівночасно об'єктивний фактор праці й суб'єктивні, психологічні мотиви.

Ця початкова настанова й переконання молодого дослідника про двобічність явищ господарських процесів були чи не вирішальними; у них він, на шляху еволюції своїх наукових поглядів, щораз більше впевнювався.

Найбільше слави принесла йому праця про "Періодичні промислові кризи", що вперше вийшла російською мовою 1894 р., але більше доступна для науки стала в німецькому виданні "Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England", 1901 р.

З великим зацікавленням і визнанням зустріли його теорію економічних криз найвидатніші вчені-економісти, і до наших часів у світовій науковій літературі вона вважається фундаментальною в досліді економічних циклів.

У цій праці Туган-Барановський доводить, що проблема періодичних криз не може бути розв'язана на підставі споживчих потреб суспільства, а лише на підставі правильної теорії ринку. Не споживчі потреби, а нагромадження капіталу визначає розміри суспільної продукції. Якесь дивно-последовна закономірна ритмічність у періодичному повторюванні економічних криз залежить від суспільної організації виробництва, яке силою своїх внутрішніх причин проходить автоматично кон'юнктурні зміни – ритмічні хитання в циклічному процесі.

1898 р. Туган-Барановський опублікував перший том праці "Русская фабрика", в якій зібрав багатющій матеріал до історії російської промисловости, з метою прослідити на ньому закономірність її розвитку. У висліді своїх наукових спостережень Туган-Барановський не бачить якогось особливого шляху розвитку й призначення соціально-економічних інституцій Росії, як це намагалися доводити російські слов'янофіли й народники.

У наступних студіях Туган-Барановський вносить важливі критичні думки в теорію суспільного розподілу. Так само, як його теорія економічних криз, так і ці думки мали свій вплив і викликали жваве зацікавлення світової науки.

Всупереч Марксові, який теорію експлуатації тісно сполучив із теорією трудової цінності, Туган-Барановський відділяє проблему розподілу суспільного прибутку від теорії цінності, натомість більше наголошує на суспільному факторі впливу.

На підставі зібраного статистичного матеріалу він доводить, що розподіл суспільного прибутку, зокрема висота заробітної плати не залежить виключно від одного фактора – продуктивності праці, а й від соціальної сили робітництва, його організованости, соціального законодавства й ін.

Туган-Барановський визнає, що не лише продуктивність праці впливає на заробітню платню та участь у суспільному розподілі, а й навпаки: висота заробітної платні впливає на продуктивність праці.

Мало якого питання з суспільно-економічної теорії не торкався Туган-

Барановський, не перевіряв і не аналізував їх, не порівнював із старанно вибіряними матеріалами з дійсности та не вносив своїх свіжих, оригінальних думок. Туган-Барановський присвятив свою увагу, дискусюваному вже довго перед тим, вступному питанню "Схеми історичного розвитку народного господарства", теорії "Паперових і металевих грошей" та ін.

Виследи тих численних студій із суспільно-економічної теорії зібрав професор Туган-Барановський у послідовну цілість у "Основах політичної економії". До 1914 р. вийшло три видання того знаменитого підручника, крім перекладів на чужі мови.

Критичний підхід ученого до теорій Маркса приводив його до щодалі то ґрунтовніших їх ревізій.

Практичні висновки з теорій Маркса скерували увагу Тугана-Барановського на дорогу "Шукання нового світу" – соціалістичного ідеалу. Він перевіряв усі соціалістичні системи до Маркса й сучасні та взяв, між ін., в оборону так зв. соціалістів-утопістів, з яких так кпив Маркс. Свідомий їх часто нереального підходу до життя, Туган-Барановський цінить їх шукання, їх шляхетні бажання й шукання в ім'я високих ідеалів суспільної справедливости. Вислідом студій Туган-Барановського в тому напрямі була низка його творів, – найважливіші з них: "Теоретичні основи марксизму", "Соціально-економічні ідеали наших днів" та ін.

Майже всі його праці швидко з'являлися і в перекладах на різні мови.

Не схильний приймати однобічні пояснювання складних явищ соціально-економічного життя, спрощування складної людської природи, багатогранного розвитку якостей і цінностей людини, Туган-Барановський доходить до висновку, що легковаження й виключання етичного моменту так у стримліннях творчої думки до правди, як і людської дії на шляху до кращого, справедливого суспільного ладу, – це хибні прямування.

Туган-Барановський, соціаліст марксистського напрямку в молодости, поступово проходить еволюцію поглядів і щораз більше схиляється вбік ідеалістичного світогляду неокантіанців. Така еволюція приводить Туган-Барановського до повнішого зацікавлення кооператизмом.

Ґрунтовні студії підстав кооперативного руху ставлять його в коло найвидатніших мислителів-ідеологів кооперації й суспільного солідаризму. Його "Соціальні основи кооперації" вийшли трьома виданнями ще до війни й були перекладені на багато чужих мов. Скорочене видання, з новим оригінальним доповненням, українською мовою підготував Туган-Барановський у 1918 р., і "Дніпросоюз" опублікував його швидко по смерті сл. п. автора, в Києві 1919 р.

Українською мовою вмістив Туган-Барановський чимало цінних статей і студій в ідеологічному журналі ЦУКК "Українська Кооперація", що його редагував від липня 1918 р., та в інших українських кооперативних журналах 1917-1918 років. Окремо опублікував цінну і на той час дуже актуальну острого: "Продукційні підприємства кооператив з точки погляду кооперативної теорії" (Київ, 1918); звертав у ній увагу на прямування кредитової кооперації по невідповідній дорозі діяльности.

Після отримання магістерського ступеня за свою працю про "Промислові кризи" і титул доктора політичної економії за "Історію русскої фабрики", Туган-Барановський був запрошений читати лекції в петербурзькому університеті, але скоро був звільнений за "вільнодумність". Довший час він був професором економічного факультету петербурзької Політехніки й Ко-

мерційного Інституту; до самої війни очолював також катедру кооперації у приватному Університеті Шанявського в Москві.

Від часу до часу приїжджаючи на Україну, Туган-Барановський брав участь у працях Полтавського земства, пробував навіть практично організувати кооперативи на Полтавщині. Від 1908 р. був заступником голови згаданого вже нами Петербурзького Комітету, що опікувався кооперацією; від 1909 р. – редактором його кооперативного органу, найкращого в тогочасній Росії, "Весник Кооперации". В 1914 р. був обраний головою того Петербурзького Комітету.

Перед Першою світовою війною професор Туган-Барановський співпрацював з професором М. Грушевським, який почав тоді широко заплановане видання енциклопедії українознавства російською мовою "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Туган-Барановський погодився бути редактором частини, присвяченої народньому господарству України. Співробітниками в запланованому виданні були Максим Ковалевський, Федір Вовк, Ф. Корш, А. Кримський, О. Шахматов, О. Русов, М. Єфименко, С. Рудницький, С. Томашівський і ін.

У 1915 р., на початку війни, коли була посилена нагінка на український національний рух у російській імперії, М. Туган-Барановський, не зважаючи на імовірні неприємності, не завагався в "Украинской жизни" в Москві, часописі, що його редактором був тоді С. В. Петлюра, маніфестаційно заявити про свою приналежність до української національності.

На початку революції 1917 р., як і багато інших, розселених по імперії вчених, видатних фахівців, вищих військових українського роду, чи походження, котрі бодай на схилі літ хотіли віддати свої знання і досвід Батьківщині й повертатись на Україну, – Туган-Барановський приїхав додому й скоро включився в працю над відбудовою відродженої Української Держави, її науки, політичного та зокрема кооперативного життя. В періоді Центральної Ради короткий час він був секретарем (міністром) фінансів. Багато запалу й праці присвятив Туган-Барановський при організації Української Академії Наук у Києві, – був головою її Третього Відділу Соціальних Наук, у якому з економістів співпрацювали: проф. В. Косинський, К. Воблий, Ф. Щербина, Л. Янопольський, Орженцький, проф. К. Мацієвич, С. Остапенко, В. Тимошенко, С. Веселовський та ін. За безпосередньою участю Туган-Барановського постав Державний Український Університет, у якому він був деканом правничого факультету. В кінці 1917 р. під його головуванням стало "Українське Товариство Економістів", яке, oprіч намічених теоретично-наукових завдань, взялося за організацію дуже потрібних тоді установ практичної праці державного значення – "Консульських Курсів", вищої школи "Українського Економічно-Адміністративного Інституту" тощо.

Професор Туган-Барановський був від початків у провіді Тимчасового Центрального Українського Кооперативного Комітету; під його головуванням проходив 3-ій Всеукраїнський Загально-Кооперативний З'їзд; потім він був обраний головою Ради ЦУКК ("Коопероцентру"), викладав на вищих Кооперативних Курсах, разом з проф. Б. Мартосом і К. Мацієвичем склав першу програму "Кооперативного Інституту" (згодом був названий іменем М. І. Туган-Барановського на пошану його заслуг у кооперативному русі, але більшовики скасували цю назву й надали Інституту ім'я М. Чубаря...).

На початку лютого 1919 р. уряд Української Народньої Республіки послав професора Туган-Барановського з надзвичайним упованням на Мирову Конференцію до Парижу, але в дорозі він занедужав і в потязі – обриваючи

на півслові статтю на кооперативну тему, – нагло помер. Поховали сл. п. великого вченого-мислителя й широко-відданого співучасника державного відродження України в Одесі.

5. Центральний Український Кооперативний Комітет (Коопцентр)

На початку революції, як тільки виникли нові можливості розбудови української кооперації, треба було негайно створити її головну ідейно-керівну організацію: для організаційного плянування кооперативного будівництва, для об'єднаного представництва всього руху, для накреслення рухові напрямних економічної політики та його ідейного самовизначення. І вже в квітні 1917 р., на Першому З'їзді представників кооперативних союзів, був утворений Тимчасовий Комітет, який мав підготувати постійну організацію такої верховної установи. Але події так скоро розвивалися, що сам Тимчасовий Комітет був змушений виконувати ролю такого верховного, об'єднуючого центру української кооперації.

Комітет провадив свою працю у 3-ох секціях: організаційно-юридичній, (тоді найважливішій), економічно-статистичній і культурно-просвітній.

За допомогою того Центрального Українського Кооперативного Комітету організувалися всеукраїнські кооперативні господарські центральні усіх трьох головних видів кооперації – споживчої, кредитової й сільсько-господарської; під впливом директив комітету щораз справніше налаштовувалася організація місцевих Союзів та міцнішали їх зв'язки з центральними союзами.

З поширенням мережі кооперативів і їхньої господарської діяльності щораз більше наявною ставала користь з об'єднаного проводу, зростав і авторитет цієї верховної установи. Це виявилось у працях та постановах Третього Всеукраїнського Загально-Кооперативного З'їзду. На ньому й ухвалили статут вже постійної організації – Центрального Українського Кооперативного Комітету, що був зареєстрований Київським Окружним Судом 8-го серпня 1918 р., з правом діяльності на всю територію України.

Статут передбачав такі права й обов'язки ЦУКК:

а) представляти українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) обороняти інтереси кооперації в урядових інституціях; в) розглядати й вирішувати всі питання, що виникатимуть в житті української кооперації; г) давати інструкторські вказівки й робити ревізії кооперативних установ; г) скликати різномодні кооперативні з'їзди і д) бути центром ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-просвітнім.

Членами ЦУКК могли бути союзи та об'єднання усіх видів кооперації, а також Ради кооперативних з'їздів (місцеві ідейно-організаційні установи, яких у той час було лише декілька на Україні). До складу Ради Комітету входили: а) одна третина членів, обираєна персонально на загальних зборах що два роки; б) другі дві третини делегували центральні кооперативні організації по 2 представників від кожної; також великі обласні та губерніяльні союзи й ради обласних кооперативних з'їздів обирали до Ради ЦУКК по одному представникові.

Рада обирала власну президію, ревізійну комісію та для поточного керування справами й діяльністю співробітників Комітету – Управу в складі не менше трьох осіб, також на 2 роки.

У днях 1-3 вересня 1918 р. відбулися установчі збори статутного ЦУКК. Відкрив їх тимчасовий голова Ради Х. А. Барановський та подав перегляд діяльності Комітету від квітня 1917 року. Далше вела збори обрана президія під головуванням проф. М. І. Туган-Барановського. Почесним головою президії збори запросили "артільного батька" М. Левитського.

Плян нової організації й діяльності ЦУКК реферував дотогочасний голова Управи Б. М. Мартос.

З привітанням установчим зборам ЦУКК виступив прибулий з Москви голова Ради Всеросійських кооперативних З'їздів В. В. Хижняков. Він закликав до кооперативної єдності, кажучи, що "Рада Всеросійських Кооперативних З'їздів має на меті об'єднати довкола себе кооперацію всієї колишньої Росії, щоб потім утворити кооперативний інтернаціонал"... На цю промову відповів з президії проф. Туган-Барановський, що українська кооперація на сучасному етапі свого розвитку не потребує мати своїм центром закордонну організацію, якою є Рада Всеросійських Кооперативних З'їздів, бо ж українська кооперація об'єднана в своєму ЦУКК; стосунки між кооперацією московською та українською можуть бути товариські, так само, як з кооперацією німецькою, австрійською, французькою, шведською, фінською і так далі.

Голова Управи Б. М. Мартос, дякуючи В. В. Хижнякову за привітання, також додав, що "українська кооперація вже йде по шляху творення кооперативного інтернаціоналу. За останній час... вона нав'язала тісніші товариські відносини з кооперацією германською, болгарською, фінською, чеською, українською в Галичині... Ми маємо надію, – говорив промовець, – що не за горами той час, коли в Києві буде скликаний міжнародній кооперативний з'їзд представників дружніх і нейтральних держав. До скликання такого з'їзду нами вжиті заходи. Таким чином ми вступили на шлях творення кооперативного інтернаціоналу"...

На третій день зборів знову з'явився В. В. Хижняков, щоб на прощання вияснити – мовляв – непорозуміння та виїхати "з добрим враженням". Тепер уже лагідним тоном виправдував той провідний російський кооператор свій перший виступ: "Нас, – сказав він, – обвинувачують у централізмі, в претенсіях панувати на Україні, однак я мушу сказати, що з фактом існування України, як держави, ми рахуємося, але нас зв'язує велика сила братерських ниток. Ви на нас дивитеся, як на чужоземців. Хіба у вас може бути інше відношення до нас, ніж раніше? Хіба від того, що ми поділені кордоном, я менше люблю Київ або менше поважаю мого вчителя проф. М. І. Туган-Барановського? Ні. Я так само люблю Київ, як і раніше, я поважаю шановного професора, мого вчителя. І от, від'їжджаючи з Києва, я хочу пересвідчитися, що ми залишимося товаришами, що нас, як і раніше, буде зв'язувати єдина мета, що ми не будемо чужинцями".

Йому знову відповіли спочатку Б. Мартос, а потім проф. Туган-Барановський.

Б. Мартос, переглядаючи історію кооперативного руху на Україні й даючи оцінку політики Москви й московських кооперативних центрів супроти України й української кооперації, відзначив усі ті перешкоди, які ставила московська кооперація українцям у їх стриміннях до організації власних кооперативних центрів – колись за царату, ... "Але навіть і тепер, – говорив Мартос, – коли ми вибороли собі самостійну державу, московські товариші вважають ці центри лише за філії всемосковських об'єднань... Так, вони філії, – казав промовець, – але філії кооперації всього світу, а не Москви. Ми вже виступили на арену міжнароднього життя, і коли Мілюковим, Керенським і Леніним, що дивляться й дивляться на Україну, як на ласий шматок, не вдасться завоювати Самостійної Української Держави, так не вбрати нас у

шори й московським кооператорам. Вони це мусять знати, але тим часом цього панування вони не зрікаються, і по Україні, разом з політичними агентами Москви, нишпорять і клевети московської кооперації". І далі: "Руйнуючи плодотворну роботу на місцях, вони й тут, на кооперативних з'їздах, в особі людей, що носять українські прізвища і ні слова не хотять знати по-українськи, перешкоджають об'єднанню кооперативних сил України. Обвинувачують нас у сепаратизмі, але коли ми чули такі слова на всеросійських з'їздах, то зараз падають на нашу голову обвинувачення в централізмі. Так, ми централісти, бо хочемо утворити один центр для всієї України, але як назвати тих, хто й тепер намагається з'єднати в одно кооперативне, культурне й політичне тіло територію від Архангельська до Дарданел, провадячи для того завзяту боротьбу зі споконвічними й природними стримліннями українського народу? Ми найдемо з ними спільну мову й будемо разом працювати, але тільки тоді, коли вони визнають нас так само, як визнають кооператорів Німеччини, Англії й інших держав, тим більше, що з кооперацією деяких країн, як от Чехія, в нас більше спільного, ніж із московською. Ми приймаємо запрошення поважаного В. В. Хижнякова на всеросійські з'їзди, але ми там голосувати не будемо. Хай визнають це московські брати й хай зникнуть таким способом непорозуміння, що перешкождали до цієї пори кооперативній роботі".

Проф. Туган-Барановський, підкреслюючи "непереможну силу історичного процесу, що привів колишню російську імперію до розвалу на її природні частини й викликав між російським і українським народом бурю пристрасти та ворожнечі"... – висловив надію, що колись ці пристрасті минуться і що "остаточний мир настане лише тоді, коли високі національні ідеї уступлять своє місце ідеалам вселюдності. А тим часом кожен нарід іде своєю дорогою й творить своє життя, відповідно власним потребам і вдачі"...¹⁶

На тих зборах ЦУКК передав привіт українському народові й українській кооперації фінляндський посол на Україні д-р Гумеріус, якому дякував член управи О. Ночвин, підкресливши, що обидва народи і їх кооперативні організації об'єднувала однакова доля до того часу та й далше об'єднуватиме їх щира приязнь.

В триденних ділових нарадах Збори підтвердили організацію праці, плян діяльності та бюджет "Коопероцентру", а також винесли постанову, що він може вступати в члени інших кооперативних організацій, якщо того вимагатимуть господарські потреби. Конкретно йшлося про обопільне членство ЦУКК і таких нових кооперативних організацій, як об'єднання будівельних кооператив "Оселя", "Українфільма" та Український Видавничий Союз "Книгоспілка". Комітет був для них ідейно-керівним об'єднанням, але для вигоди деяких своїх господарських справ входив, як член, до тих кооператив, ієрархічно нижчих від себе.

Збори вирішили передати на рішення Ради Комітету: 1. Справу оподаткування кооператив на створення "Фонду солідарности", який мав забезпечувати взаємодопомогу кооператив на випадок втрат; 2. Справи налагодження співпраці й представництва кооперації в господарських установах державної адміністрації; 3. Справу взаємостосунків і співпраці ЦУКК і Ради Інструкторів; 4. Доручили Управі виробити статут Товариства Забезпечень (страхового) та обговорити з "Централом" справу передачі йому керування кооперативним "Хлібним бюро"; 5. Збори доручили Раді приступити негайно до складення проекту організаційної високої школи – "Кооперативного Інституту", так, щоб на весні 1919 р. він міг розпочати діяльність.

Збори просили дотогочасну Управу вести справи до найближчої сесії Ради, на якій 1-2 жовтня 1918 р. постійним головою Ради був обраний проф.

М. І. Туган-Барановський, його заступником проф. К. Мацієвич, головою Управи Б. Мартос, членами Управи – А. Литвиненко й О. Ночвин.¹⁷

Ми докладніше розглянемо організацію і зміст праці "Коопероцентру", а також особовий склад, – обсаду його Відділів і комісій (на підставі повідомлень "Бюлетеню ЦУКК", що виходив нерегулярно від жовтня 1918 р.).

Спиняємося на деяких подробицях тому, що вони дають нам повніший образ цілоти тогочасних справ української кооперації та вказують на важливість проблем, які "Коопероцентр" намагався охопити, ними керувати і їх вирішувати. Організація і бодай коротка діяльність "Коопероцентру" – це важливий історичний приклад. Згадуємо також кількох видатних співробітників і співучасників діяльності "Коопероцентру" не лише для того, щоб зберегти і шанувати їх пам'ять: деякі прізвища свідчать про авторитет цієї верховної кооперативної організації, якоюсь мірою показують навіть міцнішу позицію кооперації в тогочасному народньому господарстві України.

Як на околицях України, так і в центральних установах української кооперації, – поширення господарської діяльності, її ідейно-громадські й національні спрямування приєднували до неї що далі то більше найкращих творчих сил з усіх станів свідомого громадянства. В кооперації, у солідарній співпраці, єдналися люди різних політичних переконань. Бо зростала й виправдувалася кооперативна діяльність і щодо заспокоєння найважливіших господарських потреб населення, і в намаганні її йти назустріч загально-громадським і культурно-просвітнім потребам народу; очевидно була кооперативна допомога державі в утриманні внутрішнього ладу та в перебудові суспільного й політичного життя.

Між діячами, причасними до "Коопероцентру", бачимо не тільки довгочасних українських кооперативних працівників, "старих дзвонарів", як їх жартома називали (бо вони віддавна "скликали громаду на діло"), – були між ними й видатні постаті громадського політичного життя, найбільше відомих ще при цараті представників науки; молодші з-поміж них виявили себе потім в українській економічній науці, в установах на еміграції, в західно-європейських країнах, а дехто і в світовій науці.

Головний організатор і адміністратор "Коопероцентру" – Борис Миколаєвич Мартос, старався добирати й приєднувати до співпраці фахівців, у тому числі й таких, що з їхніми громадськими та політичними поглядами він не погоджувався (а вони з його), а навіть тих, котрі були ще невиразними в настанові до самостійно-державних змагань України. Не даремно він любив підкреслювати, що навіть *"найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності"*.

Були між ними і згодом суджені на історичному процесі Спілки Визволення України 1930 року; дуже багато їх стали жертвою жадливого терору 30-их років.

Праця "Коопероцентру" відбувалася в його головних Відділах і допоміжних їм Комісіях. У Відділах працювали постійні, платні співробітники – фахівці з окремих ділянок, з доданим технічним і канцелярським персоналом. До Комісії звичайно входили члени Ради (головою завжди був член Ради, заступником один з членів Ради, секретарем хтось із постійних співробітників Відділу). На членів Комісії запрошували також відомих спеціалістів тієї чи іншої ділянки. Деякі Комісії були постійні; інші скликалися лише для розгляду й полагодження якоїсь однієї справи.

Праця й особовий склад Відділів:

1. Загальна канцелярія. У ній працював головний секретаріат Управи: секретар В. Дудич, помічник С. Драгоманів; туди ж належала і головна бухгалтерія (разом 18 співробітників).

2. Правний Відділ. Ним завідував член Управи Од. Ночвин, відомий юрист-адвокат, давній кооперативний діяч, здібна й репрезентативна людина. Юрисконсультом Відділу був А. М. Ливицький, його помічником – М. Бочарників, з двома допоміжними співробітниками.

У цьому Відділі розроблялися питання теорії й практик кооперативного права, оподаткування кооператив, загального законодавства, що стосувалося кооперативної діяльності; підготовка статутів, прав і підстав фінансування й кредиту, питання кооперативної ревізії. Відділ подавав владі меморіали в справі актуальних питань реорганізації народнього господарства, розмежування сфери впливів між діяльністю кооперації, державних господарських установ і приватних чинників; давав правну допомогу кооперативам у формі пояснень і порад (у загальній і кооперативній пресі) та у формі особистих інтервенцій у державних інституціях, у місцевій адміністрації та в частих справах утисків-арештів кооператорів, заборон кооперативних зборів, ревізії приміщень і кооперативного майна окупаційними військовими частинами. В одному з меморіалів міністрові внутрішніх справ від 3-го липня 1918 р. були описані факти утисків і з'ясована та на фактах показана суспільно-господарська, творча роля кооперації в державному будівництві України.

За ініціативою Правного Відділу вийшов проект заснування Кооперативної Ради при Міністерстві Торгівлі й Промисловости, для регулювання взаємовідносин між кооперацією і державними установами. На спільній нараді 2-го грудня 1918 р. представників центральних кооперативних організацій і доброго їх знайомого з часів минулої співпраці, – тоді товариша міністра, – С. В. Бородаєвського, була погоджена справа про утворення такої Ради. Вона мала складатися з двох представників "Коопероцентру", по одному від центральних кооперативних союзів – та з представників Міністерств Торгівлі й Промисловости, Фінансів і Земельних Справ. Рада повинна була погоджувати стосунки кооперації й органів державної адміністрації; їй мала належати законодавча ініціатива в справах кооперації, але без права втручання у внутрішню організацію й життя кооператив.

3. Статистичний Відділ. Ним завідував П. Гавсевич, його заступником був Л. Бобир-Бухановський, цікавий дослідник і референт питань економічної політики на кооперативних з'їздах, нарадах і поширених комісіях. З-поміж статистиків-дослідників, які працювали у Відділі, згадаємо І. Подольського, О. Борзаківського, М. Івченка та І. Шимоновича. Крім них, до Відділу належали 13 постійних співробітників та ще більше непостійних, виїзних і поза-місцевих, які мали доручення обслідувати на місцях союзи й працю об'єднаних у них кооператив.

Відділ провадив перепис кооператив, обслідування союзів, організував при союзах і кооперативних радах допоміжні статистичні відділи, виробляв однастайні форми рахунковості й звітування, досліджував ринок, підготовляв статистичні публікації, мав у пляні вишкіл статистиків і дослід торговельно-балянсу України.

4. Бюро Праці. Ним завідував М. Сидоренко, а допомагали йому четверо співробітників. Бюро досліджувало обставини праці в кооперативних підприємствах і засоби для їх поліпшення, а також займалося питанням забезпечення кооперативних працівників, підшукування й підготовки кооперативних працівників, давало поради в справах праці, переговорювало з професійними союзами і под.

5. Прес-Бюро. Мало за завдання ознайомлювати громадянство з кооперативним рухом у загальній і кооперативній пресі, пояснювати ідеї кооперації, відношення до державного господарства й ін. некооперативних секторів у

народньому господарстві; боротися проти нездорових явищ "лжекооператив" спростовувати неприхильні до кооперації голоси тощо.

Окремий референт цього Відділу мав утримувати зв'язок з чужинною кооперативною пресою, інформувати її про український кооперативний рух, а до української преси подавати вістки про закордонну кооперацію, допомагати налагоджувати з нею господарські стосунки. Референтом чужоземної преси був Г. Фрід, української преси – В. Ігнатієнко.

6. Інструкторський Відділ. Секретарем-організатором його був Г. Павловський; з Відділом співпрацювала обрана на Інструкторському З'їзді Рада, головою якої був Б. Мужаловський. Члени Інструкторської Ради були також на утриманні "Коопероцентру". Вони допомагали йому в утримуванні контакту з інструкторськими колегами при союзах, які інформували про становище в кооперації й для кооперації на місцях. Члени Ради, разом з Інструкторським Відділом "Коопероцентру", розробляли методи інструкторської праці як у напрямі організаційно-господарському, так і в напрямі її культурно-освітніх завдань. Передбачувався розвиток Інструкторського Відділу в окремий Центральний Ревізійний Союз чи Центральний Ревізійний Відділ при "Коопероцентрі".

7. Редакційний Відділ. Головою цього Відділу був проф. І. Туган-Барановський, завідуючим редакційними справами В. Садовський. Від липня 1918 р. видавав ЦУКК репрезентаційний ідеологічний журнал "Українська Кооперація", а від жовтня 1918 р. неперіодичний "Бюлетень", у якому поміщувались відомості про працю самого "Коопероцентру", його Відділів і Комісій, значніші реферати, постанови, статuti, обіжники і под. документи з діяльності.

8. Бібліотека-Музей. Під керівництвом Д. Пожарського, в бібліотеці збирали українську й чужинну кооперативну літературу, а в Музеї – різні свідчення й пам'ятки, що мали показувати розвиток українського кооперативного руху. Завданням цього Відділу було влаштовувати вистави кооперативної господарської й культурно-освітньої праці.

9. Відділ адміністрації Кооперативних Курсів. У ньому розробляли пляни організації й ведення кооперативних шкіл і курсів. Першим його ділом були кооперативні інструкторські курси, що почалися 18 вересня 1919 р. Про них докладніше на іншому місці.

Справами кооперативної освіти, пропаганди кооперативних ідей, допомоги кооперації в організації загальної культурно-просвітньої праці, завідував і координував їх член Управи "Коопероцентру" А. Литвиненко.

Праця в Комісіях. Тільки керівний склад Комісій був відносно стабільним. Зате склад членів мінявся залежно від зацікавлення членів Ради справами, що були на порядку нарад, та від потреби поширювати наради й працю комісій запрошуваними видатними вченими й фахівцями. Розглянемо існуючі спочатку при "Коопероцентрі" Комісії:

Фінансово-Економічна. Нею керував член Ради І. Фещенко-Чопівський, секретарем був С. Дудич. У Комісії та в ширших нарадах брали участь, між ін., такі члени Ради, Управи, співробітники Статистичного Відділу й запрошені члени-співробітники: проф. С. Остапенко, проф. П. Кованько, проф. Л. Яснопольський, проф. К. Воблий, проф. О. Мицюк, П. Гавсевич, Л. Бобир-Бухановський, Х. Барановський, А. Хотовицький, Б. Мартос, А. Головка, В. Галевич, А. Степаненко, М. Меленевський, І. Голіцинський, Є. Филипович і ін.

Особливо важливі наради цієї Комісії відбулися 24 жовтня й 28 листопада 1918 р. Головним предметом їх були дискусії над питаннями:

1. фінансування розбудови кооперативної промисловости, відповідно до

сучасних і майбутніх потреб, а також відповідальности та ролі кооперативного сектору в народньому господарстві України; 2. перспективами відбудови українського народнього господарства по війні й участь в ній кооперації; 3. тогочасним торговельним баянсом України (на підставі зібраних приблизних даних) та налагодженням господарських зв'язків кооперації з закордоном.

В наслідок обміну думок постановлено доручити Комісії організацію студій: а) джерел, засобів і фінансових метод кредитування головного кооперативного виробництва (випуск облігацій, бондів, державного кредитування, побільшення вкладів ощадностей, участь у державних монополіях і т. д.). б) Передбачуваних потреб внутрішнього ринку України й можливостей господарського обміну з закордоном, мобілізацію закордонних капіталів для відбудови народнього господарства України (лише з країн, яким Україна може дати взамін із свого господарства, без небезпеки підпасти під колоніальну залежність від них); яку свою промисловість слід і можливо найперше розвивати, щоби зміцнити власне народне господарство та його суверенність.

Вирішено послати делегації від української кооперації до західно-європейських країн та Америки для вивчення їхніх господарських ринків і переговорів у справах господарського обміну, передусім із закордонними кооперативними організаціями.

Статистичну Комісію очолював проф. К. Мацієвич, секретарем був О. Борзаківський. У ній обмірковували методологію й організацію статистичної справи, пляни статистичних обслідувань, вироблені в Статистичному Відділі й зібрані ним цифрові показники господарських проблем, районізацію розбудови кооперативного промислу і т. д.

Правничою Комісією керував адвокат Ф. Крижанівський, голова Ради Українбанку. Найбільше уваги Комісія надавала підготові проекту деяких змін у кооперативному законі та розглядові нових кооперативних статутів.

Трудову Комісію очолював проф. О. Мицюк, багато уваги присвячував їй і голова Управи Б. Мартос. Найважливішим вислідом праці тієї Комісії було виготовлення "Основ нормального колективного договору" між правліннями кооператив і їх об'єднань, з одного боку, і проводами професійних союзів – з другого.

З постійних Комісій згадати б ще Культурно-просвітню (голова В. Галевич, секретар Я. Шевченко) і Редакційну Комісію (голова проф. М. Туган-Барановський). Із спеціальних – Комісію Земельного Банку під головуванням Ф. Крижанівського, для розроблення проекту заснування такого банку і Страхову Комісію, яка виробила статут Страхового Союзу, розглядала матеріали для наладнання страхування майна кооператив, а також і життя кооператорів, методи забезпечення тощо. Очолював Комісію Д. Коліюх, активно допомагав проф. К. Воблий. У нарадах тієї Комісії над статутом і організацією Страхового Союзу брали участь і представники українських товариств забезпечень з Галичини – д-р С. Федак від "Дністра" й М. Гротер від "Карпатів"; була намічена співпраця Страхового Союзу з тими українськими т-вами страхування майна й життя в Галичині.

Треба також згадати, що з напряму діяльності Коопцентру не були вдоволені деякі кооператори-практики з центральних кооперативних союзів. Вони нарікали, що діяльність Коопцентру надто науково-теоретична, що від нього кооперація одержує мало практичної допомоги. Така опозиція виходила з нової кооперативної установи – Фінансового Комітету при Українбанку, що був утворений у грудні 1918 р. Той Комітет складався з представників центральних кооперативних Союзів і метою його було обговорювання всіх питань фінансової політики української кооперації, а також розподіл креди-

тових засобів між кооперативними організаціями. Головою Фінансового Комітету був Ф. Крижанівський.

З тієї установи часто лунала критика праці окремих Відділів Коопцентру та йшов натиск на прискіплення полагоди практичних справ, як, напр., інтервенцій в уряді в справі меліоративного кредиту й ін. державних допомог і концесій с.-г. кооперації, надання права випуску облігацій кооперативним союзам і ін.

При Фінансовому Комітеті було вирішено заснувати Фонд допомоги культурно-просвітнім і науковим установам, щоб упорядкувати цю справу. Всі звертання про таку допомогу повинні скеровуватись не безпосередньо до окремих кооперативних центральних союзів, а лише до цього фонду при Фінансовому Комітеті, а він – на підставі думки ЦУКК щодо потреби й важливості такої допомоги тій чи іншій установі – її від кооперації признавав і розділяв.

У Фінансовому Комітеті була винесена постанова про висилку й склад спільних делегацій за кордон та утворення закордонних торгових агенцій центральних кооперативних союзів. У зв'язку з цим у Фінансовому Комітеті було створене в 1919 р. Об'єднання Центральних Українських Кооперативних Союзів (ОЦУКС) для репрезентації інтересів та ведення їх операцій за кордоном.¹⁸

На утримання Коопцентру були визначені на перших установчих зборах внески від кооперативних союзів України. Висота тих внесків від окремих союзів залежала від простору господарської діяльності Союзу та засягу мережі об'єднаних в ньому менших районних союзів чи філій і місцевих низових кооператив. Хоча це й не досконалий критерій оцінки господарської сили союзів, однак він був встановлений, через тимчасову тоді відсутність докладних даних про обороти союзів.

З неповних, опублікованих у Бюлетені ЦУКК, списків тих союзів, які першими вступили в члени Коопцентру, та визначених їм внесків, можемо мати певний огляд організаційної ієрархії тогочасної структури української кооперації й розміщення значніших союзів по Україні.

До кінця 1918 р. мали внести на працю Коопцентру:

1. По 75.000 карб. – три центральні Союзи: "Дніпросоюз", "Українбанк" і "Централ".

2. По 25.000 карб. – Київський Союзбанк, Полтавська Спілка Споживчих Товариств, Поюр і Харківський Союзбанк.

3. По 15.000 карб. – Обласні союзи з засягом давнішої губернії: Центральний Союз Кооператив Чернігівської губернії, Подільський Союз Кредитових і Ошадно-Позичкових Товариств, Київський Обласний Союз і Одеський Кредитовий Союз.

4. По 10-15.000 карб. – Союзи з районом більше одного повіту, але менше губернії. До таких належали: Полтавський Союз Ошадно-Позичкових Товариств, Кременчуцький Споживчий Союз, Кременчуцький Кредитовий Союз, Житомирський Споживчий Союз, Споживчий Союз Товариств Роменського району, Роменський Кредитовий Союз та Балтський Споживчий Союз.

5. По 2.000 карб. мали вносити всі інші союзи, повітові та з меншим від повіту районом.

За відомостями Статистичного Відділу ЦУКК, наприкінці 1918 р. був такий стан усіх кооперативних Союзів у тогочасній Українській Державі:¹⁹

Види союзів:	Кредитовий	Споживчий	Мішаний	Одесько-Лоснод.	Ідейний	Невідомого характеру	Всіх об'єднань по областях
<i>По областях:</i>							
На Київщині	5	16	12	3	2	1	39
" Поділлі	3	20	–	–	2	–	25
" Полтавщині	4	10	1	–	1	1	17
" Катеринославщині	5	13	3	–	1	3	25
" Чернігівщині	8	16	12	1	1	1	29
" Херсонщині	7	16	2	–	1	–	26
" Харківщині	8	10	–	–	2	41 ²⁰	61
" Волині	1	11	1	–	1	1	15
" Таврії	4	4	–	–	–	2	10
" Поліссі	–	3	–	–	–	1	4
" Холмщині	–	1	–	–	–	–	1
Разом	45	110	31	4	11 ²¹	51	252

Крім діючих союзів, згадується ще про певну кількість тих, котрі тоді перебували в стадії організації.

Можливо, що в наступних роках постали ще нові союзи (або такі, що виникли з поділу більших, чи у висліді перемиїні філій на самостійні союзи, а також з вилучення робітничих кооператив у окремі союзні об'єднання).

Неспокійні 1919-20 роки – не були сприятливими для нормального росту й поширення мережі кооперативних союзів.²²

Борис Мартос

Ми вже цитували дещо з праць головного організатора й керівника "Коопцентру", підкреслюючи заслуги й історичну роль Б. Мартоса в українському кооперативному русі.²³

Про козацький рід Мартосів згадується в 17 ст., у Лохвицькій Сотні Лубенського полку; знаходимо видатні постаті з того роду і в "Знатному Війську" старої Гетьманщини, занотовані вони і в історії української культури 18-19 віків.

Борис Миколаевич Мартос народився 20 травня 1878 р. на Полтавщині. В м. Лубнях закінчив клясичну гімназію 1897 р. Від 4-ої кляси мусів заробляти собі корепиторством на дальші студії. В Харківському університеті почав вивчати математику. 1899 р. вступив до таємної української Студентської Громади та вбився на одного з провідних її членів.

Навесні 1900 р., на нелегальних Шевченкових роковинах молодий студент Мартос виголосив доповідь про "Соціальні й політичні погляди Шевченка".

Тоді із Студентської Громади, за ініціативою товаришів Мартоса – Д. Антоновича, М. Русова, Л. Мацієвича, Б. Камінського, Ю. Колляра, О. Коваленка й ін.²⁴ – вилонилася Революційна Українська Партія (РУП). За свідченням самого Б. Мартоса, він не належав до організаторів і керівників партії, навіть – як каже – не був її формальним членом. Проте він часто допомагав

партії в її нелегальній роботі. Влітку 1900 р. їздив до Галичини на 1-ий Український Студентський Конгрес і, повертаючись, перевіз надруковану у Львові програмову брошуру РУП "Самостійна Україна"; взимку перевіз другу пачку нелегальної літератури РУП.

У 1901 р. за участь у студентській демонстрації Б. Мартоса заарештували й вислали на 2 роки з Харкова під догляд поліції, з заборонами жити в будь-якому університетському місті. Перебуваючи вдома на Полтавщині, у 1901-03 рр., Мартос допомагав РУП у складанні й поширенні її відозв, влаштував таємні читання забороненої української літератури по селах і в гуртках середньошкільників у Полтаві; там же брав участь у таємній конференції Української Студентської Громади.

Борис Мартос

Тоді, часто перебуваючи близько народу, придивлявся молодий культурник-революціонер вже більше досвідченим оком до буденних справ народу.

В одному спогаді²⁵ згадує Б. Мартос, що до Української Студентської Громади в Харкові навідувався "артільний батько" М. Левитський та що він мав на молодих студентів великий вплив. Признається Мартос, що М. Левитський вплинув на його зацікавлення кооперацією та на практичне поглиблення суспільно-економічних знань взагалі.

Побувши влітку 1900 р. в Галичині на Студентському Конгресі, Мартос привіз звідти вже не лише нелегальну, партійну літературу. Він також виголосив у Студентській Громаді в Харкові доповідь про "Кооперативний і культурно-просвітний рух у Галичині". В Харкові, в Українській Студентській

Громаді, Б. Мартос товаришував із сином О. Русова – Михайлом та з Левком Мацієвичем.²⁶

З попереднього розділу знаємо, що саме в ті роки, коли молодий Мартос мусів покинути університет, – на Полтавщині діяла Кооперативна Комісія, організована при Полтавському Сільсько-Господарському Т-ві О. Русовим, К. Мацієвичем (вченим секретарем-агрономом того Т-ва) і статистиком Л. Падалкою. Праця тієї Комісії позитивно вплинула і на молодого Мартоса.

З таких джерел набрався молодий революціонер кооперативної свідомості і тверезої оцінки суспільно-економічного та національно-політичного становища рідного народу; з тієї дійсності і впливів формувалася його громадський світогляд.

1903 р. Мартос зміг повернутись до Харкова і продовжувати навчання в університеті. Однак, за нелегальну діяльність у Студентській Громаді та приналежність до РУП, потрапив на півроку у в'язницю.

Під впливом революційних настроїв у Росії перемагає й у РУП радикальніше наставлена група, і з неї постала нова Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП). Б. Мартос брав участь у складанні її програми та був діяльним її членом.

Та, як говорить один із старих членів тієї української соціал-демократичної партії (А. Жук), "не по словах, а по ділах"... додамо – навіть не за

партійною програмою, в яку важко ввібрати життя і його закони, треба оцінювати пізнішу діяльність та історичну роль як Б. Мартоса, так і не одного з його партійних товаришів, провідних постатей української революції 1917-20 років. І українська дійсність, і своєрідне засвоєння, розуміння та практичне примінення марксизму російськими соціал-демократами, спонукували українських соціалістів орієнтуватися радше на аналогії фінляндських, скандинавських чи швейцарських соціал-демократів.

Та і в їхніх переконаннях вирішальною була не Марксова доктрина, ні її більшовицька чи меншовицька інтерпретації. Вони беруть поняття соціал-демократизму дослівно; воно для них не порожній звук і не демагогічна приманка для зрушення мас, зловживання їх довір'ям і простодушністю. Дозріваючи в досвіді важкої боротьби, вони в переконаннях і дії шораз більше орієнтуються на власну синтезу соціальних і національних ідеалів, що її з духа народу, з його історичної долі, з його живих потреб і природних прав та реальних прагнень визначала велика пора української національної революції.

У 1905 р. молодий Мартос друкував відозви УСДРП, виступав на мітингах, навіть командував українською збройною дружиною – студентів і телеграфістів, – в околицях Харкова й Люботина виїздив на села для боротьби проти російських соціал-революціонерів.

Коли ж відшумів той перший революційний зрив, Б. Мартос закінчив університет 1908 р. Вже й перед тим учителював на всяких курсах, у приватній жіночій гімназії. О. Русов пропонував йому посаду асистента в Київському Комерційному Інституті, але продовжувати педагогічну працю заборонила Мартосові поліція, і тому він поринає в практичній економічній роботі.

1909 р. працював на Волині, як старший контролер оцінково-страхових робіт, 1910 р. працював у "Волзько-Камському банку" в Києві; знову повернувся на посаду старшого інструктора кооперації на Волинь. Щоб уникнути переслідувань поліцією, переїхав на Кубань, де брат його молоді дружини,²⁷ – полтавець Кучерявенко, – працював у кооперації.

На Кубані, в 1911-13 рр., Мартос завідував управлінням Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редакційної колегії кооперативного органу "Союз", членом дирекції Кубанського Кооперативного Банку та проводив курси для членів управ кредитових кооператив. Занедужавши на малярію, мусів покинути працю на Кубані.

У 1913-17 рр. Б. Мартос працював у Полтавському Губерніяльному Земстві, як інспектор кооперації. На тому становищі здобув собі славу в кооперативних колах усєї України. Він провадив статистичне обстеження споживчих товариств Полтавщини, багато кооперативних курсів, брав участь в організації кредитових та споживчих союзів, організував і якийсь час провадив Закупне Бюро Полтавського Земства. Для Мартоса це були важливі роки підготовки до вищих завдань у кооперації, а потім і в державному будівництві.

На початку революції 1917 р. брав активну участь у 1-ому Національному Конгресі, 1-ому Всеукраїнському Селянському З'їзді й ін. Він був обраний членом Української Центральної Ради, першим генеральним секретарем, потім товаришем генерального секретаря земельних справ.

Б. Мартос був одним з головних організаторів двох Всеукраїнських Кооперативних З'їздів, автором "Схеми кооперативного будівництва", головним організатором і керівником Центрального Українського Кооперативного Комітету, членом Надзірних Рад "Дніпросоюзу" й "Українбанку".

Крім виконання різних відповідальних обов'язків у роках 1917-19, він устигав організувати кооперативні курси, читав там лекції, викладав у кооперативній школі "Дніпросоюзу", був лектором Київського Комерційного Інституту, членом редакційної колегії ідеологічного журналу "Українська Кооперація", співавтором першої програми "Кооперативного Інституту".

За Директорії, у 1919-20 рр., Б. Мартос був міністром фінансів і головою Ради Міністрів УНР. Провів тоді закони про усамостійнення української валюти; в роки важких воєнних переходів знаходив засоби, щоб забезпечити й зберегти її вартість, утримувати державний апарат і армію.²⁸

З урядом УНР виїхав Б. Мартос на еміграцію. У 1920-21 рр. об'їхав багато німецьких міст (Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Регенсбург, Мюнхен та Гамбург), щоб ознайомитися з організацією й методами праці німецької кооперативної організації; зібрав матеріали з кооперативної теорії й практики, також щодо організації кооперативних шкіл і курсів.

1921 р. був директором Кооперативного Бюро при Українському Громадському Комітеті у Празі, організував при ньому кооперативні курси, які в 1922 р. розвинулися в "Українську Господарську Академію" в Подєбрадах, у Ч.С.Р. Був обраний доцентом Академії, секретарем її Ради Професорів. Б. Мартос був автором програм і організатором Кооперативного факультету Академії, який складався з чотирьох катедр. Для вправ і самодопомоги студентів Б. Мартос організував прикладне споживче т-во з їдальнею, а також заснував Т-во Українських Кооператорів, яке очолював впродовж 13 років.

1924 р. Б. Мартос був іменованій звичайним професором УГА, на підставі захисту праці "Теорія кооперації". У 1923/4-1924/5 був продеканом економічно-кооперативного факультету. По ліквідації УГА в 1935 р. Б. Мартос став головним співорганізатором Спілки Професорів УГА й Українського Технічно-Господарського Інституту, а в 1936/7-1937/9 був головою СПУГА і директором УТГГ.

Попри педагогічну працю й організаційні функції в тих високих школах, Б. Мартос брав участь в українських і міжнародних наукових та кооперативних конгресах, був членом і співробітником багатьох громадських і наукових організацій, як: Українське Економічне Т-во в Подєбрадах, Українська Наукова Асоціація в Празі, Т-во Українських Кооператорів, Масарикова Академія в Празі, Міжнародній Інститут для Кооперативних Студій у Парижі й ін. На кооперативні теми він читав доповіді на обох українських наукових з'їздах у Празі.

На запрошення Центрального Союзу Чехословацьких Кооператив, організував 1938-39 рр. кооперативний семінар і керував ним; досліджував хиби в праці кооператив цього Союзу та брав участь у підготові 10-річного плану діяльності цих кооператив.

Після Другої світової війни, у 1945 р., переїхав до Мюнхену, належав до організаторів Української Економічної Високої Школи та був її ректором до 1949 р.

З громадської діяльності того часу згадаємо головування Б. Мартоса в Переселенській Раді при Центральному Представництві Української Еміграції (ЦПУЕН).

Восени 1951 р. проф. Б. Мартос переїхав у Швейцарію. Разом з кількома старшими українськими й іншими чужинними політичними емігрантами, заслуженими громадськими й науковими діячами, він був забезпечений постійною пенсією швейцарського уряду. Але для рухливої, живої натури проф. Мартоса ніякова була така вигода, і він 1954 р. погодився на пропозицію наукових установ повернутись до Мюнхену і взяти участь в організації Інституту для вивчення історії й культури СРСР. Був обраний головою Наукової Ради Інституту; у 1956-58 рр. – секретар Наукової Ради, а перед тим, у 1954-57 рр. – голова Видавничої Колегії Наукової Ради. Багато завдячує проф. Мартосові науковий розвиток Інституту, зокрема Українська Секція та цінні наслідки її наукової праці.

Восени 1958 р. проф. Б. Мартос переїхав до США. Давніше обраний дійс-

ним членом УВАН і НТШ, бере зразково-жваву участь у їхній діяльності, викладає в Українському Технічному Інституті в Нью-Йорку, часто виступає з прилюдними лекціями і спогадами про змагання за Українську Державу.

3-поміж головних праць проф. Б. Мартоса згадаємо:

1. "Схема кооперативного будівництва" (в працях III-го Всеукраїнського Кооперативного З'їзду в Києві 1918 р.);
2. "Розмежування чинности кооперативних союзів" ("Українська Кооперативна", 1918 р.);
3. "Курс валюти й забезпечення її золотом" ("Нова Україна", Прага, 1922 р.);
4. "Теорія Кооперації", Подєбради, 1924;
5. "Організація й ведення зібрань" (Подєбради, 1925; перекладена чеською мовою, видав Центральний Союз Чехословацьких Кооператив, 1935 р.);
6. "Кооперативна Ревізія", Львів, 1926;
7. "Клясифікація кооператив" ("Наукові Записки УГА", т. I. і в "Revue Intern. des Etudes Cooperatives", Paris, 1937);
8. "Межі розвитку кооперації споживачів" ("Наукові Записки УГА", т. II. та в "Revue intern. des Etudes Cooperatives", 1936);
9. "До методи студювання кооперації" ("Економіст", Подєбради, 1928);
10. "Відбудова української кооперації" (Збірник "Сільське Господарство України", Прага, 1942).

Багато цінних думок і досвіду, зокрема кооперативного, знаходимо в доповідях і статтях наукового й мемуарного характеру, що їх впродовж довгих літ містив проф. Б. Мартос в українській і чужомовній загальній і фахово-кооперативній пресі.

Самий перелік фактів з громадської діяльності Б. Мартоса свідчить про його службу Україні, визначає йому місце між найвидатнішими діячами українського кооперативного руху.

В біографії і праці Б. Мартоса знаходимо чимало аналогій з життям його ровесників та провідних інтелігентів інших національностей, які з революційних гуртків молодости через досвід "малих діл" у кооперації приходили до державного будівництва (згадати б тільки президента відродженої Польщі Станіслава Войцеховського чи славного фінляндця Вайно Таннера й ін).

Індивідуальність формату Б. Мартоса зустрічає, звичайно, на своєму шляху противників, критиків і т. п. Бо тільки пересічні люди їх не мають. Мав їх, знаємо, чимало і проф. Б. Мартос, але годі було його стримати в організаційному розмахові, в творчому ентузіязмі. Навіть противники визнають його сильну волю, відвагу, велетенську енергію, витримку (включно з доріканню йому впертістю, якою часто мусів перемагати труднощі) – бо вона проявлялася "в стилі захопленого мистця" та часто давала корисні наслідки.

На практиці "малих діл", до яких він ставився з великою пошаною й запалом, як і до значних, виробив собі Мартос величезний досвід. Борис Миколайович – кажуть – це вроджений адміністратор "і то строгий адміністратор", який уміє завести в громадському ділі лад і дисципліну, постійно їх зберігати, вміє дисциплінувати інших прикладом власної самодисципліни.

Своїм студентам-кооператорам часто, бувало, пригадував, що й у громадській кооперативній організації "керівником може бути тільки людина сміла, з сильною волею й твердим характером, яка б при невдачах не падала духом, а певна в вірності вибраного шляху йшла б до поставленої мети, підбадьорювала слабодухів"...²⁹

Це й становить ідеал і дороговказ життя та громадської праці самого Бориса Мартоса.

6. Споживча кооперація та її центральна організація – Дніпровський Союз Споживчих Союзів України (Дніпросоюз)

На 1-ше січня 1917 р. на території України, що входила до складу колишньої російської імперії, було всіх 4754 споживчих кооператив. Порівнюючи з роком 1905, кількість їх збільшилася в 9 разів; вони об'єднували близько 1.350 тис. членів.³⁰

Революція дає ширший простір і волю для кооперативної самодіяльності, і споживча кооперація розвивається в той час особливо швидко. Це викликане ще й тією обставиною, що війна й революція викликали велику нестачу товарів першої необхідності, а кооперативи були стримуючим фактором у зрості цін і найбільше успішним засобом у боротьбі проти спекуляції; через них відбувався і розподіл раціонованих товарів між населенням: соли, нафти, цукру, сірників, мануфактури, шкіри, чаю, тютюну, залізних і будівельних матеріалів і т. д.

В кінці 1919 р. кількість споживчих товариств на Україні сягала близько 15.000. Вони об'єднували коло 4 млн. членів. А коли вважати, що на кожного члена припадало в середньому 3-4 членів його родини, то виходить, що споживча кооперація охопила тоді понад 12 млн. осіб або коло 60% усього населення України (в межах, про які тут мова). Її союзне будівництво, так довго придушене, закривалося з усією силою. На початку 1917 р. було 134 споживчих союзів, – між ними 1 центральний, 4 більших обласних, 124 районних та 5 міських.³¹

Споживчі товариства своєю величиною й характером та членським складом ділилися на сільські, городські, містечкові й робітничі, при фабриках і на залізницях.

Окремі національні групи, які жили в деяких областях України компактно, творили свої споживчі т-ва й інші кооперативи з виключним чи переважним своїм національним складом, як от жиди (їх тоді було близько 7% на Україні за російської займанщини, а на Правобережжі – Київщині, Поділлі, Волині їх жило коло 12,47% усього населення). Жиди мали свій окремий мішаний "Київський Крайовий Союз Кооперативних Товариств", який 1918 р. об'єднував споживчі, кредитові й ремісничо-виробничі кооперативи; всіх разом 94, з загальною кількістю 67.559 членів, в тому числі 26 споживчих товариств з 7.808 членами. Союз цей був членом Всеукраїнської Центральної Споживчої Організації "Дніпросоюзу".

На Слобожанщині, де кількість росіян доходила до 21%, були теж подекуди їхні окремі національні кооперативи; на Катеринославщині траплялися грецькі, вірменські, на Херсонщині німецькі, на Правобережжі подекуди й польські (там було тоді 1-2% польського населення).

Щодо станова-соціальної різниці, то чисельна була робітнича споживча кооперація. За приблизними підрахунками в 1918 р. було 340 робітничих, переважно споживчих кооператив, об'єднаних у свої окремі чотири союзи, з ось таким розміщенням: на Катеринославщині (в її тогочасні межі входив і Донецький Басейн) було 157 робітничо-споживчих кооператив (у Слов'янському районі 30, Грیشинському 16, Юзівському 25, Слов'янсько-сербському 60, Катеринославському 25); на Херсонщині 51, на Харківщині 30, Полтавщині 25, Чернігівщині 12, у Таврії 11; залізничних споживчих товариств було близько 25, при цукроварнях – 30.

На ґрунті споживчої робітничої кооперації на Україні змагалися носії постанов Всеросійського робітничого кооперативного з'їзду в Петербурзі 15. 7. 1917 р. та ін. партійних (які вимагали "ідейного відокремлення" від

загально-громадських кооперативних організацій) – із стримліннями української Соціал-Демократичної Партії організувати соціально здиференційовані робітничі кооперативи в окрему групу, об'єднану із загально-українським професійним рухом і суцільним національним кооперативним будівництвом України. З того боку плянувався Всеукраїнський З'їзд робітничої споживчої кооперації. Справам національної організації української робітничої кооперації чимало уваги присвячували київські "Робітнича Газета" й "Боротьба".

Тому, що південно-східні терени України скоріше захопили більшовики, там на з'їздах і нарадах скоріше виявилися стримління відокремити споживчу робітничу кооперацію. Постає її окремий Донецький Союз. Організаційно-господарську обслугу споживчої робітничої кооперації на Лівобережжі взяв був на себе харківський союз "Поюр", який утворив спеціальний відділ робітничої кооперації.

У більших містах великі, багатокрамничні споживчі кооперативи мали національно-мішаний характер. Їх керівники, часто вороже наставлені до національних українських державних змагань і організації суцільного національного кооперативного будівництва, намагалися оминати об'єднання в центральній споживчій організації України. У порозумінні й за допомогою об'єднання в таких обласних союзах, як харківський "Поюр", одеський "Одосоюз" та частково і Центральний Чернігівський Союз, вони старалися втримувати організаційний зв'язок із московським "Центросоюзом".

У самій столиці, в Києві, було близько 100 великих споживчих товариств. Деякі з них нараховували по кільканадцять і кількадесять тисяч членів. Т-ва об'єднувалися в "Київському Т-ві Гуртових Закупів – Городський Потребитель". Більше національно-свідомого українського робітничого й міського членства мали такі міські споживчі кооперативи в Києві, як "Народная Торговля", "Жизнь", "Робітник".

Головну масу суцільно об'єднаної української споживчої кооперації творили сільські споживчі товариства та їхні союзи, – повітові, районні чи такі, що мали більший від повіту засяг діяльності.

Щоб мати бодай приблизну уяву про більш-менш типові категорії споживчих товариств та різні щодо величини господарської сили й організації їхні союзи об'єднання того часу, подаємо кілька цікавіших прикладів.

Балаклеєвське Споживче Т-во, Черкаського повіту. – "ґрунт для кооперативного розвитку в селі дуже гарний" – читаємо в дописі про це т-во.³² "Багато селян працює на залізницях та на цукроварні. Взагалі населення більш-менш люди розвиті, до організації прихильні, по укладі життя та споживання рівняються з містечковими"...

Споживче т-во існує від 1912 р., об'єднало 668 членів, обслуговує більше 10.000 людности в 3-ох крамницях.

За 1917 рік продало краму на 416.189 крб., чистого прибутку мало 20.731 крб. Загальні збори розділили прибуток так: 3.985 крб. (20%) відклали до запасного фонду, 2.000 (10%) в основний капітал, 264 на дивіденди від вплачених уділів, 3.619 на товарів звороти членам (по 0.04 від 1 крб. закупів), 407 крб. на звороти не-членам (по 0.02 від 1 крб. закупів), на Народній Будинку 1000 крб., на Кооперативний Інститут 100 крб., на майбутню лікарню 500 крб., на телефон 1.000 крб., на заплановану кооперативну школу в м. Смілій 800 крб., на кооперативні курси в Смілій 700 крб., на допомогу учням, дітям кооператорів, 1.000 крб., на кооперативи, зруйновані війною – 200 крб., на допомогу родинам, які потерпіли від війни 300, на опіку над інвалідами 100, на допомогу жертвам революції 300, на Фонд закріплення землі й волі 500, на додаткову винагороду правлінню, ревізійній комісії й працівникам т-ва 2.000 крб., на бібліотеку й ін. – 502 крб.; аванс у кредитовий фонд – 1.455 крб.

Товариство "Задруга" в місті Олександрівську, на Катеринославщині, мало на 1 січня 1918 р. баянс на 500.000 крб., а його оборот за 1917 р. доходив до 2 мільйонів. У 1918 р. воно за перших 4 місяці зробило обороту до 2.5 млн.; само купило 50 акцій "Українбанку".

Одно з міських товариств середнього типу, – Мелітопільське споживче Т-во "Єдиненіє" на 1 січня 1918 р. мало 2.877 членів, до червня 1918 р. збільшилася кількість членів до 3.094 осіб. Пайових внесків т-во мало 38.513 крб. За 1917 рік продано товарів на 302.902 крб. Баянс т-ва на 1. 1. 1918 р. був 106.791 крб., на 1. 6. 1918 р. – 248.101 крб.³³

Любецьке Споживче Т-во на Катеринославщині (Рождественська волость, Олександрівський повіт) постало під час війни. На 20 червня 1918 р. мало 350 членів. За 1917 рік продало різного краму на округло 250.000 крб. Крім того, доставило хліба для війська на 1 млн. крб. і заробило на цій операції 40.000 крб. Т-во мало крамницю, вальцьовий млин, молотарку з електричним погоном; плянували будувати олійницю. Т-во було членом Олександрівського Споживчого Союзу.

Олександрівський Союз почав організуватися весною 1918 р. і до червня об'єднав 47 споживчих т-в, тобто половину всіх у повіті. На одно з об'єднаних у Союзі Споживчих т-в припадало в середньому 250 членів.

Середній пайовий капітал сільської споживчої крамниці до війни становив 1.430 крб., середній річний оборот 13.500 крб., членів на одно т-во припадало в середньому 93. Під час війни і на початку революції, коли кооперативи не гналися за зисками й збивали ціни, кількість членів споживчих т-в значно зросла. У 1918 р. сільські споживчі т-ва часто мали 500-600 членів, 2-5 і більше тисяч пайового капіталу, 30-50-100 і більше тисяч карб. річного обороту.

З союзних об'єднань подамо деякі вимовні дані про 2 великі обласні союзи.

Полтавська Спілка Споживчих Товариств. Початки її сягають місяця лютого 1915 р. Заснування Спілки підготувала Кооперативна Комісія при Полтавському Сільсько-Госп. Т-ві. Тому, що для заснування союзу споживчих т-в важко було отримати дозвіл від міністерства, вирішили заснувати, за дозволом губернатора, на статуті звичайних місцевих споживчих т-в "Товариство Оптових Закупів" у Полтаві. До нього прилучилося 23 сусідні споживчі т-ва, із збірним пайовим капіталом 1.500 крб. (рос. рублів).

Восени 1915 р. вдалося оформити це Т-во у статутівий союз "Полтавську Спілку Споживчих Товариств" (ПССТ).

Первісне Т-во Оптових Закупів за 9 місяців своєї діяльності в 1915 р. згуртувало 46 членів – сусідніх споживчих т-в, з пайовим капіталом 3.053 крб.; зробило на 270.801 крб. обороту, з чистим прибутком 12.771 крб. На кінець 1916 р. Полтавська Спілка мала вже 117 членів – споживчих т-в, 22.748 крб. пайового капіталу і 1,673.836 крб. обороту.

На 1 січня 1918 р. Спілка об'єднувала 286 членів-товариств, з пайовим капіталом 92.778 крб., а обороти її досягли 10,777.323 крб.³⁴

У 1917 р. вплив ПССТ виходить поза межі повіту, вона охоплює своєю господарською організацією й обслугою Хорольський, Кон-градський, Зіньківський, Кобеляцький та ін. повіти. Спілка засновує свої відділи в Лубнях, Золотоноші й Прилуках (вони самі об'єднали 309 членів-товариств своїх районів). На 1 січня 1918 р. до складу ПССТ входило 374 сільських споживчих товариств, городських 27, містечкових 11, ремісничих 5, товариств працівників залізниць і різних установ 22, 3 повітові союзи й 3 філії.

У році 1918, до вересня, Спілка зробила 32,291.658 крб. обороту при 683.824 крб. власних капіталів.

Нездоровим явищем Полтавської Спілки, як і багатьох кооперативних союзів того часу, було те, що в торгових оборотах вона спиралася в першу чергу на позички, які становили 84% її оборотових засобів.

На одного її члена – споживче т-во – припадало в 1918 р. в середньому 209 крб. внесених паїв, а середній закуп товарів у Союзній Спілці сягав 24.196 крб. на товариство; в середньому це становило тільки 27,1% усіх закупів окремих об'єднаних товариств у Спілці, а решту закуповували вони з некооперативних джерел.

Тому загальні збори Полтавської Спілки у вересні 1918 р. вирішили вжити заходів для зміцнення власних фінансів Спілки, скріплення кооперативної вірності членів і їх кооперативної свідомости, підвищення висоти уділів у низових кооперативах, пайових внесків до Спілки, залежно від висоти оборотів т-в, налагодження Інструкторського Відділу й побільшення його кількісного складу (до 11 осіб). Керівником Інструкторського Відділу Спілки був відомий історик кооперації П. Височанський.

Від жовтня 1918 р. Спілка почала видавати дуже добре редагований журнал "Полтавський Кооператор".

При Спілці організовано Промисловий Відділ для плянування й організації власних промислових підприємств: фабрики солодошів, шкіряного заводу, фабрики взуття та ін. Полтавська Спілка була одним з найважливіших акціонерів великих підприємств кооперативних централей. У Полтаві мала Спілка власний готель для приїжджих кооператорів, свою друкарню, великі складові магазини при залізниці в Полтаві й по повітах.

Для допомоги Спілці в її кооперативно-організаційній і культурно-освітній діяльності постала влітку 1918 р. Полтавська Кооперативна Рада, обрана на Всеполтавському Кооперативному З'їзді.

Кооперації на Полтавщині в ділі організації культурно-освітньої справи належало перше місце у всій Україні; вона була зразком для інших областей. Бо кооперація Полтавщини помагала культурно-освітнім справам і установам не лише коштами. В інструкторських колегіях, в окремих культурно-освітніх відділах при кооперативах і союзах відбувалося плянування культурно-освітньої роботи; вони часто ініціювали створення нових культурних організацій і установ, скликання з'їздів "Просвіт" і т. д. До цієї справи ми повернемося.³⁵

Тут ще наведемо декілька даних про асигнування споживчих кооператив на культурні потреби. З надісланих до Полтавської Спілки Споживчих Т-в звітів від 131 об'єднаних споживчих товариств довідуємося, що 100 із них відрахували із своїх прибутків у 1917 р. 104.913 гривень на утримання "Просвіт", Народніх Домів, громадських бібліотек, на стипендії учням, на кооперативну школу в Полтаві, Кооперативний Інститут і т. д.

Загальні Збори самої ПССТ у вересні 1918 р. постановили виплатити з чистих прибутків допомоги:

На допомогу середнім школам, які поставали по селах	150.000 крб.
На українську Павленківську гімназію в Полтаві	30.000 "
На утримання Центрального Українського Кооп. Комітету	50.000 "
На утримання Полтавської Кооп. Ради	10.000 "
На пай до Всеукраїнського Видавничого Союзу	20.000 "
На Кооперативний Інститут у Києві	50.000 "
На Кооперативну Школу в Полтаві	20.000 "
На Історично-філологічний факультет у Полтаві	30.000 "
На 5 стипендій учням, дітям незаможних кооператорів	20.000 ³⁶

3-поміж найбільше національно свідомих, із давніми кооперативними традиціями, подібними до Полтавщини, культурно-освітніми заходами визна-

чилися також Уманський повіт на Київщині, обидва Вінницькі Союзи – споживчий і кредитовий на Поділлі, Конотопський Союз, обидва Кременчуцькі Союзи й ін.

Центральний Союз Кооператив Чернігівської губернії – обласне об'єднання союзів і товариств різних видів, почав свою діяльність у грудні 1917 р.

До 1 січня 1914 р. на Чернігівщині було 622 кооперативи, – в тому числі 245 споживчих, 257 кредитових і 120 сільсько-господарських товариств кооперативного й освітнього типу.

До липня 1918 р. Центральний Союз Чернігівщини об'єднував 1.305 споживчих т-в, 300 кредитових, 80 ошадно-позичкових, 136 сільсько-господарських і інших, – усіх 1.829. Найдіяльніше Союз провадив споживчо-торговельні операції. Обороти його за 1918 р. (до 1 липня) становили 23,029.125 крб. в активах і 5,811.663 крб. в пасивах; пайовий капітал Союзу – 109.000 крб. Цей обласний Чернігівський Союз об'єднував 20 союзів різного виду й засягу діяльності, зокрема споживчі: Борзенський, Глухівський, Гомельський, Городнянський, Конотопський, Козелецький, Кролевецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибівський, Остерський, Сурожський і повітовий Чернігівський; кредитові: Новгород-Сіверський, Ніжинський, Новозибівський, Почепський, Сосницький, Глухівський і Раду Кооперативних З'їздів Чернігівщини.

1918 року Чернігівський Центральний Союз заходився організовувати продуцентів тютюну й будувати велику тютюнову фабрику.

Вплив і симпатії Центрального Чернігівського Союзу ділилися. На зборах Союзу влітку 1918 р. ухвалено вступити в члени всеукраїнських центрів – ЦУКК, "Дніпросоюзу", "Централу", Всеукраїнського Видавничого Союзу, а також до Харківського "Поюру". Вирішено також збільшити акції в "Українбанку" до 800 і в Московському Народньому Банку до 600 та нарівні користуватися російською й українською мовами в діловоденні об'єднаних кооператив.

Деякі союзи, об'єднані в Центральному Чернігівському Союзі, належали безпосередньо і до центрального Споживчого "Дніпросоюзу" в Києві. Одним з таких споживчих союзів Чернігівщини був, напр., чималий Гомельський Союз, який об'єднував 176 споживчих т-в, на всіх близько 200 у повіті. Свою діяльність він почав з договірною об'єднанням весною 1915 р. На 1 липня 1918 р. мав 29.585 крб. основного капіталу, 18.518 крб. запасного, 13.204 вступних і пайових внесків; за півріччя 1918 р. мав 8,236.319 крб. оборотів. Цей союз мав велику фабрику одягу, куплену з ліквідованого військового майна. У своєму районі Гомельський Союз мав 5 складниць; допомагав утримувати Народній Дім у Гомелі й Кооперативний Музей при С.-Г.Т-ві. Своєю кооперативною організацією старався цей союз охопити деревообробну промисловість, для якої були сприятливі обставини в районі, переробку грибів, овочів і под.³⁶

З таких значних споживчих союзів назвемо ще Катеринославський Союз Споживчих Товариств, Херсонський, Кременчуцький, Вінницький Союз, азсоюзів середнього типу – Смілянську Спілку Споживчих Т-в на Київщині, Бахмутський Союз Споживчих Т-в на Катеринославщині, Житомирський і Рівенський Районні Союзи Споживчих Т-в на Волині.

До середнього типу належав і Тульчинський Союз на Поділлі, який об'єднав 102 споживчі Товариства, мав велику м'ясну фабрику й холодильню, розвивав жваву культурно-просвітню діяльність у повіті, допомагав Кришенській агрономічній школі, сільським "Просвітам" і т. д., – а також такі подільські споживчі союзи, як Гайсинський, Немирівський, Тростянецький, Бершадський, Ямпільський і ін., (обороти по продажі товарів за 1917 рік у деяких доходили до 10 млн. карбованців).³⁷

Серед несприятливих обставин початку революції виникали споживчі союзи часто без будь-якого пляну, без попереднього вивчення господарських умовин, потреб і можливостей розвитку, без відповідної підготовки місцевих кооператорів; часто в одному повіті засновувалося кілька дрібних союзів, і райони сусідніх союзів переплутувалися.

Поставали мішані союзи, виникали нездорові явища конкуренції, необачного "грюндерства", часто непосильного для малих союзів. Далекі від великих торгових центрів, вони мусіли користуватися некооперативним посередництвом, особливо хижацьким у такі періоди. Тому не дивно, що вони самі не завжди могли розраховувати на належну кооперативну вірність і дисципліну збоку об'єднаних низових кооператив та значний вплив на регулювання ринкових цін.

Наміченого порядку триступневої організації будівництва Споживчої кооперації часто не дотримувались на практиці. Плянувались – 1. Низові, місцеві товариства, 2. Районові союзи (повітові, у виняткових випадках менші від повіту, чи більші обласні з філіялами) і 3. Центральний Всеукраїнський Союз Союзів, – та не все так реалізувалося.

На самому початку відносної волі, у 1917 р., виникла негайна потреба всеукраїнського верховного центру, – господарського й організаційного, для найчисленнішого тоді сектору української кооперації.

Пригадаємо про ранішу спробу українських кооператорів заснувати свій центр споживчої кооперації з таким завданням. Ще у 1908 р. заклали Київський Союз Споживчих Т-в, але в кінці 1912 р. він мусів зліквідуватися і передати свої справи агентурі Московського Союзу.

Після Другого Всеросійського Кооперативного З'їзду в Києві 1913 р., на якому відбулися пам'ятні суперечки українських кооператорів з російськими за право організації місцевих, крайових союзів і за вільний розвиток кооперативної самодіяльності, – київські українські кооператори, "старі дзвонарі", за ініціативою Д. Коліуха скликали нараду та обрали на ній організаційний комітет для заснування нового українського споживчого союзу. Головою того комітету обрано Д. Коліуха, а статут того центрального українського споживчого союзу доручили виготовити М. Стасюкові.³⁸ Аж 23 березня 1916 р. Комітет наважився подати статут союзу через київського губернатора на затвердження міністерства в Петербурзі. Підписали його як члени-основники о. Т. Добрянський, член правління Луб'янського Споживчого Т-ва на Київщині, Д. Коліух і В. Коберник від Київського Споживчого Т-ва і Х. Барановський від Споживчого т-ва "Народная Торговля".

До міністерства пішов статут, частково вже обкраяний у канцелярії губернатора. У статуті були викреслені пункти про бібліотеки, кооперативні з'їзди тощо. Щоб приспішити справу затвердження статуту Союзу, послали засновники в Петербург "артільного батька". М. Левитський прожив у царській столиці понад місяць, "пооббивав пороги всіх міністерств та їх товаришів, усіх департаментів та їх начальників", але справа не зрушила з місця аж до революції 1917 р. Тільки 10. 3. 1917 р. міністерство внутрішніх справ "революційного" Тимчасового Уряду затвердило статут "Дніпровського Союзу Споживчих Товариств" з тими самими змінами, що їх поробив був ще царський губернатор...

Від самого початку засновники мали на меті заснувати великий споживчий союз з засягом діяльності на всю Україну. А що в статуті не можна було того виявити, вони назвою ріки Дніпра, що протікає через усю Україну, хотіли визначити всеукраїнський характер Союзу.

5-6 травня 1917 р. відбулися загальні збори в приявності 240 уповноважених від споживчих т-в; обрано правління, раду і ревізійну комісію "Дні-

просоюзу", і від червня він почав діяльність, як крайовий (обласний) центр споживчих товариств.³⁹

Правління перебрало "живий і мертвий інвентар та порожні полиці" зліквідованої агентури Московського Союзу Потребітельних Обществ.

За перший місяць існування "Дніпросоюз" об'єднав 101 члена, в тому числі 99 окремих споживчих товариств і 2 районні союзи. Торговельні операції за перший місяць показали 172.095 крб. обороту в продажі товарів. До кінця 1917 р. "Дніпросоюз" уже об'єднав 546 членів, з них 514 окремих товариств і 32 районні союзи. За перші 6 місяців Союз продав товарів за – 6,841.955 крб. Свою діяльність розпочинав з 12.000 крб., а на кінець 1917 р. розпоряджався вже власним капіталом 5 млн. крб. (пайового, основного й ін. фондів).⁴⁰

Від грудня 1917 р. для придбання фінансів "Дніпросоюз" провадив Відділ вкладів до обороту.

Взимку 1918 р. (від 9 лютого до березня) пережив Київ і вся Україна перший більшовицький наступ і в "Дніпросоюзі" припинилася праця в оті дні червоного терору. Після вигнання більшовиків відновився і прискорений розвиток діяльності Союзу.

Більшість членів "Дніпросоюзу" (малі споживчі товариства) закупували безпосередньо в його складах товари дрібними партіями, забирали багато часу, завалювали Союз дріб'язковою роботою. Це не давало Союзові змоги поширювати свою діяльність та звертати увагу на важливі справи і в більших господарських розмірах так, як того вимагало життя й розвиток кооперації в нашій Державі. Тому скликаний за ініціативою Ради Дніпросоюзу й районних споживчих союзів Всеукраїнський З'їзд Споживчої Кооперації 20-22 квітня 1918 р. постановив здійснити давніші домагання (почавши від 1-го Всеукраїнського Загально-Кооперативного З'їзду в квітні 1917 р.) та ухвалив перетворити "Дніпровий Союз" – об'єднання споживчих товариств – на центральний Союз Споживчих Союзів України, – як організацію 3-го ступеня.

Загальні Збори Уповноважених "Дніпросоюзу" 26-27 червня 1918 р. прийняли новий статут та підтвердили головні постанови З'їзду:

1. Визнати "Дніпровий Союз" за Всеукраїнський Союз Споживчих Союзів.

2. Всі союзи споживчих товариств, існуючі тоді на території України, як і ті, котрі в майбутньому виникли б, повинні вступити в члени цього центрального союзу; мішані союзи могли бути прийняті в члени "Дніпросоюзу" з умовою, що вони розділяться на окремі кооперативи відповідного типу.

3. Збори визнали недопустимим виникання поруч "Дніпросоюзу" рівнозначних союзів.

4. Союзи, які вже виникли, а також такі, що можуть постати, з засягом діяльності на губернії чи більший район, можуть приймати в члени менші союзи свого району лише тоді, коли ті союзи є членами "Дніпросоюзу".

5. "Дніпросоюз" тимчасово міг приймати до складу своїх членів і окремі споживчі товариства з кількістю не менше 2.000 членів, і окремі споживчі товариства, котрі хоч і не мають 2.000 членів, але обслуговують інші споживчі т-ва, заступаючи союзи.

За новим статутом, кожний член "Дніпросоюзу" вплачував вступний внесок у розмірі 10% від суми вступних внесків своїх членів (але не менше 250 і не більше 1.000 крб.). Окрім того, кожний член вплачував пай у розмірі 10% від суми власного пайового капіталу, але не менше від 1.000 крб. Всі члени "Дніпросоюзу" зобов'язувалися нести додаткову відповідальність в десятикратному розмірі внесеного паю.

Реорганізований Дніпровський Союз Споживчих Союзів України визначив собі такі статутні завдання:

1. У торговельній діяльності – об'єднуючи покупну силу й грошеві засоби споживача, допомагати йому добувати потрібні речі з перших рук, оминаючи низку посередників.

2. У промисловій діяльності – шляхом об'єднання споживача та його грошових засобів перейти до власного виробу всіх потрібних йому речей, наблизивши споживача до виробника.

3. У неторговельній, інструкторсько-ревізійній та культурно-освітній діяльності – шляхом розповсюдження знань з теорії й практики споживчої кооперації допомагати союзам і товариствам, порадами і вказівками сприяти всебічному розвитку споживчої кооперації на Україні; організувати кооперативні школи, курси, лекції й прилюдні читання, взагалі дбати про "підвищення культурного рівня та державно-національної свідомості населення".

Органами "Дніпросоюзу" були: 1. Загальні Збори уповноважених, – по два представники від кожного члена, з правом рішального голосу, і не більше двох з правом дорадного голосу, з тим, що кожний представник мав лише один голос. 2. Рада з 12 осіб. 3. Правління з 6 осіб, – обирали Зборами Уповноважених на 3 роки. 4. Ревізійна Комісія, обирали щорічно.⁴¹

Членський склад "Дніпросоюзу" після реорганізації виявляв більшу впорядкованість і кооперативну вірність. Члени, тобто споживчі т-ва, поступово переходили до своїх найближчих районних союзів. Членами "Дніпросоюзу" ставали споживчі союзи із найдальших від Києва околиць України. Кількість союзних членів більше як подвоїлася незадовго по реорганізації. На 66 союзів, членів "Дніпросоюзу", на початку вересня 1918 р. 16 припадало на Київщину, 14 на Поділля, 10 на Чернігівщину, 8 на Волинь, по 5 на Полтавщину й Катеринославщину, 4 на Херсонщину, 3 на Полісся, 1 на Курщину. Крім союзів "Дніпросоюз" об'єднував ще 527 великих товариств. До кінця 1918 р. об'єднав "Дніпросоюз" близько 80 членів-союзів, а в кінці 1919 р. – понад 90.

Торговельну діяльність провадив "Дніпросоюз" двома шляхами: комісово-агентурними операціями і шляхом продажу з власних складів. Комісово-агентурні операції полягали на перепродуванні монопольних і нормованих товарів. ("Дніпросоюз" одержував їх від уряду Української Держави і через союзи розповсюджував по місцевих кооперативах, а вони розподіляли їх між населенням). До таких товарів належали: мануфактура, шкіра, тютюн і ін. "Дніпросоюз" провадив і комісові операції солідних великих приватних фірм, з якими входив у згоду й діставав від них значні знижки цін на товари. Також збирав замовлення на товари від своїх членів і реалізував закуп великим гуртом. За його вказівками фірми посилали товар відразу на призначені місця замовцям.

Такий об'єднаний виступ на торговому ринку мав, звичайно, далеко краший вплив на регуляцію цін, ніж сепаратні виступи й безпосередні контакти окремих союзів з більшими фірмами чи меншими їх посередниками.

Складові операції – продаж з власних складниць і магазинів закуплених товарів і предметів власного виробництва вимагав коштовних обладнань. "Дніпросоюз" почав розбудову завізних складів при залізницях з власними під'їздними шляхами. Найбільші склади були коло Святошина в Києві, а другий великий склад почали будувати коло станції Київської Пристані. На ці склади підвозилися товари з місць великих закупок; там їх сортували й розсилали даліше вагонами. Директори окремих торговельних відділів "Дніпросоюзу" складали торговельну колегію, яка й керувала тими операціями. Для інформацій про торговельні справи – ціни, запаси товарів, замовлень, засоби достав і т. д. "Дніпросоюз" видавав свій "Торговельний Бюлетень".

Організація власного, кооперативного виробництва, зокрема предметів щоденної необхідності, була в ті роки більш пекучою, ніж у нормальні часи. В 1918 р. "Дніпросоюз" мав різні промислові підприємства:

1. Фабрика мила та при ній інші відгалуження хемічної промисловости. Цю фабрику на передмісті Києва, Куренівці, купив "Дніпросоюз", заплативши коло 1,000.000 крб. земському союзіві. Вона виробляла на рік – 200.000 пудів мила до прання, а також туалетне мило, порошок до прання, соду, возову і взуттєву мазь, фарбу, чорнило тощо. Працювало в ній 150 робітників. Лябораторія при фабриці виконувала також аналізи різних продуктів споживання.

2. Фабрика чобіт, куплена за 500.000 крб. від Київського повітового земства, виробляла до 100.000 пар чобіт та черевиків на місяць; працювало в ній 1500 робітників.

3. Трикотажна фабрика в Києві виробляла теплий одяг та білизну, шарпетки й панчохи, коло 300.000 штук річно. Устаткована найновішими машинами, коштувала 300.000 крб.; працювало в ній 250 робітників.

4. Бляшана фабрика в Києві виробляла відра, кухонне начиння, чайники, ліхтарі тощо – до 1.500 штук на місяць. Коштувала 200.000 крб. Працювало там 73 робітників.

5. Друкарня "Дніпросоюзу" коштувала близько 100.000 крб.; працювало в ній 80 робітників.

Промисловий Відділ "Дніпросоюзу" підготовляв уже в 1918 р. організацію виробу гліцерину, свічок, макаронів, сухарів, консерв, шпагату, мішків, льняного полотна; плянував будову шкіряної фабрики; посилав за кордон своїх агентів на закуп і перевіз в Україну обладнання для фабрики сірників, тютюну, машин для текстильної промисловости тощо.

При промисловому відділі "Дніпросоюзу" була окрема колегія інженерів і практиків-промисловців, яка керувала роботами й плянувала розбудову підприємств.

Загальна вартість усіх промислових підприємств "Дніпросоюзу" влітку 1918 р. оцінена була на понад два млн. крб.

"Дніпросоюз" заплянував був і почав переговори про придбання 20-25 десятин землі при березі Дніпра, куди мали бути перенесені всі його фабрики, так, щоб створити, за англійським зразком, окреме місто кооперативної промисловости.

Був плян у "Дніпросоюзі" утворити з об'єднаними союзами промисловий трест. "Дніпросоюз" перебрав ініціативу й провід економічної політики на західних ринках, у південних країнах, у Сибіру й на Далекому Сході – за всю українську кооперацію.

Для більше успішної обслуги союзів "Дніпросоюз" засновував свої філії й агентури у містах України, а для закордонної торгівлі – агентури й торговельні бюро в різних країнах.

Найбільша філія "Дніпросоюзу" була в Одесі, для заупу й продажу на місцевому ринку та для обміну з закордонними ринками, через Чорне Море. У січні 1919 р. придбав союз для філії садибу, з будинками й величезними складами коло одеського порту, за 2 млн. крб. Філія постачала товари союзам, близькими до Одеси, і на центральний склад у Київ.

Другу філію відчинив "Дніпросоюз" у лютому 1919 р. в Станиславові, перш за все для обміну нафтою, цукром, деревом; через цю філію мав іти импорт-експорт України з Чехією, Угорщиною, Австрією й Німеччиною.

3-го березня 1919 р. було організоване представництво "Дніпросоюзу" у Відні, для обміну з німецькими країнами колишньої Австро-Угорщини, Італією і Швайцарією. Йшла підготовка до встановлення агентур у Гамбурзі й Берліні,

у Швеції й Фінляндії, Англії, Франції й Америці і ін. Найголовнішим завданням вважав "Дніпросоюз" налагодження торговельних стосунків із закордонними кооперативними союзами.

Впродовж 1918 р. "Дніпросоюз" продав товарів на суму близько 70 млн. крб.; оборот по 1920-ий рік досягнув 353,7 млн. крб.⁴² Якщо мати на увазі і приспішений спад вартости грошей, то все ж це були значні суми, хоч і дуже умовного значення. Бо й рахункові запаси торговельних операцій "Дніпросоюзу" і взагалі в кооперації велися не по мінливих, спекуляційних цінах розладнаного ринку: багато товарів, що їх уряд доручав кооперації для розподілу між населенням, мали нормовані, тверді ціни.

Поруч з "Дніпросоюзом", намагався грати ролю центрального споживчого союзу на Україні і часто нами згадуваний харківський "Поюр".

Заснований ще в 1912 р., він розгорнув діяльність та зміцнів особливо під час війни, заки почали організуватися інші всеукраїнські кооперативні центри. Головними районами діяльності "Поюра" були: Харківщина, Катеринославщина й Курщина. На всіх 40 союзів, які "Поюр" об'єднав до кінця 1918 р., на саму Харківщину припадало 14, на Катеринославщину 8, на Курщину 6, по 3 на Полтавщину, Херсонщину й на Дін, 2 на Вороніжщину й 1 на Таврію. Коли ж постав "Дніпросоюз" і перетворився в національний центр споживчої кооперації на Україні, "Поюр" почав поборювати його, не перебираючи в засобах, не визнавав його верховної позиції, в крайньому випадку визнавав за ним місце обласного союзу на Правобережжі (для себе ж хотів забезпечити принайменше рівноядну ролю центрального союзу споживчих союзів на більшій частині Лівобережжя).

У змаганні "Поюра" з "Дніпросоюзом" і взагалі з організацією української кооперативної будови, незалежної від московських кооперативних осередків, сприяла йому та обставина, що територія Лівобережної України раніше опинилася під окупацією більшовиків, потім ген. Денікіна і знову більшовиків.

Крім союзів, "Поюр" об'єднував 748 споживчих товариств. Його загальні обороти були до 1918 р. більші, ніж молодого "Дніпросоюзу". Вони становили за 1917 р. 28 млн. крб., за 1918 р. – 58 млн., за 1919 р. – 86 млн. крб. Мав він також власні промислові підприємства: миловарню, паркетну фабрику, друкарню, фабрику чобіт. З розвитком української споживчої кооперації на Лівобережжі і на Слобожанщині, збільшувався український тиск на "Поюра". Кооперативні союзи й товариства з українським складом членства, які входили до того великого лівобережного союзу, стали натискати на провід "Поюра", домагаючись обслуги їх культурно-освітніх потреб українською мовою, обсади інструкторської праці відповідними, українськими людьми і т. д.

"Дніпросоюз" широко розгорнув організацію своєї суспільної праці в напрямі поглиблення ідейно-кооперативної свідомости членства й його загального культурно-освітнього піднесення.

Неторговельна діяльність "Дніпросоюзу" була організована в окремих відділах.

1. Інструкторський Відділ, що складався в 1919 р. з понад 50 осіб, допомагав об'єднаним у "Дніпросоюзі" кооперативам добре вести їхні господарські справи, закріплювати кооперативні ідеї в житті об'єданого членства. Інструктори були важливим лучником централі з широким тереном, з усією Україною, хоч і які тоді були важкі перешкоди для втримання такого зв'язку.

2. Статистично-економічний Відділ досліджував терен господарської діяльності "Дніпросоюзу", організаційну й господарську справність об'єднаних союзів і товариств та можливости її поширення, ринкові стосунки і т. д.

3. Правний Відділ обслуговував справи й проблеми правового характеру централі й давав правну допомогу об'єднаним членам; у "Кооперативній Зорі" вів окремий відділ порад, відповідей на питання й давав вказівки щодо складання умов, договорів, податкових справ і т. п.

4. Страховий Відділ перевів підготовчу роботу в справі організації забезпечень майна кооператив, здоров'я й життя кооператорів, з якої згодом скористалася окрема організація кооперативних забезпечень "Страхово-союз". У цьому відділі збирали відомості про способи й умови забезпечень кооперативного майна, виробляли інструкції і давали поради в тому напрямі. Там же був вироблений проєкт статуту пенсійної каси для співробітників української споживчої кооперації.

5. Санаторія. Загальні збори "Дніпросоюзу" в червні 1918 р. ухвалили "визнати необхідним заснування санаторії "Дніпросоюзу" для кооперативних робітників споживчої кооперації всієї України й закласти при "Дніпросоюзі" особливий фонд на заснування санаторії й запросити товариства й союзи до участі в складанні цього фонду".

Вже в жовтні 1918 р. цей фонд мав 10.132 крб. і "Дніпросоюз" підшукував на санаторію відповідну садибу.

6. "Орган надзору". Відносини праці в "Дніпросоюзі" нормував колективний договір і його пильнувала колегія "Орган надзору", складена з двох представників правління "Дніпросоюзу" і двох представників професійної спілки співробітників.

7. Дуже широко була запланована діяльність Культурно-Просвітнього Відділу. Там працювали кілька фахових інструкторів над справами закладання шкіл, організації курсів, книгозбірень-читалень, хорів, літературних, музичних і драматичних гуртків, закладання в районах об'єднаних союзів народних домів, клубів і т. д. За діяльною допомогою цього відділу було засноване кооперативне т-во "Українфільма". Відси виходили вказівки союзам і товариствам, як влаштовувати кооперативні свята, прилюдні лекції, вистави, прогульки, навіть дитячі ясла і т. д. Цей відділ проголосив через українське Т-во Архітектів конкурс на зразковий будинок "народної хати" та призначив на те 3 нагороди. У пляні відділу було також заведення при "Дніпросоюзі" колекції картин. Для підвищення культурного рівня робітників самого "Дніпросоюзу", для їх відпочинку й культурної розваги була створена бібліотека і робітничий клуб.

8. Видавничий Відділ постачав союзам і споживчим т-вам книги й друки для діловодства й рахівництва, кооперативні підручники для шкіл і курсів, популярну кооперативну літературу; видавав календарі, плякати, листівки, альбоми кооперативного змісту, портрети кооперативних діячів, дія-позитиви для висвітлювання, постачав кооперативам чарівні лихтарі, кіно-апарати й фільми кооперативного й наукового змісту. Відділ проголошував конкурси на проєкти декорацій для народних вистав, на драматичні і взагалі літературні твори з кооперативного життя.

Накладом "Дніпросоюзу" вийшло багато нових шкільних підручників українською мовою.⁴⁴ До жовтня 1918 р. "Дніпросоюз" разом видав 4,000,000 аркушів друку. При відділі був гуртовий склад книжок і книгарня для продажу вроздріб видань "Дніпросоюзу". За 6 місяців 1917 р. гуртовий склад продав на 142.232 крб. книжок, а в 1918 р. на суму понад 1 млн. крб. За допомогою інструкторів Видавничий Відділ допомагав закладати народні бібліотеки.

9. Періодичний журнал "Дніпросоюзу", присвячений питанням ідеології й практики споживчої кооперації, "Кооперативна Зоря", виходив що два тижні (або раз у місяць подвійним числом) накладом 5.000 примірників.

10. Кооперативна Школа "Дніпросоюзу", ім. В. Доманицького, з однорічним пляном навчання, мала завдання підготувати працівників і для самої централі, і для об'єднаних союзів та товариств. Спочатку розраховували на 50 учнів, з тим, щоб поступово творити рівнобіжні кляси. У школі викладали українську мову, історію й теорію кооперації, українознавство, організацію і практику споживчої кооперації, інструкування та ревізю кооператив, економічну географію, товарознавство, діловодство, рахівництво, комерційну арифметику, комерційну кореспонденцію, кооперативне й торговельне право, культурно-просвітню працю кооператив, загальні основи політичної економії, фінансів і статистики.

Крім безпосередньої культурно-освітньої діяльності, що її вів "Дніпросоюз" за допомогою своїх відділів, він видавав постійні допомоги школам, різним просвітнім і науковим організаціям і установам, стипендії учням і студентам у гімназіях і університетах, сільським "Просвітам", Народному Університетові свого імені і т. д.

В підкреслюванні ваги культурно-просвітньої праці в українській споживчій кооперації під проводом "Дніпросоюзу" була свідомість, що "освіта, — це найбільше багатство людства, найбільший здобуток культурного народу, його слава й гордості...", що де немає освіти, там не може бути й добре організованого громадського життя. "Дніпросоюз" виявив дуже багато старань, щоб заспокоїти потяг мас українського населення до рідної, так довго перед тим пригнобленої, освіти.

На жаль, ми не маємо записаних докладних даних про діяльність "Дніпросоюзу" в буревійні роки 1919-1920 на території України, що її українська армія і влада Української Народної Республіки мусіли залишати. Історія тих років не встигла занотувати багатьох фактів широкої громадської діяльності кооперації, її великих заслуг у тогочасних змаганнях українського народу за свою державну незалежність. З оповідань сучасників і деяких власних спостережень знаємо, скільки заспокоїли болів пораненим і хворим во-якам українських армій ліки, що їх з великими труднощами здобував тоді "Дніпросоюз" з закордону.

На працю в "Дніпросоюзі" й об'єднаних кооперативах влаштовувалися виздоровці, відтяти від своїх військових частин, переслідувані владою окупантів українські культурні й громадські діячі.

Навіть після ліквідації "Дніпросоюзу" більшовиками, в змінених обставинах і формах, старші кооператори та їхні молодші співробітники, виховані в організації української споживчої кооперації, ще довго змагалися за незалежність кооперативної самодіяльності українського населення і за національно-економічну суверенність України.

Дмитро Коліух. — Головна заслуга в розвитку Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України належить оцій цікавій людині, хоча, на жаль, його біографія нам майже не відома. Дмитро Коліух від початку заснування "Дніпросоюзу" в 1913 р. аж до його ліквідації й влиття в реорганізовану загально-споживчу кооперацію за більшовиків у 1920 р. керував справами, організацією й розбудовою "Дніпросоюзу".

Не залишилося ніяких вісток про його походження і життя, крім спогаду про оте велике діло в славному періоді українського кооперативного руху. Живі ще співучасники, які його знали і з подивом згадують його розмах і незвичайний талант здібного економічного організатора, — кажуть, що він походив із західно-українських земель, мабуть з Басарабії чи з Буковини.⁴⁵ В "Енциклопедії Українознавства" подане місце його походження: Росоша на Вороніжчині.

Не відомо, як і коли, з яких причин опинився він, ще задовго до 1-ої світової війни, в російській імперії. Невисокої формальної освіти, але широкого розмаху, він напевно одержав працю в Московському Союзі Споживчих Кооператив. Мусів пройти перед тим, чи вже на практичній роботі в кооперації, якийсь вишкіл на кооперативних курсах, бо з рідких статей його в "Кооперативній Зорі", з участі в кооперативних нарадах видно, що він добре ознайомлений з кооперативною ідеологією, з теорією і практикою.

З опису його особи виходить, що в роках 1917-20 був це 32-35-літній, міцної фізичної будови, смаглявий, з клинковою борідкою, пристійний мужчина, енергійний у рухах і рішеннях.

Десь мабуть коло 1907 р. його, зовсім молодого, призначив Московський Союз на керівника своєї агентури в Києві. Можливо, що Коліух, зустрівшись із київськими українськими кооператорами, пережив якесь світоглядіві переми, наблизився до тієї групи "дзвонарів" у нашій кооперації: у 1913 р. бачимо його вже між ними, під час підготовки і на 2-ому Всеросійському Кооперативному Конгресі, а потім – на чолі організаційного комітету для заснування "Дніпросоюзу".

У "Дніпросоюзі" Коліух незмінно очолював його правління. "Організував з нічого", розбудовував "Дніпросоюз" і сміливо розвивав його діяльність, купуючи фабрики "Земгора"⁴⁶, що тоді був у стані ліквідації.

Короткий час весною 1918 р. Коліух був товаришем міністра постачання й міністром харчових справ в уряді Голубовича. З протоколу однієї наради економічних організацій у міністерстві, за 11 березня 1918 р.,⁴⁷ видно, як широко Коліух плянував реорганізацію народнього господарства України, щоб перебороти розлад, викликаний військовими й революційними подіями, та налагодити нові підстави для розбудови господарства. Важливу роль визначав він кооперації в налагодженні організації господарського обміну України з закордоном; організував комітети при міністерстві для догляду над організацією продукції та розподілом змонополізованих основних продуктів харчування, забезпечення сіл. господарства виробничим знаряддям, будівельними матеріалами, склом, залізом, мануфактурою, паливом, папером і т. д.

У 1920 р. Д. Коліух не пішов на еміграцію. Відповідальний за велику організацію української споживчої кооперації, він старався рятувати те, що було можна. Він належав до категорії тих багатьох українських громадських і кооперативних діячів, котрі ще сподівалися, що об'єднаною поставою і в обставинах більшовицького режиму можна буде розв'язувати українську національну проблему, – справи української культури, національного господарства, як засобів і реальних підстав дальших політичних змагань.

Дехто з керівників інших всеукраїнських кооперативних централей, – "Українбанку", "Централу", "Київського Союзбанку" й ін. нарікав на Коліуха, що він без особливого протесту погодився весною 1920 р. на ліквідацію "Дніпросоюзу" і влиття його у визначену советським декретом від 7. 4. 1920 р. загальну організацію робітничої споживчої кооперації, на чолі з новою централею "Вукоопсоюзом", потім "Вукоопспілкою". Коліух був якийсь час заступником голови "Вукоопспілки" за "Непу", а потім головою "Коопптаху" – центральної кооперативної організації заготівлі, переробу й збуту яєць і домашньої птиці.

Зник Д. Коліух, як і сотні-тисячі його співробітників, кооператорів, українських учених, громадських і культурних діячів, у 1930-их роках більшовицького терору. Були вістки, що помер десь на засланні в Середній Азії.

7. Стан кредитового сектору. "Українбанк". – фінансовий центр української кооперації

Наперед спробуємо схарактеризувати грошову ситуацію тих років, принаймні перших двох – 1917-18 рр., коли покупна вартість грошей, хоча поступово і знецінюваних, втримувалася силою ще недосвідченої психологічної настанови громадянства й релятивною достатністю продажі товарів та інших реальних цінностей на обмінному ринку. Щоб мати бодай приблизну уяву про обороти й розміри господарської діяльності кооперативних підприємств, розгляданих вище і тих, які даліше будемо розглядати, – наведемо деякі оцінки тогочасної грошової ситуації авторитетних сучасників.

Не маємо змоги – через відсутність точних даних – скласти прогресивну скалку індексів цін, які мінялися навіть з дня на день, були різні в різних районах і, найважливіше, перебували під впливом мінливих політичних ситуацій і настроїв.

Дані формальної рахунковості кооперативних підприємств, як це ми вже стверджували, мають щораз то більше умовне значення, особливо ж у 1919-20 роки, бо товарообмін не лише з закордоном, а й на внутрішньому ринку набирає щедалі то більше тільки компенсаційного характеру.

Пришвидчене знецінювання російської валюти почалося ще в часі війни. Военні видатки уряд покривав збільшуванням друку кредитових знаків. Та, без огляду на це, в перші місяці революції відчувалась нестача грошей, вони зникали з обігу, бо населення затримувало їх на руках, у сховках, бо здавалося, що вигідніше мати гроші, ніж об'єкти й речі, виставлені на націоналізацію, соціалізацію, нищення та грабж під час революційних розрухів і військових дій. Довір'я до старих грошей ще не було втрачене.

Після перевороту в листопаді 1917 р. більшовики посилили друкування давніх царських грошей, т. зв. "керенок", а потім і советських грошових знаків. Використовуючи психологічну настанову мас, що цінили колишні царські гроші понад усякі інші, вони зручно оперували ними й різницями між різними грошовими знаками у себе й закордоном, як і поза своїм фронтом на територіях колишньої царської Росії, також і в нас, на Україні, руйнуючи ринок по стороні противників. За допомогою таких "друкованих" операцій, більшовики роздобували те, що їм було потрібне.

За приблизними підрахунками⁴⁸ до 1-ої світової війни на території царської імперії було в обігу всіх грошей на 2-3 мільярди. Влітку 1918 р. було в обігу до 50 мрд. різноманітних грошових знаків на тій території; з них близько 10 мільярдів на самій Україні.

Крім царських грошових знаків і тих, що їх друкували більшовики, з'явилися різні свої гроші, у нас на Україні, на Донщині, на Кавказі, а в 1918 році також німецькі й австрійські на окупованих теренах.

Приблизний індекс спаду вартости грошей у 1917 р. супроти 1914 р. становив 7,5, у 1918 р. 20-25 разів (настільки разів порівняно зросли ціни). Практично 1 фунт хліба, що коштував до війни 0.06 рубля, влітку 1918 на Україні коштував 1-1,50 і більше. Під кінець 1916 р. ціна на пшеницю була 1,93 рубля за пуд. Весною 1918 р. пуд пшениці коштував 6,24 карб. по твердій ціні; у вільній продажі доходило й до 15 карб. По жнивах продавали по 9,60 карб. за пуд, себто в десять разів дорожче проти цін 1913 р. (означення "карбованець", а не російське "рубль", стосується років нашої державности).

Звичайно, що заробітна платня не цілком встигала за піднесенням цін. Наприклад, норми платень співробітникам "Дніпросоюзу",⁴⁹ встановлені на

підставі колективної умови влітку 1918 р., у 5-ох перших клясах вагалися від 1200 до 725 карб. на місяць, в середніх клясах (9-10) сягали 650-475 карб., у клясах 11-16, тобто допоміжному персоналові, вони були від 450 до 175 карб. Добове виїзним співробітникам від 1-ї до 11-ї кляси становило в селі 8-20 карбованців, у містах 10-30 карб., в великих містах (Києві, Харкові) 15-40, у Москві й Петрограді 20-60 і за кордоном 60-75 карб.

Україна 1917-18 р. жила ще переважно російськими грішми. В 1918-19 р. плив до неї "потік" з друкарень Петрограду, Москви, Відня й Берліну. І все таки, не зважаючи на той потік, українська кооперація відчувала велику нестачу грошей. Кооперативні союзи в своїх торгових і виробничих операціях, в грюндерстві, для організації нових і закупу давніх промислових підприємств шукали кредитів, та годі їх було вчасно і достатньо знайти.

Центральна Рада, як законодавчий орган Української Народньої Республіки, законом від 19.12.1917 р. постановила випустити грошові знаки вартістю 100 млн. карбованців (з визначенням: 1 карб. – 17,424 "доль" чистого золота, 1 доля дорівнювала 0,044 гр.). Новий закон від 1.3.1918 р. встановив нову одиницю валюти – гривню, як розмінний знак державної скарбниці України (1 гривня дорівнювала 8,712 "доль").

Закон від 9.5.1918 р. знову встановив карбованець розмінною одиницею української валюти. Але хоча Україна й мала власні гроші, російські мали далі таку саму законну силу, як і наші гривні та карбованці. Допускаючи до неконтрольованого обігу рублі й "керенки", а в 1918 р. ще й німецькі марки та австрійські корони, Україна таким чином платила велику контрибуцію своїми плодами й товарами Росії, Німеччині й Австрії.

Тому на кооперативних з'їздах, на нарадах фінансової Комісії ЦУКК, в "Українбанку", в кооперативній пресі часто виникали дискусії над тією проблемою, ставились домагання до уряду: якнайскоріше відірвати українську фінансову систему від російської. Цього, зокрема, часто домагався проф. Туган-Барановський.

Проти розриву з російською грошовою системою був у 1918 р. "Протофіс", – об'єднані реакційні чинники приватного капіталу на Україні, Союз Промислу торгівлі, фінансів і сільського господарства. Була також небезпека нерозбірного ангажування чужинного капіталу в експлуатацію українського народного господарства при його розбудові, без уваги на українські національні інтереси.

На жаль, з великим запізненням законом Директорії УНР від 4 січня 1919 р. проведено визнання українських грошей єдиним законним засобом виплат на території України. І хоч українська влада скоро втратила більшу частину території, всеж українські гроші мали більшу купівельну вартість, ніж керенки, більшовицькі рублі чи гроші Денікіна. Український карбованець на звільнюваних в ході війни територіях звичайно вимінювався до певного терміну за 4 советські чи денікінські рублі. Щоб піднести функціональне значення українських грошей і довір'я до них у населення, тогочасний міністер фінансів Б. Мартос випускав від часу до часу на ринок значну кількість цукру, муки, спирту й ін., які були в розпорядженні уряду.

За спогадами Б. Мартоса⁵⁰ й В. Кедровського,⁵¹ траплялися випадки виміни українських грошей за кордоном, напр., у Празі й Відні, по курсу за 100 українських карбованців 160-170 австрійських корон, тоді як за 100 "думських" рублів платили там 150 австрійських корон, а 1 фунт стерлінгів коштував 113 корон. Восени 1918 р. на цюрихській нейтральній біржі 1 карбованець мав вартість 24 копійок.⁵²

* * *

Операції за допомогою постійно змінюваних грошей були значно трудніші у кооперативних підприємствах, ніж у приватних. Але найдошкульніше відчують інфляцію к р е д и т о в і к о о п е р а т и в и.

Кредитова кооперація була до війни найсильнішим сектором на всіх українських землях, бо це була форма, яка найбільше відповідала потребам переважно дрібноселянського населення України. Скупчені в тисячах наших кредитивих кооператив дрібні ошадності селян дійшли до сотень мільйонів, які й спинили лихву на селі та повернулися на послуги культурного поступу селянських господарств, на придбання землі, кращого знаряддя, худоби і т. д.

До 1-ої світової війни на території України, в російській займанщині, на всіх коло 3.900.000 селянських господарств майже половина з них була об'єднана в 2.477 кредитивих кооперативах.

На 1.9.1919 р. на Україні діяли понад 3.300 кредитивих та ошадно-позичкових т-в.⁵³

Під час війни, а ще більше після революції відпала головна потреба в кредиті селянським господарствам – на оренду й купівлю землі.⁵⁴

При самозаспокоюванні найпекучіших життєвих потреб, зокрема харчування, та при зростанні цін на продукти сіл. господарства в воєнні роки, склалися обставини, що село не надто потребувало грошей. Навпаки, сільські кредитиві товариства могли відпускати для обороту значні суми своїх вкладів кредитивим союзам. Коли ж гроші стали щораз більше знецінюватися, то вклади ошадностей змаліли і в місцевих кредитивих товариствах, і в союзах, бо кожний дбав, щоб якнайскорше обернути гроші в якісь реальні вартості.

Тому-то ошадно-позичкова діяльність кредитивих кооператив ослабла, а в деяких слабших і взагалі припинилась. Деякі кредитиві товариства переключались на споживчі, сильніші наслідували кредитиві союзи й розбудовували свої посередницькі операції, оберталися в сільські кооперативи універсального типу, рятували свої придбані капітали інвестиціями в нерухомості, будували млини, олійниці, цегельні, тартаки, майстерні тощо.

К р е д и т о в і с о ю з и повітового й більшого засягу діяльності мали від 1915 р. значно легшу змогу творитись, і тому їх кількість збільшилася під час війни на Україні. Але вони не розвивались, щоб бути тільки організаційно-фінансовими об'єднаннями другого щабля для кредитивих кооператив, а ставали фінансовими осередками для всіх видів кооператив свого району. Найчастіше вони розвивали власні посередницькі операції, організовували постачання для армії та державних установ, що дало їм змогу під час війни нагромадити значні прибутки. Свої фонди вони почали посилено розмішувати від початку 1917 р. в грюндерські операції й, з погляду кооперативних принципів – далеко відходити від основних завдань свого призначення, тобто кредитивих кооперативних союзів. В організації промислових підприємств кредитиві союзи – "С о ю з б а н к и" – часто конкурували із споживчими союзами; в організації збуту сіл.-госп. продукції і постачання с-г машин, ремонту, будівельних матеріалів тощо входили в компетенції сільсько-господарської кооперації. На це вони мали оправдання, що с-г кооперація була ще мало розвинена й заслаба, щоб власними силами могли в закупі й збуті подати відповідну допомогу сільським господарствам. До споживчої кооперації кредитиві союзи мали претенсію, що вона обіцянками високих відсотків приманювала до себе вклади, потрібні їй для обороту. Зав'язалася важлива принципова дискусія, на ґрунті промислового грюндерства кредитивих союзів, між професором Туган-Барановським і Л. Уманським (мабуть псевдонім когось із провідних кооператорів Полтавщини). Ця дискусія, до речі, характеризує тогочасне становище української кооперації.⁵⁵

П р о ф. Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й вважав, що кредитива кооперація сходить з відповідної їй дороги. Він перестерігав кредитиві союзи (які

мали б фінансувати торговельні й промислові операції кооператив інших видів), що вони занедбують організаційні справи кредитової кооперації і самої фінансової справи, а доручені їм вклади, здатні до короткотермінових позик, та нагромаджені власні фонди – ангажують у довгорічні ризиковані інвестиції.

Влаштуваючи власні продукційні підприємства, – писав проф. Туган-Барановський, – кредитова кооперація "підпадає процесові капіталістичного переродження... Якщо капіталістичні банки можуть ставити собі метою підкорення промисловості й торгівлі шляхом скупчення в своїх руках акцій відповідних підприємств, то кооперативні кредитові організації не повинні йти за цим прикладом".

Витрати коштів кредитової кооперації на виробничі підприємства повинні, на думку Туган-Барановського, мати лише тимчасовий характер, і при найближчій змозі вона повинна передавати свої виробничі підприємства іншим кооперативним організаціям (споживчим, сільсько-господарським і ін.), які по своїй природі більше покликані до кооперативної продукції. Тенденцію, що її виявили кредитові кооперативні організації в самостійних торгових і виробничих операціях, він вважав невідповідним, у крайньому разі тимчасовим явищем, яке слід зліквідувати.

Л. У м а н с ь к и й, котрий мав багато прихильників між провідними практичними кооператорами, – боронив названі тенденції кредитової кооперації: стримліня до універсального охоплення господарських справ. Він вважав, що коли кредитова кооперація хоче бути життєвою, вона мусить, як і в капіталістичному господарстві, не лише кредитувати інші форми кооперації, але й займати їхнє місце – творити й володіти підприємствами за допомогою нагромаджених у себе кооперативних фінансів.

А різниця між капіталістичними банками, котрі підкорюють собі промисловість і торгівлю для зисків, і кооперативними кредитовими організаціями буде така, що кооперативні союзбанки не гнатимуться за зисками коштом споживача, чи робітника й дрібного продуцента; навпаки, вони матимуть на увазі боротьбу з такими зисками. Оперуючи більшими фондами, ніж інші види кооперації, вони прискорюють звільнення визискуваних в той час, коли самі споживачі, робітники, селяни – їхні споживчі виробничі або сільсько-господарські об'єднання, – ще слабкі, не готові до того, щоб власними силами організувати великі підприємства. До того ж кредитові кооперативні союзи не бачили також іншого способу, як урятувати свої нагромаджені фонди від швидко прогресуючої інфляції.

Для ілюстрації подамо кілька принагідних, орієнтаційних даних та згадаємо про торговельно-промислові операції деяких Союзбанків:

Найбільший із найдавніших, К и ї в с ь к и й Союзбанк, мав на 1 січня 1918 р. бальясову суму 14.994.473 крб.; до 1 вересня 1918 р. досягнув суми 34.288.565 крб. Біжучі рахунки кооператив на перше вересня становили понад 3 млн., а приватних осіб і установ – 12.573.670 крб. Провадив великі операції деревом і металевими виробами. У Чугуєві працював його комбінат "Древометаль", обладнаний найновішою на той час технікою. Обороти комбінату влітку 1918 р. перевищували 5 млн. крб., працювало в ньому 500 робітників і 35 осіб адміністрації. На переріз у тому комбінаті Союзбанк закупив 30 тисяч десятин лісу. Великі склади лісопильних матеріалів мав Союзбанк на Куренівці в Києві, на станції Тетерів, на побічному Дитятківському тартаці; в стадії організації були нові лісопильні підприємства і склади поза Києвом.

Великі капітали заангажував Союзбанк у будову Таращанського машинобудівельного заводу. Влітку 1918 р. там будували електричну станцію, чавунно-відливний відділ, готували моделі с-г машин, Союз купив запаси дерев'яних матеріалів у сусідньому лісництві Броніцької й організував виробництво дерев'я-

них частин до с-г машин і знаряддя. По Київщині були розміщені його 14 ремонтних майстерень, а в стадії підготовки перебували ще 10.

Київський Союзбанк приступив, разом з іншими союзами, до купівлі й експлуатації бахмутських солярень, організував збут тютюну, решетилівських футер, обмін цукру за фінляндські сірники; за 2 млн. крб. привіз з-за кордону емальованого посуду, закупив значну кількість сукна, мав у Києві гостинницю для приїжджих кооператорів; вів власну 3-річну кооперативну школу, книгарню, спроваджував книжки з Галичини, давав значні грошові допомоги київській "Просвіті", українському Державному Університетові, придбав на 50 тисяч павів в "Українфільмі" і т. д.

Х а р к і в с ь к и й К р е д и т о в и й С о ю з купив влітку 1918 р. у Барвенкові великий чавунно-ливарний і машино-будівельний завод "Луг", на якому працювали 350 робітників. За виробничим пляном, він мав випустити до кінця 1918 р. 1000 жниварок, 1000 борін і т. д. Найстарший Б е р д я н с ь к и й К р е д и т о в и й С о ю з провадив великі операції збуту хліба й постачання с-г машин, закупаючи їх і в місцевих фабриках, і закордоном. Його пайовий капітал становив у 1904 р. 550 рублів, у 1913 р. – 13.130, в 1918 р. – 36.918 карбованців. Вкладів мав у 1912 р. 21.102 руб., 1918 р. – 2.464.458 крб. Бальясова сума становила в 1903 р. – 643 рублі, 1914 – 284,716, 1918 р. – 6.925.843 карбованці.

П о д і л ь с ь к и й С о ю з б а н к у В і н н и ц і, засн. 1915 р., охоплював своєю діяльністю всю губернію. В 1918 р. об'єднував, крім інших видів, 84 кредитові кооперативи. На 1 січня 1918 р. мав 1 млн. крб. вкладів, а позички в той час становили тільки 614.517 крб.

Торговельно-посередницькі операції почав Подільський Союз у 1916 році. В 1917 р. закупив різних товарів на 1.492.341 крб., у 1918 р., за перше півріччя – на 2.178.063 крб., у 1916 р. постачив для армії хліба 174.124 пуд., за 269.159 рублів, у 1917 р. – 588.210 пуд., за 2.588.136 крб., у 1918 р. – 28.959 пудів, за 164.905 крб.

Крім хліба, Союз вів під час війни й по революції збут свіжої й квашеної ярини, овочів та виробів домашньої промисловості місцевого населення; організував агрономічну допомогу населенню в загальному хліборобстві, молочарстві, сушенні й переробці овочів; мав ремонтну майстерню с-г машин, видавав свій періодичний "Бюлетень Подільського Союзу Кредитового", влаштував різні кооперативні курси у Вінниці та в районі своєї діяльності.

Не маємо докладних даних з хроніки кооперативної преси (за 1917-18 рр.) для ілюстрації діяльності таких великих кредитових союзів, як П о л т а в с ь к и й С о ю з К р е д и т о в и х і О щ а д н о - П о з и ч к о в и х Т - в, Р о м е н с ь к и й (він мав, між ін., фабрики тютюну, шкіри, м'ясну коптільню) або К а т е р и н о с л а в с ь к и й С о ю з б а н к з філією в М а р і у п о л і, яка мала в порті великий елеватор, центральний склад с-г машин, знаряддя та лісових матеріалів, а також великі склади на станціях Катеринославщини й Херсонщини.

Збірний бальянс більших 29 кредитових союзів, акціонерів "Українбанку", на 1-ше липня 1918 р. показував загальну суму 215.108.000 крб., а в ній, по стороні пасивів, вкладів та біжучих рахунків 65.467.800 крб.⁵⁶

Слід згадати, що деякі з тих великих кредитових союзів мали добре представлені технічні відділи, багатоосібні інструкторські колегії та інспекції для кредитових справ у районі своєї діяльності і для тих виробничих та збутових операцій, які вони організували. Така різноманітна господарська діяльність кредитових союзів часто перепліталася з такою ж закупно-збутовою й виробничо-організаційною діяльністю споживчих і мішаних союзів. Тому пекучою стала справа як їх районного розмежування, так і галузевого. Посилені операції

вимагали скоординованої співпраці союзів, більшої фінансової організації та впорядкованого кредитування їхніх акцій. Особливо ж кооперативна організація збуту хліба та інших продуктів праці українського селянства вимагала об'єднаного виступу на внутрішньому й закордонних ринках, щоб не відставати у виробничому поступі, у хліборобській культурі та в організації великих збутових підприємств.

Влітку 1916 р. в Катеринославі відбулася нарада 10 кредитових союзів України, на якій вирішили почати заходи в справі утворення вищої кредитової установи "Південно-руського Крайового Кооперативного Банку". Район діяльності цього банку мали творити всі губернії, які економічно тяжіли до Чорного моря (вся Україна, Донщина та увесь північний Кавказ).⁵⁷

Банк мав переводити не лише кредитові справи, але й постачання машин та збут збіжжя. В листопаді 1916 р. відбувся з'їзд південних кредитових союзів у Ростові над Доном, з участю 28 союзів з України, Донщини та північного Кавказу.

З'їзд мусів звести боротьбу з опозицією представників "Московського Народного Банку" та вирішив заснувати, у формі акційного т-ва кооперативних союзів, об'єднання для товарних операцій, фінансування організації постачання перерібки й збуту с-г продуктів.

Однак, до революції українська кооперація не встигла втілити в життя цей важливий проект.

Як українська споживча кооперація й "Дніпросоюз" мали великі перешкоди в своїх організаційних змаганнях збоку харківського "Поюру", так і кредитові союзи, а потім і "Українбанк", мусіли зводити боротьбу з "Московським Народним Банком" і його діяльністю на Україні. Плани МНБ реалізувала в Україні його філія в Харкові. Заснована 1912 р., вона мала великі фінансові засоби, якими намагалася опанувати українську кооперацію і таким чином, вже й після революції, втримати залежність і невідлучність її від московських кооперативних центрів. У 1917-18 роках ця харківська філія МНБ запекло протидіяла організації й діяльності верховної фінансової організації української кооперації "Українбанку".

Харківська філія МНБ клопоталася 1918 р. в міністерстві Української Держави про дозвіл на оснування другої філії, в Одесі, покликуючись на свою будцімто корисну кредитову обслугу української кооперації (щоби одержати собі з Києва державні кредити).

Тим часом більшовики націоналізували "Московський Народний Банк". Харківська філія, крім того, потрапила в скрутне становище в наслідок зловживань її директора (Чмуля), бо свої торгові операції вела не лише з кооперативами, але і з приватними спекулянтами.

Баланс харківської філії МНБ на 1 вересня 1918 р. досягнув 74 млн. крб. Цю суму, в головних позиціях пасивів, склали вклади й біжучі рахунки 42,5 млн. крб. (зібрані на території України), 20 млн. кредиту з державної скарбниці України, решта дрібніші суми; по стороні активів мала філія 41.117.000 крб. виданих позик кооперативам і майже 22 млн. крб. була винна їй центральна установа "Московський Народний Банк". Отож, на яких 65 мільйонів, зібраних на Україні фінансових засобів, коло 30% з них відіслала харківська філія МНБ у Москву.

Недовго, бо на 1 жовтня 1918 р., при балансі філії 68.574.000 крб., МНБ уже був заборгований у неї на 24 млн. крб. (35%). Таким чином, не місцеве господарство й не українська кооперація користувалися кредитом і фондами МНБ, якими він так хвалився та обіцяв через свою філію краше кредитувати українську кооперацію, ніж "Українбанк" (для її дезорганізації), а навпаки – з України й української кооперації стягав МНБ велику контрибуцію.⁵⁸

Так, з одного боку, практика МНБ на Україні в напрямі дезорганізації української кооперації, з другого боку – об'єднаний великий приватний капітал у "Протоофісі", який намагався захопити якнайбільше й використати державні кредити, наявно показували необхідність об'єднаного фінансового центру української кооперації.

Ідея такого центру, пригадуємо, виникла в українських кооператорів ще до війни, а частково була реалізована із створенням Київського Союзу збанку. Але його сили й сама організація виявились недостатніми для фінансових потреб української кооперації в роки її великого піднесення.

Тому відразу ж на початку революції 1917 р. Київський Союзбанк та інші, близькі до Києва кооперативні союзи, внесли на затвердження Тимчасового Уряду статут "Південно-руського Кооперативного Народного Банку". Постанову підтримав ухвалами Другий Всеукраїнський Кооперативний З'їзд у Києві, у вересні 1917 р. Статут був затверджений, і Банк почав свої операції 20 жовтня 1917 року.

Небаром з проголошенням незалежної Української Народної Республіки Банк змінив статут і почав діяти під назвою "Український Народний Кооперативний Банк" – Українбанк.

Постала центральна фінансова організація кооперативного кредиту, в формі акційної установи, з початковим акційним капіталом одного мільйона карбованців (одна акція 250 крб.). У липні 1918 р. Українбанк одержав дозвіл на другий випуск акцій номінальної вартості 2-х мільйонів, восени на третій випуск – 7 мільйонів карбованців. До кінця 1919 р. акційний капітал був підвищений до 25 мільйонів.

Акціонерами Українбанку могли бути тільки кооперативи і їхні об'єднання. Реальні економічні потреби, свідомість та піднесена ідейність і солідарність в організації української кооперації створили добрі підстави для розвитку Українбанку. Протидіючи тим небезпекам, які кооперації загрожували, кооперативні союзи скоро підписували й розбирали акції кожного випуску.

На 1 січня 1919 р. членами-акціонерами Банку були:

	Загальна кількість союзів	З них акціонерів Українбанку	% об'єднаних
1. Всеукраїнських кооперативних централей	5	5	100
2. Кредитових союзів	61	36	59
3. Споживчих союзів	122	55	45
4. Мішаних союзів	98	33	33,7
5. Кооперативних банків	2	2	100
Разом	288	131 ⁵⁹	

Банком керували Загальні Збори членів-акціонерів, Рада й Правління, що складалося найменше з 3-х членів, обраних на 3 роки. Рада складалася з 12 членів та 6 кандидатів, яких обирали з-поміж акціонерів, котрі мали не менше 10 акцій. На загальних зборах акціонерів правом голосу користувалися лише ті, що мали не менше двох акцій. Хто мав дві акції – мав один голос; кожні наступні 10 акцій давали право на додатковий голос, з тим, що ніхто на зборах не міг мати більше як 5 голосів.

Акції були іменні, продати їх можна було тільки за посередництвом Правління Українбанку, яке могло підшукати кооперативу, бажаючу їх відкупити. Чисті прибутки Українбанку могли розподілюватися так: 10% у запасний фонд, до-

ки він не досягне 1/3 акційного капіталу (потім до запасного капіталу мали відраховуватися лише 2%). Частина прибутків йшла на дивіденди, але на акції ніхто не міг одержати більше як 5%. З решти, після тих відрахувань, по 10% розділяли на додаткові винагороди а) Правління, б) Ради й працівників Банку, а про розподіл останньої пайки вирішували загальні збори.

Головні завдання Українбанку, як їх формулювали доповіді Правління й голови Ради Ф. Крижановського перед Надзвичайними Загальними Зборами 12-14 липня 1918 р., були такі: 1. Банк мав регулювати фінанси всієї української кооперації; 2. мав притягати до кооперації капітали з грошового ринку; 3. сприяти грошовими засобами власній кооперативній продукції; 4. фінансувати збути; 5. сприяти розважливому притягненню закордонних капіталів на Україну; 6. одержувати кредити з державної скарбниці України й розділяти їх між кооперативними організаціями відповідно до актуальної потреби українського народного господарства; 7. Банк мав виконувати ролі не лише фінансового центру української кооперації, але й громадської установи "з певним завданням у народнім національно-державнім ділі."⁶⁰

Кредитував Українбанк своїх членів-акціонерів (союзи й товариства, за посередництвом союзів) за встановленими Радою правилами, узалежнюючи висоту кредитів відповідно до кількості викуплених союзом чи кооперативним товариством акцій.

Поруч кредитування, Українбанк провадив у центрі в Києві та по своїх відділах такі банкові операції: 1. приймав гроші на опроцентовані вклади й біжучі рахунки, 2. виконував різні комісійні доручення, 3. видавав переводи та акредитиви, 4. спочатку вів торговельно-посередницькі операції на власні кошти й ризик, відтак поступово переходив до операцій на кошти із завдатків союзів, у порозумінні з іншими центральними кооперативними організаціями, притримуючись домовлених договорів про розмежування функцій.

Для вигіднішої обслуги членів і докладнішого охоплення своєю діяльністю всієї території України, Українбанк закладав відділи у всіх більших містах. У кінці 1919 р. їх було 16, а в плані мав організувати ще 17 відділів і філій. Крім Києва, відділи були в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветі, Олександрівську, Бердянську, Умані, Вінниці, Бердичеві, Черкасах, Кременчузі, Житомирі. Передбачені були філії, комісіонерства й агентури у Львові, в Криму, за кордоном – у Відні, Берліні, Будапешті, в Туреччині, Фінляндії, Швеції, в Балканських країнах та інших західних краях, на Далекому Сході і в Америці.

При центральній адміністрації Українбанку були: 1. головна канцелярія з господарським підвідділом внутрішньої адміністрації, 2. головна бухгалтерія, 3. інспекція союзів, 4. інспекція відділів і філій, 5. інформаційне бюро.

Операції банкові й товарового характеру вів центральний відділ банку з філіями в Києві, по країні й за кордоном. Центральний товарний відділ і відповідні товарні агентури мали такі підвідділи: 1. с-г машин і реманенту, 2. технічне бюро, 3. підвідділ залізних виробів, 4. виробів хемічної промисловости, 5. кооперативного збуту, 6. насінний і ін., відповідно до потреб і обставин. Справами кожної установи Українбанку керувала іменована дирекція, яка вела всі операції автономно, в межах відповідних інструкцій центрального Правління, і підлягала інспекції відділів і філій. У порозумінні з іншими українськими кооперативними центрами й більшими союзами, Українбанк проектував потворити (за економічними ознаками окремих районів України) закупно-збутові осередки: металів й залізних виробів, будівельних матеріалів, хемічної, харчової промисловости, влаштувань переробки й експорту хліборобських продуктів і т.д.

Напередодні перших роковин баянс Українбанку досягав 50 мільйонів крб. На 1 жовтня 1919 р. дійшов до 286 млн. крб. Вкладів у різних формах на 1

січня 1919 р. мав 19.514.500 крб., уділених кредитів 46.727.000 крб. На замовлення союзів закупив товарів на суму 44.658.754 крб.⁶¹

У 1919 р. товарний відділ Українбанку, на підставі умови та в порядку намічених напрямних організації української кооперації, перейшов до Центрального Сільсько-Господарського Союзу.

"Централ" перебрав на себе об'єднання операцій закупу сільсько-госп. машин та інших товарів с-г значення і розподіл їх між кооперативи, а Українбанк – фінансування цих операцій.

На початку своєї діяльності Українбанк давав тільки короткотермінові кредити. Але в липні 1918 р. надзвичайні загальні збори акціонерів доповнили статут Банку, надаючи йому право провадити операції і довготермінового кредиту. Для цього Українбанк мав випускати облігації та використовувати певну, точно визначену, частину свого акційного і запасного капіталу, біжучих рахунків і вкладів.

Українбанк, як фінансовий центр, здобував собі довір'я громадянства й усієї української кооперації. Його діяльністю цікавилися представники закордонних економічних фірм, організацій і консулатів, налагоджували з ним ділові стосунки. З метою об'єднання фінансової і взагалі економічної політики української кооперації, Українбанк організував згаданий вище⁶² Ф і н а н с о в и й К о м і т е т, з представників центральних кооперативних союзів.

За ініціативою Українбанку, Фінансового Комітету й Коопцентру розпочалася підготовка до заснування К о о п е р а т и в н о г о З е м е л ь н о г о Б а н к у, також у формі акційної установи, для довготермінового земельного кредиту й допомоги сільському господарству. Одним із речників потреби такого окремого Банку був голова ради Українбанку Ф. Крижановський. Він, між ін., висував такі аргументи:⁶³ коли фінансове посередництво в земельній реформі на Україні залишило виключно одному Державному Земельному Банкові, то "палиця може перегнутися... в один бік".⁶⁴

"Кооперативний Земельний Банк, – казав Ф. Крижановський, – ставлючи своєю метою задоволення земельної потреби малозаможного селянства, буде не тільки корисною, а прямо необхідною з державного погляду противагою, с о ц і я л ь н и м к о р е к т и в о м до діяльності Державного Земельного Банку. В цьому полягає велике громадське й соціальне значення Кооперативного Земельного Банку в сучасних обставинах".

Крижановський висловлював глибоке переконання, що "тільки при допомозі Кооперативного Земельного Банку й кооперації взагалі можна буде (ще навіть не пізно...) благоуспішно і д е р ж а в н и м с п о с о б о м розв'язати земельне питання; тільки кооперація, прийнявши на себе, так сказати, посередництво в земельній справі, зможе заспокоїти нарід і таким чином сприяти встановленню того ладу в Державі, того *Burgfrieden* (замирення громадянства), без якого неможливий ніякий поступ наперед, ніяке державне будівництво й якого нам обов'язково треба якнайскорше..., бо без нього ми, як Держава, присуджені на погибель. Чекати з цією справою ні в яким разі не можна"...

На початок Київський Союзбанк деклярував півмільйона крб. в акційний капітал Земельного Банку; Українбанк – 1 млн., інші кооперативні союзи – також значні суми.

Українбанк давав чималу грошову допомогу українській науці, культурі й народній освіті. Напр., на відкритті Державного Українського Університету в Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління Українбанку, Х. Барановський, заявив, що "Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, яка дбає про матеріальну допомогу українському студентству, і сам допомагатиме цій організації матеріально".

При отворенні Державного Кам'янець-Подільського університету, Україн-

банк асигнував 25 тис. крб.; при заснуванні Всеукраїнського Видавничого Союзу вплатив на 30 тис. паів і т. д.

Українбанк швидко розвивався і міцнів, користувався довірям – державних чинників, усієї української кооперативної організації та громадянства. Цьому сприяла немало та обставина, що його очолювали увесь час здавна відомі з практичного досвіду авторитети, загально в Україні шановані передові сподвижники українського кооперативного руху – оті з перших лав "Старі Дзвонарі": адвокат Ф. Крижановський, голова ради Українбанку, Христофор Барановський, голова правління,⁶⁵ та їхні колеги по довголітній співпраці-змаганнях, члени правління М. Хотовицький і Василь Мельників.

8. Центральний Сільсько-Господарський Кооперативний Союз – Централ

У попередньому розділі була мова про обставини розвитку і становище сільсько-господарської кооперації до 1-ої світової війни.

Найбільше діяльності в напрямку підвищення сільсько-господарської культури виявили тоді земські організації, які здебільшого тісно співпрацювали з кооперацією; вони розвивали методи суспільної агрономії й організацію різноманітних її закладів. За ініціативою земств і земських діячів та співробітників, виникали і в тісній з ними співпраці існували два роди сільсько-господарських товариств: давніші, агрикультурного типу, без товарових операцій, і новіші, з товаровими завданнями – універсальні або спеціальні. Їх, звичайно, важче організувати, ніж споживчі, або кредитові товариства. Але їхній розвиток в окрему союзню кооперативну організацію гальмувало те, що функції сільсько-господарської кооперації – закупу й збуту, переробки с-г продуктів та організацію с-г промисловості, – виконували інші види кооператив, особливо кредитові союзи, а також мішані й споживчі.

Такі нерозмежовані відносини перешкождали і розвиткові організації кооперативного будівництва, і обслузі сільського господарства.

Тому вже на перших кооперативних з'їздах в 1917 р., на з'їздах українських агрономів, кооперативних інструкторів жваво обговорювалися справи ширшої розбудови сільсько-господарської кооперації, вилучення її в самостійний сектор в системі кооперативної організації; підкреслювалась потреба заснування для неї провідного центрального об'єднання.

Ідея верховної української сільсько-господарської кооперативної організації виникла ще до війни, про що згадує її головний ініціатор П. Пожарський.⁶⁶ Як земський інструктор у кооперації, він порушив питання на кооперативному з'їзді в Києві 1913 р. про організацію союзу сільсько-господарської кооперації. Того ж року їздив до Львова де вивчав організацію й діяльність галицького "Сільського Господаря". Повернувшись, він зібрав нараду кооператорів, яка вирішила поробити заходи перед урядом в справі заснування "Київського Центрального Сільсько-Господарського Товариства", з районом діяльності на Київську й сусідні губернії. Після довгих зволікань, у Петербурзі, в серпні 1915 р., міністерство затвердило статут Товариства, і воно почало свою діяльність у помешкані Київського Союзбанку (точніше, в канцелярії голови ради Банку, що ним тоді був П. Пожарський). Перші збори обрали його головою правління "Київського Центрального С.-Г. Т-ва, заступником В. Коваля, а третім членом – священика Т. Добрянського. Всі вони працювали безплатно. Їм важко було включи-

тися в значні торговельні операції для задоволення сільсько-господарських потреб ще нечисленних своїх членів – різного виду кооперативних товариств. Але, завдяки тому, що член правління о. Т. Добрянський мав уже великий досвід з довголітньої праці в споживчій кооперації і особливо захоплювався мануфактурними операціями, "Централ", – як скорочено почали називати це "Київське С.-Г. Т-во", – став більше споживчо-мануфактурним Союзом. Така початкова діяльність дала матеріальну базу для його дальшого розвитку.

Загальні збори уповноважених 2-5 січня 1918 р. в Києві вирішили перетворити Т-во в "Центральний Сільсько-Господарський Кооперативний Союз" – скорочено "Централ", та розвинути його діяльність у властивому напрямі, тобто: 1. бути центральним господарським об'єднанням тих кооперативних товариств і союзів, які виключно чи частково ведуть операції сільсько-господарського значення, 2. організувати гуртове постачання своїм членам-кооперативам с-г машин і знаряддя, штучного угноєння, насіння, будівельних матеріалів, металів, фарб, лантухів тощо, 3. організувати збут с-г продуктів, а також сіл.-госп. промисловість – будівництво кооперативних млинів, механічних майстерень, молочарень, м'ясарень, консервних фабрик, сушарок овочів і под., 4. організувати сільсько-господарські спілки для спільного обробітку землі, спілки для кооперативного користування с.-г. машинами і подавати якнайширшу агрономічну допомогу дрібним сільським господарствам.

До 1 липня 1919 р. об'єдналися в Централі 41 кооперативний союз і 728 різного виду кооперативних товариств.

Розвиток Централу ілюструють такі цифри:⁶⁷

На 1 січня 1918 р. балянс Централу був	5.398.446	карб.
" 1 липня 1918 р. " " "	19.427.988	"
" 1 січня 1919 р. " " "	21.147.922	"
" 1 жовтня 1920 р. " " "	147.707.308	"

У великих містах України Централ мав 5 агентур: в Одесі, Харкові, Полтаві, Катеринославі й Винниці, а також магазини-склади на залізничних станціях.

Найбільшою подією в Централі була купівля великого заводу І.І.Г'ена в Одесі, влітку 1918 р., за 17 млн. німецьких марок, що мали бути сплачені найпізніше до 1 березня 1919 р. всякими грішми (по відношенні їх курсу до німецьких марок; у той час 1 нім. марка коштувала 0.85 карб.).

Цей великий завод міг випускати 200.000 плугів річно, крім іншого с-г реманенту.

Всі акції купленого підприємства тимчасово скупчувалися в руках Централу, до остаточного офінансування купівлі й переміни його потім у акційне т-во об'єднаних у Централі кооперативних організацій, які мали б викупити акції. На офінансування купівлі заводу й на кошти забезпечення його постійної продукції Збори Уповноважених 29-31. 8 і 1. 9. 1918 р. уповноважили правління випустити позичкові облігації на 25 млн. карбованців.

Багато кооперативних союзів і товариств скоро підписували облігації й розбирали їх у формі авансів на акції. Купівля викликала захоплення й вияв подивугідної солідарності всієї української кооперативної організації. Сплата купівлі була реалізована ще перед терміном.

Крім заводу, Централ мав великий гартак "Наталка" в Києві, кілька тартаків із закупленим для експлуатації лісом на Волині, молочарні в околиці Києва (Родомиський повіт).

Були спроби організувати в різних місцях України спеціальні с-г товариства, об'єднувати продуцентів тютюну, цукрового буряка, засновувати годівельно-збутові т-ва. пасічнічі спілки тощо, утворювати з них місцеві союзи.

Піонерську діяльність в організації союзно-кооперативного молочарства пропагував К. М и х а й л ю к. У Києві постав 1917 р. "Київський Крайовий Союз Молочарських Спілок", який об'єднав близько 30 спілок Київщини. Згодом такі ж союзи виникли в Харкові й Одесі. У 1918 р. на Україні було 112 молочарських кооператив.⁶⁸

Напрявні для реорганізації Централу і його дальшого розвитку ухвалили згадувані вже Збори Уповноважених влітку 1918 р. в таких постановках:

1. Головним завданням Центрального Українського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу мусить бути: а) допомога дрібному сільському господарству України в його боротьбі за краще становище господарства й розвиток його продуктивності; б) захист його інтересів перед державними і іншими інституціями.

2. Щоб досягти повною мірою цих завдань, Союз повинен докласти найбільше енергії й сил до організації серед дрібних господарств сільсько-господарських товариств для збуту с-г продуктів і для постачання необхідних у сільському господарстві речей, для поліпшення й підвищення продукції господарства, з'єднання товариств у союзи й об'єднання останніх у центральному Союзі.

3. Кооперація інших видів повинна йти назустріч Союзові і, шляхом поділу своєї дотеперішньої роботи, повинна поволі віддавати свої функції в сфері постачання господарствам с-г машин і інших засобів продукції, а також збут продуктів об'єднаним у Централі сільсько-господарським кооперативам.

4. Засобами, які зв'язують і зміцнюють ці організації, визнається також торгово-економічний зв'язок між ними і хазяйством дрібного господаря; тому ролю постачання господарствам усіх тих речей, котрі сприяють його розвитку, а також збуту продукції господарств повинні згодом взяти на себе цілком сільсько-господарські кооперативні організації, на чолі з ЦУС-ГКСоюзом.

5. В сучасних умовах найбільш відповідним шляхом розвитку Централу являється перетворення його в об'єднання тих союзів, які провадять працю сільсько-господарської кооперації, доки не організовані на місцях сільсько-господарські кооперативи та їхні союзи. Доки ж інші союзи не існують всюди і не скрізь провадять сільсько-господарську працю, Централ повинен провадити свою діяльність – по всіх своїх операціях – з окремими кооперативами, особливо сільсько-господарськими, при чому в районах, де існують союзи кооператив, Централ провадить свої операції тільки з союзами, а не з окремими кооперативами.

6. Маючи на увазі, що все, що виходить за межі сільсько-господарської кооперації, не повинно входити в засяг діяльності Централу, він негайно приступить до ліквідації свого мануфактурного відділу. Для цього доручається Правлінню й Раді виробити плян такої ліквідації, щоб при тім не потерпіли інтереси Централу і щоб були збережені кооперативні принципи.

Замість шкіряного відділу організувати при Централі відділ заготівлі шкір (який і підготовлятиме кооперативне виробництво шкір).

7. Збори доручили правлінню виготовити докладний плян діяльності фінансового її обрахунку та плян поступової реорганізації Централу в Союз Союзів.⁶⁹

Відповідно до різноманітних операцій Централу, його праця була організована в таких відділах: 1. Сільсько-господарських машин та знаряддя, 2. металю та металевих виробів, 3. мінерального палива, фарб та мастил, 4. прядільних виробів (шпагату, лантухів, мотузів, канатів і ін.), 5. польового господарства (хліборобської культури, переробу й збуту с-г продуктів, насіння), 6. скотарства, поліпшення порід худоби, молочарства, збуту худоби, організації м'ясного виробництва, птахівництва, бджільництва й шовківництва, рибальства й ветеринарної обслуги), 7. садівництва та інтенсивних культур, 8. агроно-

мічної допомоги, 9. лісовий відділ, 10. технічно-будівельний, 11. фінансово-контрольний, 12. інструкторський, 13. культурно-просвітній, 14. видавничо-редакційний.

На зборах Централу влітку 1918 р. була обрана управа в складі: В. Коваль – голова, члени – К. Шеметів, О. Філіповський, М. Шаповал, О. Мицюк; секретарем правління був обраний Віктор Доманицький, а головою ради проф. Кость Мацієвич.

Видатні піонери в змаганнях за поступ українського села

У 1917-20 роках, тобто в період революції й визвольних змагань України, питання земельної реформи, соціального визволення селянства та мобілізації його сил для відродження української державності були головним завданням усіх українських урядів у їхніх політичних стримліннях. Земельна справа надавала особливого тону українській революції.

У програмах тогочасних політичних партій були різні концепції земельної реформи. Під впливом воєнних подій і перехресних гасел, що ними різні революційні сили намагалися приєднати до себе українське селянство, склалися тоді наспіх перемінні підстави земельного законодавства: закон Центральної Ради від 31 січня 1918 р., проект міністра земельних справ В. Леонтовича в уряді гетьмана, в листопаді 1918 р., закон Директорії УНР від 9 січня 1919 р., закон для З.О. УНР від 4.4.1919 р., кілька декретів більшовицьких "урядів" на Україні про соціалізацію землі й постанови з'їздів рад (советів) 1918-1920 років.⁷⁰

У керівництві організації української кооперації, зокрема Центрального Українського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу, бачимо і видатних діячів української революції. Деякі з них дуже різнилися в основних поглядах на земельну справу (напр., М. Шаповал, О. Мицюк, Б. Мартос, Ф. Крижанівський, К. Мацієвич чи ін.). Але всі вони були солідарні щодо конструктивної ролі кооперації в реорганізації народнього господарства.

Програмові позиції тогочасних українських партій у земельній справі були, звичайно, надто загальниковими: у виступах їхніх представників не обходилося й бездемагогії та надто поверхового трактування тієї справи першої ваги. У багатьох, навіть передових, тогочасних політичних діячів, які мали й добрі наміри та відчуття обов'язку здійснення історичної справедливості в інтересі трудового селянства, не було ясного уявлення, як успішно провести соціально-справедливу земельну реформу, щоб вона узгоджувалася з вимогою здорового підстав для розвитку сільського господарства.

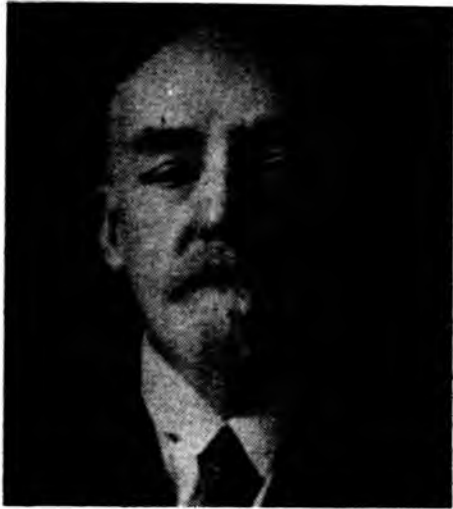
На тому тлі хочемо особливо відзначити ідеї, працю й заслуги двох згаданих керівників Централу, діячів, які в своїй громадській і науковій діяльності створили підстави й напрямні для господарського й культурного поступу українського селянства. Їхні високі задуми не втратили й нині значення цінних дорговказів і реальної історичної спадщини.

В межах наших можливостей розповімо тут, за доступними нам відомостями, дещо про життя й діяльність проф. Костя Мацієвича і проф. Володимира Ковалю.

К о с т ь М а ц і є в и ч, найвидатніший основоположник підстав і метод громадської агрономії в українській науці, народився 18 травня 1874 р., в родині священика, в селі Деркачі, Васильківського повіту на Київщині. Вже в гімназійних роках брав участь у таємних гуртках середньошкільної молоді в Києві, у яких зароджувалися ідеї боротьби за національну свободу. Кость Мацієвич був активним серед київських студентів-самостійників.

Фахові студії агрономії закінчив у Сільсько-Господарському Інституті в Пулавах, з титулом вченого агронома першої категорії; у 1897 р. він уже на посаді вченого секретаря в Сільсько-Госп. Т-ві в Полтаві.

Ми вже згадували, що, разом з Ол. Русовим і Л. Падалкою, Мацієвич належав до організаторів осередка українського кооперативного руху на Полтавщині.

Кость Мацієвич

На Всеросійському З'їзді Агрономічної Допомоги в Москві 1901 р. молодий Мацієвич гостро поставив питання про користування рідною мовою населення в агрономічній роботі; згодом він домагався здійснення цієї вимоги і реалізував її з багатьма прихильниками в земських установах на Україні. За це був переведений на працю до Саратовського губ. земства. На сторінках фахової преси Мацієвич виступав з проектом реорганізації земської агрономії та розробив власну теорію про методи громадської агрономії, яку пізніше розвинув у своїх наукових працях (яка звернула на себе прихильну увагу усєї імперії, а потім і фахових кол за кордоном).

Після 1905 р., за співпрацю в революційній організації Селянського Союзу, Мацієвичеві присудили 4 роки в'язниці, яку відбув, дякуючи "бічним захо-

дам", у рідному місті Василькові, в роках 1907-1911. За допомогою прихильного начальника в'язниці, міг діставати для студій фахову літературу й передавати писані у в'язниці статті на агрономічні теми; під псевдонімом посилав свої доповіді на Всеросійські Агрономічні З'їзди та написав тоді під прибраним ім'ям (К.Ашина) свої знамениті "О б щ е с т в е н н о - а г р о н о м і ч е с к и е Э т ю д ы." ⁷¹ По виході з в'язниці запросили Мацієвича на редактора видань Харківського Сільсько-Госп. Т-ва й популярного журналу Т-ва "Хлібороб".

Від 1916 р. Мацієвич був професором сільського господарства у двох вищих школах Петрограду. З вибухом революції повернувся на Україну. Він організував Генеральний секретаріат земельних справ та подав Центральній Раді проект земельної реформи, в якому, між ін., визначав норми трудового землеволодіння за природними й економічними властивостями господарських районів України, пляномірну систему державних і суспільних заходів та влаштувань громадської агрономії (як з уваги на демократизацію народного господарства України, так і на його виробничі та загально-національні потреби модерного соціального й економічного поступу). Але фаховість не була тоді найважливішим критерієм, і проект Мацієвича не був прийнятий. ⁷²

Щоб із фахового боку й у дусі своїх ідей впливати на аграрну політику в Українській Державі, К. Мацієвич скликав Перший Всеукраїнський Агрономічно-Економічний З'їзд, у Києві, 22-26 жовтня 1918 р. Як його голова, керував нарадами та був автором резолюцій, що визначали напрямні економічної відбудови України й організації агрономічної допомоги селянству. Тоді ж він був професором у Київському Політехнічному Інституті і Комерційному Інституті, викладав на Вищих Кооперативних Курсах, керував сільсько-господарським відділом Всеукраїнського Земського Союзу, редагував його орган "Вістник Громад-

ської Агрономії". К. Мацієвич був при організації верховних кооперативних союзів: головою ради "Централу", заступником голови ради "Коопцентру", головою його Статистичної Комісії та членом редакційної колегії його журналу "Українська Кооперація", в якому написав низку статей із цінними думками про ідеологію української кооперації. Проф. Мацієвич раз-у-раз доводив на реальних прикладах, що впарі з поліпшенням соціальних земельних стосунків, мусять бути погоджені виробничі спроможності й загальний поступ сільського господарства та зрівноважені соціальні й виробничі потреби всього народного господарства. Сама сільсько-господарська політика матиме успіх тільки тоді, коли вона одночасно братиме до уваги виробничий процес сільського господарства. Проф. Мацієвич відкидав можливість і доцільність будь-яких заходів соціально-економічного чи правового характеру для поліпшення становища хліборобського населення, якщо вони органічно не пов'язані з вимогами масового поступу агрокультури й загальним розвитком сільсько-господарського виробництва взагалі.

Він звертав також з притиском увагу всіх державних і громадських установ та чинників, котрі були покликані до переведення в життя таких заходів, що "всьяке зневаження з їх боку сил і організаційно-господарських здібностей (самого українського – І.В.) населення й перенесення центру ваги праці на ґрунт "наказів" від сторонніх і чужих для населення людей, не тільки не сприятиме успішному досягненню позитивних наслідків, але навпаки – може привести до найтяжчих непорозумінь і компромітації цілої справи". ⁷³

Тому завданням тісної співпраці державних і громадських чинників є, в першу чергу, створення вільних умовин для розвитку добровільної самодіяльності хліборобського населення. Тоді розвинеться і громадська агрономія – свідомий суспільний рух до масового господарського поступу, шляхом самодіяльності й самопомоги самого ж таки селянства. Треба тільки відповідними заходами й методами розбудити його власні творчі сили до змагань за свій суспільно-економічний і культурний поступ.

У своїх працях часто повертався проф. Мацієвич до філософського обґрунтування раці історичних українських традицій індивідуального трудового господарства родинного типу, його сучасного соціально-політичного виправдання й здатності до агро-технічного та економічного поступу.

Кооперація, в її найрізноманітніших видах, що "має своє джерело в самих глибинах народного руху", – це "найбільш органічний вияв господарської самодіяльності українського населення". ⁷⁴

Зокрема сільсько-господарська кооперація, – це невідлучна сестра громадської агрономії; вони обидві сплетені, – це найуспішніші засоби добровільного й свідомого стримління українського селянства до поступу, соціального визволення та належних позицій у національній спільноті. ⁷⁵

Проф. К. Мацієвич був короткий час міністром закордонних справ УНР, весною 1919 р., в уряді С. Остапенка, потім дипломатичним представником у Румунії.

На еміграції в ЧСР був професором Української Господарської Академії в Подєбрадах, де мав можливість передати сотням студентів і ближчих співробітників свій великий досвід, ідеї та знання.

Помер, працюючи до останніх днів життя, 2 квітня 1942 р.

Володимир Коваль. "Тихий і скромний, з характеристичним виглядом сконцентрованого дослідника й притаюваної енергії організатора великих розмірів", – таким пригадують його близькі співробітники.

Народився 1885 р. на Волині. Батько його, селянин, був управителем польського маєтку. Вчився в середній сільсько-господарській школі в Умані, потім

на агрономічному відділі Київської Політехніки. Спеціалізувався в професора К. Шіндлера в сільсько-господарському машинознавстві.

Розвивав свої громадсько-господарські зацікавлення близько до тієї атмосфери, якою жили тогочасні земські й українські кооперативні кола. Ще під час студій писав для земств популярні брошури на агрокультурні теми.

Рекомендований своїм київським професором, В. Коваль був прийнятий на посаду при департаменті міністерства хліборобства в Петербурзі, як фахівець с.-г. машинознавства. Там ще й присвятив якийсь час поглибленню спеціальних студій у Політехнічному Інституті.

На доручення міністерства, зорганізував досвідні станції випробування с.-г. машин у Туркестані, в Акімовську (Таврія) і в Ростові.

Володимир Коваль

1911 р. Київське губ. земство, разом із сусіднім, зорганізувало Союз Західних Земств для постачання сільсько-господарських машин і знаряддя. В. Коваль став одним із членів правління цього Союзу та розгорнув широкі операції за купу с.-г. машин, що їх Союз розділював у своїх районах на догідні сплати, виключаючи зиски дрібних посередників. В. Коваль поставив собі за завдання розбити трест заводів, які виробляли плуги, с.-г. машини і реманент на Україні. Це йому вдалося і у висліді його перемоги понизилися ціни. Для успішних і тривкіших наслідків треба було ширшої мобілізації до свідомої акції й організованої самодіяльності самого українського селянства. В. Коваль був, про що ми вже згадували, співорганізатором "Київського Сільсько-Господарського Т-ва" (предтечі Централу) і від початку членом його правління.

Він був головним спричинником і реалізатором купівлі заводу Гена в Одесі та мав широкі задуми механізації сільського господарства України шляхом добровільної кооперативної організації селянства для такого поступу.

1918 р. В. Коваль був також покликаний на професора с.-г. машинознавства на Київській Політехніці, потім і в Українському Кооперативному Інституті.

Виїхав на еміграцію в 1921 р., коли лікарі сказали, що в більшовицьких обставинах буде важко лікувати його грудну недугу.

Якийсь час В. Коваль перебував у Франції, потім у Берліні, викладав на курсах американської організації "УМСА", був редактором с.-г. видань одного німецького видавництва. У 1924 переїхав до Праги. Але там уже не зміг довго працювати, розвивати свої великі здібності та передавати своє знання й досвід студентам українських високих шкіл у ЧСР, – помер у 1927 році.

9. Інші центральні кооперативні організації всеукраїнського значення: Страховою, Книгоспілка, Трудсоюз, Українфільма, Оселя

Крім тих великих організацій головних кооперативних секторів, – споживчого, кредитового й сільсько-господарського, на Україні в 1917-20 роках виникали різноманітні інші види кооперації. Вони виникали або звичайним порядком об'єднань фізичних членів у місцеві товариства, на першому шаблі і їх

союзних об'єднань 2-ого й 3-ого шабля, – або відразу ж як більші кооперативні організації всеукраїнського значення (об'єднання кооператив і союзів без низової підбудови), на паях чи у формі акційних товариств, за ініціативою й потребами членів-кооператив, їхніх союзних об'єднань і ін. громадських установ.

Успішна діяльність кооперації в перших основних напрямках господарського життя заохочувала охоплювати й інші його галузі та потреби населення. Знаємо, що не всі їх однаково легко організувати в кооперативній формі, що краще окремі господарські справи, важчі до самостійної кооперативної організації, концентрувати коло основних – головних видів. Трапляється, що в кооперативному, але неусвідомленому, захопленні невідготовані належно почини, трудніші до організації і ведення (напр. всякі виробничі), не витримують проби життя, деморалізують і розчаровують ініціаторів і членство; вони, буває, скоро розпадаються, вироджуються в псевдокооперативи і т. д.

З різних даних за 1917-20 роки бачимо, що організаційний провід української кооперації уважно слідкував за такими проявами й допильнував ідейної правильності, господарської доцільності та організаційного ладу в розбудові суцільної системи українського кооперативного будівництва.

Деякі важливі кооперативні організації всеукраїнського значення, що тоді поставали і вимагали складнішої організації та довшого часу для підготовки, так і не встигли в ті неспокійні часи розвинути. Вони тільки оформились і виявили свої завдання, бажання, тенденції. Про них ми коротко тут і згадуємо.

1. Український Кооперативний Страховий Союз

Організація безпеки людського життя й майна від нещасних випадків це дуже важлива і вдячна форма кооперативної організації. Вона потрібна в нормальні часи, а ще більше в часах воєн і революцій. Але саме тоді її тяжко, а то й неможливо організувати та вести.

Справу кооперативного страхування започаткував "Дніпросоюз". Він почав збирати матеріали для підготовки такої організації забезпечення кооперативів, – їхнього майна й життя членів, співробітників централі і всієї своєї мережі. З тією метою він утворив окремий страховий відділ, заявивши, що припинить дію і приступить до збірної, кооперативної, якщо постане окремий "Страховою".

Різні приватні страхові агентури до того часу дуже несолідно обслуговували кооперативи, використовували їх. Довоєнна організація земського страхування була в стані розладу; вона, зрештою, була обмежена у своїх заходах.

Щоб ширше охопити справу кооперативного страхування, "Коопцентр", у порозумінні з усіма центральними союзами, створив спеціальну комісію, яка вивчила статут загальної страхової організації.⁷⁶

Український Кооперативний Страховий Союз не був союзом страхових товариств, а центральною установою із завданням організувати загальне кооперативне страхування (асекюрацію). Союз почав діяльність восени 1918 р., поставивши на меті, "на основі взаємності", забезпечувати:

а) нерухоме й рухоме майно кооператив від вогню, б) життя й сили співробітників, в) пароплави, судна й усякого роду засоби транспорту та майно в часі перевозу сухопутними й водними шляхами, г) майно кооператив від крадіжки з вломом, г) всякого роду рослини від псування, втрати від граду, повені, шкідливої комашні й заразливих хворіб, д) худоби від падіжі й ін. випадків.

Членами союзу могли бути різні кооперативи і їх об'єднання. Обов'язкове число паїв для кожного члена повинно було рівнятися сумі, що була б не менша половини його річної премії. Відповідальність членів Союзу виносила подвійну суму страхових премій. Внесені паї давали право на дивіденду, не більшу 8%.

Основний капітал для організації Страхового Союзу внесли українські центральні й місцеві кооперативні союзи. Вони брали на себе агентуру полагоди забезпечувань майна кооператив та їхніх членів.

Щоб запобігати нещасливим випадкам, зменшувати їхні шкідливі наслідки тощо, Союз мав організувати амбулаторії, лікарні, санаторії, ветеринарну обслугу, пожежні сторожі, підприємства вогнетривалих будівельних матеріалів, видавати роз'яснювальну літературу, як остерігатись нещасливих випадків, і т.п.

Представники галицьких товариств забезпечень, – від "Дністра" д-р С.Федак, від "Карпатії" д-р М.Гротер, – які були при ухваленні статуту "Страхокооперативу", погоджувалися, щоправда з певним застереженням правового характеру, на членство своїх організацій у "Страхокооперативі" й обіцяли приступити з 1 млн. карб. пайових внесків.

2. Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз – "Книгоспілка"

Статут цього Союзу був затверджений влітку, а установчі збори відбулися у вересні 1918 р. Членами союзу могли бути тільки кооперативи та їхні об'єднання. Один членський пай становив 100 карб.; членська відповідальність за зобов'язання союзу визначалася розміром внесених паїв. Крім звичайних органів Союзу, тобто загальних зборів, ради й правління, – пляном видавничої діяльності "Книгоспілки" керувала літературно-наукова колегія, складена з українських учених і письменників. Цей центральний видавничий союз мав на меті друкувати книжки різного змісту, але особливо увагу мав звертати на книжки, присвячені питанням кооперації, сільського господарства, природознавства, історії та історії письменства, на видання шкільних, популярних та науково-популярних книжок для позашкільної освіти. "Книгоспілка" об'єднувала видавничу діяльність усієї української кооперації і вела продаж книжок кооперативам через союзи, постачала книжки земствам, просвітам, книгозбірням і книжковим складам.

До кінця 1918 р. вступило в члени "Книгоспілки" 36 членів – кооперативних централь і різних місцевих союзів. Вони внесли разом 479 паїв. Сам "Українбанк" вплатив 100.000 карб. на паї до "Книгоспілки". Членами правління "Книгоспілки" були обрані: М. Литвицький, М. Стасюк та І. Кречотень, заступниками: В. Дудич і П. Пожарський; до ради належали Ф. Крижанівський, М. Хотовицький, Г. Павловський, Болдосович і Журавель.

3. Всеукраїнський Союз Продукційних Кооператив – "Трудсоюз"

Постав у літі 1919 р. в Одесі, за ініціативою С. Бородаєвського, який і був його першим головою. Завданням "Трудсоюзу" було допомагати розвиткові виробничих кооператив усіх родів, при чому, на основі свого статуту, мав також вести операції культурно-освітнього й ревізійного характеру, різні банкові та промислово-торговельні операції.

Союз почав гарно розвиватися, допомагав організованій на кооперативний лад українській гімназії в Одесі, але його діяльність скоро перервали більшовики.

Таке центральне об'єднання виробничого сектору кооперації чи й кілька спеціальних, – передусім кооператив праці, – було дуже потрібне. Бо тоді виникали різноманітні об'єднання: ремісничі, рибальські, транспортні, навіть кооперативи рудниці,⁷⁷ виробничі об'єднання в залізній важкій промисловості тощо. Їх організація вимагала особливої підготовки й обережності. Напр., маємо згадки про трудову спілку для виробу цегли й інших предметів керамічно-ганчарської дрібної промисловості в Краснополі, Житомирського повіту. Найчастіше по-

ставали трудові спілки різних виробничих галузей у великих містах і портових осередках України.

Весною 1918 р. постала цікава кооператива "Робітнича Творчість", заснована заходами інтелігентних робітників у Києві, з метою закладання майстерень, фабрик та інших підприємств, де б "члени мали змогу працювати як господарі власного підприємства, а не як наймити капіталу". Членами могли бути "робітники й представники працюючої інтелігенції, а також такі т-ва, яких діяльність не перечить інтересам робітничої класи". Кооперативою мала керувати, крім ради й правління, технічна рада. В пляні кооперативи була організація кравецьких, шевських, столярських і механічних майстерень, миловарська фабрика, виробництво предметів домашнього вжитку. Замовлення від окремих осіб не приймали, щоб не допускати спекуляції, а лише від кооперативних союзів та громадських установ.

Велику вагу клала кооператива на кооперативно-освітню і культурно-освітню працю. В пляні була організація клубу, лікарні й ін.

4. "У к р а ї н ф і л ь м а". У Києві на початку 1918 р. постало на паях Т-во "Українфільма". Членами його були українські громадські організації, Кооперативні Союзи та діячі сцени. Товариство мало продукувати й поширювати українські фільми історичного, етнографічного, географічного й ін. змісту. Т-во придбало на Лук'янівці, за 70.000 карб., велике, добре пристосоване кіноательє з лабораторією, в якому почалася підготовка до виробництва. Т-во обмежувалося спочатку пайовим капіталом на суму 200.000 карб. (по 5.000 карб. на пай). Більшість паїв розібрали: "Дніпросоюз", "Українбанк" і Київський Союзбанк. Визнаючи велику вагу цього українського культурного кооперативного підприємства, в його члени вступив також "Коопцентр" та інші кооперативні союзи.

5. Б у д і в е л ь н а К о о п е р а т и в а "О с е л я" постала влітку 1918 р. Її завданням було забезпечувати фізичних членів і громадські установи, які жили в Києві і навкруги міста, помешканнями. Вступний внесок до кооперативи становив 100 карб., пай 1000 карб. Для того, щоб дістати помешкання, треба було внести найменше 1/10 його вартості, решту можна було сплачувати впродовж 30 літ (максимум). Ця кооператива мала б розвинутися в центральне об'єднання і організаційно та матеріально сприяти справі кооперативного житлового будівництва на Україні.⁷⁸

10. Культурно-освітня діяльність кооперації в роки визвольних змагань: Кооперативна преса, Кооперативні школи й курси, Допомога народній просвіті, школам, мистецтву і науці

Велике завдання заспокоєння духових потреб українського народу було покладене від самого початку в основу української кооперації. Бо ті потреби були, здається, більшими від матеріальних потреб.

Довголітне пригнічення народу, спрямоване на позбавлення національної свідомості, майже спинило його духовий ріст, що й приспало національну енергію так у стримліннях народу до політичного й соціального визволення, як і до економічного поступу.

Тому в цей короткий період, хоч і з усіх боків загроженої, волі української кооперації припала роля, якої мабуть не знає жодна кооператива будь-якого іншого народу.

Коли влада відродженої Української Держави мусіла зосередити всі свої зусилля в першу чергу на оборону, на воєнні потреби (до того ж в ході визвольної війни часто мусіла покидати великі частини території України) – на місцях лишалася кооперація. Вона часто заміняла місцеву адміністрацію та, найважливіше – мусіла стояти на сторожі розбуджених культурних прагнень народу, народньої просвіти, відродженого рідного шкільництва, – на сторожі пробудженої національної духовності, що прагнула вільного розвитку.

В тих обставинах життя й боротьби українська кооперація мусіла стати многостороннім об'єднанням національних економічних, культурних, а також і політичних сил. Свідомість такого з'єднання завдань слідна і на кооперативних з'їздах, і в інструкціях центральних кооперативних установ; слідна вона й у праці та настанові багатьох низових "справжніх фортець" супроти всіх наших ворогів і "приятелів".

Діяльність української кооперації, як це вказувалося в одній кооперативній інструкції,⁹ мусіла бути "ідейна, громадська й одночасно практична. Ідейна тому, що тільки високі ідеї освітлюють шлях кожному народові в його історичному житті й боротьбі за кращу долю, громадська тому, що інтереси окремого громадянина зв'язані з інтересом цілої громади, бо коли громада процвітає, то окремі громадяни користуються з її добробуту й те почуваття, що вони всі товариші в громаді й взаємно залежать один від одного, одночасно допомагають один одному, являється тим фундаментом, на якому може бути збудована велика Українська Держава, велика українська Нація й велика українська цивілізація; і нарешті ця праця мусить бути... й практичною тому, що завше потрібно на ділі доводити свої кращі бажання, свою віру..."

Ми вже згадували про кооперативно-освідомну працю різних кооперативних організацій, про її засоби – кооперативну пресу, школи й курси, а також про асигнування збоку деяких кооператив значних сум на загальні культурно-освітні справи. Ми бачили, яку велику вагу клали на культурно-освітню діяльність кооператив провідні кооперативні діячі на всеукраїнських кооперативних з'їздах, як були розбудовані культурно-освітні відділи центральних кооперативних організацій і багатьох місцевих союзів.

Тут доповнимо відомості про цю галузь ідейної діяльності української кооперації, бо вона – не лише гордий історичний спогад, а й актуальна, цінна спадщина для сучасних і майбутніх поколінь.

Кооперативна преса. Умови для масової кооперативно-освідомної роботи на Україні за допомогою друкованого слова трохи полегшали після 1905 р. На кооперативні теми почали щораз частіше з'являтися статті в загальній пресі, у виданнях земств, агрономічних журналах – російською мовою і в нових українських газетах, як от: "Громадська Думка" (1906), "Рада" (1907-14), "Слово" (1907-11), "Засів" (1912) – у Києві; "Рідний Край" (у Полтаві, потім у Києві в 1906-14), "Сніп" (1912-13) у Харкові, "Маяк" в Одесі, "Рілля" (в Києві від 1911р.), двомовний журнал Харківського С.-Г. Т-ва "Хлібороб" (від 1909 р.), двотижневик Чернігівського С.-Г. Т-ва "Селянин", "Труженник" у Херсоні (1912), "Хуторянин" (1895-1917) і "Труженник" (1911) у Полтаві. Відомості про кооперацію до революції містили такі журнали, як "Сплотчина" в Києві, двотижневик "Южний Кооператор" в Одесі (від 1913 р.). "Вопросы местной кооперации" і "Потребитель" у Харкові.

Багато уваги присвячували справам кооперації земські видання: "Киевская Земская Газета", "Кооперативный Листок" Подільської Земської Управи (1909) й ін.

Найпершим господарсько-кооперативним часописом українською мовою в російській займанщині була "С в і т о в а З і р н и ц я", тижневик, який з пе-

рервами виходив від 1906 р., спочатку в селі Паньківці, потім у Могилеві на Поділлі, у Вінниці, Києві й Кам'янці Под. (1920р.).

У 1913 р. появлявся на короткий час (заборонений на початку війни 1914 року) ідеологічний журнал групи українських кооператорів "Н а ш а К о о п е р а ц і я" і разом з ним двомовний "Муравейник", орган київського Союзбанку, коло якого згуртувалися національно-свідомі передові українські кооперативні сили. В 1917 р. цей журнал перейшов виключно на українську мову й прийняв назву "К о м а ш н я". Від 1917 р. видавав Київський Союзбанк, разом із Селянською Спілкою, щоденник "Народня Воля", в якому були статті кооперативного змісту. Найбільше поширення української кооперативної преси припало на 1917-20 роки. Всі кооперативні центри мали свої журнали: головним органом Центрального Українського Кооперативного Комітету був журнал "У к р а ї н с ь к а К о о п е р а ц і я" (1918-19), яку редагувала колегія під проводом проф. М. Туган-Барановського. ЦУКК видав також свій "Б ю л е т е н ь". Дніпро-союз видавав журнал споживчої кооперації "К о о п е р а т и в н у З о р ю" (1918-22); згадана "К о м а ш н я" була органом кредитової кооперації, Українбанк видавав "Б ю л е т е н ь У к р а ї н с ь к о г о К о о п е р а т и в н о г о Б а н к у", Централ видавав від липня 1918 р. двотижневик "С і л ь с ь к и й Г о с п о д а р". Поза Києвом: Полтавська Спілка Споживчих Кооператив видавала від жовтня 1918 р. журнал "П о л т а в с ь к и й К о о п е р а т о р", Уманський Кооп. Союз тижневу кооп. газету "Союз", Подільський Кредитивний Союз "Бюлетень", Кооперативна Спілка в Кременчуці двомовний журнал "К о о п е р а т и в н о - Г р о м а д с ь к е ж и т т я", мішаний Таращанський Союз (із філією в Тетіїві) видавав "Кооперативний Листок", Волинський Кредитивний Союз в Житомирі загальну "Волинську Газету", в якій провадив і кооперативно-освідомну роботу в своїй області. В Одесі продовжував виходити "Южний Кооператор", у Чернігові "Черниговский Кооператор", у Києві рос. мовою "Голос Кооперації", неприхильні українському кооперативному рухові "Кооперативная Мысль" у Києві, "Южно-русская Потребитель", орган Поюра, й "Хлібороб-Кооператор" у Харкові.

Питанням кооперації присвячували місце "Вістник Громадської Агрономії", вид. Всеукраїнського Союзу Земств. Згадаємо тут і про два змістовні збірники статей "Агроном і Кооператор", вид. Т-ва "Український Агроном" в Києві 1918 р., в яких багато місця присвячено практичним справам сільсько-господарської кооперації.

Майже кожний кооперативний союз якщо не видавав тоді власного кооп. журналу чи "Бюлетеню", то звичайно допомагав фінансово місцевій газеті та вів у ній кооперативну сторінку, подавав до неї свої обіжники, статті й відомості з кооперативного життя (як, напр., Єлисаветський Кредитивний Союз "Нашу Хату" й ін.). За даними ЦУКК, зібраними влітку 1918 р. від 124 союзів, всі ті союзи разом видавали 36 журналів і газет, провадили 14 книгарень. Півтора роки пізніше, не зважаючи на неспокійні, криваві події на Україні, було 71 кооперативне видавництво, які видавали періодично і з перервами 273 назв газет, журналів, листків, бюлетенів та багато книжок. Наприклад, "Книгоспілка" видала 43 назви книжок, Дніпро-союз 40 назв, Полтавська Спілка 41 назву.

У тогочасній кооперативній пресі багато високоцінних ідеологічних статей передових представників українського кооперативного руху, нав'яних глибокою вірою в кооперативні ідеали; містились дискусії в організаційних справах, на теми організації українського народнього господарства, практичної кооперативної праці й будівництва; хроніку розвитку кооперативного життя, – його радостей і смутку, відомості з кооперативного руху, праці й досвіду інших народів.

У вихорі подій пропали безслідно чимало тих кооперативних листків, на-

віль розрізнені числа деяких головних кооперативних органів нині вже випадкова бібліографічна рідкість на українських землях і поза їх межами.

Кооперативні школи й курси.

Організація кооперативного навчання до революції була дуже утруднена. Найзвичайніше підготову людей до ведення кооператив вели індивідуально інтелігенти – ініціатори заснування т-ва. Пам'ятним прикладом такого способу виховання кооперативних працівників у традиціях історії української кооперації була діяльність О. Черненка на Київщині. Найбільше в тому напрямі зробили земства, яким було легше організувати кооперативні курси за допомогою своїх інструкторів кооперації та на місцях допомагати кооперативам у підготові їх правлінь.

Від 1917 по 1920 рік відбувалися на Україні численні кооперативні курси при союзах. Подекуди відбувалися вони постійно й оберталися в нормальні кооперативні школи. Мало не кожний більший союз, споживчий чи кредитовий, вважав необхідним мати свою кооперативну школу. Кооперативні курси часто відбувалися і при публічних школах, або ж спеціальні лекції з кооперації включали в їхні програми. Напр., у хроніці з кооперативного життя Уманщини згадується в 1918 р.,⁶⁰ що правління Уманського Кооп. Союзу звернулося до повітової народньої управи з проханням дати дозвіл союзові влаштувати навчання кооперації в старших класах двокласових та інших початкових шкіл Уманського повіту, а також в українській уманській гімназії та на двох річних педагогічних курсах. У початкових школах планували викладати споживчу кооперацію, у вищих початкових – споживчу та кредитову, в гімназії та на курсах, крім того, ще й сільсько-господарську кооперацію.

Правління Дніпросоюзу вирішило дати допомогу Ржищівській гімназії з умовою, що вона заведе в себе навчання кооперації.⁶⁰

Маємо багато відомостей про грошові допомоги кооперації школам, гімназіям, народнім університетам і вищим школам, зумовлені зобов'язанням тих шкіл вводити лекції з кооперації в їх шкільні пляни. В програмах навіть короткотривалих кооперативних курсів були, крім фахових предметів, обов'язкові лекції з українознавства – мови, історії, географії, господарства України.

Такі масові заходи дослівно "перетворювали Україну". В кооперативних школах і на курсах вишколювалися й перевиховувалися не лише багатотисячні кадри кооперативних працівників, але й підготовлявся національно-свідомий актив для громадської праці.

На жаль, не маємо докладно підсумованої статистики всіх тогочасних курсів. Вони відбувалися переважно в місцевостях осідку союзів – довші місячні, чи три- й більше місячні, а по селах – кількадевні, чи 1-3-тижневі.

Подаємо, для прикладу, програми курсів, які постійно й пляново впродовж кількох років провадила Полтавська Спілка Споживчих Т-в. У містечках і більших селах її району відбувалися тритижневі курси з програмою основного українознавства й лекціями: Що таке кооперація; як вести справу в споживчих товариствах; рахівництво споживчих т-в. У Полтаві постійно діяли тримісячні курси, які підготовляли досвідчених рахівників-кооператорів. У програмі тих курсів були три групи предметів. I. Г р у п а з а г а л ь н и х п р е д м е т і в: 1. розвиток народнього господарства, 2. природа, основа, завдання кооперації та її майбутнє, 3. кооперація й культурно-просвітня праця, 4. економічна географія України, 5. загальна бухгалтерія, 6. комерційна арифметика, 7. сільсько-господарська кооперація, 8. товарознавство, торговле- й ринкознавство, 9. історія України, 10. українська мова, 11. кооперативне будівництво, 12. банк, кредит і гроші. II. У с п е ц і я л ь н і й с п о ж и в ч і й г р у п і були: 1. історія споживчої кооперації, 2. організація споживчих товариств, 3. діловедення в споживчих т-вах, 4. рахівництво в споживчих т-вах. III. У с п е ц і я

л ь н і й г р у п і к р е д и т о в о ї к о о п е р а ц і ї: 1. історія кредитової кооперації, 2. організація й практика кредитових т-в, 3. посередницькі операції кредитових т-в, 4. ведення зборів, 5. діловедення кредитових т-в, 6. рахівництво.⁶²

Згадується про плян перетворення таких курсів на однорічну школу в Полтаві; кооперативні школи плянувала в 1918 р. й Смілянська Спілка Споживчих Т-в на Київщині, Тульчинський Союз на Поділлі, Вінницький Союз і ін.

Ми вже згадували про однорічну Кооперативну Школу ім. В. Доманицького в Києві при Дніпросоюзі; друга така однорічна кооперативна школа ім. В. Доманицького була в Звенигороді, заснована повітовою земською управою; Київський Союзбанк вів 3-річну кооперативну школу (на честь 50-річчя української кооперації). В її програмі були такі предмети: українська мова, історія, географія, математика, природознавство, загальне право, політична економія, рахівництво, товарознавство, комерційне діловедення, європейські мови, кооперативна енциклопедія, історія кооперації, організація й практика споживчої, кредитової й сільсько-господарської кооперації, кооперативне рахівництво й діловедення, культурно-освітня діяльність кооперації, відношення кооперації до інших громадських організацій.

Централ вів у Києві 3-місячну "початкову школу-курси", чергуючи групи не більше як 90 учнів, не молодших 17 років віку. В її програму входили: українська мова (25 годин), історія України (30 год.), географія України з переглядом сільського господарства (60 год.), промислів і торгівлі (40 год.), крамознавство (27 год.), загальне рахівництво (60 год.), рахівництво в сільсько-господарських кооперативах (10 год.), діловедення (5 год.), політична економія (20 год.), фінанси (10 год.), загальний курс кооперації і відомості про сільсько-господарську кооперацію (60 год.). В пляні були також практичні вправи й екскурсії.

Катедри кооперації й окремі кооперативні відділи мали бути в Народньому, згодом Державному Українському Університеті в Києві, в Комерційному і Економічно-Адміністраційному Інститутах. Обговорювався в ЦУКК проект мандрівної Катедри Кооперації.

Для підготовки кооперативних інструкторів вищих кваліфікацій відділ міністерства земельних справ восени 1917 р. влаштував перші В и щ і І н с т р у к т о р с ь к і К о о п е р а т и в н і К у р с и. Весною 1918 р. вони випустили коло сотні досвідчених інструкторів з різних галузей кооперації. У вересні 1918 р. Центральний Український Кооперативний Комітет організував другий, поширений, 4-місячний курс такого типу. Прохання про прийняття на Кооперативні Інструкторські Курси при ЦУКК подало 575 кандидатів, але прийнятих було тільки 314 (з них 36 були із закінченою вищою освітою, 125 із закінченою середньою, решта з нижчою, але з досвідом у кооперативній і громадській праці; між учасниками курсу було, між ін., 11 галичан).

У програмі перших двох місяців курсу були загальні лекції:

1. Історія й теорія кооперації, – викладав проф. М. Туган-Барановський,
2. Українська кооперація – П. Н. Пожарський,
3. Економія сільського господарства – проф. К. Мацієвич,
4. Політична економія – проф. Кованько,
5. Економіка промисловости й торгу – проф. В. П. Тимошенко,
6. Економічна географія України – С. О. Остапенко,
7. Кредит – Х. А. Барановський,
8. Цивільне право – О. П. Ночвин,
9. Кооперативне право – Ф. Крижанівський,
10. Праця інструктора – Б. М. Мартос,
11. Союзне будівництво – М. М. Стасюк,

12. Культурно-просвітня діяльність кооперації – А. П. Литвиненко,

13. Досліджування кооперації – П. І. Гавсевич,

14. Загальне рахівництво – К. І. Шемітов, А. Дражевський.

Наступні два місяці призначались на спеціальні лекції з кооперативного рахівництва, діловедення, інструктування, банкового діла, теорії і практики кредиту, товарознавства й ін.⁸³

З тих Кооперативних Інструкторських Курсів при ЦУКК розвинувся давно запланований Кооперативний Інститут імени М. Туган-Барановського, який почав свою діяльність 1 січня 1920 року.

Постанова про заснування Вищого Кооперативного Інституту була винесена на 2-му Кооперативному З'їзді в Києві 1913 р.; її поновлювали всі всеукраїнські кооперативні з'їзди, зобов'язуючи кооперативні організації всіх шаблів на Україні постійно вплачувати на фонд заснування такої вищої кооперативної школи 1% від своїх оборотів. Організацію Інституту підготував ЦУКК. Першу його програму виготовили проф. М. Туган-Барановський, Кость Мацієвич і Борис Мартос.

Кооперативний Інститут ім. М. Туган-Барановського за більшовицької влади був на якийсь час влучений, як окремий факультет, до Інституту Народного Господарства в Києві, потім за "Непу" знову відновлений, як окрема вища школа – Кооперативний Інститут, але з переіменованою назвою – ім. В. Чубаря.

Після 1930 р. він був розбитий на 6 окремих установ: 1. Інститут торговельно-крамознавчий (Споживчої Кооперації), 2. Агро-економічний (сільсько-господарської кооперації), 3. Інститут промислової кооперації, 4. Педагогічно-Кооперативний Інститут, 5. Науково-Дослідний Кооперативний Інститут, 6. Кооперативний Музей.⁸⁴

Допомога кооперації народній просвіті, школам, мистецтву, науці.

В кооперативній пресі постійно повторювалися заклики про потребу складати кошти на національно-освітній кооперативний фонд, бо "треба засновувати без кінця нові школи"; як говорилося у відозвах; "кооперація як ідейно, так і фактично повинна ввійти в життя кожної школи й мати вплив на загальне й культурно-національне виховання молоді".⁸⁵ Разом з тим, з'їзди й кооперативні проводи закликали в пресі піклуватися позашкільною освітою та гуртувати наряд довкола шкільництва, громадських та економічних справ, показувати вагу їх взаємодіяння "в освітленні національно-державних потреб".

Центральні кооперативні організації перші давали в тому напрямку приклад усій об'єднаній кооперації. Вони утворили спільний культурно-освітній фонд і окремо закладали власні освітні фонди для постійної допомоги національно-культурним справам.

Дніпросоюз і Українбанк опікувалися Народнім Університетом у Києві, асигнували поважні суми на стипендії студентам київських високих шкіл і Кам'янець-Подільського університету; Київський Союзбанк опікувався місцевою "Просвітою"; вони часто асигнували гроші й на допомогу національно-освітній роботі на провінції там, де не вистачало місцевих сил – на організацію книгозбірень на Холмщині й на Поліссі, "Просвітам" на Катеринославщині, видавництву "Рух" у Харкові і т. д.

За їх головною допомогою постало Т-во "Українфільма", їх допомогу мали "Молодий Театр", "Вільний Театр". Деякі місцеві союзи організували фонди на народні університети, на допомогу "Просвітам", на заснування гімназій і ін. шкіл у своїх районах. Українське шкільництво було на утриманні кооперації, особливо на Лівобережжі, тоді коли територію займав генерал Денікін чи повертались більшовики.

Напр., завдяки Конотопському Союзові постала в повіті реальна гімна-

зія, 12 вищепечаткових шкіл, 138 нижчих. На це витратив Союз за нецілий 1918 рік 360.000 карб.

В Олександрівському повіті на Херсонщині місцеві союзи – споживчий і кредитовий – заснували спільними силами 7 нижчих сільсько-господарських шкіл з дворічним навчанням.

Ось на що, напр., ухвалювали допомогу загальні збори Подільського Союзу Кредитового в липні 1918 р.: а) на впорядження могили Т. Шевченка 1.000 карб., б) на Подільський Крайовий Музей 1.000 карб., в) на 2 стипендії в Крищенецькій сільсько-господарській школі 1.200 карб., г) на стипендію Й. Шимановичові 3.600 карб., д) Вінницькій "Просвіті" на утримання української гімназії 5.000 карб., е) допомогу Вінницькому дитячому охоронку 1.000 карб., ж) на впорядження курсів українознавства для вчителів початкових шкіл Поділля 10.000 карб., з) Стрільченецькій сільсько-господарській школі 619 карб., и) Куницькій "Просвіті" на добудову Народного дому – 619 карб.

Єлисаветський Кредитовий Союз у своєму повіті організував масові бібліотеки. Колегія інструкторів Єлисаветського Споживчого Союзу організувала культурно-освітню працю кооператив району при "Просвітах", об'єднаних у повітовому союзі "Просвіт".

Така співпраця кооперації й "Просвіт" існувала в багатьох повітах.

Остерський Союз Кооператив на Волині влаштував у 1918 році 900 читань про кооперацію по селах повіту, організував навчання кооперації в земських початкових школах, заклав 30 популярних бібліотек.

Кооперативний з'їзд в Херсоні асигнував 110.000 крб. на відкриття Народного Університету в цьому великому причорноморському місті і 20.000 карб. на народні бібліотеки в повіті.

Крім цього кооперативні союзи посилали значні суми в розпорядження ЦУКК (напр., Смілянська Спілка, Тарашанський Союз, обидва Кременчуцькі союзи) на національно-культурні потреби всеукраїнського значення.

Кооперація Полтавщини, разом з об'єднаними "Просвітами" і особливо коштом Полтавської Спілки Споживчих Т-в, заснувала історично-філологічний факультет у Полтаві і майже самі реалізували повне його влаштування й бюджет. За допомогою кооперації постало на Полтавщині близько 100 сільських гімназій, 10 учительських семінарій та ін. середні школи.⁸⁶

Навіть такі окремі приклади характеризують видатну службу кооперації українській культурі; дають нам погляд на оті розбуджені прагнення народу до освіти у свободі, у відродженій Українській Державі, та на заслуги кооперації у відродженні української національної культури, в її змаганнях за нові форми й зміст громадського та національного життя.

11. Напрявні національно-економічної політики української кооперації в 1917-20 роках та значення їх історичної спадщини

Провідні українські кооперативні діячі у заявах на з'їздах і в тогочасній ідеологічній кооперативній літературі постійно підкреслювали і своєю діяльністю доводили, що українська кооперація є невідлучним фактором загально-українського визвольного руху, що справа кооперації є "питанням державного значення".

Першим її головним завданням було провадити в життя ідею національно-економічної незалежності, творити й зміцнювати нові підстави самобутності народнього господарства України.

Не легко було протиставити атмосфері революції кооперативну ідеологію еволюційних господарських стримлів для кращого соціального ладу, ідею будівництва – крайнім гаслом соціального перевороту. В періоді війни й революції українська кооперація опинилася ще й перед вищим завданням: налагодити власне життя відокремленого економічного організму України, зрушити її якнайширші демократичні сили стати ближче до процесу "собіпостачання", мобілізувати творчу працю мас – добровільні зусилля й народні капітали – для відбудови, зрушити економічно пасивні й розхитані революцією сили до свідомої громадсько-господарської активності.

В історичній традиції українського кооперативного руху з того короткого визвольного періоду цінні не тільки його економічні почини й досягнення, але й задуми та спрямування, – його усвідомлення державно-творчої ролі та власних шляхів розвитку українського народнього господарства.

Революція здемобілізувала й послабила чужий приватний капітал, але його політичні сили й намагання були ще дуже значні, щоб затримати Україну в економічній залежності. Місцевих сил і досвіду приватного капіталу, прихильних українській національній справі й державній самостійності України, майже не було. Український національний економічний організм був надміру залежний від московської й закордонної промисловости.

Тому головній силі молодого народнього господарства України – українській кооперації – довелося класти "перше каміння у фундамент" власної української промисловости.

Треба було негайно перевірити найперші потреби власного народнього господарства й населення України, а також можливості, як їх задовольнити власними виробничими силами й засобами; пізнати поємність внутрішнього ринку, як і звідки його забезпечували до того часу необхідними предметами споживання і господарськими виробничими засобами.

За ініціативою Центрального Українського Кооперативного Комітету вже тоді, у 1918-20 роках, почалося інтенсивне вивчення поємности, місткості внутрішнього господарського ринку і його дотогочасної залежності (досліди проф. Г. Кривченка, М. Порша, С. Остапенка, І. Фещенка-Чопівського і ін. та передусім проф. К. Воблого, який і потім їх продовжував із співробітниками й студентами при 3-му Відділі ВУАН, в Комісії і Семінарі для вивчення народнього господарства України).

Природні багатства України давали достатню підставу для розвитку власної важкої й легкої промисловости. Легку промисловість можна було налагодити й пустити в рух власними засобами. Але на важку видобувну, енергетичну, машинобудівельну промисловість, на розбудову шляхів, транспорту замало було власних сил, доводилось шукати закордонних інвестицій.

І над цими проблемами міркували провідні кола української кооперативної організації,⁸⁷ розробляли підстави економічної політики Української Держави в тому напрямі, передбачали умови повоєнної відбудови, ставили домагання участі кооперації, пропорційної до її сил, у розбудові промисловости і закордонному товарообміні.

Для вивчення економічної кон'юнктури на закордонних ринках, – що можна було Україні від них мати і які потреби вони мали, що саме для них Україна могла б дати, – були послані представники української кооперації спочатку до нейтральної Швеції. У тій країні збігалися тоді міжнародні економічні інтереси. У Швеції можна тоді було роздобути матеріали й відомості про становище світового господарства. Українська кооперація була також зацікавлена в складах різних, важливих для неї, промислових матеріалів у Швеції та Фінляндії, транспорти яких затримала революція 1917 р.

Звичайно за кордон посилались по два і більше представників: одного для

вивчення загально-економічного становища, іншого або й більше – як практичних спеціалістів, для конкретних ділових справ і переговорів. При тому клали велику вагу на те, щоб об'єднана українська кооперація солідарно й пляново провадила заходи щодо налагодження господарських стосунків із закордоном.

В дискусіях щодо включення закордонних інвестицій в розбудову української промисловости від самого початку (1918 р.) часто підкреслювалось, що треба не ангажуватись по якійсь одній стороні, що треба використати можливості господарських взаємостосунків і взаємообміну головною мірою з найближчими сусідами України; господарські делегації й торгові агентури треба скеровувати не лише до Австрії й Німеччини, а й до Італії, Швейцарії, Франції, Англії, до Скандинавських і Балканських країн.

Деякі кооперативні діячі відзначали, між ін., щасливий, як вони казали, момент, що західно-європейські країни, ослаблені війною, довгий час не зможуть бути агресивними в економічній експансії на молоде українське народне господарство, доки воно не окріпне, бо самі будуть надовго заабсорбовані власною відбудовою. Ця обставина, мовляв, відхиляла небезпеку колоніального натиску та підсилювала в Україні шанси власних зусиль "собіпостачання". Для незалежних позицій українського народнього господарства в господарських стосунках із пореволюційною Росією вказувалося на можливості спільних дій і господарських взаємостосунків з народами Кавказу, Близького Сходу й прихильної Сибірської кооперації.

І взагалі, обмірковуючи проблеми господарських стосунків із закордоном, український кооперативний провід в першу чергу мав на увазі налагодження їх із кооперативними організаціями окремих народів.⁸⁸

Надто оптимістично дивилися українські кооперативні кола на імовірну допомогу збоку українських емігрантів в Америці, – притягнення і їх інтересу до вкладу в українську промисловість. Щодо самого американського капіталу, то дехто з українських кооперативних економістів давав йому перевагу над західно-європейським. Не лише тому, що він вийшов з війни значно зміцнілим то й міг бути корисніший. Висувалися аргументи, що небезпека потрапити в його залежність була б для України менша з уваги на віддасть та на політичну настанову й устрій тих заморських країн. В дійсності самій Америці Україна могла небагато дати в обмін, але дехто наполягав, напр., на тому, щоб зацікавити Америку в інвестиціях шлюзування Дніпра, розбудови залізниць і текстильної промисловости в Україні.⁸⁹

Силою історично-політичних обставин (і тих нових соціальних, що їх створила революція), українська кооперація, як передовий фактор у формації власного незалежного народнього господарства України та її державного будівництва, виходила із своїх початкових 'вузьких течій в широкий світ' міжнародних господарських стосунків.

Не диво, що й передові кооперативні діячі – Б. Мартос, Христофор Барановський, М. Туган-Барановський, К. Мацієвич, С. Остапенко, В. Коваль, О. Мицюк, М. Стасюк, Ф. Крижанівський та ін. брали рівночасно активну участь на передових позиціях державного будівництва. Інколи це приносило користь українському державному будівництву, але часом вони мусіли ділити свою відданість одній і другій справі. Та це було тоді загально розповсюджене явище. Напр., і в Тимчасовому Уряді російської революції 1917 р. були міністрами видатні представники російського кооперативного руху, на чолі з проф. С. Прокіповичем. І в інших визволених народів, які перед революцією входили до складу російської імперії, на чолі відродженого державного життя стояли заслужені кооперативні діячі.

Кооперація в ті роки була органічним виявом життєвих потреб широких мас населення, потреб відбудови й демократизації народнього господарства

України, – вона була виявом визвольного руху та його стримлінь до ладу і правопорядку.

Вона притягала до своєї ділової і здисциplinованої організації, надхненної високоідейним соціальним патосом, живі творчі сили громадянства.

* * *

Ми присвятили чимало місця переглядові розвитку української кооперативної організації у визвольні роки 1917 – 20, часто наводячи й зовсім дрібні приклади з її діяльності. Бо й оті дрібні, "малі діла" мали значення в обставинах тих років. Хоча цей період короткий, ми старалися дати докладний перегляд його великої історичної спадщини – виробленої системи організації тогочасного кооперативного будівництва. Ця система постала в той короткий неспокійний період силою високої ідейної напруги праці й віри в кооперативні ідеали і керівників, і широких народніх мас кооперативного членства. Ця спадщина – дуже важливий вклад у традиції українського кооперативного руху, незнищимий приклад ідейности, ділової посвяти й громадської самодіяльности і самодисципліни.

Пересувалися фронти, йшли люті бої, а кооперативні інструктори об'їздили й обслідували кооперативну працю, допомагали їй, організували господарське життя й заспокоєння найнеобхідніших потреб населення, підтримували його морально й у вірності кооперативній та, разом з тим, і українській державній справі.

Недаром посланець більшовицького уряду І. Саммер, після невдачі державних змагань України, рапортуючи в 1920 р. Москві про становище на Україні та приступаючи до "реорганізації", фактично ж до ліквідації організаційної системи української кооперації, писав:

"На Україні нам доведеться рахуватися з кооперативною державою" ...⁹⁰

ПРИМІТКИ до IV-го РОЗДІЛУ

- ¹ "Українська кооперація", кн. 5-6, Київ, 1918, ст. 146.
- ² Б. Мартос "Українська державність і кооперація – спогади про 1917-18 роки", – "Господарсько-Кооперативне Життя", Авґсбург, листопад 1947.
- ³ Б. Мартос, цит. "Спогади про 1917-18 роки", в ГКЖ, 1947, ч. 5.
- ⁴ Такі "лжекооперативи" часто описувала тогочасна українська кооперативна преса, зокрема "Кооперативна Зоря", в окремих статтях і в постійному відділі "З пінї життя".
- ⁵ "Кооперация в России до, во время и после большевиков", Франкфурт, "Посев", 1955.
- ⁶ "Кооперативна Зоря", ч. 13-14, ст. 7.
- ⁷ "Кооперация в России", Прага, 1922.
Alexy N. Antsiferov "Credit and Agricultural Co-operation" – "The Co-operative Movement in Russia during the War" – Yale University Press, New Haven, 1929.
- ⁹ Цитати із статті в "Комашні", чч. 30-31, Київ, 1918, ст. 595.
- ¹⁰ Порівн. статтю в "Комашні", 1918, ст. 595-9; часті перестереження й дискусії на цю тему в "Українській Кооперації", "Кооперативній Зорі" та ін.
- ¹¹ "Третій Всеукраїнський Загально-Кооперативний З'їзд у Києві" – Протоколи засідань, докладів, постанов та інших матеріалів, вид. Центрального Українського Кооперативного Комітету, Київ, 1918.
- ¹² Порівн. "Резолюції 1-го Всеукраїнського Інструкторського З'їзду", "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 9-12, ст. 50-58; статтю: "Слова й факти – з приводу декларації харків'ян" – "Кооперативна Зоря", ч. 13-14, ст. 36-40.
- ¹³ Надрукована в "Кооперативній Зорі", ч. 13-14, за 25 вересня 1918.
- ¹⁴ В останній синтетичній праці "Кооперація, її природа та мета", вперше виданій в Києві 1919 р., накладом "Дніпросоюзу", вдруге накладом РСУК, 1936 р., у Львові.
- ¹⁵ Ми не маємо тут змоги докладніше з'ясувати наукову діяльність проф. М. І. Туган-Барановського, лише назвемо деякі важливіші його праці й теорії. Докладнішу їх аналізу подав його близький учень, проф. В. Тимошенко, в "Науковому Збірнику Українського Вільного Університету" в Празі, присвяченому Президентові Т. Г. Массаріку, в 1925 р., недавно доповнену в англійському перекладі, разом з англійським перекладом славної праці М. Туган-Барановського про "Періодичні промислові кризи", опублікувала ВУАН у своєму періодичному виданні "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA", III, 1954.
У 1930 р. я присвятив студію докладному оглядові наукової діяльності М. Туган-Барановського у виданні Інституту суспільно-економічної історії Львівського Університету, за редакцією проф. Ф. Буяка ("Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych") та окремою відбиткою.
Майже рівночасно друкував тоді свій ширший нарис про наукову спадщину ученого проф. О. Мицюк у львівській "Кооперативній Республіці".
В нашому архіві є рукописна нотатка-диспозиція доповіді проф. Б. Мартоса про значення ідейного вкладу М. Туган-Барановського в укр. кооперативний рух.
- ¹⁶ "Кооперативна Зоря" ч. 13-14, ст. 53-4. У цьому розділі ми особливо часто наводимо довгі цитати, бо вони найкраще показують тло живої дійсности тогочасних відносин – свідомість і настанову провідних діячів, що в них ця дійсність відзеркалювалась. Чинимо це ще й тому, що бажаємо зберегти бодай рештки історичних матеріалів і кооперативної літератури з тих часів.
- ¹⁷ Склад першої Ради статутного ЦУКК був такий:
а) Персонально обрані члени Ради на Установчих Зборах: – голова, проф. М. Туган-Барановський, заступник голови – проф. К. Мацієвич; а також: Ф. Кри-

жанівський (Українбанк), І. Фещенко-Чопівський (Дніпросоюз), С. Семенів і П. Селіванов (Чернігівська Рада Кооп. З'їздів), Д. Мороз (Тульчинський Споживчий Союз на Поділлі), М. Козіленко (Катеринославський Відділ Українбанку), Г. Сидоренко (Дніпросоюз), Т. Петришин (Уманський Кредитовий Союз), А. Підпалій (Роменський Союз), Д. Бордун (Харківський Поюр), М. Крамаревський (Харківська Рада Кооп. З'їздів), І. Керножицький (Одеський Кредитовий Союз), свящ. І. Константинов (Олександрівський Союз);

б) Делеговані Союзами й Об'єднаннями (першими членами, які вступили до ЦУКК: М. О. Хотовицький (Українбанк), П. Відибіда (Подільський Союз), П. Пожарський (Київський Союзбанк), В. Целларіус (Поюр), О. Мицюк і К. Шеметов – пізніше В. Коваль (С.-Г. Союз "Централ"), П. Височанський (Полтавська Спілка Споживчих Т-в), Н. Малицький (Одеська Обласна Рада Кооп. З'їздів), В. Галевич і Д. Коліух (Дніпросоюз), Д. Гасенко (Харківський Кредитовий Союз), А. Ніжицький (Одеський Кред. Союз), П. Герасименко (Подільський Кред. Союз), А. Левин (Харк. Рада Кооп. З'їздів), П. Савич (Чернігівська Рада Кооп. З'їздів).

¹⁸ З провідних осіб в ОЦУК "Дніпросоюз" представляли Є. Филипович і А. Сербиненко, "Українбанк" – Х. А. Барановський, "Централ" – інж. В. Коваль.

¹⁹ "Українська Кооперація", кн. 5-6, 1918.

²⁰ З цих 41 об'єднань Харківщини більшість; мабуть, належали до Споживчих Союзів, але вони ще не були докладно обстежені.

²¹ З 11 ідейних – десять було Рад Кооперативних З'їздів і Кооп. Комітетів та Видавничий Союз "Книгоспілка" в Києві.

²² Підраховуючи зі списків кооперативних союзів, котрі вступали в члени ЦУКК і були публіковані в "Бюлетені ЦУКК", переглядаючи також доповнювані списки союзів-акціонерів "Українбанку", публіковані в його "Бюлетені", та списки союзів, які підписували облігації "Централу" на купівлю заводу Гена (поміщені в журналі "Сільський Господар") – стверджуємо, що кількість усіх союзів під кінець 1919 і на початку 1920 років доходила близько 300. Якщо були ще якісь дрібніші союзи, то хіба такі, які діяли без зв'язку з центральними кооперативними організаціями, не входили в систему українського кооперативного будівництва.

Я. Грабовий, у своїх лекціях "Історія української кооперації", Прага, 1924, – подає, що по кінець 1919 р. нараховувалося на Україні 6 центральних кооперативних союзів III-го шабля, 400 союзів II-го шабля й коло 30.000 місцевих кооператив I-го шабля, однак такі заокруглені дані перебільшені.

П. Височанський у зазначеній праці подає на кінець 1919 р. – 275 союзів. І. Івасюк у праці "Кредитова Кооперація на Україні" визначає кількість усіх союзів на 288 (на 1 січня 1919 р.). Проф. С. Бородаєвський в "Історії Кооперації" нараховує у 1918 році 259 союзів, з яких припадало на Київщину 43, Волинь 15, Поділля 33, Полтавщину 17, Харківщину 59, Чернігівщину 28, Катеринославщину 26, Таврію 12, Херсонщину 26.

За характером діяльності 253 з цих союзів на 1 квітня 1919 р. розподілялись на 43 кредитових, 120 споживчих, 7 сільсько-господарських, 41 мішаний і 42 різних. Між союзами було 7 всеукраїнських центральних. Кооператив I-го шабля всіх видів на початку 1920 р. було коло 22 місячі, і об'єднували вони понад 6 млн. членів.

²³ З нагоди святкування 80-ліття Б. Мартоса в 1959 р., з'явилося кілька біографічних нарисів і спогадів про його життя й діяльність. З цих новіших матеріялів згадаємо важливіші: Нарис І. Бакала в "Українському Збірнику", Мюнхен, 1959, кн. 15; спогад самого Б. Мартоса в Збірнику "Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935", Нью-Йорк, 1959; статтю А. Жука "Як народилася РУП", у "Літературній Газеті", Мюнхен, січень 1960 р.

²⁴ Порівн. названу статтю А. Жука, спогади О. Коваленка "На межі двох століть" у збірнику "З минулого", Варшава, 1939, та спогади Мартоса в Календарі "Дніпро" на 1940 р., Львів, 1939.

²⁵ "Микола Левитський і харківські студенти", – "Кооперативна Республіка", Львів, вересень, 1938 р.

²⁶ Згодом відомим військовим інженером, конструктором перших літаків і підводних човнів, який трагічно загинув у катастрофі 1911 р.

²⁷ Про Марію Ю. Кучерявенко, сл. п. дружину Б. Мартоса, – про її бравий характер, "непримирливість із злом", її громадську працю та допомогу в ній чоловікові була тепла згадка в "Жіночому світі"; Вінніпег, березень 1958.

²⁸ У жовтні 1958 р., на конференції УВАН у Нью-Йорку Б. Мартос читав спогади про свій досвід у організації фінансової системи УНР та про історію української валюти в роках 1917-20.

²⁹ "Теорія Кооперації", стор. 158.

³⁰ Є незначні різниці в показниках праць, якими користуємось: С. Бородаєвського, П. Височанського, Я. Грабова, Е. Дешка ("Кооперація на Україні", вид. Центр. Стат. Управління УССР, Харків, 1927). Для нас найбільше міродайним матеріялом будуть дані й факти про розвиток споживчої кооперації в роках 1917-1920, подані в "Кооперативній Зорі" (періодичному журналі української споживчої кооперації), хоч і не всі її числа маємо, а також в інформаційному виданні "Дніпросоюзу" – "Дніпровський Союз Споживчих Союзів, – Всеукраїнський Центр Споживчої Кооперації", Київ, 1918; в нарисі А. Сербиненка "Українська Споживча Кооперація і Центральний Споживчий Союз" (Дніпровський Союз Споживчих Союзів – "Дніпросоюз"), Відень, 1919.

³¹ За П. Височанським "Начерк розвитку української споживчої кооперації", т. I, ст. 119, т. II, ст. 15; А. Сербиненко подає заокруглену кількість спож. союзів на 140-150.

³² "Кооперативна Зоря" 1918, ч. 9/12, стор. 90-92.

³³ Допис про ці т-ва в "Кооперативній Зорі", 1918, ч. 9-12.

³⁴ В наведених даних зросту оборотів кооперативних підприємств, крім реального їх розвитку, позначений, очевидно, і вплив зростаючого знецінення грошей під час війни та ще більший у роки революції. В розділі, присвяченому кредитовій кооперації, ми постараємося подати відомості про приблизні відношення падіння вартости грошей.

³⁵ З діячів найбільше активних у кооперації Полтавщини, вдалося нам занотувати з доступних матеріялів таких осіб: голова правління Полт. Спілки Споживчих Т-в Д. Шульга, члени М. Токаревський, Михайлів; голова Ради Ю. Соколовський, члени П. Кудря, Я. Габич. У Полтавському Кредитовому Союзі головою правління був С. Фесенко, члени – М. Ковалевський і Панченко, головою ради також був Ю. Соколовський. В обох Союзах спочатку членом Ради був Б. Мартос.

³⁶ "Полтавський Кооператор", жовтень 1918, ст. 19-31.

³⁷ "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 9-12.

³⁸ До діяльних провідних кооператорів Поділля тих років належав, між ін., теперішній архієпископ Палладій (П. П. Відибіда).

³⁹ Членами того комітету, між ін., були: Х. Барановський, Б. Мартос, В. Коваль, Ф. Крижановський, М. Левитський, Г. Павловський, В. Галевич, М. Порш, о. Т. Добрянський, А. Сербиненко, О. Степаненко, З. Лебедев, І. Архангельський, Л. Волфсон, М. Гурін, А. Галай, І. Зам'ятий, П. Пономаренко, П. Христюк, І. Чуванів, М. Шитков, В. Фергардт, Т. Клягин, В. Сандуков.

⁴⁰ До першого правління були обрані: Д. Коліух, П. Вікторів, А. Сербиненко і В. Галевич; заступники – о. Т. Добрянський і Є. Филипович; члени ради – І. Лозицький, М. Токаревський, Варханський, Вирва, Рухінцев, К. Буц, Сніжко, В. Мельник і М. Порш; кандидати – Сідлецький, Олексієв, Яворський, Ткаченко; до ревізійної комісії – Х. Барановський, Б. Мартос, Окуневич, Андрієвський, Дробота; в кандидати – Лебедев і Зосимато.

⁴¹ А. Сербиненко, зазначена праця, стор. 10 і 18.

⁴² В переобраних на зборах 22-23-жовтня 1918 р. Правлінні, Раді й Рев. Комісії "Дніпросоюзу" довгий час були майже ті самі провідні особи: головою Правління ввесь час був Д. Коліух, заступником голови В. Галевич, членами – П. Вікторів, А. Сербиненко, Є. Филипович і М. Ботвиновський. У Раді: головою був Б. Мартос, членами В. Мельників, І. Крекотень, С. Христик, І. Шпаківський, К. Хохліч, І. Калайда, Г. Буц, І. Вирва, Качурівський, М. Козіленко, П. Журавель, П. Санжарівський. У Рев. Комісії: голова А. Андрієвський, члени Г. Дробот, С. Лебедев, Шербач і Загорулько.

- ⁴³ Дані з зазначених праць А. Сербиненка і проф. А. Билимовича (ст. 38); Я. Грабовий підвищує оборот за 1919 рік до 1,164,052.471 крб.
- ⁴⁴ Тільки за 1918 р. (до жовтня) "Дніпросоюз" видав такі книжки з кооперативної літератури: 1. М. Туган-Барановський "Кооперація, її соціально-економічна природа та мета", 2. Л. Бертран "Що повинен знати кожний споживач", 3. В. Тотомянц "Приципи й теорія кооперації", 4. Ш. Жід "Майбутність кооперації", 5. К. Шеметів "Організація торговлі в споживчих товариствах", 6. Є. Єгоров "Рахівництво для сільських споживчих товариств", 7. Л. Бертран "Кооперація й соціалізм", 8. П. Гере "Робітничая кооперація в Німеччині", 9. З. Ленський "По кооперативній Європі" (багато ілюстрацій), 10. М. Туган-Барановський "Популярний курс політичної економії".
- ⁴⁵ Згадки про Коліуха в інформаційних листах до автора проф. Б. Мартоса й В. Доманицького. В місті Чернівцях жила перед війною родина муляра Коліуха.
- ⁴⁶ Союз земств і городів.
- ⁴⁷ З "Кооперативній Зорі" ч. 1-2, за квітень 1910 р.
- ⁴⁸ Порівн. статті проф. М. Туган-Барановського в "Новій Раді", – докладно зреферована в "Кооперативній Зорі" 1918, ч. 9-12, ст. 78-80; Х. Барановського в "Комашні" 1918 р., ч. 39-41; І. Фешенка-Чопівського в "Кооперативній Зорі", 1918, ч. 9-12, ст. 38-41, дані в зазначеній книжці проф. В. Билимовича й ін.
- ⁴⁹ Дані із зазначеного вище інформаційного видання "Дніпросоюзу", 1918, ст. 54-56.
- ⁵⁰ Відомості із статті у "Свободі" від 12. 11. 1958.
- ⁵¹ "Свобода", 1929, ч. 32.
- ⁵² "Сільський Господар", 1918, XII, ст. 16.
- ⁵³ Е. Дешко "Кооперація на Україні", ст. 36.
- ⁵⁴ На що саме кооперативи видавали до війни кредити селянству, можемо довідатися з аналогії даних загальної російської кооперації: з усіх позик кредитові кооперативи в Росії видали 26,1% на купівлю або оренду землі, 26,4% на придбання й годівлю худоби, 11,2% на будівлю житлових і господарських будинків, 3,4% на придбання реманенту. Маючи на увазі відмінні відносини землеволодіння на корінно-російських землях і на Україні, можемо з певністю значно підвищити відсотки виданих позик на оренду й купівлю землі на Україні.
- ⁵⁵ На сторінках журналу "Українська Кооперація", 1918, кн. 2 і 5-6.
- ⁵⁶ І. Івасюк, зазначена праця на підставі "Бюлетеню" Українбанку, 1919, ч. 4.
- ⁵⁷ Бодай коротко згадаємо тут про гарно розвинену кредитову кооперацію між українським козацьким населенням на Кубані.
- Вся кубанська кредитова кооперація об'єднувалася в одному Центросоюзному Банку в Катеринодарі. Головою правління того центрального банку був І. Івасюк, українець з Бесарабщини (від 1920 р. на еміграції в ЧСР, автор згадуваної праці "Кредитова Кооперація на Україні"). Головою Ради банку був заслужений громадський діяч Кубанщини; українізатор Чорноморської залізниці – Кузьма Безкровний (1877-1937); директором "кооперативної залізниці" був М. Рябовол, головним контролером – відомий історик Кашенко. Станції залізниці були побудовані в українському стилі, в правлінні загально було чути українську мову. Кубанський Союз Кредитових Кооператив видавав у Катеринодарі двомовний кооп. журнал "Союз". В Кубанській кооперації працювали якийсь час Симон Петлюра, Борис Мартос та багато інших видатних українських громадян, яких собі на допомогу закликали згадувані передові кубанські діячі. Вони видавали дуже популярну на Кубані газету "Кубанський Край", в часі війни визволяли полонених галичан і приміщували в себе на працю. З тих кіл йшли від початку революції намагання прилучити Кубань до України.
- ⁵⁸ Дані знаходимо у звідомленнях українських делегатів від акціонерів МНБ – деяких українських кооперативних союзів, на загальні збори Харківської філії 9-11 листопада 1918 р., в "Бюлетені ЦУКК", 1918, ч. 5; також писав "Сільський Господар", 1918, кн. X, ст. 32, кн. XI, ст. 5-8, та інші журнали тогочасної кооп. преси.
- ⁵⁹ І. Івасюк, зазн. праця, ст. 6; в 1920 р., тоб то перед ліквідацією, до Українбанку входило вже 175 союзів, з них 80 споживчих і 37 кредитових.
- ⁶⁰ "Бюлетень Українбанку", 1918, ч. 3; "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 9-12, ст. 62-5.
- ⁶¹ І. Івасюк, ст. 7; "Бюлетень Українбанку", 1919, ч. 4; С. Бородаєвський, ст. 326-7.

- ⁶² При обговоренні історії ЦУКК.
- ⁶³ В "Комашні" за жовтень 1918; на спеціальній комісії ЦУКК для виготовлення статуту Зем. Кооп. Банку, в якій Крижановський був головою – "Бюлетень" ЦУКК ч. 5, і ін.
- ⁶⁴ Треба зазначити, що діялося це під осінь 1918 р. – в тривожному часі уряду гетьмана П. Скоропадського. Сам Крижановський не належав до соціально-радикальних кол, навпаки, він був явно-поміркованих поглядів.
- ⁶⁵ Про життя й заслуги докладніше в попередньому розділі.
- ⁶⁶ "Сільський Господар", Київ, 1918.
- ⁶⁷ Шифрові дані з вибіраних відомостей у журналі Централі – "Сільський Господар"; порівн. зазн. лекції Я. Грабового, ст. 47.
- ⁶⁸ Доповідь на с.-г. секції Кооперативних Інструкторів, "Сільський Господар", 1918, ч. X, ст. 5-9; порівн. С. Бородаєвський, ст. 332.
- Кость Михайлюк пропагував організацію кооперативного молочарства від 1905 р. Походив він з Галичини, закінчив однорічну школу молочарства в Ряшові, і десь коло 1905 р. прибув у Київ. Губерніяльний агроном у Києві, В. Сазонов, прийняв Михайлюка на інструктора молочарства в Київському земстві. Михайлюк почав організувати молочарні на Київщині (в селі Димарах і ін.), які потім об'єднав у окремих союз.
- В організації кооперативного молочарства співпрацював з ним Ф. Зіядинь, інструктор молочарства при Централі, лотиського походження.
- ⁶⁹ "Сільський Господар", 1918, ч. 8.
- ⁷⁰ Порівн. "Енциклопедію Українознавства", том 2, "Земельне Законодавство".
- ⁷¹ Вид. у Харкові 1912 р.
- ⁷² Про цей проєкт згадував проф. О. Мицок у своїх лекціях "Аграрна Політика", Подєбради, 1925.
- ⁷³ "Завдання сільсько-господарської політики та її напрямні"... в збірнику "Сільське Господарство України", Прага, 1942, ст. 149-185.
- ⁷⁴ "Українська Кооперація", 1918, кн. I.
- ⁷⁵ Докладно й приступно з'ясовані його "Підстави й загальні методи праці громадської агрономії" у циклоств. виданні УТГІ, Подєбради, 1937-38.
- Огляд наукової праці проф. К. Мацієвича й перелік його творів в "Українському Агрономічному Віснику", Львів, 1938, кн. 6, з нагоди 40-ліття його громадської праці.
- ⁷⁶ Оpubлікований у "Бюлетені ЦУКК", 1918, ч. 3.
- ⁷⁷ Коло станції Мушкетово (Катеринославські залізниці) організувалися шахтарі різних цехів, разом із представниками технічних сил та інтелігенції для адміністративної обслуги, й утворили трудову вугільну компанію.
- ⁷⁸ Принагідно слід згадати, що перші спроби заснувати житлобудівельні кооперативи на Україні сягають початку 1900-их років. 1903 р. постало в Києві Т-во для влаштування житла та поліпшення домашнього побуту робітничого населення. У 1910 р. було створене на Волині "Луцьке Т-во влаштування та поліпшення помешкання для трудового населення". В Катеринославі виникло житлобудівельне т-во залізничників.
- ⁷⁹ "Від Культурно-освітнього Відділу Дніпросоюзу до споживчих товариств і союзів на Україні" – "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 9-12, ст. 74-6.
- ⁸⁰ "Сільський Господар", 1918, кн. 8, ст. 32.
- ⁸¹ "Кооперативна Зоря", 1918, ч. 9-12, ст. 73.
- ⁸² "Полтавський Кооператор", 1918, ч. 1, ст. 32-33.
- ⁸³ "Бюлетень ЦУКК", 1918, ч. I.
- ⁸⁴ Див. "Кооперативну освіту" за "НЕП-у".
- ⁸⁵ Статті про кооперацію в школі в "Новій Зорі", 1918, ч. 1-2; "Комашня", 1918, ч. 23-25, ч. 30-31 і ін. Оро "Культурно-просвітний фонд" при ЦУКК, "Полтавський Кооператор", 1918, ч. 5 і ін.
- ⁸⁶ "Полтавський Кооператор", 1918, чч. 1-5.
- ⁸⁷ На нарадах фінансово-економічної комісії ЦУКК, у фінансовому Комітеті "Українбанку", в статтях І. Фешенка-Чопівського, д-ра Фабриціуса, Ф. Матушевського, М. Туган-Барановського, Д. Коліуха, Ф. Крижанівського, Бобир-Бухановського

і ін. — в "Українській Кооперації", "Кооперативній Зорі", "Бюлетенях" ЦУКК і Українбанку.

⁸⁸ Подаємо для прикладу текст звернення Дніпросоюзу до французької кооперації. Ідентичне звернення було послане до кооперативних організацій інших країн. У листі Дніпросоюзу до французьких кооператорів було сказано:

"Шановні Товариші, Революція відчинила нові горизонти перед українською кооперацією. Недивлячись на бурхливі події, анархію в краю й нестачу сил, наша наша споживча кооперація все ж таки стала на цілком певний шлях. За недовгий час, що пройшов від знищення царського режиму, вдалося завершити кооперативну будівлю об'єднанням усіх споживчих т-в, які входять у склад місцевих союзів, в Центральний Союз Споживчих Союзів України або скорочено "Дніпросоюз", і об'єднує за даними з 1. 10. 1918 р. 68 районних союзів, з котрих кожний оперує на території, рівній розміром одного або двох, або й кількох департаментів, та 531 товариств з числом членів не менше 2000 кожне, стоячи поза союзами. Дніпросоюз має цілями торговельне, фінансово-промислове та моральне зміцнення української споживчої кооперації і розвиває в цьому напрямі все ширшу та ширшу діяльність, про що наші високоповажані французькі товариші можуть довідатися з приложених до цього листа матеріалів.

Але, не задовольняючись цим, Дніпросоюз вступив членом до Міжнародного Кооперативного Союзу й робить усі заходи для того, щоби зав'язати найтісніші зв'язки з кооператорами всього світу. Благородний французький нарід завше користувався глибокими симпатіями серед широких кол українського громадянства, а французька кооперація була достойним зразком для наших кооперативних діячів. На жаль, незалежні політичні обставини з'явилися значною перешкодою на дорозі братського єднання Вашого і нашого народів.

Лише тепер, з постановням центру споживчої кооперації на Україні й завдяки політичним змінам, є фактична можливість зав'язати перші відносини.

Отже Дніпровський Союз Споживчих Союзів України звертається до Національної Федерації Кооператив з братським привітанням і пропонує вступити в постійні зносини. Ми були б щасливі привітати своїх французьких товаришів на нашій землі. Маємо надію, що представники Національної Федерації й узагалі представники французької кооперації в недалекому часі з'являться на території України, де будуть бажаними й дорогими гостями.

До того часу ми прохаємо вступити з нами в товариське єднання через пошту й телеграф. При цьому ми будемо дуже зобов'язані перед Вами, коли надішлете всі числа Ваших періодичних кооперативних видань та відчити за роки війни. Зі свого боку — ми надсилаємо Вам усі числа нашого органу "Кооперативна Зоря", наш відчит за бурхливий 1917 рік і останній бухгалтерійний балянс.

Нарешті ми висловлюємо віру в те, що наш голос стріне відгук у Ваших серцях і наша споживча кооперація, яка об'єднує коло 12 мільйонів населення України, починаючи від цього дня буде в постійному контакті зі своїми французькими товаришами.

З товариським привітом,
голова правління Коліух".

Цей лист був передрукований у перекладі в українській кооп. пресі — "Новій Зорі", "Полтавському Кооператорі" (1918, ч. 5), "Сільським Господарі" (XI) й ін.

⁸⁹ З дискусій на нарадах фін.-ек. Комісії ЦУКК в днях 24. 10. і 28. 11. 1918 р. "Бюлетень ЦУКК" ч. 4.

⁹⁰ П. Височанський "Коротка Історія Кооперативного руху на Україні", ст. 42.

Зачатковий збір уновнованих Центрального Українського Сільсько-Господарського Кооперативного Союзу, 29-31 серпня і 1-10 вересня 1918 р.

Всеукраїнський з'їзд представників споживчих союзів в Києві

Кооперативна школа Дніпросоюзу

Рада, правління і ревізійна комісія Дніпросоюзу

Будинок головної контори Дніпросоюзу

V.
РУЙНУВАННЯ КООПЕРАЦІЇ ЗА ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ
Й ВІДБУДОВА В РОКИ "НЕПУ"

"Коли сучасне громадське й державне життя не задовольняє народні маси, то вони, може й несвідомо для себе самих... починають вкладати в кооперацію той зміст, який дає вихід цьому незадоволенню..."

К. Мацієвич

1. Кооперація переживає долю свого народу. – 2. Визначення місця й завдань кооперації в советській системі. – 3. Проголошення "Нової економічної політики ("НЕП") і декретів про віднову кооперативних організацій. – 4. Відновлена мережа споживчої кооперації в системі "Вукопспілки". – 5. Скооперування сільського господарства. – 6. Кустарно-промислова, рибальська й інвалідна кооперація. – 7. Житлова та страхова кооперація. – 8. Пов'язання кооперативного кредиту з державною кредитовою системою. – 9. Всеукраїнська Видавнича Спілка – "Книгоспілка", кооперативна преса й освіта. – 10. Загальні досягнення й участь кооперації у відбудові народного господарства України за "Непу".

1. Кооперація переживає долю свого народу

До 1920 року, без огляду на важкі обставини нашої визвольної боротьби, українська кооперація поширювала мережу й вивершувала свою організацію, приводила до ладу свою щоденну працю та набирала ідейної сили.

Більшовицька окупація України перервала цей процес її незалежного розвитку.

На території РСФСР більшовики вже від початку 1918 р. шляхом численних декретів Ради Народніх Комісарів (Раднарком) реорганізували російську кооперацію й включили її в змілітаризовану економічну систему "воєнного комунізму".

На початку свого панування більшовики мали "повні руки" справ, пов'язаних з ліквідацією капіталістичного господарства. Кооперацію та її апарат більшовики вирішили тимчасово використати для часткової передачі їй конфіскованого майна. (Іноді деякі попередні власники добровільно передавали кооперації свої підприємства ще перед конфіскуванням). Це додавало кооперативній організації ще більше клопотів; одночасно це був шкідливий вплив у її ідеологічні надбання й суспільні підстави, – він вносив хаос у її господарство й поточасний лад. При тому в кадри кооперативних працівників і керівників про-

никало чимало несвідомого, а часто і шкідливого елемента, який пізніше допомагав вести розкладову роботу всередині кооперативної організації.

В березні 1918 р. при Раднаркомі був утворений окремий відділ для справ кооперації і такі ж відділи для контролю кооперативної діяльності при місцевих советах ("радах").

Кількома декретами впродовж 1918 р., а потім загальним декретом Раднаркому від 20 березня 1919 р. більшовики провели реорганізацію споживчої кооперації, наміченої за основний і єдиний сектор, в якому мали злитися всі інші види кооперації.

Формально цей декрет був поширений і на українську територію, зайняту більшовиками 20.4.1920 р. Декрет передавав кооперативну організацію органам Народного Комісаріату Харчування.

В усіх місцевостях – міських, сільських і промислових робітничих осередках – споживчі товариства мали перетворитися й об'єднатися в більші розподільчі органи – "споживчі комуни". До них повинне було обов'язково приєднатися все населення даної місцевості. Кожний громадянин, не позбавлений прав, мусів стати членом споживчої комуни. Хто не був приписаний до споживчої комуни, той не отримував раціонованих товарів щоденної потреби. Членські паї були скасовані. Споживчі комуни, як первісні місцеві розподільчі органи Народного Комісаріату Харчування, об'єднувалися безпосередньо (або через свої районні спілки) в губерніяльні союзи, а вони – в Центросоюз. Кожна споживча комуна мала багато розподільчих пунктів – філіяльних крамниць. Місцеві державні харчові уряди мали право й обов'язок догляду за діяльністю споживчих комун та їх об'єднань, щоби ті виконували постанови декретів, згідно з загальними напрямними державної харчової політики й воєнного господарства. До управ союзів входили представники місцевих державних органів харчування.

Декретом від 27 січня 1920 р. були зліквідовані об'єднання всіх інших видів кооперації, – кредитові, сільсько-господарські та ін., а майно їх або skonфісковане і перебране в державну власність, або передане "реорганізований" споживчій кооперації, яка перетворилася в додатковий розподільчий апарат Народного Комісаріату Харчування.

Цей декрет "Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій" набрав сили на Україні від 10 серпня 1920 р. Кредитові, ощадно-позичкові й с-г т-ва, а так само їхнє об'єднання мали влитися в споживчі організації даної місцевості, передати їм свої активи, пасиви, технічне устаткування й персонал. Окремою постановою від 9.12.1920 р. був зліквідований "Українбанк", його балянс "вливався" в загально-державний бюджет, а підприємства Українбанку некредитового характеру мали бути передані, за апробатою Народного Комісаріату Фінансів, центральній споживчій організації, або за її вказівками – губерніяльним союзам.

Таким чином, функції удержавленої кооперації зводилися до розподілу обмеженої кількості товарів споживання, які були в розпорядженні уряду, міському й робітничому населенню, в меншому розмірі сільському. Кооперація мала також постачати мануфактуру, речі хатнього вжитку й сільсько-господарське знаряддя. В дійсності не постачала вона на село майже нічого. Крім розподільчої функції, кооперативна організація повинна була стати допоміжним органом у зборі й відправі "продрозверстки" – skonфіскованого на селі збіжжя.¹

В ті роки воєнного комунізму майже всі кредитові й с-г кооперативи припинили свою діяльність або й зовсім зліквідувалися; їхнє майно, що влилося в єдину споживчу кооперацію, у висліді посталого хаосу й господарської анархії розтрачувалось і марнувалось.

Советська влада поставила собі за мету оволодіти політично кооперацією і під доглядом комуністичної партії використати її спочатку для воєнних потреб, а потім включити в соціалістичну перебудову народного господарства. Офіційні більшовицькі кола підкреслювали, що реорганізація мала ще на меті позбавити кооперативні організації впливу й керівництва "дрібно-буржуазних" прошарків населення, яке вороже ставилося до советської влади.

Тому советська влада стала забороняти й розганяти кооперативні з'їзди й наради. Збори кооперативів і обрання їх органів не відбувалися; зокрема керівництво союзними кооперативними організаціями призначалося згори.

Втративши право на господарську самодіяльність і на добровільну організацію громадської самопомогги, населення, примусово приписане до "споживчих комун", ставилося до них як до "казених" збюрократизованих крамниць і не мало ні довір'я, ні надії на заспокоєння в них своїх потреб.

Руйнуючи попередню, багаторічним ідейно-громадським зусиллям збудовану кооперативну організацію, Ленін з приводу березневого декрету 1920 р. говорив на 3-ому з'їзді робітничої кооперації, що всі "ілюзії про якусь незалежність кооперації" мусять бути як можна скоріше пережиті. Ця надія на "незалежність" може бути тільки там, де ще може бути надія на якийнебудь поворот до старого.²

А на 9-ому з'їзді партії 3 квітня 1920 року Ленін повчав учасників щодо справ кооперації: "Якщо ви, дякуючи своїй короткозорості, не зможете викрити окремих вождів кооперації, то посадіть туди одного комуніста, щоб він виявив оту контрреволюцію, і якщо він хороший комуніст, а хороший комуніст є рівночасно й хорошим чекістом, то, призначений до споживчого товариства, він повинен приволікти щонайменше двох кооператорів – контрреволюціонерів..."³

Декрет з січня 1921 р. про перехід кооперації на державний бюджет остаточно закінчував удержавлення кооперативної організації в період воєнного комунізму.

Формальне перенесення на Україну декретів Народного Комісаріату РСФСР щодо кооперації почалося 1920 р., але до пізньої осені того року ще не можна було їх виконувати на всьому просторі. Та й потім не все робилося на Україні так, як цього вимагали декрети советської влади. Бо апарат тієї влади не був ще на Україні організований і населення мало тоді ще більше сили опору. Зрештою, ті декрети советської влади заскоро самозліквідувалися у зв'язку з "новою економічною політикою" і тому не встигли знищити всі організаційні й ідейні надбання вільної української кооперації. Запису до споживчих комун на Україні взагалі не було проведено. Населення переходило до натурального товарообміну й "самопостачання"; до офіційної кооперації ставилися байдуже, а навіть і вороже.

"Продразверстка" – безоглядна skonфіскація продуктів праці українського села – відбувалася шляхом воєнного насилля й терору.

Реорганізована, на підставі декретів советської влади, на Україні споживча кооперація зменшила свою мережу з близько 15.000 споживчих товариств у січні 1920 р. до 4869 на 1 січня 1921 року.

Перший комуністичний з'їзд робітничої кооперації в квітні 1920 року в Харкові постановив організувати новий загальний центр кооперації України з умовою, що він ввійде в члени московського Центросоюзу. Була також спроба збоку частини українських кооператорів "попередити події" й по наказаній ліквідації всеукраїнських центрів попередньої кооперативної організації утворити нову, пристосовану до змінених політичних обставин, "Центроспілку".

На згаданому харківському з'їзді робітничої кооперації російські представники відкидали потребу єдиного кооперативного центру на Україні й напо-

лягали на "крайових" (обласних) об'єднаннях, які окремо входили б з України в члени Центросоюзу.

Але в червні 1920 р., за апробатою влади, представники Дніпросоюзу, Поюру, Союздонбасейну й Центросоюзу організували новий загальний центр – Всукраїнську Кооперативну Спілку – "Вукопспілку". Її тимчасове правління складалося з трьох представників робітничої кооперації, двох представників колишнього Дніпросоюзу та по одному від Поюру, Центросоюзу, Ради Народніх Комісарів й Комісаріату Харчування.

2. Визначення місця й завдань кооперації в советській системі

Методи воєнного комунізму були диктовані не лише необхідністю революції й громадянської війни, – потребою суворих заходів, щоб спинити господарське безладдя та опанувати господарську дисципліну й харчову скруту. Воєнний комунізм був, рівночасно, утопічною спробою за одним революційним замахом знищити соціально ворожі класи та їхні інституції і збудувати нове соціалістичне суспільство. Ці тенденції особливо виразно помітні і в ставленні більшовиків до кооперації.

Рівночасно з її "реорганізацією", в партійних більшовицьких верхах, на партійних з'їздах і нарадах, у пресі йшла дискусія над питанням ролі кооперації за советського режиму.

Підставою для тих дискусій були вказівки самого Маркса і його соратника Енгельса, – в "Комуністичному Маніфесті", пізніше в резолюції Женевського конгресу 1-ого Інтернаціоналу, в полеміці Маркса з Ляссалем на тему кооператизму, в його "Критиці Готської програми", де він визнавав кооперативи остійки, оскільки вони класові, пролетарські, тобто утворені самими робітниками, і незалежні ні від уряду, ні від буржуазії; зрештою, кооперативи – це перешкода в класовій боротьбі.

Деяке значення могли мати – на думку Маркса – тільки виробничі кооперативи. В період диктатури пролетаріату, після захоплення ним влади, пролетаріат може використати кооперацію для своїх завдань, для закріплення соціалістичної держави, а потім вона має зникнути.

Таких основних позицій щодо кооперації увесь час дотримувався і Ленін. На його думку, кооперація у класовому суспільстві тільки послаблює класову боротьбу й революційний настрій пролетаріату, бо намагається замінити цілі революційної боротьби ідеями громадської солідарності й еволюційного стримання до кращого соціального ладу. Якщо кооперація може мати будь-яке значення для соціалістичної революції, то тільки при умові використання її як додаткового засобу класової боротьби.

Розходячися з марксизмом, Ленін уважав споживчі робітничі кооперативи більше придатними для такої мети ніж виробничі. У них, на думку Леніна, слід розвивати підготову до пролетарської революції й соціалізму та пильнувати, щоб вони не втрачали пролетарсько-класового характеру.

В такому дусі Ленін подав на Міжнародньому Конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу в Копенгазі 1910 р. свою резолюцію, – відкинену більшістю конгресу, що її очолювали Жорес і Ельм. У тій резолюції Ленін був проти політичної нейтральності кооперації, вимагав виразного розмежування пролетарських і непролетарських кооперативів, допущення в кооперативних організаціях революційно-соціалістичної пропаганди та наближення їх цілей до "пролетарських

партій" і професійних робітничих союзів. Бо й кооперація може бути – за тією резолюцією Леніна – важливим засобом класової боротьби в стриманню пролетаріату до захоплення політичної влади й усупільнення засобів виробництва. Вороже становище Леніна до російської кооперації було ще й тому, що в ній мали впливи не лише ліберальні кола інтелігенції, а й меншовики та, передусім, російські соціал-революціонери.

Без огляду на мінливість чи гнучкість, притаманну Ленінові, він не міняв свого основного ставлення до кооператизму.

В такому ж комуністичному дусі трактували проблему кооперації, в її критичні роки воєнного комунізму, й інші більшовицькі теоретики, в тому числі Н. Мещеряков⁴, один з головних теоретиків справи, на висновках якого більшовики базували свою політику щодо кооперації.

За його висновками кооперація це витвір капіталістичних обставин, і вона не має рації існування за соціалізму. Самоуправління й добровільність кооперації за соціалізму втрачають, – каже він, – свій сенс. Лишається тільки використати технічний апарат кооперативної організації та її господарський досвід. Виробництво й розподіл у соціалістичному суспільстві будуть організовані не в кооперації, а тільки в державних органах. Але в переходовий період слід використати кооперацію як допоміжний засіб. Лише при тому не може бути й мови про її політичну нейтральність чи залежність; не може бути самоуправи кооперації, навпаки, пролетарська влада має визначати правління кооператив. Він відкидав також свободу вільного вступу й виходу з членства. Тимчасове використання кооперації, її централізація й злиття в один споживчий сектор, – на думку Мещерякова, – потрібні, щоб унеможливити конкуренцію між кооперативними організаціями; а тому в кожній місцевості повинна бути тільки одна споживча комуна. Того, мовляв, вимагає необхідність включити більшовицьку кооперативну організацію в процес класової боротьби, перетворити її з "третьої форми" робітничого руху та об'єднання в спільний процес будівництва соціалізму, разом з іншими державними організаціями. В такому тоні писали тоді й інші більшовицькі теоретики, як В. Милютин⁵ та ін.

Ленін, як реаліст-тактик, на початку 1919 р. писав: "Кооперація – це буржуазний апарат. З того виходить, що він не заслуговує на політичне довір'я. Але це не означає, щоб нерозважно відвернутися від нього й не використати його для цілей правління й будівництва. Кооперативи потрібні советській владі, тому їх треба зберегти, але піддати чистці, керівниками поставити комуністів і так усю кооперацію перетворити в "пролетарську", советську організацію".⁶

Вже в січні 1918 р., на 1-му з'їзді робітничих союзів, лунала вимога партійної більшості, щоб професійні союзи й кооперація були перетворені в державні органи.

На згадуваному 9-му з'їзді комуністичної партії 3.4.1920 р. більшість вимагала повного підкорення робітничих союзів советській державній адміністрації й цілковитої ліквідації кооперативної організації. Однак, тактик Ленін тоді прилучився до меншості і, стримуючи своїх більшовицьких принциповців, між іншим, говорив: "Ми вже бачили впродовж довшого часу нашої революційної кампанії, що коли наші революційні дії були підготовані, то вони увінчувалися успіхом, коли ж вони були проникнуті тільки революційним запалом, вони кінчалися крахом"... За підтримкою Леніна переважила тоді директива меншості про те, щоб у споживчій кооперативній організації посилити комуністичну роботу, виробити в її лавах прихильну партії більшість і, таким чином, підготувати органи, яким пізніше будуть передані функції кооперації. Наглу цілковиту ліквідацію кооперації Ленін вважав неможливою і непотрібною.⁷

Спочатку, за вказівками Леніна, треба було використати кооперацію як

засіб для переведення дрібних сільських господарств на рейки соціалістичного виробництва, щоб таким шляхом "перевиховати" і злити селянські маси з робітничо-пролетарськими. Тому Ленін характеризував кооперацію як одну з тимчасових форм "державного капіталізму", тільки більше скомпліковану і таку, що спричиняє більше труднощів советській державі. Він уважав, що визнавати "вільність і права" за кооперативною організацією в тогочасних обставинах означало б визнавати "вільність і права капіталізму... Затуляти очі на таку очевидну правду було б по-дурному й злочинно", – казав тоді Ленін.

Ні пізніше, начебто більше помірковані, статті Леніна, розраховані на принаду закордонної думки... і капіталів, ні їх інтерпретація Сталіном у "Проблемах Ленінізму", ні статті Бухаріна, писані на доручення партії, ні погляди новіших советських теоретиків – не міняють первісного й основного становища Леніна: нібито за капіталізму кооперація неминуче стає додатком до нього, а в умовах "робітничо-селянської держави", де засоби виробництва належать державі, – кооперація має бути переходовим засобом до соціалізму, переходовим засобом вбивати у дрібного власника інстинкт приватної власності, бо власність – мовляв – "калічить душу людини"...⁸

3. Проголошення "Нової економічної політики" ("НЕП") і декретів про віднову кооперативних організацій

Не так сама громадянська війна, як політичний режим і методи воєнного комунізму спаралізували будь-яку господарську ініціативу. Промисловість дійшла до цілковитої руїни. Близько 600 вугільних шахт України були затоплені. Чорна металургія України давала в 1920 р. всього 0,5 - 1% довоєнного видобутку. З 18 доменних печей української металургії працювала тільки одна на Донбасі. Багато було зруйнованих підприємств не лише важкої, а й легкої та харчової промисловості. В загальному виробництві української промисловості скоротилося до яких 10% довоєнного рівня. Багата довоєнна цукрова промисловість України давала в 1920-21 тільки 6,9% довоєнної продукції.⁹

В умовах "продразверстки", докраю виснажене селянство втратило і зацікавлення, і звичайну активність у продукції. Посівна площа в п'ятих степових губерніях України скоротилася з 21,0 млн. га в 1916 р. до 15,7 млн. га в 1922 р. Війна й нестача кормів зменшила наполовину кількість робочої худоби й безроги. До того ж у 1921 р. випала посуха й недорід у степових районах України. Загальний збір п'яти степових губерній України дав лише 7,7 млн. пудів зерна або 10% нормального збору. Інші райони дали також тільки 1/3 звичайного збору. В загальному збір зернової продукції України дав у 1921 р. 45 млн. пудів, тобто яких 25% довоєнного збору. Руїна транспорту утруднювала заготовлю, доставку й розподіл харчів, міське й робітниче населення діставало дуже скупі приділи ("пайки") хліба; необхідних промислових виробів не діставало ні село, ні місто. Міста не мали палива, світла, подекуди й води. В наслідок антисанітарних умовин і недоживлення поширювалися страшні повстяті, які косили виснажених людей. Оргії чорної спекуляції на нужді населення не зчиняв навіть лютий терор "чека". На Україні спалахували економічні й політичні повстання. Весною 1921 р. підняли повстання й найвірніші советській владі матроси в Кронштадті.

Таке становище примусило більшовиків вдатися до тактичного відступу від воєнного комунізму й накресленої соціально-економічної політики. Найперші розпорядки касували "продразверстку" і встановляли "продналог", – докладніше визначені, менші норми здачі селянами державі певної кількості с-г продуктів у формі натурального податку; що залишалось селянству понад ці норми й власне споживання – хліба, масла, молока, м'яса і т. д., те можна було продавати й міняти на вільному ринку. З'явилася навіть пояснювальна брошура самого Леніна "Про продналог", а за нею, в березні 1921 р., на X-ому З'їзді комуністичної партії він і проголосив "Неп" – нову економічну політику. Вона забезпечувала право приватної власності на предмети особистого вжитку й на засоби виробництва дрібних (не націоналізованих) підприємств, на вільну в них виробничу ініціативу й вільний їх товарообмін. Держава залишала за собою тільки "командні висоти економіки" – націоналізовані банки, важку промисловість, транспорт, землю; вся дрібна промисловість перейшла в приватні руки (здебільшого на правах оренди в державі) та до відновлених кооперативних організацій.

Великі державні виробничі й торговельні підприємства переорганізувалися, на базі господарської дохідності, в трести й синдикати з деякою допущеною приватною ініціативою на внутрішньому ринку і в торгових зв'язках із закордоном. У тих великих трестах і синдикатах капітал належав державі, але були й такі, де в утворенні капіталів на акційних основах брали участь муніципальні установи, товариства, також і кооперативні організації. Управа в тих державних підприємствах була, звичайно, в руках партійних комуністів, але до ведення й керівництва під їх наглядом допущені були кваліфіковані безпартійні спеціалісти, в яких партійці мали вчитися господарського діла.

Вже перед тим (23.XI.1920 р.) Совет Народних Комісарів видав постанову про допущення закордонних концесій. На другий же день після проголошення "Непу" советський "полпред" Красін підписав у Лондоні торговельну умову з Англією; впродовж 1921-22 років було підписано 14 концесійних умов із закордоном.¹⁰

Політику "Непу" пояснював пізніше Сталін,¹¹ що це була "насправді політика партії, яка допускала боротьбу соціалістичних і капіталістичних елементів, розраховуючи на перемогу соціалістичних над капіталістичними... Неп починав відступом, розраховуючи на те, щоб у ході відступу перевести перегрупування сил і повести наступ"...

Тим часом на 10-ому з'їзді партії Ленін умовляв товаришів, що самими декретами соціалізму не впровадити, що "необхідно звернутися до реформістських, поступових, обережно-обхідних методів у основних питаннях економічного будівництва", та що "час ремонтувати зруйновані локотиви, а не пере дискутувати марксизм"...

На тому з'їзді були також уневажені постанови IX з'їзду щодо кооперації. Нові постанови Непу мали улегшити партії контакт із селянством. За час тієї "передішки" кооперація також мала "навчити комуністів торгувати", а селян привчити й привести до соціалізму.

Ленін, пояснюючи свій "Кооперативний плян", постанови "Про продналог" в 1921 р. та перефразовуючи напрямні "Про кооперацію" в 1923 р., доводив, що ця нова економічна політика впроваджується "поважно й надовго". На шляху побудови соціалізму, поруч із здійсненням соціалістичних відносин "на командних висотах економіки", можуть переходово існувати й підприємства кооперативного виробництва. Зокрема об'єднане в кооперативах селянство буде здійснювати свій зв'язок з ринком так щодо збуту, як і щодо заupu реманенту. В дальшому розвитку історичного процесу – передбачував Ленін – кооперація захоплюватиме щораз ширше окремі галузі сільського гос-

подарства й буде перетворювати їх у виробничі форми кооперативнихартілів, згодом комун. Увесь цей рух, за тогочасними напрямними Леніна, мав спиратися на добровільності й на свідомості вигід для селянства.

Віднова кооперативних організацій мала за мету використати їх для відбудови зруйнованого господарства, бо державно-соціалістичні сили воєнного комунізму виявилися нездатними, а кооперація, хоч і підкорена й ослаблена, ще зберігала свій технічний апарат, а особливо ж людські сили з громадським досвідом та ідейною відданістю справі громадської самопомоги в важких часах. Державна торгівля "не могла просякнути в гущу трудового населення й тільки кооперативна форма постачання населення, чи збуту плодів його праці є найбільше придатною й доцільною... На кооперацію при Непі покладається одним з головних завдань організацію внутрішньо-державного обміну та організацію трудових процесів сільського господарства".¹²

Більшовицькій владі треба було кооперативної організації і для підготовки в ній своїх партійних господарських кадрів та для налагодження за її допомогою господарських зв'язків із закордоном.

Оминаючи та злагіднюючи теоретичну дискусію в справі принципового ставлення до кооператизму, партія доручила урядові підготувати й оголосити низку декретів про кооперацію, формально "незалежну від державних органів і вільну". У них підкреслювано, що діяльність різних видів кооператив повинна базуватись "на принципі добровільності й господарської заінтересованості" учасників кооперативних організацій.

7 квітня 1921 р. вийшов декрет про скасування деяких обмежень у споживчій кооперації; численні декрети на протязі 1921, до серпня 1922 р. і далі нормували віднову організацій інших видів кооперації. – сільсько-господарської (декрети з 16.VIII, 26.X.1921 р. й ін.), промислової (декрети з 7.VII, 12.X.1921 р.), кредитової (з 24.I, 5.IV.1922 і ін.), житло-будівельної, інвалідської, видавничої.

Провідні партійні діячі мали доручення майже відверто визнавати банкрутство економічної політики воєнного комунізму й засуджувати руйнування кооперативної організації. Так, напр., представник уряду УССР Д. Мануїльський на з'їзді уповноважених Всеукраїнського Союзу сільсько-господарської кооперації, 18-23 березня 1922 р. у Харкові, говорив: "Стан сільського господарства на Україні надзвичайно тяжкий. Україна, яка раніше була житницею, зараз сама гине од голоду. Велика кривава рана відкрилася на тілі нашого народнього господарства, і ми тепер добре бачимо, що без самої широкої допомоги громадських сил ні держава, ні уряд не справляться з таким лихом. Треба одверто сказати, що революція не лише творила – вона мала свої великі витрати. Держава багато брала від сільського господарства, не маючи змоги дати належну допомогу для його організації, і тепер сільське господарство переживає нечувану кризу. Відбудувати сільське господарство можна не лише шляхом державної допомоги, але й шляхом організації сільського господарства за допомогою громадських сил. От через що й уряд і компартія надають великого значення вашому з'їзду. Ми добре розуміємо, що лишень шляхом організації самого селянства можна відродити наше сільське господарство. Державна влада на Україні гарантує повний спокій у цій роботі..."¹³

Ціла злива доповнювальних і перемінних декретів до 1924 р. часто не полегшувала, а гальмувала розвиток кооперативних організацій. Однак, хоч і як була обмежена релятивна господарська свобода, вона стихійно відродила на Україні свіжу ще традицію самодіяльності сільського, міського та робітничого населення при фабриках і заводах, – його природний та правничий нахил до організованого громадського самопорятунку у випробуваній кооперативній організації.

Керівниками відновлюваних кооперативних організацій члени, як правило, обирали старих кооперативних діячів. Від них і від присланих партією комуністів (особливо до союзних і центральних кооперативних об'єднань) уряд вимагав передусім господарських успіхів, і довгий час до кооператив не ставив особливих політичних вимог, до яких вдавався згодом.

Західня економічна література трохи перебільшує участь і ролю приватного господарського фактора в тих роках відбудови, мабуть під впливом пізніших більшовицьких лайок на адресу "кулака", "приватника", "непмана". Адежеж великих місцевих капіталістів тоді вже взагалі не існувало, бо вони вже були цілковито зліквідовані, а дрібні торговці і ремісники мали тільки льокальне, невелике значення і участь. Зате відновлені кооперативні організації розвивали не лише споживчу ділянку; вони за обставин хоч і обмеженої свободи виявляли знову здібність творити підстави і для більшого промислу, і для закордонного товарообміну.

За кордоном почали масово появлятися зумисне розповсюджені більшовицьким урядом статті в пресі й навіть окремі публікації про кооперацію в СССР – російських, українських і чужинних авторів.¹⁴

Тепер уряд приховував декрети, які руйнували кооперацію за воєнного комунізму. Зате советська пропаганда галасувала про декрети "Непу". В лютому 1922 р. советський уряд запросив міжнародню кооперативну делегацію (від Міжнароднього Кооперативного Союзу, від Англійського Т-ва Гуртових Закупців і ін. західніх кооперативних організацій), щоб показати їй наочно "свободу" советської кооперації. Західні господарські чинники й деякі провідні кооперативні кола не орієнтувалися в становищі кооперації під советами 1919-1921 років: вони були схильні вважати тогочасну кооперацію політично нейтральною й вільною!..

Висока Рада Антанти вже в січні 1920 р. постановила знести бльокаду советської Росії й заки ще була визнана советська держава – дозволила приватним закордонним фірмам і кооперації нав'язувати торговельні стосунки з російською кооперацією, бо з державними підприємствами було незручно. Та справа була утруднена тим, що закордонні агенції колишнього Центросоюзу, Сибірського "Закупсбыту" і "Союзу продуцентів льону" заїнкорпорували себе в окрему спілку на підставі британського закону в Лондоні, як закордонний "Центросоюз. Подібно поступили агенції російської більшовицької кооперації за кордоном і в інших країнах. В Азії постав "Далекосхідній Центросоюз". Вони відмовляли права діяти в імені російської кооперації за кордоном посланій на початку 1920 р. більшовицькій делегації на чолі з Красіним, яка мала симулювати нібито вільну російську кооперацію, об'єднану в Московському Центросоюзі, і налагоджувати в його імені господарські стосунки. А советська делегація вимагала передачі їй фондів закордонних представництв колишнього Центросоюзу.

Проголошення Непу й нових декретів у справі кооперації допомогли тому, що Московський Центросоюз на конгресі Міжнароднього Кооперативного Союзу 1921 р. в Базелі (Швейцарія) був прийнятий, як представник російської споживчої кооперації, в члени тієї міжнародньої кооперативної організації. За її посередництвом директори колишніх російських кооперативних представництв за кордоном погодилися підпоряткуватись московському Центросоюзові й передати йому своє майно й установи.

Перші великі більшовицькі контракти з закордонними фірмами почалися за посередництвом кооперативних централей. За роки 1922-28 експорт кооперації становив 45 млн. фунтів стерлінгів, або 65% всього експорту з СССР, а імпорт, за допомогою кооперації, становив 25,4 млн. фунтів, або 1/3 всього ввозу.

Найбільшу участь у посередництві в закордонній торгівлі СРСР брала в ті роки англійська кооперативна споживча централь "Co-operative Wholesale Society", а також деякі приватні й кооперативні організації Німеччини, Франції та США. Советська закордонна торгівля фактично перебувала в руках держави, а кооперація служила їй за камуфляж. Для закордонної торгівлі постали мішані англо-, німецько-, французько-советські акційні товариства.

Фінансування закордонної кооперативної торгівлі провадилося за допомогою агенції Московського Народного Банку в Лондоні, Берліні, Парижі, Нью-Йорку. Закордонними операціями з української кооперації частково тоді керував Українбанк, залежний у тих операціях від удержавленого Московського Народного Банку.¹⁵

За допомогою кооперативних організацій вивозили с-г продукти, в першу чергу з України – збіжжя, цукор, масло, яйця в обмін за машини для важкої промисловости.

На внутрішньому ринку за нової економічної політики кооперація мала "направити вільний товарообіг по такому шляху, щоб він не шкодив загальному пляну соціалістичного будівництва держави". Кооперація повинна була – за тим призначенням – "стати за керівника в вільній торгівлі" й стримувати її розвиток. Борючись із нею, кооперація весь час повинна була стримити до того, щоб цілком замінити місце приватної торгівлі.

"Але щоб здійснити це завдання, кооперації треба було дати більше самостійности в роботі, ніж вона мала до нової економічної політики..."¹⁶

Хоч у тих вільніших обставинах відбудови кооперації досить виразно виступає її переходове призначення за Непу, все ж українські кооперативні керівники й ширші маси кооперативного членства свідомо стали до нерівного змагання.

І мотиви "особливої місії" кооперативного руху в так зв. "Радянській" Україні, які "направлялися вбік безпосередньої допомоги комуністичній владі здобувати її партійно-політичні цілі, починають, – за словами одного з тогочасних обсерваторів, – потроху, під тиском життя та щоденної практичної роботи, губити свою попередню яскравість..."¹⁷

Кооперація в Україні за Непу почала не лише виявляти тенденцію "бути фаховою як за своїм змістом, так і за своїми завданнями", – вона, разом з завоюванням важких економічних позицій, намагалася також зберегти свої ідеїно-громадські якості й завдання.

4. Відновлена мережа споживчої кооперації в системі "Вукопспілки "

Споживча кооперація за Непу, почавши від декретів від 7.4. і 26.10. 1921 р., поступово поверталась до своїх добрих принципів громадської самодіяльности. Все таки до становища свого розвитку в роках українських національно-визвольних змагань вона не повернулася. Від неї відокремлювалися інші види кооперації; держава відсепарувала свої кошти й повернула її лише частину знаціоналізованого майна колишнього Дніпросоюзу. Залишалося в силі позбавлення права вступати до споживчих товариств певним соціальним групам, політично-неблагонадійним з погляду влади.

Накинену споживчій кооперації за воєнного комунізму чотириступневу організаційну структуру, кооперація, викинувши губсоюз, і перебудовується на давнішу триступневу: первісне споживче товариство, районний союз і центральне об'єднання – Всеукраїнська Кооперативна Спілка.

У 1924 р. на короткий час припинилися підлеглі стосунки Вукопспілки з Московським Центросоюзом, у яких було "дуже багато всяких суперечностей у інтересах і недоговореностей у суті праці".

Московському Центросоюзові було замало ролі контрольного центру над усіми "крайовими" організаціями й над Вукопспілкою (до 1924 р.). Він відчинив на Україні свої власні, "вірніші" контори, але експеримент не вдався, і їх ліквідували. Загальні збори Вукопспілки винесли з цього приводу постанову: "Визнати за необхідне організацію всесоюзного центру споживчої кооперації, але з тим, щоб Центросоюз увійшов у цей центр на однакових правах з іншими республіканськими об'єднаннями, зберігши правові норми добровільного вступу всіх республіканських кооперативних об'єднань..."¹⁸

Та в 1925 р. Центросоюз перетворився у всеоюзну централью – без тих рівноправних умов, які висувала українська кооперація.

В залежності від того, кого саме споживчі товариства обслуговували, вони поділялись на: 1. сільські споживчі товариства, 2. місько-робітничі кооперативи й 3. транспортні (які обслуговували робітників залізниць та водного транспорту). Робітничі й транспортні споживчі т-ва були об'єднані в свої автономні секції при Вукопспілці.

Вся мережа споживчої кооперації на верху з Вукопспілкою в 1927 р. нараховувала 41 районний союз, у яких було об'єднаних 8507 сільських споживчих товариств з 1 млн. 960 тис. членів (у 1928 р. нараховували вони близько 14.000 крамниць). Робітничих і міських споживчих кооператив було 327, з 981 тис. членів (у 1928 р. вони мали 6993 розподільчих станиць); 5 транспортних кооператив (з багатьма крамницями при залізничних станціях і в портах) об'єднували 147 тис. членів. Разом 8839 споживчих кооперативів в Україні об'єднували в 1927 р. понад 3 млн. членів.

Торговельні обороти всієї мережі в 1927-28 рр. становили 531 100 000 рублів. Вукопспілка мала свої склади постачання райсоюзів у Києві, Харкові, Одесі, Ростові, закупні контори в Москві й Баку. Мала своїх 15 млинів з річною продукцією 151.000 тонн, понад 20 олійниць та ін. об'єкти особливо харчової промисловости. Власний капітал Вукопспілки становив у 1928 р. 8,4 млн. руб., у тому пайовий 3.600.000 руб.

Щодо складу членів, то в 1927 р. на одно сільське споживче т-во випадало в середньому 230 об'єднаних членів, на одну місько-робітничу кооперативу – до 300 членів.

Зберігаючи здебільшого правило одного споживчого товариства (багато-крамничного) в одній місцевості, деякі з кооператив нараховували велику збірну кількість формальних членів, особливо у великих містах. Харківське Споживче Т-во нараховувало в 1926 р. близько 107 тисяч членів, Київське 72 тисячі. Під кінець 1926 р. скооперованих було в споживчих т-вах 68% членів робітничих професійних спілок і коло 42% сільських родин.

Члени-робітники купили в 1925-26 рр. у своїх споживчих кооперативах товарів за 48,7% своєї заробітної платні; селяни купили в тому ж році в своїх споживчих т-вах 42,4% з усієї суми попиту на фабрикати (переважно текстильної мануфактури).

У 1925-26 рр. товарообіг споживчих кооператив досягав понад 68% всього товарообігу кооперації, а участь її в загально-українському роздрібовому торзі становила 32%. Коли до війни (в 1912 р.) пересічна сума продажу краму на одно споживче т-во (сільське й міське) дорівнювала, – за курсом рубля середина 20-их років, – приблизно 30.000 руб., то річний товарообіг сільського споживчого т-ва в 1925-26 рр. доходив до 47.000 руб., у міських і робітничих – до 1490 тисяч руб.¹⁹

Рівнобіжно споживча кооперація успішно розвивала заготівлю-закуп сіль-

сько-господарських продуктів з вільної руки селян, радше шляхом контракцій у їхніх сільсько-господарських об'єднаннях, – з того, що селянству залишалось понад виконану норму продналогу й власне споживання.

Для ще кращої організації цієї діяльності споживча кооперація не мала достатніх власних коштів.

Споживча кооперація починала відбудовуватись майже без жодних власних коштів, лише з мізерною кількістю краму, переданого органами Народнього Комісаріату Харчування.

Політика режиму вимагала від кооперації дотримуватися низьких пайових членських внесків. У сільських споживчих т-вах у 1927 р. членський уділ становив пересічно 2,82 рубля, в міських 5,21 руб. Обмежена в організації власних коштів, споживча кооперація мусіла провадити свою роботу головним чином за чужі кошти, боргувати крам у державних трестів. Вукопсілка кредитувала районні спілки, а вони, в свою чергу, споживчі товариства. Так усі ланки споживчої кооперації були великою мірою в кредитовій залежності від державних організацій.

Кооперація не мала вибору в закупі промислових виробів, мануфактури, реманенту тощо: мусіла купувати тільки в державних трестах, що негативно відбивалось на обслузі членства. "Ножиці" між цінами закупу в держави й цінами на плоди праці сільського господарства щораз більше розходились.

5. Скооперування сільського господарства

За "Непу" найбуйніше розвивалася с.-г. кооперація. Серед інших видів кооперативних об'єднань вона вийшла на перше місце не лише кількістю членства, але й багатством організаційних форм та розмірами й різноманітністю господарської діяльності. Для своєї розбудови вона використала дореволюційні підстави земської організації в сільському господарстві, людські сили та ще зовсім свіжий досвід кооперативної організації села в роки національно-визвольних змагань.

Нова влада, почавши декретом від 16. 8. 1921 р. сприяти тому розвитку, бо відновлення сільського господарства за допомогою кооперації було основною передумовою відбудови всього знищеного війною й революцією народного господарства, нормалізації відносин праці. Сільське господарство було основним джерелом, з якого можна було видобути початкове нагромадження капіталу для урухомлення промисловости та зацікавлення закордону товарообмінними стосунками.

Саме селянство у важкі роки призвичаїлося до гуртового самозахисту й самопомоги і, орієнтуючись у тенденціях соціально-економічної політики більшовицької влади, приймало кооперативні форми організації не лише як корисну економічну доцільність, але і як засіб самооборони. Селянство своїм здоровим і трудовим досвідом визнало, що добровільна кооперативна форма, – це найкраще доповнення справедливої полагоди його соціальних проблем і найуспішніший шлях до його культурно-громадського поступу, до скріплення його економічної сили й суспільного вирівняння.

Коли декрети нової влади дозволили виділитися с.-г. кооперації з єдиного споживчого сектора, почали поставати с.-г. т-ва, частіше відновлюватися давніші ошадно-позичкові і кредитові т-ва, які вже й передше мали нахил обертатися в універсальні с.-г. кооперативи, подібні до райфайзенського типу. Спочатку вони починали дрібні торговельні операції різним крамом, старалися за-

спокоювати найбільш необхідні потреби членів, розбудовувати все потрібне для хатнього й виробничого сільського господарства. За статутом вони могли вести й кредитову діяльність, але, заки була переведена грошова реформа, тобто до 1924 р., трудно було їм налагодити кредитові операції.

Новозасновувані й відновлювані універсальні с.-г. т-ва почали допомагати членам відбудовувати їхні господарства, доповнювати й набувати новий реманент; обладнували прокатні станиці с.-г. реманенту, машиніві спілки, провадили постачання сортового насіння, добрив; організовували кооперативні млини, олійниці, виробництво черепиці й цегли, заготовляли дерево, торф, наладнували кооперативний збут продукції селянської праці і т. д. Вони брали під опіку недонищені рештки колишніх агрикультурних пунктів і станцій та наладнували справу громадської агрономії.

У 1922–24 рр. була проведена грошова реформа, що сповільнила інфляцію. Державна емісія грошових знаків була замінена банковою. Випущені державним банком червінці – за декретом – були забезпечені цінними металами й векселевим портфелем банку. Між банковими червінцями й давнішими, дуже знеціненими грошовими знаками, щоденно урядово проголошували співвідношення вартости й курс нових грошей; в обігу з'явилися й срібні гроші.

Кредитові операції с.-г. універсальних т-в спочатку полягали тільки в розподілі державних кредитів на відбудову й піднесення сільського господарства членів. Поволі певна кількість універсальних с.-г. товариств налагодила і кредитову діяльність. Ці товариства утворили основну мережу с.-г. кредиту та почали практикувати також вкладні операції, творити власні фонди. З них постала окрема група (так зв. "сіткові т-ва") в загальній с.-г. кооперації, яка рівночасно включилася своєю кредитовою діяльністю в надбудову с.-г. кредиту державних організацій і в новозасновувані кооперативні кредитові союзи.

З універсальної системи с.-г. кооперації почали згодом виділятися спеціальні с.-г. товариства – їхні середні й центральні союзні надбудови для організації окремих потреб постачання, збуту, розвитку виробництва й піднесення культури різних галузів сільського господарства.

На місце колишнього "Централу" в 1922 р. постало загальне верховне об'єднання сільсько-господарської кооперації України "С і л ь с ь к и й Г о с п о д а р", який у 1928 р. об'єднав 22.116 сільсько-господарських товариств з майже 3 мільйонами членів. Річний оборот його операцій становив тоді понад 169 млн. руб., а оборот об'єднаних у ньому кооператив – понад 448 млн. руб.²⁰

Картину розвитку с.-г. кооперації дають такі відомості:

В роках:	1922	1924	1927
було			
універсальних с.-г. т-в	2.064	4.667	3.594
спеціальних фахових т-в	352	401	8.606
їх союзних об'єднань	49	64	88

Між союзними об'єднаннями було 24 с.-г. універсальних, 46 спеціальних і 18 кредитових.

Спеціальні товариства поділялися на близько 30 різноманітних родів. В основних групах нараховувалось:

	1924 р.	1925 р.	1926 р.
Скотарсько-молочарських т-в	43	247	582
Пасічничих	21	97	189
Садівницьких, городницьких і виноградних	36	81	209
Бурякових	27	135	615
Хмілярських	–	32	46
Насінних	21	49	91

Меліораційних	203	702	1097
Машино-тракторних	49	864	3119
Переселенських	—	—	346
Інших	1	5	36
Разом	401	2212	6330 ²¹

З відділів загальної головної організації Сільського Господаря вилонилися фахові центри спеціальної с.-г. кооперації, які з універсальною головною організацією зберігали тільки ідейний зв'язок.

У 1924 р. з відділу Сільського Господаря постало всеукраїнське скотарсько-молочарське кооперативне об'єднання **Д о б р о б у т** для налагодження збуту худоби, виробництва м'ясних і молочних продуктів, піднесення хову худоби й поліпшення продукції. За 1925-26 рр. Добробут заготував понад 1 млн. пудів м'яса й м'ясних виробів, зверх 100 тисяч пудів молочних продуктів (в тому 85 тисяч пудів масла), закупив для своїх членів племінної худоби за 300 тисяч рб., збудував у Кременчуці велику, модерно обладнану фабрику бекону, розраховану на продукцію бекону з 350 штук свиней і на 250 пудів ковбас на добу, крім додаткових видів переробки м'яса.

П л о д о с п і л к а — всеукраїнський союз садівничих, городніх, виноградних і пасічних кооператив, розпочала свою діяльність з кінцем 1925 р. Вона організувала кооперативний переріб і збут картоплі, свіжих та сушених овочів, ярини, грибів, вина, меду й ін. та постачала членам приладдя й хемікалії для нищення шкідників, фахову літературу; організувала курси, покази тощо.

Б у р я к - С п і л к а — заснована 1926 р. з відділу Сільського Господаря, об'єднувала товариства селян, які вирощували цукровий буряк, організувала збут і агрономічну допомогу в підвищенні культури буряківництва.

У к р с і л ь ц у к о р — центральне товариство, яке об'єднувало заореновані в державі й на кооперативний лад організовані цукроварні.

В с е у к р а ї н с ь к е Т-в о Н а с і н н и ц т в а — дбало про постачання членам поліпшеного сортового насіння різних культур, провадило в тому напрямі дослідницьку працю та мало успіхи в експорті українського насіння за кордон.

У к р о к о о п т а х — всеукраїнське кооперативне т-во для збуту й експорту продуктів птахівництва. Виникло в 1924 р. із злиття заготівельно-збутових відділів Сільського Господаря й Вукопспілки. Під кінець Непу об'єднані в нім окружні союзи мали 120 яйцескладів, 12 птахо-комбінатів, одну зразкову промислово-птахівничу ферму, дві селекційно-птахівничі станиці та одну зоотехнічно-ветеринарну лабораторію. Всі ці склади й комбінати могли прийняти 5.800 тонн битой птиці та біля 3.000 вагонів яєць, — свіжих і заморожених; на 1930 р. проектували будівництво ще двох комбінатів-холодильних на 1.600 тонн різаної птиці, 200 вагонів свіжих яєць, 100 вагонів яєчної маси та 100 вагонів заморожених яєць річно. Плянували також поставити 10 нових яйцескладів і 3 розбивальні для переробки яєць на 150 вагонів. У 1926 р. Кооптах заготував 1.200 вагонів яєць та охопив близько 70% всієї заготівлі яєць на Україні.²²

М е л і о р а ц і й н і т о в а р и с т в а за 1925-26 рр. просушили 8.025 десятин підмоклої землі.

Кооперація започаткувала і організацію **м а ш и н о - т р а к т о р н и х с т а н и ц ь**, як цілковито добровільних підприємств, зацікавивши ними скоопероване селянство. На початку 1925 р. працювало в сільських господарствах України близько 300 тракторів, а в кінці 1927 р. вже 8.105, з того числа коло 2.000 в колективних господарствах, певна кількість в небагатьох ще тоді рад-

госпах, а переважаюча більшість належала машино-тракторним кооперативам, яких під кінець 1928 р. було на Україні 5.155.²³

Не всі первісні с.-г. т-ва входили в члени с.-г. союзів. Серед таких "диких" до кінця 1926 р. було 20% кредитових т-в, 66% спеціальних фахових і 70% колективних господарств.

Організацію **к о л е к т и в н и х г о с п о д а р с т в**, — комун, с.-г. артіль і "Товариств спільного обробітку землі" (ТСОЗ), — у той час влада ще не насаджувала примусово, лише пропагувала добровільне гуртування. У комунах, переважно на землі колишніх великих власників та поміщицьких дворів, Комітети незможних організували колишніх наймитів і сільських робітників; два другі типи, як правило, об'єднували малозможних селян і середняків у кооперативні чи дуже близькі до кооперативних форм с.-г. виробничі т-ва.

У комунах усі члени жили й працювали спільно, увесь с.-г. реманент і будівлі належали спільному господарству — комуні. Члени артілей жили в своїх окремих господарствах, але в полі працювали вкупі. Увесь або частина с.-г. реманенту належала артілі. Траплялося, що й кілька будівель були у спільному користуванні членів артілі.

Члени товариства спільного обробітку землі жили кожен окремо на власному господарстві, мали власний с.-г. реманент, але допомагали один одному обробляти поле, об'єднуючи тягло та реманент. Частина реманенту належала всім членам разом. Після жнив частину врожаю, залежно від кількості землі, переданої т-ву, і вкладеної членами праці, передавали в повне розпорядження кожного члена. Оплату податків і реалізацію продукції члени т-ва провадили самостійно. Часто траплялися і перехідні форми від одного виду до другого.

Ці товариства були організовані за зразком тих, що їх колись впроваджував на Україні М. Левитський. Влада сприяла їх організації податковими пільгами й кредитами (напр., декрет про права й пільги незможному селянству з 1922 р. й ін.).

Усіх трьох видів колективних господарств під кінець 1922 р. було на Україні 2.810; до 1927 р. кількість їх зросла на 6.099. У 1925-26 рр. вони охоплювали 1,2% всіх селянських господарств і 1,4% земельної господарської площі.²⁴

Вони розвивалися так (у відсотках):

В роках було:	к о м у н	а р т і л і в	Т С О З
1923 — 24	6,7	90,8	2,5
1924 — 25	6,8	86,4	6,8
1925 — 26	5,8	51,9	42,3 ²⁵

Сільсько-господарська кооперація усіх видів охопила по 1928 рік майже 2/3 сільських господарств України. В її торговельній діяльності збутові операції зросли з 50 млн. руб. у 1923-4 р. до 233,7 млн. руб. у 1925-26 р., а постачання — з 59,3 млн. руб. до 129,5 млн. руб.. Загальний товарообіг с.-г. кооперації зріс з 409,5 млн. у 1926 р. до 650 млн. руб. у 1927 р., власні фонди зросли з 34,1 до 52,4 млн. руб.

У 1927 р. її збутові операції становили 85% загальної суми товарообігу; її участь у постачанні с.-г. машин селянству складала 85%, у доставі державі промислової сировини, шляхом "контрактації", — цукрових буряків, хмелю, тютюну тощо участь кооперації сягала 95%. В заготівлі с.-г. продуктів брали участь та керували нею і Сільський Господар, і Вукопспілка, і Українбанк.

У 1926 р. всесоюзна с.-г. кооперація дала 61,6% всього експорту масла, 12,2% збіжжя, 10,5% яєць, 36,8% льону. Кооперація допомагала швидко піднятися сільському господарству в періоді Непу й вилікувати рани, заподіяні війною й воєнним комунізмом. Тоді навіть збільшилася посівна площа й підвищилася с.-г. продукція, в порівнянні з передвоєнним станом.

6. Кустарно-промислова, рибальська й інвалідна кооперація

Недорозвинений дрібний фабричний промисел на Україні, аграрнеперенаселення та взагалі політично-колоніальні стосунки, які затримували соціально-економічний поступ, викликали те, що свої найпекучі потреби щодо взуття, одягу, особистих послуг, хатнього й значної частини виробничого господарства (знаряддя) населення задоволювало самопостачанням. Тому став активним хатній промисел, а також кустарні, ремісничі, домовиробничі-мануфактурні підприємства.

Відсталі соціальні й організаційно-господарські стосунки в дрібній промисловості України, яка, однак, займала значне місце в господарстві України, здавна примушували громадських діячів шукати виходу й покращення їх. Тому й почав свої спроби організації виробничих артілів М. Левитський. У 1905-1917 рр. чимало заходів провели для поліпшення тих стосунків земства, які тільки в 1913 р. витратили з тією метою 842,7 тис. руб.

Напередодні революції, на Наддніпрянщині було близько 120 фахових шкіл, організованих переважно земствами для покращення дрібного промислу.²⁶

Значною допомогою для тих дрібних виробників стала кредитова кооперація: у ній були найбільше пригожі підстави їх кращої організації, – заощаджень у постачанні матеріалів і кориснішого гуртового збуту виробів.

Великого значення набули дрібні промисли особливо в скрутні роки революції й потім, коли вони стали малою не єдиним джерелом задоволення побутових потреб не лише сільського, а й міського населення.

Кількість ремісників і кустарів у 1910-1930 рр. з незначним відхиленням була майже стабільна. Перепис 1929 р. виявив самих тільки тих двох категорій близько 800 тис. осіб і коло 802 тис. руб. вартості їхньої річної продукції.²⁷

Пожвавлення в напрямку кооперативної організації кустарно-ремісничого промислу настало на Україні в 1917-20 роках.

У їх організації виловилися 4 головні форми:

1. **Продукційні кустарно-промислові артілі**, в яких члени працювали в загальному для всіх приміщенні-майстерні і всі знаряддя та сировина-матеріали належали всім артілі.

2. **Продукційні складово-матеріалові об'єднання** (кооперативні накладні), члени яких працювали у себе вдома, а об'єднувалися для гуртового закупу матеріалів та знаряддя і для організованого збуту виробів.

3. **Трудові артілі** (кооперативи праці), мали завдання організувати свою працю й послуги, як от артілі вантажників, візників, голярів, друкарів і т. д.

4. **Ощадно-позичкові промислові товариства**, які обслуговували об'єднаних дрібних виробників кредитом, а також часто організовували для них постачання матеріалів і збут виробів.

На початку 1922 р. на Україні існувало багато таких кустарно-промислових т-в (до 6.000), але згодом їх стало менше. У 1926 р. їх залишилось близько 2.000, таких, які закріпилися в кооперативній формі й економічно розвинулись. Серед них було найбільше продукційних артілів – 1616, ощадно-позичкових т-в 246, товариських збутово-матеріалових складів 34 і трудових артілів 75. Усі разом об'єднували 140 тисяч членів. На одно товариство припадало пересічно 312 пайовиків в ощадно-позичкових товариствах, 34 у продукційних артілях, 72 у спільних накладнях, 42 у трудових артілях.

У 1928 р. ці т-ва мали 30 районних, тобто фахових союзних об'єднань, – спілок другого щабля, а всю їхню організацію завершувала Всеукраїнська Кооперативна Промислова Спілка, – В у к о п р о м к р е д и т с п і л к а.

Спеціальним відгалуженням кустарно-промислової кооперації були рибальські об'єднання на Україні, в приморській смузі Чорного й Озівського морів та в районах великих річок.

Під кінець 1927 р. існувало до 200 рибальських кооперативів з 8.000 членів. Із тих 200 т-в 120 було рибоводних, які розводили рибу. Товарообіг досліджених 73 рибальських кооперативів у 1926-27 рр. сягав 25 млн. рублів. Центральним об'єднанням таких кооперативів була В у к о п р о м р и б а л с п і л к а.

Наближалася своїм змістом праці до кустарно-пром. кооперації і н в а л і д н а к о о п е р а ц і я (унормована першим декретом від 13.IX.1922 р.), що мала завданням забезпечувати працюю, чи й перевишколити для іншої, інвалідів війни та жертв нещасливих випадків при праці.

У 1927 р. на Україні діяло 896 інвалідних кооперативів з 310.000 об'єднаних у них членів. Ці кооперативи поділялись на 4 основні групи: продукційні, трудові, сільсько-господарські й торговельні артілі. Об'єднувались вони в 3 районних і 34 окружних союзах, а завершувались Всеукраїнським Кооперативним Об'єднанням Інвалідів при Нар. Комісаріяті Соціального Забезпечення, яке керувало їхньою діяльністю та допомагало їм матеріально.

7. Житлова та страхова кооперація

Обидва ці види кооперації, започатковані ще раніше на Україні, відновили свою діяльність за Непу. Особливо житлово-будівельна кооперація дуже відповідала тогочасним потребам міського і сільського населення, потерпілого в періоді воєнно-революційних років. Ні держава, ні комунальні органи не могли вчасно забезпечити населення новими будівлями, ані ремонтом напівзруйнованих будинків у селі й приведення до ладу націоналізованих домів у містах.

Житлова кооперація розвинулась у двох формах: спочатку житлово-орендна, а від 1924 р. і житло-будівельна.

Житлово-орендні кооперативи винаймали великі будинки і так забезпечували помешканнями своїх членів у великих містах – Києві, Харкові, Дніпропетровському, Одесі й ін.

Орендуючи націоналізовані, державні домоволодіння, товариства брали на себе обов'язок доглядати їх, охороняти від руйнування, а також відповідали за точне виплачування членами комірного.

У роках:	1927	1928	1929
було			
житлово-орендних т-в	6370	5450	2063
кількість членів у тисячах	200	223	247
займали житлової площі в тис. кв. метрів	5536	6200	6170 ²⁸

Під кінець 1927 р. скооперована площа житлово-орендних т-в становила 79% всього житлово-орендного фонду міст України там, де ці т-ва існували.

Друга форма кооперативних житлово-будівельних товариств вигідніша за всі інші, зокрема для робітників і трудової інтелігенції, в містах та промислових осередках; при частковій кредитовій допомозі з державних фондів, чи установ і підприємств, у яких члени працюють, – вона допомагала їм будувати власні родинні доми чи помешкання у багатородинних будинках.

Але при слабкому зацікавленні держави і взагалі її неспроможності задоволювати мешканеві потреби, найбільш успішною є мобілізація фондів самого на-

селення, навіть найдрібніших, але об'єднаних у самопомозі, та створення сприятливих суспільно-правних умов для такого добровільного об'єднання.

Житлово-будівельні т-ва набрали на Україні популярності від 1924 р. По 1927 р. постало їх 402 з 20 тисячами об'єднаних членів. Вони збудували приблизно 55-70 тис. кубічних сажнів нових будинків і відбудували-відремонтували 13-15 тис. кубічних сажнів старих.

Об'єднувалися обидва види житлових т-в у спілки вищого щабля, які організаційно обслуговували своїх членів, інструктували їх, давали правну допомогу, захищали їхні інтереси перед державними й адміністраційними властями та постачали із своїх складів необхідні для будівництва матеріали. В 1928 р. житлова кооперація мала 29 підприємств, що виробляли будівельні матеріали: цегельні, тартаки, каменоломні й ін.

Вивершувала цілу організацію Всеукраїнська Спілка Житлової Кооперації, – У к р ж и т л о с п і л к а, господарський товарообіг якої в 1926-27 рр. досяг 7 1/2 млн. рублів.

У 1922 р. відновив діяльність Всеукраїнський Страховий Союз – К о о п с т р а х, на місце попереднього С т р а х с о ю з у з 1918 р. Він мав організувати кооперативне забезпечення майна: будинків від вогню, врожаїв від шкідників і стихійних нещасть, худобу від пошести, від загибелі вантажів у дорозі і под.

Це була міжкооперативна організація, що об'єднувала страхові справи кооператив усіх видів та їхніх членів.

Коопстрах організував виробництво вогнетривких матеріалів та вживав різних інших заходів, які попереджували й відхиляли нещасливі випадки.

У 1926-27 рр. Коопстрах мав на 672.177 тис. руб. забезпеченевих сум та продав на 1.603 тис. руб. вогнетривких матеріалів. Забезпеченеві суми він мусів реасекурувати у державній страховій установі.²⁹

8. Пов'язання кооперативного кредиту з державною кредитовою системою

Відновлена за Непу кредитова кооперація не мала власної системи. Бо на першому щаблі кредитові кооперативи творилися при інших видах кооперації, – сільсько-господарській, кустарно-ремісничій, рибальській тощо. На другому щаблі коротко існувало декілька кволих кредитових союзів для обслуги всіх видів к-в. Наголос робили на організацію державної кредитової системи, призначеної для обслуги й догляду кооперації.

Перші декрети про формальну віднову кредитової кооперації це ті, у яких згадується про кредит, при нагоді віднови й організації с.-г. кооперації (від 26.10.1921 р. і далші), кустарно-промислової й ін.

Окремий формальний декрет "Про кредитову кооперацію" від 5.4.1922 р. мав тоді лише декларативний характер, бо ще не було нормального грошового обігу, а після гіркого досвіду населення з інфляції та воєнного комунізму – довго не можна було налагодити кредитової справи. В міродайних урядових і партійних колах дискутувалося весь час питання, чи взагалі потрібна кредитова кооперація?

В советських колах змагалися три течії. Представники першої твердили, що кредитова система є "командною висотою" в пролетарській державі, а тому кредит повинен бути в руках держави.

Противники тієї течії, – кооперативні кола і з ними деякі партійці – відкидали виключність кредитової обслуги, напр., сільської кооперації, тільки

державними установами (вроді губерніяльних чи районних сельбанків). Вони вказували на їх бюрократизм, віддаленість від населення, неспроможність розвинути депозитні операції. Вони вважали, що державні кредитові установи не сприяють зростові народньої самодіяльності, не можуть слідкувати за місцевими потребами, як це здатні зробити кредитові союзи; дехто домагався навіть ліквідації т.зв. сельбанків.

Середня, компромісова, течія вважала за можливе рівнобіжне існування обох, державної й кооперативної, кредитових систем.

Серед тих дискусій – каже один з дослідників³⁰ – кредитова кооперація за весь час Непу не мала і хвилини спокою, бо її весь час так або інакше "реорганізували" постановами партії та всесоюзними декретами, що їх в УССР повторювали республіканські.

В організації с і л ь с ь к о - г о с п о д а р с ь к о г о к р е д и т у чисто кооперативну форму репрезентували тільки первісні, низові т.зв. с і т к о в і с.-г. товариства, тобто ті з універсальних с.-г. товариств, які, поруч з іншими господарськими операціями, вели кредитову діяльність і були включені в державну кредитову систему вищих щаблів. У сфері своєї збутово-постачальної діяльності вони включені були в союзи с.-г. кооперації, – отже пов'язані подвійною господарською й організаційною залежністю й об'єднанням.

За даними з 1. 10. 1928 р., таких "сіткових" с.-г. товариств, включених у мережу с.-г. кредиту, було 1903; вони об'єднували 1539 тис. членів, яким дали 116 млн. руб. кредиту, а вкладів мали на суму 8 млн. руб. Сума вкладів тих т-в не становила й 3% їх балансу (за 1927 р.), проти 31% в ощадно-позичкових та 48% у кредитових товариствах у 1913 р. "Сіткові" т-ва діяли однобічно: розміщували кредити у господарствах, і тільки дуже незначною мірою виконували функцію мобілізації ощадностей. Але й перше завдання виконували вони млявіше, ніж давніші товариства, бо сума виданих позик, які видали ці сіткові товариства, творила 46,9% їх балансу (1.10.1927) проти 87% в 1913 р.³¹

Головними установами с.-г. кредиту другого щабля були державні с е л ь б а н к и. Вони передавали державні кредити селянству через сіткові с.-г. т-ва, радше безпосередньо колективним т-вам. У 1927 р. в УССР було 8 сельбанків і 3 філії. Збірний баланс цих банків під кінець 1928 р. становив 245.007 тис. руб., позики 133 млн. руб., вклади 14,3 млн. (5,8% балансу).

Завершувала систему с.-г. кредиту центральна установа У к р с і л ь б а н к, заснований 1923 р. Його акціонерами були: Державний Банк, Народний Комісаріят Земельних Справ УССР, НКФінансів, губсельбанки, Сільський Господар, Всеукраїнське Т-во Пасічництва, Село-Техніка, Цукротрест, Уккредгосптрест, Укрдержспирт, Центросельбанк. За даними з 1.10.1927 р. загально-го акційного капіталу Укрсельбанку в сумі 24,6 млн. руб. кооперації належало лише 0,43 млн. руб. Баланс банку на той час становив 123.245,2 тис. руб., з них на вкладах було 4.427,3 тис. (3,6%). Центросельбанк (Московський всесоюзний банк с.-г. кредиту) мав у своїх руках акції Укрсельбанку на суму 2,7 млн. руб.

Як бачимо, система с.-г. кредиту в значній частині другого й третього щаблів була державною, лише низова її мережа була кооперативною.³²

Р а й о н о в і К о о п е р а т и в н і К р е д и т о в і С о ю з и, і то долаючи різні перешкоди, можна було організувати лише від 1925 р. Вони не встигли розвинутися й конкурувати з сельбанком. На 1.10.1927 їх було 8. Збірний їхній баланс становив 26.383 тис. руб. 60% їхніх членів складали кредитові т-ва, решта с.-г. кооперативні союзи, колективні господарства й ін. організації. Вони не мали власного об'єднання вищого щабля. Таку ролю для них виконували Укрсельбанк і Українбанк (про нього далше).

Рівнобіжно з системою сільсько-господарського кредиту, поширювався кредитивний вид ощадно-позичкових товариств кустарно-промислової кооперації. На 1.10.1928 р. їх було 306 із 110 тис. членів. Вони набули поширення на Правобережжі. Пересічний баянс одного, з цього виду, ощадно-позичкового т-ва становив 39,8 тис. руб. (на 1.7.1927). Їхні вклади становили 13,6% баянсової суми. Ці товариства утворили свої районні союзи, яких у 1928 р. було 30; власної центральної кредитової організації вони не мали.

Третю систему кредитової кооперації представляв Українбанк, заснований 1922 р., який був, так би мовити, міжкооперативною установою, центральною організацією кооперативного кредиту для всіх видів і всіх шаблів кооперації.

За даними на 1.10.1927 р. акціонерами Українбанку були: кооперативні центральні організації, районні спілки й товариства, – отже кооперативи всіх трьох шаблів, усіх видів кооперації, – загальної споживчої, споживчої робітничої, сільсько-господарської, кустарно-промислової, інвалідної, кредитової, житлової, видавничої й ін.

Споживча кооперація, разом із житловою, мала 61.897 паїв (пай 50 руб. або 60%), сільсько-господарська 21.208 паїв, або 21%; кустарно-промислова, разом з інвалідною, 14.802 паї, – 14,8%. З цього акційного капіталу державі належало 25%.

Як фінансова центральня для всіх видів кооперації, Українбанк об'єднав у 1927 р. 4.920 кооператив, у тому числі 18 центральних союзів, 159 місцевих районних союзів і 4.739 більших низових, первісних товариств. У своїй організації Українбанк був суворо зцентралізованим. Членів і клієнтів обслуговував через свої філії і комісіонерства, яких у 1926 р. мав 50 (26 філій і 24 комісіонерств). На 1.10.1928 р. баянс банку становив 97.859 тис. руб., з того припадало на вклади 27,8% баянсу.³⁴

У висліді кредитової реформи операції банку були звужені до фінансування капіталового будівництва та до фінансування експортно-імпорتنих операцій кооперації. Короткотермінові операції відійшли до державного банку. Філії банку були зліквідовані. На 1.10.1929 баянс Українбанку досяг 130 млн. руб., в тому власних капіталів було 11,8 млн., ще не ліквідованих короткотермінових позичок 60,7 млн., довготермінових 40,8 млн., фінансування експорту 7,4 млн. руб. Так у стосунках із державним банком, як і в експортно-імпорتنих операціях, щораз більша була його залежність від Московського Народнього Банку та "Всекоопбанку".

Роздріблювання й роз'єднання кредитової кооперації, унеможливлення їй організації власних надбудов вищих шаблів стримувало розвиток і її, й інших видів кооператив. Справу погіршувала ще й та обставина, що низові кредитові т-ва, позбавлені належної організаційної опіки збоку власних кооперативних об'єднань вищого шабля, проти здорових кооперативних засад могли набирати кредитів, де пощастило – і в державних банках, і в кооперативах (усіх ступенів), і в комунальних банках. Не помагала в тому й нависла над кредитовою кооперацією контролю – від Народнього Комісаріату Фінансів і від різних державних та кооперативних установ, які давали кредит.

Про власні членські вклади вони не надто дбали. Та й годі було за тогочасних обставин мобілізувати вклади. Бо в тій справі успіх залежить, першою мірою, від пошанування владою громадських прав і від довіря населення до влади, якого не було.

М'який розвиток депозитних операцій кредитивних кооперативів за Непу можна пояснити не лише позбавленням впливу й недопущенням до кооперування заможніших селян (декретом від 22-го серпня 1924 року, постановою Все-

рос. Конференції РКП(б) від 3.5.1925 і ін.). Кількадесятинний селянин, середняцький, а подекуди і зовсім малоземельний, всі вони також були залякані тим, щоб за наказом всемогутніх партійців і їх полпентачів не потрапити до списку "куркулів". Тому кожний боявся показувати навіть дрібні заощадження; безпечніше було тримати їх у схованці вдома, або скоро замінювати гроші на потрібні речі. Селяни так і робили, маючи добрий і ще свіжий досвід з інфляцією, яка, зрештою, без огляду на грошові реформи, ще й до 1924 р. остаточно не припинялась.

Автор згадуваної ґрунтовної праці про кредитову кооперацію на Україні, І. Івасюк,³⁴ східно завважує, що "не можна також пояснювати цей успіх непризвичаянням населення до таких установ, як кредитові товариства, та до таких операцій, як операції депозитові, бо до приходу на Україну більшовиків майже в кожному селі було таке товариство і через каси цих товариств перейшли, в формі селянських вкладів, мільярди карбованців". І далі: "Економічна заможність населення... України коли й зменшилася внаслідок війни та різних заходів із боку сучасної влади, то не вже настільки, щоби сума вкладів у товариствах з 69 млн. золотих карбованців (на 1.1.1914) мала впасти аж до 2,7 млн. червоних карб. (на 1.10.1927 р.)?"

9. Всеукраїнська Видавнича Спілка – "Книгоспілка", кооперативна преса й освіта

Наприкінці 1922 р. відновила працю "Книгоспілка". Своєю видавничою діяльністю вона перевищила не тільки інші тогочасні українські видавництва – Державне Видавництво України, "Рух", "Сяйво", "Пролетар", "Український Робітник", Юридичне Видавництво, але перегнала й кількістю друкованих аркушів видавничу діяльність московського "Центросоюзу" та "Книгосоюзу".

За роки	1923	1923-24	1924-25	1925-26
Видала "Книгоспілка" різних назв книжок	26	137	348	551
Кількість друкованих аркушів	141	471	1.013	2.299 ³⁵

Московський "Центросоюз" видав у 1925-26 р. 1.030 друкованих аркушів, а "Книгосоюз" тільки 404 аркуші. Коли в роках 1924-26 торг книгами усіх інших українських видавництв піднявся на 6,2%, то зріст торгу "Книгоспілки" підвищився на 100,5%.³⁶

"Книгоспілка" видавала книжки переважно про кооперацію, сільське господарство, підручну педагогічну літературу, дешеві дитячі книжки, "Літературну Бібліотеку" – твори українських класиків, видала 2 томи поезій Т. Шевченка, зредаговані в УВАН...

Серед виданих у 1925-26 рр. 551 назв книжок перше місце мали книжки про кооперацію – 193 назви, далі йшли підручники та педагогічна література – 103 назви, красне письменство – 74 назви, сільське господарство – 74 назви, решта припадала на різну соціально-економічну літературу, дитячу, театральну тощо. Крім книжок, "Книгоспілка" видавала кооперативний журнал "Нова Громада" й газету "Кооперативне Життя". Серед усіх інших кооперативних видань СССР їй належало перше місце.

"Книгоспілка" також постачала кооперативним і іншим організаціям канцелярське та наглядне шкільне приладдя, вела вправно наладану книготорговельну діяльність. Для цього вона спочатку мала 12 своїх філій по більших містах України, потім перейшла на творення спеціальних книготорговельних районних крамниць та до співпраці зі споживчою й сільсько-господарською кооперацією. 1928 р. жваво торгували з рамени "Книгоспілки" 27 районних споживчих союзів, 22 робітничих кооперативів та 155 сільських кооперативів. Разом із спеціальними книготорговельними станицями "Книгоспілки", діяла мережа з 858 книготорговельних підприємств, з того 72 по окружних містах, 155 по районних, 632 по селах. Сюди не враховані так зв. "Книжкові полиці" по багатьох низових кооперативах, яких у 1926 р. було 674.

У 1926-28 рр. "Книгоспілка" влаштувала 10 курсів, на яких підготувала 200 книготорговців. Опікувалася шкільними кооперативами, яких було коло 5.000. Загальний її оборот за 1926 рік становив 11.516.229 руб. У 1928 році "Книгоспілка" продала 25% усіх книжок в УССР.

З кооперативної преси було 37 назв періодичних видань на Наддніпрянщині до більшовицького періоду; за Непу в УССР виходило лише 12 назв кооперативних періодиків.

"Вукопспілка" видавала двотижневий журнал споживчої кооперації "Кооперативне Будівництво", з тиражем 5.000 примірників, з окремим додатком про культурно-освітню діяльність кооперації.

"Сільський Господар" видавав двотижневик "Кооперативне Село", накладом 4.000 примірників. "Книгоспілка" видавала міжкооперативний щоденник "Кооперативне Життя", (12.000 прим.), двотижневик "Нова Громада" (6.000 прим.), стінну газету "Кооперативна Думка" та щотижня виголошувала по радіо "Радіо-газету – Кооперативне життя".

"Укржитлоспілка" й кустарно-промислова кооперація видавали свої журнали. Крім того, виходило 2 часописи робітничої кооперації та 3 журнали районних споживчих союзів.

Кооперативна освіта. В добі Непу відновив свою діяльність Кооперативний Інститут у Києві, як окрема висока школа на утриманні кооперації, з завданням підготовляти фахівців вищої кваліфікації для всіх видів кооперації. До 1928 р. одержали в ньому освіту 400 осіб. У 1927 році вчилися в Інституті 819 студентів.³⁷

При Кооперативному Інституті існували також кооперативні педагогічні курси з 3-ма відділами, для підготовки інструкторів культурно-освітньої діяльності кооперативів, учителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільсько-господарської та кредитової кооперації і вчителів товарознавства. 1926 р. утворено при Інституті дослідну катедру кооперації для підготовки майбутніх професорів кооперації з 4-ма секціями: а) теорії та історії кооперації, б) кооперативних фінансів та кредиту, в) кооперативної торгівлі та г) сільсько-господарської кооперації та колективізації. При Інституті існував Всеукраїнський Кооперативний Музей та Всеукраїнська Кооперативна Бібліотека.

У 1930 р., як ми вже згадували, Кооперативний Інститут був розділений на 6 окремих інститутів і установ.

Систематичну підготовку фахівців кооперативної праці, середньої кваліфікації, провадили новозасновані технікуми й інші професійні кооперативні школи, які в 1928 р. вишколювали разом коло 5.000 учнів. Всіх таких шкіл середнього типу було 34. В Луганську від 1923 р. існував Донецький Кооперативний Технікум, який підготовляв спеціалістів для обслуговування робітничої споживчої кооперації; в 1927 р. мав 200 учнів.

У Полтаві Агро-Кооперативний Технікум підготовляв працівників для спеціальних видів с.-г. кооперації; в 1927 році вчилася в ньому 135 учнів.

Для підготовки працівників низової кооперації були організовані різноманітні курси, від кількадечних до 8-9 місячних. За роки 1925-27 відбулося 260 коротких кооперативних курсів-з'їздів, з 8.679 учасниками, 1-2-місячних курсів 510, з 35.568 слухачами, і 13 центральних, здебільшого інструкторських курсів у Києві й Харкові.

В кінці 1927 р. "Книгоспілка" почала вести курси кооперативної освіти для членів управ, надзірних рад, контрольних комісій та бухгалтерів для низових кооперативів.

При різних професійних та ін. громадських організаціях існувало в 1927 році 470 "кооперативних гуртків", з 7.520 членами, які мали за мету масово поширювати кооперативну освіту, знання про кооперацію.

Слід бодай згадати, що в ті роки кооперація чимало допомагала українській селянській і робітничій молоді в доступі до вищих шкіл та забезпечувала їй у них утримання.

10. Загальні досягнення й участь кооперації у відбудові народного господарства України за "Непу"

"Нова економічна політика" більшовиків, як історичний тактичний маневр, урятувала їм революційні політичні здобутки, зміцнила їхні сили в "передищі", але той період був також важливим соціальним досвідом і по-суті – запереченням їхньої доктрини. Хоча як вони намагаються й досі применшувати значення Непу, (і то лише як явно переходового явища), – його соціально-економічні наслідки й факти надто об'єктивно видатні та глибокі своїм доказовим змістом, щоби про них забула соціальна думка. Вони викликать практичне зацікавлення і в політичному майбутньому.

Досвід Непу не в одній голові навіть найзапекліших більшовиків породив – добре знаємо – тоді, та певно продовжуватиме й далі великі сумніви, бо, як казав і сам Ленін, "одне діло фантазувати... друге діло практично будувати соціалізм..."

Шкоро після перших декретів Непу, тобто від 1922 р., почали відживати пригнічені господарські сили народу. Прагнення людей до нормалізації стосунків, – важливий психологічно-господарський фактор, – почали давати свої наслідки. Стала прокидатися господарська ініціатива на всіх полях, у всіх галузях народного господарства.

Держава намагалася не випускати з рук і втримувати "командні висоти", – право розпоряджатися, в основному, плянувати згори й контролювати процес розвитку народного господарства. Однак, вона не мала ні досвіду, ні настільки ще сили, щоб поставити навіть перші риштування для відбудови.

Йї довелось відкликатися до доброї волі широких мас громадських сил. І почалися, рівночасно з відбудовою, тихі та вперті, не завжди назверх виявлені, змагання "командних висот" і громадянства. Ця притасна боротьба була особливо завзятою в Україні й інших неросійських республіках, окупованих більшовиками. Держава й більшовицька партія прискорювали досягнення своїх цілей. Провідні кола українського громадянства намагалися використати нагоду вільнішої передишки, і з напругою всіх духових і фізичних сил старалися будувати своє національно-культурне й економічне життя, ставлячи державу перед доконаними фактами, які за їхніми тогочасними переконаннями могли б перемогти тенденції, ворожі українській національній рації, чи принайменше створити кращі вихідні позиції для сподіваної віднови визвольної-політичної боротьби. Були й інші провідні громадські сили: вони повірили, що після жорстоких років те-

рору й воєнного комунізму настав за Непу закономірний період нормалізації стосунків будівництва шляху до соціалізму – "Загірної комуни" (еволюційне здійснення романтичних мрій революційної молодости не одного з них). Вони обдурювали себе й інших шуканням аналогій у попередніх історичних революціях, або фактами доброї волі старалися також перемогти не так доктрину, як тих, котрі, мовляв, хибно її здійснювали на практиці.

Тим часом широкі народні маси, не заради облудних приманливих гасел, а, керовані здоровим трудовим інстинктом господаря, – взялися за відбудову. Вже в 1925 р. посівна площа території УССР займала 23,1 млн. гектарів, порівняно до 22,9 млн. га. у 1913 р.; до 1928 р. вона збільшилася на 31% порівняно з довоєнним станом. Середня врожайність з одного гектара майже досягла передвоєнного рівня. Збір усіх зернових культур у 1925 р. дорівнював 99,5% середнього збору в 1909-13 роках. Швидко зростала добровільна заготівля хліба. Державні організації на Україні заготовили в формі податку в 1922 р. 11 млн. сотнарів зерна, в 1923 р. – 16,7 млн., у 1925 р. – 26,4 млн.³⁸ Врешті - решт вільний збут на ринку надлишків продукції сільського господарства призвів до майже нормальних цін на продукти харчування.

Порівняння стану худоби в УССР за роки 1916 і 1926 у мільйонах штук дає таку картину:

<i>В роках було:</i>	<i>Великої рогатої худоби</i>	<i>Коней</i>	<i>Овець і кіз</i>	<i>Свиней</i>
1916 р.	7,7	5,5	6,4	4,6
1928 р.	8,6	5,5	8,1	6,9 ³⁹

У промисловості, порівняно з 1913 р., вже в 1925 р. видобуток вугілля дав 76,1%, виплав чавуну 58,1%, продукції сталі 65,9%, прокату 62,5%.⁴⁰

З року на рік росли капіталові нагромадження, напр., з вартости 191,2 млн. руб. у 1925-26 рр. на 436,6 млн. руб. у 1928-29 рр.

Збільшення участі кооперації – масового громадсько-економічного руху й ініціативи у відбудові – показують хоча б такі дані з усього СССР про роздрібну торгівлю всіх трьох її видів (у відсотковому відношенні):

Відсоткова участь роздрібною торгівлі:

<i>В роках</i>	<i>приватної</i>	<i>державної</i>	<i>кооперативної</i>
1922-23	44,0	41,5	14,5
1923-24	35,3	45,0	19,7
1924-25	24,9	50,4	24,7
1925-26	22,0	34,0	44,0 ⁴¹
1931	–	26,0	74,0 ⁴²

Як бачимо, кооперативна торгівля зростала не лише коштом приватної, але й державної.

Товарообіг роздрібною торгівлі усіх 3-ох видів в УССР, у мільйонах рублів, показують такі цифри:

<i>В роках:</i>	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29
Державна торгівля	314,4	287,3	248,4	226,7
кооперативна	885,1	1137,8	1522,8	2003,0
приватна	1074,0	1129,3	851,2	505,4 ⁴³

Кількість самих низових кооперативів, разом усіх видів, з 17,6 тисяч товариств у 1922-23 рр. зросла на 31,4 тис. в 1925-26, а кількість їхніх членів з 1,6 млн. на 4,4 млн. Під кінець 1926 р. нараховувалося в УССР 3395 тільки первісних кооперативів, які об'єднували 4.535.000 членів. Збірний оборот самих низових кооперативів (не враховуючи сюди центральних і 208 місцевих союзів та учнівських кооперативів) становив 1962 млн. руб.⁴⁴

Всіма своїми видами українська кооперація в 1928 р. охоплювала близько 85% усіх селянських господарств.

Відбудова кооперації, яка "проникла в усі царини так економічного, як і культурного життя" в періоді Непу, була виповнена українськими кадрами й національним змістом. Кооперація стала одним з головних річищ, яким проникав не лише господарський поступ у широкі маси народу, але й національна свідомість; вона розбуджувала народню активність у конструктивному громадському напрямі й підвищувала його самовпевненість. Вона була тоді основною оборонною ланкою, поруч з іншими стримліннями до самооборони й опору советській владі на Україні. Кооперація стала поруч з тими, що виявили себе на полі культурних змагань, у літературі, мистецтві, науці, в протестаційних виступах навіть у колах советської адміністрації й комуністичної партії.

Кооперація була тоді реальним фактором у боротьбі за самобутність народнього господарства України, проти її колоніального визиску, яка виявила себе, між ін., навіть у виступах комуніста М. Волобуєва й товаришів у 1927 р.

Досягнення економічного та культурного розвитку України й участь у них кооперації за Непу не були "наслідком доброї волі чи недогляду більшовиків", а наслідком напруженої праці й зміцненої солідарности українського громадянства, його розбуджених визвольних, національних і соціальних, стримлінь та творчих амбіцій.

ПРИМІТКИ до V-го РОЗДІЛУ

- ¹ "Продразверстка" (харчова розкладка) – накладений на селян примусовий обов'язок здавати державі, нібито у формі податку, всю свою продукцію, за винятком скупой норми особистого споживання (31 фунт хліба місячно на особу). Насправді ж озброєні "продовольчі відділи" забирали в селян увесь запас хліба, крім того, що селянинові вдалося сховати від насильної воєнної реквізиції.
- ² П. Височанський "Коротка історія", ст. 44.
- ³ Цит. А. Билимович з 4-го видання творів Леніна, т. 30, ст. 449-450, Москва, 1950.
- ⁴ "Кооперация, социализм и диктатура пролетариата", "Рабочий Мир", Москва 1919, ч. 1.
- ⁵ "Socialismus und Landwirtschaft", – Russische Korrespondenz 1920.
Було ще в ті роки досить відважних голосів у тогочасній пресі, які опонували такому ставленні більшовиків до кооперації. Напр., і в "Рабочем Мире", в статті Любинського: "Кооперация и социалистическое строительство". Покликалися і на західних кооператорів, відомих своїми політично-лівими поглядами, як, напр., на S. Webb'a, який ще тоді вважав, що "Соціалісти не уявляють собі майбутність вроді Центрального Виконного Комітету, який резидує собі в столиці й відти всім керує й усім править. Вони також згодні визнати, що в державі майбутности буде досить місця для діяльності свобідно організованих кооператив..."
- ⁶ Порівн. цит. в згадуваній праці А. Билимовича з творів В. Леніна, ст. 49-50.
- ⁷ "Реч о кооперации на IX сезде РКП(б)", 3 квітня 1920 р., в збірних вид. творів Леніна.
- ⁸ Ленін "О Кооперации", Соч. вид. 4, т. XXXIII; його ж "Кооперативний план у повному виданні творів і в "Большой Советской Энциклопедии", т. 34, ст. 195; порівн. також англійський переклад статті Леніна: "The present position of Soviet Russia", у збірнику статтів: Rutgers, "The New Policies of Soviet Russia", Chicago 1921.
И. Сталин "Вопросы Ленинизма", 11 вид., 1939 р.
- ⁹ "Очерки развития народного хозяйства Украины", ст. 197, 209, 225 й ін.
- ¹⁰ "Очерки", ст. 204.
- ¹¹ Соч. т. 8, ст. 83.
- ¹² П. Височанський "Коротка історія"... ст. 46.
- ¹³ Цит. І. Івасюк в згадуваній праці, ст. 12.
- ¹⁴ Література англійською мовою про кооперацію в СРСР за НЕП-у, названа в першому томі злопам'ятної праці подружжя S. & B. Webb, "Soviet Communism, A New Civilization", New York, , 1936; згадуваний Мошераков зредагував збірку нових статтів Леніна про кооперацію "Lenin, und das Genossenschaftswesen", Berlin 1924; у Берліні появилися публікації О. Севрюка "Das Genossenschaftswesen in der Sovietunion", 1925, Любімова "Die Konsumgenossenschaften in Soviet Russland", 1-1929; у Лондоні, Попова – "Consumers Co-operation in the Union of Soviet Socialist Republics" 1927, та ін.
- ¹⁵ Билимович, цит. праця, ст. 54-6, 67-71 і 91.
- ¹⁶ Е. Дешко "Кооперація на Україні", Харків, 1927, ст. 14.
- ¹⁷ А. Андрійченко "Кооперативно-освітня діяльність на Радянській Україні", "Кооперативна Республіка", 1928, ч. 1.
- ¹⁸ Цит. А. Андрійченко, за П. Височанським, у статті "Мережа споживчої кооперації на Радянській Україні", "Кооп. Респ.", 1928, ч. 3.
- ¹⁹ Багато потрібного цифрового матеріалу про споживчу кооперацію зібрано в різних працях: П. Височанського "Начерк розвитку української споживчої кооперації",

Київ, 1925, і Є. Дешка "Кооперація на Україні", Харків, 1927. Загальні дані в Енциклопедії Українознавства III, ст. 1116 і в гасловій частині під "Кооперація", "Вукопспілка" й ін.

²⁰ Енциклопедія Українознавства, т. III, ст. 1116.

²¹ Дешко, цит. праця, ст. 32-65.

²² Далі наведені в статті Б. Мартоса, в збірнику "Сільське Господарство України", Прага, 1942 (за стат. збірником "Вся Кооперація СССР", Москва, 1930, та в цит. праці Є. Дешка.)

²³ У 1924-25 рр. сільське господарство України придбало за допомогою кооперації 3208 тракторів, переважно імпортованих. У 1925-26 рр. кооперація імпортувала 2791 тракторів. З того транспорту радгоспи й агробази купили 290 тракторів, колективні господарства – 670, с.-г. кооперативні кредитові т-ва – 269, кооперативні машино-тракторні т-ва – 1256, комітети незаможних селян – 187 і ін. т-ва – 59. Порівн. "Очерки Нар. Хоз.", ст. 232 і 285.

²⁴ "Очерки Нар. Хоз. України", ст. 233-5, і цит. праця Дешка, ст. 51-53.

²⁵ "Очерки", ст. 234.

²⁶ Порівн. цікаву статтю О. Моргуна "Хатня промисловість України", в журналі "Орлик", Берхтесгаден, 1947, ч. 9.

²⁷ Треба з обережністю підходити до цих даних, знаючи, як важко їх шляхом загального перепису встановити! Вартість тієї продукції певно набагато перевищувала подану цифру.

²⁸ Порівн. дані в цит. статті Мартоса за збірником "Вся кооперація СССР".

²⁹ Подані тут цифри беремо переважно з цит. праці Є. Дешка.

³⁰ І. Івасюк "Кредитова кооперація на Україні", ст. 20.

³¹ І. Івасюк, ст. 27.

³² Методи, розміри й значення кредитування сіл. господарства та тенденції в призначуванні кредитів (передусім колективним господарствам) збоку державних установ показані на конкретних прикладах Поділля в цінній студії М. Барвінського "Участь кредиту в сільському господарстві України під час советсько-московської окупації", "Визвольний Шлях", Лондон, 1954, кн. I.

³³ І. Івасюк, ст. 140.

³⁴ Там же, ст. 34.

³⁵ Дешко, цит. праця, ст. 93-4.

³⁶ А. Андрійченко "Кооперативно-освітня діяльність на Радянській Україні", "Кооперативна Республіка", 1928, ч. 1.

³⁷ А. Андрійченко, цит. стаття в "Кооп. Республіці", Львів, 1928, ч. 1.

³⁸ "Очерки нар. хоз. України", стор. 228-9.

³⁹ Там же, стор. 415.

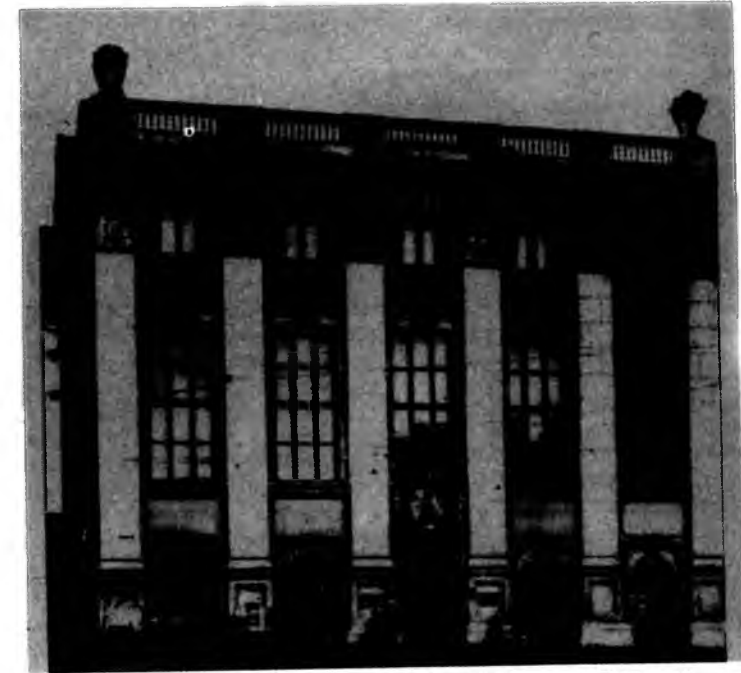
⁴⁰ Там же, стор. 251.

⁴¹ Билимович, ст. 69.

⁴² "Народне Хозяйство СССР", Статист. Сборник, Москва, 1956, ст. 205.

⁴³ "Очерки", ст. 295.

⁴⁴ Порівн. "Очерки", ст. 244, 288 і ін. та подані цифри за статистичними збірниками й тогочасною кооперативною пресою у згадуваній статті А. Андрійченка в "Кооперативній Республіці", 1928, ч. 1.

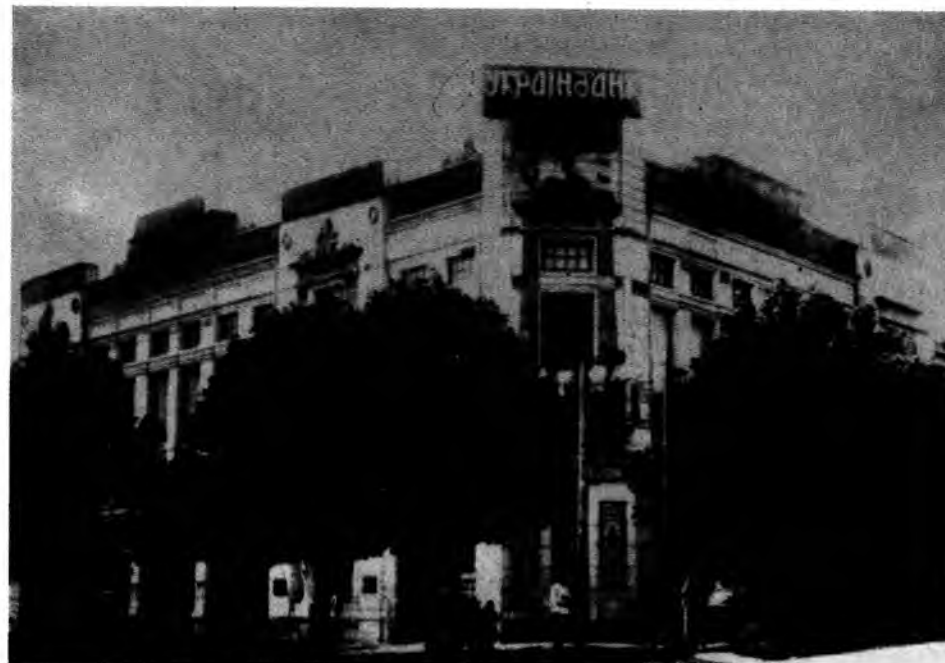
Будинок головного управління Українбанку в Харкові

Операційна зала центральної контори Українбанку в Харкові

Власний будинок Українбанку в Києві

Філія Українбанку в Херсоні

Філія Українбанку в Сумах

Філія Українбанку в Одесі

VI.

РОЗГРОМ КООПЕРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В 30-их РОКАХ

"Мотиви того розгрому кооперації... є просто фантастичні й не стоять у ніякому відношенні до громадської організації кооперації, ані до її демократичної конституції..."

*Г. Мей, ген. секретар
Міжн. Кооп. Союзу¹*

1. Кооперація – жертва сталінської програми "побудови комунізму". – 2. Ліквідація кредитової, сільсько-господарської, робітничої й загальної міської споживчої та ін. видів кооперації. – 3. Для чого більшовицький режим зберігає залишки кооперації, за назвою, та фікційну правну форму кооперативного сектору?

1. Кооперація – жертва сталінської програми "побудови комунізму"

Період обмеженої автономії кооперативної організації й толеранції її розвитку збоку більшовицької влади за Непу не тривав довго. Вже під кінець 20-их років, на початку першого п'ятирічного економічного плану (п'ятирічки), в 1927-28 р., почалися на партійних з'їздах і в комуністичній пресі що далі то різкіші напади на кооперацію та на її відповідальних керівників. Обвинувачували їх, між іншим, у тому, що вони хочуть "відгородити кооперативну організацію від державного керівництва", а стосовно кооперативних організацій неросійських союзних республік, у нагінці на їхніх кооператорів, – звичайно з натиском підкреслювали їхні націоналістичні ухили.

На провідні становища кооперативних організацій що далі то більше проникло насланих комуністів, які вибирали собі для допомоги заляканих безпартійних.

У роки "Непу" була скасована карткова харчова система для міського й робітничого населення. На початку 1-ої п'ятирічки, 1928 р., вона знову була введена, а її виконання доручено було кооперації. Все "трудяще" населення міст і робітництво по фабриках мусіло стати членами кооперативів, навіть усупереч їх волі. Обороти міської й робітничої кооперації стали надзвичайно зростати, а апарат кооперативної обслуги – бюрократизуватись.

Ще до 1927 р. майже нормально відбувалися збори членів, які обирали керівні органи кооперативів, регулювали пайові внески, товарні звороти, дивіденди, права членів. Після 1927 р. збори членів майже припинились; часом за-

мість зборів пайовиків скликали делегатські збори. Кооперативні справи вели довгий час непереобірані правління.

Так поволі, законними розпорядками й незаконними та зумисними заходами насланих партійців, советська влада підривала працю кооператив і притамані їй підстави, хоча позірно вона нібито організаційно й матеріально зростала "з ласки держави й партії". 1-ий п'ятирічний плян був намічений, як початок нової економічної програми, що її теоретичним гаслом була "побудова комунізму". Але, – як каже один з безпосередніх свідків виконання тієї сталінської програми, – практично справа звужувалася тільки до завдань зміцнення режиму, не раз навіть всупереч гаслові "побудови комунізму".²

"Йшлося бо не тільки про те, щоб творити нові форми економіки, але й про те, щоб ті форми абсолютно підпорядкувати режимові, щоб їх автономією не скористались постійно діючі вороги сталінізму для боротьби з ним. Саме цим тільки й можна пояснити таке, з першого погляду дивовижне явище, як ліквідація на початку 30-их років робітничої кооперації в цілому СРСР і заміна її державною торгівлею. "Кооперація – шлях до комунізму" говорило комуністичне гасло, тим паче кооперація робітнича, де об'єднуються "соціалістичні споживачі" для витіснення з ринку приватної торгівлі й організації "соціалістичного товарообороту". Під кінець 20-их років держава посилала фінансовий тиск на приватну торгівлю і до 1930 р. майже зовсім її ліквідувала. В цей час робітнича кооперація (так звані Церобкоопи) охоплювала повністю торгівлю по містах (гуртова торгівля ще раніше повністю перейшла до рук державних органів і кооперації), конкуруючи тільки з селянським привозом на міських базарах, а цей привіз становив мізерний відсоток до всього роздрібового обороту. Здавалось, ціль була осягнута – в торгівлі панував соціалістичний сектор".

І далі: "Удержавлення робітничої кооперації йшло врозріз навіть з комуністичною програмою, не кажучи вже про те, що воно гальмувало нормальний товарооборот і постачання міського населення, тобто, проти такого удержавлення бунтувалася сама економіка... Режим боявся кооперації, яка все таки формально належала пайовикам і в провід якої могли через те потрапити добрі кооператори, але погані партійці, а може й просто опозиціонери, що могли загніздитися в кооперації й використати її засоби для боротьби зі сталінським проводом у партії... Сталін боявся, а коли він чогось боявся, то завжди додержувався правила, що "краще розстріляти сто невинних, ніж пропустити одного винуватого".³

Наступ на кооперацію почався в атмосфері боротьби – розгри в середині самої більшовицької партії, – Сталіна й товаришів з так зв. лівою (Троцького) й правою (Рикова) опозиціями. Сталін зі спілкою ліквідував рештки громадської й економічної автономії, централізував усе життя й передусім "економічну базу" в руках командної, вірної собі партійної верхівки.

Знову, як за воєнного комунізму, або й гірше, спрямувалася економічна політика більшовиків від потреб населення на послуги потреб влади.

Цю нову економічну програму, що її жертвою стала і кооперація, диктувала більшовикам внутрішня фракційна розгра(боротьба за політичну владу з опозицією), а також страх перед тим, щоб у процесі економічного розвитку в відокремлених громадських продукційних секторах не було нагоди наростати опозиційним силам. Тому треба було якнайосновніше зцентралізувати в руках прочищеної партії всі виробничі сили й засоби.

Слід відмітити ще одну важливу причину, тісно пов'язану з економічною "реорганізацією", в тому числі нищення кооперативної організації. Збігалася вона з великою економічною кризою в західних країнах, яка раптово наступила в 1929 р.

Для поглиблення світової економічної кризи більшовикам треба було по-

силити демпінговий експорт на захід і вигідний, дешевий імпорт звітти до Советського Союзу, щоб прискорити індустріалізацію, – розбудову важкого й передусім воєнного промислу, важливої передумови не тільки власної господарської автаркії, а й підготовки до світової революції, яка, здавалось їм, вже наближалась...

За "Непу" на всі лади пропаговано гасла, що кооперація це єдиний спосіб скерування селян на шлях до соціалізму: селяни мали б поступово через кооперацію - спочатку в закупі й збуті, в кредиті, а потім і в виробництві,- привчатись і включатись у процес побудови соціалізму. Тепер знову селянство й сільське господарство мали дати засоби, щоб прослати шлях "світової революції". Саме для того (а не з мотивів і потреб населення чи з рації зміцнення народного господарства) треба було провести примусову колективізацію. В стримлінні до централізації треба було ліквідувати "протириччя, основані на відношенні засобів виробництва між селом і містом". Від сколективізованого селянства легше відбирати хліб, м'ясо, промислову сировину, використовувати його працю, плянувати с.-г. продукцію по лінії інтересів держави й партії.

Розгром кооперативної організації відбувся одночасно з жахливим терором в ім'я колективізації. Диктував його більшовикам – кажуть сучасники-очевидці – "страх політики перед економікою" та острах, щоб кооперація не стала "базою опозиції" та щоб на ґрунті кооперативної співпраці не росла, не міцніла небезпечна для влади солідарність широких народних мас.

Вже в ході першого великого показового процесу Спілки Визволення України, весною 1930 р. в Харкові, стосунки в кооперації були одним з головних пунктів у допитах. Советські слідчі та прокурори докладали всіх сил, щоб виявити конспіративну роботу в кооперативній організації. У числі того процесу були засуджені також деякі старші, заслужені кооператори, між ними: А. Болотович, колишній співробітник у провіді "Коопцентру" і ректор Кооперативного Інституту, М. Івченко, також колишній співучасник у працях установ "Коопцентру", М. Ботвиновський, колишній член правління "Дніпросоюзу", Петро Ближнюк і інші.

Услід за тим процесом у 1931 р. розпочалися арешти кооператорів, спочатку керівників робітничих кооператив великих міст. Арештованих обвинувачували в розтратах і розбазарюванні великих сум. Почалися голосні судові процеси, на яких засуджувано обвинувачених на важкі кари.

Розтрата напевно траплялась, адже кооперація, зокрема робітнича по містах, не була вже тоді фактично об'єднанням споживачів, її верхівка, обсаджена здебільшого партійцями-комуністами, була незалежною від членів-пайовиків.

"Але тут справа йшла не про розтрата. В державних господарських органах розтрат було і є тепер ще більше, ніж у найбільше збюрократизованій кооперації. Справа йшла про компромітацію... кооперації і про ліквідацію..."⁴

Кооперативна ідеологія побудована на довір'ї до людини, тому її трудно було погодити із сталінською програмою "побудови комунізму".

2. Ліквідація кредитової, сільсько-господарської, робітничої й загальної міської споживчої та ін. видів кооперації

Найперше до решти була зліквідована кредитова кооперація. Вже закон від 7.1.1927 р., "Положення про с.-г. кредит", дуже тісно підпорядкував кредитування сільського господарства державній кредитовій системі. На Всесоюзний Центросельбанк був покладений обов'язок керувати всією, тоб-

то й кооперативною системою с.-г. кредиту. Він мав право законодавчої ініціативи в усіх справах с.-г. кредиту, розробляти плани й керувати всією політикою кредитування сільського господарства та погоджувати її з загальною фінансовою політикою ССРСР. На нього був також покладений обов'язок постійного нагляду за діяльністю сельбанків союзних республік, отож і Укрсельбанку. Той закон виразно давав першенство й командні компетенції в сфері с.-г. кредиту державній системі, саме їй підпорядкував кооперативи, кредитову систему, що від початку була позбавлена свободи рухів на вищих щаблях організації.

Посилений наступ у напрямі ліквідації кредитової кооперації в УССР почав закон від 18.6.1929 р. про утворення при Укрсельбанку "фонду для довготермінового кредитування с.-г. колективів". Цей фонд мали складати: спеціальні асигнування державного бюджету УССР, відрахування з зисків самого Укрсельбанку, відрахування всеукраїнських спілок с.-г. кооперації й інші прибутки.

Закон забороняв кредитувати індивідуальні господарства, а колективні, які отримували кредити з цього фонду, не мали права ділити їх між своїми членами.

Другий закон, від 30.1.1930 р., "Про кредитову реформу" – забороняв операціями організаціям відпускати товари та робити послуги одна одній на кредит. Цей кредит замінювався виключно банковим кредитом. За цим законом Центросельбанк також перетворювався на Всесоюзний С.-Г. Кооперативно-Колхозний Банк, а республіканські (отже й Українбанк) та обласні Сельбанки перетворювалися в його філії. Кооперативні кредитові союзи ліквідувались. Залишалися ще низові кредитові кооперативи, але закон позбавляв їх права провадити товарні та виробничі операції, і вони були зведені лише до ролі контор різних державних установ для виконання їхніх доручень.

Наступний закон від 13.11.1930 р. постановляв передачу всіх фондів с.-г. довготермінового кредитування сільсько-господарської кооперації, а також запасних капіталів і сум пайових вкладів с.-г. кооперації Всесоюзному С.-Г. Кооперативно-Колхозному Банкові. Ці фонди призначалися на кредитування організації нової с.-г. кооперативно-колгоспної системи, а операції мали провадитися через місцеві філії державного банку, мережею яких покритася й Україна.

Всі кооперативні організації мали передавати свої відрахування в запасний капітал у центральні банки (в УССР в Українбанк), а вони мусіли 40% таких вкладів вміщувати в опроцентованих державних паперах.

Закон від 5.12.1930 р. наказував передати кредитові функції с.-г. кредитових т-в філіям державного банку. Він був доповнений наступним, від 10.1.1930 року, – яким кредитова кооперація була остаточно зліквідована. Кредитування всіх залишених ще решток кооперації були підпорядковані загальній, зцентралізованій "диктатурі рубля". Найдрібніші грошові операції від того часу були контрольовані державним банком (за посередництвом його філій). Для довготермінових кредитів утворено спеціальні банки для окремих виробничих секторів (Всесоюзний Банк фінансування Капітального Будівництва, Торгівлі й Кооперації – Торгбанк), Сельхозбанк і інші та відповідні їх республіканські агентури в УССР.⁵

Найжорстокіша доля зустріла сільсько-господарську кооперацію. Вона була знищена в часи колективізації. Її кредитові операції й майно перебравши філії державного банку; інші її функції та надбання (якщо вони не були зруйновані чи не перейшли до державних машино-тракторних станцій і колгоспів) залишилися при сільській споживчій кооперації.

Спочатку був плян зберегти її позірну кооперативну форму, зцентралізовану під державним "руководством" у Всесоюзному Союзі Союзів Сільсько-Господарської Кооперації, що одним з його членів мав стати Союз Колективних Господарств, "Колхозцентр". Але цей плян скасовано в 1931 р. і вирішено зуніфікувати сільське господарство шляхом примусової колективізації індивідуальних і добровільно скооперованих господарств і, включно з їхніми союзними надбудовами, підкорити Наркомземові, який для їх обслуги та нагляду над ними настановив державні машино-тракторні станції (станції).

Колгоспну систему більшовики називають "вищою формою скооперування на виробничій підставі", ближчій до соціалізму, до промислового виробництва й клясового наближення до робітничого пролетаріату. 1935 року виданий був "Примерный Устав Сельско-Хозяйственной Артели" – свідомство глузу над дійсними обставинами закріпаченого в колгоспах населення. Насильний вивіз великої частини економічно найміцнішого селянства із сколективізованих господарств у невеличкі табори та вигін селян під терором і від штучно спричиненого голоду 1932-33 р. до промислових центрів – перевищили рабовласницькі досягнення навіть фараонів! Інстинкт трудової – не капіталістичної! – власності вибивала більшовицька влада в селян разом із печінками й останнім віддихом.⁶

У більшовицькій літературі примусову колективізацію ідентифікують з ліквідацією куркуля-кулака. За советськими джерелами соціальний склад українського селянства в 1927 р. був такий:

Групи селянських господарств УССР і їхні прибутки 1927 р. у відсотках:⁷

Категорії господарств з посівною площею в десятинах	Кількість господарств	Кількість їх сільськ. населення	Їх посівна площа	Робоча худоба	Корови
Без посіву і з посівом до 0,09 десятини	3,3	2,2	0,1	0,2	0,9
0,1 – 3,09 десятини	45,8	38,2	21,3	25,2	34,7
3,1 – 10,09 десятини	45,3	51,1	58,4	59,6	53,3
10,01 – і більше десят.	5,6	8,5	20,3	15,0	11,1
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Ці дані виразно показують, які групи були основними в українському селі до колективізації.

Ліквідацію споживчої кооперації попередило запровадження харчових карток від 1928 р. в великих містах і доручення споживчій кооперації виконувати накази держави щодо розподілу, тобто зобов'язано її знову виконувати функції державних розподільчих пунктів.

Впроваджено 4 категорії харчових карток: 1. для робітників – членів споживчих кооператив, 2. для робітників – не членів, 3. для інших трудових елементів – членів кооператив і 4. для інших трудових елементів – не членів.

У 1930-31 рр. у містах були утворені різні "закриті роздільні" для привілейованих груп, спеціальні робітничі "закриті кооперативи" в містах і при фабриках. Найскорше ліквідували робітничі споживчі кооперативи, що їх у 1932-33 рр. перемінили на спеціальні відділи постачання робітників, підпорядковані керівництвом фабрик.

На 16 з'їзді КП(б) Сталін накинувся на кооперативну організацію, твердячи, що вона "не задовольняє потреб робітників, mimo її монопольного становища в торгівлі..." і тоді заповів, що у зв'язку з цим уряд приступає до творення державної торгівлі.

Відтоді удержавлення міської споживчої торгівлі почало йти пришвидченим темпом. Поставали різні державні крамниці, а державні склади забезпечували їх більшою кількістю харчів і краму, щоб показати їхню "вищу форму" від кооперативної.

На 1934 р. в ССРСР міська державна торгівля вже на 70% перевищувала кооперативну. По такій підготові у 1935 р. харчові картки були скасовані, врешті декретом від 20.9.1935 р. була зліквідована міська споживча кооперація; офіційно писалось – її "перебудували" і передали в розпорядження Нар. Ком. Внутрішньої Торгівлі. Майно її було передане державним крамницям і розподільним пунктам при заводах, нібито "під нагляд професійних спілок". Залишилась в УСССР лише сільська споживча кооперативна система, під "руководством" Укоопспілки, підпорядкованої московському Центросоюзові.

В "Інформаційному Віснику Центросоюзу" (ч.10, за листопад 1935 р.), присвяченому "новій організації торгівлі в ССРСР", були, між іншим, надруковані такі декларативні рядки:

"Завдання советської кооперативної системи є тотожні з завданнями советської держави".

"В засаді в советській системі немає різниці між державною торгівлею й розподілом товарів споживчими кооперативами".

"Існування двох типів торговельних організацій в містах не оправдало б себе в майбутньому через зайві видатки й окремий персонал".

"Діяльність споживчих кооператив на провінції та ті завдання на селі, що їх очікують, є такі великі, що виявилось konieczним відділити торговельні функції держави від тих же функцій кооперації..."

У січневому числі журналу Міжнародного Кооперативного Союзу від "Центросоюзу" була поміщена заява:

"Від 1930 р. кооперативи не могли заспокоїти постійно зростаючого попиту населення. Діяльність споживчих кооператив була перешкодою для дрібної торгівлі".*

А все таки якісь сили зберігали й досі втримують московський Центросоюз – зверхника і представника всієї підсоветської кооперації, – членом Міжнародного Кооперативного Союзу...

Щоб рівночасно взагалі скомпромітувати міжнародній кооперативних рух у світі, більшовики вчинили своєрідний скандал. Йдучи слідами добре досвідчених царів Петра I і Катерини II, вони підшукали відомих у міжнародніх колах і в літературі чоловічих представників особливої секти кооператорів фабіянського крила соціалістів, – подружжя близько 80-літніх Веббів (повний титул: Sidney and Beatrice Webb, the Right Honorable The Baron and Lady Passfield) – С. Вебб (1859 – 1947), Б. Вебб (1858 – 1943). Їх більшовики повозили по ССРСР, підсунули їм офіційні матеріяли, після чого вони (з допомогою інших) склали двотомовий твір.⁹

У ньому вони (зі славою "заслужених діячів" у міжнародньому кооперативному русі), можливо, керовані старечою наївністю, – оправдують диктатуру Сталіна, однопартійну політичну систему, словом, увесь режим; називають советський комунізм "ноюю цивілізацією" та, що найсумніше – оправдують також ліквідацію споживчої кооперації в ССРСР у 1935 р.

До скороченого видання цього об'ємистого "твору"¹⁰ написав вступне слово їхній приятель, збаламучений письменник Б е р н а р д Ш о в, і в ньому приписав тим ентузіястам режиму Советського Союзу велику заслугу в тому, що "вони, не вагаючись, дали допомогу советській системі і впевнено проголосили її новою цивілізацією..."

Важко до цього додати будь-які коментарі!

З організації житлової кооперації наперед сконфісковано 1929 р. і передано місцевим советам так зв. "общегражданскую" категорію кооперативних будинків, побудованих на підставі закону з 1924 р. про житлові кооперативи з ощадностей громадян "не робітничого стажу". Залишилися ще новозбудовані кооперативно будинки й помешкання членам з робітничим стажем, і для них був виданий у грудні 1935 р. також новий "примірний устав". Несповна два роки після того були зліквідовані житло-орендні кооперативи розпорядком від 17.10.1937 р.; увесь орендований ними житловий фонд передано назад у розпорядження й відання місцевих советів. В тому періоді пропало в обох видах житлової кооперації багато важко запрацьованих і щаджених заробітків робітників і службовців.¹¹

Кооперативне страхування було зліквідоване законом від 23.3.1930 р.; майно того виду кооперації передане установам державного страхування.

Очевидно, ліквідація кооперативних організацій відбувалася за постановами згори, без жадних, навіть формальних, ліквідаційних зборів пайовиків. Їхні мільйонові фонди, в тому числі й пайові внески членів, були без згоди членів націоналізовані.

Сподіваючись світової революції й підготовляючись до неї, режимові треба було зміцнити прочищену від опозицій партію також засобами економічної дисципліни, без уваги на життєві потреби громадянства.

Короткий період "Непу" зробив вождем "нової програми" ще одну послугу. Під час "Непу" більшовики дали нагоду відвертіше виступати ідейним кооператорам, заспокоюючи їх позірною толеранцією їхньої господарсько-кооперативної діяльності. Так виявлених тоді діячів легше було виарештовувати йшити фізично в 1930-их роках. При тому не лише провідних діячів, а й сотні – тисячі звичайних кооперативних робітників.

За божевільних років так зв. "ежовщини" не могло бути жодної громадської господарської самодіяльності навіть у тих рештках, що за назвою ще залишалися кооперативними, у формі правної фікції окремого кооперативного "другого соціалістичного сектору".

3. Для чого більшевицький режим зберігає залишки кооперації, за назвою, та фікційну правну форму кооперативного сектору?

Хоча кооперативна організація була на початку 1930-их років розгромлена й останки її господарської автономії зліквідовані, однак влада залишила деякі її "недобиті" останки, зберігає далі їхню окрему, давню назву, деякі формально-правні відміни від державних підприємств та особливі призначення.

В ССРСР залишилася кооперація, за визначенням советського права, як "складова частина плянового соціалістичного господарства", але цілковито залежна від директив партії й адміністраційних розпорядків державної влади, підпорядкована завданням і плянам наступних п'ятирічок.

Найважливіші господарські функції колишньої добровільної сільсько-господарської кооперації були втиснені в колгоспну систему, зараховану формально також до "другого соціалістичного, - кооперативного сектору советського господарства", підкорену політичним відділам при державних МТС. Вони в межах загальносоюзного, державного економічного планування визначають виробничий процес, умови праці й винагороди за неї

членам колгоспної громади та мають вплив на призначення керівників колгоспів.

Будь-яка самодіяльна господарська ініціатива, скерована на добро громади, навіть і в державному інтересі рівночасно, з відповідною увагою на раціональне використання місцевих стосунків і можливостей, – паралізована страхом і бюрократичними інструкціями згори.

На "реорганізовану" сільську торговельно-споживчу кооперацію, прибудовану, як додаток, до колгоспної системи, накладений обов'язок допоміжної співпраці з державними заготівельними пунктами. Декрет з квітня 1936 р. постановляв "розширення заготівельної роботи с.-г. кооперації, як складової частини заготівельного державного апарату".

В обставинах примусової колективізації й лютого терору 30-их років довго наладнувалася нова організація сільської споживчої кооперації та її господарська діяльність, зокрема в ділянці постачання. Лише перед 2-ою світовою війною влада деякими розпорядженнями й заходами старалася підвищити справність послуг і господарської діяльності сільських споживчих товариств.

Виданий для сільських споживчих кооператив "Зразковий устав" мав сприяти поширенню їхньої мережі, нормував розподіл прибутків, з яких 25% ішли для держави у формі податку, до 20% могли бути призначені на звороти членам, а решта – на запасний фонд, на будівництво і т.п.

В "Уставі" мовилося й про вільні вибори керівних органів товариств і союзів, але то були паперові постанови.

Організаційна побудова сільської споживчої кооперації мала п'ять шаблів: низові сільські т-ва, райспоживспілки, обласні споживчі спілки і республіканська Укоопспілка, підкорена всесоюзному Центросоюзові в Москві. Він керує всією організацією сільської споживчої кооперації ССРСР, контролює здійснення доручень влади, виконання накладених на сільську споживчу кооперацію обов'язків і норм у загальному пляні державного господарства.

Приватна торгівля в 1930-их роках була цілковито зліквідована. Її місце на ринку зайняла, певною мірою, так зв. колгоспна торгівля надлишками с.-г. продукції. Після збірної оплати від колгоспу, державних податків, винагороди МТС (натурою), відкладення частини на годівлю колгоспної худоби, насіння і на власне споживання, – рештою прибутків (що припадали за працю в колгоспі і з своїх малих присадибних ділянок) – колгоспні селяни могли вільно розпоряджатись, продавати на колгоспних базарах.

Участь державної кооперативної й колгоспно-базарної торгівлі у роздрібній торгівлі всього Советського Союзу була у відсотках така:

	1933 р.		1940 р.	
	мільярдів руб.	%	мільярдів руб.	%
державної	25,1	40,9	132,7	61,4
кооперативної	24,7	40,3	42,4	19,6
колгоспно-базарної	11,5	18,8	41,2	19,0 ¹²

У 1934 р. участь державних підприємств у роздрібній торгівлі УССР становила 58,3%, у містах і робітничих поселеннях доходила до 70%, участь кооперативної торгівлі становила 41,7%.¹³

Участь сільської споживчої кооперації в загальному товарообороті УССР у 1935 р. становила 29,7%, у 1937 р. 32,4%.¹⁴

Значно збільшилась кількість підприємств громадського харчування (їдальні, чайні), державних і кооперативних. Кількість їх в УССР зросла з 1.167

в 1930 р. до 11.416 в 1934 р. На початку 1939 р. в українських селах було їх 1.043.¹⁵

З поліквідаційних решток найбільше непорушеною лишилася кооперація. Кількісно вона навіть збільшилася в наслідок посиленого примусу (хоча й не такого жорстокого, як при колективізації сільських господарств), скерованого на об'єднання індивідуальних підприємств у спільних майстернях-артілях.

Влада вирішила ще толерувати її, як нижчу форму соціалістичного господарства, принаймні в тих галузях, що їх фабрика ще не встигла охопити. Більшовики зберігали позірну кооперативно-артільну форму, надіючись, що артілі в процесі розвитку самі автоматично будуть включатись у вищу форму соціалістичного господарства.

Крім того, артілі часто були вигідними для більшовицької господарської організації, яка не могла обійтись без місцевої господарської ініціативи в справі використання місцевих ресурсів, транспортування для переробки відпадків з різного промислу. Без артілів годі було охопити загальнодержавним плануванням "дрібні справи", що стояли на далекому пляні більшовицької великопромислової гігантманії.

Дрібна кустарна промисловість мало турбувала державну господарську адміністрацію. Однак і кустарів, призначених для обслуги побутових потреб широких мас населення, уряд не лишав без державної контролю.

Статистичні дані про кустарно-промислову кооперацію дуже непевні.¹⁶ У всьому ССРСР у 1935 р. було 16.000 кустарно-промислових кооператив, у яких працювало 3.388.434 особи, або 2,29% всієї людности. Вартість їхньої продукції становила в 1936 р. коло 10 мільярдів рублів. За малодостовірними даними перепису 1939 р. мало бути в ССРСР 5,3 млн. ремісників, кустарів, з того 3,9 млн. уже зібраних в артілі.

У роках 1937-38 вони дали 35% всієї продукції меблів, 42% металевого знаряддя, 33% голок, 53% светерів, 35% валянок; переважала їх участь у виробництві шкільного приладдя, музичних інструментів, артистичних виробів. Останні займають значне місце в советському експорті. Близько 80% усієї їхньої продукції, – це предмети широкого домашнього й особистого вжитку. Велика їхня роля в житловому будівництві, ремонті, виключна – в напрямі одягу, хатнього й кухонного начиння. Значна була у них участь жінок – коло 30%. Кількість учасників артілів була дуже змінна. Кращих вербував до себе фабричний промисел, бо давав кращі заробітки, і тому до нього охоче переходили учасники артілів. Напр. у 1937 р. до кооперативних артілів прибула 861.000 співробітників, того ж року відійшло 987.000 осіб.¹⁷

Артілі були також місцем вишколу кваліфікованих робітників для великого фабричного промислу.

Сільське населення заспокоювало свої побутові потреби перш за все самопостачанням. По селах України здавна були розвинені хатні промисли, домо-виробництво та народне ужиткове мистецтво. Ці види дрібної промисловости також були частково "скооперовані", а частково включені в колгоспне господарство.

Нелегка організація кустарно-промислової кооперації часто мінялась. Трохи більше уваги присвятила їй влада під час Другої світової війни, про що згадаємо нижче.

При кооперативному секторі залишилися рибальські кооперативи. Для їхньої обслуги й контролю були організовані державні машинові станції для переробки риби. Всю свою продукцію ці кооперативи були зобов'язані продавати Народньому Комісаріатові Торговлі.

Подібне було становище і торфових та ін. кооператив, наближених до того виду дрібних виробництв.

Залишалася й інвалідна кооперація, яка в 1936 р. у всьому СССР нараховувала 200 тис. членів, а обороти інвалідних артілів досягали 2,5 мільярда рублів. При них існували каси взаємного забезпечення й взаємодопомоги, яким постійно відраховували 15% заробітної платні членів. Інвалідні артілі об'єднувалися в місцеві, районні та республіканські союзи, підпорядковані Всесоюзному Центропромсоветові.¹⁸

Не цілком була зліквідована житлова кооперація. Залишався ще, хоча й дуже обмежений, її житлобудівельний сектор. Але участь від самого початку гостро контрольованої житлобудівельної кооперації в загальній сумі капіталовкладів у житлове будівництво постійно спадала. В роках 1924-28 вона становила 14%, у 1929-32 – 7%, у 1933-37 – 4%.¹⁹

Який же був сенс видавати оті кооперативні "зразкові статuti" для залишених формальноправних решток колись могутньої кооперативної організації, позбавлених усіх, визнаваних у світі, ознак кооперації? Яке реальне значення має п'ята стаття "сталінської конституції" з 1936 р., що твердить про "кооперативну власність", як "одну з форм громадської соціалістичної власності в СССР, що існує поруч державної"?

Теоретично в правових актах, у літературі пояснюється це дивовижне відокремлення "другого сектору соціалістичної власності", – таке незгідне й протирічне з дійсністю, – його тимчасовою незрілістю до злиття з вищою формою державної системи; доки ще, мовляв, до решти не вирівнялися різниці виробничих стосунків між містом і селом, існує необхідність товарообігу замість продуктообігу, взагалі, доки ще не завершена побудова комунізму і т.д.

Та заки дати оперті на життєвих фактах прості пояснення, перш за все треба підкреслити, що законодавні акти більшовицької влади, як у тому, так і в багатьох інших випадках, – це акти пропаганди, меншою мірою для внутрішнього, а більшою – для зовнішнього вжитку. Про це не можна забувати дослідникові советської дійсності.

Зберігання відокремленого сектору з кооперативною вівіскою ще й досі не втратило для більшовиків випробуваної вартості у їхній міжнародній грі й політичній пропаганді.

Не всі дрібні кооперативні підприємства, що охоплюють широкі маси споживачів, вигідні більшовикам для націоналізації. Тому можна припускати, що й більшовицький реалізм (догматичний у цілях, але тверезий і обережний у засобах) наказує зберегти – "на всякий випадок" бодай позірні форми громадських господарських організацій, які так наявно виправдали свою господарську здатність.

Треба було також залишити для партії "офірного козла", на якого легко від часу до часу складати вину, коли засоби державного постачання виявляться нездатними, а також щоб мати ще одну запасну можливість відхилити часті компромітації партії перед громадянством за її господарське "руководство".

Друга світова війна й повоєнні стосунки в СССР (і кроки в його зовнішній політиці) дали чимало доказів про правдивість таких пояснень і відповідей на різні здивовано-незрозумілі запитання щодо советської кооперації. Між ін., однією з відповідей на ті питання є членство московського Центросоюзу в Міжнародному Кооперативному Союзі та виступи на тому форумі його представників від імени всесоюзної советської кооперації.

- ¹ Н. J. May, "Is the Co-operative Movement Extinct in the USSR?" – Review of International Co-operation, March 1936.
- ² І. Майстренко "Кризові процеси в советській економіці", Мюнхен, 1955.
- ³ І. Майстренко, там же, ст. 8-9.
- ⁴ І. Майстренко, там же, ст. 9.
- ⁵ І. Івасюк, цит. праця, ст. 15-25; проф. д-р А. Билимович "Советская кооперация после второй мировой войны", вид. Інституту Дослідів СССР, Мюнхен, 1956, ст. 22-30.
- ⁶ Не наводимо тут прикладів жадливого насилля над трудовим українським селянством в роки колективізації, завершеної голодом. Про ті чорні роки є велика література українською мовою (хоча б та, що подана у відповідних місцях "Енциклопедії Українознавства"), зібрані свідчення очевидців у публікації "The Black Deeds of the Kremlin", Toronto, 1953; важлива змістом невеличка праця О. Олежа, "Аграрна політика більшовиків", 1947. З чужомовних учених багатий статистичний матеріал про наслідки колективізації за довоєнні й повоєнні роки зібрав і об'єктивно проаналізував N. Jasny, "The Socialized Agriculture of the USSR, Plane and Performance", Stanford University Press, 1949. Порівн. його цікаву дискусію; "N. Jasny and A. Nove contra R. A. J. Schlesinger" у журналі "Soviet Studies", Oxford, vol. II, No. 4, vol. III, No. 1-3. На увагу заслуговує праця A. Vucinic – "Soviet Economic Institutions, The Social Structure of Production Units", Stanford University Press, 1952. У новіші часи література про колективні господарства та їх історію збільшується завдяки вивченню деяких сучасних перемін у колгоспній системі.
- ⁷ "Очерки нар. хоз. України", ст. 283.
- ⁸ Обидві цитати із згадуваної статті генерального секретаря Міжнародного Кооперативного Союзу, Г. Мея, яка теж була перекладена в "Кооперативній Республіці", 1936 р.
- ⁹ "Soviet Communism: A New Civilization?", by Sidney and Beatrice Webb, vol. 1-2, New York, 1936; порівн. теж листа Сиднея Вебба до американського кооператора, помішеного у книзі: Horace N. Kaller "The Decline and Rise of the Consumer", Chicago, 1945, Appendix III, Supplementary Note pp. 469-470.
- ¹⁰ "The Truth about Soviet Russia".
- ¹¹ Порівн. A. Block, "Soviet Housing, The Historical Aspect: Some Notes on Problems of Policy" – "Soviet Studies", Oxford, 1952, No. 2-4; T. Sosnovy, "The Housing Problem in the Soviet Union, New York 1954. С. Нагай "Житлове будівництво і побутові умовини в СССР", "Український Збірник", ч. 1, Мюнхен, 1954.
- ¹² Билимович "Советская кооперация"... вид. Інституту Дослідів СССР, ст. 55.
- ¹³ "Очерки", ст. 356-7.
- ¹⁴ Там же, ст. 426.
- ¹⁵ Порівн. М. Гуровича "Колгоспна-ринкова торгівля в УССР", Київ, 1940 р.
- ¹⁶ Аналізуючи советські статистичні дані, завжди треба відноситися до них із застереженням, бо й у підручниках советської статистики підкреслюється, що "соціально-економічна статистика, – це наука клясова й партійна"...
- ¹⁷ Билимович, ст. 31-3, порівн. також згадувану працю А. Вучініча, розділ 5.
- ¹⁸ Билимович, ст. 43.
- ¹⁹ Там же, ст. 44.

VII.

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1920-1939)

"З попелів вогню очищення підводиться нова людина-громадянин, що вмiє, – не затрачуючи нічого зі своєї особовости, – поглибити зміст свого життя працею для громади, що вмiє навіть сiрiй працi будня... надати прикмети творчости, що вмiє в солідарнiм змаганнi... спрямовувати похід народу на шлях, який веде до правди, до бiра і краси"...

Ю. Павликовський

"З моральних сил в українському народі і з його лицарського духа, що ожив серед світової війни і особливо скріпився серед зустрічі Української Землі з рідним національно-державним зривом, виросла як благодатний прояв невмирущої життєздатности народу... наша повоенна кооперація"...

О. Луцький

1. Відбудова руїн об'єднанням власних сил. – 2. "При кооперативній співпраці... знову воляки нації". – 3. "В кооперативних установах нарід виховується на господаря своєї землі". – 4. Центральна установа загального Об'єднання західно-української кооперації – Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК). – 5. Провідні організатори західно-українського кооперативного будівництва й ідеологи руху – Юліян Павликовський і Остап Луцький. – 6. Роки важкої проби зах.-укр. кооперації та перемога її зовнішніх перешкод і власних недомагань. – 7. Організація й розвиток сільської кооперації для загального заступу й збуту. – 8. Молочарська кооперація, об'єднана в Масло-союзи та її чоловічі працівники. – 9. Співпраця кооперації й Т-ва "Сільський Господар". – 10. Кредитова кооперація й головна кооперативно-фінансова установа "Центробанк". – 11. Напрямні розвитку "Народної Торгівлі" й труднощі міської споживчої кооперації. – 12. Поширення кооперативної організації на нові царини потреб життя й праці: Кооперативне виробництво, кооперативи здоров'я, видавничі й ін. – 13. Співпраця українського жіноцтва в зах.-укр. кооп. русі – Українське Народне Мистецтво. – 14. Виховні засоби зах.-укр. кооперативного руху й співпраця з іншими культурно-освітніми установами та громадськими організаціями. – 15. Перешкоди в розвитку кооп. руху на північно-західних землях. – 16. Кооперація на Закарпатській Срібній Землі та на Буковині між двома війнами. – 17. Загальний погляд на висліди перерваних стримлів зах.-укр. кооперативного руху до добра і краси.

1. Відбудова руїн об'єднанням власних сил

Західньо-українські землі, по Першій світовій війні та по змаганнях бути разом у відродженій Українській Державі, знову опинилися відокремлені від основного пня національної території.

Між двома світовими війнами близько 165 тисяч кв. км., або 22,7% території Української Землі та майже 12 млн., або 25% усього її населення були розділені між Польщею, Чехо-Словакчиною та Румунією.

Найбільше території, бо 132,2 тис. кв. км. і 9198 тис. населення Західньої України (в тому числі 62,3% української національності) опинилося в займі Польщі; 14,9 тис. кв. км. української закарпатської території з 734 тис. населення (в тому числі 71,8% української національності) ввійшло до складу Чехо-Словацької республіки; 17,6 тис. кв. км. території (Буковина, частина Басарабії й Мармарощини) з 1.238 тис. населення, в тому числі 63,1% української національності, перейшло до складу Румунії.¹

Під Польщею опинилася суцільна територія історичної Галичини, – 55,7 тис. кв. км., з 5.435 тис. населення – й суміжні з нею північно-західні українські землі, які до війни належали до російської імперії, – Холмщина, Підляшся, Західня Волинь, західне Полісся й Більщина, яких територія разом становить 76,5 тис. кв. км., з 3.763 тис. населення (в тому числі 64,1% української національності).

Увесь простір української етнографічної території, що потрапив під Польщу, становив 34,5% простору польської держави. (Увесь простір Польщі дорівнювавсь 388.634 кв.км.). З усього населення польської держави – 32.207 тис. (за переписом 1931 р.), – на українській території жило 29,4%. Населення української національності, яке жило на своїй суцільній території, становило 17,5% усієї людности держави.

В адміністраційному поділі польської держави українську більшість мали разом три галицькі воевідства, – Львівське, Станіславівське і Тернопільське, воевідства Волинське й Поліське; частини межових земель української етнографічної території входили до Краківського та Люблинського воевідств.

З цих частин Західньої України, Галичина, що до війни була в австрійській займанщині, виявила найпотужніші національні стримління до організованого громадського й політичного життя та найбільше національно-культурних надбань. В роках 1918-1920 Галицька Земля взяла найактивнішу участь у визвольних змаганнях за державне відродження й соборне об'єднання всіх українських земель та принесла великі жертви на вівтар того пам'ятного пориву українського народу до свободи.

В підготові українського національно-визвольного руху вже до 1-ої світової війни в Галичині були покладені основи кооперативної організації та намічені напрямні дальшої плянної громадсько-економічної розбудови, як необхідного засобу соціального і національного визволення.

В роки 1-ої світової війни діяльність кооперативної організації в Галичині утруднювали майже безперервні воєнні операції. Кооперативні центральні часто втрачали зв'язок із об'єднаними кооперативами. Багатьох з-поміж провідного активу кооперативної праці, на всіх її організаційних шаблях, було покликано на війну, тому деякі кооперативи мусіли взагалі припинити діяльність.

Коли ж у перші тижні війни Галичину зайняли російські війська, збоку окупаційної адміністрації вийшов наказ центральним українським установам, також і кооперативним, – взагалі припинити свою діяльність. На інтервенцію представників культурно-економічних українських організацій у генерала Шереметьєва в справі дозволу продовжувати діяльність громадських організацій,

він "прийняв українську делегацію грубо, а навіть на прощання жестом руки дав пізнати, що буде вішати непослушних"...²

Коли члени дирекції Союзу Господарсько-Торговельних Спілок вдалися до губернатора Бобринського з проханням, щоб дозволив полагоджувати бодай бюрові справи цієї кооперативної централі, він відмовився дати дозвіл, а при тому "наговорив багато нісенітниць на українство". Жандармерія перевела обшук в бюрох і складах кооперативних централей і товариств, викликала на допити й заарештовувала провідних кооперативних діячів, опечатувала приміщення, конфіскувала касові засоби (напр., Банку й Тов. Забезпечень "Дністер" та ін.).

Продовжували свою діяльність, без огляду на загальну заборону, "Народня Гостиниця" й "Народня Торгівля", – централей у Львові й деякі її склади та крамниці по містах у краю, бо їхні послуги були потрібні представникам армії та окупаційної адміністрації. Загальну заборону обходили ці кооперативні організації ще й тим, що їх дирекції й надзірні ради офіційно не мали зібрань, не приймали нових членів, хоч збоку русофільських елементів був натиск у тому напрямі. Провідні галицькі москвофіли, які співпрацювали з окупаційною владою, вимагали, щоб "Народня Торгівля" перебрала свою надзірну раду та дирекцію; вони погрожували закриттям "Народньої Торгівлі", якщо до її керівних органів не буде обрана з їхніх кол більшість. В.Нагірний згадує, що тому натискові найбільше протиставився другий член дирекції Н.Т., Аполон Ничай, який сам походив із середовища "старорусинів". Його найбільше обурювала поведінка деяких вислужливих галицьких москвофілів.

Провід "Народньої Торгівлі" не поступався їм, прикриваючись розпорядженням про заборону організаційної діяльності Т-ва. Зате в скрутні перші місяці війни виплачував своїм членам ошадності, допомагав неофіційно організованим "консумам" державних і самоуправних службовців, учителів, які опинилися без платен; "Народня Торгівля" співпрацювала з добродійними комітетами, що ними здебільшого керували члени її дирекції, організувала допомогу ремісничим і робітничим міським родинам, яких батьки-кормителі були на війні або потрапили в нужду через відсутність нормальної праці.

П. Пожарський у своїх "Нарисах" згадує, що директор Н.Т. Василь Нагірний налагодив у 1914-15 рр. зв'язок з українськими кооператорами в Києві та довідувався про можливості співпраці й товарообміну.

Ми теж згадували, що директор Крайового Союзу Кредитового, Кость Паньківський, інформував провідних українських громадських діячів у Києві про становище у Львові й окупованій Галичині та про погром українських громадських культурних і економічних організацій.

Коли влітку 1915 р. російська армія відступила з більшої частини території Галичини, почало відновляти свою організацію й діяльність Т-во "Сільський Господар". Довоєнна мережа його філій і гуртків (кружків) мала стати основою відбудови знищеного краю й нової, широко задуманої, громадсько-економічної організації.

Рівночасно відновили свою діяльність тісно пов'язані з Т-вом "Сільський Господар" кооперативні центральні: Крайовий Союз Господарсько-Торговельних Спілок та Крайовий Союз для хову й збуту худоби. Цим крайовим кооперативним організаціям частково вдалося включитися в посередництво при примусових доставках із селянського господарства хліба й худоби для війська та для нормованого прохарчування міст. Таким чином вони мали змогу оберігати село від зловживань воєнної адміністрації (харчових комісарів при староствах) та від спекулянтів при доставках і на чорному ринкові.

Це давало змогу кооперативним організаціям включитися також в заходи по відбудові знищеного війною краю, започатковані австрійським урядом, щоб придбати собі під час війни прихильність населення. Т-во "Сільський Господар"

було визнане за головну корпорацію української охліборобства в Австрії, нарівні з Радами Земельної Культури в інших країнах монархії. Це давало змогу Т-ву "Сільський Господар" певною мірою впливати на економічну політику краю, на його відбудову та на право участі при розподілі субвенцій з державних і автономних крайових бюджетів, державних кредитів, приділів будівельних матеріалів, господарських машин, знаряддя тощо.

До ради крайової централі для відбудови краю, в Кракові, та до її відділу у Львові ввійшли також представники "Сільського Господаря" й українських кооперативних централей: О. Тит Войнарівський, інж. Ю.Павликовський, директор Д.Коренець, д-р І.Макух, д-р Л.Кульчицький, д-р М.Коцюба, д-р Б.Савчак і ін.

При відновлюваних філіях і гуртках "Сільського Господаря" поставали правні поради, які допомагали населенню боротися проти зловживань воєнної адміністрації; радили, як добиватись відшкодування за воєнні реквізиції, за шкоди, заподіяні під час воєнних операцій, за допомоги родинам покликаних на війну, полагоджували вимогані формальності в тих стараннях і т. д.

Всі заходи української організації щодо відбудови краю були заздальгидь заплановані під керівництвом Євгена Олесницького, голови Т-ва "Сільський Господар". Для праці у відновлюваних громадських економічних організаціях і установах вдалося звільнити з війська деяких потрібних фахівців.

По смерті д-ра Євгена Олесницького головування в Т-ві перейшло на О.Т.Войнарівського, тоді також посла до австрійського парламенту. Та найбільше ознайомленим з планами відбудови краю і наміченою в них ролю Т-ва "Сільський Господар" був молодий інженер-агроном Юліян Павликовський (якийсь час особистий секретар покійного Олесницького). Звільнений від військової служби, добре підготований до праці студіями права, агрономії й економічної політики, Ю.Павликовський був спочатку помічником директора Т-ва, В.Струка, досвідченого агронома й організатора. Коли ж той перейшов на Закарпаття, вся організація праці в Т-ві та його політика в крайовій централі відбудови краю опинилася в руках молодого Ю.Павликовського. Але йому не довелося довго реалізувати намічені плани, сперті на сподівані субвенції крайової австрійської централі та уряду. У 1918 році виникли нові обставини, що викликали нові надії і нові труднощі. Програму відбудови треба було ґрунтовно міняти. Почалася визвольна війна, і для галицьких кооператорів виникла можливість використати досвід, методику й господарську співпрацю з розбудованою кооперативною організацією на центральних українських землях. У 1917 р., з вибухом революції в Росії, повертаються додому деякі провідні кооперативні й громадські діячі, що їх російська окупаційна влада вивезла як закладників з Галичини в 1915 р. – д-р С.Федак, М.Заячківський, д-р М.Коцюба й ін. Вони мали нагоду близько пригланутися до початків кооперативної організації на Наддніпрянщині, а дехто з них брав там і безпосередню участь у праці в кооперативних установах.

Вже на початку 1918 р., за порозумінням галицьких і наддніпрянських кооператорів, у Львові постала спілка для товарообміну Галичини й Наддніпрянщини. Вона мала закуповувати харчі для знищеної війною Галичини, а на Наддніпрянщину постачати такі товари, які ще можна було дістати в центральних державах – мануфактуру, с.-г. машини й знаряддя, дерево, нафту і ін. Ці посередницькі операції "Товарообміну" мали провадитися "рука-в-руку" з київським "Дніпросоюзом".

У 1919 р. в Станіславові "Дніпросоюз" заходився організувати свою філію. Для налагодження й об'єднання співпраці кооперативних організацій Галичини й Наддніпрянщини провідні їх діячі почали зустрічатись і обмінюватись проектами. На всеукраїнських кооперативних з'їздах у Києві бували представники від української кооперації Галичини. Вони брали участь у нарадах і комісіях

київського "Коопцентру" та інших кооперативних централей. На курсах кооперативних інструкторів у Києві були також молоді галичани. В кооперативних установах і підприємствах Наддніпрянщини працювали та набиралися досвіду деякі молоді представники Західньої України, які потрапили в російський полон з австрійської армії, а з вибухом революції з усіх сторін російської імперії поверталися в Україну. Бачили на Наддніпрянщині зблизка приклад кооперативної організації, її праці й ідейного спрямування учасники Української Галицької Армії, в часі визвольних змагань 1919-20-их років. З того прикладу вони скористалися при відбудові своєї вужчої батьківщини, повернувшись на її руїни.

* * *

Впродовж шести років (1914-1920) кілька разів перевалювалися через Галичину воєнні фронти. Велика частина її території була довготривалим побоевищем; вздовж і впоперек перерізували її стрілецькі рови позиційних боїв, а за ними широкі простори, в глибину запілля, були постоем для воєнних резервів, місцем воєнних складів та важкого, часто жорстокого, воєнного режиму.

Ще довго по війні важко було прочистити поля від дротяних засіків, позасипати рови, артилерійські й скорострільні бетонові гнізда, направити розбиті дороги, відновити зруйновану комунікацію. Значних воєнних знишень зазнали 233 тис. сільських господарств; втрат у зруйнованих будинках було пропорційно більше в Галичині, ніж навіть у Франції чи Бельгії, території яких також були місцем важких боїв.

За статистичними підрахунками ще австрійської централі для відбудови краю, тільки до кінця 1918 р. було в Галичині знищених війною 122.442 житлових і 233.377 господарських будинків, або 20% довоєнного стану. Одна п'ята населення опинилася без даху над головою; мешканці деяких зруйнованих околиць жили в землянках. За всі воєнні роки (1914-1921) було знищених близько 506 тис. житлових і господарських будинків у Галичині, а на інших західніх і північних українських землях під Польщею – 499 тис.³

В самій Галичині цілковито знищено 3617 шкіл, згоріло 246 церков, зруйнованих було 2/3 домівок читалень Т-ва "Просвіта", що під їх дахом постали й розвивали свою працю національно-культурні й громадсько-економічні організації – кооперативи, гуртки "Сільського Господаря" й ін. Ті ж читальні чи кооперативні будинки, що вціліли, були понижені зовні, без потрібного ремонту, зруйновані всередині, з поламаним устаткуванням, вибитими вікнами, подірванними багнетами портретами сподвижників українського національного життя (і над ними знущалися представники ворожих військових частин, що спіялились на довші постой в тих громадських будинках). Понищили вони й бібліотеки, протоколи, ділові рахункові книжки й документи.

Дуже приблизні порівняння переліку людности між 1910 і 1921 рр. показували в самій Галичині абсолютну втрату близько 1/2 мільйона людей, – впади на полях боїв, спочатку за чужу, потім за свою визвольну справу, померлих від пошестей, недоїдання, відсутности ліків тощо. Немає зібраної статистики розстріляних, повішених за вироком польових воєнних судів, частіше й без судів, свідоміших селян і робітників, громадських діячів, світських і духовних, за інкриміновані їм, ніколи не зроблені, вчинки проти тієї чи іншої воєнної сторони. Та й чи взагалі можна виявити в самих цифрах усі ті фізичні й моральні муки і знущання, що їх зазнало від війни населення Західньої України, – і те, що залишалося вдома, на своїй землі, і те, в чужих уніформах на фронтах, у полоні, в таборах заарештованих і виселенців (в сумній пам'яті австрійських таборів: Талергофі, Гмінді, Вольфсбергу й ін.).

Під час національно-визвольної війни міжнародній Червоний Хрест подав восени 1919 р. кількість українців у польських в'язницях і концентраційних таборах на 23.000. В часі польського терору, на початку окупації Галичини, пройшло через в'язниці й табори, в 1919-20 рр., близько 70.000 українців, багато цивільних, між ними старих і жінок.⁴ Тисячі з них ніколи не повернулися додому, померли від пошестей і знущань.

25.6.1919 р. Найвища Рада Мірової Конференції в Парижі дала дозвіл Польщі окупувати Галичину і уповноважила польський уряд завести в краю цивільну адміністрацію, доки справа політично-правної приналежності цієї частини Української Землі не буде остаточно вирішена окремою умовою, опертою на праві "самовизначення населення". Польща підписала тоді у Версалі умову з державами Антанти про національні меншини, якою зобов'язувалася забезпечити українському населенню рівність перед законом, право навчання рідною мовою в початкових школах та право українському населенню організувати й утримувати інші власні школи. Гарантувала дотримання цієї умови Ліга Націй. Постанови її ввійшли в окремі параграфи (108-109) Конституції польської держави; 26.9.1922 р. польський сойм формально ухвалив закон про автономію трьох галицьких воевідств та постанову про заснування українського університету. Однак, цей закон ніколи не ввійшов у життя; він був тільки маневром, щоб прискіпити остаточно вирішення політичної приналежності Галичини до Польщі.

14.3.1923 р. Рада Амбасадорів окремим міжнароднім актом визнала прилучення Галичини до Польщі.

Вже й раніше почалася прискорена й посилена польонізація адміністрації краю та найбільше загрозлива українському національному життю польонізація шкільництва. Визначав її спеціальний закон, так зв. *Lex Grabski*, прозваний так від імени професора Львівського університету, Станіслава Грабського, міністра освіти в роках 1923-1926, який за допомогою школи, парцеляції та інших засобів натиску на українську національність – пророкував ліквідацію української проблеми в межах польської держави впродовж 25 літ.

Другим болючим актом натиску польського уряду на українське населення стали закони від 1920 і 1925 рр. про земельну реформу й колонізацію здавна аграрно перенаселеної Галичини напливовим елементом польським, а також військову колонізацію північно-західніх українських земель.

Вже до 1-го січня 1923 р. розпарцельовано в Галичині близько 200.000 га землі між напливових польських колоністів; під військову колонізацію на Волині уряд передав 112.000 га, а на Поліссі 133.000 га, – разом на українських землях під Польщею ці заходи охопили вже тоді 445.000 га землі. Законно й беззаконно українське населення було майже виключене від участі в парцеляції. Таємний розпорядок визначав доступ малоземельного українського селянства до участі в земельній реформі найвище до 5%. Довоєнне українське парцеляційне Т-во "Земля" у Львові не дістало концесії на ведення парцеляції й мусіло ліквідуватися.⁵

До 1938 р. розпарцельовано на українських землях під Польщею близько 800.000 га землі, здебільшого між польськими колоністами. За 20 рр. польської окупації прибуло на західньо-українські землі до 300.000 осіб польської національності до сіл і 100.000 до міст.⁶

Організацію відбудови знищеної війною Галичини, започатковану за Австрії, з участю Т-ва "Сільський Господар", звів польський уряд до паперової акції. Польський селянин-політик, кількакратний прем'єр уряду, В. Вітос, покритив вивіз так потрібного для відбудови краю дерева за кордон. Цей хлопський прем'єр 27.1.1921 р. стверджував у своєму експозе в польському соймі: "Реституція всіх знищених будівель переходить нашу спроможність, як промислово, так і перевозову". В той час перевозовий залізничний парк був завантажений

вивозом дерева за кордон. А президент колишньої австрійської централі відбудови, поляк Л. Рачинський, вірно стверджував у 1925 р., що "Польща на початках свого існування мала спромогу раціонально виконувати діло відбудови, бо вона застала по Австрії головний апарат, готові склади, готові запаси, ще непогану валюту, але правління Польщі змарнувало те все..."⁷

Ні зараз по війні, ні за увесь час окупації західньо-українських земель уряд Польщі не виявив будь-яких заходів щодо економічної відбудови цієї території "другої чи третьої кляси" (так тоді звичайно визначали місце "східних кресів" у польській державі).

Економічна політика Польщі призначала ці землі на безвкладну експлуатацію й колонізацію.

4/5 населення Галичини вже до війни жило з дрібного хліборобства. На всі професійні групи українського населення поза хліборобством припадало 10-12%.

Можливості еміграції по війні дуже зменшили. Бо коли в роках 1910-1913 виїмигувало за океан – здебільшого з Галичини й Буковини – до США і Канади коло 800.000 осіб, то за роки 1919-1935 виїмигувало разом українців з Польщі, Румунії й Чехословаччини 172.000 осіб, в тому числі тільки 11.000 до США, 67.000 до Канади, 42.000 до Аргентини, 7.000 до Бразилії, 36.000 до Франції і 9.000 до інших країн.⁸

Велика була повоєнна матеріальна руїна Західньої України, зокрема Галичини, та ще загрозливіше було загальне пригноблення українського населення через невдачі наших Визвольних Змагань та нове підкорення. Без надії на будь-яку ініціативу збоку уряду й допомогу з державних бюджетів, треба було самим переможеним відбудувати рідні руїни. І, що найважливіше, доводилося шукати засобів, як повернути віру народу самого до себе, у свої власні сили, підняти його з близького до розпуки пригноблення. Треба було власними силами творити нові варстати праці для крайне перенаселеного села, для тієї молоді, що підросла, а ще скорше для тієї, яка поверталася з війни на згарища чи під рідні стріхи.

Треба було далі шукати способів як – без огляду на ще більше несприятливі політичні обставини, – здобувати українське місто, українські економічні й соціальні позиції в ньому. Бо ж саме нестача їх так дуже заважала на невдачі національно-визвольних змагань, а гіркий досвід переконливо виявив вагу тих позицій у відчуженому місті на українських землях.

Сама політична боротьба, продовжування її в дуже обмежених легальних формах і в посталій таємній революційній організації (Українській Військовій Організації) не могли мати успіху без організації громадсько-економічної самодопомоги. Без неї й політична боротьба могла переходити в акти розпуки, які давали б ворогам нагоду репресувати населення та далі його винищувати.

Хоч і які важкі були нові політичні й соціально-економічні обставини в Західній Україні, однак поширювані на її терені гасла більшовицької революції не мали відгуку серед населення. Воно, само під тиском національного гніту, було близьким і безпосереднім свідком терору й засобів, за допомогою яких російські більшовики заводили советський лад на центральних українських землях.

У складних політичних і соціально-економічних обставинах Західньої України по війні не лише здоровий інстинкт і збережені моральні сили народу підказували громадянству засіб масової організації кооперативної самодопомоги, але й свідомо оцінка реального становища спрямували народ на той шлях. Треба було негайно відновляти кооперативну організацію, що вже мала в Галичині значні успіхи в довоєнному періоді. До цього спонукали і досягнення економічної організації у різних західніх країнах, що їх бачили вояки-українці, побував-

ши там під час війни. Великий вплив на відновлення та розвиток західньо-української кооперативної організації між двома світовими війнами мав також приклад кооперативного руху на центральних українських землях в роки визвольної боротьби.

* * *

З останніх статистичних даних, зібраних перед 1-ою світовою війною Крайовим Союзом Ревізійним за 1912 р., виходило, що з Галичини було в ньому об'єднано 557 кооператив, в тому числі 339 кредитових, 41 споживча, 35 молочарських, 30 для збуту худоби, 1 для збіжжя, 4 дахівкарні, 3 млинарські і 104 мішані (тобто кредитово-споживчі, споживчо-молочарські, кредитово-виробничі, а також львівські "Базар", "Труд", "Доставка", видавнича спілка "Діло" й ін.).

На початку 1920 р. вся та кооперативна організація практично не існувала. Більшість споживчих кооператив, молочарські кооперативи та майже всі виробничі були цілковито знищені в останніх подіях визвольної війни. Знецінення грошей на довгий час позбавило найбільшу кількісно кредитову кооперацію будь-яких підстав для віднови її діяльності.

Директор Ревізійного Союзу Українських Кооператив, І. Филипович, згадуючи про ту руїну й початки її відбудови, розповідає про свої перші відвідини осередку буйного розвитку довоєнного кооперативного будівництва – міста Стрия: "...В Краєвім Молочарським Союзі находжу понижені акти й книги, все порозкидане в льокалі по долівках, багато з актів порозношувано по інших установах. Льокаль Союзу виглядає як стайня, бо його вживали в часі війни до всього. В інших кооперативних установах все поховане по приватних домах, або закопане. Тяжко віднайти бодай по одному членові управи або надзірної ради Стрийських кооператив, а якщо подибую когось, то він говорить з острахом і боїться прийти на нараду. Перебуваю там тиждень, стягнувши з трудом бодай по одному з управляючих органів усіх стрийських кооператив, але для більшої безпеки відбуваю наради з ними всіма кожного дня в іншій домівці, а тут під вікнами підглядають непевні люди. На нарадах уложено бодай спосіб зібрання й збереження актів і книг. Так воно було по всіх містах і... селах... Треба було починати все наново..."

/За рік перед тим, у травні 1919 р., поляки розстріляли без суду, на наказ коменданта малого військового відділу, провідного кооперативного діяча Стрийщини, композитора о. Остапа Нижанківського з товаришами/.

Рада Крайового Союзу Ревізійного була здекомплетована так, що всі, навіть найважливіші, справи вирішував Виділ. До нього належали приявні тоді у Львові: Юліян Січинський, заступник президента (президент д-р Кость Левицький був закордоном), д-р Лесь Кульчицький, д-р Володимир Охримович, директор Любомир Рожанський, д-р Альфред Говинович, д-р Степан Федак та відпоручники централі – Сільвестер Герасимович, від Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок, і директор Микола Заячківський, від Народньої Торгівлі.

Керував канцелярією Ревізійного Союзу Омелян Саєвич, але він постійно працював у Кредитовому Союзі, де був також членом дирекції, а справи відновлення діяльності в Ревізійному Союзі передав своєму заступникові, І. Филиповичеві. Правні наради Виділу Союзу розпочались від 28 травня 1920 р. Почали з'являтися деякі давніші працівники Союзу, повертаючися з війни. Перший повоєнний апарат відновленого Ревізійного Союзу складався з директора І. Филиповича, ревізорів І. Стернюка, Василя Ольховського, Антона Гаврилка та

возного В. Хом'яка. Заступник директора та перші три ревізори почали збирати матеріали для правного відновлення довоєнних кооператив, виїздили в різні місцевості. А. Гаврилко перший почав писати статті на кооперативні теми в українській пресі. Але нестача грошей на саму оплату виїздів та відсутність дозволу на працю з боку нової влади гальмували ці заходи.

Справа активізувалась після ухвали кооперативного закону в 1-ому соймі Польщі, 29 жовтня 1920 р. Той перший кооперативний закон був досить ліберальний. Він вірно формулював означення кооперації, гарантував основні демократичні принципи, вільне й відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, нескладний спосіб заснування й реєстрації кооператив. (З днем зголошення до реєстрації в окружному суді новозаснована кооператива вже могла починати свою господарську діяльність). Силою того закону при Міністерстві Скарбу постала Державна Кооперативна Рада, що складалася з членів, вибраних Міністром Скарбу з-поміж кандидатів, поданих ревізійними Союзами й хліборобськими палатами, та з делегатів семи міністерств. Але закон гарантував більшість 2/3 представникам кооперативних ревізійних Союзів. Рада надавала союзам право ревізувати кооперативи, стежити за веденням кооперативної статистики, наглядати над кооперативами, які не були об'єднані в ревізійних союзах. Вплив на ухвалу й ліберальність того першого кооперативного закону в польській державі мав тогочасний міністер, потім президент Польщі (1922-1926) Станіслав Войцеховскі, сам ідейний кооператор, який впродовж багатьох років змагався за права польського кооперативного руху в російській займанщині.

Значні труднощі для українського кооперативного руху чинила місцева польська адміністрація; вони посилювались до кінця 20-их років, аж нарешті перший кооперативний закон було замінено у 1934 р. новим важким законом.

З появою першого кооперативного закону в Польщі представники українських центральних громадських організацій на нарадах у листопаді й грудні 1920 р. вирішили використати всі можливості, що їх той закон давав, для відбудови української кооперативної організації. На нарадах була обрана Комісія для складення організаційного плану. До неї ввійшли: д-р Степан Баран від Головного Відділу "Просвіти", Юліян Павликовський від "Сільського Господаря", Іван Филипович від Крайового Союзу Ревізійного і Денис Коренець – від Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок. Комісія скликала 10 грудня 1920 р. поширену громадську нараду. Вирішено розпочати організацію кооператив на всіх українських землях під окупацією Польщі, згідно з вимогами нового кооперативного закону, та намічено такі головні напрямні: 1. Заснувати в кожному селі універсальну господарсько-споживчу кооперативу; 2. Комісія має виробити статут такої універсальної кооперативи, який дав би їй можливість розвивати всебічну господарську й культурну діяльність; 3. Доручено Крайовому Союзові Ревізійному почати негайний перегляд становища довоєнних кооператив та використовувати виїзди для закладення нових кооператив; давні статuti замінювати новими.

Але Крайовий Союз Ревізійний, у винаймаючому тісному приміщенні в будинку "Крайового Т-ва Кредитового", при Домініканській ч.11, не мав ще тоді ні людей, ні матеріальних засобів для широкої організаційної праці в краю. Тим часом по українських повітах, у містечках і в селах місцеві громадські діячі самі почали активізуватись після невдачі визвольних змагань. Свіжу громадську енергію вони почали спрямовувати на відбудову внутрішнього національного життя.

Використовуючи новий кооперативний закон, місцеві провідні інтелігенти, свідомі селяни, міщани й робітники відновляли давні й закладали нові кооперативи різного роду. Цю місцеву ініціативу треба було скоро підхопити, координувати й розвивати.

В поширеній Центральній Організаційній Комісії у Львові один з її членів, Директор Крайового Союзу Госп.-Торг. Спілок, Сильвестр Герасимович, на нараді 27.12.1920 р. запропонував створити Крайовий Комітет Організації Кооператив, складений з представників головних українських центральних установ. Потреба такого загального керівного органу була очевидна, тим більше, що різні центральні організації претендували тоді на головне союзне об'єднання відновленого кооперативного руху. Накреслений універсальний характер місцевих кооператив вимагав узгіднених дій, а не будь-якого зайвого суперництва.

На поширених зборах 4 січня 1921 р. дійшло до погодженої постанови всіх централь і утворення спільного Крайового Комітету Організації Кооператив з делегованих представників: "Просвіти", "Сільського Господаря", Крайового Союзу Ревізійного, Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок, Крайового Союзу для Хову й Збуту Худоби, Крайового Молочарського Союзу.

Для координації всіх заходів на периферії поставали Повітові Комітети Організації Кооператив, використовуючи підстави довоєнної організації громадського життя українців у Галичині – повітові філії "Просвіти", філії "Сільського Господаря" та тісно з ними пов'язану довоєнну кооперативну організацію. Ще до війни це були три основні види загальної спільної громадської акції. Вони здебільшого навіть містились під одним дахом "Просвіти"; часто ті самі люди були в проводі усіх трьох видів спільних національно-громадських стримлів.

Обрана "Комісія П'яти" в Крайовому Комітеті Організації Кооператив (ККОК) мала виготувати докладний плян загальної дії. До цієї комісії належали: Юліан Павликовський, Степан Баран, Альфред Говимович і Микола Заячківський. Головним автором і референтом програми був наймолодший віком у комісії Ю. Павликовський, який, крім власних ідей і набутого досвіду в практичній роботі планування повоєнної відбудови в т-ві "Сільський Господар", використав також думки сл. п. Є. Олесницького. Однак, доводилося реально оцінювати нові обставини, відмінні від тих, що за них накреслював пляни Є. Олесницький. Також Ю. Павликовський уважно стежив за розвитком кооперативного будівництва на центральних українських землях. Крім публікованих відомостей він мав ще й близького інформатора-дорадника, очевидця й співучасника кооперативної праці на Наддніпрянщині, М. Заячківського (тоді начального директора "Народньої Торгівлі").

Програма ККОК накреслювала: 1. відбудову існуючих правно довоєнних кооператив і організацію нових універсальних спілок та об'єднання їх у повітові і крайові союзні надбудови. 2. Здійснення громадсько-господарських і культурних завдань, які зазначено в статутах таких товариств: Крайового Союзу Ревізійного, "Сільського Господаря" і Т-ва "Просвіти".

Виконним органом акції став Крайовий Союз Ревізійний. Інші центральні допомагали йому в організаційній праці матеріальними засобами та людьми.

Утворення ККОК і одноціле охоплення ним організаційної акції в Галичині за допомогою повітових комітетів надало розбудові кооперативної організації необхідної пляновості, знешкоджувало значною мірою суперництво централь і місцевих організаційних починів, розбудило в народі масовий рух "об'єднання власних сил – для добра і краси!"

Ревізійний Союз стежив за полагодженням правних вимог закону. Організацію в краю провадили місцеві громадські керівники, які формували стихійне прагнення народу рятуватися в біді самопомогою, шукали в кооперативній організації бодай часткового здійснення несповнених надій на відродження

власного державного життя та виправлення тих соціальних хиб, що виявилися під час визвольної боротьби.

Мотиви ідейного порядку – вимога зміцнення внутрішнього громадського життя, – та економічна доцільність підказували й основний тип універсальних споживчо-господарських кооперативів з різними відділами: закупу й збуту, ошадностей і позик, переробу с.-г. продуктів, виробництва будівельних матеріалів, організації засобів культурного підвищення побуту тощо. Такий спосіб кооперативної організації на місцях вважали спочатку за доцільний тому, щоб не роздрібнювати матеріальних і людських сил у невеликих місцевостях, де було мало кооператорів. У розладнаних війною господарських стосунках не раз доводилося, для вигоди членів, вести й дефіцитні операції, витрату на які покривали операції інших, прибутковіших відділів. Універсальні кооперативи виключали зайве суперництво різних видів кооператив у малих місцевостях. Прибутки одного відділу доводилося вкладати в розбудову інших відділів, і так охоплювати одним керівництвом та об'єднаними засобами всі господарські справи й потреби членів.

Крайовий Союз Ревізійний – виконний орган плянів і директив ККОК – мав 9-10 червня 1921 р. Перший Крайовий З'їзд Українських Кооператорів у Львові, на якому були подані до відому головні напрямні відбудови кооперативної організації. Одночасно на перших по війні загальних зборах Крайового Союзу Ревізійного було обране його нове керівництво.

І. Филипович згадує, що на тих зборах головний реферат виголосив доктор С. Баран, подавши плян відбудови кооперативної організації так, як його намітила "Комісія П'яти" в ККОК. Завданням нової кооп. організації було "стримління власними силами, без чужого диктату творити нові економічні вартості, потрібні для життя нашого народу"... Для цього треба було з'єднати кооперативні стримління в ККОК. Будова кооперативної організації спиратиметься на однотипових господарсько-споживчих кооперативах у кожному селі, на об'єднанні тих кооператив у повітові чи районні союзи та на утворенні централі кооперативних союзів. Організацію й пропаганду цього пляну мав провадити Рев. Союз, але видавання господарсько-кооперативного часопису залишалося при товаристві "Сільський Господар". Після розбудови кооперативної мережі товариства "Просвіта" й "Сільський Господар" мали зліквідувати свою економічну діяльність і обмежитися, перше Т-во – до поширення просвіти й популяризації знання між народом, друге – до заступництва й оборони станових селянських інтересів. Доручалося на майбутнє не відновляти "кружків консументів" (які виникли в деяких околицях у війну), читальняних кас, шпихлірів, крамниць та гуртків ("кружків") "Сільського Господаря", зате всюди, де можливо – перетворювати згадані організації на кооперативи, за зразковим статутом Ревізійного Союзу. Довоєнні райфайзенські каси, що перебували під патронатом Крайового Виділу, треба було переводити в члени українського Рев. Союзу, бо, говорив доповідач, – "мусимо зберегти повну незалежність у нашій кооперативній організації, яка має об'єднувати всі українські кооперативи".

До нового керівництва Рев. Союзу доповідач поставив такі вимоги: 1. Щоб Крайовий Союз Ревізійний поживав кооперативну пропаганду всюди, де лише можливо. 2. Щоб восени того року влаштував новий курс для вишколу кооператорів-організаторів. 3. Щоб тоді ж скликав у важливіших центрах на провінції наради місцевих кооператив для створення повітових чи районних союзів та приготував для них зразковий статут. 4. Щоб до року скликати крайовий з'їзд українських кооператорів для вирішення кардинальних справ, пов'язаних із кооперацією. Загальні збори одноголосно схвалили всі ці домагання й передали їх до виконання новій Раді.

Але на тих перших заг. зборах Рев. Союзу, – згадує І. Филипович, – було

тільки 5 відпоручників довоєнних фахових кооперативних союзів, 33 делегатів союзних к-в і 6 гостей – членів кооператив. "Настрій був мінорний, ще був видний брак довіря у власні сили, а головування в Раді Союзу не хотів ніхто зі старших громадян прийняти. Нарешті прийняв той обов'язок хворий тогочасний директор Крайового Союзу Кредитового, Антін Гладшовський, а його заступником обрали "з молодих" Юліяна Павликовського, який фактично й керував цією верховною установою кооперативної організації в Західній Україні. Наступного року, після смерті голови Ради, Ю. Павликовський був обраний головою Ради Крайового Союзу Ревізійного і працював на тому пості аж до 1944 р.

Союз мав законне право ревізій спочатку на 6 місяців, пізніше на три роки, а потім це право було визнане за ним на необмежений час.

Від 1922 р. фактично перестав існувати ККОК, бо Ревізійний Союз, розвиваючи свою діяльність, перебрав на себе всі функції тієї організаційної та ідейно-провідної кооперативної установи.

Від другої половини 1921 р. розпочалася жвава пропаганда творення кооператив. Старі кооперативи всякого виду обертались на господарсько-споживчі; на такі статuti переходили й деякі кредитові, бо цілковитий розлад грошової системи не дозволяв їм відновлювати своєї ощадно-позичкової діяльності.

Нові кооперативи поставали масово і з такою швидкістю, що, – як потім згадував І.Филипович – апарат Ревізійного Союзу не був у стані оформлювати їх та перевіряти їхнє становище перед прийняттям у члени. Щоб не виникали нежиттєздатні кооперативи, Ревізійний Союз стримував висилання статутів організаційним осередкам аж до одержання від них інформації про зібрані основні фонди та бодай приблизний фаховий вишкіл осіб, намічених до складу кооперативного правління.

Вже в половині 1922 р. деякі осередки домагались заснування в них Повітових Союзів Кооператив (ПСК). Ревізійний Союз виробив для таких союзів зразковий статут. До кінця 1922 р. Повітові Союзи виникли в Заболотіві, Станіславіві, Стрию, Дрогобичі, Рудках, Сокалі, Жовкві. В 1923 р. зорганізувалися ПСК у Копичинцях, Чорткові, Коломиї; в 1924 р. – в Городенці, Рогатині, Калущі, Борщеві, Підгайцях, Тернополі, Зборові, Скалаті. На півн. – західніх землях постали тоді ж ПСК у Острозі, Крем'янци, Дубні, Ковлі. Перші три роки були найбагатшими щодо кількості нових к-в, але поспішне і слабо підготоване заснування мало й небажані наслідки. Декілька заснованих у тих роках союзів, без відповідної підготовки та підтримки, скоро підупали. По такому досвіді в наступних роках організація повітових осередків провадилася повільніше, але певніше.

У деяких повітах Комітети Організації Кооператив почали вести господарську діяльність і перетворювалися в Повітові Союзи; траплялося, що Повітові Союзи розвивались на базі якоїсь сильнішої місцевої кооперативи; у деяких осередках ролю повітових об'єднань виконували складниці "Народньої Торгівлі".

З початком 1923 р. новопосталі ПСК почали домагатись заснування центральної крайової гуртівні. З-поміж довоєнних централей "Народня Торгівля" була найміцнішою. Вона і вклала в ті перші роки чимало енергії та фондів в організаційну працю в Галичині: обстежувала становище мережі довоєнних кооператив, засновувала нові господарсько-споживчі кооперативи, підготовляла ґрунт для творення деяких ПСК (у повітах Броди, Борщів, Золочів, Самбір, Снятин, Турка, Мостиска, Сянок, Луцьк, Володимир на Волині й ін.).

Тому якоюсь мірою слушними були її претензії стати центральною торговельною організацією – Крайовим Союзом Повітових Союзів. Але на перешкоді стояла організаційна побудова самої "Н.Т.", бо вона об'єднувала й фізичні особи, і не хотіла їх позбутися, та вагалася перебудувати свою первісну статуту

структуру. До того ж, її виключно споживчо-торговельна діяльність не була зручна для об'єднання переважно сільської кооперації з універсальними завданнями всебічної організації господарських потреб села. Здійснення таких завдань плянував ще перед війною "Сільський Господар" за допомогою близьких йому кооперативних централей – Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок, Союзу для Хову й Збуту Худоби у Львові та Крайового Молочарського Союзу у Стрию.

У 1924-26 рр. здійснилася реорганізація довоєнних централей кооперативних союзів, відбулося розмежування їхньої діяльності, а також координація їхньої співпраці.

2. "При кооперативній співпраці... знову вояки нації"

Велику допомогу в відбудові західньо-української кооперативної організації подали учасники тільки не відгомонілих визвольних змагань. Для них ККОК влаштував перший одномісячний кооперативний курс у Львові. "В противенстві до настрою на загальних зборах Крайового Союзу Ревізійного, дня 10 червня 1921 р., настрої на Першому Кооперативному Курсі був бадьорий..." – стверджував один з його організаторів, дир. І. Филипович.

Курс почався 5 травня 1921 р., в одній із клас Головної Української Гімназії в Народньому Домі, під керівництвом Дениса Коренця, дир. Торговельної Школи Т-ва "Просвіта" і протекторатом господаря приміщення Іллі Кокорудза, тодішнього директора гімназії.

Матеріальну допомогу на влаштування курсу подав Український Горожанський Комітет під головуванням д-ра Степана Федака. На заклик ККОК через союзні кооперативи й культурно-освітні та господарські т-ва (його повітові філії) прибули на курс 90 осіб. Це були молоді люди, які повернулися з війни; з них одна третина мала університетську освіту, інші середню освіту, деякі мали закінчені крайові чи закордонні торговельні студії, з відбутою практикою в наших або чужих економічних установах.¹⁰

Курс тривав до 5 червня. Випускники повернулись у свої повіти і поживили практичну працю на місцях. Деякі з-поміж них скоро стали провідниками відновленого кооперативного руху в повітах. Вони допомагали, в свою чергу, влаштовувати кооперативні курси в повітах, і так за цією системою провадилася праця у всій Галичині.

Різними шляхами повертались молоді учасники визвольної боротьби додому: одні із здемобілізованих військових частин, інші з таборів полонених, ще інші – з Чехо-Словащини, Італії, Австрії, Німеччини, – де опинилися під час війни чи зараз по війні. Дехто з них устиг там здобути вищу університетську чи іншу фахову освіту. Ті, котрі не мали ще закінчених студій, не могли їх продовжувати в рідному краю, бо нова влада цілковито спольщила університет у Львові, скасувала довоєнні українські катедри й доцентури, а розпорядком від 14.8.1919 р. дозволяла на впис до університету тільки тим, які служили в польській армії. Організовані й утримувані приватно, коштами українського громадянства, українські таємні високі школи (університет і політехніку) переслідувала поліція.

Нострифікація закордонних дипломів у Польщі спочатку була заборонена і потім довго дуже утруднена. Державна служба для української молоді була майже недоступною, у деяких ділянках взагалі закритою.

З досвіду двох світових воєн знаємо, якою складною соціальною проблемою була справа пристосування демобілізованої молоді до нормального життя й праці. Важко справлялися з тією проблемою навіть державні нації – переможці, що ж казати про тих, які поверталися з війни до рідного краю, окупованого ворогом?

Більшість української молоді – переважно з незакінченою вищою чи середньою освітою, – це сини малоземельних селян і робітників, сільської інтелігенції та дрібних урядовців. Вже й до війни доводилося їм за дуже важких матеріальних обставин здобувати освіту. Шість років війни (4 світової й 2 національно-визвольної) фізично й морально їх загартували, але багатьом надірвали здоров'я; найважче ж було гоїти "горе переможених". Побувавши під час війни в чужих багатих країнах, спостерігаючи життя економічно розвинених, заможних суспільств, наша молодь чимало навчилася з тих прикладів життя. Повернувшись з війни, вона порівнювала побачене з життям свого знедоленого народу та дошукувалась причин національних невдач. Молоді ідеалісти, хоч і з свіжими ранами на душі й тілі, все ж зберегли свої духові сили. Вони самі взялися й підняли інших, молодших і старших, на нове діло.

Згадуючи¹¹ про ті часи й обставини, один з молодих тоді учасників змагань вірно передає тогочасні настрої. Тоді "по містах і селах піднялися до мирного змагання люди, які в дні визвольної боротьби вели за собою сотні й курені, співали про "Червону калину" й козацьку славу, і вірили... безмежно вірили в перемогу справедливості. З ними разом нога-в-ногу ставали в одну лаву батьки й діти села, бо хотіли України великої, багатой і щасливої..."

Спочатку траплялися невдачі, та не було б і тих пізніших успіхів, коли б молоді сподвижники західньо-українського кооперативного руху не мали попереднього бойового гарту та в своєму ентузіязмі у дрібних кооперативних крамницях, касах, молочарнях не бачили вищої мети.

Поникли їхні бойові прапори, – вони почали гуртуватися біля нового, піднесеного кооперативного стягу, бо й на ньому написані ті самі високі ідеали – воля й справедливість, – за які вони воювали. Їх захопила нова мета – бути корисними при відбудові руїн, – б у т и з н о в у в о я к а м и н а ц і ї... Пристаючи до кооперативного руху, вони вважали його продовженням визвольної боротьби, і вони "хотіли ці другі змагання виграти".

В тогочасних організаційних успіхах західньо-українського кооперативного руху значну роль відіграв дух воєнного побратимства. За дрібну й просту кооперативну працю часто бралися ті, імена яких були широко відомі з визвольної війни, знали їх колишні вояки-побратими по краю, з'єднувало їх спільне перебуте й нові надії в спільній службі народові. Громадянство шанувало їхні попередні заслуги, цінило добрий новий приклад вірності справі та мало довір'я до їхнього проводу й співпраці. Воєнне побратимство полегшувало співпрацю й добровільну громадську самодисципліну, необхідну в розвитку кооперативного будівництва.

Приєднання до кооперативного руху поворотців з війни мало велике моральне й практичне значення для них самих, а кооперативна організація мала велику допомогу від тих молодих сил, сповнених енергії й ентузіязму; вони надали кооперації розмаху і наклали той особливий відпечаток, що їх мав західньо-український кооперативний рух між двома світовими війнами.

Ще одно: до війни молоді люди на селі чи в містечках, які не закінчили середніх або вищих шкіл, звичайно не були суспільно-корисним елементом. Зде-клясовані, вони часто втрачали власну життєву рівновагу, потрапляли в конфлікти з громадянством, скочувалися до краю власної неволі, або ж, наперекір власному громадському й національному середовищу, сходили на негативні й шкідливі позиції.

Західньо-український кооперативний рух між двома світовими війнами зумів зберегти й корисно спрямувати всю цю численну молодь, яка не з власної вини не змогла закінчити чи мусіла перервати своє навчання. Приєднана до кооперації, надхненна її ідеалами й добрим прикладом корисної праці для народу, молодь включається в цей рух. З неї постали цінні кадри сільської й міської фахової інтелігенції, практичної й ідейно-відданої громадській економічній організації, яка дала їм змогу віднайти в ній і власну мету життя, і підставу особистого забезпечення та пошану в громадянстві.

І, разом з тим, кооперативний рух дав змогу виявити природні, вроджені здібності та здорову амбіцію тим багатьом своїм співучасникам і співробітникам, які без формальної вищої освіти розвивали в кооперації своє знання, у практичній громадсько-економічній співпраці підвищували чесно заслужений соціальний статус та доходили до провідних становищ у кооперативних установах.

До Першої світової війни провідні громадські й кооперативні діячі в Галичині не були фаховими господарниками. Тоді працювали священики, вчителі, правники, подекуди виховані ними в "Просвітах" свідомі селяни, міщани й робітники, які засновували й самі безплатно вели дрібні кооперативні каси, крамнички, молочарні. У крайових центрах першими працівниками також були здебільшого не фахівці – громадські діячі й організатори з духовного призначення, вільних професій, які тільки у вільних від професійної праці годинах служили справі. Вони з труднощами добирали й приєднували до праці в кооперації молодих людей "без кредиту" чи студентів, яким не вистачало засобів для закінчення коштовних студій. Деякі з них працювали в кооперації переходно, щоб лише заробити на навчання. З-поміж них тільки одиниці захоплювалися справді кооперацією, поглиблювали своє знання в практичній роботі; з них виходили рідкісні тоді фахові кооператори. До війни таких було лише декілька в головних кооперативних установах – сірих, непомітних серед інших інтелігентських кол, людей "без декрету", винагороджуваних так, що їм заледве вистачало на скромний прожиток. У кооперативній роботі вони мусіли бути всім, все мусіли виконувати в закутках невибагливих канцелярійок, працювати при столику в тісному магазині, об'їздити край; самі плянували роботу й самі її виконували, часто від початку до кінця. У їхній дрібній початковій роботі помітна відданість і завзяття, але вони ще не мали широких і глибоких поглядів на вагу кооперації, як засобу відродження й суспільно-господарського визволення народу власними силами.

На Наддніпрянщині, хоча може й серед більших політичних перешкод (а може саме тому), від 1905 р. збільшувалися лави інтелігентних кооперативних діячів. Багато з них добровільно відмовлялися від досить доступної в ті часи кар'єри державних урядовців, прибуткових вільних посад і, разом з працівниками самоуправної організації земств – агрономами, статистиками, – ставали до праці в кооперації. Між ними чимало суспільних діячів-ідеалістів шукали в кооперації незалежної діяльності, щоб у ній на практиці перевіряти нові суспільні теорії. Деякі з-поміж них зуміли практично підійти до популярних тоді соціально-крайніх, непідхожих українській суспільній структурі доктрин і, замість розгублюватися в їх суперечностях з життям народу, намагалися конкретно реалізувати суспільно-господарську форму, що її аналогії сягали корінням у народні традиції, яка найкраще відповідала актуальним потребам.

У пам'ятні 1917-20 роки багато кооперативних діячів стали в перші лави національної революції й державного будівництва. Це був цінний приклад для молодих галичан. Ті з них, які побували в західних країнах під час війни чи потім на студіях, також підвищували зацікавлення економічними справами, як власне, так і всього суспільства.

Повернувшись додому, збагачені знанням, практичним і недавнім історичним досвідом, вони надають нового стилю громадській роботі. В біді, позбавлені доступу до вигідних державних посад, молоді "реальні ідеалісти" не вагаються прикладати до дрібної праці свою високу освіту, набуту в закордонних університетах: вони працюють без вигід і спочатку без відповідної винагороди, за прилавками кооперативних крамниць, молочарень, нових народних банків. У дрібній роботі, повній перешкод, вони вчилися на помилках організовувати підприємства й установи, поширювати їх, налагоджувати кращу діяльність.

Розвиток українського модерного кооперативного руху збагачував і допомагав наздоганяти запізнений соціальний процес народу. В Західній Україні між двома світовими війнами кооператори утворювали новий активний суспільний прошарок фахових господарників, промоторів українського національного життя та його розвитку. Вони створили "новий кооперативний період" в історії Західної України, позначений не лише економічним зрушенням, а й поживавленням загально-національним розвитком, спрямованим на самопоміччю й самооборону.¹²

3. "В кооперативних установах нарід виховується на господаря своєї землі"

Першому десятиліттю кооперативного будівництва в Західній Україні між двома світовими війнами притаманне швидке виникнення місцевих кооперативів і розвиток їх організації. Початки вимагали багато зусиль для організації кооперативної мережі та її налагодження. Добре було, що розбудова виходила переважно з низів, від бувалого в світі "середнього покоління", – свідомих селян, робітників та місцевої інтелігенції по повітах. Це мало пізніше добрі наслідки й давало міць кооперативній організації.

Кожне село, кожна місцевість мала амбіцію створити і в себе кооперативу – крамницю, касу, молочарню. Нарід захопився завданням "творити історію" з малих діл своєї щоденної праці, об'єднаної в солідарній громадсько-економічній організації, яка мала підсилити його змагання за право бути господарем на власній землі.

Пришвидчена організація місцевих кооперативів не пішла по лінії, накресленій Крайовим Комітетом Організації Кооперативів (ККОК); не виникали і перші універсальні товариства. Щоб їх організувати й вести, треба було довшого часу для підготовки та краще вишколення людей. Найбільше й найскоріше поставали господарсько-споживчі кооперативні крамниці, згодом названі кооперативами для загального заступу й збуту. Їх найлегше було тоді закладати і в них відчувалася найбільша потреба. Бо в перші повоєнні роки відбудови населення дошкульно відчувало товарову лихву, розпановану під час війни "чорну торгівлю", яка, разом з грошевою інфляцією, довго перешкождала нормалізації здавна примітивних посередницьких стосунків на ринках західно-українських міст і містечок. Доки налагодилися нові господарські зв'язки в нових політичних межах і переставилася на мирні потреби слабо розвинена промисловість новоутвореної держави, – всі гостро відчували відсутність товарів, навіть найпершої потреби.

В обставинах ринкового хаосу ще важче було незорганізованому дрібному сільському продуцентів протиставитися лихві при збуті своєї продукції, хоча потреба на с-г продукти в перші повоєнні роки була велика, а на європейських ринках були добрі ціни.

По активності збуту найскорше по війні почалася в Галичині відбудова кооперативного молочарства. Спочатку рідше виникали окремі молочарські спілки, натомість утворювались молочарські відділи при сільських загально-закупних і збутових кооперативах.

Найпізніше змогла розпочати свою відбудову найміцніша до війни кредитова кооперація.

Тільки в 1924 р. припинилася в Польщі інфляція; законне устійнення знеціненої польської марки (у відношенні 1.800.000 марок до 1 золотого) нарешті устabilізувало валюту.¹²

Відтоді починають відновлювати діяльність давні кредитові установи і виникають нові. Але ще довгий час нелегко було перемагати психологічну настанову, витворену за інфляції, й приєднувати членів до кредитових кооперативів, переконувати людей, щоб вони співпрацювали із своїми касами, довіряли їм свої ошадності, грошові розрахунки тощо.

Торговельні кооперативи, гостро відчуючи нестачу оборотових фондів, не мали відповідної допомоги від слабої кредитової кооперації, тому часто вдавались до приватних кредиторів і платили великі, не обмежувані загальними зборами, відсотки.

До 1925 р. зміцніла мережа низових кооперативів надбудовою повітових об'єднань – кооперативів другого шабля; централія вивершилась чотирма фаховими союзними організаціями третього шабля.

Як тільки виникали в якомусь районі повітові союзи, там відразу спадали ціни на товари першої потреби на 10-20%.

На базі довоєнної Крайової Спілки для Господарства й Торгівлі, Синдикату т-ва "Сільський Господар" постав у 1924 р. Центральний Союз Повітових Союзів – "Центросоюз", верховна організація загально-закупної і збутової кооперації.

Двоступневу організацію молочарської кооперації вивершив відновлений і реорганізований у 1929 р. довоєнний Крайовий Молочарський Союз, із своїм давнім осідком у Стрию, прийнявши нову, таку потім популярну, скорочену назву "М а с л о с о ю з".

Крайовий Союз Кредитовий, відомий відтоді як "Ц е н т р о б а н к", після внутрішньої реорганізації, став верховним об'єднанням двоступневої організації кредитової кооперації: сільських кредитових кооперативів райфаїзненського типу та міських Українбанків (обох кооперативів першого шабля). Рівночасно Центробанкові припала роля центральної каси всієї західно-української кооперації.

Н а р о д н і й Т о р г і в л і, яка заходила збільшувати кількість своїх крамниць і складів, доручено також завдання бути головною гуртівнею й організаційним центром новозасновуваних міських споживчих кооперативів та (на підставі умови про розмежування діяльності й співпрацю з Центросоюзом – постачати із своїх складів повітовим осередкам сільської закупно-збутової кооперації деякі споживчі товари, у яких спеціалізувалась Народня Торгівля (зокрема колоніальні). Народня Торгівля мала налагодити давні зв'язки з їх виробниками і великими гуртівнями.

Розвиток західно-української кооперації в першому десятиріччі показують такі дані:

Загальний ріст кооператив у роках 1921-1930

Роди кооператив	1921	1925	1926	1927	1928	1929	1930
1. К-ви для загального заупу і збуту	—	724	1125	1488	1795	2078	2276
2. Мішані сільські к-ви для заг. заупу й збуту, з молочарськими відділами	—	107	188	287	301	281	236
3. Самостійні молочарські к-ви районного типу	—	—	—	—	9	43	68
4. Кредитові коопер-ви	—	122	105	113	153	231	321
5. Міські стоживчі т-ва (без крамниць Н.Т.)	—	26	28	42	54	54	136
6. Різні	—	29	32	46	50	55	64
7. Повітові союзи	—	27	28	35	36	39	41
8. Фахові централь	—	4	4	4	4	4	4
Загальна кількість усіх кооператив	579 ¹³	1029	1510	2015	2393	2798	3146

Майже всі вони були розміщені в 55-ох повітах Галичини. У 24 повітах північно-західніх земель (Зах. Волині, Холмщини, Півн.-зах. Полісся) заснування кооператив відбувалося повільніше. В кінці 1930 р. там було 325 к-в для загального заупу й збуту і 25 кредитових.

У 1921 р. 571 кооператива, що належали до Крайового Союзу Ревізійного, об'єднували 169.000 членів; у 1930 р. 2898 кооператив, що подали статистичні звіти, нараховували 369.000 членів. В усіх кооперативах кількість членів переступила 400 тисяч.

Фонди всіх видів і обороти торговельних кооператив

У роках	Кількість к-в, які подали статистичні звіти	Їхні уділи	Запасні фонди	Балансові надвишки	Чужі капітали	Балансова сума в мільйонах зл.	Торги	
							Число охоплених стат. торг. к-в	Сума в млн. зл.
							т	и
							с	я
							ч	з
							л	о
							т	и
							х	х
1925	936	1060.8	1156.6	460.03	6539.4	9	786	22
1926	1400	1717.5	1948.8	910.7	10487.8	15	1302	48
1927	1867	2656.4	3340.5	1457.5	17356.1	24	1746	91
1928	2160	3664.0	5362.1	1809.1	24539.8	35	2036	117
1929	2596	5136.9	7586.8	1802.7	33304.5	48	2371	159
1930	2898	6199.4	9542.5	1304.5	36921.4	53	2597	148 ¹⁴

Річний оборот кредитових кооператив досягнув у 1930 р. 28.510.000 зл. в тому числі на Центробанк припадало 4.375.000 зл.

Ріст кредитових кооператив¹⁵

	У роках	1925	1930
1. Усіх кредитових кооператив		113	322
2. Кількість обстежених статистично		75	289
3. Статистично обстежені об'єднували членів		40.173	92.082
4. Їхня балансова сума становила (в злотих)		3.175.182	17.051.540
5. Власні фонди:		(в з л о т и х)	
а) на уділах		371.018	2.458.477
б) на зап. фондах		363.106	1.999.779
6. На вкладах ощадностей вони мали		1.502.463	9.411.249
7. Стан виданих позик		1.516.507	13.399.477
8. Вартість їхнього нерухомого майна була		1.050.740	2.611.647
9. Показали балансові надвишки		40.476	164.374
10. Втрати		4.124	53.979

Відсоткове відношення головних балансових складників до всієї балансової суми кредитових к-в було таке:

	1925	1930
Власні капітали	23,1	24,8
Вклади ощадностей	47,3	52,4
Видані позики	47,7	74,6
Нерухоме майно	33,1	14,5

У 1912 р. на 557 охоплених статистикою кооператив, об'єднаних у Крайовому Союзі Ревізійному, було 391 кредитових, або 70,2%. Питома вага кредитової кооперації в першому десятиріччі по війні (1925-30) в західньо-українській кооперативній організації відійшла на дальній плян і позиція її була майже незмінна.

У 1925 р. кредитові кооперативи становили 11,1% загалу союзних кооператив, а в 1930 р. 10,1%; члени кредитових кооператив у 1925 р. становили 25,4%, у 1930 р. — 25,0%; баланс кредитових кооператив у 1925 р. становив 35,3%, а в 1930 р. 33,2% балансу всієї об'єднаної західньо-української кооперації.¹⁶

Після підготовчого періоду початкової організації та стабілізації валюти й виходу з ринкового хаосу, відбудована західньо-українська кооперація від 1924 р. жвавіше розвиває свою господарську діяльність. Наступні 5 років — це період доброї господарської кон'юнктури в Європі й у світі, і в самій Польщі; це роки "радісної творчості", а одночасно — період посилення заходів уряду, скерованих на підсилення розвитку молодого народнього господарства.

Українська кооперація, міцна своєю масовістю, ентузіазмом, громадською настановою виборних керівних органів, скоро встигла виявити деякі господарські успіхи. Платних працівників, та й то лише частково, було ще тоді в кооперативах мало.¹⁷ Як організація самопомогі, що виникла з реальних потреб життя і на ґрунті особливих соціальних і національних стосунків, українська кооперація була ідейно міцною в своїх громадських підставах. Якщо згодом ворожі чинники закидали їй "політику", то це була політика, яку розуміли та доцінювали самі широкі маси народу, бо вона стосувалася справ їхнього щоденного життя й праці, — вона виникла з журби за долю нових поколінь.

Були в першій стадії розвитку західно-української кооперації світлі сторінки, але не обійшлося й без затінених.

Малі сільські кооперативи не могли провадити великих операцій та універсального, хоч би й повільного, охоплення господарських справ громади. Вони в загальному обмежувалися до дрібної торгівлі предметами найпершої необхідності в домашньому господарстві, закупували товари, де було можна, не оминали кредиту. Повітові союзи, з малими оборотними засобами від малих об'єднаних кооператив, не могли достатньо мірою постачати їм потрібний крам. Нестача досвіду в торговельних операціях викликала на місцях і в союзних об'єднаннях імпровізацію. "Торгували", хто як умів, як кому підказував його практичний зміст; вчилися на помилках, які, бувало, дорого коштували. Боргів не уникали і в низових кооперативах, і в союзах. Не маючи достатнього уділового капіталу, повітові союзи часто позичали гроші на закупи в нечленів і платили дуже високі відсотки, брали на кредит товари, і так важкою ціною роздобути кредити – не раз заморожували у нехідких на селі товарах.

У низових кооперативах щодалі частіше траплялися свідомі й несвідомі "манки" – товарні й касові нестачі, спричинювані невишколеними або й несовісними продавцями та подекуди навіть членами управ. Часто нові кооперативи мали патріотичних керівників і членство, але без належних знань про основи кооперативної господарки. В період доброї господарської кон'юнктури навіть і провідні члени управ не звертали достатньої уваги на відомі декому з них принципи й попередній господарський досвід споживчої кооперації (на її добрі роцдельські традиції, досвід райфайзенського руху, кредитові методи народніх банків, практику данської сільсько-господарської кооперації і т.д.).

Усвідомлення ваги дотримання тих, випробуваних на практиці, принципів кооперативного господарювання було ще слабе, а в роки доброї кон'юнктури не було й особливо бажання звертати на них увагу, навіть у тих, хто особливо за те відповідав. Добрі ціни на с-г продукти, швидкі обороти товарами немов прикривали недостатність ідейно-кооперативної та ґрунтовної фахово-господарської підготовки членства, керівників і працівників кооператив. Тільки щира відданість справі та чесність піонерів відбудови, тогочасних ентузіастів західно-українського кооперативного руху, втримували рівновагу й активізували його економічний розвиток, без огляду на оті "первородні гріхи", відомі в кооперації. Однак, цього не було досить перед наближенням економічної кризи всесвітнього засягу, яка докотилася й до західно-українського краю під кінець повоенного десятиліття та (одночасно з іншими труднощами, про які далше буде мова) несла велику загрозу ще незміцній українській кооперативній організації. На щастя, крім ідейно-громадського духу, що в основах злотовував західно-українську кооперацію, – сама її організаційна структура встигла вже завершитися в струнку й раціонально пов'язану побудову.

Ми згадували, що Крайовий Комітет Організації Кооператив, який заініціював повоенну відбудову західно-української кооперації, незабаром передав координацію руху в Галичині довоєнній інституції, Крайовому Союзові Ревізійному (КСР). Завдяки щасливому доборові провідників, зростав і авторитет цієї контрольної інституції, що, уповноважена урядом, мала провадити законні ревізії кооператив. Ревізійний Союз став верховною ідейно-організаційною установою західно-українського кооперативного руху, його найвищою репрезентацією й обороною. Щорічні збори цієї верховної установи, на які з'їздилися делегати від усіх об'єднаних кооператив, усіх шаблів і видів, були свого роду парламентом кооперативної демократії, маніфестацією її добровільної самодисципліни.

На зборах того "кооперативного парламенту" відбувався перегляд сил, становища і розвиткових тенденцій руху, накреслювались загальні пляни дальшої об'єднаної праці.

Для обговорення важливих актуальних справ кооперативної організації, координування праці й співпраці окремих видів та їхніх централей, правної самооборони, для вивчення думки самих низів кооперативної організації Ревізійний Союз скликав Кооперативні з'їзди.

У 1921-1929 рр. відбулося шість таких з'їздів: перші три в загальних організаційних справах, інші в справі будівництва трьох видів та їхніх централей – Центросоюзу, Маслосоюзу й Центробанку.

Особливо важливе значення в справі підготування нашої кооперації до важких років мав шостий Кооперативний з'їзд у листопаді 1929 р. Його скликали не лише під впливом подувів економічної кризи: саме тоді відбувались нагінки польської адміністрації та шовіністичних кол польського громадянства проти всього організованого українського національного життя, в тому числі і проти західно-української кооперації. Не тільки економічне зростання української кооперації (зрештою, тоді ще не особливо значне) стривожило шовіністичні кола польського громадянства й державну адміністрацію, яка була під їхнім впливом на західно-українських землях.

Ту тривогу викликало святкування українським громадянством десятої річниці відновлення української державности на землях західних областей України в пам'ятний день 1 листопада 1918 р. Відтоді, від листопада 1928 р., у Польщі продовжувалися в різних формах ворожі виступи проти українських організацій, які завершилися поліційно-військовою "паціфікацією" в Галичині, восени 1930 року.

Польська, особливо місцева, преса мобілізувала неприхильні настрої проти української кооперації хибними інформаціями, нібито українська кооперація діставала великі фонди з-за кордону, що вона, замість господарської, займається політично-революційною діяльністю. Все це було зроблене з метою підняти польські дрібно-міщанські елементи, шовіністичні групи студентства та вулицю на погроми українських установ і кооперативних підприємств у Львові (ті погроми вже почалися) та, одночасно, викликати репресії уряду й спричинити обмеження діяльності або й закриття наших кооперативних централей. Найбільша нагінка й погроми були скеровані проти крамниць і фірмових авт "Маслосоюзу", які, буцім то, замість масла, сиру мали возити бомби, рушниці, навіть скорострілі..

6-ий Кооперативний з'їзд накреслив заходи самооборони супроти тих провокацій та нападів. Підтвердивши систему проведеної до того часу організації західно-української кооперації та схваливши довір'я до її проводу, з'їзд закликав об'єднане в кооперації членство до вірности та зміцнення лав. З'їзд прийняв важливі постанови, які мали покласти край господарській імпровізації в праці окремих видів кооператив і їхніх союзних об'єднань, розглянув недоліки практично-економічного та ідейно-кооперативного порядку та намітив, крім самооборонних і санаційних заходів, позитивні пляни праці централей і всієї кооперативної мережі, щоб протиставитися загрозливій економічній кризі. Постанови 6-го Кооперативного з'їзду та ще докладніші пляни й постанови 7-го Кооперативного з'їзду, скликаного 29.6.1932 р., вироблені вже на підставі досвіду перших важких років, – допомогли західно-українській кооперації перетримати й перемогти люту негоду та важку її пробу. (Про 7-й з'їзд докладніше мова далі).

Ставши перед великими завданнями і відповідальністю, Крайовий Ревізійний Союз також підготувався впродовж 1928 р. до внутрішньої перебудови, яку в наступному році схвалили загальні збори. Союз перейменували на Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК). Замість одночленної дирекції, призначуваної Радою Союзу, РСУК почала керувати 3-членна дирекція, обираєна загальними зборами і колегіально відповідальна перед ними за доручені справи.

Через п'ять років про ту підготовку РСУК назустріч подіям та виконання ним завдань Центрального Об'єднання західньо-української кооперації писав довголітній голова його Ради, Ю.Павликовський:¹⁸ "РСУК, як еманация кооперативизму головно хліборобського середовища, оформив ідеологію українського кооперативного руху під Польщею і, зреформувавши внутрішню свою працю (поділ аґенд між радою і дирекцією, як громадсько-відповідальні тіла, поділ праці організаційної, пропагандивної і ревізійної, правної охорони і адміністраційної – поділ ревізії по видам, веденої спеціалістами і т.п.), успішно проводить великій спільноті українського кооперативного руху, дбаючи про його матеріальні і духові потреби... та захищаючи його перед зовнішніми бурунами і внутрішніми недотягненнями чи ошибками, признаваний усіми, що добровільно в нім згуртувалися, єдиним центром єдиної української кооперації..."

В організації союзного будівництва західньо-української кооперації в роках 1921-1929 помітне деяке наслідування прикладу кооперативного будівництва на центральних землях України 1917-20-их років. Західньо-українські кооперативні діячі постійно вважали, що їм припав обов'язок продовжувати традиції й змагання вільної української кооперації тих років.¹⁹

4. Центральна установа загального об'єднання західньо-української кооперації – Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК)

Провідна роля РСУК, як верховної установи, зростала під впливом внутрішніх потреб розвитку західньо-української кооперативної організації та внаслідок зовнішнього тиску – економічної кризи й посилюваних утисків української кооперації з боку політичної влади.

Все це вимагало згуртування кооперативного руху в єдиній організації, під єдиним ідейним керівництвом. Авторитет РСУК, як головної організаційної й ідейно-провідної установи, особливо зріс у 1930-1935 роках. Заслугою його проводу було те, що нарід не занепав духом, його кооперативна організація зберегла рівновагу та ще й посилила свою активність, перемігши важкі роки.

Спонукувані подіями, зусилля провідного центру української кооперації на початку 30-их років спрямовувались на зміцнення її моральних і матеріальних сил, і мало коли було виразнішим значення тієї важливої синтези в кооперативній русі (так часто занедбуваної й недооцінюваної за щоденною працею).

Організація праці й виконні компетенції в РСУК, після перебудови її в 1929 р., статутowo були поділені між Радою і Дирекцією. Найвищим органом РСУК, як організаційно-ідейного об'єднання всієї західньо-української кооперації, стали щорічні Загальні Збори РСУК.²⁰ Вони вибирали Раду й Дирекцію об'єднання.

Рада уособнювала моральний авторитет, переданий їй Загальними Зборами об'єднаної кооперації. Рада між щорічними зборами пильнувала за виконанням постанов Загальних Зборів та була дорадчим органом Дирекції. Рада РСУК виступала від імені об'єднаної кооперації в заходах перед урядом, приймала поревізійні відомості; від неї надходили поревізійні доручення до різних клітин кооперативної організації. З новим законом і зміною статуту РСУК, ці останні компетенції Ради та вимагані законом засвідчення про діяльність новозаснованих кооператив перейшли до уповноважень і обов'язків Дирекції.

Після зміни статуту РСУК у 1936 р., згідно з вимогами нового кооперативного закону від 1934 р., крім обраних Загальними Зборами членів Ради, до

неї входив ще й делегат Львівської Хліборобської Палати (у 1936 р. першим був український член Палати, Мирон Луцький) та делегат т-ва "Сільський Господар" (до Другої світової війни постійний делегат до Ради РСУК від "Сільського Господаря" – інж. Ю. Мудрак). У свою чергу, голова Ради РСУК входив, як делегат української кооперації, до Державної Кооперативної Ради.

Постійним виконним органом Ради, її лучником з Дирекцією та в багатьох справах безпосереднім співучасником у її праці була Президія Ради. До неї належали: голова Ради, два заступники, секретар та скарбник.

Іван Філіпович

До компетенції Президії Ради РСУК належали такі справи: схвалювання правильників діловодства для дирекції та службової прагматики для працівників Союзу, підтвердження пропозицій Дирекції на приймання постійних працівників РСУК, вирішення приналежності союзних кооператив до відповідних кооперативних фахових союзних об'єднань, визначення щорічної висоти вписового для членів-кооператив, скликання кооперативних з'їздів та конференцій, приймання до відому ревізійних звітів з діяльності фахових централей на підставі внесень Дирекції, полагоджування непорозумінь між союзними кооператорами чи їхніми органами. Всі важливі рішення в РСУК робили спільно Президія з Дирекцією.

Індивідуальність довгорічного голови Ради, Ю. Павликовського, заважала на тому, що співпраця Ради з Дирекцією була не лише формальна, обмежена до морального авторитету, – вона мала постійний, діловий характер і в організаційних справах, і в питаннях економічної політики об'єднаної кооперативної організації та в її ідейно-громадських спрямуваннях.

Вся внутрішня виконна праця РСУК розподілялась на Відділи і спеціальні при них установи та реферати.

Три головні Відділи очолювали члени Дирекції, відповідальні колегіально за цілість справ.

І. Фінансово-адміністративний Відділ охоплював справи внутрішнього господарювання виконної установи РСУК, виконання її бюджету і пов'язаних з тим загально-персональних справ. Відділ завідував приміщенням РСУК та обладнанням канцелярій; до нього належало також видавництво друків і ділових книг для кооператив, адміністрація й експедиція кооперативної преси і літератури. При цьому Відділі була й бібліотека Союзу.

Керував Відділом Іван Філіпович, найстарший за стажем член Дирекції, колишній заступник директора канцелярії Виділу Крайового Союзу Ревізійного, а від 1922 р. – єдиний директор до реформи Союзу в 1929 р.

Це був скромний, зжитий з установою, дбайливий її господар, який вийшов з кол тих перших кооператорів, що ще перед 1-ою світовою війною працювали в кооперації з покликання.

І. Філіпович народився 19.1.1879 року в Демичі-Заболотіві, в родині дрібного урядовця; вчився в гімназії в Коломиї, закінчив її в Перемишлі. По однорічній військовій службі почав у 1902-03 році практику в "Покутськiм Союзі в Коломиї". У 1907-08 р. закінчив однорічний курс Торговельної Академії у Відні, у 1910 р. був прийнятий на працю ревізора в Крайовому Союзі Ревізійному у Львові (тоді було три ревізори).

Покликаний на війну в 1914 р., у 1917 р. був звільнений для відбудови краю. На початку відновлення західньо-української кооперації вклав чимало

ініціативи й жертвенно відданої праці. Особливою його заслугою було відновлення довоєнних кооперативів, а згодом він багато зробив у налаштанні одностайного діловодства в кооперативах.

Помер І.Филипович під час Другої світової війни, 28.3.1943 р. Його заступником був Роман Левицький.

II. Ревізійний Відділ відповідав за періодичну перевірку діяльності об'єднаних кооперативів усіх шаблів, як того вимагав кооперативний закон (бодай раз на два роки) і постанови Державної Кооперативної Ради, а перш за все так, як цього вимагали загальні напрямні українського кооперативного руху та резолюції, щорічно схвалювані на Загальних Зборах РСУК. Окрема інструкція Кооперативної Ради (проголошена 20.7.1935 р.) дозволяла також Ревізійним Союзам доручати своїм ревізорам організаційно-інструкторську діяльність; українські ревізори, фактично, робили це й раніше, підучуючи інструкторів повітових осередків, беручи активну участь у їхніх інструкторських колегіях, у кооперативних "анкетах", в організаційних колегіях районів, у організації й проведенні кооперативних курсів і т.д.

Початковий склад кількох старших, ще довоєнних ревізорів, чи так зв. ревізорів-відпоручників, доповнювався молодшими силами (переважно у віці 25-35 літ), з теоретичною економічною освітою, практикою в кооперативній праці та бездоганим минулим. Нових ревізорів приймала Рада РСУК на пропозицію Дирекції. До 1934 р. іменування Радою було остаточне; від 1934 р. новий кооперативний закон вимагав ще й підтвердження Державної Кооперативної Ради при Міністерстві фінансів, після досить важкого іспиту, утрудненого ще й неприхильною настановою поляків до українських кандидатів. Пізніше від кандидатів вимагали вищої освіти. Найрадше приймали абсолювентів Української Господарської Академії в Подєбрадах, Високої Торговельної Школи у Празі, абсолювентів віденської Високої Школи для Світової Торгівлі, випускників однорічного Курсу для абітурієнтів середніх шкіл при Торговельній Школі т-ва "Рідна Школа" та абсолювентів факультетів права й філософії, які часто однорічним торговельним курсом доповнювали свої студії. Вимагалось від кандидатів також практики в низових кооперативах та інструкторської практики в повітових осередках. Часто на працю ревізорів РСУК переводили кращих інструкторів повітових чи окружних союзів.

Спочатку ревізори перевіряли діяльність всіх видів кооперативів району. У зв'язку з розвитком кооперації, були утворені спеціалізовані групи ревізорів для окремих видів кооперативів, під проводом старших досвідчених "інспекторів". За дотриманням засад кооперативної праці в терені пильнували "шефи районів" з ревізорами-помічниками. Вони доглядали над тим, щоб діяльність кооперативів була економічно доцільна й здорова, згідна з законом, статутом і кооперативною ідеологією, щоб точно велися діло- й книговедення; звертали увагу на дотримання кооперативної вірності, взаємної співпраці низових кооперативів і їхніх союзних надбудов та окремих видів кооперативів, на організацію й приєднання членів, виконання обов'язків завідуючих органів кооперативів, щоб працівники в кооперативах мали "запис на полюбовний суд", щоб майно кооперативів відповідно забезпечувалося від нещасливих випадків і т.д.

Звичайні обов'язки українського ревізора були поширені ще й громадськими завданнями і відповідальністю за свою працю не тільки перед службовим зверхником, перед законом, але й перед скооперованим громадянством, яке цінило доброго й прихильного порадника, ревізора-громадянина (але також реагувало жваво на невідповідну поведінку скаргами до Дирекції чи й критикою на загальних зборах РСУК). Роз'їзди і взагалі праця ревізорів по селах і містечках була нелегкою. Часто доводилось обходити район і пішки, спати в неопалених приміщеннях; багато ревізорів хворіло від неправильного харчування. З по-

дякою годиться тут згадати про допомогу й гостинність сільської інтелігенції – українських родин священиків, учителів і ін., які полегшували ревізорам побут. Чимало часу й здоров'я доводилося українським кооперативним ревізорам витратити на боротьбу з перешкодами збоку польської поліції й представників місцевої адміністрації, зазнати при тому переслідування, зневаг, арештів, навіть фізичних насильств, напр., в період ганебної пам'яті "пацифікації".

Перевіривши діяльність кооперативів, ревізор був зобов'язаний перед її Управою й Надзірною Радою обговорити добрі дії та недотягнення тієї кооперативи, а по закінченні праці в районі – складав звіт із своїми заввагами в Округному чи Повітовому Союзі кооперативів та обговорював справи на інструкторській Колегії району. Повертаючись щомісячно до РСУК, після 3-тижневої праці в районі, ревізор звітував керівникові Ревізійного Відділу, передавав йому (а також для інформації й іншим Відділам) відомості про загальні стосун-

Микола Капуста

ки, про недоліки в районі та виготовляв поревізійні доручення перевіренним кооперативам. У них визначав час, до якого мають бути виправлені знайдені недоліки. За терміновим повідомленням РСУК (через свій фаховий Союз) над виконанням кооперативною доручень слідкував відповідний ревізор. На Колегіях ревізорів, під головуванням керівника Відділу, обговорювались висліди ревізій. Брало в них участь також інші члени Дирекції, або їхні заступники та референти. Учасники ревізорських колегій дискутували над зібраними звітами про діяльність кооперативів, обговорювали методи дальшої праці. На таких колегіях були також доповіді інформаційно-організаційного, економічного й кооперативно-ідеологічного змісту. Їх читали самі члени колегії, або директори чи співробітники інших Відділів.

У 1938 р. в Ревізійному Відділі було 53 співробітники, у тому числі 50 ревізорів.²¹ У 1943 р. кількість ревізорів зросла до 73-ох.

Керував Відділом у 1929-1944 рр. директор Микола Капуста (його заступником був І.Грбар, потім Т.Мисак).

Сл. п. дир. М. Капуста народився 18.12.1883 р. в селянській родині, в Залужу, Збаразького повіту. Закінчивши середню освіту в Тернополі, відбув однорічну військову службу і в 1908 р. доповнив свою освіту однорічним курсом при Торговельній Академії у Відні. Працю в кооперації розпочав 1909 р. під керівництвом о. Т. Цегельського (пароха Струсова, засновника позичкових товариств на Теробовельщині та кооперативної каси повітового типу в центрі району). В 1910-1914 рр. М. Капуста працював у "Руській Касі" в Рогатині, був там рівночасно членом управи Повітової Господарсько-Торговельної Спілки й Спілки для Хову й Збуту Худоби (останню організував і був головним директором лікар А. Терлецький). Працював М. Капуста в Комітеті будови дому приватної української гімназії та набирался досвіду в громадській праці на Рогатинщині та в сумежних повітах під керівництвом таких досвідчених діячів, як о. Степан Городецький, директор гімназії Михайло Галушинський, о. Андрій Пеленський, о. Лев Залужний, о. Еміль Ваньо та ін., – вони піднесли культурно й економічно околицю та виховали чимало організаторів, громадських діячів і кооператорів з селян.

Покликаний на війну запасним старшиною, М. Капуста був відразу ж важко поранений і втратив око. Однак, у 1918 р. він став у лави Української Галицької Армії, перебув з нею увесь славний і кривавий шлях визвольних змагань, вирятувався з більшовицького табору смерті в Кожухові, під Москвою, і вже на початку 1921 р. став працювати ревізором у Крайовому Союзі Ревізійному у Львові. Після перебудови був обраний членом дирекції РСУК і призначений керівником Ревізійного Відділу, що його зразково вів до виходу на скитання влітку 1944 р. В період першої окупації Галичини більшовиками зазнав ув'язнення в 1940-42 рр.; удруге був поранений (в ногу) під час бомбардування Львова в травні 1944 р.

Близький свідок кооперативної праці М. Капусти, дир. "Маслосоюзу" інж. А. Палій писав у посмертній згадці:²² "Пригадуємо собі його з засідань Ради Президії РСУК у Львові, де він реферував ревізійні звіти, завжди серйозний, але бадьорий і життєрадісний... Кожне слово його було добре продумане, а цифри непомильні. То було ходяче сумління й дуже шановані його внески помагали при еventуальній санації недомогань..."

М. Капуста активно працював і в інших центральних українських громадських організаціях, зокрема в т-вах "Просвіта", "Рідна Школа", в Господарській Раді Виділу НТШ, в "Молодій Громаді", у т-ві "Допомога Українським Інвалідам", в кооп. в-ві "Червона Калина", в спортовому т-ві "Україна". Всюди цинили його допомогу там, де треба було наводити лад в господарстві, у фінансах громадських установ.

Самотній, він на еміграції зріднився з тими, – як писав до нас, – "що творять добре діло": при Відділі НТШ в Сарсель під Парижем (в осередку праці над "Енциклопедією Українознавства") М. Капуста був фінансовим дорадником і недовго перед смертю, що сталася 2 листопада 1960 р., також директором канцелярії. Там і похований, побіч перших редакторів Енциклопедії, сл. п. проф. Зенона Кузеля та проф. Миколи Глобенка.

3. Організаційний Відділ. Перші два Відділи продовжували розвивати й виконувати первісні функції виконного органу РСУК. В Організаційнім Відділі зосередилися новіші завдання й справи, перебрані від Крайового Комітету Організації Кооператив. Від 1920 р. діяльність Відділу постійно поширювалася на шораз новіші ділянки західньо-українського кооперативного руху. Відділ охоплював координацію співпраці окремих видів кооперації, загальне плянування дальшого її розвитку, правну охорону, матеріальне й ідеологічне зміцнення, збільшення кількості членів, підвищення фахового знання й кооперативної свідомості як членів, так і працівників та керівників органів кооператив та ін. Керував Відділом директор Остяп Луцький.

(У щорічних звітах РСУК перегляд праці цього Відділу стояв на першому місці, а його керівника визнавали начальним директором усієї даної верхньої установи західньо-українського кооперативного руху).

Референтами організаційних справ окремих видів кооперації при Організаційному Відділі і, рівночасно, зв'язковими від Ревізійного Відділу були його інспектори:

1. Референтуру сектору загально-закупної та збутової кооперації в Організаційному Відділі довго вів інспектор І. Грабар, одночасно і заступник директора Ревізійного, а потім Організаційного Відділу. У воєнні роки 1941-1944 він був директором Організаційного Відділу (на його місце референтом загально-закупного й збутового сектору став О. Кіцера).

2. Референтами Кредитового сектору були: І. Ольховий, потім Ю. Павлюк († 1943 р.) і останнім В. Дуткевич.

3. Референтом Молочарської кооперації був інж. О. Зибенко († 1960 р. в Австралії).

4. Довголітнім референтом міської споживчої кооперації був інспектор Д. Квасниця († 1949 р. в Мюнхені).

5. Референтами виробничих кооператив були: д-р З. Петрів, а потім інж. Р. Раковський.

6. Окрема референтура при Орг. Відділі РСУК утримувала зв'язок з організаційними відділами при фахових центрах і окружних осередках (інспектори Г. Пилип'юк, Д. Кульчицький, В. Кубаевич).

7. Референтуру кооперативної пропаганди очолював в Орг. Відділі посол Зинівий Пеленський – перед тим редактор "Господарсько-Кооперативного Часопису". Студіював у Швейцарії, а потім в Експортній Академії у Відні, звідки повернувся не лише з знаннями, а й з умінням особливо привітно поводитися з людьми, набувати друзів, налаштовувати зв'язки ділових взаємин. Тому він часто полагоджував зовнішні справи. Дуже багато допоміг при організації будівельної кооперативи "Власна хата", що збудувала у Львові 20-будинковий бльок, переважно для службовців українських установ. Під час Другої світової війни, як комісар Рільного Банку в Любліні, З. Пеленський багато допоміг українським втікачам з-під більшовицької окупації. У 1941 р., після втечі більшовиків, повернувся у Львів, де й був директором "Рільного банку" аж до передчасної смерті у 1943 р.

У референтурі кооперативної пропаганди працювала Ірена Гладка, – зв'язкова з Українською Кооперативною Гільдією – секцією при Союзі Українок; вона була організаторкою й референткою кооперативних пропагандисток і освідомної кооперативної акції серед українського жіноцтва.

8. Референтуру кооперативних курсів вів до 1939 р. д-р К. Коберський (його асистенткою була Є. Вербицька).

9. 1938 р. при РСУК заснували 3-річний Кооперативний Ліцей – школу для виховання кооперативних працівників вищих кваліфікацій. Організатором і директором школи та, одночасно, референтом програм навчання кооперативної в інших школах був д-р І. Витанович (під час війни – головний референт вишколу кооперативних працівників при РСУК).

10. До Орг. Відділу належали редакції кооперативної преси: "Господарсько-Кооперативного Часопису" (ГКЧ), "Кооперативної Республіки", "Кооперативної Родини" й окремих неперіодичних видань.²³

11. Секретаріят Орг. Відділу вела від 1936 р. д-р О. Степанів-Дашкевича, вона була й референткою кооперативного здоров'я.

12. В схему Орг. Відділу входило Бюро Кооперативної Статистики (у звітах РСУК називане звичайно "Відділом"), яке від 1930 р. розвинулося під керівництвом А. Жука (з 6-ма помічниками); з розгортанням кооперативної праці що далі то більше організаційне значення мала кооперативна статистика.

Багатогранну працю Статистичного Бюро визначали також і вимоги закону, державних і громадсько-правних органів – Кооперативної Ради, воєвідських урядів, Хліборобських і Торговельно-Промислових Палат. Вони вимагали річних і кварталних звітів та додаткових інформацій про стан і діяльність кооператив, об'єднаних у РСУК, – про наслідки ревізій та інші статистичні дані.

Матеріали мусіли бути подані в такій формі, як того вимагали офіційні чинники; їх подавали за адміністративним порядком (за повітами й воєвідствами) та за офіційною типологією (класифікацією) кооператив. Така форма не завжди відповідала бажанню керівництва української кооперації служити виключно власним організаційним справам.

Для власного вжитку Статистика РСУК інакше групувала статистичні дані (за поділом на організаційні сектори й об'єднання), порядкувала на базі власної районізації української кооперативної мережі. Для дирекції РСУК, для

органів українських кооперативних фахових централей, їхніх окружних осередків та власних кооперативних видавництв статистика РСУК доповнювала звичайні підсумки балансів кооператив додатковими даними, щоб виявити повнішу картину руху всієї кооперативної організації. Дані про досягнення і недоліки порівнювали з попередніми періодами, порівнювали окремі округи, типи кооператив, – ділянки їхньої діяльності, рух членів, їх соціальний склад, поступ у кооперуванні місцевостей, їх населення та інше.

Кооперативна статистика також збирала для кооперативних провідів і аналізувала відомості в районах української кооперативної організації про економічні можливості, господарські й культурні потреби населення тощо, – необхідні для дальшого планування й розвитку.

Організаційний Відділ утримував зв'язок з цілістю об'єднаної кооперативної організації, її окремими секторами й районами за допомогою організаційних відділів фахових централей і окружних осередків. Відділ опікувався ними, інструктував їх і завжди мав від них інформації з місць про становище, недоліки чи перешкоди в праці.

Перед 2-ю світовою війною, в 1939 р., працювали в західно-українській кооперації під опікою Організаційного Відділу РСУК організаційні відділи 4-ох централей і 72 організаційні відділи окружних осередків (ОСК і ПСК та більших Українбанків), у яких разом працювало 214 кооперативних організаторів-інструкторів.

Крім Інструкторських Колегій – нарад працівників окружних організаційних осередків та допомоги збоку ревізорів і їхніх періодичних колегій, Орг. Відділ РСУК мав важливу допомогу в новій інституції – в окружних Організаційних Колегіях, які від половини 30-их років набирали більшої ваги й організаційного значення. У тих окружних організаційних колегіях-нарадах, здебільшого в присутності інспектора, або іншого делегата РСУК, брали участь представники усіх видів кооперації в окрузі, разом з делегатами "Сільського Господаря", "Просвіти", "Рідної Школи" й ін. громадських установ, з якими кооперативні організації в окрузі співпрацювали. На нарадах координувалася й перевірялася співпраця між різними видами самої кооперативної організації, їхня співпраця з іншими громадськими організаціями, визначались напрямні праці, відбувався огляд економічного становища й можливостей розбудови округи, її економічного й культурного поступу і т. д.

Такі колегії спочатку почали працювати в найліпше налагоджених округах. Впродовж 1935 р. відбулося їх 11, у р. 1936 – 25, у 1938 – 38. Вони відбувалися дедалі частіше, принаймні раз на рік або й кілька разів, – для загальних і особливих потреб округи.

Як згадує один з їх організаторів,²⁴ це були начебто окружні соймки, на яких обмірковували господарсько-кооперативні, освітні та шкільні справи. Всі ці товариства взаємно собі допомагали й доповнювали свою діяльність.

ІV. Правний Відділ виник з початкової правової референтури, поруч трьох головних Відділів РСУК, як окремий ІУ-ий сектор праці РСУК. Його завдання й праця були далеко складніші в українській кооперації, ніж це було в політично-правних обставинах інших національних кооперативних організацій. Відділ підготовляв матеріяли і подавав свою думку законодавчим органам про правові потреби кооперативної організації та її праці для імовірних доповнень чи поправок існуючого кооперативного та ін. законів, а також пояснював їх кооперативним організаціям в інструкціях верховним органам і в кооперативній пресі. Крім того, Правний Відділ РСУК мусів, перш за все, підготовляти й вести нелегку правну оборону української кооперації від неприхильної їй чужої влади та усувати перешкоди збоку її адміністраційно-політичного апарату. Цей Відділ РСУК обслуговував усі сектори й шаблі кооперативної організа-

ції, даючи в загальних, а часто і в індивідуальних випадках письмові й усні пояснення, поради, відповіді – в кооперативній пресі (в окремому відділі ГКЧ "Правне Положення"), в "Календарці Українського Кооператора" і в окремих публікаціях та інструкціях кооперативам. Відділ приготував зразки прохань, внесень, подань, відкликів, спротивів, скарг до місцевої влади, до судів та до Адміністраційного Трибуналу, меморіяли до воєвідської адміністрації і до міністерств у справах, що стосувались кооперації. Судові й адміністраційні органи чинили щораз більші труднощі українській кооперації при реєстрації нових кооператив, часом вимагали припинення діяльності давно існуючих (і часто не через невиконання вимог загостреного кооперативного закону від 1934 р., чи молочарського від 1935 р., які постановами примусової районізації обмежували свободу організаційної розбудови української кооперації).

Михайло Корчинський

Польські службовці часто прискіпувались за дрібні хиби чи помилки в книго- й діловеденні кооператив, ставили під сумнів правдивість даних про обороти, належність чи своєчасність виконання фінансових вplat, відмовляли кооперативам законного права на податкові пільги. Представники адміністраційної влади чинили перешкоди кооперативним збірницям дрібної ощадности, утруднювали чи й забороняли кооперативам культурно-освітню діяльність, дозволена законом і обов'язкову в основах кооперативної ідеології.

Тому Правний Відділ пильнував, щоб кооперативи вчасно мали докладні пояснення законів та адміністраційних вимог, щоб керівні органи кооператив мали дані для опору незаконним вимогам влади.

Відділ підготовляв матеріяли для правних оборонців, які захищали українські кооперативи в польських судах і управах.

Вищі державні органи й суди, на підставі правних відкликів і скарг кооператив, часто уневажнювали незаконні присуди й розпорядки місцевої влади. Але такі процеси дуже утруднювали працю кооператив. Траплялось, і то часто, що місцева влада не особливо рахувалася з постановами своїх вищих органів і закону. Змагання з такими зовнішніми перешкодами послаблювали боротьбу української кооперації з внутрішніми хибами, такими як, напр., "мараманк", (несовісність деяких продавців), що негативно впливала на розвиток кооперації.

Заслугою Правного Відділу було, між ін., те, що в 1930-их роках ота "мара" поволі почала зникати з кооперативного життя. За вказівками Правного Відділу кооперативи стали енергійніше передавати спрочинників свідомих зловживань звичайним судам. Для полагоди менших провин чи несвідомо спричиненої шкоди Правний Відділ вдавався до успішного засобу – популярних у західно-українській кооперації "полюбовних судів".²⁵

Керував Правним Відділом РСУК загальношанований у кооперативних колах юрист Михайло Корчинський.

Сл. п. М. Корчинський народився 27.3.1885 р. в родині сільського священика в Залучі, на лівому березі Збруча. Середню освіту одержав у Приворотті й Кам'янці на Поділлі. Студії права почав у Києві, закінчив у Петербурзі, де й почав свою адвокатську практику і громадську діяльність.

Національно свідомо українська інтелігенція в північній столиці імперії гуртувалася в Т-ві Українських Поступовців (ТУП), що мало свою центральну

громаду в Києві та близько 60 громад по Україні і в більших центрах Росії. Роля ТУП-у була особливо важлива в Петербурзі, де жила велика громада українців, які працювали на державних посадах, в наукових установах, у вільних професіях; чимало молоді їхало туди з України вчитися у вищих школах. Товариство гуртувало їх для громадської праці в ім'я розвитку української культури, оборони національної справи; приєднувало прихильність передовіших кол російського громадянства та утримувало зв'язки з подібними організаціями інших неросійських народів імперії.

Перед революцією в Петербурзі існували дві громади ТУП-у – старша й молодша. Головою молодшої був М. Корчинський. Коли на початку революції 1917 р. за старанням ТУП-у Тимчасовий Уряд (Керенського) погодився замінити в окупованих російською армією районах Галичини й Буковини представників адміністрації старого режиму українцями – на окуповану територію виїхав і М. Корчинський разом з Д. Дорошенком, О. Лотоцьким, П. Зайцевим, Красновським. Він одержав призначення на повітового комісара у Товмачі, потім заступника губерніяльного комісара Буковини. У роки визвольної боротьби М. Корчинський був членом Центральної Ради, директором Департаменту національних справ (при генеральному секретарі О. Шульгині), короткий час державним секретарем, членом уряду УНР в кабінеті Остапенка (від партії с.-ф., до якої належав), а під кінець – головою опозиційної до Директорії Української Національної Ради в Кам'янці на Поділлі. На початку еміграції М. Корчинський був членом Ради Республіки в Тарнові, у 1920-21 рр.

Від 1922 р. Мих. Корчинський виконував обов'язки правного референта в центральній установі західньо-української кооперації у Львові, докладно вивчивши довгий час діюче в Галичині австрійське право, потім польське. Рівночасно читав лекції в Тайному Українському Університеті та був членом Кураторії переслідуваних польською владою Тайних Українських Високих Шкіл. Поза фаховою працею в РСУК, М. Корчинський брав діяльну участь у багатьох громадських установах: був членом Головного Відділу "Просвіти", членом управ Т-ва Допомоги Емігрантам з Великої України, Надзірної Ради виробничої кооперації "Суспільний Промисл", Професійної організації приватних українських урядовців (СУПРУГА) та ін. Його часто запрошували на арбітра в суперечних громадських справах. Бо, як згадує його приятель, проф. О. Шульгин, сл. п. М. Корчинський "знав закон і любив право"; був не лише практичним правником, але й філософом права, людиною з ясным розумом, "завжди відкритим до всякого знання, до зрозуміння життєвих процесів... – лицар права і чести, патріот і державник."²⁶

В ділянці громадської праці М. Корчинський зробив цінний вклад у духовне єднання наддніпрянських і наддністрянських українців. Віддаючи працю й думками заслужив Михайло Корчинський на пошану в західньо-українським кооперативним русі та на пам'ять про нього в історії.

Після його смерті, що сталася 9.9.1937 р., керівником Правного Відділу став його заступник, д-р Д. Бречка.

Провідній установі об'єднаної західньо-української кооперації доводилося витрачати непомірно багато зусиль на оборону не лише суспільних позицій і національного характеру руху, але й самого права на існування та законну економічну діяльність. Такі обставини викликали особливу пошану до керівних людей установи та зміцнювали взаємодовір'я між проводом і об'єднаним членством; а це, своєю чергою, мало вплив і на громадські висліди кооперації, на її перемогу у важкі роки та сприяло її новому розмаху від половини другої міжвоєнної декади.

З тісного зв'язку РСУК з усіма клітинами об'єднаної кооперативної організації витворювалася пляновість у праці й співпраці усіх секторів, працю ви-

конували з довір'ям до накреслюваних у верховному центрі напрямних.

У повідомленні за 1936 р.²⁷ Дирекція РСУК так характеризувала свою діяльність і той постійний організаційний зв'язок:

Маючи на увазі, "що всі види нашої об'єднаної в РСУК національної кооперації здійснюють одну, усім видам спільну, кооперативну ідею, що над потребами українського рільника, споживача, ремісника чи робітника, береженими в окремих видах нашої кооперації, стоїть загальний інтерес нашого національного кооперативного господарства і одна наша національно-кооперативна ідея, для яких 33 роки існує як спільна верховна установа одинокий "Ревізійний Союз Українських Кооператив", – дирекція мусіла постійно стежити за гармонією зусиль усіх видів нашої кооперації, за узгідненням їх окремих потреб. Задля того дирекція не могла обмежити себе до механічного усталювання статутів та інструкцій для окремих кооператив, їх ревізій та правної поради, як це діється в кожному іншому Ревізійнім Союзі, що об'єднує кооперативи одного виду, і навіть не могла вдоволитися відповідним виховно-пропагандистичним наставленням своїх видавництв, преси та курсів, – але мусіла постійно і якнайтісніше співпрацювати передусім з усіма нашими фаховими центрами (ЦС, ЦБ, МС, НТ), відбуваючи раз-у-раз спільні засідання з їх представниками".

І далі: "На цих засіданнях нормовано працю кожного виду і взаємну співпрацю між видами. З правила полагоджувано при співучасті представників кожної централі кварталні, а коли треба було навіть щомісячні огляди кооперативів їх виду. Нераз покликано на засідання дирекції також представників надзірної ради і дирекції окружних союзів, українських чи районних молочарень, коли рішались їх важніші справи. Часті виїзди членів дирекції і бюро РСУК до окружних осередків на їх організаційні колеції, збори, наради, засідання, та щоденні безпосередні наради в бюрі РСУК з представниками усіх ступенів і видів, – доповнювали контакт РСУК з усіма видами нашої кооперації, що очевидно дуже збільшує працю в "Ревізійному Союзі", але також збагачує й поглиблює її з великим хісном для цілоти його завдань"...

На підставі зібраних матеріалів, порівнянь і досвіду кооператив, РСУК виготовляв, разом з керівниками окремих видів, докладні пляни їхньої дальшої діяльності. Основні напрямні загального плянування для всієї об'єднаної кооперації ухвалювали річні загальні збори РСУК у формі резолюцій, а у важливіших випадках – загально-кооперативні крайові з'їзди (як, напр., у резолюціях УП-го Крайового З'їзду 1932 р.). Для докладного виконання постанов Дирекція РСУК приготувала додатковий 3-річний плян праці кооператив кожного виду на роки 1933-35. Поданий керівництвом РСУК плян односторонньо схвалили Загальні Збори, а потім усі клітини об'єднаної кооперації його з успіхом виконали.

Поширення праці РСУК змушувало Дирекцію міняти тісні винаймувані приміщення на більші.

На Загальних Зборах об'єднаної в РСУК західньо-української кооперації в січні 1934 р. селянин Михайло Кантимир, делегат від кооперативи "Злука" в Красноставцях, Снятинського повіту, подав внесок, щоб для РСУК купити або збудувати у Львові коштами об'єднаних кооператив "Д і м У к р а ї н с ь к о ї К о о п е р а ц і ї": "бо ж сором, – казав він, – щоби верховна українська кооперативна установа сиділа в чужому будинку, тоді коли кожна майже сільська кооператива має власну хату". В серпні 1936 р. РСУК купив з допомогою кооператив гарний будинок на вулиці Технічній ч. 1, коло парку, поблизу Св. Юра. Після перебудови й добудови ще одного поверху розташувались виконні органи й бюро РСУК у своєму "Д о м і У к р а ї н с ь к о ї К о о п е р а ц і ї".

У 1938 р. працювало в ньому 112 осіб (не враховуючи вчителів Ліцею, Кооп. Курсів, допоміжних співробітників у редакціях та ін.), з того 19 осіб пра-

Дирекція і службовці РСУК, з нагоди Мейлеяного Святя 1934 р.: 1-ий ряд (зліва) М. Мельничук, Р. Купчинський, Кобильська, І. Федак, І. Стернюк, Р. Левичій, М. Капуста, О. Луцький, Ш. Павличковський, І. Филипович, Е. Павлюк, А. Жук, М. Корчинський, О. Коберський, В. Ольговий, З. Пеленський, С. Хрпловичий. 2-ий ряд: О. Кічера, М. Г'єбус, Е. Вербицька, Е. Басайона, Л. Петрик, І. Василих, О. Примак-Гамота, Д. Бречка, Я. Калимон, П. Панченко, ЛД. Падох-Ластовецька, І. Грабар, З. Петрів, В. Кипрїян, М. Матюшенко, М. Біганський, Д. Квасниця, 3-ій ряд: А. Гаврилко, І. Грецак, К. Голобродський, О. Охрим, В. Левичій, О. Филипович, С. Триш, В. Софронів-Левичій, П. Бакович, С. Федак-Мельничкова, І. Боднар, Л. Кульчицький, І. Семлянів, Я. Маренін, Д. Кульчицький, О. Зибенко, А. Гладій, 4-ий ряд: І. Каміньський, С. Тураш, І. Ольговий, М. Колан, Александрович, С. Дужняк, І. Коваль, М. Крук. 5-ий ряд: М. Петрунька, Стетевич, О. Хмарна, В. Головка, В. Дуткевич, Д. Ерстенюк, М. Кульчицький, Р. Раковський, К. Гуран, А. Лобачевський, Т. Мисак, М. Стефанський, П. Базилевич, В. Кубасевич.

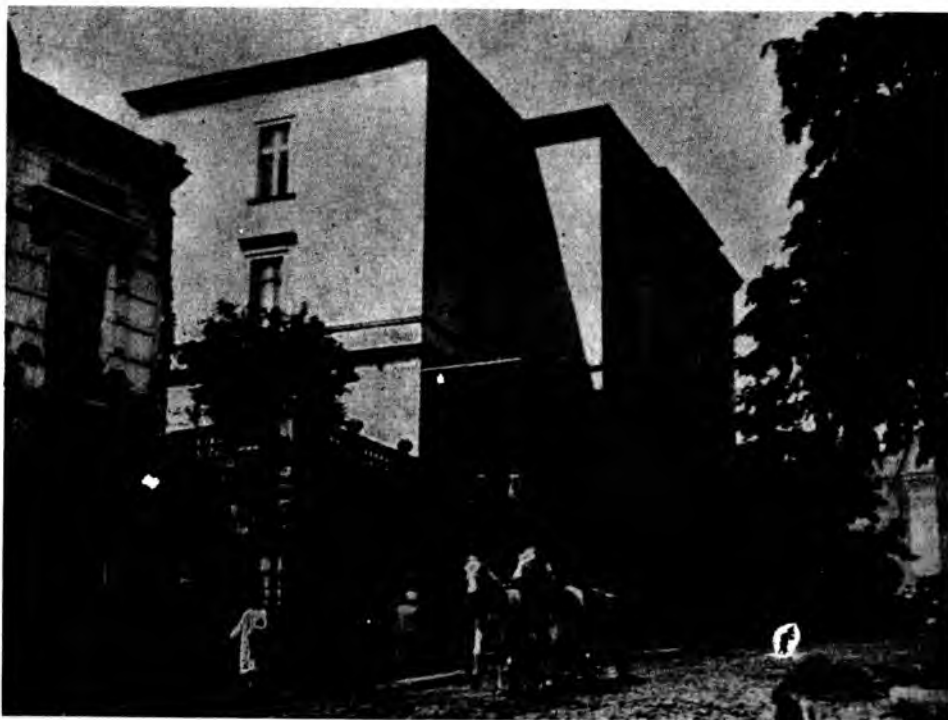
Резізори РСУК, з нагоди Мейлеяного Святя 1934 р. Сидять: (зліва) П. Бакович, І. Грабар, І. Василих, К. Гуран, В. Кипрїян. 1-ий ряд: М. Мельничук, О. Кічера, І. Стернюк, В. Ольговий, М. Капуста, Е. Павлюк, Кобильський, І. Боднар, Л. Кульчицький. 2-ий ряд: О. Охрим, В. Головка, А. Гладій, Александрович, М. Біганський, З. Петрів, Т. Мисак, Д. Кульчицький, Д. Квасниця, І. Ольговий, П. Панченко. 3-ій ряд: В. Кубасевич, Д. Ерстенюк, В. Дуткевич, А. Лобачевський, Д. Кульчицький, Р. Раковський, О. Зибенко, М. Стефанський, П. Базилевич, І. Семлянів, Я. Маренін.

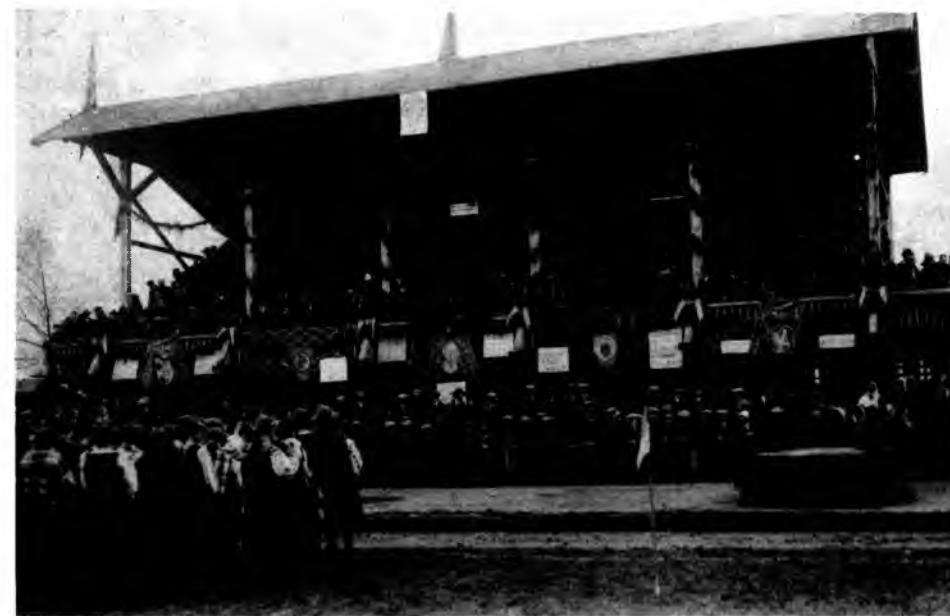
Президія Загальних Зборів РСУК

*Митрополит Андрей служить молебень з нагоди Ювілейного Свята РСУК
3-го червня 1934 р. у Львові*

Дім Української Кооперації у Львові

Фрагмент із Ювілейного Свята РСУК 1934 р.

цювали в Організаційному Відділі, 53 – в Ревізійному, 4 – в правному і 36 в Адміністраційному. Видатки бюджету РСУК становили:

1936 року	538.967 зл.
1937 року	634.779 зл.
преліміновано на 1938 рік	581.665 зл. ²⁸

5. Провідні організатори західно-українського кооперативного будівництва й ідеологи руху – Юліян Павликовський і Остап Луцький

Співучасники західно-українського кооперативного руху завжди з глибокою пошаною згадують цих обох передових діячів. Бо впродовж легших і важчих років змагань західно-української кооперації, між двома світовими війнами, вони довго стояли поруч у проводі тих змагань, керували кооперативним будівництвом, формували та спрямовували збірну волю й надії активної частини громадянства на спільне велике діло.

Особливо у важкі роки захищали вони право й працю об'єднаної кооперативної організації, ведучи її, наче корабель по розбурханих хвилях, підтримуючи віру в тих, які їм неодмінно добровільно впродовж довгих років довіряли провід.

Свідомість великої співвідповідальності визначала й погоджувала їхню співпрацю. Це були великі характери, тому шанувала й вірила їм своя кооперативна громада і респектували чужі, приятні і неприємні.

У щасливіших обставинах вони може й не були б при організації практичної, громадсько-економічної праці, а прикладали б свої сили й непересічні здібності до великої національної державної будови. І в молодості, готуючись до життя й громадської служби, вони спрямовували свої зацікавлення на інші справи. Але, як не раз траплялося в житті найкращих подвижників кооперативних рухів інших націй, – обох цих передових організаторів будівництва й ідеологів українського кооперативного руху привела до громадсько-економічних справ велика потреба Нації. До кооперації скерувала їх велика любов до правди й до народу, який через пригнічення не міг засісти в "народіввольних колах", не міг піднятися до висот тих ідеалів добра і краси, в які вони, з кращою молоддю свого покоління, так широко захоплено вірили.

Не сантиментальний консерватизм, не милосердя над соціально-слабшими і не народницький романтизм привели Ю. Павликовського та О. Луцького до служби народові, а віра у вітальність і моральну міць народу, його об'єктивні вартості й господарську здатність до модерного розвитку й поступу. Вони були переконані, що пригнічуване віками українське селянство – суспільна підстава нації – репрезентувало животворчу силу, яка впродовж неволі й недолі зуміла встояти й зберегти у своїх, хай і простих, інституціях високо-моральні громадські вартості для відродження нації. Обидва приєдналися до кооперації, за прикладом своїх попередників і старших сучасників, через глибоке почуття обов'язку та віру, що в кооперативній співпраці наріз піднесе свою громадську гідність, підготує підстави нового, справедливішого соціального ладу та розбудить свої вищі творчі амбіції.²⁹

ЮЛІЯН ПАВЛИКОВСЬКИЙ народився 20 липня 1888 р., в родині українського священика о. Володимира й Ольги (з роду Авдиківичів), в селі Синькові, Радехівського повіту. На шостому році життя став круглим сиротою, бо скорше померла його мати, а в 1894 р. батько. З набожністю згадував про свою бабусю по батьковій лінії, яка не дозволила забрати сироту на виховання до латинських монахів ("змартвихстанців") та зберегла йому цінну спадщину – бібліотеку предків. Ю. Павликовський виховувався й виростав у селі Ясенові, Брідського повіту, де жив і трудився його рід від половини 18 ст., широко

Юліян Павликовський

розгалужений і попереplitаний своєю родом походив і пробудник українського літературного відродження в Галичині, о. Маркіян Шашкевич (1811-1843); дальшим родичем і земляком доводився Ю. Павликовському і Євген Олесницький. Здавна жили в тих сторах традиції й атмосфера служби народові. У тих околицях ставили піонерські почини громадсько-економічної організації о. Д. Тянякевич, учитель І. Петришин і ін. в 1870-80 рр.

Десятилітнім хлопчиною Ю. Павликовський був свідком заснування т-ва "Сільський Господар" в Олеську 1898 р., з ініціативи священиків, оо. Юліана й Томи Дуткевичів (другий опікувався малолітнім Павликовським і він його завжди з пошаною та вдячністю згадував).

У початковій школі вчився у Бродах (1894-1898) і там з відзначенням закінчив 8-річну гімназію з німецькою мовою навчання (1898-1906). В дійсності це була тримовна гімназія, бо обов'язковими були у ній українська й польська мови, з поширеною програмою історії, літератури й культури обох народів. Школа користувалася доброю славою за підготову до університетських студій та кар'єри в державній адміністрації Австрії. Згадував, було, Ю. Павликовський, що чимало знань з українознавства дали йому вчителі в гімназії, д-р В. Щурат і І. Созанський, та що вони також мали вплив на розвиток його національно-політичного світогляду.

У Львівському університеті закінчив студії права в 1910 р. (з приписаними трьома державними іспитами й ригорозом з політичних і економічних наук). Але далі не робив кар'єри юриста. Під впливом свого опікуна та за порадою провідного тоді діяча громадсько-економічної організації галицьких українців і голови т-ва "Сільський Господар", Євгена Олесницького, вирішив поглибити фахові економічні студії.

Як стипендіят т-ва "Сільський Господар", Павликовський закінчив у роках 1910-1914 Високу Школу Хліборобської Культури (Hochschule fuer Bodenkultur) у Відні.

Не надто міцного здоров'я, але сильної волі, мав змогу впродовж довгих і основних студій розвинути вроджені інтелектуальні здібності. Таке сполучення студій – права й практичних та теоретичних дисциплін економії, згодом часто давало йому перевагу в провідництві й змаганнях на громадській роботі. На початку війни 1914 р., звільнений від військової служби, освічений і амбіт-

ний Ю. Павликовський був близький до провідних діячів тогочасної української політики в Австрії. Старші бачили в ньому надійного наступника. Якийсь час був Ю. Павликовський особистим секретарем д-ра Євгена Олесницького, а в 1915 р., по відступі російських військ з більшої частини Галичини, Олесницький послав його до Львова, щоб там під рукою досвідченого директора "Сільського Господаря", В. Струка, познайомився з практичною організацією праці в крайовій установі, визнаній Головною Корпорацією Українського Хліборобства в Австрії. Як її репрезентант, Ю. Павликовський був призначений членом Ради відбудови Галичини та членом Державної Ради Харчування у Відні.

У 1917 р. помер Олесницький, і Ю. Павликовський перебрав спадщину його широких задумів відбудови та економічної організації українців Галичини.

Ще у Львівському університеті, крім приписаних курсів на своєму факультеті, Павликовський цікавився лекціями проф. Ю. Бузека, про організацію суспільного господарства, багато ілюстрованими статистичними даними, лекціями з історії державного устрою проф. Бальцера; доповнював знання студіями з філософії, – у проф. Вартенберга, з історії України – у проф. М. Грушевського та із загальної історії – у проф. Фінкля.

Під час агрономічних студій у Відні він добре опанував природознавчі науки (мав пропозицію виїхати до Голландії на спеціальні студії у відомого біолога, проф. Фріса, і взагалі підготуватися до академічної кар'єри в тому напрямі). Але ці зацікавлення Павликовського були побічними, хоча і згодом на дозвіллі займався ботанікою. Обов'язковий і здібний, складав іспити з фахових предметів, однак більше уваги присвячував студіям, які були, так би мовити, побічними у тій високій школі агрономії. Особливо цікавився лекціями з політичної економії проф. К. Гофмайстра (студії аграрної політики, які тоді широко розробляла так зв. молодша історична школа економістів). У доповненні до студій сіл.-госп. економіки та аграрної політики, він пройшов і курс із кооперації.

З розмов з Покійним знаю, що зачитувався тоді і згодом завжди цікавився новими працями та ідеями представників академічного активу, вчених економістів Німеччини й Австрії, згуртованих у "Verein fuer Socialpolitik", що його заснував G. Schmoller (1838-1917). Розвивали в тому об'єднанні свої погляди більше ніж два покоління вчених, гуртувалися в ньому представники історично-економічної школи, соціологічно-економічного напрямку, Шефле та ін., представники так зв. соціалістів з катедри й інші економісти і прихильники суспільно-реформаторських напрямків. Між ін. і кооператизм, як один з напрямків суспільного солідаризму та один з практично реалізованих висновків ідей того гурту вчених, був темою дискусій у виданнях того об'єднання. Діячі цих напрямків політичної економії протиставляли свої ідеї абстрактним економічним теоріям ліберального індивідуалізму, марксістського детермінізму й деяким висновкам психологічно-математичної школи, її швейцарських і австрійських представників. Протистояли у тих головних групах прихильники досліду позитивних фактів історичного розвитку суспільно-економічних стосунків, еволюційних стримлінь до поступу й нового соціального ладу, зумовленого ідейно-етичним постулатом соціальної справедливості, – з одного боку, а з другого – представники абстрактно-дедуктивних шкіл, які шукали й доводили силу самих економічних законів та безсилля і навіть шкідливість деяких часткових втручань з боку держави й добровільних заходів громадських організацій, щоб змінити напрям тих невідхильних економічних законів.

Рівнобіжно до новішої історично-економічної школи й зближення до неї європейських груп дослідників та прихильників соціальних реформ, виникла тоді й розвивалася на американському ґрунті так зв. інститутційна економічна школа. Її прихильники вважають, що кожній нації притаманні історично

утворені суспільно-економічні інституції й традиції; не слід їх – у стримліннях до поступу – позбуватися тому, що буцім то вони затримують розвиток; слід натомість модернізувати ті інституції, бо й у них є позитивні вартості, які треба зберігати й покращувати, щоб вони давали користь загалу громадянства.

Підготовляючись до громадських завдань і формуючи світогляд, молодий Павликовський шукав свого місця серед тих напрямків економічної науки і суспільних течій. Він назавжди обрав шлях, вказаний фактами історичного розвитку і тогочасних обставин життя рідного народу. На спорідненість Павликовського з тогочасними напрямками історично-економічної школи та близьких до неї прихильників соціальних реформ вказують його перші й наступні публікації.³⁰

Молодий Ю. Павликовський мав і новіші, ближчі приклади в науці з рідного поля, знайомився з наслідками дослідів наших і чужих економістів перед I-ою світовою війною, в часі війни й у перші роки по війні.³¹

Аграрні стосунки в Галичині завжди були об'єктом студій Ю. Павликовського. На тих студіях він базував критику практики колонізаційної політики польського уряду на українських землях після війни.

Згодом він поглиблював ідеї теоретиків і діячів західно-європейського кооперативного руху, аналізуючи їхні твори, а також особисто зустрічаючися з деякими із них на міжнародних кооперативних конгресах у 1921-1939 рр.

Згадаю також, на підставі власних спостережень, що Ю. Павликовський, хоча й мало мав вільного часу через свої численні і нелегкі громадські обов'язки та працю при організації кооперативного будівництва, – завжди уважно слідкував за новішими працями й дискусією над суспільно-економічною проблематикою. Читав і не раз цитував у доповідях думки засновника популярної по війні "Кембріджської школи", економіста А. Маршала (1842-1924). Цікавила його критика надмірної інтервенції держави в економічне життя в повоєнній добі, та відхід цього неоліберального напрямку від класичних попередників 19 ст. (особливо філософічна підстава й мотив економічної школи А. Маршала: "Бути радше реальною, ніж чистою наукою та допомогти суспільному прогресові...").

Я навмисне докладно зупинився над науковими зацікавленнями та ідейним розвитком молодого Ю. Павликовського, щоб краще показати його духове обличчя ще перед очоленням проводу українського кооперативного руху, на початку громадської та кооперативної праці. Вислід I-ої світової війни і наших визвольних змагань дуже змінив обставини і можливості економічної відбудови західно-українських земель. У тих передомових роках Ю. Павликовський був головним організатором праці у т-ві "Сільський Господар" (1918-1923), членом дирекції його Торговельного Синдикату – Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок, який перетворився в 1924 р. у кооперативну централю закупно-збутових кооператив – "Центросоюз"; від 1917 р. був членом ширшого народного комітету Української Національно-Демократичної Партії, членом колегії референтів при Українській Міжпартійній Раді у Львові (1919-1923), був одним із співзасновників Українського Національно-Демократичного Об'єднання (1925), потім, до 1939 р. – членом його Президії та одним із заступників голови У н д о. Довгий час Ю. П. працював референтом господарських справ і членом Головного Відділу централі т-ва "Просвіта" у Львові. Саме оті центральні організації висунули й підтримали кандидатуру молодого, тільки 34-річного Ю. Павликовського на голову Ради верховної установи відновленої кооперативної організації в Західній Україні.

У 1922-1944 рр. Ю. Павликовський організував і розбудував об'єднану в РСУК західно-українську кооперацію. Це була його головна служба народові: в неї вклав найбільше праці, знання, думок і

досвіду, з нею пов'язані його найглибші ідейні почуття, радісні й смутні переживання.

Треба згадати про ще один важливий факт, який відіграв велике значення при перебранні молодим Ю. Павликовським обов'язку провідного організатора західно-українського кооперативного будівництва. Наведемо його власне свідчення про це та про ще одно джерело впливу на спрямування ідейної настанови Ю. Павликовського.

У 1938 р. він сам згадував таке:²² "Працюючи в "Сільському Господарі" над програмою господарської відбудови краю, яку вважав я серед нашої дійсності одиноко доцільною, коли її опremo на самодіяльність скооперованих народних сил, пильно стежив я за розвитком кооперативного руху на Великій Україні. З трудом доводилося мені добувати потрібну літературу, періодики, часописи. Аж тут являється у Львові кооператор просто від велико-українського кооперативного верстату праці... З ним можна би обговорити не одну неясну мені справу, його знання відносин і людей може виповнити не одну прогалину в моїх ех libro студіях... В характері "непоправного кооператора" представив мене Миколі Заячківському бл. п. Володимир Бачинський, особистий його друг. Був це рік 1918... У розмовах з Покійним, а радше в його викладах про велико-українську кооперацію, значно поглибилися моє знання організаційних метод над Дніпром. При тому від Покійного одержав я деякі рідші видання про кооперацію на Україні після революції, багато періодиків і часописів, українських і російських, які без того були би мені зовсім недоступні... Раз подана поміч переродилася в Покійного у систематичне засоблювання мене матеріалами про кооперативний рух на Великій Україні, які Покійний як "постійний дарунок" привозив мені з частих своїх поїздок до Києва, а радше в характері директора "Товарообміну", установи, що її організували галицькі економічні інституції для торгівлі з Україною. Від Миколи Заячківського одержав я вже в 1919 р. перший у Галичині примірник першої на українській мові праці проф. М. Туган-Барановського "Кооперація, її природа і мета", виданої "Дніпросоюзом".

І далі: "У великій мірі завдячую М. Заячківському, що я зміг – не можучи виїжджати на Україну – написати прихильно оцінену велико-українськими кооператорами (Третяк, член правління Укоопстрахсоюзу – Всеукраїнського Центру Кооперативних Обезпечень в Києві, – Коліух, член правління "Дніпросоюзу") студію про велико-українську кооперацію від революції аж до першої большевицької ломки кооперації в травні 1920 р. Самозрозуміло, що працю ту я предложив до оцінки теж М. Заячківському, а також співпрацюючому з ним в "Товарообміні" С. Герасимовичові, тоді директорів Крайового Союзу Господарських Спілок. Згадую це тому, що ця праця під титулом "Б у д і в н и ц т в о , м е т а і п р а ц я к о о п е р а ц і ї н а В е л и к і й У к р а ї н і", Львів, 1920, стала в головних основах теоретичною підставою під оформлення практичної програми "Крайового Комітету Організації Кооператив", в оформленні якої живу участь брав Покійний. Знаємо, що ККОК, вийшовши з лона "Сільського Господаря" і тодішнього Крайового Союзу Ревізійного, започаткував у році 1921 успішну відбудову і розбудову галицько-волинського кооперативізму. До "Комісії П'яти", яка остаточно встановила програму праці ККОК, - поруч С. Герасимовича, С. Барана, А. Говиковича і мене, як референта програми і представника "Сільського Господаря" в одній особі, належав і М. Заячківський..."

Пристаючи до відбудови й керівництва розвитком західно-української кооперації, Ю. Павликовський став посередником між досвідом попередньої генерації (що і його виховала) та між ентузіазмом нової, яка повернулася з війни. Був тоді молодий віком, але багатьох уже перевищував досвідом і, передусім, науковою підготовою.

У першій міжвоєнній декаді західно-українського кооперативного будівництва Ю. Павликовський був його головним архітектором; у другій декаді та у воєнні роки – відважним оборонцем української кооперації, її моральних і економічних вартостей, здобутих спільними важкими зусиллями в самопомозі і співпраці українського громадянства.

У 1924-1930 рр. Ю. Павликовський керував т-вом "Сільський Господар", потім, до кінця життя, був заступн. голови. У "Маслосоюзі" був головою Надзірної Ради (1926-1944), членом Ради "Центробанку" (1925-1939), членом Контрольної Комісії "Земельного Банку Гіпотечного" (1924-1929), членом Видавничої Спілки "Діло", членом Бюро Волинської Кооперації в Крем'янці (1921-1927) і членом Волинської Кооперації в Луцьку (1927-1929). У 1924-1939 рр. Ю. Павликовський був єдиним українським членом Державної Кооперативної Ради Польщі.

Часом нарікали непоінформовані критики з-поміж власного громадянства і з кол кооперативних, мовляв, він охоплює забагато провідних місць у громадських організаціях, забагато "лучить посад". Звичайно, таке обвинувачення було неприємним, але координація праці, за яку він відповідав, часто вимагала, щоб він безпосередньо орієнтувався у справах, зокрема в кооперативних центрах. Крім того був побажаний його авторитет, знання й досвід. "Посад" він не лучив, бо місцем його постійного заробітку на прожиток і утримання родини була єдина посада директора "Народної Торгівлі" (1923-1939).

Від 1930 р. до 1935 р. Ю. Павликовський був виборним сенатором, а в роках 1935-1939 – за призначенням президента держави, на підставі нового виборчого закону. Як експерта з економічних справ, його часто обирали до різних комісій сенату: у 1935-1939 рр. був навіть запрошений на члена Державної Хліборобської Ради. На пленарних зібраннях сенату і комісіях уважно прислухалися до голосу Ю. Павликовського і противники, цинили його думку в економічних справах польські фахівці та часто коментували в своїй фаховій пресі, дарма що його критика економічної, зокрема земельної, політики (колонізації) польського уряду була гостра.

Промови в сенаті, реферати й проекти поправок та доповнень до законів у комісіях, – це також один з виявів його широких знань, громадської праці та "оборони справ рідної землі". Стенографічні протоколи тієї діяльності Ю. Павликовського (їх не маємо змоги тут переглянути) це пребагате джерело не лише для окремої монографії про його життя і працю: це взагалі джерело до історії змагань українського народу під Польщею.

Ю. Павликовський стояв на сторожі прав свого народу, обороняв його громадсько-економічні організації. Важливу роль відіграв у львівській Хліборобській Палаті, як голова клубу українських членів Палати; був членом Ради Збіжжевої й Товарової Біржі у Львові (якийсь час і одним з її віцепрезидентів), членом Крайової Комісії Водного Господарства, членом Наукової Комісії Перевірки Дослідів і Плянуння Карпатського Господарства.

Від 1930 р., при новому, загостреному курсі польського уряду, важко було боротися з владою: у законодатних палатах і навіть у суді міцнішав тоді вплив і натиск державних органів. Тому Ю. Павликовському та його товаришам з української парламентарної репрезентації не вдалося в соїмі й сенаті перешкодити нівелізації кооперативного закону від 1934 р.; не мали успіху обґрунтовані поправки Ю. Павликовського до молочарського закону 1936 р. Всеж протести, інтервенції та особливо докладними даними обґрунтовані його аргументи часто мали вплив бодай на злагіднення гостроти виконання тих законів і наступу на українську кооперацію.

Це повторилось і під час лихоліття Другої світової війни. Коли у вересні 1939 р. нагло окупували Західну Україну більшовики, згідно з умовою Молото-

ва й Ріббентропа, Ю. Павликовський залишився на місці, бо така була постановва українського церковного й громадського Проводу, що "там, де остає нарід, там повинні остати й його провідники"... (тим більше, що більшовики спочатку запевняли, що вони йдуть "визволити єдинокровних братів" і нікого не каратимуть за його переконання й попередню громадську працю, лише вимагатимуть лояльної співпраці в майбутньому).

Але скоро почалися допити, арешти й вивози громадських провідників, ліквідація й "реорганізація" українських громадських організацій, цілковита перебудова української кооперації на більшовицький лад і, нарешті, ліквідація верховної установи РСУК. Ю. Павликовського усунули від праці; коли вже були заарештовані його найближчі співробітники і на нього почалася нагінка в пресі, Ю. Павликовському вдалося виїхати у Німеччину.

Від половини серпня 1940 р. він бере провідну участь у віднові кооперації на північно-західних українських землях, які були під німецькою окупацією. Від літа 1941 р. до половини 1944 р. Ю. Павликовський керував Головним Проводом об'єднаної західно-української кооперації (у трьох Ревізіонних Союзах) на терені окупаційного "генерал-губернаторства", до якого прилучено Галичину й північно-західні землі України. Приводив знову доладу саму кооперативну організацію та, що найважливіше, – обороняв її й об'єднане у ній населення від нападів і непосильних домагань окупаційної влади давати працю й продукти послабленого війною хліборобства.

Ю. Павликовський використовував, між ін., знайомство з давніми німецькими кооператорами, які знали відносини, бо й самі працювали колись у Галичині й на Волині; дехто з них опинився під час війни на вищих позиціях господарської адміністрації. Вони респектували Павликовського й деколи допомагали йому, переконуючи своїх зверхників у слушності інтервенцій і цифрових аргументів, що їх в обороні населення подавав Павликовський (про це далі).

Втомлений, прибитий виїхав Ю. Павликовський перед другим наступом більшовиків улітку 1944 р. на скитальщину.

По закінченні війни в Австрії й Німеччині були спроби організації кооперативної самопомоги "великого ісходу" українців з рідних земель. Ю. Павликовський брав участь у працях "Центрального Проводу Об'єднаних Організацій Української Еміграції" в Німеччині, в Переселенчій Комісії, був членом надзвичайних рад кооператив – виробничої "Лябор" і споживчої "Кос" у Мюнхені, головою Ради Господарського Об'єднання "Патронату Української Кооперації на Еміграції "Унія" та голвою "Об'єднання Українських Кооператорів на Еміграції".

Важкі, ненормальні обставини еміграційного життя, труднощі з опануванням безладдя в тих "перехідних" кооперативних організаціях, а може й поступки деяких несовісних, незнайомих раніше, людей, які тоді підступно вкрадалися в його довір'я, прискорили смерть Ю. Павликовського, що сталася 28 грудня 1949 року.

Почувала його українська громада на кладовищі "Вальдфрідгоф" у Мюнхені, поруч давніх його приятелів і співробітників – директора Д. Коренця, Ю. Шепаровича й ін.

Плянував саме виїхати до замужньої, єдиної доньки, яка вже поселилася в Канаді. Одружений був Ю. Павликовський з донькою громадського й кооперативного діяча, голови Української Радикальної Партії, адвоката д-ра І. Макуха – Іриною; за прикладом батька й чоловіка, вона завжди брала жваву участь у громадському житті та бере й нині в проводі українського жіночого руху (його кооперативних і ін. суспільно-господарських починів на еміграції).

Вірно згадує в 10-річчя смерті Ю. Павликовського його близький співучасник парламентарної діяльності, В. Мудрий: "Рідко хто на західних українських землях мав таке інтенсивно творче життя, як Юліян Павликовський. Воно

було виповнене вогнем великих бажань і не менших плянів для добра українського народу. На жаль, під кінець самі відносини й складні та важкі життєві умовини відірваності від рідного ґрунту, на скитальщині, довели до того, що згаданий вогонь великих бажань спалив його організм та довів передчасно до такого стану, в якому серце у своєму безсиллі перестало діяти"...³³

Треба б окремої монографії, щоб всебічно змалювати постать Ю. Павликовського, зберегти для пам'яті та докладно простежити шлях його творчої праці в ділі організації української кооперації та її оборони. Для того треба б мати протоколи з кооперативних нарад, його виступів, його доповідей. Бо далеко не всі його, навіть значні, промови, доповіді, лекції були друковані в кооперативних виданнях. Підготовляв він їх шляхом ґрунтовних студій, залюбки ілюстрував цифровими даними, кожна справу-проблему часто попереджував акуратно перевіреними фактами її історії. Ю. Павликовський мав бистру думку, чудову пам'ять, дбав про добре зважені, зміцнені статистичними порівняннями й відсотковими показниками, переконливі аргументи. Його статті, доповіді, промови, навіть святкового типу, не були приступними для масового читача чи слухача (майже завжди читав з написаного). Виступав і аргументував радше як добрий професор з катедри. Він викладав аграрне законодавство в Таємному Українському Університеті у Львові (1821-1923), читав про кооперацію на "Курсі для абітурієнтів" при Торговельній Школі т-ва "Просвіта", викладав теоретичні й реальні предмети на численних курсах т-ва "Сільський Господар", на курсах для кооперативних інструкторів, на "Вакаційних Курсах РСУК для провідників і прихильників кооперативного руху"; виступав на прилюдних доповідях для громадянства, організованих Т-вом Наукових Викладів ім. Петра Могили, у Львові. Був проєкт покликати його на професора Львівської Політехніки і для своєї габілітації Ю. Павликовський написав працю про "Полонинське господарство в Карпатах".³⁴

Ю. Павликовський любив і вмів імпонувати; впевнений у своїх твердженнях, нерадо й нелегко сприймав будь-чий зауваги чи непогодження. Надавав ваги зовнішності виступу, в організації дбав про точність і скоординований лад; у праці був надзвичайно систематичним, педантом, включно до подробиць. Того ж вимагав і від співробітників, що, траплялося, викликало непорозуміння, особливо коли реагував не раз нетерпеливо-подрознено. Бо не раз здавали його втомлені нерви в тих тяжких обставинах, в яких доводилося працювати й боротися з труднощами та перешкодами.

Велика шкода, що своїх підготовних студій і цінних думок, спостережень та досвіду організації кооперативної праці Ю. Павликовський не встиг опрацювати для публікації; небагато їх, здебільшого нашвидку накреслюваних, надрукованих в "Кооперативній Республіці", "Господарсько-Кооперативному Часописі" та ін. кооп. виданнях. І тільки в тих фрагментах збереглося найцінніше з його спадщини – його вклад в ідеологію українського кооперативного руху.³⁵

Юліян Павликовський, гордий народоправними традиціями свого народу, прагнув творити з їх моральних джерел і здобутків модерної цивілізації соціально-синтезу, що її найкраще зреалізувати в кооперації. Розумів та окреслював її не лише як рух консументів: доводив, що кооперативний рух має великі завдання в організації трудових селянських господарств, які своєю соціальною й виробничою вартістю перевищують великі приватні чи колективно-державні "Хліборобські фабрики". (Він, між іншим, солідаризувався й слідував за працями й аргументами швейцарського професора сіл.-госп. економіки Е. Laur'a).

У своїх кооперативних стримліннях боронив селянство як консумента і як продуцента не лише тому, що такі були обставини й реальна необхідність. Сприймаючи свідомо й реально нову добу, Ю. Павликовський був переконаний та доводив пером і чином, що добровільно змобілізовані й об'єднані в кооперації ви-

робничі сили селянства здатні до соціального поступу. Він ставив за приклад Швайцарію, Голляндію Данію, із зрівноваженою структурою, з достатнім і економічно активним селянським станом, що в гармонійній кооперації всіх виробничих сил нації здійснює підстави соціального ладу – "де немає ні бідних, ні багатих!"...

ОСТАП ЛУЦЬКИЙ прийшов до кооперації з іншого поля, принісши ширий, глибокий запал та віру в її суспільні ідеали. За них він віддав життя, виповнене щирою працею і зразковим, високим почуттям обов'язку до кінця.

Остап Луцький

Народився 8.11.1883 р. в Луці, коло Самбора, – в тих сторонах Галицької Землі, де до новіших часів збереглися традиції українських дрібно-шляхетських родів, які в старокняжих часах боронили підкарпатські шляхи, а згодом, хоч і бідніли, цупко трималися своєї віри, народности й батьківської землі.

Батьки О. Луцького, – Михайло й Михайлина (з українізованого роду місцевих німецьких колоністів) любили землю, вміли коло неї ходити. Самі власною працею доробилися чималого земельного маєтку та виховали, крім найстаршого Остапа, ще трьох синів – Мирона, Володимира й Павла і три доньки – Ольгу (зам. Білинську), Юлію (зам. Кальба) і Марію (зам. Свістель). Про молоді літа О. Луцького не маємо докладних відомостей. Він

напевно не мав ні часу, ні бажання розповідати про себе іншим, про свій рід, родину; не написав навіть про цікаві студентські часи, про пізніше приятелювання з Богданом Лепким, Василем Стефаником, Ольгою Кобилянською та ін.

Хлоп'ячі роки провів Остап серед природи рідного села Луки на Самбірщині, потім у Луці, коло Устя Зеленого, над Дністром, куди переїхали батьки. Виховувався під опікою батьків і під впливом діда по лінії матері. В гімназії вчився в Бучачі, потім у Станіславові; 1900 року склав матуру в Самборі. Почав студіювати право у Львівському університеті. Після протесту українських студентів проти польонізації університету й утисків – переїхав до Праги й записався на філософічні студії, які його більше приваблювали. Згодом закінчив студії слов'янських і західно-європейських літератур у Краківському університеті.

У Кракові учителя гімназії Остапа Луцького полонила мистецька атмосфера, що нею славилася це місто. Вчителював там і молодий Богдан Лепкий, співець краси народної душі й побуту, який довгий час був у тому центрі науки й мистецтва неначебо амбасадором української культури. Обидва споріднилися душами й заприятелювали на все життя. В домі Лепких зустрічав Луцький представників польського мистецького світу. Там збиралися молоді українські студенти університету й Академії Мистецтв, між ними й Василь Стефаник, тоді старший студент медицини, згодом мистець карбованого "Слова" в українській літературі про тверду долю й набожну любов до землі українського селянина.

Під впливом тогочасних західно-європейських течій і в столиці Галичини, у Львові, на початку нового сторіччя зібрався гурт молодих поетів і новелістів, прихильників нових стримлів у літературі. До того гурту "Молодої Музи"

пристав і Остап Луцький: він віддав данину своїй високолетній молодості збіркою поезій "В такі хвили".³⁶

Шукаючи конкретного поля праці для народу, О. Луцький переїхав 1907 року до Чернівців, запрошений на співредактора часопису "Буковина". Там підпав під вплив професора університету С. Смаль-Стоцького, селянського сина з Радеківського повіту, у вдачі якого поєднувалися високий розум, невсипуща енергія, почуття обов'язку й щирої любові до народу. Він умів спрямовувати молодих ентузіястів з висот, у яких і сам побував, до реальної громадської праці, що так потребувала молодих інтелегентних сил.

Тоді треба було на Буковині, як і в Галичині, класти основи під громадсько-економічну організацію. Цими справами захоплювався молодий професор, захоплювався і поривав до того діла інших, бо така – казав, бувало, – пора і важніша потреба.

І Остап Луцький їздив фірою та пішки мандрував з професором по буковинських селах: вони придивлялися до народної бідни, закладали читальні "Прогресу", сіл.-госп. гуртки, райфайзенські каси, виганяли лихву із сіл.

У 1910 р. одружився Луцький з донькою С. Смаль-Стоцького, Іриною, яка завжди була йому добрим, тихим помічником, дбайливим опікуном родинного вогнища і яку він завжди так любив та цинив, виконуючи важкі громадські обов'язки.³⁷

У 1910 р. О. Луцький був співорганізатором об'єднання сільських кредитових кооперативів на Буковині "Селянська Каса" і став членом її дирекції. Без відповідної підготовки, мусів доповнювати знання з того поля при практичній роботі. З подивугідним завзяттям і тоді, і в пізніших роках уважно вивчав практичну й теоретичну економічну літературу; знав і цинив вагу підвищення економічного знання всіх причасних до кооперативної праці, особливо дбаючи про це під час розбудови кооперативної організації в Західній Україні між двома війнами.

1914 року О. Луцького покликано на війну. З 95-м полком піхоти (який складався переважно з українців) побував на фронтах і під кінець війни був призначений на ад'ютанта архикнязя Вільгельма Габсбурга (прозваного Василем Вишиваним), родича австрійського цісаря. До складу армійської групи, якою він командував, входили УССтрільці.

В період українських визвольних змагань, у яких брали участь усі четверо братів Луцьких, сотник Остап Луцький був до переходу УГА за Збруч шефом штабу IV Золочівської Бригади, потім старшиною для особливих доручень при Штабі Головного Отамана.

По війні 1921 року, зі спадщини по матері й за допомогою батька, О. Луцький купив земельний маєток у Волі Довголуцькій, на Стрийщині, і почав господарювати. В околицях, де колись клав основи громадсько-економічної організації Євген Олесницький, О. Луцький продовжував його діло: відновив у Стрию філію т-ва "Сільський Господар", був співзасновником Окружного Союзу Кооператив і два роки членом його дирекції, організував Другу Хліборобську Виставу в Стрию 1927 р.; короткий час був членом Ради "Маслосоюзу". Поринаючи шораз більше в організацію громадсько-економічного життя, О. Луцький вирішив продати свій маєток. За дешеві гроші (за них купив у Львові дім для родини) розділив землю між селянами, щоб – як говорив – "не гризла совість", що він має більше землі тоді, коли довколишнє підгірське селянство дуже терпіло від малоземелля.

У 1928 р. українське громадянство Стрийщини обрало О. Луцького послом до союму (вдруге був обраний послом у 1930 р. і сенатором в 1935 р.). Тоді ж обрали його провідним членом дирекції верховної установи Центрального

Об'єднання західньо-української Кооперації РСУК, що саме перебудовував свою організацію.

Призначений керівником Організаційного Відділу РСУК, О. Луцький розбудував його та за його допомогою наладнав організаційно-інструкторську діяльність у всіх кооперативних секторах, їхніх центрах, окружних і повітових осередках. Це дало змогу вчасно внести пляновість у працю кооператив, дотримувати правильність їхнього господарювання, налагодити ділову співпрацю між окремими клітинами всієї кооперативної організації. О. Луцький широко розвинув при РСУК кооперативну пресу, керівні органи та засоби кооперативно-просвітньої праці (кооп. пропаганди) й кооперативної освіти (курсів і шкіл). Рівночасно з відповідальністю за Організаційний Відділ РСУК – головне місце праці, О. Луцький був головою Ради "Центросоюзу" (1930-1939) і членом Ради "Центробанку". Часто виїздив на місця праці, особливо тоді, коли доводилося погоджувати якісь спірні справи, у чому О. Луцький був неперевершений. Часто його запрошували з промовама на кооперативні свята, – його любили і йому вірили. Велику прихильність мав, як старший побратим, у колишніх учасників визвольних змагань, які були в перших лавах кооперативної праці.

Промовець з Божої ласки, силою природного патосу, переконливого і щирого слова він і в найтяжчі хвилини вмів піднести настрій, передати власний запал іншим. Часто любив повторювати: "Де живі й свідомі люди, там і в найтяжчих умовах вдаються великі діла"...

До тих прикмет його вдачі й таланту долучувалась незвичайна трудолюбність, – працював "не лише за себе, а й за других". Джентлмен у поставі, культурний у поведінці супроти вищого й нижчого, він якщо й мав ворогів, то хіба тому, що надто вірив у людську честь, бо сам не знав лицемірства.

В кооперативній пресі, особливо в ГКЧ, часто писав передовиці на ідеологічні теми, складав організаційні інструкції, обіжники, інформував про економічне становище в світі, писав про помічені недотягнення в кооперативній праці, містив власні студії й популяризував чужі – про "Готівкові приходи й розходи селянської родини" в рр. 1927-1937, "Як відживляється наша селянська родина", про "Рентовність 262 галицько-волинських і польських селянських господарств у господарському році 1929-1930"; слідкував за торговельним баянсом українського села, писав на теми неподільності селянських господарств, про хибність колонізаційної політики польського уряду; багато уваги присвячував потребі й організації кооперативного виробництва, дрібної ощадності, засновуванню кооператив здоров'я і т. д. Траплялося, що він сам давав матеріал для багатьох чисел популярного кооперативного часопису "Кооперативна Родина".

Викладав на різних кооперативних курсах при РСУК, при кооперативних центрах, на кооперативних курсах для кандидатів на український духовний стан при Богословській Академії у Львові. О. Луцький був головним ініціатором і організатором "Вакаційних Курсів" РСУК (1935-1939) і найцікавішим на них викладачем. Готувався дуже дбайливо. Вже, бувало, від січня добирав і читав економічну літературу до обраної мети (тямлю це, бо допомагав йому не раз підшукати потрібні книжки). До літа мав об'ємистий скрипт, але потім викладав з пам'яті, по 2-3 години денно, просто і чітко, однаково переконливо для менше чи більше освічених. Головні теми його лекцій на тих курсах були: "Наш кооперативний світогляд на тлі економічних доктрин"; "Ідеологічні підстави нашого спілчанства". Слідуючи за визначенням місця кооперації в сучасних суспільно-економічних системах в новітній науковій літературі, О. Луцький цікавився працями Б. Зомбарта, зокрема теоріями найновішого його твору про "Три системи національної економії".³⁸ З кооперативних теоретиків найбільше вполював собі та зблизився особисто з найбільшим, по Ш. Жиді й нашим М. Ту-

ган-Барановським, теоретиком і соціологом кооперативного руху, Ж. Фоке (1883-1953). О. Луцький познайомився з ним на Міжнародних Кооп. Курсах, листувався і видав український переклад його славетного в 1930-их роках твору "Кооперативний Сектор".

О. Луцький умів, як мало хто інший, з кооперативної теорії й ідеології, з принципів її суспільної філософії зробити конкретні висновки і показати напрямні для реальної праці на кооперативній ниві. Він збирав і аналізував матеріал для визначення "Підстав ідеології українського кооперативного руху".³⁹

О. Луцький часто підкреслював, що "метою нашого кооперативного руху є не тільки економічне визволення народних мас..., не тільки зріст матеріально-го добробуту об'єднаних членів, але також і передусім культурний, моральний і цивілізаційний розвиток об'єднаних... членів, які в цім напрямі мають бути піонерами ліпшої будучини цілої нації"... Він часто остерігав кооперативних керівників, щоб вони не дали нашому кооперативному рухові "запліснити в дуплі матеріалістичного світогляду... Ступайте твердою ногою по землі та все дивіться на зорі!.." Кооперація в ідеології О. Луцького – це шлях до великої мети, до ідеалу соціальної синтези, погодження власного й громадського так, як ця гармонія погоджена в досконалій синтезі християнської релігії й моралі, в самій людській природі.

Кооператизм об'єднує матеріальні сили людей на етичній підставі братньої любові й солідарності, "без подвійної бухгалтерії" зарозумілого багатія чи тоталітарної держави, які заради економічних вислідів вдаються до безпербірливих засобів.

Український кооперативний рух не зв'язує вільної творчості людини, добровільно об'єднаної в кооперативну громаду, зате виховує в неї свідомість громадської відповідальності. "Двері нашого руху, як храму Божого, відчинені для всіх людей нашої нації". Рух стримить до того, щоб у співпраці нарід власними силами піднявся до найбільших висот економічного, соціального й національного життя.

Такими думками й напрямними були надхнені і його практичні вказівки співробітникам, керівним органам кооператив; О. Луцький часто повторював, що "справедлива ціна" – це основий постулат кооперативної господарності.

Багато резолюцій загальних зборів РСУК, програми нарад їхніх комісій, напрямні організаційних з'їздів тощо у 1930-1939 рр. здебільшого писав О. Луцький.

Спільно з головою Ради РСУК, Ю. Павликовським, вони ділилися ролями на парламентарній арені, обороняючи права українського народу та його культурні і громадсько-економічні надбання. О. Луцький був також членом президії УНДО (1925-1939), в соймі й сенаті бував активним членом господарської комісії, бюджетової чи закордонних справ. Ефективні були його полемічні виступи як там, так і на пленарних зібраннях палат. Набрив розголосу, напр., його "поєдинок" з польським сенатором, генералом Зажицьким, у березні 1938 р., коли той домагався закриття всіх українських установ, бо українці, мовляв, повинні задовольняти свої культурні й господарські потреби у відповідних польських установах. О. Луцький, з прикметним йому спокоем і логікою, доводив на прикладах з історії природне право кожного народу відповідно організувати задоволення своїх потреб у питомих собі формах, та що й українці мають таке ж право, і то навіть на підставі польської конституції. На закінчення промови О. Луцький запитав генерала Зажицького, чи він уважає таке обмеження права та своє домагання щодо українців єдиним і справедливим також у відношенні до поляків у Німеччині, в Литві й Чехо-Словаччині? Зніяковілий польський законодавець мовчав. Тоді під оплески (навіть зі сторони польських послів) О. Луцький звернувся до генерала з пророчою осторогою: "Не роби своєму ближньому того, що тобі не миле". Ця осторога скоро здійснилась.

Коли вибухла 2-га світова війна, і польська поліція та воєнщина почали заарештовувати українців, особливо кооператорів і молодь, вивозити до концентраційного табору в Березі Картузькій чи й карати без суду, – О. Луцький інтерпелював, де лише міг, і обороняв людей. При більшовиках залишився у Львові й навіть після перших допитів НКВД не піддався намові втікати, кажучи до приятелів: "Уміли ми бути генералами за добрих часів, то мусимо ними бути й за гірших"... Утомленого й хворого О. Луцького заарештували більшовики вночі 2 травня 1939 р.

Написав до родини кілька коротких листів у 1940-41 роках, із заслання, з концентраційного табору в Котласі, де у північній архангельській тундрі. Писав, що мусить вставати на працю о 4-й годині вранці й лягати о год. 9-й, хоча вже був визнаний інвалідом, з меншим пайком харчів, з відмороженими руками й ногами. "Одне серце держиться ще добре, – писав в одному листі, – Все ж таки я держуся й не падаю духом"... Та незабаром і серце не витримало мук, і великий ідеаліст-праведник помер у важкій неволі 8.10.1941 р.⁴⁰

Ю. Павликовський і О. Луцький – провідники західньо-українського кооперативного руху, наклали на нього печать свого духа. Вони працювали не для задоволення власних амбіцій, матеріальних користей чи слави. Вони не знижувалися, щоб приподобитися масам, а навпаки – прикладом власної праці, відважної самопосвяти поривали других до лету за собою. Кожним кооперативним зборам обоє вмiли надати достойну атмосферу й повагу. Їхні великі бажання вільного суспільно-творчого діла переходили на всю кооперативну громаду. Вони власним прикладом, чеснотами підтримували високий е т и ч н и й с т а н д а р т в українському кооперативному русі.

6. Роки важкої проби західньо-української кооперації та перемога зовнішніх перешкод і власних недомагань

Перша половина другої, міжвоєнної, декади, тобто 1930-35 рр., – були в історії західньо-української кооперації роками важких випробувань. В кінці літа 1929 р. з'явилися в краю перші загрозливі позначки великої економічної кризи. Несподівано і сильно вона послабила купівельну спроможність українського села, основи кооперативного членства. Дійшло до великого розхилення ("ножиць") між цінами на виробі промисловості і продукції села.

Коли, напр., весною 1928 р. за 1 сотнар (корець) пшениці платили близько 60 зл., за жито 45 зл., то восени 1929 р. ціни нагло впали наполовину. При кінці 1931 р. пересічні ціни на зернові були на 48% нижчі в порівнянні з передкризовим, 1928-им роком; ціни на худобу й ін. впали на 60% тоді, коли ціни на промислові виробі показували спад на яких 32%. До кінця 1932 р. не припинявся спад цін на хліборобські продукти: платили за 1 корець пшениці 16-18 зл. і коло 9-11 зл. за корець жита.

Дарма, що криза привела до застою в промисловості й масового безробіття, скартелізовані великі промислові й деякі торговельні підприємства не допускали до більшого зниження цін своїх виробів і товарів та їх пропорційного вирівнювання з цінами продукції села. Економічна політика держави була по стороні капіталістичних об'єднань; держава, сама маючи монополію на багато промислових ділянок, трималася також політики високих цін на промислові виробі.

В дрібних підприємствах, у тому числі й кооперативних, торги впали до 1/3, а то й до 1/4.

Криза вдарила по українській кооперації, міцній організаційно, але ще не закріпленій економічно. Власне, перед самою кризою починався організований кооперативний збут продукції українського села, щоб вирівняти його торговельний баянс.

Найбільше загрозливо вплинула економічна криза на основну ланку західньо-української кооперативної організації – окружні й повітові союзи. Саме тоді вони будували магазини, без достатніх власних фондів; були надмірно заборговані, переобтяжені необачно роздаваними товарними кредитами (переважно без забезпечення й відсотків), і з часто замороженими не тільки своїми, але й чужими капіталами.

У нерухомостях і часто зайвих рухомостях, у нехідких товарах союзи мали в 1929 р. заморожених понад 900.000 зл.; у 1930 р. поверх 1.100.000 зл. В товарних, переважно споживчих, кредитах було в 1929 р. заморожених майже два млн. зл., а в 1930 р. – поверх 2.300.000 зл. Збірний баянс 36 союзів за 1930 р. показував, що в нерухомостях, рухомостях і товарних кредитах заморожені були всі власні фонди союзів та ще й понад 2 млн. позичених грошей.⁴¹

На 33 союзи лише яких 10 самі перемагали кризу без сторонньої допомоги й особливих потрясень. Декілька не витримали її натиску (Бережани, Косів, Тлусте, Бібрка, Городок), інші, терплячи великі втрати, довго не могли прийти до рівноваги. Взагалі тоді не було союзу, який не мав би значних втрат, що деколи перевищували і його власні (уділові й запасні) фонди.

Візьмім для прикладу ПСК Бучач,⁴² Він був одним з перших, що від 1928 року жваво розвивав збут, зокрема яець, на закордонних ринках. По замкненні рахунків за 1930 рік він показав 45 тисяч зл. втрат на самому експорті яець; разом із шкодою від "пацифікації" (близько 22 тисяч зл.), з належними відсотками від чужих капіталів і т.п., ПСК Бучач втратив того року понад 90 тис. зл., при 200.000 зл. уділового капіталу Союзу.

Справою збуту окружних і повітових союзів керував Центросоюз і провадив від їх імені операції на західніх ринках. За спогадом нач. бухгалтеря Центросоюзу, З. Рудика,⁴³ одну скриню яець (24 коли) взимку 1928-29 можна було продати на німецькій ринку за 50-55 доларів. Такі високі ціни на яйця тієї зими мали вплив на пошавлений скуп і на ціни яець під час весняної продукції та на експорт у квітні, травні й червні 1929 р. Деякі союзи, сподіваючись вищих цін і в наступній зимі, вирішили заскоро не продавати вислані транспорти яець і замагазинувати їх у закордонних холодильнях. У сезоні продукції яець скеровував ЦС на західні ринки по 10-20 вагонів стандартизованих яець тижнево. "По дорозі" вже можна було продати яйця по 33 долари за скриню й заробити, але союзи не погоджувались.

На всі ці посилки яець приймав ЦС кредит на зачети для союзів, які скуповували (не брали в комісову продаж від членів до розрахунку) по високій ціні.

Місяці липень і серпень того літа були гарячі, осінь лагідна. Складені в тимчасових холодильнях яйця почали псуватися. В грудні й січні 1929-30 ціни на яйця впали, а кошти за перетримання яець до "кращої кон'юнктури" наростали. Так сталася катастрофа: багато скринь зіпсованих яець довелося викинути й заплатити за працю при тій операції, решту вдалося продати по 6-9 дол. за скриню.

Це лише один з яскравіших прикладів недосвіченості й економічних ударів кризи по господарству союзів.

Гірше те, що до економічних ударів і турбот української кооперації долучилися рівночасно й політичні удари, у формі так зв. "п а ц и ф і к а ц і ї" воєни 1930 року.

Від половини вересня до кінця листопада роз'їздили по селах і містах Української Землі під Польщею спеціальні відділи військової кінноти й поліції, тероризували й били українське населення, нищили його приватне та громадське майно, по-звірськи катували не лише видатних представників громадської праці, а й старих, жінок та навіть малолітніх; до покалечених не допускали лікарської допомоги, щоб побиті стікали кров'ю, рани їх загнювалися, траплялися випадки смерті від знущань і побоїв.

У той час поляки зруйнували багато домівок, читалень "Просвіти", "Народних Домів", кооператив. Подекуди терористи-погромники примушували населення власноручно нищити власне майно, ламати обладнання, навіть розбирати дахи... З особливою люттю нищили погромники бібліотеки, ділові книги і товари в кооперативах, портрети духових провідників нації. Найбільше потерпіли повіти Бережани, Підгайці, Тернопільщина (села: Купчинці, Шляхтинці, Денисів, Петриків, Кутківці, Ходачків), Збаражчина, Бучаччина, Рогатинщина (місто, села: Данильче, Дем'янів, Васючин, Григорів і ін.), Бобреччина, Яворівщина (села: Наконечне, Прилбичі), Сокальщина, підльвівські села: Гаї, Чижики, Підберізіці й ін.; на Волині – околиці Луцька, Берестейщина, на Поліссі (напр., село Річича Велика). Разом ці погроми охопили близько 800 місцевостей. Були між побитими й священники, вчителі, члени управ і рад кооперативних установ, ревізори (важко покалічили поляки кооперативну пропагаторку і члена Надзірної Ради Подільського Союзу Кооператив, старшу пані Іванну Бажкевичеву, старшу селянку Наконечну з села Кривого на Бережанщині, дружину священника з Підгаєччини, Марію Чолій, матір 8 дітей та багатьох ін. Декого з покалечених довго потім лікували в Українській Народній Лічниці у Львові, де їх відвідували свої люди і закордонні кореспонденти.

Звичайна практика нищення сільських кооператив зводилась до того, що погромники забирали товари, які їм подобалися, або деколи, як читаємо в одному з протоколів – "платили для форми по кілька сотиків за товар, що коштує десятків злотих, а відтак складали на купу увесь крам і поливали нафтою". Так, напр., у селі Купчинцях, пов. Тернопіль, "ескадрона 9-го полку уланів з Тербовлі нищила кооперативу "Надія" тим способом, що увесь товар – мануфактурний, галянтерійний і споживчий скинуто разом на землю, полито нафтою, оливою, медом та все потоптано ногами"...

Для прикладу, що діялося під час "пацифікації" по союзах, наведу свідокство С. Шипилявого, директора ПСК Бучач, важко побитого дня 14.10.1930 р.: "...На другий день, біля 10-ої години голосять мені, що на подвір'я Союзу заїхало кілька фір уланів. Нікого не впускають туди й звідти не випускають. Що там діється, Бог вість. Пополудні, коло 3-ої години заходить службовець... Роман Кізімович, побачивши нас, двох директорів в гарячці на ліжках, вголос заридав. Вийняв ключі й каже: якби ви бачили, що там діялося?! Третього дня я зібрав свої сили... пішов до ПСК. Спершу вступив до канцелярії. Тут розбита задня стіна, – шукали "сховку зброї". В підручній касі оставив я 140 зл. – немає, лише 30 зл. З цього фонду улани по "праці" посилали по пиво. Устаткування й архів ПСК хоч порозкидані, але не знищені. В канцелярії господарив сам ротмістр Томашевскі... В магазині гірше землетрусу. По цілій площі магазину на висоту одного метра увесь товар всуміш – цукор, крупи, риж, галянтерія, солодощі, чоколяди, синька до вапна, шкільне приладдя, – це все полите пліном, який тільки був у магазині: чорнилом, оцтом, машиноюю оливою, терпентиною. В яешному магазині озеро переливається через пороги; увесь запас яець знищений. Вернув я в канцелярію й відрухово обернув ручку телефону, чи бува не знищений; відзивається пошта, я, не надумуючись, прошу Львів – Центросоюз. По хвилині відзивається директор Шепарович і я звітую: – Пане директоре, наш запас товарів знищений, Д. Гут-Кульчицький (ревізор РСУК –

І.В.), Пендзей і я змасакровані; аж до нашого повідомлення не висилайте жодних товарів. Як там у вас? Відповідь: – У нас таке саме"...

"Впродовж тижня оглядали цю "вандалію" з близьких і з дальших сіл, оглядали торговельні агенти й місцеві купці-жиди. Гляцер, з яким ми поділили вагоном риж і його досі не заплатили, ані рахунку векселями не покрили, поглянув на риж на підлозі, а на ньому все, що в магазині було, – зблід і в розпуці питає: – Що я маю свої жінці сказати? В першій мірі, кажу я, перекажіть вашій дружині все, що ви тут бачили, а потім скажіть хай буде спокійна. Довголітня війна знищила надбання покоління, у останніх змаганнях ми принесли десятки тисяч людських жертв, але ми живемо та будемо жити... Наступного дня приїхала фіра з Лішанець, повна соломи, перин і подушок, примістили на ній мого друга Пендзея й повезли додому на лікування. Гут-Кульчицький поїхав до Львова. Прийшовши трохи до сил, почали ми приводити наш магазин до ладу. В першу міру треба було впорядкувати яешний магазин, а то запах "яешні" з 50 тисяч штук яець не дасть до себе приступити. Бетонна яма на сміття повна всякого добра. Гурт службовиків та студенток-дівчат цілий тиждень "бабралися" в цій гидоті, заки довели до ладу. Списана інвентура показала шкоди на 22 тисячі зл."...

"Наче буревій перейшов по цілому краю" тієї сумної пам'яті осені 1930 року.

В центральних установах у Львові розбивання вікон і вітрин шовіністичним шумовинням на очах поліції (зокрема молочарських крамниць "Маслосоюзу") було звичайним явищем не лише тієї осені.

Ось ще один приклад осінніх подій 1930 р., переказаний начальним бухгалтером Центросоюзу, покійним З. Рудиком: "В часі пацифікації у Львові був також напад на Центросоюз при вулиці Зіморовича, ч. 20. Була поголоска, що польські студенти будуть займатися українською кооперацією у Львові. Був пізній вечір. Працівники ЦС підготовлялися до відпору нападу. По закінченні праці ніхто не мав іти додому. Телефоністки були при апаратах у лучбі з Народною Торгівлею, Маслосоюзом, щоби перебирати вістки, куди йде пацифікаційний напрям та якої сили. Порозсилені були розвідки в сторону Політехніки, Університету та Єзуїтського Городу, щоби вивідати, що робиться. На місці, в ЦС пороблено барикади, від брами сходами на поверх. Повідчиняли всі вікна на другому поверсі, без світла. При вікнах приготувалися працівники з цеглами й з водою... Почалося від лому брами, щоби вдертися до середини. І коли "збиранина" взялася до залізних дрючків, тоді посипалася на їхні голови цегла. "Збиранина" подалася з криком і погрозами. В ЦС було тихо, йшла тільки "робота". Час від часу сірчаним квасом кропили долину. Наступ за наступом відбивали, аж доки "збиранина" з долу не вжила револьверів. Скрита десь близько поліція думала, що це стріляє оборона, й тоді почала інтервенцію. Дала наказ шумовинню розійтися, ввійшла до ЦС і почала робити ревізію. Переконалася, що сліди пострілів походили не згори, від оборони й наказала працівникам також розійтися додому. Та на тому не закінчилося. За кілька днів вкинено через вікно в партері бомбу, де був склад галянтерійних товарів. Шкоди були знову досить прикрі"...

У тому періоді "невидима рука" часто підкладала великої вибухової сили бомби (військового походження) під українські культурні та економічні установи у Львові й ін. містах.⁴⁴

У той час уряд Польщі очолював колишній революціонер, провідний член Польської Соціалістичної Партії, прем'єр Ю. Пілсудський. Він намагався напобіжувати своїх сусідів – диктаторів – із сходу й заходу. Як і люди його класу, був вихований на непевній героїці історичної шляхти. Терор "пацифікації" на українських землях мав бути відповіддю на саботажі української революцій-

ної підпільної організації (ОУН). Алеж декілька підпалів чималих польських маєтків та напад на поштовий амбулянс були далеко неспівмірні з руїною й насильством над усім населенням, яке не мало жодного стосунку з актами підпільної організації. Взагалі збірна відповідальність не може бути нічим виправдана, та ще й у мирний час. Погромники, зрештою, цілком виразно, з цинічною відвертістю пояснювали основну причину своїм жертвам: "Ja ci dam Ukrainę"... "Пацифікація" на українських землях була запланована у зв'язку з загальним посиленням гостроти режиму в Польщі. У той час, ще перед закінченням каденції, розігнали сойм і сенат Польщі, а перед новими виборами – виарештували послів опозиційних польських партій. Арештували також 30 колишніх українських послів; п'ятеро із них, разом з видатними представниками польських опозиційних парламентаристів, запроторили до військової тюрми в Берестю.

Історик не може оминати ще одного знаменного факту, а саме синхронізації – рівночасного натиску на українське національне життя по обох сторонах кордонів. Це явище не раз повторювалося в історії боротьби України проти насильників із сходу й заходу.

Провід української кооперації подав відомості про погроми кооператив до Міжнародного Кооперативного Союзу. На зборах Товариства Польських Кооператорів у Варшаві директор О. Луцький подав факти "пацифікації" й статистичні дані про знищення кооперативного майна. Майже половину товарних складів українських кооператив знищили погромники восени 1930 р., і при тому ні в одному випадку уряд не довів у суді пошкодованим кооперативам, а ні їх працівникам якоїсь провини супроти самої держави. Зареєстровані шкоди РСУК подавав Генеральній Прокуратурі, але всі заходи добитися "права" були безуспішні.

Великі втрати, заподіяні погромами, при зменшеній торгівлі в наслідку економічної скрути, спричинили підвищення втратних балянсів 500 низових кооператив у 1929 р. до понад 800 в 1930 р. та обнизили чисту балянсову надвишку кооператив першого ступня з округло 1.000.000 зл. у 1929 р. на близько 400.000 злотих за 1930 рік.⁴⁵

Ролю останнього удару по економіці зруйнованої української кооперації мало відіграти розпорядження Польського Банку всім філіям та іншим, пов'язаним з ним, фінансовим установам: не приймати векселів українських кооперативних підприємств, навіть "жированих" централіями (Центросоюзом чи Народною Торгівлею), а всі векселі, які вони вже мали, на доручення Банку Польського треба було пред'явити до негайної заплати. Масово стали напливати запротестовані векселі ОСК і ПСК. Обидві централі – ЦС і НТ – в солідарному порозумінні сплачували їх. В короткому часі самий ЦС викупив за 600.000 зл. таких запротестованих векселів зі своїм "жиром". Це, як згадував нач. бухгалтер ЦС, З. Рудик – "був великий безпроцентовий капітал, викинений на сплату векселевих заборгувань ПСК. Рівночасно це була велика загадка для всіх доставців товарів для ЦС, яким способом при тих, таких економічно важких, ударах самого державного польського уряду, – вони не втратили ніже одного цента в наслідку, здавалося, цілковитого занепаду української кооперації. Доставці й банки затривожено-недовіркою дивилися на ЦС і взагалі на українську кооперацию, чи... живчик її ще пульсує"...

Та скоро деякі ОСК почали сплачувати борги Центросоюзові за викуп їхніх запротестованих векселів; зате деяким, що найбільше занепали, довелося відписати (дарувати) десятки й сотні тисяч їх боргу. І незабаром чужинні приватні банки стали знову, навіть навипередки, вдаватися до Центросоюзу з пропозиціями дисконтувати в них векселі.

Після цих важких ударів українська кооперація все таки почала "приходити до себе". Директор О. Луцький на нараді в Центросоюзі, в справі запротес-

тованих векселів, як згадує один з учасників – у заключному слові сказав: "Ми не каліки, щоби, показуючи свої рани, викликати милосердя. Без уваги на стан треба продовжувати працю, поширювати торговельні агенди, організувати збут збіжжя, дробу, живини. Запротестовані векселі з повним чи частинним покриттям варті стільки, скільки варте наше ім'я"...

На важкі удари відповіла вся кооперативна громада, ціле українське громадянство зміцненням самодисципліни й громадської солідарности. Для покриття втрат і невідкладної сплати боргів союзів члени управ зрікалися платень, працівники добровільно погоджувалися на зниження платні, члени управ, надзірних рад приносили приватні векселі – запоруки від своїх родин; громадяни, власники значних вкладів до оборотів у кооперативних союзах, зрікалися належних їм відсотків, члени кредитових кооператив не забирали свої ошадности. Щоб здешевити кошти прожитку, кооперативні працівники в союзах організували гуртожитки, спільне харчування. Для санації деяких втратних союзів давала місцева інтелігенція – духовенство, представники вільних фахів та ін. – чималі безвідсоткові позики. Наприклад, як згадує в "Споминах" директор ОСК Перемиськ О. Станимир, на рятування союзу і покриття його втрат (близько 90.000 зл.) св. п. єпископ Йосиф Коциловський передав чималу суму в безвідсоткову позику.

VII-ий Крайовий Кооперативний З'їзд у Львові 29.6. – 1.7.1932 був маніфестацією тієї кооперативної дисципліни й громадської солідарности. Прийняті "Резолюції" З'їзду і на їх підставі вироблений в РСУК докладний плян дальшої праці накресливали для кожного сектору й шабля об'єднаної кооперативної організації докладні, конкретні напрямні й засоби економічної санації та дальшої ділової справности й розбудови. Вони давали тверезий перегляд і аналізу доточасних головних недомагань кооперативного господарювання, підкресливали неухагу проводів до його основних правил. Саме оті важкі роки показали, що означає дотримуватись чи легковажити основними принципами кооперації. "Резолюції" вимагали посилених заходів проти боргів, переведення засади співпраці тільки з членами, припильнування докладної евіденції оборотів з членами та відмічування їх від оборотів з тимчасовими нечленами; закликали похвалити приєднання нових членів у всіх секторах, звертали особливу увагу на приєднання в члени жінок та на потребу частіше обирати їх до завідуючих органів кооператив. "Резолюції" вказували на необхідність і на методи зміцнення власних фондів кооператив, підкресливали значення кооперативної вірности в господарській співпраці об'єднаних клітин із своїми союзними надбудовами та взагалі нормували тіснішу співпрацю всіх видів об'єднаної кооперативної організації. "Резолюції" звертали увагу на ненормальність і небезпеку приватних заборговань та доручали перевід вкладів до оборотів торговельних кооператив на ошадности в кредитових кооперативах, щоб грошові й кредитові операції кооператив провадилися за посередництвом і з допомогою власних кооперативних фінансових установ – райфайзенських кас, українбанків та Центробанку (ім рекомендації посилювати акцію збирання ошадностей, навіть дрібних, але масових, щоб таким шляхом творити "здоли" власні фонди для фінансування більших господарських справ і потреб кооперативного будівництва).

Вирішено дальше активізувати збут, здобувати пошану для продукції українського села на місцевих та закордонних ринках; поширювати збут за рахунок нових галузів виробництва (крім яєць і збіжжя), організувати збут живини та м'ясних виробів, живої й битої птиці, овочів, яровини і т. д.

Хоч низькі ціни почали трохи підноситися лише в наступних роках, однак збут був можливий і на крайових, і на закордонних ринках. Союзним організаціям і особливо централіям доручено організувати на місцях стандартну переробку хліборобських плодів і взагалі поступово налагоджувати власне кооперативне виробництво.

Роли кооперативів:	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
1. К-ви для загального за- купу і збуту	2501	2395	2356	2033	2065	2116	2256	2360
2. Молочарські к-ви	99 ^{4*}	109	120	123	128	138	141	143
3. Кредитові	362	405	490	539	570	592	656	668
4. Міські споживчі	135 ^{4*}	123	122	123	122	121	130	127
5. Різні інші	64	64	69	86	92	94	111	121
6. Окружні й Повітові Союзи	35 ^{5*}	34	33	33	32	32	32	32
7. Фахові центри	4	4	4	4	4	4	4	4
Загальна кількість усіх	3200	3134	3294	2941	3013	3097	3330	3455

Фонди всіх видів і обороти торговельних кооператив

У ро- ках	Кількість к-в, які по- дали стат. звіти	Їх уді- ли	Запасні фонди	Валесо- ві надви- шки	Чужі капіта- ли	Валесо- ва сума в млн. зл.	Кількість охоплених стат.к-в	Сума в млн. зл.
1931	2977	6732,8	10821,0	839,0	30726,7	49	2638	119
1932	2954	6786,4	10734,6	638,2	26679,6	44	2569	98
1933	3029	7115,2	10957,2	639,2	23549,0	42	2560	82
1934	2925	6976,4	11544,5	589,8	24013,7	43	2369	81,6
1935	2889	7179,0	11329,1	669,0	25756,5	45,8	2394	89,8
1936	3051	7868,2	11964,4	958,3	...	51,7	2437	115
1937	3218	22,937,128 ^{5*}	...	1246,0	...	58,3	2567	159,7

Великий натиск клали "Резолюції" на поширення й зміцнення кооперативно-освідомної праці серед членів та українського громадянства, а також на фахово-ідеологічний дошкіл працівників надзірних рад і управ кооператив. З тією метою і при верховній організації, тобто у РСУК, поширено кількість, наклад і зміст кооперативної преси, видавання кооперативної літератури окремими публікаціями, звернено увагу на організацію кооперативної освіти – кооперативних шкіл та курсів.

У багатьох союзах відбулися зміни у керівництві, мала місце реорганізація поділу праці. Згідно з новим планом, із слабших союзів творили більші окружні об'єднання, з філіями й складницями.

Вже в 1933 р. були помітні деякі успішні висліди тих об'єднаних і вчасно плянових заходів: вони зміцнили кооперативний рух, що опинився перед новими перешкодами. 1934 року вийшов у Польщі новий кооперативний закон, який давав міністрові скарбу вільну руку в нормуванні організації й засягу діяльності ревізійних союзів та приналежности до них кооператив. Новий молочарський закон, виданий 1936 року, регламентував мережу молочарень, як приватних, так і кооперативних. Першенство на існування в даному районі мали більші й краще устатковані молочарні, а плянування сітки молочарень в окрузі й апробата на існування молочарні залежали від реєстру і вказівки Хліборобської Палати.

Обидва закони, з додатковими адміністраційними приписами щодо українських земель, приховували в собі загрозливі тенденції: давали змогу державній адміністрації регулювати згори районізацію союзних кооперативних об'єднань, розташування та густоту мережі молочарень, без уваги на їхній суспільний характер. У тих законах приховувалась небезпека підірвання й нівеляції національного принципу кооперативних об'єднань, заміни його приділенням кооператив до ревізійних союзів, виключно за територіальним принципом.

На місці здавна існуючих національних кооперативних союзів у Польщі мали б постати регіональні і загально-державні об'єднання, в яких під спільним дахом були б забезпечені вплив і верховодство "державної нації". Ті закони взагалі загрожували кооперативним підставам добровільного гуртування й господарської ініціативи об'єднаних, вносили в кооперацію більше примусовости з боку державної адміністрації, що – як показав не один досвід в історії кооперативного руху, – спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість.⁴⁷

Незважаючи на удари економічної кризи, що й далі продовжувалась, на "пацифікацію" та нові загрозливі закони, західньо-українська кооперація "приходила до себе", зміцнювала свої громадські позиції. що дали то активніше поширювала і краще налаштовувала економічну діяльність, ділом показувала членству, які вигоди дає солідарне об'єднання слабих економічних сил, яку користь вона приносила всьому громадському життю й національній самообороні українців під Польщею.

Розвиток західньо-української кооперації в другій міжвоєнній декаді ілюструють такі загальні дані: (див. наступні чотири таблиці).

Оборотові капітали кооператив частково зменшилися в її важких роках, але в 1935-36 рр. наступає покращення, і вони досягають передкризової висоти, дарма що ціни тримались низькі й тільки дуже поволі переступали межу найнижчого кризового рівня.

Значно більше впали обороти торговельних кооператив і суми виданих позик кредитових кооператив, але цей спад зупинився в 1935 р., а в наступних роках вони стали йти вгору.

Загальний погляд на діяльність кредитових кооператив (усіх типів)

	1935	1936	1937
1. Кількість кредитових к-в	570	652	656
2. Охоплених статистикою	551	589	651
3. Членів в обслідуваних к-вах	125.450	136.247	157.009
(в з л о т и х)			
4. Збірна балансова сума	16.193.049	18.528.952	21.480.483
5. Уділи	2.711.756	2.787.568	3.159.121
6. Запасні фонди	2.642.095	2.533.078	3.118.846
7. Сума виданих в році позик	10.292.505	12.890.142	15.554.758
8. Вкладів ощадн. і на біж. рах.		8.608.994	10.592.596
9. Виказаних надвишок	120.265	141.000	205.770
10. Втрат	31.206		

Під кінець 1938 р. сума вкладів ощадностей і на біжучих рахунках в кредитових к-вах досягла 12.302.000 зл.

Найбільше знаменним явищем був факт, що коли в роках доброї економічної кон'юнктури із зростом оборотів зростали й товарні боржники, то в тих важких роках їх значно зменшилося, і не так у наслідок зменшення оборотів, як у висліді посилення протиторгових заходів.

Споживчі борги мали з року на рік і збільшувалися власні фонди кооператив. Коли, наприклад, споживчі борги в кооперативах 1929 р. становили близько 3,4 млн. зл., то в 1936 р. вони впали до 1,9 млн. зл. і далі постійно зменшувались.

Торги в сільських кооперативах для загального закупу щораз то більше спиралися на членство. Коли, напр., 1930 р. ділилися вони майже по половині, — на членів і не членів, то в 1935 р. торги 2.016 низових закупно-збутових кооператив дали 30.830.686 зл., в тому числі на не членів припадало тільки злотих 8.751.047 або 28,4%; у 1936 р. при загальному торзі 2.077 кооператив в сумі 37.368.418 зл. на не членів припадало 9.283.965 зл. або 24,8%.⁵⁵

Значно посиллися і зростав збут. У 1937 р. збут масла, сиру й бриндзи через "Маслосоюз" досягнув 10.873.832 зл. (в 1936 р. 10.668.137 зл.), а збут інших хліборобських продуктів з 26 округів дав 21.211.172 зл. (в 1936 р. — 11.088.992 зл.); разом у 1937 р. збутові операції дали 32.085.004 зл. (з неповних підрахунків, бо тут немає даних про збут у деяких округах).

Збірний баянс 25 ОСК і ПСК показував за 1937 рік оборот у доставі товарів на 20.351.000 зл., а в збуті продуктів на 20.698.000 зл.⁵⁶

Новий кооперативний закон від 1934 р. обмежував діяльність РСУК тільки до 3-ох галицьких воевідств: Львівського, Станіславського й Тернопільського; він відірвав і позбавив РСУК його організаційного впливу на північно-західні землі під Польщею — західне Полісся, Холмщину, зах. Волинь і частину Лемківщини. В наслідок того обмеження РСУК втратив 430 кооператив, змушених перейти до двох польських центральних союзів у Варшаві "Spółem" і "Związek Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowych".

Але й це обмеження не спиноло росту кооператив на звуженому терені й, головне, що дали то більшого зростання членських лав у кооперативах. Вже того самого року, на місце втрачених 430 кооператив з північно-західних земель, прибуло в члени РСУК 238 нових кооператив з галицької території.

Кооперативний закон не мав впливу на рух і ріст членів у кооперативах. 1935 року організаційні дані з 2.983 к-в, об'єднаних у РСУК, показували 536.508 членів, між ними жінок 83.931 (15,6% всього членства); в 1936 р. кількість чле-

Порівняння торгів у кооперативах усіх трьох ступенів, об'єднаних в РСУК, за 1934-1936 рр.

Типи кооператив (відмічені числами за офіційним поділом Державної Кооперативної Ради).	1934		1935		1936	
	Кількість к-в ⁵²	Сума їх торгів у зл.	Кількість к-в	Сума їх торгів у зл.	Кількість к-в	Сума їх торгів у зл.
К-ви I-го ступеня разом	2.333	44.278.296	2.358	46.738.425	2.402	54.955.758
1. Міські споживчі	117	4.331.249	113	3.962.662	109	4.131.758
2. Міські різні	48	2.843.801	53	3.208.722	47	3.398.320
8. К-ви для заг. закупн. й збуту	2.017	30.527.607	2.049	31.168.200	2.097	37.498.959
10. Молодечарські	121	5.570.448	106	6.760.392	122	8.365.140
Інші (типи 9 і 11-15 ⁵³)	30	1.005.191	37	1.668.449	27	1.561.311
Союзні об'єднання, к-ви II ступня (окружні)	33	33.007.399	33	18.056.687	32	27.038.659
Союзи	27	16.378.648	27	17.425.311	26	25.975.066
Дрібні гуртвіні	6	628.751	6	631.376	6	1.063.593
Крайові центральні, К-ви III ступеня	3	20.322.194	3	25.013.516	3	32.932.279
Народна Торгівля	1	6.259.751	1	7.467.217	1	5.007.549
Петросоюз	1	6.331.897	1	8.244.584	1	16.789.153
Маслосоюз	1	7.730.546	1	9.301.715	1	11.144.577
Кооперативи всіх ступенів разом	2.369	81.607.889	2.394	89.808.628	2.437	114.926.577

нів у кооперативах, об'єднаних у РСУК, досягла 587.000 (серед них 95.439 жінок, – 16,3% членського загалу). В 1939 р. кількість членів становила вже 709 тисяч осіб.

Соціальний склад членства усіх к-в у 1936 р. показував 89,1% власників селянських господарств, 1,2% ремісників, 2,2% робітників, 3,2% урядовців, 0,2% дрібних промисловців, 0,3% купців, 0,3% інтелігентських вільних призвань і 2,0% інших.⁵⁷

Скооперування загалу українського населення в половині 30-их років становило кругло до 50%.

Платного персоналу працювало в к-вах усіх видів і ступенів, у роках:

1934	1935	1936	1939
12.109	12.423	14.037	Понад: 15.000 осіб

З постійним ростом кооперативних одиниць і розвитком їхньої діяльності збільшувалася і кількість місць праці.

Яке ж місце займала українська кооперація на своїй національній території супроти польської та інших кооперативних організацій у Польщі?

В половині 30-их років у всій державі існували 22.071 кооператива, з того об'єднаних у ревізійних союзах було 11.475, а 10.596 – поза союзами й підпадали ревізіям Кооперативної Ради (більшість тих необ'єднаних к-в була недіяльна, здебільшого це були "мертві душі").

З об'єднаних у союзах 11.475 к-в припадало на галицькі воевідства 4.515 або 39,4%, а на волинське й поліське воевідства 935 к-в або 8,5%; разом на українську територію припадало 5.450 к-в або 47,5%, отже: майже половина всіх союзних к-в була на українських землях.

На одну союзну кооперативу приходилося на українській території 17.293 особи населення тоді, коли у всій державі – 26.237 осіб, а в трьох галицьких воевідствах припадала 1 кооператива на 13.700 осіб. Таким чином кооператив у Галичині було вдвічі більше, ніж на інших теренах тогочасної польської держави.

З 11.475 к-в припадало на 5 польських союзів 6.676, на РСУК і на РРС ("Руский Рев. Союз" у Львові, членами якого було українське населення) припадало 3.229 к-в (28,1%), на два німецькі союзи 796 (6,9%) і на два жидівські союзи 774 к-в (6,8%).

На території трьох галицьких воевідств у 1937 р. було об'єднаних:	
у РСУК	66,3% кооператив
у РРС	4,3% "
у польських союзах	26,9% "
у жидівських союзах	2,5% "

Членів в усіх союзних кооперативах держави було в 1935 р. 2.565.718; з того на три галицькі воевідства припадало 36,6% і на волинське та поліське 6,4%; разом на українську національну територію припадало 1.103.620 членів, тобто 43,0% загалу.

Отже відсоткове відношення кількості кооператив на українській території – 47,5%, як і кількість членів у відношенні до загального в державі – 43,0%, була далеко вища від відсоткової долі населення п'яти воевідств, з українською більшістю, до загалу населення в державі (29,4%), а в трьох галицьких воевідствах це відношення було ще більше, бо на їх 19,4% усього населення держави припадало в них 36,6% загалу членів кооператив у державі.

Але із суми оборотів торговельних кооператив (без централі) всієї держави в 1934 р. – 438.692 тисяч зл. на 5 воевідств української території припадало оборотів тільки на суму 86.828 тис. зл., або заокруглено 20,0%. Це значить, що економічна сила кооператив на українській території була значно слабша ніж у інших районах держави. На самі кооперативи українського населення із суми оборотів 86.828 тис. зл. припадало 53,6% (без оборотів Центросоюзу і Народньої Торгівлі), – тоді як за офіційною статистикою українське населення становило на цій території 66,0%.

Тому українська кооперація в середині 1930-их років не могла бути нікому економічно загрозливим конкурентом; на своїй національній території вона ще дуже мало охоплювала товарний ринок і в торгівлі всієї держави займала ще скромне місце.⁵⁸

Коли порівнювати цифрові відношення української кооперації з загалом оборотів, балянсових сум усіх кооперативних організацій у польській державі міжвоєнного часу, то бачимо, що вони становлять невелику частку. Однак треба підкреслити, що українська кооперація працювала серед нечуваних перешкод і, що найважливіше, – свою діяльність спирала головним чином на власних фондах (в уділах і резервах та членських ощадностях), коли для інших, зокрема польських к-в прикметою була відносно мала сума власних капіталів у відношенні до чужих, і користувалися вони значними державними та комунальними кредитами.

Вже під кінець Другої світової війни польський автор (на еміграції), характеризуючи західно-українську кооперацію, каже, що вона "економічно не була сильна, але разом творила велику силу своїм тісним організаційним об'єднанням і скоординованістю співпраці всіх видів кооперації; на її організаційну злітованість склалися великою мірою ідейні прикмети співробітників кооперативного руху й національна амбіція"..."⁵⁹

Перемігши перші важкі роки другої міжвоєнної декади, західно-українська кооперація усвідомила свої помилки, загартувала, збагатила досвідом та ідейно-кооперативною вірністю проводи й широкі членські маси, впорядкувала свої скромні фінансові засоби. Повністю усвідомивши значення принципів кооперативної господарности, вона на початку другої половини декади перейшла до наступу. Зокрема розвинула жвавий збут, поширила свою діяльність і будівництво на багато нових ділянок господарської самопомогі, широко розгорнула перехід до власного кооперативного виробництва.

Далі ми спинимось на цьому періоді розвитку західно-української кооперації у всіх її секторах, на деяких нових її починах та задумах.

7. Організація й розвиток сільської кооперації для загального закупу й збуту та її союзні об'єднання

Ця основна група західно-української кооперації між двома світовими війнами відповідала соціальній структурі краю та невідкладній потребі організації господарських справ українського села.

Найміцнішою вона була кількістю кооперативних клітин і об'єднаних членів, густотою мережі. Однак ця група далеко не виявила своїх можливостей і пропорційної економічної переваги в порівнянні з іншими кооперативними видами.

Мала вона 3-ступневу організаційну схему:

1. Місцеві низові кооперативи по селах,
2. Окружні (Повітові) Союзи (ОСК і ПСК),
3. "Центросоюз", верховне крайове об'єднання загальної закупно-збутової кооперації.

1. Сільські господарсько-споживчі кооперативи, названі згодом кооперативами для загального заupu й збуту, 1-го шабля, спочатку плянувались як універсальні кооперативи, які мали організувати всі головні економічні ділянки й потреби села та бути підставою його господарського й культурного поступу. Спеціалізація за галузями господарської діяльності мала провадитися лише на вищих шаблях.

Та на практиці виявилось, що важко відразу засновувати такі універсальні економічні організації села й вести їхні складні операції без відповідно підготованих людей. Тому спочатку окремо відновлювались давні й виникали нові кредитові сільські кооперативи. Молочарські відділи якийсь час працювали при багатьох загально-закупних кооперативах, але потім також відходили від них, творячи окремі районні кооперативні молочарні. Самі ж кооперативи для заг. заupu й збуту стали дрібними сільсько-споживчими кооперативами. Здебільшого такими вони й залишилися, обмежуючи свою діяльність до постачання товарів першого вжитку для хатнього господарства, рідко коли – дрібного господарського приладдя, штучних погноїв, опалу, будівельних матеріалів, ще рідше сіл.-госп. машин. Напр., ще в 1929 р. з усього обороту Центросоюзу в 21,3 млн. зл. на обороти споживчими товарами (з гасом і галянтерією) припадало 16,2 млн., тобто 76%.

Пі кооперативи творилися наоспіх, без відповідної підготовки й кооперативних знань і керівних органів, і членів, на низьких уділах (звичайно від 5 до 10 зл., а то й нижчих і не завжди повністю виплачених). Торгували вони з членами й не членами, траплялося навіть більше з не членами, та боргували одним так само, як і другим.

Бували випадки, що справник, їдучи на закуп товарів, бігав по сусідах, до священика, вчителя, щоб позичити грошей; він легко брав товари на кредит, де трапилось. Кооперативна вірність у співпраці з союзом була спочатку слаба, бо спочатку й деякі союзи, не забезпечені власними фондами, – "їздили по товари до Львова з напличниками". Довго дошкуляла нестача добрих кооперативних продавців. Самі недосвідчені виборні органи кооперативи часто легковажили цією функцією, довіряли її неповнолітнім, або ж несовісним і недбайливим старшим. Борги, нестачі – "манка", неохайність у крамницях, недбайливе й невміле книговедення, необачність у ділі забезпечення кооператив від вогню, влому тощо, це ті головні хиби, з якими спочатку доводилося важко боротися; коштували вони чимало моральних і матеріальних утрат. Заки наладилися організаційні відділи при Окружних та Повітових Союзах, які взялися впорядковувати кооперативи в своєму терені, ревізори дуже рідко, не завжди навіть щорічно, мали змогу провести декілька днів у кооперативі на селі. Сама контрола за таких обставин забирала майже увесь час, і тому на підвищення знань кооперативних працівників, чл. управи, надз. ради й контр. комісії його вже не вистачало.

Добре було, коли деякі кооперативи мали від початку свою "душу" – місцевого священика, вчителя, свідомого чесного селянина, які, обрані до управи, самі вчилися й підучували інших. Подекуди й молоді інтелігенти, з дипломами високих шкіл, ставали за прилавок сільської кооперативи, набиралися досвіду з самого низу. Однією з початкових хиб загальної організації кооперативного будівництва було те, що рівнобіжно з розбудовою сільської споживчої кооперації систематично не розбудовували міцних сільських кредитових кооператив, не налаштовували між ними співпраці.

Дрібні к-ви не могли опанувати кращих форм праці та поширювати діяльність на організацію збутових операцій, постачання мануфактури в село; їм було важко організувати виробництво, використовуючи місцеві можливості й потреби.

Велика економічна криза не зачепила дрібних сільських кооператив такою мірою, як великі підприємства, але й вони відчували в своїх торгах нагле падіння цін на сіл.-господарські продукти; тоді гостріше виявились недотягнення їхнього попереднього господарювання.

На критичному переломі десятиліть (1920-30-их рр.) у провідних громадських і кооперативних колах виникали різні проекти санації, чи навіть ґрунтовної реорганізації загальної закупно-збутової кооперації. Вони виявились, напр., на цікавих "дискусійних вечорах" т-ва "Супруга" на початку 1931 р., до якого, між ін., належали кооперативні працівники, ревізори, референти відділів і члени управ крайових кооперативних централей. Виступали проти стримлєнь слабих низових кооператив до універсальності, без достатніх фондів і, що найгірше – без досвідченого фахового персоналу (доцільною вважали спеціалізацію вже на самих низах). Замість спеціальних відділів при основній кооперативі для заг. заupu й збуту слід було, на думку деяких дискусантів, основувати більші районні мануфактурні кооперативи, різномодні сільські виробничі й допоміжні кооперативи і т. д. Чимало промовців наполягали на більшій централізації цього виду торговельної сільської кооперації, на організацію більше крамничних районних кооператив у догідних центрах, чи й повітових, з філіями по селах; були також проекти, щоб по такій лінії реорганізувати навіть Повітові Союзи Кооператив. На думку промовців, це дало б змогу заощадити кошти адміністрації багатьох дрібних кооператив, добирати краще вишколений персонал, понизило б ціни на товари, що їх доставляли б автами, а не фурами і "напличниками" і т.д. Але проти таких проектів централізації висувались аргументи, що в кооперативах, які працюють у невеликій місцевості, члени виявляють значне зацікавлення долею своєї кооперативи, вважають її за щось своє. Не слід позбавляти кооперативне життя того громадсько-виховного чинника, тієї безпосередности, гордості зі спільного діла й товариських стримлєнь. При зцентралізованій системі важче збільшувати лави членів.

Провід західньо-української кооперації, прислухаючись до дискусій, після докладної перевірки всіх недомагань сільської кооперації для загального заupu й збуту, вирішив, що на надмірну спеціалізацію на долі ще зарано і що взагалі важливіша спеціалізація праці в краще розбудованих кооперативах, ніж спеціалізація самих окремих низових кооператив.

РСУК у першу чергу закликав повести посилену боротьбу проти боргів, товарних і грошових нестач; видав розпорядження про обов'язковий загальний перевишкіл і дошкіл кооперативних продавців, членів управ, надзірних рад і контрольних комісій (на заочних курсах РСУК, коротких і довших курсах при Окружних Союзах). РСУК закликав пильнувати характеру, кооперативної свідомості й фахової здібности кооперативних працівників, запису їх на полюбовний суд, складання заporучних векселів; вимагав посилити внутрішню контролу кооператив, приєднувати до активнішої співпраці та в членські лави жінок. РСУК послав на місця жінок-пропагандисток для кооперативно-освітньої праці.

Такі заходи, впарі з посиленою солідарністю громадянства під тиском зовнішніх несприятливих подій, що змусили "затиснути зуби", вже від 1932 р. почали давати позитивні наслідки. З року на рік зменшувалися борги в сільських кооперативах, щезала "манка", налаштовувалось діло- й книговедення; в кооп. колах почали глибше усвідомлювати значення роцдельських принципів. Коли, напр., за зібраними даними Статистики РСУК запас товарів і рахунки боржників сільських загально-закупочних кооператив взяти за 100 в 1930 р., то з кін-

цем 1935 р. запас товарів визначає показник 54, а рахунок боржників 59; у 1936 р. запас товарів підноситься до 71, а рахунок боржників спадає до 55.

У 1937 р. на загальну суму торгів усіх видів к-в поверх 159 млн. зл. торги охоплених статистикою 2.207 сільських кооператив для загального заупу й збуту становили 46.668.685 зл. Стан їх товарових боргів виносив ще тоді заокруглено близько 1.600.000 зл. (в наступному році до 1.200.000 зл.).

Пересічні торги на одну сільську кооперативу того типу становили:

у р. 1935	15.211 зл.
1936	17.882 зл.
1937	21.146 зл.

Пересічні торги з не членами впали приблизно вже лише до 1/4. В той час на одну кооперативу припадало 115-116 членів (при пересічній кількості коло 200 господарств на 1 село).

Щораз менше показували сільські кооперативи втратних балянсів: у 1937 році на загальну суму 125.223 зл., а балянсові надвишки становили того ж року 649.352 зл.

Приріст членів у кооперативах для заг. заупу й збуту відбувався повільно, бо хоча відсоток членів-селян у всіх видах кооператив був високий і досягав 89%, то на самі кооперативи для заг. заупу й збуту із загальної кількості членства українських кооператив не припадало навіть 50%.

У 1938 р. на всіх 3.445 об'єднаних у РСУК кооператив було 2.360 кооператив для загального заупу й збуту, або 69%. Влітку 1939 р. їх кількість доходила до 2.561.

Від половини 30-их років вони почали відігравати що далі то більшу суспільно-господарську й культурну роль на селі. Зміцнівши, вони вносили покращення в торговельні стосунки села, витискали із сіл шкідливі приватно-торговельні центри визиску, знижували ціни на споживчі товари, на предмети господарських потреб; щораз справніше включалися в організацію збуту сіл.-госп. плодів, здобували кращі на них ціни і, таким чином, вирівнювали торговельний балянс села.⁶⁰ Вони поширили на селах виробу українського кооперативного промислу, чим сприяли буйному розвитку таких виробництв: "Центросоюз" (мило і нитки), "Луна" (цикорія і кава), "Промінь", "Продукція" (мармеляда), "Калина" (папірці для цигарок), "Пласт" (порошки для печива). Це сприяло також розвитку приватного українського промислу: "Фортуна" (цукерки), "Елегант" (паста для черевиків) та ін.

За незначними винятками, кооперативи для загального заупу й збуту не продавали алкогольних напоїв. Вони значною мірою сприяли зникненню в багатьох наших селах корчм. Лише після приходу більшовиків попливла в села горілка (через "Райспоживспілку") в той час, коли не вистачало найнеобхідніших товарів.

Загальні збори РСУК щороку відзначали більшу й більшу кількість зразкових кооператив, які вже не мали лядових боржників, за кращий вигляд їхніх домівок, естетичне внутрішнє обладнання, дбайливе розміщення товарів тощо. Кращий лад у торговельній діяльності давав передовим кооперативам змогу дальше розвиватися, — переходити до організації інших, важчих ділянок задоволення господарських потреб села і свого членства.

Вже VII-ий Крайовий Кооперативний З'їзд стверджував, що з початком 1931 р. при кооперативах для заг. заупу й збуту, а частково й при інших видах, крім 236 молочарських відділів (тоді призначених до переорганізування в районів молочарні) було також 945 машинових відділів з 1.770 сіл.-госп. машинами та ветеринарним приладдям для вжитку членів, 22 цегельні, 12 черепичних дахівкарень, 10 олійниць, 5 пекарень, 4 м'ясарні, 1 млин і 6 інших допоміжних у господарстві відділів. (У 1933 р. к-ви для заг. заупу й збуту мали в машино-

вих відділах 307 сівалок, 133 поліпшених плугів, 120 ланцюгових борін, 20 моторових молотарок, 13 кератових, 132 ручних, 190 трієрів, 95 віялок, 50 культиваторів та ін.). З посиленням збуту пожвавився і розвиток організації при кооперативах того роду відділів, бо й самі члени наявно бачили наслідки самопомогі й поступу сіл.-госп. виробництва в кооперативі.

Ми не маємо змоги навести тут більше даних про той рух після 1935 р., бо катастрофа 2-ої світової війни перервала його жвавий поступ, перешкодила також збірці даних.

Для прикладу подамо хоча б один зразок таких всебічних стримлів до розвитку добре скооперованого села Ременова, біля Львова. Село нараховувало до 300, переважно малоземельних, родин. Ще до 1-ої світової війни вклали багато праці для підвищення свідомости села о. С. Онишкевич, найбільше довгорічний парох о. Й. Іванець, згодом о. М. Пашківський, вчителі Ф. Левицький і О. Стеценко. В селі була одна з найкращих у краю читальня "Просвіти". З Ременова, між ін., вийшли два його уродженці, видатні учасники визвольних змагань: полковники Р. Сушко та В. Бень (обидва згинувли в 1941 р.), декілька кооператорів, які працювали в інших місцевостях на відповідальних постах (працівники молочарської кооперативі: М. Караман, І. Куземський, М. Чайковський), чимало інтелігенції молодшої генерації. По війні підставу до економічного розвитку села дала кооператива для заг. заупу й збуту "Єдність". Її молочарський відділ перетворився на одну з кращих у краю районів молочарню. В одному з двох гарних, просторих будинків "Єдности" містилася кредитова кооператива, яка обслуговувала ще й декілька сусідніх сіл. В половині 30-их років "Єдність" мала 232 члени, її пересічний денний торг у 1936 р. становив 143,89 зл., а річний досягнув понад 51 тисячу зл.; кооператива вела добре поставлений мануфактурний відділ. У 1935 р. "Єдність" купила з парцеляції 8 моргів землі: частину винаймала своїм біднішим членам; на решті ґрунту збудувала цегельню. Вже наступного року цегельня виробила 120 тисяч штук цегли за 4.614 зл. Попит на цеглу був такий великий, що цегельня не встигала виконувати замовлень. При цегельні організували бетонярню — виробню цементових рур для колодязів, містків, цементових бльоків на будову господарських будинків, плиток на хідники тощо.

При кооперативі була фабричка содової води й лімонади. Кооператива заініціювала будову кращої битої дороги через село. "Єдність" вела дві крамниці в селі, магазин скупівлі збіжжя, пряжі з льону, клоччя; була членом львівської збіжжевої біржі, де здобувала найкращі оцінки с.-г. продуктів, перероблюваних здебільшого на місці для залізничного експорту в розпорядження Центросоюзу. В селі працював, на кошти місцевої кооперативі, інженер-агроном Ст. Яцура († 1958 р. в Чикаго).

"Душею" такого багатогранного розвитку кількох кооператив у селі, із зразково налаштанною співпрацею, був молодий молочарський технік, присланий з Маслосоюзу після закінчення молочарської школи в 1931 р., Іван Фур, згодом член управи Р.М., головний ініціатор і координатор скооперованих зусиль свідомого села. Про нього згадаємо дальше, як про ініціатора заснування кооперативі здоров'я в Ременові й палкого пропагатора того виду кооператив у Західній Україні.

Бодай коротко згадаємо про ще одно село, Вільшаницю, на Яворівщині — бідне, на убогій піщаній землі. Мешканці його жили здебільшого з домовиробництва рогожини-плетінок з "шувару" й інших дрібних предметів з дерева, розносили їх продавати по містах і селах, — ні прошаки, ані вдалі торгівці. Найгірше використовували їх накладники й скуповувачі виробів. У 1930-их роках до села прибув енергійний парох о. Ломницький, добрий господар (перед тим голова філії т-ва "Сільський Господар" у Яворові). Він згуртував свідомий, актив-

ний елемент села і зосередив збут домашнього виробництва при місцевій кооперативі; вона збирала вироби в комісії до розрахунку з членами, налаждала масовий збут через кооперативні союзи, Українське Народне Мистецтво у Львові та організувала свої представництва й поза межами краю. Лише за два роки такої співпраці кооператива охопила 95% збуту місцевого домовиробництва. На місці старої хатини, у якій містилася кооператива, став великий муруваний дім – центр господарського й культурного життя села. Люди не витрачали часу на мандрі із своїми виробами, вдома діставали за них кращу ціну, праці було доволі. Село міняло свій вигляд.

Кількість таких, гарно скооперованих, сіл зростала, йшли між ними горді змагання, а по краю йшла слава, як от про село Добрівляни над Дністром, Лапшин і Лісники на Бережанщині, Чернихівці на Збаражчині, Плаучу на Зборівщині, Ліщинці на Бучаччині, Базар на Чортківщині, Молошківці на Яворівщині (провідний кооператор цього великого села М. Герасим, дир. Р.М.), Пуків, Черче, Дем'янів, Данильче та ін. на Рогатинщині; про кооперативу "Надія" в Купчинцях, "Народню Волю" в Палагичах, к-ву "Господар" в Іванівці, "Надію" в Велесниці, "Єдність" в Черемхові, "Надію" в П'ядиках, "Нове Життя" в Акрешорах, "Самопоміч" в Кінашові, "Згоду" в Боянці, "Єдність" у Пристані, "Любов" у Спасові, "Злуку" в Красноставцях, "Братську поміч" в Угорниках, "Селянську поміч" у Старуні, "Зорю" в Острині, "Будучність" у Грималові, "Єдність" в Тухлі, "Єдність" в Саджаві, "Єдність" у Монастирці, кооперативи "Народній Дім" в Кип'яці, Момаморичі, Ходачкові Малім, Волцєві, "Нову Зорю" в Яксманичах, "Нове Життя" в Дмитрові, "Згоду" в Перв'ятичах, "Взаємну Поміч" в Івачові Горішнім, "Дзвін" у Дідушицях та ін.

Про деякі з них згадувалося в кооперативній пресі, а про не одну слід би перебуваючим поцейбіч свідкам і співучасникам їхньої діяльності написати спогади.⁶¹

Чимало з них гідно виконали завдання, вказані в постановах УІІ Крайового та інших кооперативних з'їзді. В загальному зарисі вони висловлювали такі дорогавказні думки щодо кооператив для загального заупу й збуту (цитую):

"Завдання сільських кооператив для загального заупу й збуту, які стали матірними клітинами цілої нашої повоєнної кооперації, є не тільки доцільний ввіз усіх товарів, потрібних для сільського дому й господарства, збут усіх плодів хліборобської праці своїх членів та упромисловлення своїх районів, але й творча співпраця для піднесення в цих районах загальної й фахової хліборобської освіти, дбання про чимраз вищу рідну культуру села та скріплення в гурті своїх членів громадських чеснот, без яких годі сповнити це завдання".

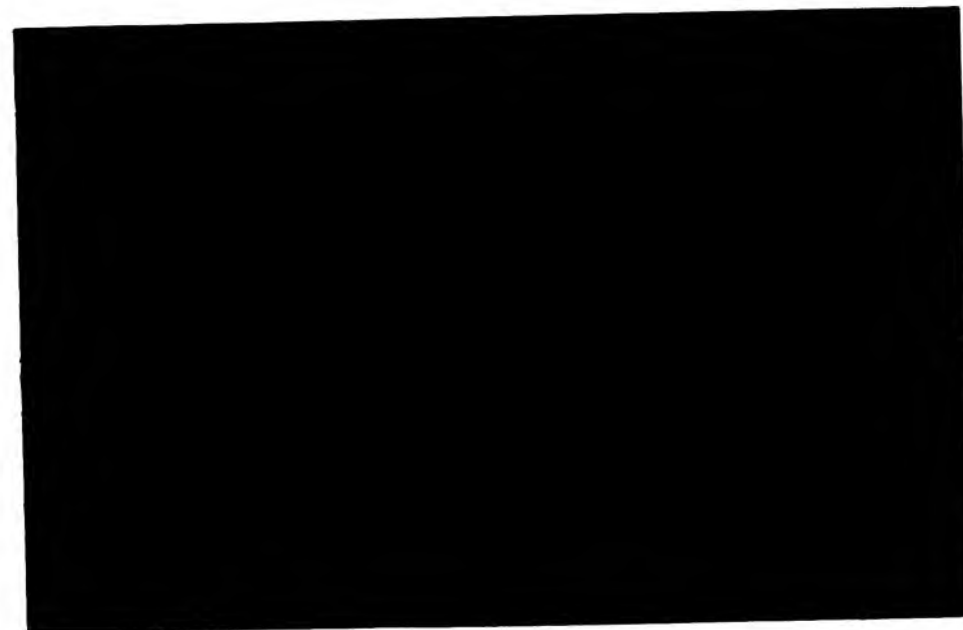
"Завідуючі чинники кооперативи мають, попри постійну боротьбу кооперативи з товаровою лихвою і попри постійне творче організування чимраз вищого гаразду в районі, твердо дбати про це, щоби члени кооперативи з оправданою вірою у власні об'єднані сили, чимраз більше цїнили працю й ошадність, держали в погорді непорядність, лїнивство, марнотратність і безоглядну захланність та все були готові до жертвенної посвяти для загального добра. В ніякім разі кооператива не сміє бути громадською толокою, яку тільки скубеться. Не можна терпіти легкодушної добродушности там, де безумовно треба твердого характеру, ясного розуму і гарту волі!"

"Маючи це на увазі, З'їзд доручає всім низовим кооперативам для загального заупу й збуту звертати найбільшу увагу на строгий вибір до надзїрних рад та управ тільки таких людей, які своїм живим громадським характером і своїм знанням дають якнайбільшу запоруку, що кооператива під їх провідом добре сповнить свое завдання"...⁶²

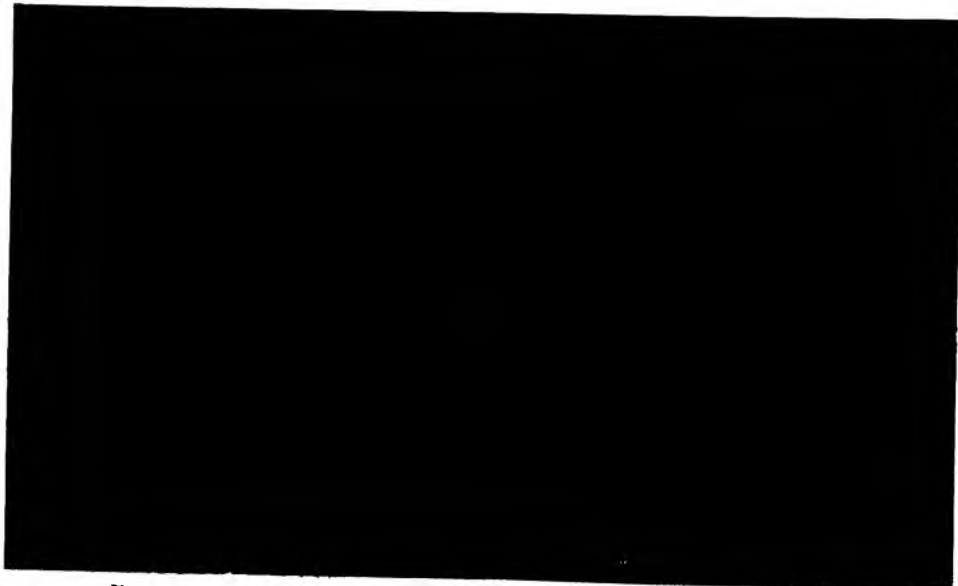
На останніх Загальних Зборах РСУК (30 червня – 1 липня 1939 р.) директор Організаційного Відділу, незабутній Остап Луцький, проголошував учасни-

Члени Ради і правління кооперативи "Гарт" в Острозі на Волині в 20-их роках

Крамарі Добромильщини на кооперативній нараді 1937 р.

Гурток кооперативного освідомлення в Роздолі, пов. Жидачів

Надзінна Рада і Управа кооперативи "Турченка" у Волосянці

кам, що становище в низових к-вах для заг. закупу й збуту "шораз краще", бо вже працює в них 81% добрих управ, 60% добрих книговодів, 72% добрих продавців, 54% добрих надзінних рад; він закликав скооперовані громади до ще більшої, ще дружнішої самодисципліни.

Окрузні й Повітові Союзи

Об'єднання кооператив для загального закупу й збуту в Повітові Союзи розпочалося на поч. 1920-их років. Розпочалося воно подекуди навіть заскоро, без відповідно підготованого терену діяльності та без належної для об'єднання в союз кількості кооператив. Не завжди був щасливий і добір людей – керівників і виконавців справ союзу, тому не один з них захитався, а деякі таки й не витримали ударів кризи і пацифікації. Спочатку виникло чимало повітових союзів, однак виявилось, що при організації союзних об'єднань не слід дотримуватися меж адміністраційних повітів: при визначуванні округ союзів життя вимагало уваги до економічних і комунікаційних можливостей. Кризові роки також показали, що слабші об'єднання краще лучити з ліпше організованими й перетворювати їх на філії чи складниці економічно сильніших Окрузних Кооп. Союзів. У 1930-их роках кількість союзів закупно-збутової кооперації у Галичині стабілізувалась на 27, з більшим і меншим простірним засягом діяльності; деякі ще зберегли первісну назву Повітових Союзів, але частіше вже в кооперативній термінології, в статистиці для всіх приймалася назва Окрузних Союзів Кооператив (ОСК).

Спочатку існувала тенденція, щоб Окрузні Союзи були не лише об'єднанням сільських кооп. заг. закупу й збуту, але щоб вони стали також організаційними осередками і для кооператив усіх видів округи. Та це не прийнялося, бо молочарська кооперація утворила свій організаційний апарат, згодом постали окремі організаційні відділи і при деяких більших Українбанках. Все ж таки ОСК увесь час зберігали, так би мовити, командні позиції в своїх округах, бо спиралися на найбільшу кількість кооп. членства й найширшу кооп. мережу, були, як правило, найміцнішою економічно ланкою у кооперативній організації округи. Після кризових років зростав їхній вплив на господарські стосунки округи; вони впливали на ціни закупу й збуту, своїми торговельними операціями переступали межі округи та завойовували позиції в закордонному експорті. А з цим якоюсь мірою мусіла вже рахуватися державна адміністрація та більші місцеві приватні фірми. Вони поволі починали респектувати солідну й фахову працю і громадський фундамент союзів, шукали співпраці з ними.

Організаційні Колегії округи збиралися з ініціативи й під керівництвом ОСК, вирішували і плянували господарські, суспільні й культурні справи всієї округи, координували співпрацю всіх кооперативних і громадських установ.

Засяг дії ОСК обмежувався до трьох адміністраційних областей (воевідств) Галичини (після обмеження кооперативним законом від 1934 р. діяльності РСУК лише до тієї території).

Окружні й Повітові Союзи та інші організаційні осередки
в 3-ох областях Галичини, в половині 1930-их років

Назви ОСК-ПСК	Засяг діяльності на адмін. повіти – всі або частково	Кількість к-в у окрузі	
		для заг. за- кupu й збуту	усіх видів
I. ⁶³ 1. ОСК Львів (його функції виконує "Роздільня" Ц.С.).	Пов. Львів, Бібрка, Городок, Перемишляни, Камінка Стр.	99	207
2. ОСК Перемишль	Перемишль, Самбір, Доброміль, Березів	88	134
3. ОСК Самбір	Самбір, Дрогобич, Турка	67	92
4. ОСК Дрогобич	Дрогобич, Самбір	49	88
5. ПСК Ярослав	Ярослав, Ланцут, Переворськ	34	53
6. ПСК Сокаль	Сокаль, Радехів, Рава Руська	105	146
7. ПСК Рава Руська	Пов. Рава Руська (район Угнівщини)	46	67
8. ПСК Жовква	Жовква, Рава Руська	33	56
9. ПСК Рудка	Пов. Рудки	28	37
10. ОСК Щирець	Пов. Львів, Жидачів, Рудки, Дрогобич	42	53
II. 11. ОСК Станіславів	Пов. Станіславів, Товмач, Надвірна	100	162
12. ОСК Коломия	Коломия, Косів, Надвірна, Городенка	71	104
13. ОСК Стрий	Стрий, Жидачів, Долина, Дрогобич, Калуш, Рогатин	156	193
14. ОСК Рогатин	Рогатин, Перемишляни, Станіславів, Бібрка, Жидачів, Підгайці, Бучач	147	192
15. ПСК Калуш	Калуш, Долина, Станіславів	74	99
16. ПСК Городенка	Пов. Городенка	43	60
17. ПСК Заболотів	Снятин, Косів	44	78

Назви ОСК-ПСК	Засяг діяльності на адмін. повіти – всі або частково	Кількість к-в у окрузі	
		для заг. за- кupu й збуту	усіх видів
III. 18. Подільський Союз К-в ОСК Тернопіль	Тернопіль, Тереховля, Збараж, Зборів, Підгайці, Бережани	76	110
19. ОСК Чортків	Чортків, Бучач	39	58 ⁶⁴
20. ОСК Борщів	Борщів, Заліщики, Чортків	90	121
21. ОСК Збараж	Збараж, Скалат	48	57
22. ПСК Золочів	Золочів, Броди, Перемишляни, Радехів, Зборів	108	139
23. ПСК Підгайці	Підгайці, Бережани	71	93
24. ПСК Бучач	Бучач, Підгайці	60	84
25. ПСК Копичинці	Копичинці, Тереховля	46	74
26. ПСК Тереховля	Тереховля, Чортків	35	50
27. ПСК Скалат	Скалат, Тереховля	37	46
28. ПСК Зборів	Зборів, Бережани	51	69
Разом в округах діяльності ОСК і ПСК українських кооператив		1887	2722
Інші організаційні осередки та дрібні гуртівні			
I. 29. Лемківський Союз К-в ⁶⁵	Сянік, Ліско, Березів, Ряшів, Коросно, Доброміль	52	61
30. Організ. осередок без торг. діяльності в Турці ⁶⁶	Пов. Турка	19	23
31. Ком. Орг. К-в Мостиска (без торг. діяльності – торг. осер. склад Н. Т.)	Мостиска Пов.	34	43
32. Кооп. "Єдність" в Олещихах (торг. і організ. осередок)	для району Любачівщини	15	22
33. Повітова Торг. Спілка в Яворові (кооп. 1 ст.)	Яворів, Любачів, Городок	37	61

Назви ОСК-ПСК	Засяг діяльності на адмін. повіти – всі або частково	Кількість к-в у окрузі	
		для заг. за- купу й збуту	усіх видів
II. 34. Кооп. "Буг" в Камінці Струм.	Камінка Струм., Жовква	23	26
35. Кооп. "Повітова Торгівля" в Буську	Камінка Струм., Золочів	15	21
36. Орг. район Залізці (без торг. діяльності)	Пов. Зборів	13	17
37. Орг. район Глиняни (без торг. діяльності)	Пов. Перемишляни	12	17
Разом в районах діяльності інших орг. осередків		220	291
Разом к-в в ОСК, ПСК та інших орг. осередках		2107 ⁶⁷	3013

За висотою річних торгів у 1935-36 рр. можна приблизно визначити три групи ОСК (ПСК), (без Львівської округи⁶⁸):

I. Торги 1–2,5 млн. зл. мали ОСК (ПСК): Тернопіль, Борщів, Рогатин, Стрий, Коломия, Бучач, Чортків (після об'єднання з Копичинцями), Сокаль, і Збараж – 10 союзів.

II. 500 тис. – 1 млн. зл.: Городенка, Терехівля, Перемишль, Золочів, Калуш, Самбір, Дрогобич, Жовква, Рава Руська, Підгайці, Ширець – 11 союзів.

III. 200–500 тис. зл.: Заболотів, Зборів, Скалат, Рудки, Ярослав – 5 союзів.

Тут можемо вибрати лише поглядіві приклади із складних відомостей і характеристик особливостей, що їх маємо про деякі союзи:

З I-ої групи Подільський Союз Кооператив у Тернополі⁶⁹ не належав до найкращих хоч би тому, що перебув кілька загрозливих потрясень. Склад його дирекції й ради часто мінявся. Нормальні можливості його розвитку, як і деяких інших кооп. установ міста й околиці, гальмували, між ін., внутрішні партійні міжусобиці (радикалів і прихильників УНДО), які переносилися й на кооперативні установи.

Район діяльності ОСК належав до заможніших у Галичині: у ньому нараховувалось 22.197 сільських господарств, у тому числі 15.563 (70,11%) українських, 5.771 (26%) польських, 863 (3,89%) жидівських, німецьких та ін.

У 1932-37 рр. до Союзу належала 81 кооператива для заг. закупу й збуту, котрі об'єднували 10.560 членів, або 67,85% українських господарств, з них 15,8% жінок. Пересічно на одну кооперативу в 1936 р. припадало 130 членів. Того ж року мав ОСК власних фондів 301.286 зл. та рухомостей на 115.588 зл. Торги становили в 1935 р. 1.280,7 тисяч зл., в 1936 р. – 1.409 тис. і постійно збільшувалися до 1939 р. 1933 року Союз продав тільки 7.458 метрів сотнарів збіжжя, а 1936 р. – 260.199 сотн. і 126.447 кіп яець.

Пересічні річні торги на одну з об'єднаних кооператив зростали: 1930 р. – 13.870 зл., 1934 р. – 16.053, 1935 р. – 16.212, 1936 р. – 17.183 зл. Боргів у 1931 р. в усіх об'єднаних кооперативах було 72.826 зл., в 1936 р. вже тільки 27.461 зл. Торговельна вірність к-в до Союзу в 1936 р. 63,2%, в збуті яець майже 100%, але збіжжя доставили к-ви до Союзу тільки 51,8%, бо ОСК не мав досить магазинів і оборотних фондів.

З-поміж членів дирекції⁷⁰, які найдовше працювали в Союзі, згадаємо Р. Цегельського (впродовж усього існування Союзу). Значні зміни в дирекції й раді Союзу сталися в 1929-30 рр., коли Союз у наслідок екон. кризи й пацифікації був "над безоднею". Тоді з Борщівського Союзу прибув на посаду головного директора Я. Малаховський, але в 1933 р., після невдалих торговельних операцій, управу Союзу мусіла перебрати дирекція виробничої кооперативи "Будучність" у Тернополі (д-р. С. Чумак та І. Лень), яка дала гроші на санацію Союзу.

1935 року дирекцію очолив інж. І. Олексюк (із ОСК Збараж). Орг. директором у Союзі був д-р. Г. Няньчур, який 1937 р. перейшов до ОСК Борщів. Від 1935 р. до кінця торговельним директором був М. Семкович.

На території міста існували дві чималі ("партійно конкуруючі") кредитові кооперативи: Український Кооп. Банк і Подільський Банк, філія Н. Т., кооператива "Пасічничка Спілка", дуже добре ведена кооп. фабрика гільз ("туток") і папірців до цигарет "Будучність", міська споживча к-ва "Будова церкви", відділ "Маслосоюзу" з 7 Районовими Молочарнями в окрузі. Союз мав 2 складниці – в Денисові і Микулинцях.

П С К а л у ш⁷¹ належав до середніх, досить добре впорядкованих союзів. Він діяв у районі небагатих підгірських околиць, у Калуському й частині Долинського повітів. Його округа обіймала 89 громад, у них 27.574 господарств, з того 91% українських; на 148.116 осіб населення було 86% українців. На території діяльності Союзу до I-ої світової війни було всього 4 кооперативи; в 1933 р. – 77 українських торг. к-в, 8 польських і 1 жидівська, 26 кредитових кооператив (15 українських, 8 Кас Стефчика з польськими впливами).

Українська кооп. мережа округи нараховувала:

72 к-в для заг. закупу й збуту
5 міських споживчих
15 кредитових
6 Районових Молочарень

Разом 98 кооператив.

Приватних крамниць в окрузі було 153, з них 75 жидівських, 69 українських, 9 польських. Без кооператив було 8 громад, 10 громад не мали приватних крамниць. Українські к-ви для заг. закупу й збуту та невеликий ПСК торгували споживчими товарами, галантерією, мануфактурою. 58 к-в вело продажу тютюну, 18 шкільного приладдя. 26 к-в мали господарські машини та знаряддя спільного вжитку. Збут сіл.-госп. продуктів з убогої околиці був незначний: трохи яець, птиці, живини, прядива. В межах кооперативно-виховної праці Союзу, з його ініціативи засновано й під його опікою перебували в окрузі при школах 18 кооператив для продажу шкільного приладдя, а при 20 школах були кооперативні щадниці. Організаційний відділ Союзу вів пошавлену працю для приєднання в члени к-в жіноцтва. Багато крамниць Союзу вже не мали боргів, вели впорядковану картотеку членських закупів і виплачували товарові звороти членам.

Всі кооперативи для заг. закупу й збуту, що належали до Союзу, об'єднували разом 11.451 членів, у тому числі 11% жінок. Між членами було 11.211 (тобто 98,0%) українців, 118 (1,6%) поляків, 11 (0,1%) жидів, 25 (0,2%) німців,

16 (0,1%) інших. 91,5% членів були селяни, 6,3% ремісники й робітники, 1,6% урядовців і 0,6 інших. Зі своїх прибутків у 1933 р. Союз виплатив 1.769 зл. на культурно-освітню мету: т-ву "Просвіта", "Рідній Школі", Укр. Т-ву Допомоги Інвалідам та ін.

Заслуженими організаторами Союзу були довголітні працівники дирекції: Я. Рубчак († 1947 р. в Кавфбойрен, Німеччині), П. Мигович, д-р. І. Сохацький, головою Ради Союзу довго працював учитель-кооператор Г. Коваль.

До типу середніх, добре впорядкованих Союзів належав ПСКВ Городенці, який об'єднав заг. збутово-закупну кооперацію заможної округи. Мережею тих кооператив були охоплені на 100% села району діяльності Союзу; в деяких більших селах працювали й по 2 к-ви (в Серафінцях, Чернятині), були кооперативи з філіяльними крамницями (в Герасимові, Тишківцях, Луці та ін.). Союз належав до тих, які найбільше постачали членам товарів сіл.-госп. потреб і був між першими в збуті сіл.-госп. продукції. Перед самою 2-ою світовою війною вибудував модерний збіжжевий елеватор. Першим головою Союзу був д-р Теофіль Окуневський, потім довго головував д-р В. Кассіян. Найдовше діяльними членами управи були: інж. І. Семків (1958 р. в Чикаго), Б. Білінський та Ю. Роїк. Складницю мав Союз в Обертині (нач. О. Гаванський, під час війни гол. директор Союзу).

Подібним щодо господарського терену й краще організаційно впорядкованим і скооперованим у районі був ОСК Чортків (після об'єднання з Копичинцями). Довгорічним його керівником та організатором був дир. В. Шмата.

З економічно міцних союзів на Поділлі слід згадати ОСК Збарж (із складом у Підволочиськах), що також належав до найбільших збутових союзів. Той Союз добре наладнав кооперативно-освітню працю. Головою Ради Союзу був довгий час місцевий адвокат, д-р. В. Гамаль, головним директором І. Олексюк, а потім до кінця П. Баб'як; довго працював в управі Л. Краснопера.

ПСК Тереволля мав невеликий район, але від початку мав здорові організаційні й господарські підстави, які йому дав добрий господар і кооператор, дир. П. Палійчук (потім перейшов до РСУК у Львові й незабаром помер, у 1938 р.). Одним із засновників і довгочасним головою Ради Союзу був високоцінений в околиці й у кооперативних колах краю парох Тереволлі, о. С. Мохнацький.

З найбільших збутових союзів змагалися між собою Борщів, Рогатин, Тернопіль, Станиславів, Бучач, Чортків (після об'єднання з Копичинцями), Збарж, Городенка, Сокаль.

ОСК Борщів передував у збуті збіжжя, овочів, ярини. Збутові склади, магазини, модерний елеватор, холодильники Союз збудував у Борщеві, Івані Пустім, Мельниці й Заліщиках. Перед 2-ою світ. війною дійшов у сезоні скупу до 1000 вагонів експорту самого збіжжя, крім яєць, живини, овочів (морель, сливок), ярини (помідорів). Кооператива в його окрузі, в Добрівлянах над Дністром, експортувала до 50 вагонів самих помідорів, мала своїх торговельних представників у великих містах: Варшаві, Лодзі, Гданську, Познані. Союз прославився добре поставленою громадсько-агрономічною працею в своєму районі.

До засновників Союзу належав місцевий адвокат д-р. Лунів, а по його смерті довгий час головував у Надзірній Раді д-р. С. Воркун (заарештований і засланий більшовиками в 1940 р.). Засновником і довгочасним членом Ради Союзу був селянин М. Дівонько. Члени дирекції мінялися часто. Найбільшого розмаху Союзів надав дир. Е. Гомотюк; довше в управі працювали О. Наконечний, Р. Дуткевич, д-р. Нянчур. Із заслужених в окрузі кооператорів слід згадати о. Кордовського та о. Ісковича.

ОСК Рогатин передував між союзами в збуті яєць (до 100 вагонів⁷² річно), славився він і збутом інших сіл.-госп. продуктів та взагалі нале-

жав до найбільше динамічних у змаганнях до всебічного й різноманітного розвитку. Помітних успіхів досягнув і в збуті збіжжя: на початку, в сезоні скупу доставляли до Союзу збіжжя не лише члени к-в, а й польські колоністи; траплялося, що польські двори продавали союзіві збіжжя ще "на пні". Увесь повіт вирощував першоортову пшеницю, в окрузі працювало 3 агрономи. ОСК Рогатин належав до експортерів найкращого стандарту квасолі. В кількох місцевостях округи союз організував загопи для скупу живини, перемагав нелегку боротьбу з приватними згінниками, постачав товар до м'ясної фабрики ЦС, до беконярень у Львові, Ходорові, в Катовицях і вивозив за кордон (до Відня), частину переробляв у власній м'ясарні. "Маслосоюзіві" Союз постачав дріб, тучених (відгодюваних) гусей для Німеччини. Мав свою пекарню й добре розвинений мануфактурний відділ. Складниця Союзу були в Ходорові, Перемишлянах і Галичі. Обороти Союзу в 1938 р. дійшли до 2.500.000 зл. по стороні постачання й до 2.900.000 зл. по стороні збуту. Довгий час головою ОСК був провідний сеньйор громадської праці в окрузі, о. С. Городецький; коротко після його смерті д-р С. Гладкий, потім до кінця вчитель П. Бігус, колишній директор школи в Підгородді (тепер живе цей сеньйор-кооператор у Торонті). Заслуженим організатором і головним директором Союзу був д-р С. Кузик, а після його переходу на директора Центробанку до Львова – І. Поритко. Довгий час в управі працювали В. Воробець, Д. Хоптяк, інж. В. Вакуловський, З. Кінасевич; під час війни також заслужений кооператор, учитель І. Білоус, директор школи в Серниках.

ОСК Станіславів передував у збуті живини, особливо його філії в Товмачі й Отинії. Першим начальним директором і основоположником був Юліян Шепарович, після нього – інж. І. Семянчук і М. Швалюк. Довгий час головою Ради Союзу був інж. В. Дутка.

ОСК Стрий займав перше місце кількістю об'єднаних кооператив, зберігав давні традиції добре веденої гром.-агрономічної праці. Багато років у його дирекції працювали: І. Кузів, Д. Колодницький і А. Нигович; головою ради був о. А. Пеленський.

До кращих Союзів, який діяв на чималій території та добре налагодив збут, належав ПСК Сокаль. Одним із його засновників був д-р О. Ріпецький (помер у 1929 р.), потім до кінця головою Н. Р. був о. І. Кашубинський. Довгий час головним директором працював Юрій Шепарович (1933-1939), а членами дирекції були: Мазурок, Грушкевич, Микуляк, Дем'янчук.

ОСК Дрогобич належав до найслабших союзів щодо скооперування й організації свого району та розвитку господарської діяльності. Спочатку гальмували його розвиток комунарські впливи. Лише після кризових років, коли головою Ради був обраний д-р С. Витвицький, Союз почав налагоджувати організаційну працю й використовувати місцеві умовини для економічного розвитку. Членами управи довгий час були: П. Новосельський, д-р І. Блажкевич, І. Зарицький. У 1938 р. обороти Союзу сягали понад 1 млн. зл. Союз організував переробку залишків з нафтової ропи і збував мастила по інших союзах; також розвинув мануфактурний відділ.

До менших подільських союзів належав ПСК Зборів (голова Н. Р. О. Кулик, потім д-р І. Макух; в управі працювали: інж. О. Стойкевич, М. Процик, М. Слітинський, І. та О. Маланчуки).

З-поміж менших союзів варто згадати і про добре ведений та впорядкований ПСК Рудки. Багато років головним його директором був ідейний кооператор П. Іванів.

Важливу не лише господарську, а й національно-громадську роль виконав у засянських околицях ПСК Ярослав. Після початкових невдач, він розвинувся завдяки жертвенній праці дир. П. Зелеса, співробітника о. Ю. Кікти, М. Чопика та засновника й голови Ради, пароха Ярослава, о. К. Хотинецького.

Вже за рік перед кризою 1929 р. деякі союзи, імпровізуючи, без досвіду (напр. відважний почин ПСК Бучач, за дирекції С. Шипилявого) зважилися на перехід до наміченого 2-го етапу розвитку діяльності: до збуту сіл.-госп. продукції. Події 1929-1931 рр. перервали цей розвиток і коштували чимало втрат. Та вже в 1932-3 роках, по згадуваних вище заходах, намічених на УІІ Крайовому Кооперативному З'їзді, виконуючи загальний план РСУК зміцнення організації й санації кооперативної господарности (без огляду на ще низькі ціни на сіл.-госп. продукти) деякі союзи знову пожвавили збут.

У 1936 р. шестеро збутових союзів мали такі обороти:

<i>ОСК</i>	<i>Торги за спож. товари</i>	<i>Торги за с.-г. плоди</i>
Бучач	507.900 зл.	801.136 зл.
Теребовля	367.441 "	592.485 "
Борщів	904.648 "	1.368.229 "
Збараж	612.520 "	736.380 "
Городенка	344.037 "	406.594 "
Тернопіль	906.737 "	907.270 "73

Всі 26 союзів (без Роздільні Центросоюзу, що виконувала функцію ОСК для Львівської округи, але її обороти влучені в обороти ЦС) – виявили такі торги в 1934-36 р. в злотих:

<i>Роки</i>	<i>Торги всіх відділів</i>	<i>Торги за самі с.-г. плоди</i>
1934	16.378.648	4.438.548
1935	17.182.660	5.335.774
1936	26.072.785	10.455.73374

За головними родами с.-г. продукції союзи продали:

<i>Рід</i>	<i>1935</i>		<i>1936</i>	
	<i>кількість</i>	<i>за суму</i>	<i>кількість</i>	<i>за суму</i>
Скринь яець разом	49.021	3.587.082	59.202	4.362.730
В тому числі за кордон	15.485		21.562	
Тонн збіжжя	8.648	1.250.314	31.700	5.431.370
Живини		434.941		1.092.273
Клоччя (в кг.)	40.914	35.779	82.498	62.70675

Від 1935 р. до 1939 р. жоден ОСК не закінчував свого ділового року балансовою втратою, їхні надвишки постійно зростали. В 1934 р. сума балансових втрат усіх 26 союзів становила ще 47.597 зл., а надвишка 50.712 зл., в 1935 р. союзи мають вже не втрати, а 73 тис. зл. надвишок, у 1936 р. – 229 тис. зл. надвишки. Боржники, переважно борги к-в, у союзах становили в 1934 р. 1.036.835 зл. (або 25,8% їх балансової суми), в 1935 р. – 676.416 зл. (14,3% балансової суми), в 1936 р. – 497.885 (10,2% балансової суми).76

Найкраще взялися союзи за збут і експорт яець.

Галичина ще до 1-ої світової війни була одним з головних доставців яець на ринки Австрії, Чехії, Німеччини, Бельгії, Франції. Прикордонні галицькі міста – Броди, Підволочиська, Гусятин, Скала, а також Новоселиця на Буковині були відомі у всій Європі, як збірніці яець (туди довозили і з українських земель під Росією). В Зах. Європі виникли навіть окремі фірми імпорту яець з

українських земель. До 1926 року в Європі не існувало великих імпортових обмежень. У той час Польща була першим експортером яець в Європі: 1926 року вивезла 8.500 вагонів. Німеччина забирила половину всього вивозу. Коли ж Німеччина встановила високе мито, довелося шукати нових ринків. Польща опинилася на 5-ому місці експортерів. Щоб здобути ринки Італії, Еспанії, Швейцарії й ін., експортери Польщі знижують ціни до демпінгового рівня, а економічна криза ще погіршила становище. Лише в 1935 р. воно краще, і в 1936 р. Польща, після Данії та Голляндії, займає 3-є місце в експорті того продукту. В 1936 р. експорт з усієї Польщі становив 328.279 скринь яець, вартости 28 млн. зл.⁷⁷ 21.562 скринь яець, що їх вивезли за кодон укр. кооп. союзи, становили вартість до 2 млн. зл., або 7,5%. Того року з усього збуту яець зах.-укр. кооперації за кордоном пішло до 40%, решту збули союзи в межах Польщі й міста Данцігу.

Українська кооперація того року експортувала: до Англії 12.717 скринь, Австрії 855, Еспанії 210, Італії 110, Швейцарії 1180, до Німеччини 1982, Чехо-Словаччини 4182, Франції 296. На дуже вибагливий швейцарський ринок українська кооперація вислала 31,98% на всіх, вивезених туди, яець. Для міста Данцігу зах.-укр. кооперація посилала 80% з усього експорту. 1937 року експорт яець укр. кооперації збільшився на 21,2%, а в грошах на 41%. Увесь експорт з Польщі того року становив майже 344 тис. скринь, або 3.439 вагонів, в тому числі з Галичини приватні купці вивезли 192 тис. скринь, або 1922 вагони; укр. кооперація вивезла понад 26 тис. скринь, або 261,5 вагонів. На всіх 143 експортових магазинів яець у Польщі і 56 в Галичині, українська кооперація мала тоді ще тільки 8 яечних магазинів.

Експортували за кордон і до Данцігу такі ОСК: Рогатин 55 вагонів, Станіславів 50, Чортків-Копичинці 47,5, Бучач 44,5, Теребовля 38,5, Збараж 36.⁷⁸

Закордонні торговельні операції ОСК провадив Центросоюз, також якусь частину збуту в межах Польщі й міста Данцігу, частину внутрішнього збуту вели безпосередньо самі союзи.

З б і ж ж я вивезли союзи за кордон, за посередництвом своєї централі, в 1936 році – 21.534 тонн за 3.835.423 злотих; у 1937 році – 52.382 тонн за 12.829.285 злотих.

Центросоюз і 14 ОСК були членами Львівської збіжжевої біржі й поволі починали набирати тим більшого значення. У 1936 р. перевели вони 15% оборотів біржі. Участь і питому вагу окремих ОСК з їхніми магазинами в збуті збіжжя через Центросоюз ілюструє такий звіт ЦС за 1937 рік:

<i>ОСК (збіжжєві магазини)</i>	<i>Тонн</i>	<i>Вартости в зл.</i>
1. Борщів, Тлусте, Іване Пусте	8990	2.265.206
2. Городенка, Обертин	4664	1.202.100
3. Сокаль, Белз, Радехів	4490	1.115.615
4. Рогатин, Ходорів, Галич, Перемишляни	3787	959.630
5. Коломия, Гвіздець	3478	876.822
6. Бучач, Монастирська	2940	703.402
7. Тернопіль, Денисів	2926	665.766
8. Збараж, Підволочиська	2255	509.341
9. Чортків, Копичинці, Хоростків	2114	490.114
10. Підгайці, Бережани	2024	470.313
11. Теребовля, Скалат	1849	426.571
12. Жовква	1582	429.472
13. Роздільня, ЦС Бібрка	1325	336.602
14. Золочів, Броди	1249	297.262
15. Стрий	1247	297.641

<i>ОСК (збіжжеві магазини)</i>	<i>Тони</i>	<i>Вартости в зл.</i>
16. Зборів	1050	214.914
17. Рава Руська	996	212.679
18. Ширець, Миколаїв	948	220.793
19. Станіславів	883	218.853
20. Округа львівських кооператив	901	235.394
21. Заболотів, Снятин	712	175.839
22. Скалат	575	124.906
23. Перемишль	569	146.117
24. Рудки	443	104.110
25. Повітова Торгівля Буськ	265	96.582
26. Кооп. "Єдність", Олешичі	220	50.441
Разом	52.382	12.829.285 зл.

Збу т ж и в и н и натрапляв на великі труднощі. Крім нестачі власного досвіду, відповідних влаштувань для перевозу, доводилося ще зводити фізичні бої з конкурентами, які впродовж десятиліть мали на ярмарках монополі, використовували українське село, зневажали й деморалізували селянина-продуцента. Тим конкурентам допомагала політична влада. Староста забороняли згони худоби, безріг, птиці; начальники залізн. станцій часто утруднювали транспорт. Тому збут живини за кордон і навіть до великих беконярень та фабрик у межах Польщі був трудний. Треба було розв'язати проблему власного переробу м'яса на місцях.

Центросоюз і деякі ОСК почали творити власні м'ясарні та налагоджувати збут м'ясних виробів на внутрішніх ринках.

Загальний вислід збуту живини за кордон 1937 р. був такий:		
до Австрії	1902 штук	за 198.485 зл.
" Німеччини	2104 "	" 247.195 "
" Швейцарії	268 "	" 20.066 "
домашньої птиці	86.347 кг.	" 78.292 "

Разом 544.038 зл.

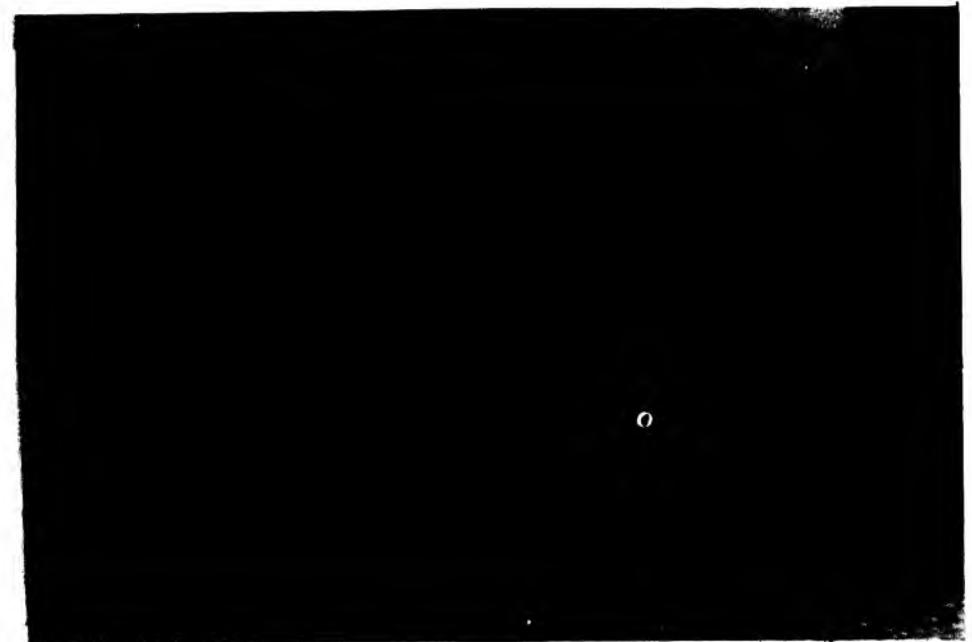
На внутрішньому ринку продано:		
на львівському	2.736 штук	за 221.098 зл.
на промисловому (шлеському)	474 "	" 418.503 "

Разом 639.601 зл.

Крім того, продано на внутрішньому ринку 1.888 штук телят і 21 тис. штук птиці, так що увесь збут у 1937 р. дійшов до 1.261.631 зл.

Українській кооперації треба було ще провести велику працю щодо підготовки таких стандартів живини й ін. с.-г. продуктів, яких вимагали закордонні й більші внутрішні ринки (продукція, переріб, пакування, форми доставки тощо).

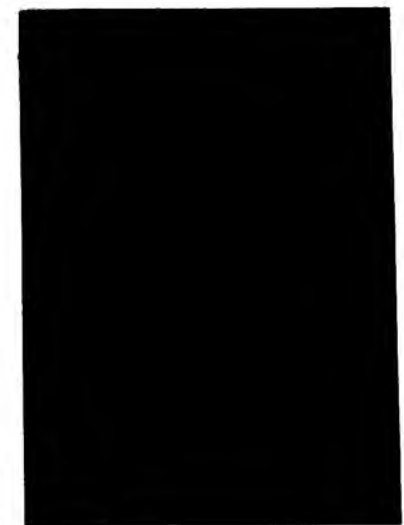
Від 1937 р. збутова акція союзів, замість попередньої хаотичної імпровізації, почала набирати більш плянної форми. Восени 1935 р. З'їзд ОСК ухвалив такі постанови на 1936 рік: 1) посилити агрономічну обслугу села, щоб покращити якість доставлених продуктів, 2) поступово переходити до приймання с.-г. продуктів лише від членів, 3) запроваджувати контракти з членами на достави, 4) давати надплати членам за доставлені с.-г. продукти й живину після остаточного проведення операцій збуту й розрахунків. Через закупи від не членів годі було передбачити, який збут буде найближчим часом. Також і з членами достава мала бути законтракована наперед, з увагою на надвишку понад кон-

Управа і співробітники ПСК Борщів у 1937 р.

*Евстахій Гомотюк,
директор ОСК Борщів*

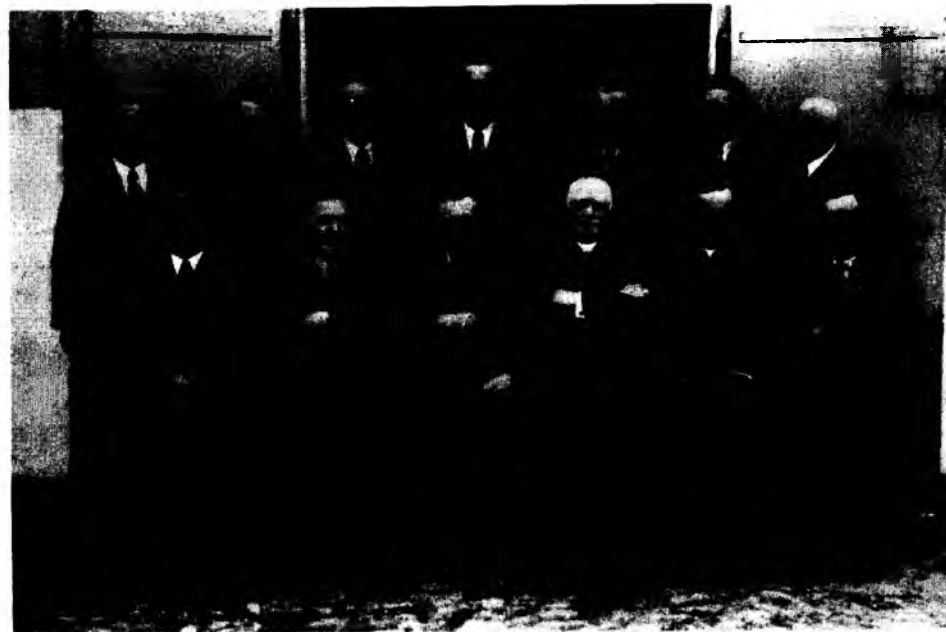
*Яків Малаховський,
директор ОСК Борщів,
опісля збіжжєвий референс
Центросоюзу у Львові*

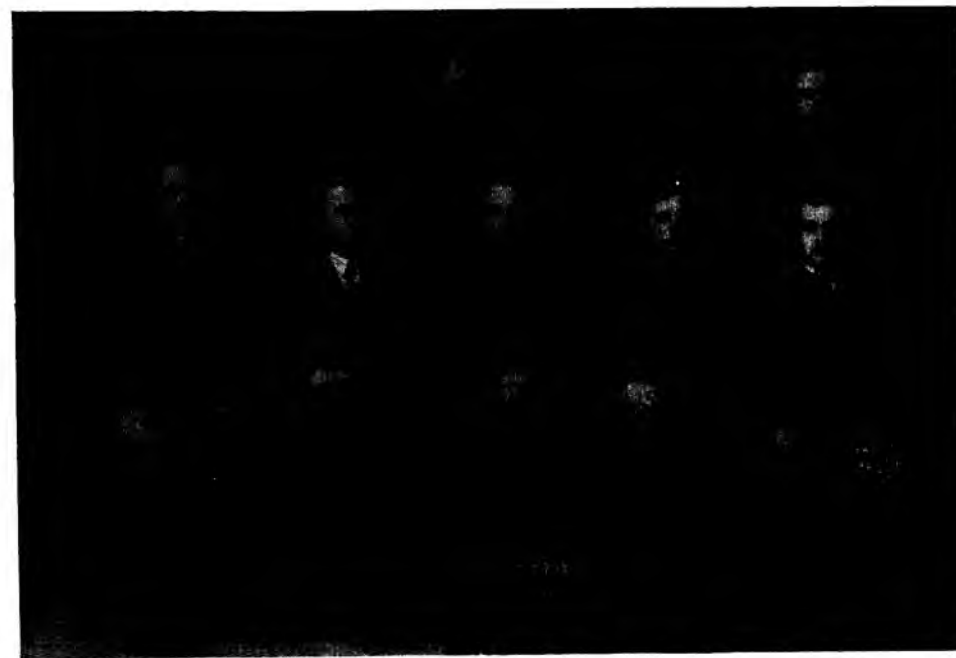
Дирекція і начальники складниць ОСК в Стрию. Стоять від ліва: В. Когут, І. Дубицький, Н. Грицишин, В. Дубицький, А. Чубатий, В. Филипович, О. Михайлик, О. Гулеюк, М. Кавка, Пацлавський. Сидять від ліва: І. Дубик, Д. Колодницький, А. Негович, інсп. Маренін, І. Кузів, В. Садовський.

Кооперативний курс ОСК в Стрию 1927 р. — Сидять прелегенти, від ліва: Колодницький Д., А. Негович, Стельмахів, о. Пеленський, О. Луцький, І. Кузів, М. Кліш, Панченко, Мосора.

Дирекція і Надзірна Рада ОСК в Стрию 1937 р.

Курс книговодства при філії ОСК Стрий у Болахові

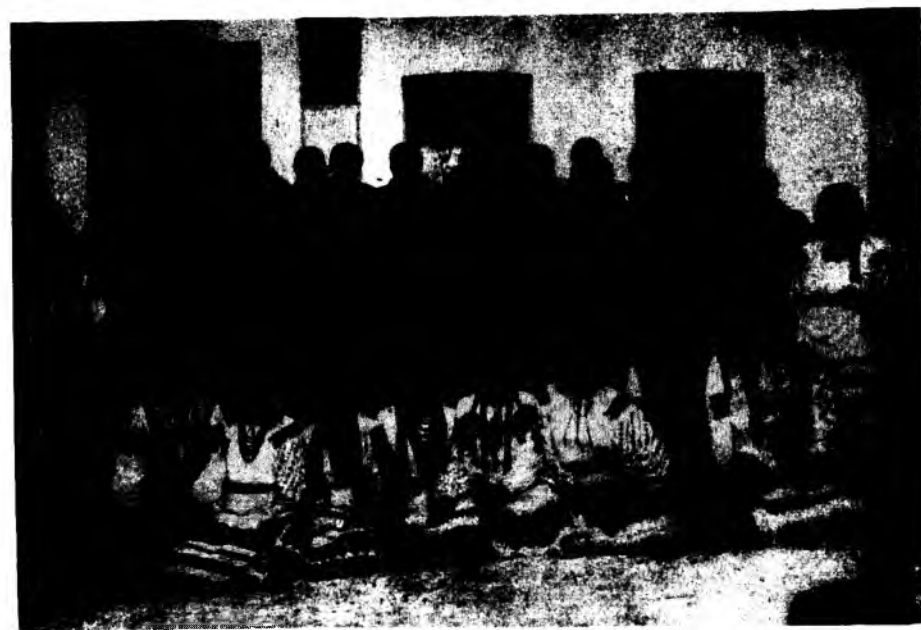
Курс кооперативних продавців при ОСК Стрий

Надзвірна Рада, дирекція і службовці ОСК в Збаражі 1937 р.

Ювілей голови Надзірної Ради ОСК в Стрию о. А. Пеленського

Курс куховарства і домашнього господарства в с.Комляки, пов. Збараж

Курс 1 і 2 ступня Хліборобського Вишколу Молоді в Збаражі 1937 р.

Курс кооперативних книговодів в Рогатині 1936 р.

трактацію, яку члени зобов'язувалися доставити союзів, бо лише так можна було заздалегідь планувати збутову діяльність союзів. Доводилося пояснювати союзам, низовим кооперативам та їх членам, у чому полягає доцільність комісової форми достав, бо фінансування збуту (закупів союзами) наперед часто переходило сили союзів і наражало їх на небезпечний ризик.

Можна було привчати членів-доставців щонайбільше до завдатків і до розрахунків після проведеного союзами продажу. Доводилося виховувати продуцента, привчати його, що за ліпшу якість доставленого продукту матиме кращу ціну.

У збутовій акції вдавалися союзи і до обміну продуктами й виробами між районами краю.

Сама підготовка збуту сіл.-госп. продуктів і живини та переробка їх на стандартний ринковий товар вимагали значного поширення праці в союзах; виникали нові й нові варстатні праці, розбудовувались допоміжні підприємства... Таким чином західньо-українська кооперація входила в третю стадію свого розвитку – організацію власного кооперативного виробництва. Частішим явищем стали почини організації кооп. продукції в низових кооперативах, в окружних союзах. Розпочалося планування міжсоюзних фабрик і центральних виробничих спілок для виробу яринно-овочевих консерв, виробництва тари, розвитку шкіряної, текстильної й хемічної промисловости, млинарства.

ОСК почали відігравати значну роль в справі розвантаження перенаселеного села від зайвих робочих рук, наближали село до укр. міста. В 1935 р. постійно працювали в 26 союзах 405 фахових працівників, у 1936 р. 488 осіб. З ними мали постійну працю (і сезонну, під час збутових кампаній) що далі то більше некваліфікованих робітників із сіл і містечок, таких, що підучувалися, а також молоді інтелігенти, які не знаходили місця де-інде. Для сотень низових кооператив треба було більше кваліфікованих працівників; члени їхніх виборних органів при конкретній праці в кооперації підвищували своє знання й громадську свідомість.

Центросоюз – Союз Кооперативних Союзів (ОСК і ПСК), як крайова централь загально-закупної й збутової кооперації, був створений 1924 року на базі передвоенного Крайового Союзу Господарсько-Торговельних Спілок – Синдикату "Сільського Господаря". Він одержав невелику спадщину: дві кам'яниці у Львові, на вул. Зіморовича, ч. 20-22, з бюроми та магазинами дрібного краму. Членами його ставали Повітові Союзи. Вони вплачували стільки уділів, скільки мали об'єднаних низових кооператив. Членами ЦС могли бути й інші к-ви, котрі не мали своїх союзних об'єднань 2-го щабля, та інші кооперативні централь.

Початкова висота уділу становила 100 зл., згодом її підвищено до 150 злотих.⁷⁹ Малі оборотові фонди на початку не давали змоги Центросоюзіві розвивати діяльність, відповідну до призначених завдань. Як і низові кооперативи для заг. закупу й збуту і їхні окружні об'єднання, так і Центросоюз спочатку обмежував діяльність в основному до постачання об'єднаним союзам і кооперативам дрібного краму, товарів для хатнього вжитку в селі (сіль, гас, сірники, цукор, дрібна галантерія), дрібного господарського приладдя, перебраного від Крайового Союзу Господ.-Торг. Спілок – серпів, кіс, цвяхів тощо. Народня Торгівля, призначена на крайову централь споживчої кооперації, мала тоді досить доярових вкладів до обороту від своїх фізичних членів і не могла їх повністю використати. Вона мала також більший досвід в торгівлі споживчими товарами. Тому в 1925-26 рр. Центросоюз і Народня Торгівля розпочали співпрацю. ЦС погодився не провадити свого окремого споживчого відділу, а зібрані замовлення від своїх членів-союзів і деяких низових кооператив – передавати Народній Торгівлі. Ці замовлення виконували її склади у Львові й у

більших містах краю. Прибутки з такої співпраці мали ділити обидві центральні між собою навпів. Таке порозуміння виключало зайве посередництво, заощаджувало кошти, покращувало координацію кооперативної співпраці, а Центросоюзові давало вільніші руки в постачанні союзів і кооператив товаришами сіл.-госп. вжитку і в налагодженні збуту сіл.-госп. продуктів, тим більше, що тоді була сприятлива кон'юнктура. Головою Ради ЦС був до 1930 р. найстарший його засновник, дир. Д. Коренець, головним директором – здібний кооператор С. Герасимович.

Перші спроби збуту яєць (посередництво ЦС в закордонних операціях того роду експорту ОСК) пройшли з успіхом. 1926 року ЦС викупив з приватних українських рук невеличку фабрику мила і розвинув виробництво того товару масового вжитку до 1 млн. кг. річної продукції (в 30-их роках). Торги ЦС з 1.728.000 зл. в 1925 р. дійшли до 10.378.000 зл. у 1928 р. і скочили до 21.379.000 зл. в 1929 р. Та зненацька вдарила економічна криза. До великих втрат на тогорічній експорті яєць долучилися викриті недоліки і зловживання в Роздільні ЦС і магазині на заліз. станції у Львові, а врешті-решт і сумнозвісна "пацифікація". ЦС мусів зразу викупити на яких 300.000 зл. власних векселів і заборочних за союзи на близько 600.000 зл. Однак, завдяки фінансовій допомозі Н. Т. і заходах РСУК – Центросоюз не збанкрутував.

Переставивши дальшу співпрацю з ОСК на готівкові розрахунки, ЦС енергійно приступив до ліквідації боржників, збірки недоплачених уділів і т. п. Хоча торги падали й далі (до 7.365.000 зл. у 1932 р.), Центросоюз зміцнив власні фонди (в 1925 р. мав їх до 50.000 зл., у 1936 р. – 345.000 зл., у 1938 р. уже до 1 млн. зл.). 1934 року наступила поворотна звиська в оборотах Центросоюзу, а в двох наступних роках він поживав посередницьку операцію в закордонному експорті Окружних Союзів і розвиток власного виробництва.

Розвиток оборотів Центросоюзу за роки 1933-1938 (в зл.)

Роки	Загальний оборот	В збуті с.-г. продуктів	В постачанні товарів	В продукції
1933	9.067.625	2.871.747	5.596.162	599.716
1934	8.475.055	2.083.375	5.791.982	599.690
1935	10.464.009	2.367.340	7.181.979	914.691
1936	19.323.915	6.376.581	11.441.603	1.505.731
1937	35.043.106	17.101.985	15.990.970	1.950.151
1938	31.773.000	16.934.800	12.880.200	1.958.000

1930 року ЦС уневажнив умову з НТ і далі провадив власний споживчий відділ. По лінії постачання він розбудував відділи мануфактурний, галантерейний, відділ сіл.-госп. потреб – реманенту, с-г машин, насіння, штучного угноєння, також відділ опалових і будівельних матеріалів – дерева, вугілля, бляхи, дахівок, цементу, вапна і т. д. По лінії збуту, – ОСК посилали транспорту яєць, збіжжя, живини, клоччя на визначені Центросоюзом місця. Центросоюз вишукував відборців, робив з ними умови про ціни й доставку та розраховувався потім із союзами. Центросоюз організував також яринно-овочевий відділ і частину збуту живини.

Від 1935 року збут сільськогосподарських продуктів зростав швидким темпом. Обороти, досягнені в 1938 році, становили вже 131% в порівнянні до оборотів у постачанні товарів.

Начальником відділу збуту і представником Центросоюзу на біржі був Ярослав Малаковський, який спочатку був директором Кооп. Союзу в Борщеві

потім директором Подільського Союзу Кооператив у Тернополі. Заарештований 1940 року більшовиками, цей здібний заслужений кооперативний робітник пропав без вісти.

На біржі у Львові ЦС не поступався значним приватним фірмам збуту і здобував славу найважливішого постачальника сіл.-госп. товарів та гуртовні, яка розпоряджалась місткою мережею організованої заг. закупно-збутової кооперації.

Для обслуги к-в Львівської округи ЦС вів окрему "Роздільню" та орг. відділ, виконуючи функції ОСК для підльвівських околиць. У 1932 р. організував модерно обладнану м'ясну фабрику. Торгівлю м'ясними виробами ЦС вів у вісьми крамницях у Львові, беручи все краще з досвіду відомих крамниць Маслосоюзу.

Юліан Шепарович

Торговельно-кооперативна співпраця ОСК із ПС постійно зростала.

Фабрика мила, м'ясна фабрика, підприємство для намотування ниток, виробня електричних батарей були скромними початками у здійсненні широких плянів розбудови кооперативного виробництва Центросоюзу.

З кінцем 1938 р. ЦС об'єднував 189 членів, у тому числі 4 центральні кооперативні організації, 26 ОСК (ПСК), 16 дрібних кооперативних гуртовень і 143 інші кооперативи. Сума заявлених ними уділів становила 721.600 зл. У 1925 р. в ПС працювало 27 осіб, перед 2-ою світовою війною – 171 особа (постійних робітників та близько 40 практикантів), з них усіх до 80% мали закінчену високу освіту чи бодай середню.

Від 1930 р. головою Ради ЦС був Остап Луцький, головним директором Юліан Шепарович, членами дирекції інж.-агр. М. Творидло (помер по війні у Львові) та І. Мартюк. З головніших референтів, які працювали в ЦС, згадаємо О. Черника, реф. відділу векселів, згодом нач. складів на заліз. станції у Львові, нач. товарового відділу А. Сербина, нач. відділу с.-г. постачання О. Курилка, нач. збутового відділу Я. Малаховського, нач. фабрики м'яса О. Радловського, нач. фабрики мила Е. Гавалка.

Перед 2-ою світовою війною розвиток ЦС починав у дечому переростати сили, досвід і фахову підготовку його працівників, що особливо відчувалося при організації поширюваної праці. Цю проблему ставили представники ОСК на заг. зборах ЦС.

Колишні співробітники згадували добрим словом першого головного директора ЦС, Сільвестра Герасимовича, як здібного кооператора, солідного й чесного. Він, можливо, брав на себе забагато обов'язків і тому й не встигав усе сконтролювати, занадто довіряв декому із співробітників, не вартих довір'я. Він, на жаль, відмовився від праці, що було великою втратою для ЦС. (У 1940 році його вивезли більшовики на заслання в Казахстан).

Наступним довгорічним гол. директором ЦС був Юліан Шепарович (нар. 1886 р. в Колодівці, повіт Станіславів), амбітний, вищий старшина Укр. Гал. Армії (отаман полку артилерії). Повернувшись з війни, він, як і багато його воєнних побратимів, відмовився від правничої кар'єри і почав класти підвалини

під кооп. організацію рідної Станіславщини. Працював під проводом тогочасного голови філії Сільського Господаря, о. Й. Раковського, поруч свого брата Івана, тоді секретаря, згодом довголітнього голови філії Сіл. Господаря в Станіславі, члена Надзірних Рад різних кооп. установ, а в 1941-1944 рр. директора Хліборобської Палати у Львові. Юліян Шепарович був засновником і головним директором Кооперативного Союзу в Станіславі. У 1925 році він перейшов до Центросоюзу, вкладаючи в його розбудову свою енергію, а також фонди, одержані як пайку з родинного маєтку.

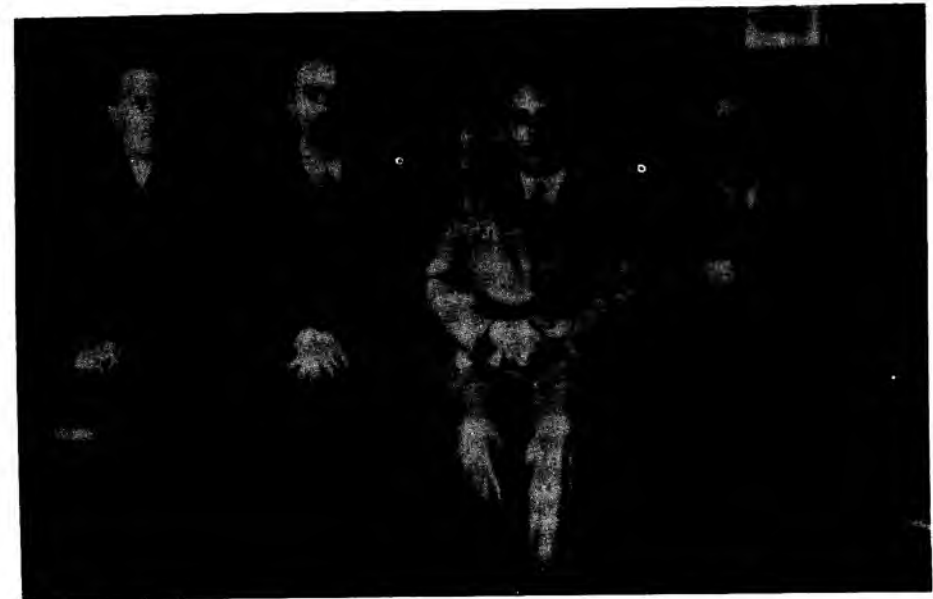
І. Семянчук

Як зверхник у ЦС, Ю. Шепарович не обмежував надто автономії референтів і керівників відділів, але, про що вони згадують – "любив, як справи добре йдуть", умів вселити почуття відповідальності своїм співробітникам. Коли не був добре ознайомлений з якоюсь ділянкою, то "вмів вичувати, що слід чинити, а як добре збагнув справу, – що так і не інакше має бути, – то вже сміливо й енергійно доводив діло до кінця"... "Пильно прислухався до ідей, що їх виказували другі, й амбітно переводив їх у життя". Під його керівництвом ЦС став великою, солідною установою.

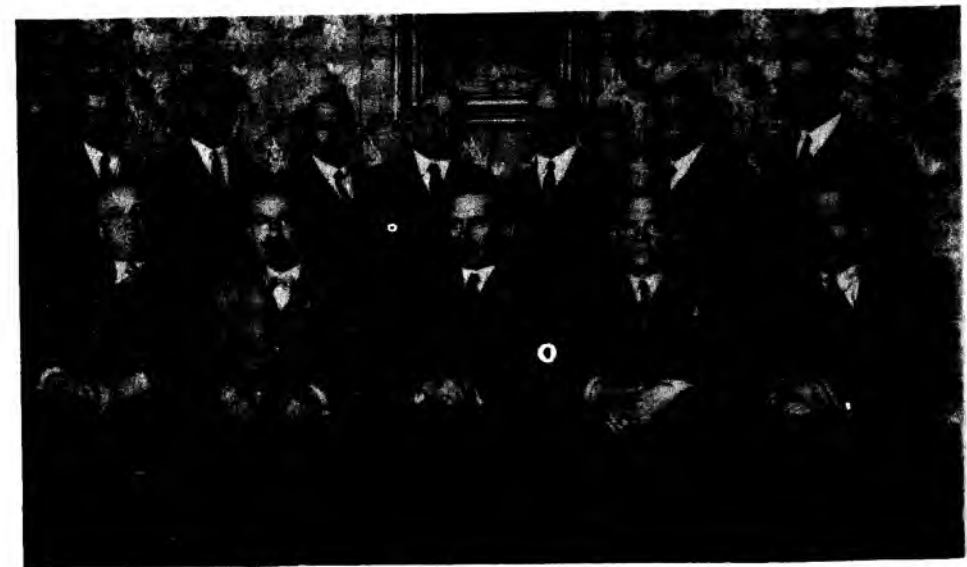
Під час 2-ої світової війни, за німецької окупації, керівники української кооперації доручили йому дуже відповідальне завдання – перейти на працю референта до Хліборобської Централі (Landwirtschaftliche Zentralstelle), де визначали також норми заготівлі сіл.-госп. продуктів (так зв. контингентів) для господарської окупаційної адміністрації. Там він мав обороняти інтереси української кооперації й об'єднаного в ній селянства. Ці складні обов'язки виконував Ю. Шепарович чесно й відважно. Кажуть, що інколи гримав і кулаком, і таки добивався поступок від вимогливих німецьких референтів, які респектували його, як вищого старшину австрійської армії з 1-ої світової війни. Помер Ю. Шепарович у липні 1949 р., в Мюнхені. Похований поруч колишнього голови Ради ЦС, дир. Д. Коренця, і голови Ради РСУК Ю. Павликівського.

Під час 2-ої світ. війни головним директором ЦС став інж. І. Семянчук із ОСК Станіславів (нар. 1895 р., селянського роду), він знав добре болі, потреби й вартості села. Після визвольних змагань вивчав економіку в Політехніці у Празі. Закінчивши освіту, залишився на фаховій праці в Чехо-Словаччині. Але коли в 1932 р. захитався ОСК в Станіславі, його Надзирна Рада викликала здібного молодого земляка з чужини, щоб допоміг налагодити справу Союзу. Він, вдумливий і уважний адміністратор, привів доладу Союз і керував ним до 2-ої світової війни.

Після важкої й відповідальної праці в керівництві ЦС під час війни та після "Великої мандрівки", переселився до США, де прожив кілька років у Чикаго і вклав там багато праці в організацію життя місцевої української громади. Наляжав, між ін., до ініціаторів і засновників двох кооператив – Вакаційної Оселі для молоді "Самодопомога" й кредитової кооперативи "Самопоміч". В обох був головою Ради й управи. Розвиваючи плани дальшої розбудови кооперативної самопоміги українських поселенців у Новому Світі, І. Семянчук несподівано помер на 60-му році життя.

Дирекція Центросоюзу. Від ліва: М. Творидло, Ю. Шепарович, І. Мартюк, О. Радловський

Рада Центросоюзу (1934). – Від ліва, сидять: Ф. Свістель, Д. Коренець, О. Луцький, С. Кузик, І. Кузів. Стоять: П. Ничович, Дуткевич, Ольховий, С. Витвицький, Холєвчук, Безпалько, Станімир

Працівники Центросоюзу

8. Молочарська кооперація, об'єднана в "Маслосоюзі", та її провідні люди

Молочарська кооперація між двома світовими війнами вела перед у змаганнях за реформу господарських метод зах.-укр. села, за його культурний поступ і підвищення свідомості рідного громадянства. З-поміж усіх секторів зах.-укр. кооперативної організації вона виявила найбільше динамічного розмаху, систематичності у плануванні праці й організаційної розбудови, була зразком для інших. Наслідки її праці переконували в правильності кооперативних зусиль, її успіхи сповнювали гордістю об'єднане членство, керівників, співробітників та всю національну спільноту, а, одночасно, викликали найбільше примітивної заздрости й переслідувань збоку противників.⁸⁰

Скромні початки зах.-укр. молочарської кооперації ще перед 1-ою світовою війною вийшли із Стрийщини. Перед зором її перших амбітних піонерів завжди стояв приклад господарної Данії й сусідньої Чехії. Без огляду на надмірне роздріблення землі й селянських господарств у Західній Україні, ще до війни країна давала на ринок стільки збіжжя, що й великі земельні маєтки, з кращими ґрунтами і можливостями продукції. З усієї кількості рогатої худоби в Галичині 87% припадало на дрібні селянські господарства, і тільки близько 13% – на великодвірські. Ціни на збіжжя хитались чи нагло спадали частіше, ніж ціни на молочні продукти. Тим часом неорганізований збут продуктів годівельного й молочного господарства до війни втримував його на низькому рівні примітивного домашнього виробництва на всіх українських землях. Більшість молока, масла й сиру споживало само сільське населення, хоч значні надвишки, понад власну потребу, воно могло давати на ринок і, збуваючи, значною мірою вирівнювати бюджет своїх господарств.

Вимогливі ринки великих українських і російських міст купували масло Сибірської кооперації. Місткі ринки австрійських міст і промислових осередків імпортували швейцарські сири, масло з Голляндії й Данії, котрі легко конкурували з домашніми виробами у Львові й Чернівцях.

Найпершою передумовою раціональної реформи господарювання дрібних селянських господарств було переключення їх з управи збіжжя на годівельне й молочне виробництво; цьому сприяли й природні умови, зокрема на західних землях України.

В 5-ох областях (воєвідствах) зах.-укр. земель, які опинилися по війні під Польщею, на 14.272 тис. га всієї загосподареної площі припадало кругло 20% на пасовиська й сіножаті. Чимало ще орної землі (5.742 тис. га) можна було обернути з управи збіжжя на плекання культури кормових рослин. Зокрема великі полоси пасовиськ і сінокосів були на зах. Волині, Поліссі й Холмщині, а з галицьких – Стрийщині, Станіславщині, – всьому Подністров'ї, з його зеленим підкарпатським підгір'ям і гірськими полонинами. Коли на зах.-українських землях площа пасовиськ і сінокосів займала 20%, то такої площі було в той час у Німеччині лише 16,3%, у Чехо-Словаччині 18,4%; у відомій молочарській Данії на 500 тис. га всієї її с-г площі припадало тільки 12,8% на пасовиська й луки. Тим часом на 1 кв. км. с-г площі в Данії припадало 62 корови, в Чехо-Словаччині 31,3, в Німеччині 36,3, на зах.-укр. землях тільки до 19 корів. За підрахунками одного з провідних організаторів зах.-укр. молочарської кооперації, дир. М. Хронов'ята, на Західній Україні було між двома світовими війнами 1.406.400 дійних корів і 467.550 овець. Навіть при низькому видою (до 1200 літрів молока від корови річно) 1400 тисяч корів давали 1.680 млн. літрів молока; якщо половину тії продукції споживо б сіл. населення, то з решти можна було б зробити 33.600 тонн масла річно. При тодішньому розводі овець можна було одержати до 1 млн. кг. річної продукції бриндзи. Але для виробу тих

Заграничний кооператор оглядає кооперативні установи в селі Лисячых, повіт Стрий.

продуктів довелося б збудувати 150 великих парових молочарень та до 10 бриндзарень.

Самі природні умовини для молочарства на зах.-укр. землях не були гіршими від інших зах.-європейських країн, а збут на молочні вироби доброї якості, пристосовані до ринкового стандарту, завжди був і на внутрішніх ринках, і навіть за кордоном.

Треба було лише організувати в кооперативній самопомозі сили дрібного західно-українського селянства, поліпшити його продукцію та налагодити кооперативний збут плодів його праці.

З таким переконанням і рішучою настановою повертались до краю кілька недавніх учасників української визвольної боротьби, які бачили досвід щасливіших народів і самі пройшли молочарські та агрономічні школи, переважно в Чехо-Словаччині.

Один із них, згодом директор "Маслосоюзу", Андрій Мудрик, згадує, як трійка військових побратимів з інтернованої в Чехії бригади Української Галицької Армії – він, О. Лис і А. Мидляк – вивчали й практикували молочарство в Пільзні, потім виробництво сирів у Кромержі на Мораві й бриндзарство в Ружомберку, в Словаччині.

"Поворот додому, – згадує А. Мудрик, – відбувся з певними перипетіями, але без великих комплікацій. Ми повезли фахове знання до використання в рідному краю, з повною торбою загадок та різних несподіванок. Ясно, що зараз по повероті до Краю ми зголосилися в нашому молочарському Єрусалимі, ... в колісці нашого молочарства, в Крайовому Господарсько-Молочарському Союзі в Стрию, вул. Шевченка 5. Директорами тоді були: Іван Федак, інспектор Ревізійного Союзу Українських Кооператив, Емануїл Павлюк, директор Повітового Союзу Кооператив, Інокентій Захарів, директор школи. Наша молочарська централа в Стрию була в жалюгідному стані. Будинок вправді просторий – 16 кімнат, велика холодильня на 30 вагонів масла, – але все те, на жаль, не в наших руках. Чужі льокатори його обсіли. Всього одна робітня, одна згадана вже холодильня (але без масла) і одна канцелярія були до нашого користування. Зв'язку з тереном, з молочарнями, не було ще нав'язано. Доривочна доставка масла виносила коло 30 кг. тижнево, але й його тяжко було продати. Воно було звичайно в несвіжому стані, далі старілося й псувалося. Всіх повоєнних молочарень-недобитків залишилося всього 19. Заінтересування молочарством було слабе, машини понищені і в дуже поганому стані. Наставлення польських урядових чинників до нашого організованого життя наскрізь вороже. Все те вже на перший погляд страшенно пригноблювало. А все ж дирекція відбула в нашій справі наради і подала нам такий їх вислід: "Не маємо чим платити, бо не маємо грошей, і тому вас прийняти не можемо. Дамо вам адреси до різних молочарень; попробуйте, може вас приймуть, але ми сумніваємося, бо вони теж грошей не мають"... І пішли обидва побратими – Мудрик і Лис, – оглянули декілька сільських молочарень – в Горожанній, Загір'ю, Рудках і ін. "Ми платні не хочемо, ми собі заробимо"... – переконували недовірливих. І лишився тим часом Мудрик у Загір'ю, а Лис подався в Станіславів, де тоді ж, 1923 р., прибився до свого міста по студіях агрономії в Празі "Другий Андрій", теж недавній старшина УГА, пізніший організатор зах.-укр. кооперативного молочарства, інж. А. Палій".

В літі 1923-го року громадський комітет у Станіславові, до якого входили, між ін., лікар Янович, бляхар Сінгалевич, власник дрогерії Сенишин, залізн. інженер Дутка, вирішили відбутися господарський конгрес "Український ярмарок" і запросили на одного з референтів молодого інж. А. Палія. Читав він про "господарську самовистачальність". А потім зговорився А. Палій з товаришами і з проводом філії т-ва "Сільський Господар", – головував у ній тоді

о. Й. Раковський, заступником був І. Шепарович (вони почали вже тоді відбудову кооперації в Станіславівщині) і разом, без згоди централі, заснували філію Крайового Молочарського Союзу в Станіславові. До її управи ввійшли: інж. А. Палій, інж. І. Остап'як і селянин з Вікторова під Галичем, Федір Глум. Головою Надірної Ради став учитель гімназії, проф. Д. Джердж. Викликали вони з Рудеччини до Станіслава й А. Мудрика, і от головні ці три, підготовані до діла, – А. Палій, А. Мудрик і О. Лис – перші розплянували й поділили між себе організаційну працю. Мудрик і Лис ходили пішки від села до села, організовували молочарні, вчили селян модерного молочарства: як тримати чистоту в стайні, в хаті, коло себе, коло худоби, як у чистоті переробляти молоко; рівночасно при тому вели кооперативно-освідому працю між селянами. А. Палій став торговельним референтом і "бігав по крамницях... та продавав масло, що його доставили до "Союзу" Мудрик і Лис ...

Про свого побратима Олексу згадує Мудрик, – а це стосується і його самого, – як то він "зразу взявся до організації молочарства і техніки виробництва. Виїздив на села, вчив виробляти... масло, починаючи від доєння й цідження молока та від кружлювання сметани. Олекса це страшенно любив, але й його при цій роботі любили. Годинами й днями стояв при кружлівці та говорив, навчав, сварив. Це була ходяча школа. За його почином впроваджено короткотермінові курси"...

Та в березні 1924 р. відбулися Загальні збори Крайового Молочарського Союзу в Стрию, на яких несподівано обрали до нової управи централі Ольгу Бачинську, Андрія Палія й Андрія Мудрика. О. Лис став заступником і відразу одержав призначення на торговельного референта до Львова. В провіді Станіславівської філії залишилися інж. М. Хомишин і Т. Котик. Після таких змін розпочалася похвалена організаційна праця в Галичині. Ось як оповідає про ці початки А. Палій: "Важкі були умовини праці на порозі віднови діяльності, коли приходилося починати роботу без ніяких (дослівно!) матеріальних засобів у Централі та з таким же мізерним станом по молочарнях, які не були навіть самостійними правовими одиницями. Не було теж виглядів у чужій, неприхильній нам, державі, на зовнішню поміч. Треба було здатися виключно на власні потенціальні сили, а в першу чергу на нових співробітників, які спершу безкорисно, або за мінімальною винагородою, взяли за це діло. За їх прикладом пішли працівники кооператив та деякі ідейні громадяни, що в початках давали дарову працю, безплатні приміщення для молочарень, безплатні підводи і т. п. Серед такої дійсності, треба було теж погодитися з існуючою некорисною організаційною формою молочарства, яка вправді не давала ніяких виглядів на поважний розвиток молочарської промисловости на довшу мету, але завдяки дружній допомозі господ.-спож. кооператив уможлилювала, хоч на переходовий час, фінансування закупу найскромнішого молочарського приладдя"...

Щоб "зрушити з місця" справу, нова дирекція позичила в приватних людей 50 доларів на перші найнеобхідніші видатки, твердо вирішивши в дальшому перемогти нестачу початкових фондів фаховістю й жертвенністю молодих ентузіястів у централі та добром таких же сил по молочарнях. Треба було негайно подбати про підвищення якості масла, щоб зацікавити вищою ціною селян-продукцентів і тим звернути їхню увагу на кооперативне молочарство.

Самостійних молочарських кооператив було мало. Молочарські відділи поставали здебільшого при сільських закупно-збутових кооперативах, з засягом діяльності на одно село. Вони приймали доставу молока від 150-250 корів, не більше як 200-400 літрів молока денно, з якого можна було ручним способом виробити до 20 кг. масла. Така дрібна продукція унеможлилювала кращий розвиток. За ті прибутки годі було придбати краще технічне обладнання чи відповідне приміщення на молочарню, ані втримати й оплатити добрих молочарських

фахівців. Щоб здобути кращі ціни на ринках, Союз мав сконцентрувати торговельну справу і налагодити справнішу доставку масла. Доставка масла з дрібних сільських молочарень до Союзу запізнювалася, масло на складі в примітивній молочарні псувалося, особливо влітку. Треба було чимскоріше приступати до організації більших виробничих одиниць, краще обладнаних і рентовніших. Деякі самостійні молочарські кооперативи почали творити в сусідніх селах збірничі сметани і так поширювати район своєї діяльності; але при низьких уділах 5-10 зл. від члена годі було придбати досить фондів на чималі інвестиції в осередній молочарні.

Організація великих молочарських кооперативів з кращим механічним устаткуванням та з засягом діяльності на кільканадцять довколишніх сіл спочатку натрапляла на спротив сільських закупно-збутових кооперативів. Останнім було вигідно мати дрібні молочарські відділи, бо за продане масло вони купували для крамниці товар і могли роздавати його членам на борг та в рахунок доставленого молока. Тому сільські торговельні кооперативи виступали проти відокремлення від них молочарських відділів. До того долучувався ще й льокальний "патріотизм": кожне село вважало себе серединою світу й хотіло, щоб його молочарня була центральною. Однак молоді керівники об'єднання молочарської кооперації вирішили поступово реалізувати свій плян, насамперед мінімальний, тобто організацію чималих продукційних осередків, з прилеглими 10-20 селами, із збірними сметани чи повного молока. Такий район мав охоплювати до 2.000 корів, з щоденною доставкою від них близько 5.000 літрів молока.

Загальні збори союзного об'єднання молочарської кооперації в червні 1925 р. дали Союзові нову назву "К р а й о в и й М о л о ч а р с ь к и й С о ю з", к о о п е р а т и в а з о б м е ж е н о ю в і д п о в і д а л ь н і с т ю, "М а с л о с о ю з" у С т р и ю. Новий додаток у назві – "Маслосоюз" – згодом став популярним скороченням назви централі західньо-української молочарської кооперації. На тих же зборах піднесено висоту членського уділу до 50 зл. з тим, що відтоді членом "Маслосоюзу" могла бути тільки правна особа. У-ий Кооперативний З'їзд у грудні того ж року затвердив накреслений плян керівництва об'єднання про організацію кооп. молочарень районного типу.

Так почався новий, 2-ий етап розвитку. 1926 року в містечку Войнилові організували першу самостійну "Районову Молочарську Спілку", що мала компрісово-переходовий характер. Членами її ставали довколишні сільські закупно-збутові кооперативи з уділами 100-400 зл. Вони на місці лише відокремлювали сметану від молока й довозили її до Районової Молочарської Спілки для переробу на масло. Розрахунки з доставцями молока переходили даліше через каси окремих сільських к-в для заг. закупу й збуту. З усіх тих молочарень у 1925 р. тільки 72 належало до "Маслосоюзу".

Для допомоги "Маслосоюзові" в пляновій реорганізації кооперативного молочарства, його районізації та координації виник при Крайовому Союзі Ревізійному окремий інспекторат кооперативного молочарства (до 1928 р. виконував ці обов'язки інж. Є. Храпливий, потім довгий час інж. О. Зибенко).

У 1925 р. започатковано також постійні молочарські курси при "Маслосоюзі" в Стрию, що від 1928 р. стали постійною однорічною школою молочарства. Школа щороку випускала 20-30 інтелігентних, добре фахово підготованих і кооперативно свідомих молочарських техніків. Деякі РМС виробляли вже 200-250 кг. масла на день і в сезоні мусіли працювати на 3 зміни, бо через малу вмісткість басейнів не встигали ручним способом вчасно переробляти привожену сметану. Тоді була добра збутова кон'юнктура, і "Маслосоюз" розпочав експорт масла за кордон: 1926 р. вивіз перших 48.000 кг. масла до Чехії й Австрії.

Доводилося прискішувати перехід до дальшого етапу розвитку – до механізації молочарень.

Будівництво модерного молочарського будинку і технічне обладнання механізованої молочарні разом коштувало до 60.000 зл.

При організації РМС, спертій на членів сільських кооперативів для заг. закупу й збуту, було важко зібрати такі фонди. Тому загальні збори "Маслосоюзу" в 1926 р. знову змінили статут, затвердили новий плян і нову організаційну схему об'єднаної молочарської кооперації. Щоб одержати фінанси на перебудову Районових Молочарень (РМ), вирішено оперти їхню організацію на фізичному членстві більшої молоч. кооперативи – на безпосередній участі зацікавлених селян-продуцентів. Уділ від членства Районової Молочарні в "Маслосоюзі" підвищено до 100 зл. з вимогою додаткових уділів на розбудову централі, по 100 зл. річно від кожних дальших 1000 кг. виробленого масла в РМ.

Члени РМ мали виплачувати по 5 зл. вписового й по 25 зл. уділу від кожної дійної корови. Таким чином, при 2.000 корів, у районі з 10-20 селами, можна було досягнути необхідної суми 60.000 зл. власних фондів для будівництва й модернішого обладнання молочарень. Щоб малозаможні члени-селяни також могли виплачувати визначені паї, розділено оплату на 3-4 роки, при чому, на ті паї відраховували членам по одному грошові (0,01 зл.) від належності за кожну доставлену літру молока. За новим пляном передбачувався також окремий "Фонд розбудови кооперативного молочарства". Його мали творити окремі РМ із вільних власних фондів, яких відразу не могли використати для значних вкладів. Ці гроші складали на окремому конто в "Центробанку" за низьким опроцентуванням. З того фонду "Центробанк", за порозумінням з "Маслосоюзом", мав доповнювати кредитом (також за низьким опроцентуванням) потреби таких РМ, які вже назбирали значну суму для своєї розбудови й могли, на думку "Маслосоюзу", до неї приступати. Той фонд увесь час збільшувався, дарма, що раз-у-раз кооперативи вибирали з нього чималі суми на будову модерних молочарень. У 1938 р. на конто фонду лежало понад 300 тисяч зл.

На підставі нового статуту постала перша така кооператива 1928 року в містечку Глиняни, під прийнятою від того часу назвою для цього типу молочарських кооперативів – "Р а й о н о в а М о л о ч а р н я". Цю організаційну форму затвердив У-ий Кооперативний З'їзд у Львві, в листопаді 1929 р. Так почався 3-ій етап розвитку західньо-української молочарської кооперації, і за таким, як бачимо – до подробиць продуманим пляном – відбувалася вся дальша її діяльність.

Пляновий розвиток молочарської кооперації не припинявся й у важкі роки економічної кризи, хоча вона й мала значний вплив на спад цін на молочні продукти.

1932 року на всіх 114 самостійних кооперативних молочарень було вже 105 РМ на нових статутах. Доставка масла з РМ до "Маслосоюзу" зроста: 164.506 кг. в 1925 р. – 2.428.012 кг. в 1931 р., при 91,69% кооперативної вірности РМ до своєї централі. Торги за молочні продукти зросли з 6.398.438 зл. у 1927 р., без огляду на значний спад цін, на 10.618.653 зл. у 1931 р.

1932 року вся виплата членам 114-ох РМ за доставлене молоко становила 4.302.000 зл., а в 1936-1939 рр. ці виплати зросли майже на 100%. З розвитком механізації молочарень зменшувалися кошти продукції й завідування та пропорційно зростала висота виплат членам за товщеві одиниці повного молока. Для порівняння подаємо, які пересічні ціни платили три молочарські союзи в Польщі своїм членам за 1 літр доставленого молока (в польських грошах, з увагою на тогочасний спад цін на набіл).

Молоч.	В роках	1929	1931	1933
Польський Молоч. Союз "Унія"		23.7	14.7	9.6
Укр. молоч. кооперація		27.8	15.5	12.2
Німецький Союз Молоч. к-в		22.4	14.6	9.5 ¹

Маємо також цікаве порівняння становища 123 українських РМ і 123 молочарень з Галичини, які належали до польського Союзу хліборобських к-в (скопчено "Zjednoczenie") за 1936 рік.⁶²

	Українські молочні к-ви	Польські ко молочні к-ви
Кооператив	123	123
Доставців молока	57.497	18.310
Корів	73.084	62.050
Доставлено молока літрів	79.485.949	43.822.569
Випродуковано масла кг.	3.151.698	1.549.655
Власні капітали зл.	2.055.697	896.485
Бальясова сума зл.	4.076.723	2.560.050
Рухомості й нерухомості вартості	2.677.202	1.724.333
Торги зл.	8.365.140	4.416.859

З порівняння виходить, що українські молочарські к-ви під матеріальним і виробничо-торговельним оглядом працювали далеко гірше й були вдвічі міцніші від польських.

Цікаве також співставлення власних і чужих фондів, якими працювали українські молочарські к-ви й кооперативи 3-ох інших союзів. Коли взяти власні фонди кооператив за "2", то чужі фонди в молочарських кооперативах 4-ох союзів показували такі відношення:

	1930	1931	1932	1933
"Унія"	2.93	2.63	2.41	1.79
"З'єднане"	1.04	0.92	0.76	0.71
Українські кооперативи	1.22	0.90	0.78	0.40
Німецькі	1.50	1.43	0.99	0.70 ⁶³

Під кінець 1938 р. "Маслосоюз" об'єднував 136 РМ, що мали по селах близько 2000 збірень. Скооперовано в них коло 41% усіх українських сільських господарств; гуртували вони 205.250 членів-доставців молока. На одну РМ припадало пересічно 1509 членів. Коли в 1926 р. вся доставка молока до кооперативних молочарень становила 10.900.000 літрів, то в 1938 р. дійшла до 115 млн. літрів. Районові молочарні виробили впродовж 1938 р. 3.250.000 кг. масла, з того доставили "Маслосоюзові" майже 3 млн. кг., решту продали на місці.

Збірний бальянс 136 РМ у 1938 р. показував на їхніх власних фондах 2 млн. 850 тисяч зл., їхні будинки, площі, машини й інвентар мали вартість 3 млн. 645 тисяч злотих. 45 РМ придбали нові модерні будинки (будувала їх українська Кооператива Інженерських Робіт, КІР, за стандартними планами, апробованими "Маслосоюзом"). 27 молочарень користувалися механічним погоном, 4 великі цілком змеханізовані молочарні мали повне пастеризаційне обладнання.

До кінця 1938 р. в українських молочарських кооперативах працювало понад 3000 вишколених працівників – техніків, організаторів і адміністраторів.

Росла й розвивалася українська молочарська кооперація, перемагаючи перешкоди. Від 1928 р. посилювалася на неї нагінка. Мешканці Львова впродовж 10 років були свідками часто повторюваних – з якихось нагод і взагалі без нагод – погромів привабливих, чистих, стилевих крамниць "Маслосоюзу". Шовіні-

стичні групи польських студентів серед білого дня вибивали вітрини, розбивали спущені перед нападом заслонні залізні сітки, замки, вдиралися в крамницю, нищили внутрішнє обладнання, товар. Іноді вони вкидали у крамниці запальні бомби, хоч там здебільшого були самі безборонні молоді дівчата-продавці. (Тому "Маслосоюз" страхував свої крамниці, звичайно в польських т-вах забезпечень від вломів і под. випадків).

1932 року польський уряд, з метою подолання економічної кризи, запровадив реґляментатію експорту, що доти не мав таких обмежень, та впровадив систему вивозових премій. Протекційна практика вивозової контролю стала загрозливою для української молочарської кооперації й вона мусіла обмежити свій закордонний експорт.

1935 року польський уряд передав на ухвалу своїм законодавчим палатам проект нового молочарського закону, який ставив до молочарень великі технічні й санітарні вимоги. На лихо, цей урядовий проект узалежнював районізацію молочарень, приватних і кооперативних, від рішення адміністраційної влади: де яку можна засновувати, чи закривати за невиконання технічно-санітарних передумов. Цей проект давав змогу неприхильній адміністрації, великою мірою залежній від шовіністичних кол польського громадянства, підпорядкувати собі молочарство на західно-українських землях. Хоча сам закон у своїй основі мав деякі добрі тенденції, однак, застосований неприхильною владою на українській території, в Польщі, – міг спрямуватись на знищення української молочарської кооперації. Представники української репрезентації в соймі й сенаті, на чолі з сенаторами й послами-кооператорами Ю. Павликовським, О. Луцьким, З. Пеленським та ін., повели опозицію проти того проекту молочарського закону, висуваючи свій. Їхній проект щодо технічних і санітарних вимог в основі збігався з урядовим; однак, пропонував, щоб проведення закону в життя було розкладене на 2-3 роки та щоб нагляд над районізацією і виконанням передумов щодо заснування молочарських кооператив було узалежнено від місцевих самоуправних палат і висновків ревізійних союзів. Ця оборона частково допомогла, деякі поправки українських послів до закону були прийняті. Закон визнав компетенцію Хліборобських Палат. Але був відкинений внесок Ю. Павликовського про те, щоб висновки ревізійних союзів мали для Хліборобських Палат зобов'язуючу силу.⁶⁴

Загроза збоку нового молочарського закону зміцнила солідарність членів української молочарської кооперації та довір'я до свого кооперативного керівництва. В кінці 1938 р. майже всі РМ та їхні збірниці мали такі обладнання, що їх вимагав закон: 3-5 кімнатне мешкання, холодильники на сметану, дозрівачі для чистих культур, відповідну кількість тепломірів, криту каналізацію, добру воду, перевірену державним Бактеріологічним Інститутом, поцинковане начиння, якісні сепаратори тощо.

Відповіддю на загрозу було також збільшення членства молочарських кооператив, підвищення достав молока до РМ і виробленого масла до централі. Так масло з охоронним знаком конюшини і літерами МС – праця організовано-го в кооперації українського селянина – опанувала, завдяки високому стандарту, внутрішні ринки краю, ринки більших міст Польщі (близько 80% проданого масла купували не українці) і здобувало добру славу за кордоном.

Розвиток доставки й розподілу збуту масла та збільшення торгів показують такі дані:

У роках	Доставка масла РМ до МС в кг р.	Збут на внутрішніх ринках	Експорт за кордон	Торги в зл.
1925	164.506	164.506		860.000
1926	372.277	323.805	48.472	2.470.000
1927	738.458	604.056	134.402	6.800.000
1928	969.198	904.552	64.646	9.010.000
1929	1.615.374	1.216.079	399.295	16.850.000
1930	2.169.178	1.356.305	812.873	16.210.000
1931	2.428.012	1.586.214	841.798	14.690.000
1932	2.140.401	2.043.705	96.696	8.110.000
1933	2.073.132	1.909.800	163.332	7.280.000
1934	2.452.525	2.197.168	252.357	7.730.000
1935	2.809.761	2.326.740	483.021	9.300.000
1936	3.389.503	2.773.015	616.488	11.140.000
1937	2.881.771	2.695.417	186.354	11.200.000
1938	2.947.551	2.835.912	111.639	12.118.000

Спад кількості експорту й збутову політику "Маслосоюзу" пояснює його торговельний директор А. Палій так:⁸⁵ "... Як довго був вільний і необмежуваний державою експорт, то використовувано корисну кон'юнктуру на закордонних ринках і експорт Союзу зростав постійно до 1931 р., коли він становив 35% доставки. З заведенням державної регламентації експорту та премієвої системи, Союз звернув усю свою увагу на внутрішній ринок збуту. Причиною того був страх перед протекційними практиками контролерів експорту, а головне брак більшої плинної готівки на виплату кооперативам за експортоване масло до хвилі розрахунку з державою за належні гроші. Премії ліквідувалися доперва по кількох місяцях і становили від 30-50% вартості експортового масла. Польські союзи не мали з тим ніяких труднощів, бо до їх диспозиції стояли кредити державних банків, які для нас були закриті. Незалежно від того, Союз свідомо прямував до розбудови сітки власних крамниць дрібного продажу, які давали додаткові доходи та місце для нових працівників. Вслід за цим експорт "Маслосоюзу" в останні роки перед війною становив всього 5-10% доставки, але це не було від'ємне явище, лише навпаки, воно закріплювало основи організації..."⁸⁶

Центральна організація західньо-української молочарської кооперації "Маслосоюз" розвивала свою діяльність відповідно до потреб і розвитку праці районних молочарень (РМ). При зміні статуту 1926 р. було намічено децентралізацію в організаційній і торговельній діяльності. Вирішили засновувати Відділи (філії) централі, – торговельно-організаційні

пункти, які допомагали б центральній організації бути ближче до РМ для їх організаційного догляду, постачання їм виробничого приладдя, приймання від РМ масла й інших молочних продуктів; для легших розрахунків з ними, вишколу їхніх працівників і т. п. Для РМ вигіднішим був зв'язок з Відділами централі в близьких, більших містах краю, ніж безпосередньо з самою верховною організацією.

Крім організаційної й торговельної обслуги кооперативних молочарень своєї округи, відділи мали також завдання налаштувати збут масла, свіжого молока й ін. на своїх місцевих ринках.

Для торговельних та інших справ був незручним осідок централі в Стрию. Тому від 1927 р. торговельна агентура (головний Відділ) у Львові поступово ставав фактичною централею (хоч формально статутним осідком "Маслосоюзу" до кінця залишався Стрий). У Львові на вул. Гловацького, недалеко від головного залізничного двірця, розбудовувався бльок будинків і модерних виробничих інсталяцій, канцелярії центральної організації й керівництва рухом зах.-укр. кооперативного молочарства. Там же перебували два члени дирекції, а в традиційному Стрию залишилися центральне книговедення, під доглядом одного члена дирекції, і молочарська школа.

До 1939 р. виникли такі відділи МС: у Львові 1925 р., у Станіславові й Перемишлі 1926 р., в Коломиї, Тернополі, Дрогобичі й Самборі 1927 р., в Луцьку 1928 р., в Катовицях 1929 р., в Бельську 1932 р., в Чорткові 1933 р. При стрийській централі від початку був відділ на округу – разом 12 відділів (складів). Крім них, працювали два організаційні пункти, в Рудках і в Сокалі. Відділи були зареєстровані в суді, як окремі торговельні станиці.

Начальників відділів призначала централея. Вони відповідали за адміністрацію Відділу, за його торговельні справи й за організацію кооперативного молочарства в своїй округі. Крім зверхности самої централі, контрольним органом для Відділу була місцева Контрольна Рада, вибрана на окружних з'їздах членів МС (представників РМ), що складалася з голови й чотирьох членів.

У 1939 р. "Маслосоюз" мав 26 г у р т о в и х к р а м н и ц ь, з них у самому Львові 7. Роздрібна продаж велася в 57 крамницях, яких у Львові було 27, у Станіславові 6, у Перемишлі й Стрию по 3, у Луцьку, Катовицях і Бельську по 2, в Коломиї 3, в Самборі 1, в Тернополі 1, в Чорткові 2, в Дрогобичі і Бориславі 5 та 8 сезонних у відпочинкових місцевостях: Косові, Ворохті, Яремчі, Заліщиках, Трускавці, Татарові, Гребенові й Зелеманці. Всі крамниці були обладнані за найновішими вимогами гігієни.

Крім торгівлі набілом, "Маслосоюз" провадив ще такі підприємства:

Міські парові молочарні для консумційного молока у Львові, Стрию, Станіславові, Перемишлі, Дрогобичі й Тернополі;

Виробництво сирів у Стрию;

Бриндзарні в Коломиї, Ворохті й на верху Шибенім у Карпатах;

Технічний Відділ, у якому готували інсталяційні й будівельні пляни та під його доглядом встановлювали машини у молочарнях. (До війни цим керував інж. Я. Весоловський);

При МС – слюсарські, столярські й бондарські майстерні;

Холодильні з механічним погоном на 140 тонн товару (2 у Львові й 1 у Стрию);

Центральну лабораторію, що контролювала експортний товар, та менші лабораторії при всіх Відділах для оцінки молочних продуктів (головною лабораторією керував здібний хемік, д-р В. Лукашевський, забитий при кінці війни 1945 бомбою у Відні);

Машино-торговельний Відділ, з магазином на молочарські машини й приладдя (кер. С. Павлик);

Птахо-м'ясарню для збуту в гуртових і роздрібних крамницях та експорту бітої птиці – згодом МС передав її "Центросоюзіві", натомість запровадив продаж свіжих яєць, меду й рибних консервів у молочарських крамницях;

Автотранспортний Відділ;

МС вів розплідник сементальської породи худоби при сіл.-госп. школі у Коршові;

Однорічну Молочарську школу в Стрию (багато років її директором був інж. М. Хомишин; під час 2-ї світ. війни працювала друга молочарська школа МС у Львові, якою керував інж. С. Онишук);

Видавництво щомісячного журналу "Кооперативне Молочарство" (від 1926 року), спеціальної літератури про кооп. молочарство (довгий час редагував д-р І. Федів) та бібліотеку з ділянки кооперації й модерного молочарства;

Відпочинкову оселю для працівників у Карпатах, у Гребеніві;

Клуб працівників "Маслосоюзу" у Львові;

Споживчу кооперативу "Кома", для працівників МС у Львові, та ощадно-відправний Відділ.

"Маслосоюз" тісно співпрацював з т-вом "Сільський Господар" на полі суспільної агрономії й підвищення годівельного господарства в краю (див. нижче).

При РМ існували *Секції Охорони Домашніх Тварин*. Вони фінансували ветеринарну службу (19 ветлікарів), які дбали про гігієнічні умови догляду худоби, систематично перевіряли райони, відповідно навчали селян, лікували худобу. У випадку загибелі худоби Секції платили пошкодованим членам 80% вартості згинулої штуки (на що кожний член РМ вплачував щороку 3-4 ратами, при виплаті за молоко, вкладку, до 2% вартості корови, наприклад: 2 зл. від 100 зл. вартості, і за це увесь рік користувався безкоштовно ветеринарною обслугою, ліками і забезпеченням від загибелі худоби).

При РМ працювали 64 агрономи та інструктори гром. агрономії. В останніх роках перед 2-ою світ. війною молочарська кооперація дуже активно включилася в організацію "Кооператив здоров'я".⁶⁷

Перед 2-ою світовою війною власні фонди "Маслосоюзу" становили заокруглено 2 млн. зл., з яких близько 1,5 млн. було інвестовано в рухомому й нерухомому майні Союзу, решта служила як оборотний капітал та незалежно вала централо від перебільшених банкових кредитів. Відношення власних фондів Союзу до чужих було зрівноважене як 1 : 1.073. Торги "Маслосоюзу" в 1939 році сягали 15 млн. зл. і давали близько 1 млн. бруто прибутку. В централі працювало наприкінці передвоєнного року 300 постійних фахівців.

У *Надзирній Раді* центрального об'єднання західно-української молочарської кооперації – Крайового Молочарського Союзу "Маслосоюз", за увесь міжвоєнний час відбулись лише незначні персональні зміни. Від 1926 р. довгий час до її складу входили такі представники центральних установ і Районових Молочарських к-в: голова Ю. Павликовський, члени – д-р М. Рибак, організатор молочарської й кредитової кооперації, адвокат у Глинянах, потім у Перемишлі, о.К. Петрусевиц, парох Конюхова к. Стрия, інж. І. Мирон, о.П. Юрчак, парох у Ляшках, Г. Коваль, керівник школи у Перекосах, кооператор з Калушани, С. Сілецький – кер. школи в Лютовисках к. Самбора, також багаторічні провідні організатори молочарської кооперації, селяни Федір Глум з Вікторова біля Галича, Микола Дурбак з Войнилова, В. Матвіяс, О. Риголь, С. Микитюк.

При цій нагоді згадаємо і видатніших з-поміж організаторів молочарської кооперації в Західній Україні. Такими були: М. Герасим з Молошків, О. Хархаліс, дир. РМ в Яворові, І. Паславський, С. Бахулович з Яворівщини, Петро Войчишин з Коростович на Рогатинщині, о. О. Наконечний, Ф. Глухий, О. Атановський (згодом ревізор РСУК) з Отинійщини, Товмацького повіту, Б. Сав-

чинський з Рожнітова, Юрко Пастернак із Загір'я, Семань Салига з Вікторова, Гарбуз із Старих Богородчан, Бойчук з Камінного, Шумський з Боднарова, Андрійович з Печеніжчини, І. Микитюк з Балинець на Коломийщині, А. Мідляк і М. Прийдун з Бережанщини, О. Мельник з Жовківщини, інж. З. Коропецький, Василь Шкляр в Коропці н/Дн., д-р І. Карапінка (згодом ревізор РСУК).

Дехто із згаданих у певних періодах був також членом Н.Р. "Маслосоюзу".

В *Дирекції* "Маслосоюзу" безпосередньо керували працею в 1924-1939 рр. і потім, у важкі роки 2-ої світ. війни: Ольга Бачинська, інж. Андрій Палій і Андрій Мудрик та два їхні заступники й помічники – Олекса Лис і інж. Михайло Хронов'ят.

Ольга Бачинська, найстарша представниця жіноцтва на чоловічій позиції в українському кооперативному русі, нар. 1876 р., в родині залізничного урядовця, А. Тишинського, (рідного брата матері укр. піонера молочарської кооперації, о. О. Нижанківського). Замолоду вона спостерігала народження того кооперативного й громадського руху на Стрийщині, яким керували д-р Е. Олесницький, о. Нижанківський, о. Л. Горалевич та їхні співробітники. Вона чи не перша з-поміж українських дівчат закінчила торговельну школу й 22-річною розпочала працю в "Завдатковій Касі" в Стрию; через рік їй довірили відділ книговедення і скоро обрали до дирекції Каси. Ця фінансова інституція Стрийщини відіграла важливу роль в економічному розвитку району. Навколо Каси спочатку зосереджувалися всі господарські й загально-громадські справи міста й околиці. У центрі тих справ була, звичайно, й молода директорка Каси.

Ольга Бачинська

Вона впливала на фінансову політику Каси, на творення варстатів праці для українського населення, парцеляцію землі великих власників між дрібноземельним селянством. З її участю постав новий осередок громадського життя Стрия "Народній Дім", Промислова Спілка "Труд" – кооператива, що розбудовувала варстати праці для українських жінок; чимало праці й творчої думки вклала О. Бачинська в організацію 1-ої Хліборобської Виставки в Стрию 1909 р. Близько вона була й при початках Крайового Молочарського Союзу до 1-ої світової війни. На кілька літ перед війною вона вийшла заміж за місцевого адвоката І. Бачинського. У війну О. Бачинська організувала першу допомогу харчами й ліками Українським Січовим Стрільцям, потім вела харитативну службу в Г'мінді – таборі українських виселенців з підфронтових смуг. У роки визвольних змагань і в тяжкий повоєнний час вона, повдовівши, розгорнула повну посвяту діяльність у багатьох т-вах і харитативних організаціях: у Т-ві Опіки над Воєнними Вдовами й Сиротами, Т-ві Опіки над Слугами-Робітниками, в "Союзі Українок", "Українській Міщанській Бесіді", т-вах "Просвіта", "Рідна Школа", "Сокил", "Пласт", в церковних організаціях, в Комітеті Допомоги Політичним В'язням та ін. У багатьох була співзасновницею, як правило – "залізним касиром" і вміла організувати ім фонди.

Обрана 1924 року в члени Дирекції "Маслосоюзу", О. Бачинська взяла на себе догляд над центральним книговеденням. О. Бачинська – як пише її біограф – "виконувала одну з дуже відповідальних функцій,... вона була керманічем найчутливішого Відділу "Маслосоюзу", який наче сейсмограф дуже докладно й своєчасно показував усі осяги й усі хиби господарської праці всіх підприємств

"Маслосоюзу", разом і окремо... Читаючи купу сухих цифр, вона вмiла в кожному звіті знайти щось цікаве й легко відкривала кожен неточність у звітуванні, на яку зараз відповідно реагувала"...

Характерна й простолінiйна, з легким почуттям гумору, О. Бачинська "ніколи не мішалася до справ, які не належали до її реферату, за те, як щось завважила неправильно в других членів Дирекції, то все вмiла... в товариській формі звернути увагу... на завважену неточність, за що всі члени Дирекції її цiнили й шанували"... Обираючи О. Бачинську до керівництва реорганізованого по війні Об'єднання західньо-української молочної кооперації, його представники хотіли зберегти в особі цієї розважної жінки лучника традиції з новими стримлініями відбудовуваного руху. Завдяки почуттю відповідальності, вони довіряли їй місце в Дирекції Союзу, щоб "мала око, чи не будуть молоді, запальні люди часом заганятися". Поважна старша пані, опанована, з розумом і чималим досвідом, з молодих років призвичаєна ставати рівною до ради в громадських справах із відомими мужчинами, – вмiла, коли було треба, легко пригашувати їхню запальність. О. Бачинська скоро зжилася в трійці директорів "Маслосоюзу", з обома молодими "Андріями", у вірній співпраці і взаємопошані.

У такій же співпраці із своїм молодим заступником, начальником книговедення у львівській централі, Р. Витковицьким, вона солідарно погоджувалась із запровадженням на підприємствах нових, модерних форм рахунковості. Незадовго перед 2-ою світовою війною О. Бачинська залишила провідну працю в "Маслосоюзі" й перейшла на заслужену емеритуру (на її місце до Дирекції ввійшов М. Хронов'ят). Важко й пригноблено пережила війну, коли бачила, як наїздики руйнували довголітні надбання громадської праці, піддавали фізичним і моральним мукам її близьких співробітників і знайомих; саму її німці викинули з власної хати, в якій пропало багато пам'яток українського народного мистецтва, що його так любила О. Бачинська.

Померла в занедбанні у лікарні, в чорний період неволі й терору, 24.7.1951 року, в рідному Стрії.

Два інші члени Дирекції МС – Андрій Мудрик і Андрій Палій, здібні фахівці, ідейні кооператори та ділові ентузіясти, дуже різнилися вдачами й темпераментом. Та еднала їх у співпраці глибока віра у велике діло, яке вони разом творили із своїми співробітниками. Відмінністю вдач вони доповняли себе у спільній праці, обоє свідомі індивідуальних вартостей і здібностей один одного, вони взаємно себе цiнили.

Андрій Палій, легко приступний та погідно-ввічливий у підході до людей, життєрадісний, оптиміст, але звичайно реальний в оцінці складних ситуацій, що йому їх часто вдавалося дипломатично й успішно полагоджувати. Любив спорт і "фер плей". Вимогливий зверхник у праці, але й часто можна було його бачити на подвір'ю "Маслосоюзу", як розрадувано грав у відбиванку із співробітниками. Шанував вояцькі чесноти. Інколи рвучкий і запальний, був схильний до виявів своїх внутрішніх переживань. Особисті прикмети полегшували йому налаштувати товариські й ділові зв'язки з людьми, допомагали йому в репрезентації верхньої кооперативної молочної організації та в полагодженні її господарських справ. Здібний пляновик, широкого розмаху, вмів "згорі" схоплювати організаційну схему справ та їхню господарську калькуляцію. Андрій Палій це тип керівника швидкої орієнтації і високо-амбітних аспірацій, які старався доводити ділом. В керівництві "Маслосоюзу" він вів зовнішні торговельні справи. "Гнучкість у торговельній політиці "Маслосоюзу" й уміння достосуватися до обставин, – це безумовно велика заслуга А. Палія" – згадують близькі співробітники обох директорів.

А. Палій народився 1.12.1893 р., в родині ремісника-колодія, в Товмацькому повіті. Виховувався й ходив до гімназії в Дрогобичі, потім у Станіславо-

ві. По матурі в 1914 р. був покликаний (на поч. 1915 р.) на війну, перебув на різних її фронтах старшиною 24-го Коломийського полку, а потім першу кампанію української визвольної війни. Влітку 1919 р., під час польського наступу, бився в складі Гірської Бригади на лівому крилі УГА. В наслідок пролому українського фронту, Бригада опинилася відтята від головних груп Армії й мусіла перейти на Чехо-Словачину. А. Палій, незабаром звільнений з інтернування, записався на агрономію в Празі і, закінчивши навчання, повернувся в 1923 р. до рідного Станіслава. Саме відти молодий інженер-агроном розпочав відновлення західньо-українського кооперативного молочної.

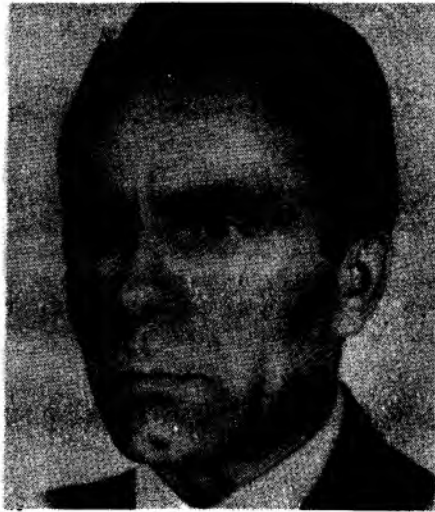
Андрій Палій

еміграції викладав молочної в Українському Технічно-Господарському Інституті в Регензбурзі. В 1946 р. переїхав до Канади. Помер 10 травня 1961р., похований у Торонто.

А н д р і й М у д р и к, нар. 12.8.1893 р. в селянській родині, в селі Павлокомі, на західніх околицях нашого Засяння. Закінчивши гімназію в Перемишлі 1914 р., перейшов важкі бойові шляхи 1-ої світ. війни та визвольної української війни. Вивчав молочної в Чехо-Словачині. 1923 року повернувся до Рідного Краю, щоб здобути на чужині знання віддати справі відбудови господарства Західньої України.

У трійці нової Дирекції "Маслосоюзу" був найбільше компетентним фахівцем молочної справи, її вдатним організатором і совісно служив їй увесь час, до кінця. Був стриманою вдачі, з нахилом до послідовного й систематичного винахідництва: вперто сотні разів повторював експеримент, доки не досягнув свого; не поспішав у праці, бо все в нього мусіло бути ясно і просто, на своєму місці. Захоплений творчістю самої праці та її організації, звертав небагато уваги на інші справи. Йому була довірена відповідальність за внутрішні справи організації, за методи й поступ молочної виробництва. Наладнавши внутрішній лад і дисципліну праці, і сам мусів постійно зберігати зовнішній вигляд серйозного й маломовного зверхника. Так не раз і видно було, як назверх він старався опанувати свій внутрішній ентузіязм, захоплення й радість з

успіхів. Але всі близькі знали, що за тією зовнішньою стриманістю постійно жило ще бажання допомогти, порадити. І між близькими співробітниками всі знали, що "на нього, на його характер все можна з довірям покладатися". По важний директор любив, бувало, заграти в маслосюзному клубі преферанса і з працівниками нижчих щаблів службової гієрархії, коли це були добрі й совісні співробітники, але з ледарями не вдавався в жарті.

Андрій Мудрик

А. Мудрик був чудовим інструктором молочарської справи, любив читати в Молочарських школах МС, на численних курсах, написав відомий популярний "Кооперативний Катехизм". Дир. Мудрикові завдячував "Маслосоюз" налагодження організаційної праці й високу якість продукції.

А. Мудрик кілька разів був членом Надзірних і Контрольних Комісій інших кооперативних централей, Президії РСУК, довгий час головою Ради "Центробанку", працював у контрольних органах т-ва "Рідна Школа", в кооперативі "Пласт", у "Взаємній Помочі Маслосоюзників" (потім кооператива "Кома") та ін. На еміграції від 1944 року був головою Об'єднання Українських Молочарських Працівників, членом правління Української Суспільно-Харитативної Служби, почесним членом Т-ва

Прихильників Української Культури в Бразилії. З Бразилії переселився з родиною до Торонта в Канаді.

З а с т у п н и к и д и р е к т о р і в М С :

О л е к с а Л и с, найстаріший віком з членів Дирекції, один з перших організаторів "Маслосоюзу", нар. 10.4.1890 р. в Ришківській Волі, Стрийського повіту. Молочарство вивчав у Чехо-Словаччині. Був дуже скромний – мало хто з-поза найближчих знав, скільки тихої відданої любови й праці він вклав у будову західньо-української молочарської кооперації. У праці знизу просувався не сам – його висували наперед, особливо там, де треба було навчити молодших і показати приклад чесного обов'язку в праці для загального добра.

І н ж. М и х а й л о Х р о н о в ' я т, нар. 1894 р. в Риботичах, пов. Добромиль. Закінчив 1914 р. гімназію в Перемишлі й зголосився добровільцем до УСС, але потім опинився в австрійській армії та брав участь у багатьох її боях під Перемишлем, на російському й італійському фронтах; потім, як комендант куреня XI бригади УГА, брав участь у визвольній боротьбі аж до її фіналу.

1926 р. повернувся в Галичину після студій агрономії у Празі. Два роки був начальником Відділу МС у Стрию й керівником молочарських курсів. 1928 р. був запрошений у Львів на керівника центрального Організаційного Відділу МС, у 1937 р. перейшов із заступників до Дирекції, як її третій член.

М. Хронов'ят – добрий вояк, не раз відзначений за бойову відвагу, добрий руховик чеської сокільської школи, людина з почуттям гумору, – він і в організаційній праці об'єданого кооперативного молочарства любив вояцький підхід. Його інструкції, пояснення, навіть поради були авторитетні, рішучі, часом переплетані дотепами. Але кожний знав, що жартів не буде, коли робота не буде точно й совісно виконана. Цей підхід подобався працівникам, здебільшого колишнім комбатантам. Дир. Хронов'ят умів їх переконувати; коли ж, бувало,

"кричав і командував", то всі добре бачили й знали, що він "свій" і що за рівночасно причаєною усмішкою приховувалася така вдача, що "любить порядок" і нікому кривди-неправди не вчинить.

Крім праці в МС, інж. Хронов'ят був членом Головної Ради "Сільського Господаря", головою спортивного т-ва "Сокіл-Батько", членом Ради Т-ва Опіки над Українськими Інвалідами й ін. громадських організацій. Під час 2-ої світ. війни, в порозумінні з Проводом української кооперації, йому вдалося дістати призначення окупаційної адміністрації на керівника справами "Союзу Молочної й Товщевої Господарки". У Військовій Управі Української Дивізії М. Хронов'ят був організаційним референтом. По війні переселився до Сполучених Штатів.

Олекса Лис

Михайло Хронов'ят

Більшість співробітників МС – керівники відділів, референти – це переважно ровесники й військові побратими головних директорів: інж. Г. Йовик, д-р В. Левицький, О. Трач, інж. І. Скоропада, д-р О. Котик, інж. С. Павлик та ін. (див. світліну). Це був цвіт того покоління, люди, яких не цікавило легке життя й "посади з панської ласки". Вони самі творили краще життя, певні своїх сил, повні глибокої віри в кооперативну справу. В кооперації вони знайшли не лише місце праці, щоб забезпечити свої родини, а й поставили перед собою вищі завдання, гідні їхніх творчих амбіцій. Вони виконували добровільно взяті обов'язки перед громадянством, перед тими, котрі кляли перші цеглини на початку українського кооперативного будівництва і, що найважливіше, – перед тими побратимами, яким не судилося повернутися додому з побоевищ визвольної війни України.

Добре засвоєне фахове знання й досвід твердої молодости були джерелом їхньої впевнености. Вони скоро зживалися в співпраці й розуміли себе. Приклад їхнього громадсько-творчого побратимства переходив і на їхніх молодших співробітників і співробітниць і – як каже один з них, – у "маслосоюзян" виникла якась однакова хвороба, що довго один без одного не витримували"... Була в молочарській кооперації особлива атмосфера: співробітники кооперації, від наймолодшого до найстаршого, почували себе співтворцями.

"Маслосоюзники", поруч із кооператорами інших секторів, перероджували західньо-українське село: воно стало краще працювати, справді краще жити, бо за працю припливало до скооперованих селянських господарств більше грошей, за які посідали більше дітей села до шкіл міста. У містах, у свою чергу, що дали то більше з'являлося авт кооперативних підприємств з рідними написами, більше привабливих кооперативних крамниць, змодернізований український стиль яких, як і високоякісний товар, радували своїх та викликали подив у чужинців. У зв'язку з розвитком української кооперації змінювало свій вигляд і місто, що далі то впевненіше почувала себе в ньому українська людина.

Будинок Маслосоюзу в Стрию

*Довголітні члени дирекції Маслосоюзу – (від ліва) Андрій Палій,
Ольга Бачинська, Андрій Мудрик*

*Конференція дирекції, начальників відділів і головних референтів
Маслосоюзу у Львові 1937 р.*

*Директор МС А. Мудрик пояснює процес виробництва
на Крайовій Виставі в Стрию 1929 р.*

Одна з крамниць Маслосоюзу у Львові

Молочарський курс Маслосоюзу в Стрию 1930 р.

Іван Фур, директор РМ і 1-ої Кооперативи Здоров'я в Ременові, пов. Львів

О. Хархаліс, директор РМ в Яворові

Митрополит А. Шептицький відвідує господарсько-кооперативну виставу в Стрию 1929 р.

Курсанти молочарського курсу Маслосоюзу в Стрию

Господарський курс для сільських дівчат в Стрию 1936 р.

*Торговельно-кооперативна школа Т-вл "Просвіта" у Львові
на відвідинax у Маслосоюзі в Стрию, 1929 р.*

Крамниця Маслосоюзу у Ворожті

9. Співпраця кооперації з т-вом "Сільський Господар"

Перед 1-ою світовою війною активну розбудову товариства "Сільський Господар" провів видатний творець й ідеолог тієї станової організації західно-українського селянства, д-р Євген Олесницький.

Заплянований і започаткований тоді в усьому краю розвиток громадської агрономії мав значною мірою спиратися на субвенції з державних і автономно-крайових бюджетів. По війні така фінансова підстава відпала, і товариство "Сільський Господар" довго не могло налагодити своєї праці. У воєнні роки товариство "С. Г." зберегло свою організаційну мережу (повітові філії й місцеві гуртки) та було головним ініціатором відбудови краю власними силами й віднови кооперативної організації. Знаємо, що ККОК плянував використати мережу "Сільського Господаря" й на її базі організувати сільську кооперацію в універсальній формі, тісно поєднуючи завдання кооперації й "С. Г." Та розвиток кооперативного будівництва згодом набрав інших організаційних форм і т-во "Сільський Господар" у першій міжвоєнній декаді радше тільки теоретично накреслювало нові форми своєї діяльності й співпраці з кооперацією.

Лише від 1928 р., коли молочарська кооперація стала набирати сили, а закупно-збутова розпочала експорт, – теоретично підготована організація й методи громадської агрономії наблизилися до практичної реалізації. Перший досвід в експорті с-г продуктів показав, що не можливо успішно провадити їх збут без плянкової стандартизації, і то від самого початку – від таких сортів і стандартів, яких вимагає ринок. Назріла необхідність у тому, щоб кооперація, разом з т-вом "С.Г.", стала творцем плянкової продукції українського села і спільними змаганнями здобувала вдома й на чужині пошану до праці українського селянства, здобула для його продукції справедливую ціну.

У згадуваних вже "Резолюціях" УІІ-го Крайового Кооперативного З'їзду читаємо, між ін., таку напрямну постанову для закупно-збутової кооперації (для її ОСК і "Центросоюзу"): "Чимраз то ширший і глибший збут хліборобських продуктів приневолює О. Союзи до тісної співпраці... з "Сільським Господарем", який мусить вести в округах пропаганду та навчання такої продукції, яка відповідає вимогам ринків збуту. На забезпечення цієї праці "С. Господаря" хліборобська кооперація запевнить йому, при живім співуділі ОСК, не тільки безумовно обов'язуючі вкладки від кооперативів і якнайпильнішу піддержку для усіх його видавництв, але ще підпре його постійними датками від кожної збутої скрині яєць, від кожної штуки збутих тварин і т. п. на основі окремої умови поміж ЦС і СГ... ОСК є безпосередньо зацікавлені в доцільній праці агрономів в округах... ОСК повинні зорганізувати матеріальне забезпечення цієї праці коштом усіх окружних і районних кооперативів. У порозумінні з централею "С. Г." і при переведенні умовлених квот через її книговодство, можуть ОСК зужити на цю ціль означену частину кооперативних членських вкладок до "С. Г." ..."

З'їзд доручив "Центросоюзові" присвятити більше уваги співпраці з "С.Г.", бо цього вимагав зростаючий кооперативний збут: "Задля цього "Центросоюз" заключить із "Сільським Господарем" окрему умову в своїм імені й цілої своєї підбудови. Ціллю цієї умови має бути забезпечення плянкової продукції збутоспособних плодів ростинної й годівельної господарки в цілім краю та їх добрий кооперативний збут"...

Щорічні Загальні Збори РСУК щоразу поновлюють напрямні співпраці об'єднаної кооперації з т-вом "Сільський Господар". РСУК у своїх інструкціях організаційним відділам і ревізорам часто пригадує, щоб вони пильнували за точним вплаченням вкладок кооперативів до "С. Г." Із власних фондів РСУК

допомагає т-ву "С. Г." у виданні його с.-г. літератури. Згодом уточнюється нормування способів покриття річних бюджетів т-ва "С. Г." кооперативними організаціями, – коштів на утримання його централі, повітових агрономів, сіл.-госп. шкіл, на друк двотижневика "Сільський Господар" та спеціальної с-г літератури.

З представників кооперації й "Сільського Господаря" виник постійний Інспекторат, який щороку плянував працю суспільної агрономії; від 1937 року окремих інспектор-агроном стежив за виконанням цього пляну в усіх округах краю. Централа "С. Г." реорганізувалась і створила виконний орган Загальних Зборів та Головної Ради т-ва – тричленну Дирекцію. Головами Ради "С. Г." впродовж значних періодів були о. Т. Войнаровський, інж. Ю. Павликовський і Мирон Луцький. Головним директором у 1928-1944 рр. був інж.-агр. д-р Євген Храпливий, членами дирекції працювали д-р М. Холевчук, інж. І. Лапчук та інж. Романенко. В 1939 р. "Сільський Господар" мав 60 філій, 2040 гуртків ("кружків") і, крім членів-кооператив, ОСК, РМ та їхніх центральних об'єднань, нараховував 160.000 фізичних членів-осіб. У складі членів "С.Г." було близько 14 тис. жінок, згуртованих у "Секціях Господинь", і приблизно така ж кількість молоді, організованої у спеціальній виховній системі "Хліборобський Вишкіл Молоді". Під безпосереднім керівництвом централі працювало 167 працівників агрономічного персоналу. При гуртках "С.Г." існували "Годівельні й Молочно-Контрольні Секції", які тісно співпрацювали з молочарською кооперацією, організаційно поєднані з діяльністю господарського референта при кожній районній молочарні.

Під кінець 2-ої міжвоєнної декади українська кооперація матеріально забезпечувала 122 працівників суспільної агрономії, які виконували плян спільних стримлів кооперації й "С. Г.", скерований на культурний поступ українського села. Між тими провідними працівниками було 54 агрономів з високою освітою, 19 ветеринарних лікарів, інші ж мали фахову середню освіту з доповненнями її на сільсько-господарських курсах.

Численні с-г курси: загальні, для спеціальних царин с-г праці, годівельні, контролю молочности і под. відбувалися при ОСК, РМ, при сільсько-господарських школах – в Миліваню, Товмацького повіту, в Коршові, Коломийського повіту, в Шибалині, при маетку голови "С.Г." в Янчині, Перемишлянського повіту, при Молочарській Школі МС в Стрию. У 1938 р. постав Хліборобський Ліцей у Черниці, Жидачівського повіту (директором був д-р М. Холевчук, потім агроном М. Девоссир). Майже при кожному ОСК працював на його кошти агроном, призначений т-вом "С.Г."; часом у союзах з більшим районом працювали 2-3 агрономи, деколи кошти на утримання агронома складали ПСК і РМ.

З ініціативи централі "С.Г.", на громадські кошти кооперації провадилися дослідні господарських умовин на окремих полосах краю, способів і можливостей плекання різних зернових культур, пашних рослин, селекції насіння, годівлі окремих порід худоби, можливості, способи й кошти меліорації лугів та пасовиськ.

Користувалися популярністю так зв. Кушові господарські й ветеринарні курси, що їх провадили в своїх округах РМ з гуртками "С.Г." Вони мали показати, як добувати більше паші для худоби через угноювання пасовищ та меліорацію, як використати частину ораніці під поживні мішанки кормових рослин, як дбати про гігієну худоби, перебудувати стайні на ясні, з вікнами, побілені приміщення для худоби; як давати першу допомогу на випадок хвороби чи покалічення, як орудувати найпростішим ветеринарним приладдям тощо. Деякі РМ винаймали для членів луги й луки, робили показову меліорацію, будували показові гноївні. Шляхом різних цікавих метод, преміями, вищими цінами за кращий продукт вони переводили в життя ударне гасло: "Чистота стайні, чистота коро-

ви, чистота молока, чистота молочної – передумовою розвитку молочної кооперації!"

1180 гуртків "Хліборобського Вишколу Молоді" в 523 селах, під доглядом агрономів, організували господарські змагання та дослідні поля по всьому краю. Наклад цікаво редагованого двотижневика "Сільський Господар", з його додатками "Український Пасічник", "Сад і Город", "Хліборобський Вишкіл Молоді", календарі "С.Г." сягав 50.000 примірників. Так само популярні книжечки с.-г. літератури й підручники сіл. господарства головного директора "С.Г." інж. Є. Храпливого, д-ра М. Холєвчука та інших співробітників становили вже спеціальні бібліотеки при гуртках "С.Г." і в кооперативах, пробуджували зацікавлення селян до раціонального господарювання й культурного розвитку села.

Під впливом такої розгорненої суспільно-агрономічної праці товариства "С.Г.", за допомогою кооперації, почали виникати хліборобські машинні спілки, як окремі кооперативи. Їхня діяльність також поживалася на початку 2-ої декади.

Зібрані в 1936 р.⁸⁹ деякі дані лише про шість таких спілок, членів РСУК, з околиць Копичинеччини й Теробовельщини, показують їхній стан наприкінці 1934 року:

Місцевість і назва спілки	Власне майно в злотих	Чуже
1. Рільн. Техн. к-ва "Мотор" у Босирах	6.812	851
2. Рільн. машин. к-ва "Майбутність" у Чабарівці	3.346	666
3. Рільн.-машин. Спілка "Поступ" у Кривенькім	2.465	852
4. "Нива" в Перемилові	1.071	2.761
5. "Двигун" у Сокиринцях	577	7.513
6. "Поступ" у Мишанці	2.808	5.019

Маси українського селянства починали усвідомлювати, що в праці коло землі, коло хову господарських тварин уже не вистачає давнього досвіду і засобів, що вклад освіти й інтелігенції потрібний і в дрібних господарствах та може принести їм вдячні успіхи.

Заохочуючі наслідки праці громадської агрономії, у взаємодопомозі з кооперацією, переконували, що таким способом можна великою мірою перемагати біду й невгоди дрібноземелля, що громадськими заходами, об'єднанням навіть дрібних сил можна з успіхом організувати національну самооборону й свою суспільно-економічну політику.

Давніше лише "білі круки", тобто одиниці, вибирали фахові студії агрономії. Між двома світ. війнами в Західній Україні вивчення агрономії в краю й за кордоном набирає популярності між високошкільною молоддю. Такі студенти не боялися, що опиняться без праці – вона була запевнена в організаціях власного громадянства. Зростало до них і довіря селян, бо й самі випускники були переважно дітьми села.

Найбільшим теоретиком і ідеологом модерної громадської агрономії в Західній Україні того часу, її головним практичним організатором та координатором співпраці "Сільського Господаря" з кооперацією був Є в г е н Х р а п л и в и й. Його думка й діяльність, багатогранна участь в громадсько-економічних змаганнях на Західн. Україні між двома війнами записані між найкращими здобутками тогочасного національного здвигу.

Є. Храпливий народився 23.6.1898 р., в родині сільського вчителя, в Лисівцях, Заліщицького повіту. До речі, в тому селі ще до 1-ої світової війни бу-

ло декілька ентузіастів суспільно-агрономічної праці між місцевим духовенством і вчительством і це, очевидно, мало вплив на покликання і громадську та наукову діяльність Євгена Храпливого. Вчився у гімназії в Тернополі, склав матуру під час війни у Відні. Брав участь у визвольній боротьбі. Побував у ті роки на Наддніпрянщині, де був свідком кооперативного будівництва і ще довоєнних досвідів суспільної агрономії на Україні та познайомився з її докладно розробленими теоретичними підставами. По війні закінчив Високу Школу Хліборобської Культури у Відні й повернувся в Галичину. Якийсь час працював у РСУК, призначений референтом і інспектором-ревізором молочної кооперації. В

Євген Храпливий

тих роках написав багато статтів та перші ґрунтовні праці з ділянки молочної кооперації, що їх видав РСУК.⁹⁰

Від 1928 р. до весни 1934 р. Євген Храпливий редагував офіційний орган РСУК, – змістовний і цікавий "Господарсько-Кооперативний Часопис", у якому і сам багато писав. Рівночасно почав редагувати двотижневик "Сільський Господар" і був обраний 1928 р. головним директором т-ва "С.Г.". З запалом, з широкими плянами й задумами, взявся Є. Храпливий до організації праці в цьому т-ві, рівночасно популяризуючи серед широких кол громадянства справу й потребу плянових громадсько-економічних заходів. Опріч багатьох статтів у органі "С.Г.", в кооперативній і загальній українській пресі, вийшла на початку 30-их років низка його цікаво написаних популярних книжок.⁹¹

Керуючи широко розгорнутою практично-організаційною працею, Є. Храпливий знаходив час не лише на багатоплідну публіцистичну й популяризаційну діяльність, а й на поглиблення своїх знань. Пише наукову дисертацію⁹² й промується на доктора с.-г. економіки в Українській Господарській Академії в Подєбрадах, Чехо-Словачина. В тому часі організує станове Т-во Українських Агрономів, працює в Українському Технічному Т-ві, організує їх професійно-наукові конгреси. У 1934-1939 рр. редагує науковий журнал "Український Агрономічний Вісник", співпрацює в "Українській Загальній Енциклопедії", з багатьма співробітниками Є. Храпливий підготував до друку "Українську Сільсько-Господарську Енциклопедію".⁹³

З метою вивчення прогресивного хліборобства Є. Храпливий подорожував по Данії, Швеції, Чехії, Австрії, Німеччині, Угорщині. Він розповів у окремих публікаціях про свої враження та про сіл.-госп. досягнення тих країн.

Є. Храпливий належав до нечисленних у Західній Україні вчених-економістів з широким, багатобічним зацікавленням, відзначався жвавою інвенцією проблематики й солідним досвідом у науці, як і винахідливістю у своєму покликанні організатора громадської агрономії.

1935 р. був іменованим дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка, брав активну участь в організації і розвитку його Комісії економіки, соціології, статистики; був співредактором 5-го тому її органу, "Студій з поля суспільних наук і статистики", присвяченого О. О. Русову.

На кількох сесіях Комісії НТШ Є. Храпливий читав свою працю, підго-

товану з великою дбайливістю, на підставі багатого наукового матеріалу: "Сільське Господарство Галицько-Волинських Земель", яка, на жаль, була надрукована лише у скороченому й спопуляризованому вигляді (з 229 таблицями і 17 діаграмами), в 1936 році.

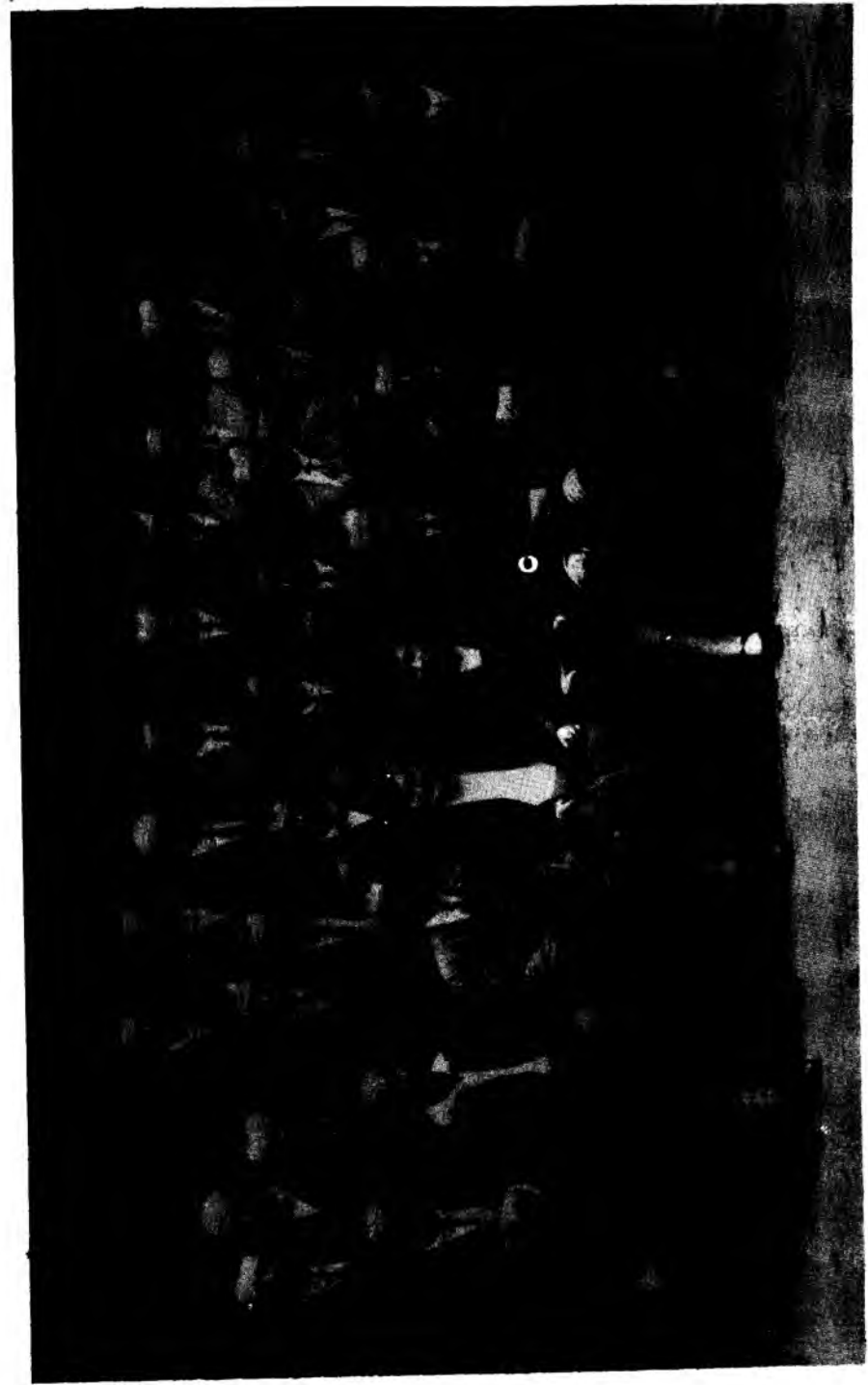
1938 року він написав економічний нарис "Карпатська Україна в числах", а вже під час війни – "Господарство Холмщини й Підляшшя", із світлинами, діаграмами й картами (Львів, 1944 р.).

Високо цинили Є. Храпливого, як розважного дорадника. Він брав участь у майже всіх центральних українських установах Західньої України, але займав там не лише почесні місця, – вклав у їхню діяльність і розвиток чимало своїх цінних задумів і праці. Завжди опанований, ввічливий, у доброму настрої, умів своїм творчим оптимізмом захоплювати й гуртувати до діла інших. І хоч які важкі удари принесла західньо-українському громадянству 2-га світова війна, і Є. Храпливий мусів покинути Львів, – він і в найгірших обставинах скитання, бодай назверх, перед людьми, не виявляв пригнічення, не залишав громадської й наукової праці, шукав творчих гуртів і самий давав ініціативу до їх творення. Є. Храпливий мав славу одного з найкращих редакторів, доповідачів і публіцистів. Як небагато з провідних людей, умів і любив працювати в гурті, мав особливий дар приєднувати людей до співпраці, чи в якомусь почині наукової, видавничої діяльності, чи в організації суспільно-агрономічної праці.

Вшановуючи цими рядками заслуги Євгена Храпливого, зазначимо, що в його особі вшануємо рівночасно усіх його співробітників, зокрема з найріднішої йому установи – товариства "Сільський Господар" і суспільно-агрономічної співпраці, і саме через це напевно найбільше радується його праведний дух.

У роки війни Є. Храпливий працював від 1940 до літа 1941 директором відділу РСУК у Люблині, потім до 1944 р. знову керував справами "Сільського Господаря" й був директором Хліборобської Палати у Львові. На еміграції жив від 1945 року з родиною в місті Ерлянгені, в Німеччині. Без огляду на підупале здоров'я, він з великою любов'ю й пильністю продовжував свою виховно-педагогічну працю. Ще на Батьківщині він підготував до суспільно-агрономічної праці чимало молодих ідейних агрономів, був у 1942-44 рр. професором Агрономічного Відділу Львівської Політехніки; на еміграції – професором с.-г. економії в Українському Технічно-Господарському Інституті в Регензбурзі та читав лекції з кооперації в Українському Вільному Університеті в Мюнхені. Рівночасно продовжував працю в Науковому Т-ві ім. Т. Шевченка на еміграції, належав до головних співпрацівників загальної частини "Енциклопедії Українознавства". Працював також у Комітеті Допомоги Українському Студентству, допомагав у праці організації української молоді "Пласт" і т.д.

Помер несподівано, перед самим виїздом до Америки, дня 6.5.1949 р., похований у Німеччині, в місті Ерлянген.

З'їзд інженерів-агрономів у Львові 1928 р.

10. Кредитова кооперація й головна кооперативно-фінансова установа – "Центробанк"

Розвиток кредитової кооперації в Західній Україні між двома світовими війнами, без огляду на її масовість, не встигав дотримувати кроку розвиткові інших видів. Повоєнна відбудова кредитової кооперації, про що ми згадували, - розпочалася досить пізно через неупорядкованість валюти.

Стабілізація польської валюти прийшла по війні досить пізно, а психологічні наслідки девальвації ще довго давалися взнаки, стримували довір'я ощадників до кредитових установ, – тим більше, що й політичні стосунки в Польщі не дуже сприяли довірю до її валюти і взагалі господарської стабілізації.

Від 1925 р. кредитові кооперативи нарешті розпочали налагоджувати свою організацію й нормальні кредитові операції, аж тут наступила економічна криза, яка знову ускладнила їхню діяльність.

Українська кредитова кооперація в своїй більшості співпрацювала з однією соціальною групою, а саме з селянством. Це мало під час кризи свою добру сторону, але від'ємно вплинуло на її дальший розвиток. Обидва підставові види українських кредитових кооператив першого щабля – Райфайзенки по селах і Українбанки по містах – мали, фактично, міцний підклад забезпечення виданих позик, опертий на майні членів-боржників; однак при найпростіших їхніх кредитових операціях слабо циркулювали їхні обороти, що й гальмувало темпи їхнього розвитку. Працювали вони досить ізольовано, обслуговували переважно своїх фізичних членів, брали малу участь у кредитуванні торгових операцій та інвестицій інших видів кооператив; дуже повільно розвивалася співпраця з іншими кооперативними секторами.

Крім простих операцій, а саме приймання вкладів ощадностей і видавання невеликих позик, кредитові кооперативи обох типів спочатку не провадили ні посередницьких, ані складніших банкових операцій.

До 1-ої світової війни кредитова кооперація, найсильніша в західньо-українській кооперативній організації, мала змогу і сама користуватися банковими, державними й ін. кредитами, і розпрваджувати їх згори вниз. Після війни її обмежено до єдиного джерела оборотових фондів кредиту – до ощадностей малозаможного місцевого населення. Дрібні уділи в кредитових кооперативах і невелика їхня спроможність нагромаджувати запасові фонди унеможлилювали активну кредитову діяльність. Треба було мобілізувати менші й більші суми між своїм народом, викликати рух навіть найдрібніших, але масових вкладів ощадностей та вміло й раціонально впроваджувати їх у громадсько-економічну розбудову й самопомогу.

У ті міжвоєнні роки гроші не могли йти зверху до низів, як це колись бувало, на закуп землі, навіть по ціні, що не раз далеко перевищувала її прибуткову вартість. Даремно деякі з керівників кредитової кооперації за старою звичкою і за прикладом сусідської польської кооперації ще надто надіялись на банкові кредити, як єдину підставу для своєї діяльності, і тому не могли та й не вміли мобілізувати іншим способом своїх оборотових фондів.

Українська кооперація мусіла й могла розвиватись, а це вимагало концентрації значних грошових сум. Низові кредитові кооперативи були змушені так збирати вклади, щоб мати змогу задовольняти кредитові потреби своїх членів, а частину зібраних грошей передавати до центру, де можна було значними сумами й об'єднаними силами творити більші діла.⁹⁴

Зах.-укр. кредитова кооперація перед економічною кризою не була ще матеріально розвинена, і тому криза не особливо вплинула на її економічний стан, а все ж таки припинила її розвиток. До кризи члени кредитових к-в були ретельними, надійними боржниками. Криза ж підірвала виплатну спроможність їх-

нього, переважно селянського, членського складу. Спад цін на с-г продукти загрожував руйною передусім тому польському селянству, яке в наслідку земельної реформи з допомогою кредиту дістало землю на прилучених до Польщі східних землях; взагалі, обтяжене кредитом селянство, що відбудовувалося по війні, було неспроможне нормально сплачувати борги. Тому законом підтверджено розпорядок президента від 24.10.1934 р., який проголошував мораторію селянських боргів, розкладав їх на 14 років з тим, що перша рата сплат боргового капіталу припадало щойно на 1.10.1938 р., а до того часу боржники мали сплачувати лише обмежені відсотки (4 1/2%).

Польській кредитовій кооперації, яка мала великі банкові кредити, цей закон також боніфікував, з допомогою державного банку, ці втрати, що виникли з мораторії. Українська кооперація мусіла сама собі дати раду. Усім кредитовим установам, що мали селянські борги, отже й українській кооперації, держава боніфікувала лише 3% втрачених відсотків, але втрат сприводу заморожених грошей у сконвертованих позиках і вилучених на довгі роки з її оборотів – нашій кооперації не відшкодував.

Право відборгування селянства декілька разів мінялось, виникали розпливчасті правні підстави для кредитових справ. Що більше, при тому відроджувалися спогади з часів інфляції, коли можна було вирівняти борги будь-якою дрібницею; дехто сподівався, що прийде знову нагода сплатити борги "гіршими грошми".

Конверсійні закони зобов'язували замінювати на 14-річні сплати також і короткотермінові кредити в сільських кооперативах і Українбанках. Частенько траплялося, що боржники дрібних сум могли їх легко сплачувати, але й вони користувалися "правом неплатности". Деякі сподівалися, що згодом прийдуть ще якісь полегші в сплаті боргів, чи і взагалі їх не треба буде сплачувати. Такі настрої деморалізували не одного з членів кредитових кооператив, ускладнювали їхню працю.

У 1936 р. Українбанки мали 40% залеглостей у сплаті позик. Але посилення організаційна й роз'яснювальна праця українського кооперативного керівництва піднесла кредитову мораль, і вже в 1937 р. залеглості в сплатах позик становили тільки 19%. Конверсійні позики в українській кредитовій кооперації в 1938 р. становили 3.742.000 зл., тобто до 30% всієї суми позик.⁹⁵

Ми вже наводили (в уст. 3 і 6) деякі дані про стан і повільний розвиток української кредитової кооперації в 1925 - 1938 роках.

1937 року в загальній кількості 668 кредитових кооператив була одна кооперативна кредитова централь – "Центробанк", 113 Українбанків, 11 різних міських кредитових кооператив і 543 сільських райфайзенських кас. В засягу дії РСУК перебували також 102 українські кредитові к-ви, які в кінці 1937 р. ще не були прийняті до членства РСУК.

До 1-ої світової війни кредитові кооперативи становили 70,2% всіх к-в. У половині міжвоєнної доби було їх у загальній кооперативній організації 10-11%, до кінця другої декади – понад 20%.

На початку 1937 р. в окремих повітах Галичини було кредитових кооператив усіх типів:

19	Долина	6
Бережани		
11	Дрогобич	27
Броди		
14	Жовква	18
Бібрка		
19	Жидачів	5
Борщів		
25	Заліщики	6
Бучач		
16	Збараж	5
Городенка		
9	Зборів	15
Городок		
7	Золочів	10
Добромиль		

Калуш	10	Рогатин	16
Камінка	9	Рудка	4
Коломия	18	Ряшів	1
Копичинці	20	Самбір	18
Косів	11	Скалат	7
Ланьцут	1	Снятин	12
Львів-місто	23	Сокаль	21
Львів-повіт	15	Станіславів	20
Лісько	2	Стрий	12
Любачів	5	Сянік	3
Мостиська	8	Теребовля	13
Надвірна	9	Тернопіль	23
Перемишль	23	Товмач	20
Перемишляни	10	Турка	3
Підгайці	7	Чортків	19
Рава Руська	20	Яворів	13
Радехів	8	Ярослав	9
		Разом	625

Мережа Сільської Кредитової Кооперації була ще досить рідка. Вона не охоплювала навіть 1/4 сіл, у яких уже працювала загально-закупна кооперація.

Об'єднаних у РСУК було: 1936 р. – 500 кас Райфайзена
1937 р. – 543 " "
1938 р. – 563 " "

Пересічно на один адміністративний повіт у Галичині припадало до 12 райфайзенських кас. Організаційний плян вимагав довести поширення мережі сільських кредитових кооперативів до 1000, щоб, таким чином, кожна кооперативна каса могла обслуговувати якщо не кожне село, то бодай район із 2-3 сіл.

За сільськими кредитовими кооперативами прищепилася назва Кас Райфайзена. Насправді ж це був тільки ідеал, бо лише яких 30% з тих кооперативів мали необмежену членську відповідальність (принцип райфайзенських к-в); вони дуже рідко провадили якусь іншу господарську діяльність для вигоди членів, поза ощадно-позичковою. Назагал їх спроможність обслуговувати членів довгочасовим хліборобським кредитом була слаба. Щоправда, у міжвоєнному періоді західно-українське селянство і не мало особливих потреб для такого кредиту: не було змоги купувати землю, а через сильний спад і хитання цін на хліборобські продукти – не могло робити значних вкладів у свої дрібні господарства.

За оцінкою й пляном організаторів кредитової кооперації тих років, треба було довести до того, щоб пересічним типом сільської кредитової кооперації була Райфайзенка із сумою вкладів ощадностей понад 10.000 зл. Під кінець 1936 р. таких було 32, близько 50 мали суму вкладів 5-10 тис. зл., решта належала до пересічного типу з 3-ма тис. капіталовкладу. Вкладні суми почали в них зростати від 1937 року.

"Райфайзенки", що мали суму позик до 10.000 зл., вважалися слабими, від 10 до 30 тис. – добрими, понад 30.000 – міцними.

Сіл. кредитові к-ви (не всі), що подали до Статистичного відділу РСУК свої баланси, мали:

	В роках: 1936	1937
а) вкладів ощадностей	1.417.169	1.796.655
б) виданих позик	2.378.666	2.778.467

Кредитові суми в сільських к-вах були назагал невисокі, переважно 100, рідко 300-500 зл., найчастіше з дворічним терміном сплати; деякі райфайзенки продовжували цей термін.

Ціна кредиту в тих сільських касах вагалася між 7%-9%, різниця між відсотками, плаченими від ощадностей і позик, становила 4-5%.

Збоку РСУК ішов натиск, щоб та різниця не була завелика та щоб не запроваджувати окремих доплат на кошти адміністрації при видаванні позик. Документальним підкладом кредиту був, як і в міських Українбанках, вексель і щораз частіше впроваджені так зв. "довжні скрипти" з точно визначеними сплатами рат. Забезпечення боргу було майнове.

Як у сільських касах, так і в Українбанках майже не практикувались ні дивіденди від уділів, ні звороти членам від вплачених відсотків за позики.

Сільська кредитова кооперація не могла отримувати кредиту згори – ні зовнішнього, ані від власної кредитової організації. Вона мусіла назбирати стільки місцевих вкладів, щоб їх вистачало на ведення власної позичкової діяльності і щоб частину своїх фондів передавати фінансовій централі кредитової кооперації (звідки вони розходились у формі кредитів до найбільше важливих місць українського національного господарства).

Довго не існувало майже жодної – ні організаційної, ні господарської – співпраці між сільськими Райфайзенками й Українбанками. Організаційну опіку над сільськими кредитовими к-вами свого району мали впродовж значного періоду ОСК. Аж у останніх роках другої декади розпочався натиск на Українбанки, щоб хоча міцніші з них перебрали організаційну опіку над мережею сільських Райфайзенок свого району, допомагали засновувати нові каси, привчали до книго- й діловодства; сприяли вишколюванню й добору персоналу, поширенню кооп-освітньої праці тощо. З організаційного центру кредитової кооперації до Українбанків поставлено вимогу, аби вони налаждали такі стосунки з сільською кредитовою кооперацією, які існували в закупно-збутовому секторі між сільськими торговельними к-вами та їхніми окружними Союзми. Близько 30 Українбанків уже провадили організаційну обслугу сіл. кред. к-в у своїх районах, але багато Українбанків були самі заслабі, щоб так обслужити свої райони; одночасно багато сільських кред. к-в не мали змоги оплатити частину коштів такої організаційної обслуги.

Подекуди частішали випадки, що сільські кредитові кооперативи бралися за полагоду грошових справ, переливів, розрахунків з членами місцевих загально-закупних к-в, Районових Молочарень, також доручень ОСК у їх збутових операціях.

У к р а ї н б а н к и. Так загально називали більші кредитові кооперативи з осідком у містах і з поширеною діяльністю на довколишній район.

Вони продовжували форми кредитової діяльності довоєнних так зв. "кормошівок" і завдаткових кас, діяли у всіх повітових містах Галичини (крім повітового міста Ліська) і в багатьох малих містечках. На 113 Українбанків до найсильніших належали такі: в Дрогобичі, Перемишлі, Тернополі, Коломиї, Станіславові, Сокалі, Бучачі; до середніх – у Бережанах, Бібрці, Богородчанах, Бродах, Буську, Винниках, Городенці, Городку, Журавні, Зборові, Золочеві, Копичинцях, Перемишлянах, Рогатині, Раві Руській, Радехові, Самборі, Стрию, Теребовлі, Ходорові, Яворові, Калуші, Болахові, Тустановичах, Комарні, Заліщиках, Збаражі, Снятині, Косові, Жовкві, в Мостиськах, Угнові, Белзі, Камінці Струм., в Чорткові, Підгайцях, Гвіздці. До слабших належали: в Солотвині, Сяноку, Куликові, Янові, Обертині, Підкамені, Яблонові, Лопатині, Рудках, Заліццях, у Ярославі, Надвірній, Сколім, Отинії, Миколайові, Бориславі, Зол. Потоці, Медичинах, Краківці, Жаб'ю, Бурштині, Галичі, Войниліві, Борщові, Монастирських, Скалаті. Приблизно в 50 містечках Українбанків ще не було.

З реестру членів і позик більшості Українбанків видно, що їхніми членами і боржниками були здебільшого довколишні селяни. Характер діяльності цих банків нескладний і однобічний. Національний і соціальний склад західньо-українських міст не давав їм багато підстав для поширення кредитової діяльності на вищі й складніші форми кредитової обслуги. Позичкову діяльність вони могли розгорнути головню на довколишніх селах, звідки мали більше членів, де був певний підклад кредиту – селянська гіпотeka та випробувана кредитова мораль і солідність. На початку 1930-их років у 70% Українбанків уділи становили 5-10 зл., згодом їх підвищили до 10-25 зл., і лише в деяких більших до 50 зл.

Вкладава спроможність українського населення міст була дуже низька. На їх периферіях людність займалася також переважно хліборобством. Невисокий відсоток складали в місті ремісники й робітники, зовсім незначний – власники дрібних торговельних і промислових підприємств. Найсильнішу групу членів-ощадників (щодо сум їхніх вкладів) творили, звичайно, представники місцевої інтелігенції: урядовці, люди вільних фахів, працівники кооперації, довколишні сільські священики, учителі та їхні родини.

За соціальним складом в Українбанках було на поч. 1937 р. 79,3% селян, 5,4% ремісників і робітників, 11,0% урядовців та інтелігентів вільних професій, 1,6% купців і промисловців, 2,7% інших.

Соціальний склад ошадників у 92 Українбанках був 1937 року такий (у відсотках):

	Ошадників	Їх участь у сумі вкладів
Селян-хліборобів	39,8%	21,2%
Урядовців та інтелігентів вільних професій	16,2%	27,7%
Ремісників і робітників	9,8%	6,5%
Купців і промисловців	2,1%	2,2%
Інших фізичних осіб (дом. прислуги, дітей, вкладників дрібноошадности)	16,3%	11,9%
Кооператив та ін. правних осіб	15,8%	30,5%

Щодо пересічної висоти вкладів на особу, то, поза правними особами, з фізичних осіб найвищу мали люди вільних професій – 554 зл., найнижчу селяни – 119 зл.

Між членами-боржниками було 80% селян-хліборобів.

Загальні суми вкладів і позик в Українбанках становили:

	В роках:	1936	1937
а) ошадностей (збережень)		3.647.889 зл.	4.662.896 зл.
б) видані позики		5.874.029 "	6.900.989 "

На всіх 113 Українбанків 90 було таких, що сума їхніх вкладів не перевищувала 50.000 зл., 15 таких, що мали вкладів від 60.000 до 100.000 зл., 3 мали 200.000 – 500.000 зл. і лише 1 – понад 500.000 зл. (4 ще не подали баянсів за 1937 р.).

Щодо позичкової сили, то 70 Українбанків могли позичити до 50.000 зл., 24 – до 100.000 зл. позик, 10 до 200.000 зл. і 2 від 300.000 до 500.000 зл.

За тогочасною оцінкою, типовим мав би бути Українбанк з позичковою силою в 300 тисяч зл.

Кредити в Українбанках тривали до 2 1/2 років і довше, відсотки від позик становили близько 10%, "маржа" між відсотками від ошадностей і позик була досить велика. Пересічна висота кредиту – 300–500 зл., документальним

підкладом був вексель. Призвичаєні до гіпотeki, багато Українбанків не давало персональних кредитів, не вдавалися в інші складніші банкові операції. На початку 1937 р. було лише 20 таких Українбанків, які вели безгрошеві розплаги. В районах слабших Українбанків само господарське життя не вимагало складної банкової обслуги: міські господарські групи були там слабкі, векселі тих соціальних груп в Українбанках займали ледве 4,3%, вони так само скоро не мінялися і не пожвавлювали плінности кредиту. Ділових векселів, які походили з доконаних товарових оборотів, Українбанки мали небагато. Однією з головних перешкод у розвитку цих банків були їхнє консервативне керівництво і нестача вишколеного для вищих банкових операцій персоналу. Вони боялися й не вміли переходити до нових, складніших форм кредиту; лише декотрі могли давати господарські поради і виховувати здорову господарську ініціативу в членів. А життя, тим часом, переростало їхні ділові й технічні знання та можливості.

У містах поволі виникали й наростали свої економічно-творчі сили, які вимагали значної фінансової підтримки у змаганнях із сильнішими чужонаціональними елементами. Власна фінансова установа мала б їм дати, крім кредиту, також більше знань і господарського спрямування. Чужинний господарський елемент в українських містах теж не був особливо міцний своєю господарською культурою (і в тому його можна було перемагати), але він був міцний матеріально, сильний довговіковим досвідом і, особливо, своєю солідарністю.

Керівники Українбанків повинні були перебудовувати свою кредитову політику в напрямі обслуги українського міського елемента, творити його (і в напрямі торговельних операцій місцевих кооперативних організацій). Їм треба було краще вивчати господарські райони, потреби й зацікавлення міста, вміння оцінити міські господарські елементи. Вони мали скоро вирішувати й полагоджувати справи та, головне, – вміти пов'язувати банкові стосунки з тими господарськими колами, які мали значення при здобуванні українського міста, – вміти їх розбудити й обслужити.

Бодай у більших містах Українбанки мусіли впроваджувати есконтний кредит, кредит забезпечений на біжучих рахунках і контрольований ними лереказово – вирівнюючі безгрошеві розрахунки між кооп. організаціями району. При тому, треба було Українбанкам і взагалі кредитовим кооперативам вийти з ізоляції, налагоджувати економічну співпрацю між собою, витворювати атмосферу й добрий звичай та певність, що жодна з кредитових к-в у такій співпраці не буде позбавлена допомоги збоку інших, коли б виникла потреба.

Всі ці недотягнення, проблеми й завдання усвідомив провід української кооперативної організації і від половини 1930-их років розпочав посилені заходи щодо зміцнення організаційної праці Центробанку й міцніших Українбанків. Частіше відбувалися з'їзди кредитової кооперації, майже щорічно, часом і двічі на рік, наради Українбанків у Львові з рефератами кращих їхніх представників, членів дирекції Центробанку й інструкторів головного організаційного відділу при ЦБ. Учасники ділилися досвідом, дискутували над інструкціями кредитової централі й РСУК, висували до централі свої вимоги.

Найважливіші З'їзди відбулися в грудні 1935 р., в травні 1937 р., в грудні 1938 р. і в березні 1939 р. На останньому З'їзді обмірковували такі, часто й перед тим порушені, справи: 1) культурно-освітня діяльність кредитових кооператив; 2) боротьба із зволіканням у сплаті позик (реферував д-р. О. Когут, директор Українбанку в Богородчанах, який повністю зліквідував залежності); 3) як розвинути відсталий Українбанк⁹⁶; 4) В. Кохан, директор УБ в Сокалі (під час війни – член дирекції ЦБ), який у всіх напрямках добре розгорнув діяльність кооперативного банку, висунув у своїй доповіді вимогу до Центробанку щодо більшого вишколу працівників кредитових кооператив, щоб ЦБ перевірів,

як саме провадиться збірка дрібних ощадностей на "Фонд господарської розбудови", щоб ЦБ зцентралізував інкасову службу й наладнав розрахункові справи через Українбанки та взагалі "мав більше на увазі свою роль фахової централі для кредитової кооперації, а потім також своє завдання центральної каси для всіх видів кооператив", – бо це допомогло б міцніше об'єднати всю кредитову кооперацію й зумовило б її кращий розвиток.

Учасники з'їздів щораз частіше вказували на потреби й засоби, як вести кооперативно-освітню працю серед членів, підвищувати їхню господарську культуру, як перемагати те, що "духові елементи в кредитовій кооперації не виступають та не діють досить виразно..."

В останніх роках другої декади розпочалось відмолодження керівництва Українбанків, такі зміни відбулися і в самій централі. На початку 1937 р. в члени дирекції ЦБ покликано молодого, енергійного референта кредитової кооперації при Організаційному Відділі РСУК, І. Ольхового. На з'їздах і нарадах кредитових к-в він часто виступав, як головний доповідач і автор нових напрямних діяльності кредитової кооперації. Про організаційні справи часто доповідав головний інструктор Орг. Відділу ЦБ О. Лозинський. З видатніших представників Українбанків і провідних людей кредитової кооперації у своїх районах часто виступали на з'їздах такі, як директор УБ в Коломиї І. Пашкевич, д-р І. Блажкевич з Дрогобича, Р. Харамбура з Яворова, д-р Я. Дудикевич з Бібрки, д-р Драгомирецький з Рогатина, О. Кос з Чорткова, О. Кметь з Тернополя, дир Винницький з Бучача, В. Бараник з Заліщик, інж. Ю. Темник з Самбора, П. Драган з Тустанович, д-р Сендецький з Тисьмениці, д-р Антонович з Добромишля, Паламар з Журавна та ін.

Мобілізація дрібної ощадности (збережень) набрала характеру масового руху. Зразком у тих заходах стало "Лапшинське чудо", – діяльність учителя М.Божиковського в селі на Підгаєччині. Цей учитель-кооператор, не маючи змоги активно виступати назовні (щоб уникнути неприємностей збоку адміністрації своєї шкільної влади), почав систематично збирати дрібні ощадності серед школярів. Він назбирав стільки фондів, що з них почали позичати батьки, і так показав дорогу й можливості умілих кооперативних заходів.

Однак, збірка дрібних ощадностей по кредитових кооперативах давала незначні наслідки. Ускладнене, і тому часто неточне, книговодство, важко було контролювати.

Фонд господарської розбудови

У 1937 році, на підставі проекту інж. Р. Раковського, Центробанк розпочав масову, централізовану збірку дрібних збережень з допомогою ощадних значків по 5 і 10 сотиків. Ці значки закуповували в Центробанку Українбанки і розпродували через низові кредитові к-ви. Разом із значками, кредитівки діставали й спеціально видані Центробанком ощадні книжечки для наліплювання значків, а також інші допоміжні матеріяли. Це дуже полегшило книговедення і контролю. Таким чином, всі зібрані дрібні ощадності зосереджувалися в Центробанку.

Для пропагування дрібної ощадности заснували т-во "Ощадність".

"Фонд Господарської Розбудови" був призначений на: 1. фінансування розвитку промисловости, 2. на оборону землі, 3. на допомогу виходу здібної молоді з села й творення для неї варстатів праці в місті й на інші інвестиції національно-економічного характеру."

Давніше заснований Кооперативний Банк "Дністер" і молодий, рухливий та амбітний "Промбанк" – ці дві значні фінансові установи Львова, з катего-

рії Українбанків, поширили свою діяльність поза місто й повіт, на увесь край та мали амбіцію стати також центральними кредитовими організаціями.

Кооперативний Банк "Дністер" розвивався рівнобіжно із старішою страховою (асекраційною) установою тієї ж назви. Т-во Забезпечень "Дністер" до 1918 р. провадило переважно страхування будинків від вогню. Воно мало густу мережу своїх агенцій. Коли ж за Польщі було заведене примусове страхування нерухомого майна у державній установі (ПЗУВ), це підірвало ту заслужену українську громадсько-фінансову установу. Т-во "Дністер", обмежене в своїй діяльності, мало щорічні недобори, які, напр., 1937 року дійшли до 210.000 зл.

Т-во мало ще право забезпечувати рухоме майно від вогню і крадіжі з вломом, а також право на додаткове страхування будинків від вогню. В 1937 р. т-во "Дністер" мало тільки 1325 важких "поліс" на 4.005.094 зл. 1936 року йому вдалося, після довгих клопотань, скласти з державною установою забезпечень умову на такій основі, що т-во "Дністер" залишало ведення додаткових забезпечень будинків від вогню (до 1/3 оціночної вартости будинків, які підлягали примусовому державному забезпеченню), а за те державна установа віддавала "Дністру" в реасекрацію 20% свого сільського будинкового портфелю з 3-ох галицьких воевідств. Це частково покращило становище "Дністра".

Існуючий поруч Кооперативний Банк "Дністер" обслуговував українське львівське населення, із назбираних його ощадностей він кредитував переважно потреби села. Цей банк також опинився в скрутному становищі, коли були заморожені оборотні фонди у селянських кредитах, що підпали під конверсійний закон (хоч і були добре гіпотечно забезпечені). Під кінець 1935 р. Кооперативний Банк "Дністер" мав понад 9 тисяч членів, поверх 1 млн. зл. власних фондів (уділів і резерв); балянсова сума становила 3479 тисяч зл., касовий оборот 16,2 млн. зл. Впродовж багатьох років головним директором обох установ був дбайливий господарник Ярослав Колтунюк (помер 1953 р., в Нью-Йорку, проживши 72 роки).

Службовецькі Кредитові Кооперативи.

Службовці Центросоюзу, а за їхнім прикладом і Ревізійного Союзу Українських Кооператив (РСУК), заснували власні кредитові кооперативи, оперті на постійних дрібних збереженнях. Після заяви члена з його платні щомісяця утримувалась визначена загальними зборами сума: цей ощадностевий відсоток був однаковий для всіх (у РСУК 3%). Член не мав права забирати грошей, доки працював у мережі кооперативи, але зате міг позичати на дуже низьких відсотках. Такі позички утримувано з місячної платні за домовленими місячними сумами ("ратами"). Через кілька років зібралася значна сума, що уможливило давати членам позички на придбання будинків тощо. Крім того, були значні вільні фонди, їх владали до Центробанку.

Банк "Супруга" засновано значно скорше професійною організацією, що мала назву "Союз Українських Приватних Урядовців Галичини" (СУПРУГА). Цей банк не обмежував свого членства виключно до членів професійної організації. У 1932 р. він фінансував нову, засновану службовцями, кооперативу "Супільний промисл" у Львові.

Промбанк заснували молоді люди в 1936 р. Атанас Мілянчик, головний ініціатор, який щойно став будівельним інженером, був перед тим засновником Кооперативи Інженерських Робіт (КІР), що об'єднала кілька товаришів, які після закінчення студій вирішили працювати в гуртовій самодопомозі. Їхній почин, як і намагання інших молодих українських інтелігентів, котрі пробували творити собі вільні, самостійні місця праці в місті, натрапляли на труднощі через відсутність можливостей догідного й приступного для них кредиту.

В 1935 р. інж. А. Мілянчик, запідозрений, разом з багатьма милодими ук-

раїнцями, у підпільній політичній діяльності, був заарештований і ув'язнений у польському концентраційному таборі – Березі Картузькій, з іншими членами українського революційного підпілля. Там під час розмов із співв'язнями виникла в нього думка заснувати модерний український банк. Він мав би організувати самопомогу таким, як вони, коли будуть звільнені з в'язниць і схочуть включитися в господарське життя, власними молодими силами творити собі місце праці й перетворювати українське місто.

Атанас Міляннич

Вийшовши на волю, А. Міляннич зговорився із проводом Союзу Українських Купців і Промисловців у Львові. На базі його майже не діяльної кредитової кооперативи при Союзі вони заснували Промбанк, перебравши від кооперативи перших 4.000 зл. Головою Надзірної Ради був обраний голова Союзу, Я. Скопляк, членами управи – А. Міляннич, В. Яцишин і Р. Мицик. Хоча й без досвіду, але з відвагою взялися за справу, радо вчилися, приглядалися до праці своїх і чужих кредитових установ, спільно вивчали фахову літературу. Широко розгорнули в Галичині збирання дрібних ощадностей (головним керівником тих заходів був інженер-агроном Я. Цімура). Вони почали організовувати й приєднувати в члени не лише українських купців, ремісників, промисловців, робітників (здебільшого молодих) Львова, але й послали своїх "кореспондентів", які збирали економічні інформації, організовували збірні дрібних ощадностей, передавали для полагоди в центральні кредитові й різні фінансові справи членів з інших міст.

Внаслідок діяльності кореспондентів, у більших містах виникли Відділи Промбанку: в Станіславові, Стрию, Тернополі, Перемишлі, Сокалі; працювали кореспонденти й на Волині, зокрема в Луцьку, та по інших більших і менших містах і містечках Галичини. Колишні "підпільники" (деякі й далі активні) взялися "робити революцію" в господарському житті. "Ставили не на гіпотечку, а на людину"..., на її господарську ініціативу, здатність і характер. Вони впроваджували нові засоби реклами, конференції з пресою, заводили нові форми банкової діяльності, – привчали членів до безгрошових розплат, переливів, переказів, до операцій чеком; вводили практику біжучих рахунків, акредитивів, ділових векселів і т. д. Бралися навіть за ризиковані, як на їх сили, кредитування "грюндерських" інвестицій, фінансування промислового млина, олійні, тартаку, хемічної переробки дерева, вапнярки, експлуатації волинських каменоломень, фабрички цвяхів ("Сталь") у Винниках і ін.

Формально як кооператива типу Народних Банків (відомих на Заході й у Польщі, на Познанщині з часів пруської займанщини), Промбанк об'єднував міські елементи – купців, ремісників, робітників і нових дрібних промисловців, деякі видавництва й товариства. Фінансуючи "приватників", які інколи закладали підприємства, близькі до кооперативних, Промбанк часом мав непорозуміння з іншими союзними кооперативами й Українбанками, хоча і в їхніх змаганнях проявлявся добрий взаємовплив у організації дрібних збережень, скеровуванні уваги Українбанків на посилення діяльності в місті й переставу на модернішу банкову обслугу. Стрімкий ріст і розгорнення діяльності Промбанку, як і заморожування нелегко здобутих фондів у деяких ризикованих інвестиціях викликали занепокоєння; особливо від 1938 р. становище ускладнялось, фінан-

сові установи мусіли бути в грошовому поготівлі, бо ощадники почали масово вибирати свої вклади.

При кінці 1937 р. Промбанк нараховував 815 членів, із сумою уділів на 46.163 зл.; 31.12.1938 мав 1554 уділовців, із сумою 126.951 зл. За перших півтора роки діяльності Промбанк придбав близько 1/2 усіх оборотних фондів. За перші три квартали 1937 р. дав членам до 1 млн. зл. отвертого кредиту з біжучих рахунків і поверх 1/2 млн. зл. довготермінового. На початку 1938 р. сальдо біжучих рахунків у Промбанку становило 170.000 зл., дрібні збереження дали близько 65.000 зл. до обороту, звичайні вклади збережень – до 150.000 зл.⁹⁸

Центробанк, верховне об'єднання кредитових кооперативів і, рівночасно, центральна каса для кооператив усіх видів, спочатку мав великі труднощі повоєнної відбудови. І до кінця він не спромігся розвинути до тієї міри, щоб належно обслужити й задовольнити кредитові потреби хоч би самих кооперативних централей інших секторів.

У 1918 р., тобто наприкінці другого десятиріччя своєї діяльності, Центробанк мав 879 членів, у тому числі 440 кооператив. Ще перед Першою світовою війною, в 1913 р., він зібрав: на уділи 1.053.363 австр. корони
на вклади ощадностей 1.706.199 " "
видав позик на 4.264.405 " "

Сам Центробанк також користувався значними банковими кредитами.

Третє десятиріччя Центробанк замикав із зменшеною кількістю членів і зменшеними оборотними фондами.

1928 року Центробанк мав:

усіх членів 565, у тому числі 327 кооператив	
сума його уділів становила	124.176 зл.
Запасних фондів	285.412 "
Вартість його нерухомого майна коло	448.000 "
Вклади ощадностей	1.304.559 "
Його власні банкові кредити	36.701 " ⁹⁹

1938 року ЦБ замикав своє 4-е десятиріччя з такими даними:

Членів 1889, в тому числі 1732 кооператив (решта правні й фізичні особи)	
На уділах	323.545 зл.
Запасних фондів	320.981 "
На ощадностях	2.273.783 " ¹⁰⁰
Виплачених позик	2.743.611 "
Вартість нерухомого майна становила	551.519 "
Його банкові кредити становили	891.852 "
Бальянсова сума	3.858.612 "
Бальянсова надвишка	8.163 "
Річні касові обороти досягли	70 млн. зл.

Але ще й у 1937 р. Центробанк, напр., не міг задовольнити кредитових справ самого тільки Центросоюзу більше, як на 20%. Членами Центробанку було 47% усіх тогочасних кооператив. Відсоткова стопа, вища від вкладок у низових кооперативах, гальмувала приплив їх до централей; інші види кооператив приймали також вклади до оборотів. Справа забезпечення Центробанку оборотними фондами кредиту самою кооперативною організацією – знизу вгору, – була нелегка. Добрий приклад дав Маслосоюз, порозумівшись із Центробанком: льокував свої інвестиційні фонди на розбудову РМ, при чому, відсотки від льокат і переливів їх у кредити були дуже вигідно нормовані і для Центробанку, і для молочарської кооперації.

УІІ-й Крайовий кооперативний з'їзд закликав усі кооперативні центральні та їхні підбудови погодити, в порозумінні з Центробанком, справу відсоткової стопи від вкладів і дотримуватися встановлених меж. Так само УІ і УІІ З'їзди поручали всім кооперативам, щоб вони принайменше 25% з кожної річної балансової надвишки тримали поза оборотом і передавали на вклад до ЦБ.

Господарська діяльність кооператив розвивалась, поширювався засяг її акцій. Це вимагало докладнішої спеціалізації, розмежування функцій окремих видів і шаблів та нормування їхньої співпраці. Для ладу, всі грошові справи й розрахунки мусіли зосереджуватися в кредитовій кооперації, але вона сама, разом із своєю центральною організацією, мусіла підтягатися до тих завдань.

Степан Кузик

У проводі Надзірної Ради ЦБ довгий час був член дирекції Українського Земельного Гіпотечного Банку, д-р Л. Кульчицький, потім адвокат д-р М. Волошин, наостанку директор "Маслосоюзу" А. Мудрик. У Дирекції ЦБ перед 2-ю світовою війною були: сеньйор західньо-української кооперації д-р К. Левицький, д-р Степан Кузик і від 1937 р. — Ілярій Ольховий.

С т е п а н К у з и к нар. 1888 р. в Загір'ї, Рогатинського повіту, в селянській родині. За намовою пароха, одного з найстаріших кооперативних діячів Рогатинщини, о. А. Пеленського, батьки послали здібного юнака до гімназії. Малозаможні, вони не могли достатньо помагати синові, і він впродовж гімназійних років і студій права в університеті заробляв приватними лекціями. Йдучи слідом провідних громадських діячів свого повіту, С. Кузик з молодих років пристав до суспільної праці. Після світової війни і визвольних змагань д-р С. Кузик короткий час займався адвокатською практикою на спілку з д-ром Гладким у Рогатині. Але його захопила потреба організації кооператив, відновлення читалень "Просвіти", гуртків "Рідної Школи", "Сільського Господаря". Скоро він цілковито присвятився організації й розбудові ОСК в Рогатині. Від 1924 р. до 1935 р. С. Кузик був головним його директором, виховав добрих співробітників, і залишив їм Союз добре впорядкованим, між найкращими окружними кооперативними союзами. Коли пішов на пенсію директор ЦБ О. Саевич, на його місце запросили д-ра С. Кузика — до керівництва кооперативної кредитової централі у Львові. В двох каденціях (1929 — 1935) С. Кузик був послом до польського союму від Укр. Нац.-Дем. Об'єднання, але потім більше не кандиду-

У другій половині 1930-их років кооперативи всіх видів були зобов'язані вплачувати уділи до ЦБ, а ті, що мали більші з ним обороти, мали вплачувати відповідну кількість уділів. Усі кооперативи повинні були льокувати 25% своїх надвишок, призначуваних щорічно до запасних фондів. Кредитові кооперативи мали льокувати 6-8% своїх вкладів ощадностей, як власне поготівля в ЦБ. Всі зібрані вклади дрібної ощадности мали бути льоковані на конті "Фонду Господарської Розбудови" в ЦБ, і тільки в порозумінні з кооперативним керівництвом та головними центральними ЦБ міг їх пляново вкладати в найпотрібніші місця дальшої розбудови. Такі були найважливіші заходи забезпечення Центробанку й посилення його кредитової спроможности. Рівночасно від ЦБ вимагалось, щоб він виявив активніше провідництво в кредитовій політиці й організації та змодернізував свою кредитову обслугу.

Курс для Українбанків в Центробанку у Львові

*В. Нестерчук
гол. бухгалтер
Центробанку*

*Б. Фостак
дир. векселевого
відділу Центробанку*

вав і цілковито віддався розбудові Центробанку. Від 1926 р. був також членом Президії РСУК і прикінці заступником голови Ради, рівночасно працював у Радах Народньої Торгівлі, Центросоюзу, Видавничої Спілки "Діло"; його громадська служба записана в історії Головного Відділу т-ва "Просвіта", "Рідної Школи", т-ва "Сільський Господар". Під час 2-ої світової війни співпрацював у Раді торговельної спілки "УГАС", у Кракові. В 1944 р. С. Кузик вийшов на скитальщину й помер 5. 4. 1947 р.; похований у альпійському місті Берхтесгадені, Зах. Німеччина.

Ілярій Ольховий

Ілярій Ольховий, наймолодший член Дирекції ЦБ, походив з недалекої від Львова Комарянщини, що в нових часах дала чимало української галицької інтелігенції, заслуженої на полі культурно-освітнього й економічного національного розвитку. Народився 1896 р., перебув фронтовим старшиною світову й визвольну війну. Фахові економічні студії закінчив у Празі. Довший час був ревізором і референтом кредитової кооперації при РСУК. Звернув на себе увагу як добрий організатор, публіцист, пропагатор кооперативно-кредитової справи та її модерних форм. Багато зробив для впорядкування мережі кредитових к-в у Краю і реорганізації праці в Центробанку в останніх роках перед 1-ою світовою війною. На еміграції в США належав до перших ініціаторів організації Кредитових Кооперативів нових українських поселенців, і при праці коло їх розбудови – помер у Нью-Йорку 1953 року.

торів організації Кредитових Кооперативів нових українських поселенців, і при праці коло їх розбудови – помер у Нью-Йорку 1953 року.

11. Напрямні розвитку "Народньої Торгівлі" й трудноші міської споживчої кооперації

Споживчу кооперацію на західно-українських землях головною мірою репрезентувала "Народня Торговля" (за новим правописом будемо писати "Народня Торгівля"). Вона – найдавніша українська споживча кооператива в Галичині, заснована 1883 р. Ще перед 1-ою світовою війною вона була також союзною організацією й гуртівнею для інших споживчих к-в. "Народня Торгівля" або НТ працювала безперервно у воєнні роки і дещо зберегла із свого майна, з яким і приступила до повоєнної власної відбудови та допомогла своїми фондами й організаційно сільській закупно-збутовій кооперації.

Воєнні шкоди Народньої Торгівлі за 1914 – 1920 рр., з реквізицій і грабунків товарів, у перерахунку на устabilізовану (в 1924 р.) польську валюту, становили 750.688 зл., в спалених будинках – 54.400 австр. корон довоєнної вартости. Великих втрат зазнала НТ через інфляцію й валютні перемиїни, посередні втрати мала через відсунення її від приділів деяких раціонованих товарів і втрату зв'язків з давніми закордонними джерелами закупів та ін.

У 1924-25 р. НТ могла виплатити близько 10% зривальованих претенсій своїм членам за вкладені до її обороту свої ошадности. В 1925 р. НТ мала власних фондів 109.754 зл. В перших роках повоєнної відбудови західно-ук-

раїнської кооперації НТ взяла активну участь в організації сільських господарсько-споживчих кооперативів і ще в 1928 р. вела цю організаційну роботу у 8-ми районах, доки там не постали ПСК. Подекуди склади НТ довго виконували ролю організаційних і торговельних осередків для довколишніх закупно-збутових кооперативів. Однак, від початку НТ занедбала організацію міцної підбудови власного сектору.

Рада Крайового Союзу Ревізійного (пізн. РСУК) рішенням від 25.11.1926 року призначила НТ на центральну фахову організацію міської споживчої кооперації. Це підтвердив і 1-ий Крайовий З'їзд міських споживчих кооперативів 2.2.1931 р., потім УІ-ий Крайовий Кооперативний З'їзд; повторювали їх і Крайові З'їзди міської споживчої кооперації в травні 1935 р. і в червні 1936 р.¹⁰¹ Загальні Збори РСУК 1932 р. лоручили Народній Торгівлі також виконати намічений 3-річний плян. Згідно з тим пляном, НТ мала наладнати стосунки з іншими міськими споживчими кооперативами: приєднувати більше тих кооператив у свої члени, впорядкувати й збільшити вплати уділів тих к-в до НТ, розвивати торговельну діяльність із ними, пришвидчити остаточну організацію інструкторсько-організаційного відділу при НТ для обслуги тих к-в.

Та заки подамо деякі дані про можливості й виконання цих, часто повторюваних, напрямних і завдань НТ – центрального об'єднання міських споживчих к-в, переглянемо діяльність самої Народньої Торгівлі, як найбільшої споживчої к-ви 1-го степеня з сіткою її філій і складів у Західній Україні.

Своїх крамниць (філій) і складів НТ мала у більших містах Галичини й на Волині (в Луцьку, Володимирі й Олиці) у 1924-25 рр. – 19, у 1930 – 24, у 1932 – 28, у 1935 – 32, у 1938-39 рр. – 31.

1937 року НТ мала 96 власних домів загальної вартости 673.280 зл.

Рух торгів у Народній Торгівлі (гуртових і роздрібних) в тисячах зл.

В роках		В роках	
1924-25	1.197	1932	10.998
1926	4.268	1933	8.551
1927	7.843	1934	6.259
1928	13.341	1935	7.467
1929	16.451	1936	5.008
1930	16.834	1937	5.046
1931	13.129	1938	6.600

Постійне зростання торгів, до найвищої суми в 1930 р., було тоді, коли НТ мала умову про доставу споживчих товарів Союзам закупно-збутової кооперації через Центросоюз. Потім починається спад тому, що ЦС уневажнив умову, а також сприводу загальної знижки цін і купівельної спроможности населення. Умова ЦС не сприяла намаганню НТ краще організувати власну союзну підбудову. Фізичні члени НТ мали як правило чималі вклади збережень в НТ (вже 1927 р. близько 1 млн. зл.) і, разом з тим, значний вплив на її організаційний розвиток. Ця обставина була також важливою перепоною на шляху перебудови Народньої Торгівлі на союзну централю.

Крім основного споживчого відділу, що, перш за все, спеціалізувався в постачанні колоніальних товарів – чаю, кави, какао, коріння для приправ, овочів (цитрин, помаранч, мігдалів, родзинок, фіг і ін.), рижу, імпортованої муки тощо, НТ вела також насінний відділ, опаловий, пивницю з винами. В закупі колоніальних товарів мала давно вироблений досвід і зв'язки, між ін., із гуртівнями англійської й німецької споживчої кооперації, з голландськими, фран-

цузькими, італійськими, середньо- й південно-американськими фірмами, також безпосередньо з продуцентами.

Калькуляція цін у Народній Торгівлі була невисока (обтяження товарів в гуртовій продажі коло 2,55 зл.). Але оплата самого мита від імпортованих товарів деколи сягала 50, 80 і 100% їхньої вартости. Дехто говорив, що асортимент товарів у НТ, справді високоякісних, розрахований більше на заможніші, інтелігентські верстви населення, занадто дорогий для менше заможних, а з них складалося українське населення в містах, та для споживчих кооператив, об'єднаних в НТ.

З місцевої продукції НТ торгувала грибами, овочами, медом, підтримувала і впроваджувала в продаж предмети українського приватного й кооперативного виробництва: пасту фірми "Елегант", цукерки "Фортуни Нової", цигаретні папірці і гільзи "Калина" кооп. фабрики "Будучність" у Тернополі, мармеляду кооп. фабрики "Продукція", порошки до печива та ін. виробів (фірм "Аль-ое", "Фамоза", "Геліодонт", "Декоро", "Ароза").

Були нарікання на НТ, що вона, рівнобіжно з милом ЦС, пропонувала покупцям і вироби Шіхта, чи цикорію "Луна" кооп. фабрики "Суспільний Промисел" – продавала цикорію Франка. Відповідальні органи НТ пояснювали це тим, що між її старими членами й гістьми є багато таких, які звикли до давніх видів товарів і домагаються їх, та що, зрештою, значна частина її торгів припадає на не членів і то чужонаціональних гостей. Ще в 1937 р. припадало з торгів НТ 54% з членами й 46% з не членами; перед тим відсоток з не членами був і вищий, а багато членів належали до так зв. "мертвих".

Роля Народньої Торгівлі як гуртові була невелика. В 1937 р. майже 3/4 (себто 63,39%) продажі припадало на її власні роздрібні крамниці, з решти 36,61% гуртового торгу трохі більше як половина (18,6%) припадала на торги з кооперативами (міські споживчі к-ви купили того року в НТ всього на 974.700 злотих) і менша половина (18%) – на торги з дрібними приватними купцями. До речі, найбільше достав з НТ припадало на приватних купців у таких містах, як Стрий, Сокаль, Золочів, Володимир на Волині. На кругло 5,3 млн. зл. закуплених НТ товарів того року 16,5% припадало на українських доставців.

У такій подвійній ролі НТ об'єднувала в 1924 р. 5481 членів, в 1935 р. – 6247 (в тому 428 кооператив); у 1937 р. на всіх її 6443 членів було 5837 фізичних осіб, 86 міських споживчих кооператив, 271 сільська загальна закупно-збутова к-ва, 33 ОСК з фаховою централею – Центросоюзом, інші кооп. центральні та деякі правні особи. 1937 року із суми уділів в НТ – 224.000 зл. – припадало 44.307 зл. на фізичні особи, 108.103 зл. на ЦС та ОСК і тільки 9.696 зл. на об'єднані міські споживчі к-ви. В 1938-39 рр. на всіх 6.709 членів НТ було 6.125 фізичних осіб. Фізичні особи брали участь в Заг. Зборах через висланих уповноважених – по 30 на 500 осіб. Але участь у Загальних Зборах НТ так само як і в Крайових З'їздах міської споживчої кооперації була дуже мала.

Двоторовість НТ також не сприяла загальному розвитку міської споживчої кооперації.

Український елемент був нечисленний у містах і містечках (коло 14% на Західній Україні) і тяжкий до організації. Не був соціально такий однорідний, як мешканці сіл, до того ж більше розсіяний на просторі міст. Понад 60% українського населення в менших містах, особливо на їхніх околицях, також займалися сільським господарством. Деякі маломістечкові споживчі к-ви тяготіли радше до союзних об'єднань загальної закупно-збутової кооперації й мали з нею тісніші торговельні стосунки.

Правда також, що в спрямуванні головної уваги на організацію села, – міста й містечка на українській території були занедбані як збоку загальногромадської, так і зокрема кооперативної організації. Не існувало належного

й умілого підходу до того міського українського населення, що найбільше наражалося на денационалізацію, підпадало соціальному пригніченню. Запізно, бо лишень під кінець 1930-их років, подекуди вдалися до важливих заходів щодо його організації.

УІІ-ий Крайовий Кооперативний З'їзд закликав українське робітництво, ремісників і трудову інтелігенцію міст, щоб вони "в інтересі власнім і в інтересі виповнення програми українського кооперативізму, приступили як підмет змагань з більшим розумінням справи, до організації міських споживчих кооператив по містах і містечках"... З'їзд стверджував, що в тих містах і містечках існували умови для розвитку такого виду кооператив та що необхідна реформа існуючих уже таких кооператив "у напрямі їх організаційного, технічно-торговельного й продукційного вдосконалення та також поширення й поглиблення їх культурної праці"...

На понад 250 (в тому числі 80 повітових) міст на західньо-українських землях під Польщею в 1929 р. було тільки 53 українських міських споживчих кооператив (без НТ), а в 1930 році – після виділення деяких кооператив для заг. закупу й збуту, з осідком у містечках, до виду міських кооператив – їх збільшилося до 134. Майже половина міст і містечок не мала зорганізованих споживчих кооператив.

Коли ж мешкало в них близько 1 млн. українського населення, в тому числі до 600.000 осіб понад 18 років віку, а міська споживча кооперація – разом з НТ – показувала мало що більше понад 20 тисяч членів (що становило разом з родинами коло 100.000 осіб), то виходило, що тільки 1/10 українського населення була згуртована в споживчих к-вах. До 1939 р. становище майже не змінилось.

Приблизні статистичні дослідження виявляли, що українське населення міст тільки яких 3,3% своїх харчових потреб покривало закупми в міських споживчих кооперативах. Пересіч торгу споживчих к-в із своїми членами показувала, що вони тільки 1,6% своїх харчів купували в кооперативах.

Усіх українських споживчих к-в на національній українській території, в половині 1930-их років, було 192 (усіх кооператив того типу в Польщі – 1399). Не всі з них були членами НТ і РСУК. З деяких даних про українські споживчі кооперативи в 1938 р. бачимо, що на одну спож. к-ву припадало пересічно коло 154 членів (на одну к-ву польського Союзу спож. к-в "Сполем" припадало пересічно до 232 членів). Члени в одній українській споживчій к-ві мали вплачених в середньому близько 1.200 зл. уділів. Уділи дуже низькі: в 3/4 к-в по 5 злотих, тоді як повинні становити найменше по 20 зл. Одна заг. закупно-збутова кооператива мала пересічно 560 зл. вплачених уділів до ОСК (деякі, як ось приналежні до стрийського ОСК, до 900 зл.); пересіч уділів молочарських к-в, вплачених до їхньої фахової централі, становила 1.800 зл., а пересіч уділів міських споживчих к-в до НТ становила тільки 110 зл. Коли торговельна вірність заг. закупно-збутових к-в до своїх союзних об'єднань під кінець 30-их років доходила до 80%, молочарських до своєї централі переступала 90%, то тоді торговельна вірність міських споживчих к-в до НТ становила (в 1937 р.) 483.000 зл., тобто навіть не 10% усіх торгів НТ і коло 12% всіх закупів міських спож. к-в у НТ.

Таке відношення міських споживчих кооператив до своєї централі пояснюється ще й тим, що споживча кооперація була єдиним видом у загальній західньо-українській кооперативній організації, яка по першій війні не потребувала будувати своєї надбудови і тому не навчилася організаційної й торговельної вірности.

Із звітів (на жаль, не від усіх міських споживчих к-в) за 1937 р. виходить, що торги в них, без НТ, становили коло 4,6 млн. зл., на одну к-ву припа-

Пражарня кави "Народньої Торгівлі"

Учасники наради Міських Споживчих Кооператив у Львові 1935 р.

дало пересічно річного торгу 44 тисячі зл. 63 міські споживчі к-ви, які мали разом 106 крамниць, звітували до РСУК за перший квартал 1938 р., що вони мали 879.455 зл. в обороті (в тому числі 52% власних фондів).

Більше як 1/3 оборотових фондів – 307.583 зл., себто 35% балянсової суми, була вміщена в запасах товарів, але 206.384 (23,4% балянсової суми) було в лядових боргах. (У 1933 р. міські споживчі к-ви мали розборгованих 427.700 зл. супроти 361.500 зл. товарового запасу¹⁰²).

Боротьба з недоліками й відставанням споживчої кооперації була складна і доволі припізнена. В останніх роках утворювалися спеціальні організаційно-пропагандивні комітети при кооперативах, складені переважно з жінок; інспектор і ревізори міських споживчих к-в брали участь в інструкторських колегіях при НТ, при РСУК існувала окрема колегія ревізорів міських споживчих к-в; повільно зменшувалися членські й не членські борги в міських кооперативах. 10 к-в на згаданих 63, що звітували на початку 1938 р., виплачували членам товарів звороти. З більших міських споживчих к-в, які добре працювали (деякі з них мали по 2-5 філіяльних крамниць) згадаємо: "Народній Дім" в Бережанах, "Будучність" у Печеніжині, "Злуку" в Тустановичах, "Надію" в Перемишлі, "Торговельну Спілку" в Тернополі, "Народній Дім" у Судовій Вишні, "Український Робітничий Союз" у Львові. Споживча к-ва "Повітова Торговельна Спілка" в Яворові започаткувала для своїх членів безкоштовну лікарську опіку, спертую на торговельній вірності членів супроти кооперативи. 6 міських спож. к-в мали свої продукційні відділи: 3 м'ясарні, 1 пекарню, 1 фабрику синьки і робітню скриньок для пакування, 1 молочарню.

І в загальному розвитку міських споживчих к-в, і в розвитку їхньої фахової централі, Народньої Торгівлі, не було такої динаміки, як у інших секторах західньо-української кооперативної організації, повільним був їхній поступ вперед, "як і все наше життя в західньо-українських містах".

Народня Торгівля продовжувала між війнами, як і від самого початку своєї діяльності, виховну працю над торговельним доростом. Від 1883 р. до кінця 1936 р. перейшло в НТ практичний вишкіл 1711 осіб, а з короткими ваканційними й крамничними практикантами за 53 роки НТ впровадила у торговельне діло 2200 осіб.¹⁰³

Більші індивідуальності, які були в керівництві Народньої Торгівлі, часто мусіли поступатися перед рішеннями зборів фізичного членства, та й самі вони надто були переобтяжені діяльністю поза Народньою Торгівлею. Довгий час у міжвоєнній добі начальним директором НТ був старший віком М и к о л а З а я ч к і в с ь к и й (1870-1938); від 1923 р. членом дирекції НТ працював Ю. Павликовський, якийсь час д-р О. Б а р и л я к. Від 1934 р. членом дирекції був обраний довголітній начальник головного, львівського складу НТ – М и х а й л о Л а з о р к о, який від 1897 р. зв'язався з установою, виховався в ній і працював у філіях НТ по різних містах. Директор М. Лазорко помер 1958 р. у Канаді.

12. Поширення кооперативної організації на нові царини потреб життя й праці; кооперативне виробництво, кооперативи здоров'я, видавничі й ін.

1. Кооперативне виробництво

У висліді плянового розвитку західньо-українська кооперація наближала до 3-ого етапу розбудови, – до організації власного виробництва. Дрібні

спроби організації виробництва в кооперативній формі в межах зах.-укр. кооперативної організації мали місце віддавна. Але вони здебільшого мали ті самі хибі й початкові невдачі, що й піонерські почини того роду в інших краях. Аж нарешті досвід організації кооперативних підприємств, набутий в інших господарських секторах (в торгівлі, в організації с.-г. закупу й збуту, кредиту) показав дорогу й створив підстави для переходу до кооперування цієї, складної господарської ділянки. Найбільше вдалий приклад форм і можливостей дальшої організації кооперативного виробництва показала молочарська кооперація й різні допоміжні підприємства загальної закупно-збутової кооперації, що їх вона була змушена організувати, поширюючи збут.

Вимоги ринку, експорту, транспорту й коштів змушували союзні кооперативні організації переробляти на місці й підготувати для збуту продукти сільського господарства, творити при торговельних підприємствах допоміжні виробничі підприємства, вдосконалювати їх, вишколювати для них фахівців тощо.

Західньо-українська кооперація мала широку й густу мережу торговельних кооператив і організованого в них масового споживача товарів і виробів щоденного вжитку. Це давало змогу незалежнюватись від сторонніх достав деяких товарів, що їх продукцію можна було організувати, використовуючи місцеву сировину, матеріали, а при тому – творити щораз більше нових варстатів праці для своїх членів, для місцевого українського населення. У цьому полягала найбільше правильна й найпевніша дорога переходу до кооперативного виробництва: організувати його в формі доповнень, добудов, – планового поступу кооперативної організації споживачів і скооперованих дрібних сільських господарств.

Значно трудніше організувати самостійні виробничі кооперативи чи кооперативи праці. Але й для них назріває час, заздалегідь розвинені й устатковані інші кооперативні сектори можуть дати їм організаційну допомогу, забезпечити працю, збут виробів тощо. У західньо-українській кооперації тоді саме назріла така пора. Тому керівний орган – РСУК, присвячував цій справі багато уваги, систематизував чужий і власний досвід з місць, приглядався, унапрямував місцеві почини й підготовляв пляни ширшого будівництва, відповідного потребам життя, праці й загального розвитку та засад кооперації. Найбільше уважного догляду, вироблення вірних організаційних метод, кооперативної свідомості й фахової підготовки вимагали різні форми й галузі самостійних виробничих кооператив, бо їхні невдачі, в наслідку неухаючої до кооперативних і організаційно-фахових вимог і підстав, могли завдавати шкоди початковому рухові кооперативного виробництва. В українській кооперативній пресі 1930-их років публікувалися що далі частіше описи досвіду різних місцевих виробничих к-в, цікаві проекти й можливості організації кооперативного виробництва; не бракувало й перестороги та вказівок на конкретні приклади невдач, на помилки і їх причини.

Фонд Господарської Розбудови, утворений і складений при Центробанку, мав, власне, головною метою фінансові підстави розбудови кооперативного виробництва, – акредитувати його піонерські й життєздатні почини. При РСУК почала діяти спеціальна постійна Комісія Плянуння кооперативного виробництва й окремих референт при Організаційному Відділі (д-р З. Петрів).

У Комісії РСУК вироблено основні норми й пляни впорядкування існуючих виробничих кооператив і дальшої розбудови кооперативного виробництва, фахового вишколу інструкторів і фахівців та окремих плян кооперативної організації домовиробництва й народньо-мистецького промислу.

Загальні Збори РСУК, почавши від 1935 року, підтверджують щорічно в ок-

ремих резолюціях заходи керівництва української кооперації щодо кооперативного виробництва; визначають загальні напрямні пропаганди і його скоординованого розвитку. У напрямних, між ін., накресливали організацію центрального об'єднання виробничих к-в, утворення Центрального Бюра збуту продуктів кооперативного виробництва та утворення окремої фахової централі домашнього промислу. Директор О. Луцький склав підстави праці Постійної Комісії, обсліду й висновків референтури при РСУК, – "Загальні правила організації нашого кооперативного виробництва", що їх Рада РСУК апробувала, як основу нормування розбудови виробничого сектору.¹⁰⁴

Відповідно до їхніх організаційних форм, кооперативні виробничі підприємства ділилися на 4 групи (дані переважно за 1937 рік).

Перша група. До неї належали:

1. Промислові Відділи Центросоюзу: – фабрика мила (в 1937 р. виробила 863.767 кг. мила, продала за 1.145.259 зл.). М'ясарня, – продала за 764.142 зл. м'ясних виробів. Мотальня ниток, – продала за 40.749 зл. товару.

2. М'ясарні ПСК в Тереволі й ОСК в Рогатині мали разом у 1937 р. торгів за м'ясні вироби 108.534 зл.

3. Виробничі відділи й підприємства низових к-в – 7 пекарень (найбільша Повітової Кооп. Спілки в Яворові), 4 м'ясарські відділи, 29 оліярень, 24 цеглярні, 19 дахівкарень, 3 бетонярні й ін. дрібні виробництва.

Разом виробничі відділи при Союзах і низових кооперативах вторгували за свої вироби в 1937 р. 2.811.660 зл.

Друга група. До неї належали самостійні виробничі к-ви, організовані на найманій праці (звичайно працівники були також їхніми членами, але ці кооперативи спиралися на членстві інших к-в і членів, яким постачали свої вироби).

З найбільших кооператив, що належали до цієї групи, назвемо:

"Супільний Промисл" у Львові, к-ва засн. 1932 р. з ініціативи Союзу укр. приватних урядовців ("Супруга"). Кооператива мала модерно обладнану фабрику цикорію "Луна" й підмішки до кави "Пражін". До членства, крім кооперативних централ, деяких ОСК і низових кооператив, входили і її працівники, професійне об'єднання, що було ініціатором заснування к-ви; мали в ній уділи деякі окремі його члени, а також до членського складу кооперативи приєднувалися й плянтатори – доставці сировини.

Кооп. фабрика "Будчність" у Тернополі (головні організатори її й члени Управи – д-р С. Чумак, проф. І. Брикович та І. Лень). Продувала цигаретні папірці й гільзи "Калина", що добре йшли в усіх сільських закупно-збутових й міських споживчих кооперативах.

Інші к-ви в тій групі: "Продукція" – фабрика мармеляди, овочевих і яринних консервів, текстильна к-ва "Комета", пекарня "Золотий колос", кооператива "Пласт", к-ва "Рій", "Доставка" – кооп. церковних риз та ін. обрядових речей у Львові, "Труд" – кравецькі робітні жіночих одягів і білизни – у Львові, Стрії і Дрогобичі, "Гарбарня" в Яворові, "М'ясозбут" у Дрогобичі, кооп. "Шовк" у Самборі, кооперативний млин в Заваллі, "Відбудова" в Войнилові, "Промисл" в Синевідську Вишнім, "Рідний промисл" в Плаучі Вел. Усіх кооператив цього типу було 19 в членах РСУК; таких, що подали відомості про діяльність за рік 1937, було 16. Об'єднували вони разом 2.447 членів, їхні власні фонди становили 521.215 зл., чужі 558.995 зл., річні торги за вироби в 1935 р. – 1.899.701 зл., у 1936 р. – 2.601.370 зл., у 1937 р. – 2.965.714 зл.

Третя група. Кооперативи праці. У них члени об'єднували свою працю й брали безпосередню участь у виробництві. Сюди належали: Кооперати-

Кооперативна фабрика "Суспільний Промисл" у Львові

Дирекція, службовці і робітники кооп. фабр. "Суспільний Промисл" у Львові.

ва Інженерських Робіт – КІР, кооператива столярів "Архо" у Львові, "Комерція" – к-ва рекламових влаштувань, столярська кооператива "Деко" в Коломиї, "Будова" в Судовій-Вишні, шевські кооперативи "Дерма" у Львові, "Будучність" у Жовкві, "Самопоміч" у Добрянах. 1937 року 6 шевських кооператив того типу і к-ва виробу паперових торбинок припинили діяльність. 7 кооператив з цієї групи мали разом 293 члени, заробили на виробництві 1937 року 498.089 зл.

Четверта група. До неї належали самостійні к-ви домашнього й народньо-мистецького промислу, а також накладні відділи продукції та збуту того роду виробів при інших кооперативах. Найважливіші з них: "Українське Народне Мистецтво" у Львові, "Гуцульщина" й "Гуцульська Різьба" в Косові, "Гуцульщина" в Коломиї, кооп. "Праця" в Яворові, "Рільник" у Вільшаниці, к-ва "Праця" в Наконечнім коло Яворова, "Надія" – к-ва кошикарських виробів у Монастирці, Ярославського повіту, й ін. Торги за речі домовиробництва й продукцію в збірних варстатах, що їх продали к-ви в 1937 р. дали 135.328 зл.

Поділ за родами й галузями виробництва був наступний: споживча група (м'ясарні, пекарні, млини, переробні овочів, ярин і под.) нараховувала 23 кооперативні об'єднання; хемічна (виріб мила, олії, порошоків до печива, переріб воску) – 33 підприємства; мінеральна група (цегельні, дахівкарні, бетонярні, каменоломні й обробка каменю) 49 підприємств; група шиття одягу, взуття – 13 підприємств, текстильна (ткацтво, килимарство, трикотарство) – 7; деревообробна група (столярство, колодійство, кошикарство, різьбарство) мала 6, шкіряна (гарбарство, щіткарство) – 2, паперова (папірці, гільзи, торбинки для упакування) – 2, металева – 1 (кооп. кузня в Двірцях, коло Жовкви). Разом – 136 підприємств.

У роках:	1935	1936
Загальні обороти торговельних кооператив становили	89.808.628 зл.	114.926.426 зл.
Обороти виробничих кооператив і відділів	3.534.801 " (3,94%)	4.274.118 " (3,72%)

Між названими підприємствами кооперативного виробництва були зовсім дрібні й більші – місцевого, повітового й крайового значення (напр., фабрика мила, папірців і гільз, цикорію, м'ясарні, виріб килимів і т. д.).

Наприкінці червня 1939 р. у Львові відбулася Вистава Кооперативного виробництва, в Кооперативному Домі, у приміщеннях Кооперативного Лицею. Це був показ ще дуже незначних початків. Але виставка наповняла серця радістю й вірою в зростання добровільно об'єднаних кооперативних сил.

2. Кооперативи здоров'я

Кооперативний рух має вищі завдання, ніж задоволення матеріальних потреб і вигід членів. Його мета – не лише господарський добробут членів, але й усебічний культурний і здоровий розвиток громади, серед якої працює кооперативна організація.

Західньо-український рух діяв і міцнів серед таких соціальних і політичних обставин, що мусів поступово охоплювати що далі то ширший радіус потреб життя й праці населення; організувати самопомогу й самоохорону навіть у таких ділянках, які в добре впорядкованій державі належали б до державної адміністрації або установ місцевої самоуправи.

Але Українські Землі і їхнє населення були на периферіях загарбницьких держав, які не бажали дбати про відповідний розвиток отих, примусово прилучених, територій і нерідних їм людей. Ні до 1-ої світової війни, ні по війні не

Лікар д-р О. Літинський за працю в Кооперативі Здоров'я в Ременові

Дім Кооперативи Здоров'я в Боднаріві

зазнали західно-українські землі опіки збоку держави над народнім здоров'ям, а воно було виснажене і довговіковою панщиною, неволею й злиднями, і війнами, епідеміями та їх наслідками. Чужі, окупантські влади й впливи навіть свідоми сприяли поширюванню алкоголізму серед народу, щоб його нищити.

Тому розвиток західно-українського кооперативного руху не міг оминати і організації піклування над здоров'ям населення. Війна й повоєнні стосунки на загарбаних Українських Землях принижували гідність української людини; і здоров'я, й саме її життя стало дуже обезціненним. Не лише безробіття, а й бездомність, висока смертність, особливо немовлят, постійне зменшування народин, навіть на селі, примітивні санітарні й гігієнічні умови вимагали скорого самопорятунку. Не вистачало вже протидії тим лихам тільки харитативними заходами, хоч би й збірними, громадськими.

Початок організації кооперативного піклування над народнім здоров'ям вийшов з кол організаторів молочарської кооперації. Вони перші наткнулися на ненормальність: займатися гігієною хову худоби, чистотою корови й стайні тоді, коли люди жили в крайне негігієнічних умовинах. І пішов у західно-українській кооперації клич: "Хай корова не буде вашим більшим добром, як рідна дитина!.." Почалися пильні студії чужих прикладів організації кооператив здоров'я. У нас, на надніпрянській Україні, кооперація не мусіла включати організацію опіки над здоров'ям у сферу своєї діяльності, бо там ще до війни цю справу вели земства. Вони організували амбулаторії, лікарні, утримували лікарів, допоміжні санітарні сили. Але на Кубані, між козацьким українським населенням, — кредитові кооперативи, в яких працювали національно свідомі люди, почали організувати на свої кошти амбулаторії, із своїх прибутків оплачували лікарський персонал; вони організували боротьбу з малярією, що лютувала в тих сторонах.

У повоєнній кооперативній літературі стали частіше з'являтися відомості про "к о о п е р а т и в и з д о р о в ' я в д а л е к і й Я п о н і ї, п р о т а к і к - в и в Ш в а й ц а р і ї, Ф р а н ц і ї, Б е л ь г і ї, а п е р е д у с і м — у н е д а л е к і й Ю г о с л а в і ї. У т і й с л о в ' я н с ь к і й к р а ї н і з а і н і ц і о в а в, в і д р а з у п о в і й н і, о р г а н і з а ц і ю к о о п е р а т и в з д о р о в ' я д - р Г. К о і ц. У 1935 р. б у л о т а м в ж е б л и з ь к о 100 т а к и х к - в, щ о о б ' е д н у в а л и 51.339 ч л е н і в, п р а ц ю в а л о в н и х 67 л і к а р і в.

Популярні стали кооперативи здоров'я і в інших балканських краях. Докладні відомості про них приніс у Львів д-р М. Василів (недавно помер у США), який по визвольній війні довго жив і працював на Балканах. Він став популяризувати справу в Українському Лікарському Т-ві у Львові і в українських кооперативних колах.

Перша українська кооператива здоров'я постала навесні 1937 р. у підльвівському селі Ременові, з ініціативи молодого ідейного кооператора Івана Фура (нар. 1906 р.), директора тамошньої Районової Молочарні й "душі" того зразково скооперованого села. Він став гарячим пропагатором кооператив здоров'я в Галичині. При РСУК референтуру к-в здоров'я вела д-р Олена Степанів, і багато уваги й підготовчої праці присвятив їм директор Організаційного Відділу РСУК О. Луцький.

Перша к-ва здоров'я в Ременові об'єднала членів з району коло 10 сіл, на якому вела діяльність Районова Молочарня. Членами кооперативи здоров'я стали переважно члени РМ. При виплаті за доставлене до РМ молоко, її члени управи збирали перші уділи до кооп. здоров'я — по 10 зл., вписового по 2 зл. і місячні вкладки за лікарську опіку по 0.50 зл. Кооператива винайняла трикімнатне приміщення у місцевого господаря й перед війною мала все підготоване для будови власного будинку-лікарні. Першим лікарем у тій кооперативі здоров'я став молодий ідеаліст-громадянин, д-р Олександр Літинський. Він зразково налагодив працю, але після року жертвенної праці заразився тифом і по-

мер. (Кооперативний провід у Львові вирішив заопікуватися вдовою і двома дітьми – сиротами Покійного). Другим лікарем в Ременові був до кінця д-р В. Ольшанський. Керував Радою кооперативи здоров'я о. М. Демчук, членами управи були: І. Фур і місцеві селяни – С. Дедик і А. Проців (останній згинув під час війни в німецькому концентраційному таборі).

За прикладом Ременова виникла кооператива здоров'я в селі Боднарові, коло Станіслава. Працювали там, як лікарі, спочатку д-р Б. Михалевський, потім д-р М. Попович. Третя кооператива здоров'я постала перед 2-ою світовою війною в селі Цеблові, коло Белза – лікарем її був д-р Оробець. Були вже підготовані до засновин кооперативи здоров'я в Гвіздці коло Заболотова і в Турі Великій, на Стрийщині та в деяких інших місцевостях. У РСУК опрацювали основні норми організації кооператив здоров'я. Діяльність їх повинна була охоплювати 8-10 сіл. Осідок кооперативи мав бути в центральному селі, що з географічних, організаційних чи історичних мотивів найбільше на те надавалось. Заки починати діяльність к-ви, треба було добре підготувати ґрунт освідомок роботою й приєднати до 1000 членів.¹⁰⁵

Крім лікарів, при тих кооперативах працювали гігієністки, повитухи, приїздив також лікар-дентист.

Лікар і його помічники не лише лікували, а передусім провадили профілактичні заходи, вчили про гігієну, як устерегтися від хворіб, про чистоту помешкань і людського тіла, одягу, про гігієну праці тощо. К-ви здоров'я також ініціювали будову здорових, гігієнічних криниць, каналізації, ясних помешкань.

Із звіту за 1938 р. бачимо, що в Ременові лікарськими порадами в кооперативі скористувалися 1626 осіб – 49,8% членів і 50,2% не членів к-ви; в тому числі – 582 чоловіків, 764 жінок і 280 дітей. Лікар і помічники виголосили 17 доповідів і переглянули 64 помешкань селянських родин.

У Боднарові лікарськими порадами охоплено 808 осіб, – 58,4% членів і 41,6% не членів, між ними 299 чоловіків, 312 жінок і 197 дітей. Лікар з помічниками прочитали 34 доповіді й переглянули 258 помешкань.

У Цеблові, наймолодшій к-ві, скористалися з лікарських порад 238 осіб, – 87,4% і 12,6% не членів, лікар оглянув 9 помешкань і прочитав 5 доповідів.

Підготову дальшої організації кооператив здоров'я проводили в тісній співпраці кооперативного проводу з Українським Лікарським Товариством, серед членства якого – у ті часи – панував високоідейний громадський дух.

3. Видавничі Кооперативи

У 1938 р. членами РСУК було 12 видавничих кооператив у краю. З них згадаємо найбільше рухливі. Кооператива "Червона Калина" видавала журнал "Літопис Червоної Калини" й книжкові публікації історично-воєнних спогадів.

Кооператива "Рідна Школа" видавала виховний журнал тієї ж назви, вела гуртвню паперових товарів, шкільного й канцелярйного приладдя. Через Центросоюз вона забезпечувала тим товаром усі кооперативи в Західній Україні.

Видавнича кооператива "Хортиця" (заснована 1928 р.), що гуртувала емігрантів з Наддніпрянщини, видавала щороку календар "Дніпро", почала видавати журнал "За Україну" й випустила низку цінних книжок мемуарної й ін. української літератури. Найстаршою в цій групі була Видавничча Спілка "Діло".

Не маємо докладних відомостей про інші книгарсько-видавничі к-ви, зокрема в Коломиї, Тернополі, Чорткові, Станіславові й ін.

Дальше згадаємо про деякі к-ви культурного значення, про діяльність зах.-української кооперації в напрямі підвищення загальної освіти й культури, свого членства й українського населення взагалі, та про співпрацю кооперації з іншими громадськими культурно-освітніми установами.

13. Співпраця жінок в західньо-українському кооперативному русі, – "Українське Народне Мистецтво"

Небагато збереглося відомостей про участь української жінки в кооперативному русі. Та добре знаємо, що від самих початків жінка відігравала в ньому свою скромну ролю, рідко на провідних місцях. Часто співпрацювали в українській кооперації дівчата й старші жінки; не раз їм доводилося замінити чоловіків у неспокійних часах, ще й на таких місцях, де треба було нести самостійну відповідальність, де вимагалось особливо совісної праці, ініціативи, зручності, знання й відваги!

Слід було б свідкам тих років записати спогади хоча б із новіших часів про працю старших і молодших рядових кооператорок, які з глибоким почуттям громадського обов'язку берегли кооперативне майно, звичайно на дрібних постах кооперативних продавчиць, бухгалтерок, секретарок, рідше керівниць відділів чи інструкторок. Бували випадки, що вони зазнавали важких зневаг збоку ворогів українського кооперативного руху, а то й при праці покладали в жертву своє здоров'я та життя.

Не маємо тут змоги занотувати для історії багатьох таких випадків, хіба лише деякі так, як збереглися в моїй пам'яті; про декілька – маємо тільки короткі згадки в записаних матеріалах.

Ми вже говорили про зразкову працю в західньо-українському кооперативному русі провідної кооператорки, Ольги Бачинської. Її приклад і ще більше тих, менших і маловідомих, звернув увагу керівникам західньо-української кооперації на значення жінки в кооперації. В одній з резолюцій УІІ-го Крайового Кооперативного З'їзду 1932 р. звертається увагу кооперативним правлінням на місцях, щоби вони послали кампанію за приєднання жінок до співпраці в кооперації, бо "жива співпраця жінок не тільки в членстві, але й у завідуючих органах, запевнить кооперативам зовнішній принадний лад (чистоту й прикрасу в домівці), доцільний запас товарів для домашнього вжитку, більший збут чимраз то ліпших продуктів домашнього господарства і поширить та закріпить суспільно-моральні цінності у вихованні нового кооперативного покоління"... В простих і коротких словах цієї резолюції -- основна програма й великі господарські та ідейно-громадські завдання жінки в кооперації! В 30-их роках що далі більше жінок працює в надзірних радах і в управах низових кооператив, їхніх союзних об'єднань, в пропагандивно-організаційних комітетах міської споживчої кооперації, при закупі товарів для кооператив, особливо в мануфактурних відділах при союзах.

Між членами сільської закупно-збутової кооперації було 10,4% жінок, між членами Українбанків 18,7%, у міській споживчій кооперації 19,22%, в молочарських кооперативах кількість членів-жінок сягала до 25%. "Господарсько-Кооперативний Часопис" (ГКЧ), офіційний орган РСУК, завів цікаву щомісячну сторінку "Жінка в кооперації". Організаційні відділи ОСК для більшої заактивізації жінок в кооперації влаштовували спеціальні "жіночі віча", анкети; призначали кошти на працю спеціально вишколених пропагаторок при своїх організаційних відділах, або тих, які працювали в їхньому районі на доручення Кооперативних секцій Союзу Українок чи т-ва Сільський Господар. Запровадження таких кооперативних інструкторок давало добрі вислідки в самій кооперативно-освідомній праці, а також і в загальній організаційній роботі окружних осередків. На початку 30-их років працювали тільки дві кооперативні пропагаторки, в 1936 р. – 6, в кінці 1938 р. 21 особа.

Праця кооперативних пропагаторок охоплювала: підготову для оснування нових низових кооператив, поглиблення кооперативного світогляду серед завідуючих органів і членів кооператив та між молоддю;

приєднання членів, зокрема жінок, до вже існуючих к-в; вони також стежили за повнотою й доцільним добором товарів у кооперативах та за цінами, змагалися з боргуванням, пояснювали значення закупів за готівку, значення товарних зворотів від членських закупів; перевіряли чистоту в кооперативах, інструктували продавців про поведінку з покупцями, про внутрішній лад і культурний зовнішній вигляд кооперативних домівок, привчали членів і завідуючі органи читати кооперативну пресу й літературу.

Кооперативні пропагаторки мали завдання налагоджувати співпрацю з усіма місцевими громадськими організаціями і в їхньому районі поширювати кооперативні ідеї, засновувати при них кооперативні секції; пропагувати мету й засоби збирання дрібних ощадностей, кооперативно організований збут, закладання кооператив здоров'я; влаштовувати покази виробів рідного промислу, організовувати змагання за найкращі кооперативи й найкраще скооперовані громади, конкурси торговельної вірності, допомагати в підготові кооперативних свят, відвідин-прогулок до кращих кооператив району, до союзних осередків і до кооперативних централей у Львові. В порозумінні й співпраці з Секцією й з Господаром, з філіями Союзу Українок, кооперативні інструкторки влаштовували для жінок курси кращого ведення домашнього господарства, курси шиття, крою, трикотарства, куховарства, спеціальні городничі й с-г курси, взагалі допомагали в усіх заходах, скерованих на піднесення добробуту й культури селянки і жінки-трудівниці в місті. Ось, напр., довідуємося з одного річного звіту, що кооперативна інструкторка в районі ПСК Золочів зробила 70 виїздів у район, заснувала 16 кооперативних секцій, прочитала 58 рефератів, приєднала кооперативам 376 членів, в тому числі 362 жінки, провела два куховарські курси. В районі Подільського Союзу Кооператив в Тернополі кооперативна пропагаторка мала 112 виїздів за рік і присвятила їх таким справам: організації й приєднанні в кооперативні члени жінок, справі збуту с.-г. продуктів, будові кооперативного магазину збіжжя, конкурсів плекання домашньої птиці, загальним зборам кооператив, клітин Сільського Господаря, посвяченню нових кооперативних домівок, пропаганді товарів, співпраці в Секціях Господаря С. Г. й ін. Про подібну працю звітували кооперативні інструкторки з Теробвлі, Збаражу, Копичинець, Чорткова, з Рогатини й ін. сторін.

Дописи деяких кооперативних пропагаторів до ГКЧ, "Кооперативний Републіки", "Кооперативної Родини" давали важливий орієнтаційний матеріал для організаційної праці кооперативного проводу. Вони подавали добре простежені факти й обставини праці на місцях, – про соціальні й культурні стосунки, про побут і проблеми української родини, молоді, про вплив і висліди кооперативної праці, про її недоліки, та про можливості й потреби нових її спрямувань.¹⁰⁶

На початку жовтня 1937 р. відбулася Перша Крайова Нарада Кооперативних Пропагаторок, яка мала також за мету поглибити їхню ідейно-теоретичну підготову та зуніфікувати методику освітньо-кооперативної праці серед жінок. У нараді взяли участь 14 постійних, вишколених кооперативних пропагаторок, організаторки й інструкторки Сільського Господаря і Союзу Українок, які вели тільки принагідну кооперативну пропаганду, та представниці Союзів з Рогатина, Сокаля й Жовкви, делеговані на ту нараду. На нараді були прочитані такі доповіді: "Основи українського кооперативного руху", "Міжнародня Жіноча Кооперативна Гільдія", "Праця кооперативної пропаганди на селі", "Праця кооперативної пропаганди в місті, методи кооперативної пропаганди". Ці доповіді, доповнені дискусією та інформаціями про досвід проведеної вже роботи на місцях, закінчено резолюціями, в яких накреслено дальшу скоординовану працю. З рефератів, дискусій і резолюцій наради склала референтка при РСУК, І. Гла-

дка, окрему книжечку, як інструкцію для дальшої праці – "Кооперативна пропагаторка та її завдання" (вид. РСУК, 1937).

Наприкінці липня 1937 р. відбувся З'їзд Кооперативних Пропагаторок, в рамках Вакаційного Кооперативного Курсу в Ворохті, з представницями від 12 осередків. У прочитаних на ньому рефератах і в дискусіях була обговорена справа приєднання нових членів-жінок та найвідповідніший підхід до сільської жінки в кооперативній пропаганді; способи забезпечення вплати уділів, поширення кооперативного виробництва шляхом пробних показів, методики курсів для жінок і молоді, вишколу провідників курсів заочного навчання РСУК; про участь кооп. пропагаторок в організаційних та інструкторських колегіях і ін.

Вплив на вишкіл і діяльність кооперативних інструкторок мала Українська Жіноча Кооперативна Гільдія. Вона виникла з Кооперативної Секції при Союзі Українок і з її почину постали та діяли Кооперативні Секції при філіях цієї української жіночої організації в краю.

Головою Укр. Жіночої Гільдії була спочатку І. Блажкевичева, секр. С. Мельник. Вже в 1930 р. укр. представниці брали участь у Конгресі Міжнародньої Жіночої Кооперативної Гільдії у Відні (С. Чижович, Л. Бурачинська, О. Шепарович). Від 1933 р. Українська Жіноча Гільдія стала повноправним членом Міжнародньої Жіночої Кооперативної Гільдії. Керівники західньо-української кооперації погоджували з Гільдією плянову співпрацю щодо кооперативної освіти і приєднання до кооперації українських жінок.

Довше головувала в Укр. Жіночій Кооперативній Гільдії Ніна Селезінкова. Тоді поживалася праця жіночих кооп. секцій; вона часто влаштовувала кооперативні наради, анкети, курси, в 1934 р. репрезентувала укр. жінок, об'єднаних у кооперації, на Конгресі Міжнар. Кооп. Гільдії у Лондоні.

У 1936 р. в Зах. Україні працювали 19 Кооперативних Секцій Гільдії; відбулося з її почину 37 нарад з міським та 85 сходів із сільським жіноцтвом в кооперативних справах. При кінці того року організувала Гільдія, в порозумінні із РСУК, перший 6-тижневий курс вишколу кооперативних пропагаторок. Закінчили його 16 учениць. На початку вересня 1937 р., при нагоді Міжнароднього Кооперативного Конгресу, відбулася в Парижі також конференція Міжнародньої Жіночої Кооперативної Гільдії. Українська Жіноча Кооп. Гільдія вислала до Парижу свою делегатку – Олену Залізнякаву, директорку жіночої кравецької школи при кооперативі "Труд" у Львові (тепер живе в Канаді). Українська делегатка була запрошена до участі в дводенній конференції Екзекутиви Міжнар. Жіночої Кооперативної Гільдії.

З нагоди того міжнароднього кооперативного з'їзду, у конгресовій залі влаштували виставку видань, кооперативних афіш національних кооперативних гільд. На виставці були й українські видання, як такі, що містили статті жінок для жінок-кооператорок, так і спеціальні видання жіночих кооператив. Українська Гільдія показала журнал "Нова Хата", картки й зори видання кооперативу "Українське Народне Мистецтво", світлини з праці й побуту кооператорок.

Почали виникати в різних місцевостях на заході України спеціальні кооперативи, організовані з ініціативи жінок, – вони їх самі й вели та розвивали. Кооперативи цього типу успішно розвивались, створюючи окрему групу.

Переважно це були г а л я н т е р і й н і к о о п е р а т и в и :

1. "Жіноча Спілка" в Городенці, – вже на початку вона нараховувала 383 членів, близько 2,5 тис. зл. власного майна, 8.566 оборотних фондів і на 7.195 зл. запасу товарів. Організаторкою і головним членом управи к-ви була К. Касіянова.

2. "Жіночий Базар" у Коломиї, – мав 202 членів, також до 2,5 тис. власного майна, понад 10.000 зл. оборотних фондів і на 8 тис. зл. запасу товарів. Душею к-ви була М. Вонсулівна.

3. "Жіночий Труд" в Косові об'єднав 147 членів, мав близько 2 тисяч зл. власних фондів, 5,5 тис. запасу товарів; безкоштовно працювала в к-ві О. Камінська.

4. "Жіночий Базар" в Теревовлі – нараховував лише 85 членів, але мав найбільші з усіх того роду к-в торги, – понад 40 тис. в 1936 р. – і на 18.137 зл. запасу товарів.

5. "Мета" в Самборі мала 74 члени, до 8 тис. річного торгу і на 2,5 тис. запасу товарів.

6. "Базар" у Львові, при вул. Руській (не маємо про нього докладних даних), був мішаний і в членському складі, і в керівництві. Постав з ініціативи жінок; головою Ради був д-р К. Коберський, головним членом управи – І. Павличовська. Уже перед війною мав значні обороти й добру славу місця закупів жіночої й чоловічої галянтерії.

Всі того роду кооперативи вже в скромних початках своєї діяльності замикали її з надвишкою в прибутках. Виробничо-вишкільна к-ва "Труд" заснована 1900 р. (до її засновників належали В. Нагірний, А. Ничай, І. Кокорудзова, Герміна Шухевич, Марія Білецька, Марія Грушевська, Є. Макарушкова) – розвинула між двома світ. війнами свою діяльність та поширювала її у формі таких самих к-в по інших містах. Крім робітні жіночого одягу та білизни, вела фахову дівочу школу (О. Залізнякова, І. Левицька).

"Українське Народне Мистецтво". Кооператива заснована 1922 року. Займалася організацією, модерним пристосуванням і збутом виробів народного мистецтва й домовиробництва. Впродовж діяльності в міжвоєнній добі не виявила особливих матеріальних успіхів, зате – пляновий розвиток організаційної праці і, передусім, велику культурно-виховну діяльність. Нею охопила всі західно-українські землі, утримувала зв'язки з головними осередками української еміграції в Європі й за океаном. Хоча й не мала змоги контактуватися, у фізичному й господарському розумінні, з центральними Українськими Землями, але постійно була з ними в духовій лучбі (зокрема в студіях джерел народно-мистецької жіночої творчості), стежила за розвитком примусової там домовиробничої кооперації та експлуатацією насильно збираного й регляментованого згори жіночого труду.¹⁰⁷

Головним первісним завданням господарської організації й діяльності кооперативи УНМ було об'єднати домашніх вишивальниць, пристосувати стародавні взірці вишивки й мережки народної ноші до модерних жіночих убрань; влаштування й декорації модерного помешкання, зберігання взірців у мистецькій, незіпсованій чистоті. Згодом старалася кооператива поширити свою діяльність і на інші галузі народного домовиробництва, зокрема на модерне пристосування й посередництво у масовому збуті виробів з дерева, різьби, килимів, скатертин, хатніх доріжок-хідників, "вбиваних" та природно фарбованих текстильних виробів. Кооператива оберталася в головний центр збуту, посередницьку кооперативну накладню для такого виду народної промисловости й домовиробництва та в центральну гуртівну постачання ниток для вишивання, полотна, волічок(вовни), стилевих взірців тощо.

Кооператива намагалася також виключити лихварське посередництво в постачанні домовиробництвом матеріалів, знаряддя, а особливо в збуті їхніх виробів. Багато посередницьких підприємств і накладень, особливо на Гуцульщині й у Яворівщині, страшенно використовували домовиробників. Скуповуючи їхні вироби, замовлені на свій смак для масового збуту в краю і за кордоном, вони не мали пошани, не розуміли високомистецького народного стилю, і тому страшенно його псували. Кооператива УНМ повела проти того нівечення народної культури енергійну боротьбу за допомогою економічно-кооперативних засобів і свого високомистецького, талановито редагованого журналу "Нова Ха-

та". Журнал став дуже популярний не лише в колах жіноцтва з інтелігентних сфер і фахів, але поволі проникав і до міщанських та селянських родин, особливо до жіночих організацій у селі й по західно-українських містах та містечках. Журнал "Нова Хата" достойно репрезентував українську культуру та модерний жіночий український рух і за кордоном, був гордістю організованих жіночих, громадських і кооперативних, стримлінь.

"Нова Хата" плекала на ґрунті українського народного мистецтва, народної ноші, давнього хатнього устаткування, своєрідний модерний стиль жіночого одягу, модерної української хати, декоративного городу, української кухні; плекала пошану до народно-мистецьких традицій, боролася проти їх калічення й грубого пристосування.

Кооператива УНМ, коли не враховувати численних передплатниць "Нової Хати" – не мала багато членів. В 1936 р. їх було ледве 121, здебільшого львівських жінок-інтелігенток,¹⁰⁸ які склали разом 180 уділів по 30 зл. Дирекція кооперативи запланувала приєднувати до членства також робітниць і домовиробників, які виконували замовлені роботи та здавали для збуту незамовлені вироби. Вони мали сплачувати уділ до кооперативи дрібними ратами, відкладаючи по 5% від своїх заробітків у кооперативі. Від 1930 року почала кооп. УНМ організовувати "в и ш и в а л ь н і г р у п и" жінок під проводом інструкторок у різних місцевостях краю (в Львівщині, Яворівщині, Самбірщині, Стрийщині, Городенщині, Борщівщині і ін.). У 1936 р. к-ва УНМ мала 13 організованих робітень, розміщених по цілому краю, в яких працювало близько 500 осіб, переважно селянок, що вишивали й мережили жіночі сукні, блюзки, скатертини, фіранки тощо за замовленими взірцями. К-ва УНМ співпрацювала з кооперативою ткальнею полотна "Комета" у Львові, з кооп. "Гуцульщина" й спілкою "Гуцульське Мистецтво" в Косові, з кооперативою "Рільник" у Вільшаниці та ін. кооперативами Яворівщини, які займалися збутом плетінок з шувару, лозини і виробів з дерева.

Українське Народне Мистецтво, крім стилевої постійної виставки в своїй головній крамниці у Львові, влаштувало вистави народного й на його підставі прикладного мистецтва, – його модерного пристосування в ужиткових сучасних виробках, покази народної ноші, – у важливіших центрах краю, при нагоді національних свят і маніфестацій (напр., з нагоди Укр. Жіночого Конгресу 1934 року у Станіславові). В 1932 р. влаштувала к-ва виставу з нагоди сокільського здвигу в Празі, 1935 р. вислала одну із своїх молодих директорок – Стефанію Чижович (потім зам. Пушкар) для влаштування кіоску на Міжнародній Виставі в Чикаго та для налагодити торговельних контактів. УНМ брало участь у міжнародних торгах у Львові, Познані, Катовицях, у Варшаві вело від 1935 р. постійну салон-виставку. Кооп. УНМ організувала збірки укр. нар. мистецтва для музеїв, матеріали для мистців. "К л ю б Н о в о ї Х а т и" часто влаштував у Львові, деколи й по інших містах, дискусійні вечори з показами зразків мистецтва, ноші, модерного хатнього влаштування й господарювання, покази виробів молодого українського промислу тощо, – під проводом цікавої редакторки "Нової Хати", Н. Гаврих-Костецької.

Річні торги самої кооперативи УНМ у 30-их роках замикалися звичайно сумою коло 40 тис. зл. Та не можна грошевою цифрою визначити того культурного руху, що його спричинила діяльність кооперативи, особливо її журнал "Нова Хата", який здобув широку популярність у Зах. Україні й поза її межами.

З жінок, які довше входили до завідуючих органів кооперативи і яким вона завдячувала свій розвиток та широко заплановані задуми, згадаємо довгорічну голову Ради УНМ, І р и н у Б о н к о в с ь к у (померла на еміграції у Філадельфії); в членах Ради були в різні роки: С. Савицька-Матчак, Ольга Кульчицька, С. Ракова, С. Бекесевич, Стефанія Монцібович, Неоніла Терлецька, членом контрольної комісії до Другої світ. війни працювала О. Бачинська.

Курс кооперативних пропагандисток з рамени РСУК в 1934 р.

З'їзд кооперативних пропагандисток у Ворохті 1938 р.

Діяльність кооперативи організували й безпосередньо її вели: С т е ф а н і я Ч и ж о в и ч, абсолютвентка Високої Школи Світової Торгівлі у Відні, І р и н а М а к у х-П а в л и к о в с ь к а і М. Г р с м н и ц ь к а.

Головною редакторкою "Нової Хати" була спочатку коротко д-р М. Фуртак, потім віддана справі ідеалістка інж. Л і д і я Б у р а ч и н с ь к а. До редакційної колегії належали співробітниця: С. Савицька, Марія Морачевська (вчителька прикладного мистецтва, померла 1960 р. у США), К. Малицька, Олена Залізник (тепер у Канаді), Е. Вербицька (тепер у Канаді), Уляна Старосольська, І. Гладка, І. Гургула; з еміграції в Празі співпрацювали: Харитя Кононенко (розстріляна гештапом в часі 2-ої світ. війни, на Волині), Валерія О'конор-Білінська, Зінаїда Мірна, Софія Русова, Платоніда Щуровська-Россіневич та ін.

В мистецькій частині "Нової Хати" співпрацювали мистці: Олена Кульчицька, М. Бутович, С. Гординський і ін. У журналі, крім сторінок з ділянки народнього мистецтва, кооперативно-освітніх статтів, порад у справах стилізації одягу, культурного влаштування хати, домашнього господарства, городу і т. д., були постійні інформації з організації міжнароднього жіночого руху, цінні спогади, біографії, коротші твори видатних українських і чужинних жінок, піонерок жіночого руху, відомості про досягнення українських жінок на полі громадського життя, письменниць, жінок-вчених дослідниць, мистців, виховниць.

Всі три головні організаторки УНМ – цієї жіночої к-ви, славно записаної в анналах західньо-українського кооперативного руху, продовжують свою працю й громадську службу на еміграції у США і Канаді. В Філадельфії виходить жіночий журнал "Н а ш е Ж и т т я", частково наподібнений до львівської "Нової Хати" (редакторка Л. Бурачинська). Кооператива "Базар" (директорка С. Чижович-Пушкар) старається також притримуватися, хоч і в не таких умовах і розмірі, традицій "Українського Народнього Мистецтва", бо багато ще любови до традицій у тих, які мусіли з дітьми покинути Рідний Край і, в глибокій тузі за ним, розсіяні по світі. Є нагоди й на чужині впроваджувати елементи українського народнього мистецтва в промислове виробництво.

14. Виховні засоби західньо-української кооперації й співпраця з іншими культурно-освітніми та громадськими організаціями

Кооперативна преса. Від 1921 р. офіційним органом РСУК був тижневик "Г о с п о д а р с ь к о - К о о п е р а т и в н и й Ч а с о п и с". Виходив накладом понад 4000 примірників. Містилися в ньому обіжники, інструкції кооперативам, правні поради, фахові вказівки з практики кооперативного господарства, звіти із загальних зборів центральних кооперативних установ та їхні постанови, описи діяльності кращих кооператив у Західній Україні; багато місця присвячував часопис статтям з кооперативної ідеології, історії, з кооперативного життя інших народів. Часті дописи з місць давали перегляд кооперативного життя в усьому краю. Часопис перевів декілька цікавих анкет. У них брали участь і найвидатніші представники Церкви (між ними бл. п. Митрополит Андрей), наукового світу, юристи, передові представники громадської праці, чолові та рядові кооператори. Згадаємо про анкети: "Кооперація як чинник поступу в нашій національній житті", "Вплив кооперації на наше село", "Домашній промисл у моїй околиці". Багато місця присвячувалось питанню жіночого руху в кооперації. В останніх роках впроваджені були відділи з літератури й

мистецтва, навіть спорту. Це оживило зміст кооперативного тижневика й зацікавило ним ширші кола членства, прихильників кооперації й молоді.

Першим редактором ГКЧ був А. Гаврилко, потім З. Пеленський, Є. Храпливий і довший час у 1930-их роках та в період війни – письменник В а с и л ь С о ф р о н і в - Л е в и ц ь к и й. Останній, хоч і далекий зацікавленнями від практичних економічних і кооперативних справ, зумів своїм культурним впливом приєднати до співробітництва значну групу кооператорів, старався переплітати фахові статті й офіційні звернення кооперації з живішим матеріалом, розшукував таких авторів, які порушували б кооперативну тематику в белетристичній формі, оповіданнях з кооперативного життя, сценічних творах, навіть у віршах. Сам зібрав і дав цікавий перегляд ¹⁰⁹ творів української літератури з громадсько-кооперативними мотивами, що мали в своїй основі кооперативні ідеї, або висвітлювали поважні й веселі моменти з кооперативного життя (від найдавніших часів до найновіших творів, уже ним самим інспірованих).

"К о о п е р а т и в н а Р е с п у б л і к а", місячний журнал, вид. РСУК, книжкового формату, близько 40 ст. друку, виходив накладом 850 примірників у 1928-1939 рр. Присвячений науково-популярним статтям і науковим студіям з українського економічного й кооперативного знання: історії, теорії, організації й практики, суспільно-економічного життя в світі, біографічним нарисам видатних кооперативних мислителів і практичних організаторів, актуальним питанням з економічної політики, оглядам і рецензіям нової кооперативної й загальної суспільно-економічної літератури.

Поруч із власними співробітниками, провідниками і співучасниками кооперативного руху – Ю. Павликовським, О. Луцьким, А. Жуком, д-р К. Левицьким, І. Ольховим, І. Витановичем, П. Панченком та ін., в "Кооперативній Республіці" часто писали професори, доценти й лектори Української Господарської Академії, Українського Вільного Університету з Чехо-Словаччини, між ними давні кооперативні діячі: Ф. Щербина, Б. Мартос, О. Мицюк, В. Садовський, В. Доманицький, В. Іванис, Б. Іваницький, С. Гольдельман, В. Січинський. З чужинецьких співробітників-кооператорів досить часто писав д-р. В. Тотоміянц; чимало містили уривків перекладів з творів найкращих представників кооперативної думки: М. Туган-Барановського, Ш. Жіда, американського кооперативного ідеолога Дж. П. Ворбасса, д-ра Дж. Фоке, генерал-секретаря Міжн. Кооп. Союзу Г. Мея, Дж. Ресселя й ін.

Сам редактор, К. Коберський, друкував у кожному числі новини з кооперативного й загального суспільно-економічного життя в світі, з усіх Українських Земель, у відділі "Н а о к р а ю д н і в".

Д - р К а р л о К о б е р с ь к и й, темпераментний і принциповий кооперативний публіцист, сторожкий оборонець кооперативної справи й ідеології, народився 1890 р. в Ряшеві. Закінчив правничі студії у Львівському університеті; з ранніх студентських літ брав живу участь у громадському житті, був членом української радикальної партії. Перебув війну старшиною австрійської, потім української армії, після визвольної боротьби опинився в Чехо-Словаччині. Вже в таборах інтернованих воєнків-емігрантів пропагував кооперативні ідеї й викладав на кооперативних курсах; був лектором і від 1926 р. доцентом Української Господарської Академії в Подєбрадах. У 1928-1939 рр. працював редактором "Кооперативної Республіки" і, рівночасно, референтом вишкільних справ при РСУК та керівником заочних курсів. Коберський належав до засновників організації українських приватних службовців (СУПРУГА), львівських кооператив "Зоря", "Комета", "Базар", був одним із засновників популярного видавництва "Самоосвіта", членом Головного Відділу т-ва "Просвіта", членом Головної Управи і економічним референтом Української Партії Соціалістів-Радикалів.

З окремих його праць, крім опублікованих у К. Р., назовемо важливіші: "Господарське самоврядування" – відбитка з журналу "Нова Україна" в Празі, 1923 р.; "Економія підприємства" (курс лекцій і габіліт. праця), Подєбради, 1925; "Підприємство як організм", відбитка з Наукового Збірника УГА, 1926;

Карло Коберський

"Україна в світовому господарстві", Прага 1933 р. Популярний був його "Буквар кооперації", що вийшов у кількох виданнях РСУК. 1935 р. К. Коберського іменовано дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Безкомпромісний демократ, він довгі роки гостро виступав у своїх статтях проти всяких диктатур і державного тоталітаризму в господарському житті, – проти Сталіна й більшовицької політики на Україні та проти німецького расизму Гітлера. Восени 1939 р., після окупації західно-українських земель більшовиками, переслідуваний, загинув десь мабуть при переході кордону. Загинув також і його малолітній син, який пішов шукати батька; через два роки померла його дружина від тифу, допомагаючи хворим полоненим із советської армії.

"К о о п е р а т и в н а Р о д и н а", 16-сторінковий ілюстрований популярний часопис, вид. РСУК, виходив щомісячно (від 1937 р. з додатком УНМ "Для хати і родини"). Тираж часопису перед війною досягнув 60.000 примірників. Редагував його Р. Купчинський. Статті на кооперативні теми писав там найчастіше О. Луцький.

Щорічно видавав РСУК "К а л е н д а р е ц ь У к р а ї н с ь к о г о К о о п е р а т о р а", в якому був докладно поданий "Термінар чинностей кооперативи" на кожний місяць, організаційно-інструкторські вказівки, обчислення відсотків, мір, ваг, чужих валют, податкових і штемпелевих оплат, адміністративно-правні приписи, дещо з товарознавства, кооперативної статистики; також вірші на кооперативні теми, вибірки з думок видатних кооператорів, про завдання й ідеологію кооперації, новини з кооперативної літератури РСУК.

"К о о п е р а т и в н е М о л о ч а р с т в о", вид. Маслосоюзу, фаховий місячник, присвячений організаційним і господарсько-технічним справам молочарської кооперації.

"К р е д и т о в а К о о п е р а ц і я", вид. Центробанку, – виходив щомісячно останні два роки перед 2-ою світ. війною.

К о о п е р а т и в н і к у р с и. При РСУК діяли кооперативні курси для заочного навчання (реф. К. Коберський, асистентка Є. Вербицька). Курсанти вчилися індивідуально й гуртками з присланих лекцій, видаваних на циклостилї, і з друкованої літератури, вид. РСУК. Курсанти могли складати іспити письмово, або приїздити для усних іспитів. У програмі заочного навчання були Курси книговедення для різних видів кооператив, курси для кооперативних крамарів, справників та інших членів управи, для Надзірних Рад і контрольних комісій, і загальний курс кооперативного освідомлення для членів і прихильників кооперації.

Влітку відбувалися в гірських місцевостях, звичайно 3-4-тижневі В а к а ц і й н і К у р с и Р С У К для провідників і прихильників Кооперативного руху. Викладали найчастіше на тих курсах: Ю. Павликовський, О. Луцький, К. Коберський, А. Жук, І. Витанович, члени дирекції кооперативних централей. Основні теми лекцій – з кооперативної ідеоло-

гії й історії, про місце кооперації в суспільно-економічних системах, – учасники доповідали про свій досвід у праці на місцях, дискутували над доповідями на семінарах. Пересічно на кожному курсі було 50-60 постійних учасників, приїздили також і гості на короткий час.

Такі Курси відбувалися влітку 1935 р. в Косові, 1936 р. в Ямному, 1937 р. в Гребенові, 1938 р. у Ворохті і 1939 р. знову в Ямному.

Курси користувалися популярністю. На них знайомилися й зживалися учасники, – старші провідні кооператори й молодший доріст з кооперативних інструкторів, референтів відділів у центрах і окружних осередках, членів управ Українбанків і ін.

Головним завданням Вакаційних Курсів було ідеологічне поглиблення кооперативної праці старших провідників і доповнення знань молодших, які під час студій не мали нагоди пройти вищого курсу про кооперацію.

При РСУК відбувалися від часу до часу курси для підготовки кооперативних інструкторів, короткотермінові курси й конференції-семінари для книговедів ОСК. Деякі кооперативні центральні влаштовували свої фахові курси для членів управ, книговедів, збутових референтів та ін. Як правило, із РСУК делегували лекторів на такі більші курси; викладали на них члени дирекції й референти окремих кооп. видів при РСУК. Директор О. Луцький викладав про кооперацію в Богословській Академії, бо ж більшість священників на західньо-українських землях працювала в провідних органах кооператив.

Із РСУК були делеговані лектори на курси "Сільського Господаря", Жіночої Кооп. Гільдії, на з'їзди й конгреси т-ва "Просвіти", "Рідної Школи", на деякі курси окружних кооперативних осередків.

У 1938 р. було 342 учасники заочних курсів при РСУК. 170 осіб закінчили того року навчання. РСУК видав розпорядження, щоб на тих курсах перевишколити всіх працівників низових кооператив.

В окружних осередках того року закінчило кооперативні курси 3.695 учасників. Для працівників РСУК, редакцій і співробітників кооп. преси та курсантів у Львові при РСУК працювала Бібліотека, що мала близько 4000 книжок кооперативного й суспільно-економічного змісту та кооперативну періодику різними мовами. З цієї центральної бібліотеки комплектувались спеціальні курсові бібліотеки й мандрівні бібліотеки, посилені до окружних осередків і низових кооператив.

При РСУК відновило в 1936 р. діяльність Товариство Українських Кооператорів, що гуртувало теоретиків і дослідників кооперації та декого з головних практичних кооператорів. Товариство влаштовувало доповіді на кооперативні теми для освіченіших прихильників руху, для працівників кооперативних установ; у т-ві підготували програми кооперативних свят у Львові. В програмі діяльності т-ва було видавання серії монографій і збірників з історії української кооперації, присвячених її видатним представникам, праць на актуальні суспільно-економічні й кооперативні проблеми. Секретарем ТУК був А. Жук.

Кооперативні школи. Рівнобіжно з розбудовою громадських економічних організацій, перед Першою світовою війною, виникла в Галичині потреба своїх фахових економічних шкіл. До 1910 р. не існувало жодної такої школи з українською мовою навчання. Торговельний персонал практично вишколювала "Народня Торгівля"; т-во "Просвіта", а згодом і "Сільський Господар" влаштовували здебільшого сіл.-господарські курси.

Найстаршими піонерами, які пропагували й підготували справу економічного шкільництва, були: д-р М. Коцюба, референт господарської освіти при "Просвіті", В. Король і А. Гарасевич – були перші мандрівні вчителі господар-

ства від т-ва "Просвіти" (1896-1909), Я. Литвинович, інструктор крамарства при "Просвіті".

В 1911 р. "Просвіта" заснувала першу коедукативну, приватну українську Торговельну Школу свого імені у Львові, з почину доцента львівської Політехніки, інж. Романа Залозецького (нафтового спеціаліста, почесного консула Великої Британії), який і був першим директором нової школи.

Після короткої перерви під час війни, школа відновила діяльність, і від 1917 р. її очолив директор Денис Коренець, який розбудував її і провадив до 1934-35 шкільного року. Від 1924 р. перебрала її від т-ва "Просвіта", в свою організаційну систему, – т-во "Рідна Школа". По війні школа обернулася з 2-річної на 3-річну, а в 1937 на 4-річну торговельну гімназію. У 30-их роках вчилися в ній близько 300 учнів; щороку виходило з неї 40-60 абсолювентів, яких спрямовували на працю до приватних і кооперативних підприємств. Предмет кооперації входив від початку в програму навчання, і в усіх інших предметах бралися на увагу приклади й потреби кооперативного господарства.

Від 1920 р. при школі існував Однорічний Торговельний Курс для Абитуриентів (для абсолювентів загально-освітніх середніх шкіл). Там також читали лекції з кооперації. 1928 року була спроба поширити навчання цього курсу на 2 роки так, щоб другий рік присвятити виключно кооперативним дисциплінам, але через рік економічна криза й нестача коштів припинили цю спробу.

У воєнні роки, 1939-1941, школа стала загально-освітньою десятирічною советського типу; у 1941-1944 рр. знову працювала як середня школа торговельного типу, із загально-торговельним, банківим і кооперативним відділами. Чимало молодших працівників у всіх видах і ступенях зах-укр. кооперації походило з абсолювентів цієї школи й її Однорічного Курсу для Абитуриентів. Але з розвитком кооперації ні Торговельна Школа, ні її Курс не встигали задовольняти щораз більшої потреби кооперативних працівників середніх і вищих кваліфікацій.

Господарська спеціалізація кооперативних підприємств вимагала розбудови й більше спеціалізованого кооперативного шкільництва.

Впродовж довгих років директор цієї найдавнішої торговельно-кооперативної школи безупинно пропагував розбудову українського фахово-економічного шкільництва.¹¹⁰

Денис Коренець, нар. 1875 р. в Розвадові, в родині вчителя. Батько Василь був довгі роки управителем школи в Ланах, на передмісті Стрия, належав до найстаріших піонерів економічного розвитку Стрийщини. Закінчивши стрийську гімназію та філософічний факультет Львівського університету, Д. Коренець почав учителювати в гімназії, а рівночасно належав до гурту молодих співробітників свого професора, М. Грушевського. (Тоді й написав Д. Коренець дві наукові праці: "Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в рр. 1657-1658" і "Повстання Мартина Пушкаря" – надр. у Записках НТШ і в Ювілейному Збірнику на пошану проф. М. Грушевського 1905 р.)¹¹¹

У зв'язку з перенесенням із Львова на короткий час до Коросна, потім до Перемишля, – перервав наукову працю й захопився, натомість, рухом громадсько-економічного будівництва, яке почав у Перемишлі д-р Т. Кормош і в його рідній Стрийщині д-р Є. Олесницький. І Д. Коренець, вчитель історії й географії, став під тим впливом також практичним кооператором, відчувши мабуть велику суспільну потребу та продумавши історичний процес українського народу.

Д. Коренець належить до засновників Господарсько-Торговельної Спілки в Перемишлі 1899 р. Вона дала почин до постанови союзної організації таких

спілок – Крайової Спілки для Господарства й Торгівлі у Львові, що в 1924 р. дала підставу для центральної організації загальної закупно-збутової кооперації – Центросоюзу. Від початку до 1924 р. Д. Коренець, не перериваючи своєї головної педагогічної праці в гімназії й Торговельній Школі, був членом управи тієї кооперативної централі, а потім до початку 30-их років – головою Ради Центросоюзу.

Відійшовши від практичної кооперативної праці, був один рік головою т-ва "Рідна Школа". У шкільному році 1934-35 державна шкільна влада поставила Д. Коренцеві вимогу: вийти з управи Торговельної Школи (раніше він перейшов

Денис Коренець

на емеритуру з державної гімназії), мотивуючи це рішення тим, що він "не може опанувати протидержавних настроїв молоді в школі". Дир. Коренець передав правління школи своєму наступникові (А. Ковалиськові, доти управителеві Однорічного Курсу для Абітурієнтів), якийсь час ще вчив кооперації на Курсі (у школі вчив десять років, аж до 1939 р., кооперації д-р І. Витанович); заснував ще перед війною однорічний вищий кооперативний курс під патронатом т-ва "Рідна Школа".

В останні роки перед війною і під час війни (1941-1944) не переставав раз-у-раз закликати в українській загальній і кооперативній пресі – в "Ділі", "Новому Часі", в "ГКЧ", "Кооперативній Республіці", в "Краківських Вістях", – до розбудови фахово-економічних шкіл, вказував на їх необхідність і користі з них, на способи їх організації, програми і т. д.

Головні статті Д. Коренця з'явилися в 1930-их роках у "Кооперативній Республіці": "Торговельне і кооперативне шкільництво в Польщі", "20 літ праці української кооперативної школи у Львові" (остання передрукована 1933 р. польською мовою в журналі "Наукови Пшегльонд Спудзельчи"). Окремою брошурою появилася 1935 р. його розвідка "Наше фахове шкільництво". Написав Д. Коренець і низку статтів та нарисів, присвячених піонерам громадсько-економічного життя й установам Перемишля. Окремо вийшла 1935 р. брошура "Д-р Теофіль Кормош" – нариси з життя й праці. У 1944 р. надрукував, з нагоди ювілею перемиської "Віри", статті-огляди: "П'ятдесятліття української кредитової кооперації в Галичині"¹¹² і "50-річчя Українбанку "Віра" в Перемишлі".¹¹³

Спокійний, опанованої вдачі, уважний спостерігач життя, директор Д. Коренець не любив порожніх, хоч і голосних, фраз, якщо за ними не було конкретних діл, позитивної праці. Мав найбільшу амбіцію свого життя – приспішити процес здобування українських міст та їх розвиток на добро рідного народу.

У 1944 р. подався цей, близько 70-річний, сеньйор українського кооп. руху й піонер кооперативного шкільництва на еміграцію. Загинув трагічно, від удару військовим автотранспортом 6.3.1946 р. в Мюнхені.

До традицій українського кооперативного шкільництва слід зарахувати також Кооперативну Школу, організовану, за дозволом чехо-словацької влади, в таборі інтернованих вояків українських армій, в Йозефові.¹¹⁴ Організатором

і директором тієї таборової школи був заслужений громадський провідник і кооператор, Кузьма Якович Безкровний (1877-1937).¹¹⁵

Велику допомогу мала західно-українська кооперація від Української Господарської Академії (засн. 1922 р.) в Подєбрадах у Чехо-Словаччині. В організації й праці тієї високої економічної школи взяли участь передові українські кооператори-емігранти з центральних земель: Мартос Б., М. Шаповал, С. Бородаєвський, К. Мацієвич, О. Мицюк та ін. В 1935 р. перемілилася Академія на Український Технічно-Господарський Інститут заочного навчання. Абсольвенти Економічно-Кооперативного факультету УГА й УТГІ з усіх земель України працювали на відповідальних місцях в кооперації Галичини, на Волині й на Українському Закарпатті. Своїм знанням, доброю підготовкою та ідейно-громадською настановою вони спричинились до розвитку кооперативного руху на західно-українських землях. Багато молоді з західної частини України студювало в тій заслуженій українській високій школі на еміграції. Впродовж усіх змагань у міжвоєнному періоді, західно-український кооп. рух постійно був у тісному зв'язку з виховною й науковою діяльністю УТГІ.

Частина висококваліфікованих молодих економістів прийшла до кооперації з Віденської Високої Школи Світової Торгівлі та з польських високих Торговельних Шкіл. Проти "експортовців" іноді мали застереження старіші кооперативні працівники й деякі чоловіки кооператори. Закидали їм брак кооперативної підготовки й настанови. Але такі закиди – це, найчастіше, тільки вияв природою людської слабости оправданої заздрости. Траплялося, що деякі старіші не допускали тих молодих вище освічених працівників до ініціативи й відсували їх на дальші місця. Деякі старші директори, ідейні й заслужені при заснуванні й початковому розвитку кооперативних установ, з добрим іменем серед місцевого громадянства, – в господарських справах часто імпровізували та і в кооперативно-ідейному напрямі також не були надто освічені. Вони часто виступали проти "догм, переносуваних з чужини", яких вони не знали й не дуже розуміли. А тим часом розвиток кооперативного руху й життя приносив нові вимоги; особливо збутові та банкові справи переростали їхні знання й сили. Тому на початку 30-их років залунали розважливі, критичні голоси, що не так економічна криза давалася знаки українській кооперації, як нестача добре вишколених, молодих ідейних кооперативних працівників на важливих і відповідальних місцях у кооперації.

На загальних зборах централі і РСУК ставили питання про заснування власної вищої кооперативної школи. Кооперативний провід взявся за реалізацію цієї справи. 1938 р. почав діяльність Трирічний Кооперативний Ліцей РСУК у Львові – коедукційна школа, з такою програмою навчання, щоб підготувати молодь до праці в середніх кооперативах, згодом і до їх правління, та фахових референтів у союзних і центральних кооперативних організаціях. До школи приймали молодь із закінченою гімназією нового типу, або фахової школи, у віці 16-20 рр. Першенство мали стипендисти кооператив. Перші два роки Ліцею мали дати студентам загальну освіту, подібну до інших тогочасних ліцеїв, на ґрунті вступних економічних предметів і відомостей про кооперацію. По перших двох роках студенти могли складати матуру і йти на працю, або на обрані факультети університету чи політехніки, за повненням деяких вимаганих додаткових іспитів (напр., з латини). Студенти, які бажали далі спеціалізуватися для праці в кооперації, залишались на третій рік, що за системою вищої школи мав у програмі спеціалізацію за видами кооперації. Там, окрім постійних учителів, допомагали в навчанні і вправах інструктори з практичних кооператорів та запрошені на гостинні лекції видатні кооперативні теоретики й передові організатори. Існував також неофіційний

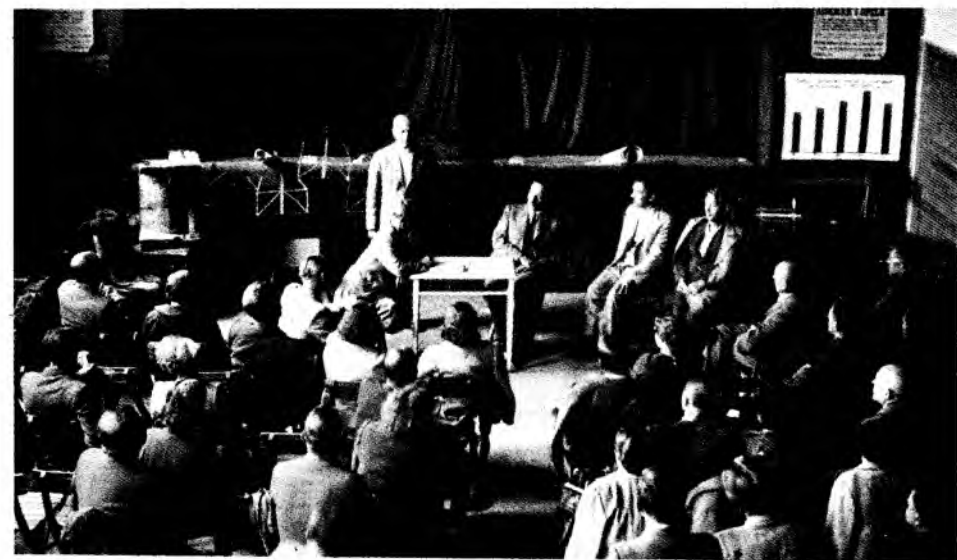
Прелегенти і учасники 1-го Вакаційного Курсу РСУК у Косові 1935 р.

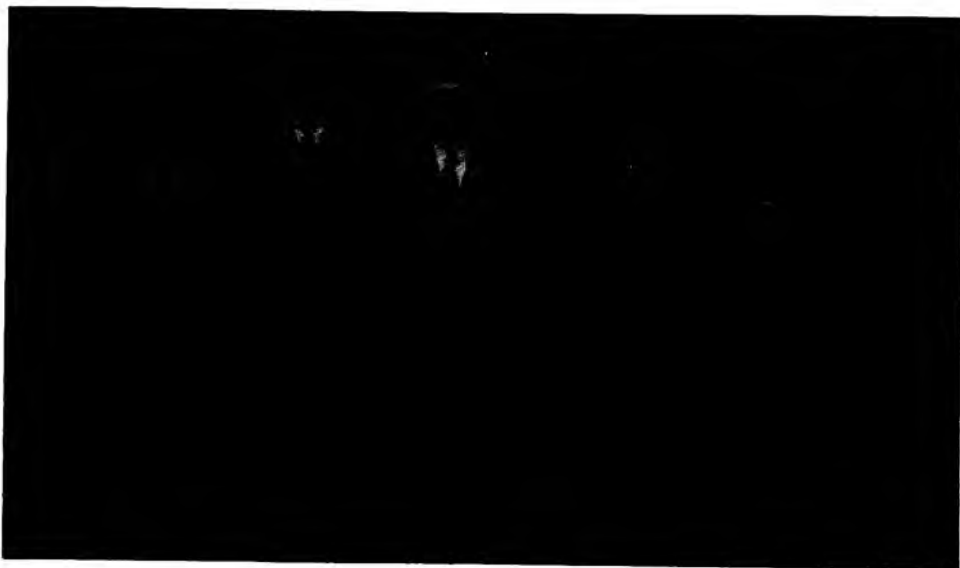
Лекція Вакаційного Курсу РСУК в Гребеневі 1937 р.

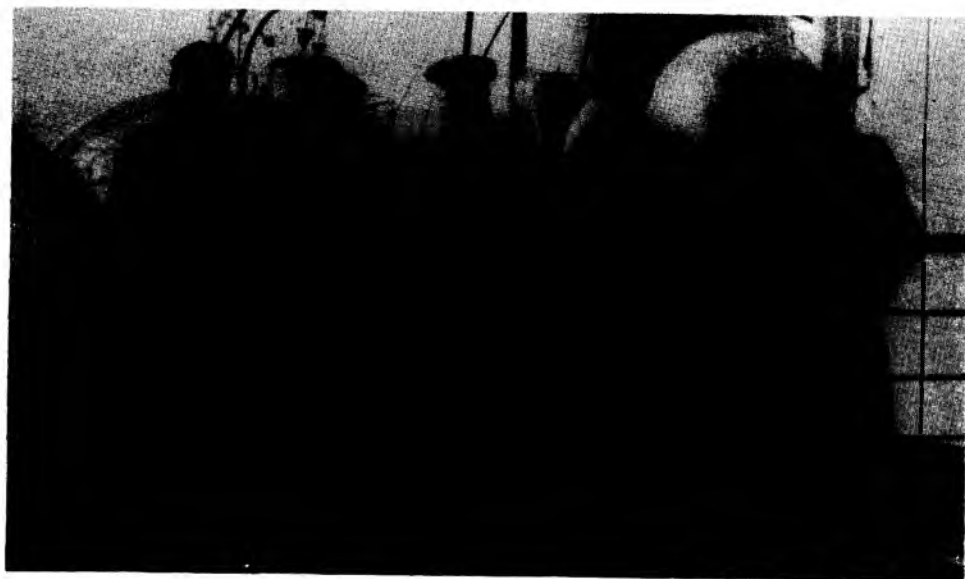
Учасники і прелегенти Вакаційного Курсу РСУК в Ямній 1936 р.

Лекція Вакаційного Курсу РСУК в Ворохті 1938 р.

Учасники Кооперативного Конгресу в Празі, Чехословаччина. — Від ліва: Є. Храпливий, О. Мицюк, О. Луцький, О. Дучимінська, д-р Холєвчук, В. Доманицький

Прогулька львівських кооператорів до Данії й Швеції 1936 р.

плян розвинути школу й поширити підготову кооперативних працівників вищої кваліфікації так, щоб після закінчення 3-ого року Ліцею деякі абсолювенти виїздили на однорічну практику в закордонних економічних, найрадше кооперативних, підприємствах, з якими українська кооперація мала господарські стосунки. Випускників із таким практичним навчанням мали призначати на працю в центральних і інших львівських, чи близьких до міста, кооперативах; 2-3 рази на тиждень вони повинні були приходити на додаткові спеціальні лекції й семінари та написати дипломову працю, як завершення своїх теоретичних і практичних економічно-кооперативних студій. (Директором Ліцею був автор цієї праці).

Рівночасно з Ліцеєм, була організована при Українській Приватній Торговельній Школі в Яворові *О д н о р і ч н а Ш к о л а К о о п е р а т и в н о ї П і д г о т о в и* (директором обох шкіл був С. Каламунецький). Вона мала підготовляти кваліфікованих працівників (продавців, книговодів) для низових кооператив.

"Маслосоюз", як уже було згадано, вів свою однорічну кооперативну *М о л о ч а р с ь к у Ш к о л у* в Стрию (і другу під час війни у Львові).

Навчання кооперації було введено в програми деяких народних і загальноосвітніх середніх приватних шкіл "Рідної Школи", в яких теж бували гарно ведені шкільні кооперативи учнів. Кооперацію, як окремий предмет, вивчали в Хліборобському Ліцеї в Черниці (засн. 1935 р.), в Українській Жіночій Ремісничій Школі при к-ві "Труд" у Львові та в деяких фахових школах, що їх чимало виникало під час війни.

К о о п е р а т и в н і с в я т а , п р о г у л я н к и , к о о п е р а т и в н и й ф і л ь м "Д о д о б р а і к р а с и".

Важливу нагоду поширювати й виявляти кооперативну свідомість широких мас членства давали щорічні к о о п е р а т и в н і с в я т а . Вони входили вже в новітній народній побут і обрядовість.

Відбувалися ці кооперативні вчистості восени, 30-го вересня, коли припадало церковне свято св. Софії та її доньок Віри, Надії й Любови, частіше в найближчу до тієї дати неділю. Починалися святкування, як звичайно, Богослужбою, потім ішла концертна частина, з промовою запрошеного гостя, видатнішого кооператора в окрузі; місцеві кооперативи показували на діаграмах висліди своєї праці, інформували про кооперативний рух своєї округи та про загальні стримління й досягнення української кооперації. З нагоди свята влаштовували виставки кооперативного виробництва. Програму мистецької частини заповнювала здебільшого молодь і, таким чином, приєднувалася до співучасті в русі, зацікавлювалася кооперацією. В програмі свят бували й спортивні змагання молоді, а на закінчення — громадська гостина для старших і забави для молоді.

Пропагандивна референтура РСУК випускала на кооперативні свята масові летючки, кооперативні гасла, афіші, доповіді; вийшов спеціальний кооперативний декламатор "Слово". При нагоді кооперативних свят або трохи пізніше відбувалися також "С в я т а о щ а д н о с т и", на яких пояснювалось завдання, значення й наслідки руху дрібних збережень. У 1936 р. зареєстровано 221 кооперативне свято (часом сусідні села об'єднувалися для спільних святкувань), у 1937 р. 216 святкувань.

Виховним засобом були також організовані п р о г у л я н к и ч л е н і в : відвідини кооперативних підприємств і установ в окрузі й центральних, у Львові. При таких нагодах члени управ, референти пояснювали гостям методи своєї праці, інформували про її висліди й нові задуми, підбадьорювали людей, розбуджували в них гордість, що й вони у своїй дрібній роботі на місцях — співучасники великого, збірного кооперативного діла. Входили особливо в звичай про-

Кооперативне свято в Городенці

Кооперативне свято в Ужгороді

гулянки шкільної молоді до кооперативних підприємств і установ. Чимраз частіше впоряджували прогулянки працівників централь і окружних кооператив до таких зразково скооперованих країн, як Данія, Швеція й ін.

Організаційний Відділ РСУК вдався також до наймодернішого засобу для пропаганди кооперативних ідей: у 1936-38 рр. був накручений довгометражний кооперативний фільм "До добра і краси". Впродовж двох довоєнних років його висвічували по містах і деяких селах Зах. України. Кошти першого фільму (10.000 зл.) покрив РСУК. Сценарій написали В. Софронів-Левицький і Р. Купчинський, головні ролі виконували молоді артисти Андрій Поліщук і Марійка Сафіян. У фільмі розповідалось, як під впливом коханої дівчини й прикладу ідейної громадської праці молодих кооператорів перероджується герой фільму, Роман – з ледачого парубка стає передовим громадянином і кооператором. У сюжет фільму було вплетено багато гарних картин із звичаїв та побуту українського села – народніх обрядів коляди, гаїлки, весілля, також праці в полі й у кооперативі; зфільмовано чудові картини природи України. Виготовив фільм світлицевець Ю. Дорош, з допомогою авторів сценарія та мистця д-ра І. Іванця.

18.3.1939 року була заснована спеціальна кооператива для продукції й використання власних фільмів. Членами фільмової кооперативи "Добро й Краса" могли бути тільки кооперативи; вписове становило 20 зл., уділ 200 зл. Вона мала вести фільмові робітні й лябораторії, підприємства для висвітлювання фільмів, продавати й винаймати фільми, видавати книжки, журнали, часописи з діялки фахового мистецтва.

Виконуючи 7-у точку рочдельських принципів про обов'язок кооператив дбати за освіту й громадське виховання своїх членів, к-ви об'єднані в західно-українській організації були статутново зобов'язані бути членами т-ва "Просвіти", "Сільського Господаря", "Рідної Школи". До централі "Просвіти" кооперативи вплачували постійну річну вкладку 12 зл. (слабшим к-вам вкладку знижували до половини). З нагоди 70-річчя "Просвіти" в 1938 р. складала їй уся кооперація ювілейний дар.

Із звітів "Рідної Школи" за 1936-37 роки довідуємося, що українська кооперація передала на її виховні потреби 76.532 зл. За звітний рік отримала Р.Ш. від кооперації близько 60 тис. зл. (з тим, що ще 7 повітів не прислали тоді повідомлень про висоту своїх влат).

На потреби інвалідів українських армій передала кооперація в 1934 році 7.757 зл., у 1935 р. 11.565 зл., в 1936 р. 11.140 зл. Окремі суми дарували кооперативи на допомогу вдовам і сиротам по поляглих українських вояках.

Майже всі кооперативні працівники складали заяви, щоб із їхніх платень щомісяця брали постійні датки на культурно-освітні й харитативні цілі. При розподілі надвишок із прибутків централь, окружних і низових кооператив часто призначали стипендії здібнішим незаможним учням і студентам.

З об'єднаних у кооперації власних господарських сил мали допомогу також українська наука, література, мистецтво.

15. Перешкоди в розвитку кооперативного руху на північно-західних землях

Після 1-ої світової війни та після української національно-визвольної боротьби, опинилися, разом з Галичиною, в межах польської держави також північно-західні частини Української Землі: західна частина Волині, Холмщина, західне Полісся й Підляшшя. Ці стародавні історичні українські території були

до війни найбільше наражені на русифікаторські заходи царського уряду; ще раніше вони відчували важкі національні й соціальні утиски з боку Польщі.

В період 1-ої світової війни, революції, а особливо в роки відродженої Української Держави – почалося відродження національного й громадського життя і на цих віддалених периферіях Української Землі. Бурхливі події, що перекочувалися по тих землях, призводили до того, що й організаційні почини відбувалися тоді здебільшого ізольовано, в різних околицях і місцевостях; докладніші відомості про них дуже скупі. Правда, спроби кооперативної організації сягають тут ще довоєнних часів, але пошавився кооперативний рух в 1917-20 роках і якийсь час вільно розвивався після війни. Дуже давалася взнаки нестача своєї національно-свідомої інтелігенції на тих збідованих околицях. Однак, уже в 1922 р. українське населення вибрало на перших, ще досить ліберальних, польських виборах 20 своїх послів до сойму і 5 українських сенаторів.

Організаційне керівництво кооперації південної Волині зосереджувалося ще за Української Народньої Республіки в Крем'янці. Саме там і постало Бюро Волинської Кооперації. Уже в 1921 р. воно поєднало свою діяльність з центром західньо-української кооперації у Львові, й до 1927 р. узгоджувало з ним і підпорядкувало йому поширювання скоординованої кооперативної організації в суцільній українській системі під Польщею.

Місцеве українське громадянство створило, до початку 1930-их років, на цих північно-західніх землях понад 620 кооператив різного роду, з яких майже половина вже належали до РСУК у Львові. Особливо добре працювали й розвивалися Українбанки: в Луцьку, Володимирі, Острозі, Новому Почаєві, Ковелі, Рівному, Холмі й Берестю. На самій Ковельщині працювало на початку 30-их років коло сотні добрих сільських споживчих кооператив, об'єднаних в ОСК у Ковелі. Львівська Народня Торгівля відкрила свої філіяльні склади в Луцьку, Володимирі й Олиці та допомагала в кооперативно-організаційній роботі в околицях тих міст. Великі можливості мала на тих землях молочарська кооперація. Добре почали працювати перші РМ в Княгинінку, Воротневі, Рожицях, Жидачині, Лаврові, Уїздцях. 1928 року "Маслосоюз" відкрив для праці на тому терені свій організаційно-торговельний Відділ у Луцьку.

Нам не вдалося зібрати докладних відомостей про заслужених кооператорів з тих земель України. Згадаймо бодай деяких, про котрих вдалося зібрати бодай принагідні згадки й інформації. Багато років провадив важливу громадську й кооперативну працю на Поліссі, в Берестейщині, Віктор Соловій (тепер Владика Варлаам в Австралії); працювали в тих сторонах Г. Мироненко, О. Базилевич, О. Богдокевич, І. Паренюк, М. Шило, д-р В. Дмитріюк, сенатор І. Пастернак і його син інж. Є. Пастернак в Білій Підляшській, вчитель Г. Олесіюк, батько й син у Володаві, брати А. і П. Васенчуки на Холмщині, С. Жук, директор Українбанку в Почаєві, А. Блашук, С. Наїдко на Луччині, інж. Архипенко в Здолбунівщині, Трепет в Крем'яниччині, П. Доманицький, О. Ковалевський, М. Косач на Ковельщині й інші.

Для організаційної праці, догляду й інструктажу кооператив, які приєднувалися до членства РСУК, 1927 р. постав спеціальний "Інспекторат РСУК" у Луцьку, а з місцевих кооперативних діячів і з представників РСУК було створено Головну Раду Волинської Кооперації в Луцьку (існувала лише до 1928 р.), як місцевий кооперативно-організаційний центр.

У Луцькому "Інспектораті" працювали декілька з найздібніших працівників РСУК: Л. Кобилянський, А. Лобачевський, М. Стефанівський, О. Олександрівський, інж. О. Кіцера, інж. О. Зибенко (чотири перших – уроженці тих земель).

Але із зміною політичного режиму в Польщі, вже під кінець 1920-их років, почався та щораз більше напивав у 30-их роках особливо гострий для тих зе-

мель режим польського воеводи Г. Юзефського й поліського Костека-Бернацького. Там, де режим наказував розбирати українські церкви, не могло бути сприятливого ґрунту для розвитку кооперації.

Польська влада почала настирливо намагатись відокремити українське громадське, зокрема кооперативне життя, північно-західніх земель від галицьких кооперативних центрів, перервати їхню співпрацю, відгородити їх один від одного так зв. "сокальським кордоном".

Організація кооперації на території зах. Волині, Холмщини, Підляшшя й зах. Полісся натрапляла на нові й прикрі перешкоди з боку місцевих представників польської політичної влади, яка протегувала й охороняла в тих сторонах громадську перевагу незначного польського елементу, зосібна колоністів з корінно-польських земель (вони дістали землю "на східніх кресах" польської держави, і ті напливові елементи щораз більше опановували також тамешні міста й містечка).

До кооперації застосовують також нову "регіональну" політику уряду. Адміністрація сприяє радше заснуванню спільних польсько-українських кооператив, в яких була б забезпечена "гора" польській меншості. В такому напрямі розпочав діяти на Волині відомий, колись навіть заслужений в українському кооперативному русі до війни, Й. Волошиновський, який став допомагати на відтинку кооперації провадити регіональну політику волинського воеводи. Ця політика мала за мету витворити на північно-західніх землях окремих тип українця ("тутешнього"), не подібного ні на свого наддніпрянського, ані галицького брата. З тією метою польська адміністрація вигадувала всілякі окремі "регіональні" форми політичної й економічної організації українського населення, щоб ізольовати його від решти українського світу, його національних і культурних стримлів, відсепарувати його від власної національно-свідомої інтелігенції.

Окружні суди в Рівному, в Луцьку й ін. стали відмовлятись реєструвати статuti новопосталих кооператив, якщо прохання було написане українською мовою, представники місцевої адміністрації, поліція зривали українські вивіски на домівках к-в, самочинно опечатували, наказували замикати к-ви... Хоча Найвищий Адміністраційний Трибунал стверджував безправність таких учинків, – вони дальше тероризували арештами, провокаціями членів управ к-в, забороняли організувати кооперативні курси і т. д.

Й. Волошиновський, натомість, від 1933 р. почав закладати так зв. "ра йонові" споживчі кооперативи мішаного національно членського складу. Для того роду кооператив утворився окремий регіональний союз "Гурт", який дістав від міністра скарбу право ревізувати такі кооперативи.

Й. Волошиновський був відомий до першої війни своєю організаційною діяльністю в українській кооперації на Поділлі. В 1907-1914 рр. він видавав добре редагований популярний український кооперативний часопис "Світову Зірницю". Тогочасна його кооперативна діяльність була корисною й він не виявляв неприхильних до українського народу тенденцій. Але із початком революції 1917 р. Волошиновський відійшов від кооперативного руху й перекинувся до політичної праці на користь поляків.

На північно-західніх українських землях, крім двомовного, національно мішаного кооперативного союзу "Гурт", пошавилася також на початку 1930-их років діяльність двох варшавських польських союзів: Союзу Рільничих і Зарібкових Кооператив та Союзу Споживчих Кооператив "Сполем". Новий кооперативний закон у Польщі 1934 р., який ніби мав на меті раціональне впорядкування мережі кооператив та приділення їх до ревізійних союзів за дериторіальним і національним принципом, – елімінував з північно-західніх українських земель діяльність РСУК і обмежив його організаційний засяг тільки до трьох галицьких воевідств.

Близько 430 українських кооператив (понад 300 з північно-західніх земель і понад 100 з лемківських та засянських повітів – Сяницького, Лиського, Горлицького, Короснянського, Ясельського й Новосадецького), які доти належали до РСУК, були примушені перервати своє членство в тій провідній українській кооперативній організації й перейти "під опіку" польських місцевих союзів.

Українська кооперація на північно-західніх землях підпала "розчетвертуванню". Більшість українських кооператив – 217 сільських споживчих, 7 українбанків, 5 кооперативних молочарень і 12 різних к-в, забрав варшавський Союз Рільничих к-в; варшавський споживчий союз "Сполем" забрав невелику частину міських споживчих к-в (переважно на Холмщині), а частину сільських споживчих і містечкові кооперативи включив у свою систему "Гурт".

З даних про 200 сільських к-в, які відійшли до варшавського "Зв'язку", виходило, що в 1936 р. вони мали разом 17.602 членів, 103.756 зл. пайового капіталу, їхні річні торги становили 3.241 тис. зл. 5 Українбанків – в Почаєві, Рівному, Луцькому, Володимирі й Острові, в кінці 1934 р. показували збірний баянс 812.014 зл., в тому числі членські уділи в них – 94.690 зл., запасні фонди 211.611 зл., вклади ощадностей 208.630 зл. 25 "районівок" Волошиновського при кінці 1936 р. мали 108 розділень, 17.381 членів, 119.114 вплачених уділів, а їхні річні торги дали 205.398 зл.¹¹⁶

Польський варшавський союз, до якого перейшла головна маса сільських кооператив з північно-західніх земель, утворив для їх організаційної й ревізійної обслуги свою експозитуру в Луцьку. В ній на 19 працівників було тільки троє українців, та й ті на другорядних місцях. Після включення усіх волинських хліборобських кооператив, з яких 45% мали чисто український характер, а в багатьох мішаних також переважало українське членство, орган того варшавського Союзу ("Рольнік" 1936 ч. 15) стверджував, що "навіть польські кооператори, які знають добре волинські відносини й людський матеріял, який веде кооперативи, однодушно признають, що українські кооператори вкладають у працю більше посвяти, відданости, ентузіазму"... Спочатку в кооперативах, що потрапили до того Союзу, ніби толерувалася українська мова в діловоденні і їхній український провід. Але скоро прийшло згори розпорядження викинути з ужитку всі українські книги й друки, замінити їх союзними польськими. Відтоді всі обіжники, накази, вся кореспонденція з кооперативами відбувалася лише польською мовою. Так само на зборах кооператив члени вислухували ревізійні звіти, поревізійні доручення польською мовою, "кліпали, бувало, очима", часто не розуміючи ні тих наказів, ні термінології. На з'їзді в Луцьку 8.6.1937 р. делегати українських кооператив, членів польського Союзу, протестували проти такої нетолерантної опіки, проти знехтування права членів користуватися своєю рідною мовою, домагалися українського часопису для своїх кооператив і членів; вказували на труднощі, що їм чинять льокальні адміністраційні власті, на те, що суди не хочуть реєструвати статутів нових кооператив, якщо в них є постанови про обов'язок культурно-освітньої праці кооператив і т. д.

Та годі було вимагати від тих чужих "опікунів" якоїсь допомоги українським кооперативам: вони самі не мали елементарних кооперативних підстав, послідовности, будь-якої ідеологічної кооперативної пристойности. Ревізорський апарат польського Союзу витрачав на українській території масу енергії на "регуляцію", на злиття й комасацію здорових українських кооперативних банків з підупалими неукраїнськими, на силування до об'єднування міцних і добре ведених українських молочарських кооператив із слабшими польськими, – словом, на припинення розвитку українських кооператив. Нові кооперативи не виникали, давні добрі ниділи й занепадали під чужою опікою. Союз не давав навіть посвідчень про доцільність заснувати десь нову кооперативу, коли до нього звертались ініціатори. Коли, напр., до Союзу звернулися з таким проханням

члени-засновники проектованої садівничо-городничої кооперативи "Волинська Продукція" в Луцьку, то Союз ясно відповів: "До заснування української кооперативи не допустимо, бо нас тут є менше 20% і ми розпорошені... Подайте статут польською мовою, викиньте з нього постанову, що діловодення вестиметься українською мовою, введіть до Надзірної Ради й Управи поляків, тоді поговоримо..."

Під кінець 1930-их років майже половина кооператив, що до 1934 р. належали до РСУК, заниділа. На одній, напр., Ковельщині із сотні добрих кооператив уже під кінець 1935 р. залишилося заледве тридцять. У кооперативах зменшувалось членство, підупадала кооперативна вірність. Союз взагалі не боронив кооператив від нападок свавільної місцевої адміністрації. Високі оплати чужих ревізорів надмірно обтяжували бюджет к-в.

Коли українські кооператори в польських союзах були приречені на польонізацію, то споживчі "районівки" в "Гурті" Волошиновського "прикрашали" свої тенденції запевненнями про національну рівноправність, дотримувалися "двозичности" в діловоденні, навіть видавали двомовний часопис. На ділі "районівки" й "Гурт" виявились також лише переходовим щаблем до чисто польської форми, а під кінець 30-их років вони остаточно злилися з варшавським споживчим союзом "Сполем", – "Гурт" був зліквідований.

В період злиття "Гурт" об'єднував на переломі 1938-39 років 40 районних споживчих кооператив, які мали 140 міських та сільських крамниць на Волині й нараховували до 24 тис. членів (хоч ідейного контакту з ними й не було); між членами – понад 70% українців, але керівництво в районівках опинилося вже переважно в неукраїнських руках. Були ще під кінець 30-их років знову якісь штучні проекти "Волинського Союзу" комунальних та кооперативних організацій кредитових та господарських, і принадування декого з українських кооператорів на "регіональні" позиції... А, рівночасно з тим, масово замикали кооперативи, які обороняли свої національні права і шляхетні кооперативні принципи.

Довго, між ін., боронилися українські молочарські кооперативи, які були примушені перейти під опіку варшавського Союзу. На спеціальній конференції РСУК, "Маслосоюзу" з представниками того Союзу, він погодився на дальшу співпрацю тих кооператив з "Маслосоюзом". Але не без відому варшавського Союзу адміністраційна влада що далі то міцніше натискала на зірванні співпраці тих молочарських к-в з "Маслосоюзом", обкладала їх штрафами за нібито недотримання санітарних, будівельних і подібних постанов. Старости явно вимагали цілковитого зірвання стосунків з українським Молочарським Союзом, тоді, мовляв, і справи наладнаються... Війти одержали доручення організувати по сусідству з українськими молочарськими кооперативами "гмінні молочарські кооперативи з іншими кооперативними і приватними польськими, чеськими, жидівськими чи з отими "гмінними". Деякі українські волинські к-ви, що межували із золочівським, збаражським і ін. галицькими кооп. союзами, намагалися підтримувати з ними неголосну співпрацю до кінця. Деякі спорадично налагоджували ділові контакти з Центросоюзом і Народною Торгівлею. Деякі українбанки й керівники сільських кооператив з північно-західніх земель, незважаючи на заборони й переслідування, увесь час не переривали ідейного зв'язку з проводом української кооперативної організації в Галичині: постійно передплачували українську кооперативну пресу й літературу, інколи тихцем посиляли у Львів своїх делегатів-обсерваторів на кооперативні з'їзди й загальні збори українських кооперативних централей.

16. Кооперація на закарпатській "Срібній Землі" та на Буковині між двома світовими війнами

Після 1-ої світової війни закарпатська частина України – "Срібна Земля", була прилучена до Чехо-Словащини. Слабенькі там кооперативні початки до війни спиралися на мадярські (угорські) центральні в Будапешті. За нових політичних обставин, знищене війною, з наслідками довговікового політичного та соціального пригнічення, населення не мало однозгідного в національних справах, власного громадського проводу. З національно-свідомої інтелігенції були лише дуже рідкі "білі круки". Інші представники більш освіченого, також дуже нечисленного, прошарку, – навіть значна частина сільського духовенства, – були відчужені від народу, піддалися якійсь дивній мішанині мадярсько-московської орієнтації та національно-туманним почуттям обмеженого місцевого патріотизму, вироблених під чужими впливами. Лише впродовж двох десятиріч, у відносно вільніших умовах Чехо-Словацької республіки, на прилученій Срібній Землі українського Закарпаття виростає нова генерація національної інтелігенції, зорієнтованої на всеукраїнські стримління.

Відсутність об'єднаного національного проводу на початках не сприяла будівництву організованої самопоміги населення нашого Закарпаття. Відновлені деякі давні кооперативи й новоповсталі по війні спочатку об'єдналися в кілька окремих союзів, бо керівники одних схилилися до народовецького, національно-українського напрямку (крило о. А. Волошина), інших – у сторону мадяронської, ще інші – в бік московської орієнтації. Останню підсилювали давні симпатії деяких чеських політичних груп.

Та в 1925 р. перемогла добра воля й усі ці союзи об'єдналися в один "Крайовий Дружественний Союз" в Ужгороді, який до 1938 р. був верховною кооперативною організацією, – ревізійно-організаційним і кредитовим центром для всіх видів кооперативів. Президентом цього Крайового Кооперативного Союзу став д-р. Є. Бачинський, який, на лихо, і в своїй кооперативній діяльності орієнтувався радше на сторонні впливи й допомогу. Окремий закон з 1926 р. урегулював справи кооперації на Закарпатті. До обнови, передусім кредитової кооперації, причинилася й держава та центральна організація с-г кооперативів – Центрокооператива в Празі. Від 1925 р. робили заходи, щоб створити центральну гуртвню для споживчих к-в, але постала вона аж у 1933 р.

1936 року об'єднав Крайовий Дружественний Союз в Ужгороді 357 кооперативів, в тому числі лише 293 активних. Між ними було:

Кредитових кооператив з необмеженою відповідальністю	139
— " — " з обмеженою — " —	29
Хліборобських кас взаємодопоміги	4

Разом кредитових кооператив	172
Споживчих кооператив	89
Загальних сільсько-господарських	1
Домашнього промислу	1
Садівничо-овочевих	1
Лісових	1
Для плекання худоби	1
Молочарських	2
Виробу вина	6
Будівельних	5
Різних інших	12

Разом усіх	293 ¹¹⁷

З кінцем 1937 р. цей Крайовий Кооперативний Союз об'єднав 408 членів, у тому числі 382 к-ви, 4 правні й 22 фізичні особи. 168 кредитових кооперативів, які подали до Союзу звіт за 1935 рік, об'єднували 47.013 членів (між тими кооперативами було теж 47 мадярських і 3 чеських).

167 кредитових кооперативів мали в 1936 р.:

Власних фондів: уділів	3.203.521 ч. к.	
резервів	2.206.444 ч. к.	5.409.965 ч. корон
Чужих фондів:		
вкладів ощадностей	11.317.286	
зовнішніх кредитів	24.395.576	35.712.862 ч. корон
Виданих членам позик		37.333.375 "
118 кооперативів показали баянсових надвишок на суму	146.340	"
49 кооперативів мало втрат	209.548	"
Їхня збірна баянсова сума становила	41.269.167	"
Дружественний Союз, як центральна каса, мав у кінці 1937 р.:		
на уділах	498.500 ч. кор.	
в запасних та ін. спец. фондах	3.698.263	"
на вкладах ощадностей	11.408.424	"
Зовнішніх кредитів	43.260.365	"
баянсової надвишки	40.814	"

Уся баянсова сума становила		58.906.366 ч. кор.

4. Повітові Каси Хліборобської взаємодопоміги – в Мукачеві, Берегові, Тячові, Хусті й експозитура берегівської каси в Севлюші мали в 1937 р. близько 7 тисяч членів, понад 1 млн. ч. кор. вплачених уділів, 425 тис. зап. фондів, 30.940.757 ч. к. чужих фондів /в тому числі вкладів ощадностей 26.984.845 ч. кор./, 23.916.070 кор. виданих позик; чистої баянсової надвишки показали 39.247 ч. кор. Їхня загальна баянсова сума становила 32.425.228 ч. кор.

Після запровадження в Чехо-Словащині збіжжевого монополю, Крайовий Дружественний Союз одержав уповноваження бути комісіонером "Чехо-Словацької Збіжжевої Спілки" для скупки збіжжя й вина.

1937 року започаткували кредитові кооперативи нову форму кредиту на закуп худоби. Члени деяких верховинських кооперативів через матеріальні труднощі не могли сплачувати к-ві боргу. Щоб членові-боржникові легше було виконувати зобов'язання, к-ва давала позичку на закуп худоби під умовою, що боржник, вигодувавши худобу, продасть її в приваті представника кооперативи і сплатить к-ві борг. (Лихварі з такої годівлі "на спол" діставали, бувало, зиску 400-500% – в к-ві відсотки від позичок рахувалися 6 3/8 в річному відношенні).

Із 119 споживчих кооперативів звітували в 1937 р. 93 к-ви (між ними 30 мадярських і 2 словацькі). Вони об'єднували 10.832 члени з 58 тис. 453 паями на суму 1.157.058 кор.; мали 1.047.731 зап. фондів, 4.330.231 чужих фондів, 59 к-в показали 42.890 баянсових надвишок, 34 мали втрати на суму 201.359 кор. Торги тих к-в у 1936 р. становили 11.726.814 ч. кор., боргів мали вони на 1.361.838 кор. Обороти "Торговельного Об'єднання" тих кооперативів становили в 1936 р. близько 30 млн. кор.

На поч. 1937 р. на з'їзді в Мукачеві 34 споживчі кооперативи, які не були членами ужгородського Дружественного Союзу, об'єдналися в "Раду Селянських Кооператив Підкарпаття". В організації й проводі того об'єднання брали участь посол Ю. Гуснай, директор А. Штефан, юрист В. Комаринський і рухливий кооператор на Закарпатті, абсолювент УГА, Леонід Романюк. Український

часопис в Мукачеві, "Світло", повідомляючи про заснування Ради, підкреслював найважливішу прикмету об'єднаних у ній кооператив: вони хочуть розвивати свою діяльність "без матеріальних підпор і субвенцій". Це був вияв протесту, бо деякі організатори закарпатської кооперації виявляли замало віри в організовану самопомогу, забагато надіялися на поміч із Праги, що потім їх надто узалежнювала.

Кооперативи лісових робітників. Вони мали орендувати в держави значні ділянки лісу (минаючи посередників), складати з лісовим правлінням умови щодо вирубу, організовувати сплави-доставу й переробку дерева. Піонерами тих важливих на Закарпатті кооператив були: Штефан Клочурак, Іван Клемпуш, Дмитро Пацкан, Дмитро Андришин.¹¹⁸

На Буковині політичний режим румунської окупації, нестійкість румунської валюти, господарський хаос витворювали атмосферу, в якій було важко відбудувати довоєнну кооперацію. Нові обставини знищили навіть ті її рештки, які ще збереглися з довоєнних часів.

Румунський кооперативний закон 1929 р. накладав на к-ви обов'язок входити до спільних регіональних союзів. А їх контролювали румунські політичні партії та державна адміністрація. Особливо на окупованих, національно не румунських, територіях саме від агентів партій і політичної адміністрації великою мірою залежало заснування кооператив і контролю над їх веденням.

Кооперативно-освітня праця к-в викликала репресії збоку місцевої влади. Щоб дещо врятувати з довоєнного кооперативного дорібку, буковинські українці в 1924 р. перемінили довоєнну союзню "Селянську Касу" й "Руську Касу" в Чернівцях на акційні спілки громадського характеру: "Північно-Буковинський Банк" і "Кредитовий Банк". Та після кількох років "злиденного життя" вони зліквідувалися. Заниділи також давні кредитові кооперативи по селах, не розвинулась і діяльність декількох новопосталих споживчих кооператив.

17. Загальний погляд на висліди перерваних стримлінь західно-українського кооперативного руху до добра і краси

Кооперативний рух виповнив своїм знаменним змістом сторінки історії національних змагань західно-українського громадянства між двома світовими війнами. В своїй суспільно-громадській формі, на обмеженій території, він був також частиною, продовженням тих змагань, що "золотим гомоном" продзвеніли над усією Україною в незабутні дні, коли підіймався "молодий, дужий" народ здійснювати свою власну волю...

Хоча багато з матеріального дорібку західно-української кооперації пропало у вихорі Другої світової війни й руїни, яку ця війна принесла Українській Землі, однак виявлені в тих змаганнях суспільні вартості, економічні можливості й тенденції мають своє непроминальне значення. В особливих тогочасних обставинах українського народу ці вартості кооперативу вирізьбилися навіть виразніше (бо на ширшому полі громадського й національного життя) ніж це було в історії деяких інших народів.

Як і кожний кооперативний рух, так і західно-український, об'єднував дрібні, розпоршені сили населення та мобілізував їх до самопомоги в господарському й культурному розвитку.

Українське громадянство рівночасно шукало в кооперації і ліку на свої важкі суспільно-економічні обставини, і засобів для національної самооборони. Тому самі лише господарські висліди, показані в цифрах, не дають повної й вірної картини усіх зусиль і, зокрема, тих наслідків тривкішого значення, що їх виявив український кооперативний рух. Оцінюючи господарські висліди захід-

но-української кооперації, слід також мати на увазі соціальні сили, які їх творили. Переможені, донедавна погорджувані, гноблені й темні – захотіли стати такими, як інші люди на світі. Кооперація мала оборонити їх як консументів і, одночасно, піднести пошану до праці дрібного продуцента, тобто українського селянина, привернути йому віру в самого себе, піднести його виробничу амбіцію, наблизити до більших ринків, ознайомити з їхнім механізмом, зробити його їхнім активним партнером. Дрібний продуцент мав тепер плянувати свою працю, набиратися в ній певности, почуття власної гідности і об'єднано здобувати собі належне місце в суспільстві.

Таким чином, донедавна малописьменні селяни стали в кооперації вчитися господарського бюджетування, вміло бралися за складні кооперативні балаяси. Побувавши на їхніх зборах і нарадах, казали, бувало, кооперативні організатори, що можна "набратися від них і самому більше охоти до дальшої праці". Під впливом кооперації відбувалася тиха революція в господарюванні й культурі села, запроваджувалась нова плодозміна, засвоювались нові методи продукції.

Впроваджуючи в село більше грошевих засобів, кооперація не лише звільняла селян від податкового екзекутора. Вона уможлиблювала доцільніше вкладати в господарство, а також – частіше посилати дітей до шкіл, по фахи у місто; відтяжувала село від перенаселення й тим допомагала завойовувати місто, брати й від нього культурні здобутки. Таким шляхом поволі починала зникати відчуженість між селом і містом.

Переробка на місці сіл.-господарських продуктів давала повну чи бодай додаткову працю що далі то більшої кількості людей. Безпосередній зв'язок організованого дрібного продуцента з ринком підносив його творчу гордість і зміцнював господарську солідарність.

Співпраця дрібного продуцента й консумента впливала на замикання "ножиць" між цінами на с-г продукти і на товари промислового виробництва, наближала їх з обох сторін до організації власного кооперативного виробництва.

Економічний поступ творив сам народ знизу, добровільно. У щоденній праці пізнавав взаємозалежність – поєднання власної користи із загальним, громадським добром. Кооперація мала вплив на громадську впорядкованість на ґрунті позитивної праці. Демагог не мав легкого доступу до вихованої в кооперації громади.

Українська кооперація мала вплив не лише на громадські стосунки, була не лише засобом самопорятунку населення в тяжкі часи, засобом кращого дорібку в об'єднанні, – вона була також школою громадського життя, поширювала та поглиблювала суспільно-економічний і національний світогляд народу.

Кооперативний рух у Західній Україні перекреслював пляни ворогів, які присудили українське населення на польонізацію, на винищення його провідної верстви. Кооперація допомогла не тільки устояти проти таких присудів. Вона допомогла зміцнити здоровий патріотизм населення, збагатила його реальнішим змістом, зберегла українську інтелігенцію від винищення і сприяла навіть побільшенню її стану; спрямувала її підготову й призвання на доцільніші сектори, на більші життєві потреби власного народу.

На самім початку 2-ої світової війни, на невеликій території центральної частини Західної України, працювало об'єднаних у спільній власній організації 2.360 кооперативів по селах, 233 виробничих і торговельних кооперативних підприємств по містах, 143 значних молочарських кооператив районного типу, 688 усіх видів кредитових кооператив, 28 Окружних Кооп. Союзів, 4 фахові кооперативні центральні. Всі вони об'єднували понад 700 тис. членів, працювало в них близько 15.000 платних осіб; тисячі почесних співробітників на службі громаді працювали в управах і надзірних радах кооператив.¹¹⁹

Це вже була справді "поважна армія", – як писав один з довгочасних близьких спостерігачів зростання нашої кооперації, – фахово щораз краще вироблена, дисциплінована і добровільно своєму національному провідові підпорядкована. Замість запланованого ворогом знищення її, з допомогою кооперації зростали й міцніли лави сільської й міської української трудової інтелігенції, незалежної від сторонніх чинників і тим вартіснішою для свого громадянства, бо їй "присвічувала велика ідея самостійного національного життя рідного народу... зорганізованого на нових суспільно-економічних основах"... "І не 160 млн. зл. обороту товарової групи кооператив, і не 40 млн. зл. обороту кредитової групи кооператив, що були дрібницею в загальному торговельному і грошовому обороті краю, але сам факт заіснування незалежної, зорганізованої на економічному ґрунті провідної верстви народу, був головною причиною тієї атаки, яка велася на нашу кооперативну організацію"...

Кооперація, економічно розвиваючись, створювала нові й нові можливості праці для тисячів осіб та прожитку для їхніх родин.

В кооперації мали матеріальну опору інші культурні й суспільні українські організації, бо ж вони не діставали нормальної допомоги на свою працю з громадських фондів.

Катастрофа Другої світової війни перервала нелегкі, але добровільні кооперативні зусилля українського народу й на решті його території. Та й у важкі роки кооперація значною мірою допомагала йому легше пережити воєнне лихоліття, а потім – багатом, вихованим у її організаціях, сміливіше зустріти свою вимушену долю на Рідних Землях чи на чужині.

Тому не тільки своя, рідна історія, але й чужа і ворожа – не зможе байдужо пройти повз створені у ту добу української кооперації факти-досвіди з "малих діл", – повз виявлені їхні вартості вищого порядку, які невидимо передаються в майбутність. Саме у майбутність, бо їх збереже в серці і в свідомості та у відповідну пору знову оживить невгасима людська туга за вічними правдами.

ПРИМІТКИ ДО VII-го РОЗДІЛУ

- ¹ "Енциклопедія Українознавства", I, ст. 25, 165.
- ² В. Нагірний "З моїх споминів", Львів, 1935, ст. 61.
- ³ Ю. Павликовський "Галичина після війни 1914-20", "Кооп. Республіка", 1928.
- ⁴ "Енциклопедія Українознавства", ст. 556.
- ⁵ Порівн. Ю. Павликовського "В обороні рідної землі", Львів, 1925; С. Барна "Земельні справи в Галичині", Авґсбург, 1948 (відбитка з "Господарсько-Кооперативного Життя", ч. 1-2, за 1948 рік).
- ⁶ "Е. У.", I, ст. 150.
- ⁷ "Dwa programy odbudowy", Львів, 1925 (цит. у своїй студії про воєнні знищення Галичини, Ю. Павликовський).
- ⁸ "Е. У.", I, ст. 150.
- ⁹ "Відбудова нашої кооперації по війні", "Кооп. Респ.", ч. 9, 1936.
- ¹⁰ Програма й викладачі на цьому історичному курсі були такі: дир. Д. Коренець, Ю. Павликовський, д-р Степан Баран і проф. О. Мицок читали лекції про кооперацію (кожний про інший вид), д-р Р. Чайковський про кооперативне право, дир. І. Филипович про працю кооперативного інструктора, Г. Чапельський про основи книговедіння, М. Капуста викладав теоретичне й практичне рахівництво й діловедення в кооперативах, С. Герасимович і дир. О. Бариляк про закуп товарів і збут с.-г. продуктів, Є. Нагірний про закуп і продаж споживчих товарів, В. Ольховий вчив торговельних рахунків, А. Березовський – ділову переписку, д-р О. Бариляк провекселі, чеки й контокоррент, Р. Русин про стемплі й податкові приписи.
- ¹¹ У. Скит "Шостий змисл" (у роковини смерті Ю. Павликовського), "Овид", ч. 7-8, 1957.
- ¹² До складу українського політичного представництва в законодавчих палатах польської держави (сойм і сенат) у 1928-1939 роках входила чимала група представників від кооперації. Як колись представляли нарід в австрійському парламенті й галицькому соймі здебільшого представники духовенства, "професори", а потім "адвокати", – так між двома світовими війнами передували кооперативні діячі. Сенаторами були провідні кооператори Ю. Павликовський, О. Луцький; послами до сойму С. Кузик, З. Пеленський, В. Кохан, Б. Білинський; активними в кооп. організаціях своїх районів були послы й сенатори: д-р І. Макух, А. Горбачевський, д-р Ст. Витвицький, послы-селяни – Г. Тершаковець, Антін Кунько, А. Гривнак, Микола Кузьмин. Інші українські репрезентанти були також близькими до укр. кооп. руху та солідарно обороняли громадську економічну самодопомогу українського народу.
- ¹³ Після початкового хитання курсу (1 америк. доляр – близько 9-11 зл.) устійнилось на довгий час відношення 1 доляр – 5.25 зл. (приблизно). Перераховування вартостей на доляри під час інфляції та на відношення до цін пшениці ще якийсь час і після стабілізування утруднювало бухгалтерію в кооперативах.
- ¹⁴ У 1930 р. припадало з тієї загальної суми на торги кооператив 1-го ступня – 74,975.000 зл., на торги Повітових Союзів – 27,591.000 зл., на централі – 45.477 зл.
- ¹⁵ В цих загальних даних містяться також суми Центробанку, які подамо окремо при обговоренні його діяльності.
- ¹⁶ Цифри, які наводимо, як і ті, що будемо подавати, беремо лише з фрагментарних збережених і доступних нам джерел. Не маємо ні щорічних звітів кооперативних централей, ні повних підсумків розвитку західньо-української кооперативної організації в повідомленнях Статистичного Відділу РСУК на підставі оголошуваних

бальянсів союзних кооператив. Користаємось деякими випусками "Календаря Українського Кооператора", щорічного видання РСУК, де були коротко зібрані таблиці кооперативної статистики; по 1936 р. дещо беремо із статистичних таблиць д-ра І. Федіва в "Атласі України й сумежних країв". Цифрові порівняння й загальні підсумки знаходимо в кооперативній пресі, реферовані при нагодах кооп. з'їздів, загальних зборів РСУК і фахових централей. Цінні порівнюючі дані є у виданні РСУК "Резолюції 7-го Крайового Кооперативного З'їзду" (Львів, 1932). Ми вдячні А. Жукові, начальнику Статистичного Відділу РСУК, за дозвіл використати його неопублікований реферат, – порівнюючу аналізу даних зах.-укр. кооператив (з середини 30-их років) із становищем тогочасних польських кооперативних організацій і кооперативних організацій інших національностей на території довоєнної Польщі. Загальні дані про стан зах.-укр. кооператив були публіковані в офіційному виданні Кооперативної Ради "Статистика Спуддзельні в Польще" та в "Річниках" Головного Статистичного Уряду у Варшаві.

На підставі тих офіційних даних були подані відомості про зах.-укр. кооператив і в міжнародних публікаціях: "International Directory of Co-operative Organizations", вид. Міжнародного Бюро Праці (ILO) при Лізі Націй у Женеві, 1921-1929; також у 3-мовному органі Міжнар. Кооп. Союзу "Review of International Co-operation", у підсумках з нагоди конгресів цієї міжнародної організації.

Різниця в даних, які деколи виникають, походять через неоднакове групування окремих видів кооператив; часто утруднені порівняння і тому, що статистичні звіти здебільшого не охоплювали усіх існуючих кооператив; дані в кооп. пресі походять часто з принагідних підсумків у різних порах року, а вони трохи відмінні від зібраних даних наприкінці календарного року.

¹⁷ У 1930 р. в кооперативах усіх шаблів і видів працювали 10.380 осіб платних працівників. Оплата праці повністю і частково zatrudнених у тому році разом становила 5,446.000 зл.

¹⁸ "На профілях етапів кооперативної думки і чину" (з нагоди 30-ліття Центрального Об'єднання Української Кооперативної Ради, РСУК) – "Кооп. Респ.", січень 1934 р.

¹⁹ З відновленою за НЕП-у кооперативною організацією в УРСР західньо-українська кооперативна не мала ні ідеологічного, ні господарського зв'язку. Не було навіть обміну кооперативною літературою, за винятком спорадичних пересилань примірників до Бібліотеки НТШ. Тільки про одну подію треба згадати, хоч і тепер трудно роздобути про неї докладніші відомості.

Восени 1927 р. зустрілися на Міжнародному Кооперативному Конгресі в Стокгольмі делегації східньо- й західньо-українських кооп. організацій (в делегації з советської України був, між ін., старенький "артільний батько" М. Левитський). Східньо-українська делегація запросила західньо-українських кооперативників приїхати в гості до УРСР і познайомитися з відновленою та розбудованою в ті роки українською кооперативною організацією.

Весною 1929 р. із Львова таки вирушила делегація західньо-українських кооперативників до Києва й до Харкова. З цієї делегації живе ще по цей бік тільки наймолодша її учасниця, Стефанія Чижович-Пушкар. Вона пригадує, що до складу делегації входили: від РСУК – голова Ю. Павликовський і дир. О. Луцький, від Центросоюзу – голова ради Д. Коренець і дир. С. Герасимович, від Сільського Господаря – дир. Є. Храпливий, від Народної Торгівлі – дир. А. Кіт, від кооперативу Українське Народне Мистецтво у Львові – дир. Стефанія Чижович.

"Ми приїхали, – згадує учасниця в листі до мене, – до Києва на відкриття Центрального Кооперативного Музею. На цьому святі промовляли Ю. Павликовський і проф. Токаржевський з Києва. Потім ми були гостями Спілки Українських Письменників у Києві, де від делегації промовляв О. Луцький. Офіційних візит ми не складали. Відвідували наукові та музейні установи: в Києві Музей Шевченка, Сільсько-Господарський та Кооперативний, також університет, Лісову Академію та Академію Наук, оглянули теж св. Софію та Лавру... З Києва ми поїхали до Харкова, де були прийняті на святі 1-го травня. В Харкові оглянули Палац Праці, відтак центральні кооперативні установи: Вукопспілку, Книгоспілку, Українбанк, Всеукраїнський Кустарно-Промисловий Союз та Сільський Господар. З Харкова частина делегації вернулася до Львова, а ми втрійку – дир. Коренець, дир.

Кіт і я, поїхали оглянути Дніпрельстан, який саме був в розбудові. Відтак ми оглянули Музей на Запоріжжі, де приймав нас сам проф. Яворницький, який пояснював нам свої збірки та найновіші здобутки з розкопаних порогів. Господарських пертракцій, наскільки мені відомо, делегація не провадила. Хочу ще згадати, що по приїзді до Києва вгощали нас кооперативники, в числі коло 30, спільною вечерею, в приватності артільного батька Миколи Левитського"...

Ми зачитували уривок з листа Шан. учасниці про загальний перебіг відвідин. Головна мета відвідин полягала – про що згадували мені колись і інші учасники – в перевірці, чи відновлений кооперативний рух на Великій Україні це дійсно "свідомо спрямована акція" організованої національної стихії, та чи була змога підтримувати одні одних у спільних стримліннях, зібрати їх у одно русло, без огляду на політичні кордони і чужі режими. Доходили тоді до Львова вістки і про виступ М. Волобуєва та його товаришів на захист народнього господарства України, проти колоніальної політики Москви. В керівництві кооперативних організацій в УРСР у той час ще працювало чимало старих ідейних кооперативників.

Львівська делегація під час тих відвідин не провадила жодних переговорів господарського характеру. Але мабуть саме тоді зговорилися представники ІС, дир. С. Герасимович, і тогочасний голова Укоопташу, Д. Коліух, у справі кредитування експорту яєць львівського Центросоюзу й доставки яєць в розпорядження Укоопташу, на випадок його запотребування, на західні ринки. В рахунок таких імовірних закупів Укоопташу, він виплачував частинами кредит Центросоюзові, відповідно до вартості його біжучого експорту. До осені 1929 р. отримав Центросоюз від Укоопташу близько 56.000 доларів (про що у письмі до нас свідчить колишній начальний бухгалтер ІС, З. Рудик). Але цей зв'язок скоро перервався. Скінчився НЕП і почався розгром кооперативних організацій на Україні. Отриманий кредит сплачував Центросоюз Укоопспілці до 1939 р.

²⁰ На Загальні Збори РСУК вислали уповноважених делегатів об'єднаних кооперативних організацій всіх шаблів, пропорційно до кількості членів. Наприклад, у Заг. Зборах 30 червня – 1 липня 1939 р. брали участь 238 делегатів, з 620 голосами від кооператив для загального закупу й збуту та їх союзних надбудов; 37 осіб з 54 голосами від молочарської кооперативної організації; 17 осіб з 20 голосами від споживчої міської кооперативної організації; 59 осіб зі 118 голосами від кредитової кооперативної організації; 19 осіб з 24 голосами від групи інших, різних кооперативів. Разом у зборах брали участь 369 делегатів з 836 голосами.

²¹ Поіменний список всього складу Ревізійного Відділу поданий у звіті Дирекції РСУК, в ГКЧ, 1938 р., ч. 22-23, ст. 35.

²² У тижневику "Мета", Торонто, грудень 1960 р.

²³ Докладнішому обговоренню організації рефератів і установ (від 7 до 10) при Орг. Відділі РСУК і їхніх заходів щодо поглиблення кооп. ідеології, кооп. навчання й засобів кооп.-освітньої праці присвячую далі окреме місце.

²⁴ Дир. ОСК Боршів, Є. Гомотюк, у рукописних спогадах з нашого архіву.

²⁵ Кооперативні службовці, вступаючи на працю до кооперативу, давали "Запис на полюбовний суд", тобто добровільну згоду полагатися на справи громадським шляхом, на випадок їх провини чи незгоди з кооперативом. Рішення таких "полюбовних судів" респектували й державні суди.

²⁶ Спогади про життя й діяльність Михайла Корчинського переказали: П. Зайцев у "Ділі", ч. 224, 1937 р. і проф. О. Шульгин у часописі "Прометей", Нью-Йорк, 1960, ч. 28.

²⁷ ГКЧ з 23 травня 1937, чч. 21-22.

²⁸ На покриття видатків РСУК об'єднані кооперативи платили вкладки й дотації (союзні організації). Напр., на 1938 р. намічені були такі влати:

1. Сільські кооперативи для заг. Закупу й збуту мали влатити 1% від своїх оборотів – разом 290.000 зл.
2. Молочарські кооперативи – 1% від своїх оборотів – 82.000 зл.
3. Міські споживчі – 3/4% від своїх оборотів – 30.000 зл.
4. Виробничі – 3/4% від своїх оборотів – 60.000 зл.
5. Кредитові, відповідно до свого бальянсового стану – 45.000.
6. Різні – 1% – 49.530 зл.

7. Окружні Союзи вплачували титулом вкладки 100-600 зл., залежно від своєї маєткової спроможності і по 30 зл. за кожний день ревізії чи організаційної праці уповаженого від РСУК – разом 14.000 зл.
8. "Народня Торгівля" – 1/2% від оборотів роздрібною продажі і окремо визначену оплату за ревізію – 12.303 зл.
9. "Маслосоюз" – 1/2% від роздрібною продажі і оплату за ревізію – 12.753 зл.
10. "Центросоюз" – дотацію 8.000 зл.
Разом – 603.586 зл.
- ²⁹ Біографічні нариси з життя й діяльності Ю. Павликовського та О. Луцького вийшли в циклоstileвому виданні РСУК у Львові, 1941 р., – в серії портретів видатних українських кооператорів, для вжитку кооперативних шкіл і курсів. Спогади про громадську й кооперативну діяльність обох з'явилися в посмертних згадках і з нагоди річниць їхньої смерті (в тому числі В. Мудрого, в 5-ту річницю смерті Ю. Павликовського, в "Свободі", щоденнику УНС; і в 10-ту річницю – в "Америці", 26. 12. 1959). Окремі публікації, в серії біографічних нарисів кооперативних діячів, присвятив обом А. Качор – "35 літ на службі народу, Пам'яті інж. Ю. Павликовського", Вінніпег, 1950; "Остап Луцький (пам'яті визначного громадського діяча)", Вінніпег, 1953.
- ³⁰ "Земельна справа у Східній Галичині", Львів, 1922; "В обороні Рідної Землі", Львів, 1925; "Населення Галичини", 1925; "За землю Батьківщини", Львів, 1936.
До тієї теми повертався Ю. Павликовський і під кінець життя, зокрема він залишив неопубліковану доповідь на Науковому З'їзді НТШ на еміграції, в Німеччині – "Причини павперизації українського селянства в Галичині до 1848 р. і після знесення панщини".
- ³¹ Назву кілька праць, що їх, як мені відомо, цинив і ними користувався Ю. Павликовський: студія українського дослідника д-ра О. Олесюкова "Еволюція селянських господарств у Східній Галичині 1848-1898" (у збірнику "Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild, Geschichte der Land u. Fortswirtschaft," Suppl. Band II/2, F. Vujak, Galicuja, II, Львів, 1908-1910); вчитель Павликовського, д-р В. Щурат, видав 1914 р. збірку суспільно-економічних статей і студій І. Франка, написаних у 1886-1890 рр. "В наймах у сусідів", де, між ін., багато статистично-економічного матеріалу до нової історії земельних стосунків у Галичині.
Під час війни писав такі праці майбутній голова "Сільського Господаря", о. Т. Войнаровський: "Вплив Польщі на економічний розвій України" та "Das Schicksal des Ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft".
- ³² Порівн. ГКЧ, 1938, ч. 9, – статтю-спогад з нагоди смерті Миколи Заячківського, довгорічного члена дирекції "Народньої Торгівлі". Миколу Заячківського вивезли в 1915 р. із Львова, як закладника, під час відступу російської армії з Галичини. Його, з іншими вивезеними, визволили київські земляки і влаштували на працю в кооперації. До 1918 р. він працював у центральній організації споживчої кооперації, "Дніпросоюзі".
- ³³ "Америка", – Філадельфія, 26. 12. 1959 р.
- ³⁴ Вже по виїзді з дому на скитальщину Ю. Павликовський показував мені машинопис тієї праці польською мовою. Втратив її в дорозі. Пригадую тільки, що це була об'ємиста праця із зразковою методологічною формою. Розпочиналася історичним вступом, опертим на багату літературу й рідкісні джерела – про давнє лісове й пастирське господарство в Карпатах; широко й фахово були представлені його природні підстави, нездорові для його розвитку соціальні передумови й тогочасне економічне занедбання та як до того дійшло; врешті накреслені були форми модерного загосподарення полонин, з використанням кооперативної організації. Лише фрагмент з цієї студії у сполуаризованій формі надруковано в Календарі "Сільського Господаря" за 1929 р.
- ³⁵ Порівн. промову з нагоди 30-річчя РСУК: "Природа, мета й світогляд українського кооперативного руху", Львів, 1934; "На профілях етапів кооперативної думки і чину", "Кооп. Республіка", січень 1934; "Під прапором Самопомочі, слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою" в "Народній Торговлі", Львів, 1923; "Народ і кооперація", стаття в "Кооп. Республіці" за січень 1928 р. та ін.
- ³⁶ Вже й до війни, вдома, трудно було її роздобути, не збереглося і на еміграції в родині.
- ³⁷ Порівн. цитовані передсмертні його листи з заслання в праці А. Качора. Дружина, пані А. Луцька, замужня донька Марта й син Юрій, професор університету й учений-славист, живуть тепер у Торонто, в Канаді.
- ³⁸ W. Sombart "Die drei Nationalekonomien", Berlin, 1930.
- ³⁹ На Крайовому організаційному з'їзді у Львові, в жовтні 1938 р., О. Луцький виступив доповідь про "Суттєві прикмети українського кооперативного руху", в якій виклав головні тези свого задуму, але мені, на жаль, не вдалося знайти докладнішого звіту про цю доповідь в кооперативній пресі. Зрештою, його думки розсіпані в численних статтях. Для пізнання кооперативного світогляду О. Луцького важливі також: "Передмова" до виданого ним звіту про ХУ Міжнар. Кооп. Конгрес у Парижі 1937 р., "Кооперативні Проблеми", вид. РСУК, Львів, 1937; його "Сільсько-Господарський Кредит", вид. РСУК, Львів, 1939.
- ⁴⁰ Про смерть О. Луцького довідалася родина від поворотців із заслання – аж у 50-их роках, хоч син Юрій, колишній старшина британських збройних сил, розшукував батька впродовж війни і після неї.
- ⁴¹ Дані з публікації "Резолюції VII-го Кооперативного Крайового З'їзду", вид. РСУК, Львів, 1932, ст. 25.
- ⁴² Подаю за спомином тогочасного директора Союзу С. Шпилявого.
- ⁴³ Покійний прислав нам фрагменти спогадів про працю Центросоюзу майже безпосередньо перед своєю смертю в січні 1961 р. – вічна йому пам'ять!
- ⁴⁴ Ми навели довші "образки" для пам'яті про події та щоб показати настрої, в яких доводилося працювати українській кооперативній організації під Польщею. Далеко не всі протоколи про події "паціфікації", світліни побитих осіб, руй читалень, кооператив, свідчення, складені покаліченими, свідочтва лікарів, священиків, закордонних кореспондентів, представниць міжнародних жіночих організацій, парламентаристів, були подані в тогочасній пресі різних країн: Америки, Канади, Англії, Франції, Швейцарії, Німеччини, Чехо-Словаччини, Бельгії та ін.
Вийшли й окремі видання: "Polish atrocities in the West Ukraine" by J. Kushnir, with the Preface by Cecil Malone, M. P., Vienna, 1931; "La plus Sombre Pologne", Lausanne 1931; "Le Pogrom des Ukrainiens en Pologne" (останні також англійською, німецькою та чеською мовами).
31. 12. 1930 р. 17 українських парламентаристів подали "Меморіал" з 20 світлинами до Ліги Націй. У січні 1931 р. українська парламентаристка й голова жіночої організації "Союз Українок", Мілена Рудницька, подала дві петиції до Ліги Націй: одну в справі "паціфікації" українського населення, другу в справі ув'язнення в Бересту українських послів. Довідуємося, що шановна М. Рудницька з "перспективи 30 літ" підготувала збірку основних документів, у тому числі й таких, що їх не було змоги тоді публікувати, а також статистичні дані про події та про свої й української парламентарної репрезентації виступи на міжнародному форумі з метою оборони українського населення під Польщею.
- Сл. п. Митрополит Андрей Шептицький, без огляду на хворобу, їздив інтерв'ювати в тогочасного прем'єра Польщі, Ю. Пілсудського, але не був ніким з уряду прийнятий. Окрему петицію він посилав до папи Пія XI, який апробував послання усіх українських єпископів в обороні народу, але уряд сконфіскував послання.
- Становище на місцях перевіряли, оглядали та перепитували покалічених осіб єпископ Іван Бучко, представниця "Міжнародної Жіночої Ліги Миру й Свободи", зокрема її генер. секретар Miss Mary Sheepshanks і австрійка Н. Oppenheim. Вони подали звіт централі цієї міжнародної жіночої організації й усім її відділам. Низка статтів з'явилася в "Manchester Guardian", у 1930-31 рр., очевидця подій, Mr. Voigt-a. Очевидець, лікар Dr. V. Day, писав у "Manitoba Free Press", Вінніпег (24. 12. 1930); J. Elliot, кореспондент в "New York Herald Tribune" (16. 10. 1930), коресп. N. Farson у "Chicago Daily News", також у "The Nation" (7. 1. 1931) і ін.
- В польському новообраному союмі й сенаті "паціфікація" проводилася саме перед і в часі виборів; було відкинено негайний внесок (26. 1. 1931) українських послів у справі "паціфікації".

Петиція англійських парламентаристів на оборону українського населення, внесена до Ліги Націй, як і інші, також не мала успіху в тій міжнародній установі. Що більше: у 1934 р. польський уряд відверто уневажнив своє зобов'язання з 1919 р. в міжнародньому акті про безпеку прав національних меншин.

Провід Українських Націоналістів також видав частину документального матеріалу й світлин про "паціфікацію", в публікації "На вічну ганьбу", Прага, 1931. Дані з "Резолюцій УІІ-го Крайового Кооп. З'їзду", ст. 15.

⁴⁵ С. Шпилявий, "Спомин" у машинописі, ст. 42.

⁴⁷ В додаток до зовнішніх ускладнень і суперечностей та під їхнім впливом пролунали відокремлені голоси і з українського націоналістичного табору про "опортунізм" кооперативного руху, "відмираючу демократію" тощо ("Вісник", 1933, кн. 11, "Вісті", 1934, ч. 6-7 і ін.). 1931 року почав виходити у Львові двотижневик "Кооперативні Вісті", більшовицької інспірації, розсилавий безкоштовно по всіх кооперативах, з лайливими наклепами на українську кооперацію.

Подекуди лунали зневірені голоси і з інших середовищ українського громадянства, мовляв, у висліді щораз більшого натиску на кооперацію чужий уряд може врешті знищити її одним остаточним наказом згори; тому дехто радив представляти економічні змагання українського громадянства на приватницькі тори й спрямовувати збірну енергію в той бік, замість боронити кооперативні позиції.

Все це було виявом не тільки надто вузьких та односторонніх поглядів на кооперативний рух, а й наслідком неусвідомленого сприймання підказувань з ворожих і до кооперації, і до українського національного руху сторін. Кооперація – не лише одна із суспільно-економічних систем, це і громадсько-виховний рух, що активізує широкі маси та добирає з них найцінніший елемент. Тому, хоча цей український рух ще й не був економічно міцним, для ворогів він уже став таким небажаним і здавався їм таким небезпечним.

Українські кооперативні кола не ставились неприхильно до приватної ініціативи в промислі чи торгівлі, до здобування і в такій формі економічної позиції в місті, зокрема українською безробітною молоддю, для якої після студій здебільшого були замкнені двері до праці за фахом. Кооперація допомагала розвиватися деяким українським підприємствам у місті, співпрацювала з ними. Однак, не можемо назвати здоровими такі явища, коли "своя конкуренція", йдучи по лінії меншого опору, поборювала кооперацію здебільшого там, де не було місця для обох секторів, ще й прикривала свої вузько-особисті інтереси й претенсії до кооперації буцімто громадською доцільністю.

Не було, між ін., місця для змагань на селі і для кооперації, і для приватних підприємств, зате існувало багато можливостей у дуже відсталому економічно місті для здорової приватної ініціативи молодих українських господарників з громадською настановою.

⁴⁸ Самостійні, – без молочарських відділів при кооперативах для з. з. з., – які поступово переорганізовувались в більші Районові Молочарні. (Оформлених нових Р. М. на нових статутах в 1938 р. було 136).

⁴⁹ Без "Народньої Торгівлі", її складів і крамниць.

⁵⁰ Сюди враховані також гуртовні при 5-ох більших кооперативах.

⁵¹ Ця загальна сума власних фондів розподілялася в заокруглених сумах: 9 млн. зл. на уділи та близько 14 млн. зл. на запасні фонди.

⁵² Кількість стат. обслідуваних.

⁵³ Типи: 9 – спец. для закупу й збуту, 11 – 25 різні для переробу, допоміжні, ремісничі, виробничі, кооперативи праці.

У 1937 р. торги всіх к-в дійшли поверх 159 млн. зл., в тому числі торги низових кооператив досягли 66 млн. зл., значно зросли торги молочарської кооперації, Окружних Союзів і Центросоюзу; малу злишку виявили торги Н.Т.

⁵⁴ Коли прийняти ціни на хліборобські плоди з 1928 р. за 100, то ще влітку 1937 р. ціни на збіжжя мали пересічно 62,3; на худобу 42,3; на яйця 43,8; на молочні продукти 52,2. Ціни на промислові товари, що їх купувало село, майже незмінно трималися на рівні близько 65,8%.

⁵⁵ Звідомлення Статистичного Бюро РСУК на Заг. Зборах 1938 р., ГКЧ з 29.5., ч. 22-223, ст. 31.

⁵⁶ Там же, ч. 22-23, ст. 32.

⁵⁷ Там же, ст. 27-28.

⁵⁸ Пі порівняння подаю на підставі аналізу керівника Стат. Бюро РСУК, А. Жука, з його реферату на вакаційному курсі РСУК у 1938 р., (маю в рукописі).

Розміщення й густота українських кооператив у п'ятьох воевідствах української території (1:10.000 населення й 1:100 місцевостей) подані на картограмах д-ра І. Федіва в "Атласі України й сумежних країв" проф. В. Кубійовича.

⁵⁹ А. Р. "Spoldzielczosc w Polsce", Лондон, ст. 33-34.

⁶⁰ У 1937 р. це близько 450.000 торговельних підприємств у Польщі, які викупили свідоцтва (право на діяльність) коло 400.000 були дрібні – 3 і 4 категорії. Через недорозвинену промисловість та бідність села була слаба й примітивна торгівля. Історичні обставини склалися так, що на українських землях вона перебувала здебільшого в руках дрібних жидівських торговців. У західних воевідствах Польщі відсоток жидів у торгівлі становив 8%, у Галичині близько 65%, на північно-західних українських землях – до 75%. За офіційною віроісповідною статистикою від 1938 р. у 5-ох воевідствах, де українці мали більшість серед населення, було 72.610 жидівських торговельних підприємств, 18.361 в руках римо-католиків, 9.413 в руках греко-католиків, 5.712 православних, 9.862 невідомих і 604 інших віровизнань.

1938 року оголосив в ГКЧ З. Книш, працівник ПС, наслідки обстеження приватної торгівлі в Сокальщині й Стрийщині та порівняв з кількістю сільських кооператив на тому терені. Обидва ці приклади характеризують приблизно аналогічні стосунки і в інших округах Галичини.

В районі ОСК Стрий на всіх 193 кооператив було 156 сільських к-в для заг. закупу й збуту. Приватних торговців в тій окрузі було 746, в тому числі 66,9% жидів, 23,9% українців, 7,9 поляків, 1,3 німців.

В містечках округи, зокрема в Болехові, на всіх 237 приватних купців було 90,3% жидів, 6,8% поляків, 2,5% українців, 0,4% німців; в Журавні на всіх 90 купців було 70,8% жидів, 13,3% поляків, 8,9% українців. По селах: у 152 селах було всіх 419 приватних купців, з них 51,3% жидів, 39,1 українців, 7,4% поляків, 2,1% німців. 88 з тих сільських приватних крамниць продавали алкоголь.

В районі діяльності ПСК Сокаль, з філіями в Белзі й Радехові, у 130 місцевостях працювали 146 кооператив усіх видів, в тому числі 105 сільських для заг. закупу й збуту. В 39 сільських місцевостях округи не було жодного приватного торговця, в решті сіл жило 227 торговців, в тому числі 58,1% українців, 41,0% жидів, 0,9% поляків. Продаж алкоголю провадило 25,4% споживчих торговельних підприємств.

При такому національно-віроісповідному розподілі дрібних приватних торговельних підприємств розвиток української кооперації, зокрема її торговельних станиць, звичайно натрапляв на опір і на хибну інтерпретацію її суспільно-економічних прямувань. Траплялися випадки (уважно зібрані й досліджувані в Правному Відділі РСУК), що й поліція аранжувала підступні спроби провокації – підпалу, вибивання шиб у приватних не українських та українських крамницях, намагаючись звести суспільно-економічну конкуренцію між кооперацією і приватними підприємствами на ґрунт національно-віроісповідної боротьби. Очевидно, що творення наших кооперативних підприємств не могло мати симпатії в дрібних жидівських та інших торговців. Але в історії української кооперації, в кооперативній пресі, у звітах з кооперативних з'їздів, зібрань, виступах провідних кооператорів – ніде не було випадку, щоб українські кооператори словом чи чином маніфестували чи схвалювали віроісповідну або національну ворожість. Навпаки, ми в кооперативній пресі часто зустрічаємо остороги до кооперативних місцевих провідів і українського кооперативного членства, щоб вони не піддалися провокаціям. Напр. в "Кооперативній Республіці" з 1937 р., ст. 163-4, находимо, між ін., таку характеристику становища українських кооператорів: "Трапляються у нас все ще непорозуміння на ґрунті відношення до жидів. Є фактом, що торгівля у нас все ще в великій мірі опанована жидами, з якими кооперативам доводиться конкурувати. Отже, коли кооператори чують кругом себе змагаючися – на щастя, не нашими людьми вигадані – гасла "фізичної боротьби" з жидівством та коли дохо-

дять шораз частіше до погромницьких ексцесів, — могла би в неодоного несвідомого кооператора зродитися симпатія до таких метод "боротьби".

І далі: "Ніколи не завадить ще раз повторити, що кооперація не має і не може мати нічого спільного з такими виступами. Ані явно, ані навіть скрито. Йдемо дорогою чесного конкурентного змагання з всяким визиском, культурними, легальними, господарськими методами"...

Так само, коли в тому році (1937-ому) почалася хвиля протижидівських виступів польської вулиці, студентства по університетах і прилюдні виступи деяких ендецьких та близьких до тієї шовіністичної польської партії провідників проти жидів і, рівночасно, проти українців, — в українському щоденнику "Діло" у Львові, за 14 травня 1937 р., читаємо в статті "Нові акти антисемітизму в Польщі": "Зокрема треба звернути увагу всім нашим землякам, що не слід утожжувати антисемітські акції в цілій Польщі з українськими господарськими змаганнями, чи рідним нашим гаслом "свій до свого". Всім тим землякам, які радіють з приводу обмеження жидівських прав у Польщі, слід з притиском пригадати, що така акція відбивається не тільки на жидях, але й на нас, українцях, і безпосередньо і посередньо"... Знаходимо багато острого і засудження масових протижидівських виступів у Польщі і в іншій українській пресі, зокрема в органі громадського об'єднання — Союзу Українських Купців і Промисловців — "Торговля і Промисл" ч. 22 (редактор В. Несторович): там був надрукований осуд тих явищ і виснаження становища до них українських приватних господарників та українського громадянства.

Шоправда, не часто, але траплялося, що по селах жидівські мешканці були добровільно членами українських кооперативів, зокрема молочарських, кредитових, виробничих. По кооперативних союзах, в яйцевих та ін. відділах, працювали фахівці-жиди. В торговельних справах українські кооператори і їхні союзи не раз співпрацювали з жидівськими гуртвільними та користувались послугами жидівських торговельних агентів (інколи з користю, а іноді і з шкодою для не одного Союзу). Під час 2-ої світової війни було чимало прикладів взаємодопомоги жидів і українських кооператорів, доки на те існувала фізична можливість. Траплялися випадки арештів, навіть і розстрілів гестапом членів управ, працівників кооп. союзів за переховування й допомогу жидівським родинам (в Чортківщині, Станіславові, розстріл кількох родин кооператорів у Турчанщині, арешт членів дирекції Дрогобич і ін.).

1928 року видатні українські кооператори були обрані послами до польського союму за порозумінням т. зв. блоку національних меншин, до якого пристали й жиди-сіоністи, з послом Грінбавмом на чолі (без галицьких жидів з Райхом, які йшли з польськими партіями).

Жодних узагальнюючих висновків не робили українські послы й кооператори в союмі, коли під час бюджетових дебат, разом з польськими ендецькими послами, в'їдливо нападав на українську кооперацію й жидівський посол Зоммерштайн.

В історії українського кооперативного руху з пошаною і вдячністю згадується чесна й прихильна співпраця дослідника початків українського кооперативного руху і його публіциста М. Гехтера (1885-1947), про якого див. у розділі III.

⁶¹ Загальний характер нашої "Історії" не дає змоги докладніше змалювати можливо найхарактеристичніші приклади з кооперативної діяльності й змагань на тлі місцевих стосунків, у кооперативах 1-го шабля, а навіть у їхніх більших об'єднаннях, ОСК і ПСК. Через нестачу місця і повніших даних годі бодай найкоротше згадати про всіх провідних і рядових кооператорів, які своєю жертвенною працею, ідейним запалом прокладали твердий шлях народу до правди, добра та краси і багато з яких віддали за це навіть своє життя.

Для історії я все таки старався зібрати тут, за кордоном, по-зможі якнайбільше відомостей-спогадів з усієї Української Землі. Т-во Української Кооперації в Нью-Йорку розіслало мій "Запитник" на сотні адрес; він мав би спонукати написання хоча б фрагментів спогадів про місцеві дії нашого кооперативного руху. В "Запитнику" до колишніх учасників кооперативного руху на Рідних Землях були такі сугестії-питання:

"1. Нагадайте обставини початків Вашого зацікавлення кооперацією та початки Вашої співпраці в українському кооперативному русі на Рідних Землях.

2. В яких кооперативних установах і підприємствах Ви брали участь впродовж усієї Вашої співпраці.

3. Які були: а) важливі етапи розвитку тих установ і підприємств. б) Їх організація — подайте приблизно можливу цифрову характеристику важливіших моментів розвитку.

4. Які були важливі фактори, що: а) стимулювали розвиток. б) які перешкоди.

5. Змалюйте постаті провідних учасників Вашої співпраці та цікавих членів тих кооперативних організацій.

6. Схарактеризуйте заходи щодо виховання членства, об'єднаного в тих кооперативних організаціях, та які суспільно-моральні й матеріальні висліді вони давали членству й громаді. (Було б цікаво подати окремі конкретні випадки-прикладі).

7. Які були стосунки кооп. підприємств з приватним сектором місцевості й околиці, з державними підприємствами, — які міжнаціональні й міжвіроїсповідні стосунки.

8. Як використали та як нищили мережу українських кооперативних організацій — а) більшовики, б) німецькі займанці.

9. Подайте зятявлені імена жертв польського, більшовицького, німецького терору над кооп. провідниками, працівниками й членами (засланих, ув'язнених, розстріляних).

Заввага: Якщо Вам незручно писати Ваші спогади в такому порядку, як ми подаємо, запишіть собі так, як пригадуєте (хоч би й без уваги на літературне оформлення, бо для нас головне термін і пригадані факти, не форма їх передачі на папір)"...

Не багато кооператорів відгукнулися на наше звернення, але деякі, хоч і без збережених записок, матеріалів, прислали нам цінні спогади, за які їм усім складаю щире подяку. Особлива наша подяка належить таким представникам закупно-збутового сектору зах.-укр. кооперації: сл. п. З. Рудикові, який ще за кілька днів перед смертю, в січні 1961 р., посилав нам останні пояснення й спогади про свою вірну працю нач. бухгалтера ЦС, С. Шипилявому, директорові ПСК Бучач, Є. Гомотюкові, дир. ОСК Боршів, Ю. Роїкові, дир. ПСК Городенка, д-ру М. Рибаківі за спогад про кооперативні змагання в Глинящині й кооп. організацію Перемишля, О. Станимірові, дир. ОСК Перемишль, І. Пориткові й В. Вакуловському — директорам ОСК Рогатин, дир. П. Бігусові, членові Н. Р. того Союзу, П. Баб'якові, дир. ОСК Збараж, О. Маланчукові за спогад про ПСК Зборів, д-ру С. Божикові — про історію кооперації в Угнівщині й про ПСК Рава Руська, І. Гурику, дир. Подільського Союзу к-в в Тернополі, та за доповнення дир. М. Семковичу й І. Попадинцеві; Д. Німиловичу, дир. ПСК Дрогобич, дир. Й. Третьякові за спомин про працю в Судовій Вишні, інж. Р. Коцикові за спогад про кооперацію в Заліщищині, дир. В. Попадюкові за фотозбірку людей і праці в ЦС., дир. Г. Мироненку за спогад про кооперативний рух в Берестейщині, на Поліссі.

На жаль, я не зміг тут широко використати спогади про місцеві стосунки в кооп. праці та про заслужених у ній людей. Може згодом пошастить виявити більше матеріалів на ту тему мені або комусь із молодших, при нагоді випуску льокальних монографій з різних округ і місцевостей. На еміграції вже виникло декілька починів складання таких місцевих монографій, і я з радістю доповню їх матеріалами з кооперативного життя, що їх маю в архіві. Сам "Кооперативний Архів", за порозумінням з керівниками організованої тут української кооперації, впорядкувавши, складемо після нашої праці там, де буде для цього найвідповідніше місце — для продовження студій історії, організації й ідеології українського кооперативного руху та діяльності його видатних співучасників.

⁶² З "Резолюції" УІІ-го Крайового Кооп. З'їзду — стор. 9-10.

⁶³ Під І — Союзі і осередки Львівської області, II — Станіславівської, III — Тернопільської.

⁶⁴ 1936 р. об'єднаний із ПСК Копичинці.

- ⁶⁵ Орг. осередок без торг. діяльності, гуртівнею для к-в Сянїччини була філія Нар. Торгівлі в Сяноку, для районів Балигороду й Устрик, – кооперативи 1-го шабля в тих містах.
- ⁶⁶ Торг. осередок для к-в Турчанського району був склад Нар. Торгівлі в Турці.
- ⁶⁷ Кількість кооператив для заг. закупу й збуту частково розходиться з поданою тут кількістю кооператив того виду, об'єднаних у РСУК (2065) в 1935 р., бо не всі були об'єднані в перелічених орг. і торг. осередках.
- ⁶⁸ Львівську округу організаційно обслуговував "Центросоюз", торговельно – його "Роздільня"; її обороти були додані до оборотів ЦС. Але в деяких статистичних звітах обороти "Роздільні", яка виконувала функцію ОСК, вилучено і показано їх разом із сумою оборотів усіх ОСК. З того виникла значна різниця в сумах оборотів ОСК чи ЦС в деяких річних звітах.
- ⁶⁹ На підставі надісланих відомостей інструктора, згодом члена дирекції того ОСК, а також принагідних згадок у кооп. пресі 30-их років.
- ⁷⁰ В ОСК і ПСК загальні збори обирали Надзирну Раду, а Рада покликала Дирекцію з 3-ох членів і 2 заступників та обирала з-поміж себе Контрольну Комісію.
- ⁷¹ З опису Союзу за 1933 р. у "Кооп. Республіці", 1934, ч. 9.
- ⁷² На вагон ішло близько 110 скринь, на скриню 24 копи яєць.
- ⁷³ П. Панченко "Фрагменти з діяльності ОСК за 1934-1936 рр.", "Кооп. Республіка", 1937, стор. 221, та таблиця.
- ⁷⁴ Там же, табл. 1-3.
- ⁷⁵ Там же, табл. 5-6.
- ⁷⁶ Там же, порівн. табл. 10-15.
- ⁷⁷ Експорт яєць з Польщі становив: 1928 – 55 тис. тонн, вартості 145 млн. зл.; 1932 – 37 тис. тонн, вартості 57 млн. зл.; 1936 – 24 тис. тонн, вартості 28 млн. зл.; 1937 – 26 тис. тонн, вартості 34 млн. зл.
- ⁷⁸ Дані зібрані з кооп. преси – ГКЧ і "Кооп. Республіки", 1936-1938.
- ⁷⁹ Див. "Ювілейний Альманах Центросоюзу в 30-ліття", Львів, 1931. Звідомлення про Заг. Збори ЦС 1938 р. в ГКЧ, ч. 26; А. Качор "Денис Коренець, начерк життя й праці", Вінніпег, 1955; у нашому "Архіві" є спогади нач. бухг. ЦС З. Рудика.
- ⁸⁰ Молочарська кооперація найповніше схарактеризована в українській історичній кооперативній літературі. З праць про її розвиток згадаємо статті Ю. Павликовського в "Кооперативному Молочарстві" з 1927 р., в "Кооперативній Республіці" з років 1922-33, в еміграційному "Господарсько-Кооперативному Житті", Авґсбург, 1947, ч. 6, у тому ж журналі й числі – змістовна стаття дир. "Маслосоюзу" інж. М. Палія "Кооперативне молочарство на Західній Україні – у 40-ліття Крайового Молочарського Союзу "Маслосоюз". Багато матеріялу зібрав історик молочарської кооперації, її колишній співробітник, інж. А. Качор, у своїй дипломній праці "Українська молочарська кооперація в Західній Україні", циклоstile видання, Мюнхен, 1949; він же написав "Нарис життя та громадсько-кооперативної праці" сл. п. Ольги Бачинської, директорки "Маслосоюзу" – Вінніпег, 1954. Цінний спогад написав директор "Маслосоюзу", А. Мудрик – "До історії економічного здвигу на західних землях України" (з нагоди 70-ліття заслуженого молочарського кооператора Олексі Лиса) в "Америці" (Філадельфія, 9. 4. 1960). У нашому архіві є цінні спогади до історії укр. Молочарської кооперації члена Н. Ради "Маслосоюзу", д-ра М. Рибака, директора Р. М. в Яворові, О. Хархаліса, також змістовний реферат начальника організаційного відділу "Маслосоюзу", директора М. Хронов'ята.
- ⁸¹ Дані зібрав дир. А. Палій, подаючи їх у відповіді проф. Ромерові (про що мова далі).
- ⁸² Порівняння склав начальник Статистики РСУК, А. Жук; цей реферат в машинописі маємо в нашому архіві.
- ⁸³ Порівняння з брошури-відповіді А. Палія проф. Ромерові.
- ⁸⁴ Порівн. повідомлення про дебати в сенаті, в "Коопер. Республіці", 1936, ст. 131-132.
- У 1937 р. польські шовіністичні кола знову посилили нагінку на українську кооперацію, зокрема на об'єднану в "Маслосоюзі". У те нацькування польського громадянства й адміністрації на укр. кооп. рух включилися і два професори Львів-

ського університету, провідні члени польської націоналістичної ("ендецької") партії – С. Гломбінські і Е. Ромер. Проф. Ромер, географ, написав агітаційну брошуру "Polski stan posiadania na południowym wschodzie Rzeczypospolitej", Львів, 1937. Він також подав до польських часописів листа, надрукованого, між ін. у львівському щоденнику "Wiek Nowy" (який мав характер т. зв. "жовтої преси") від 7. 4. 1937, під заголовком "Ruskie Kooperatywy jako mobilizacja i opodatkowanie". У ньому той професор намагався "доказати", що українські кооперативи не мають нічого спільного з господарськими завданнями, лише служать засобом "політичної мобілізації й оподаткування". Свої "докази" він спирав на публікації Головного Статистичного Уряду "Statystyka spoldzielni Zwiaskowych 1928-1933", у якій схвилювала проф. Ромера кількість працівників української молочарської операції: з 264 осіб у 1929 р. вона зросла до 1572 у 1933 році, при нібито незначному збільшенні винагороди за працю в українській кооперації, – з 2,743.000 зл. у 1928 р. до 2,813.000 зл. у 1933 р. Різкими порівняннями з баянсів української молочарської кооперації й сильнішого з-поміж союзів у Польщі, "Унії" (що об'єднував польську молочарську кооперацію на території давньої пруської займанщини), професор-географ намагався інсинувати, що українська молочарська операція працює несправно та що нібито приховує дані про "оподаткування" своїх членів на українські політичні цілі й непропорційно збільшує – "мобілізує" – кооперативних працівників для некооперативної праці.

Крім нефаховости в порівняннях проф. Ромера, бачимо ще одну прикмету: він навмисне зігнував важливу приписку тієї урядової статистичної публікації, на якій спирав свої "докази". А в ній була виразна заувага, що кількість зросту працівників в українській молочарській кооперації треба брати з застереженням, бо вона виникла із зміни, яку впровадила Статистика РСУК у 1930 р., подаючи від того часу разом не лише постійних працівників, але й таких допоміжних осіб, як кружлівкарі, перевізники молока й сметани та ін., котрі виконували лише кількагодинну працю за невеличку додаткову винагороду. На "докази" проф. Ромера відповів директор "Маслосоюзу", А. Палій, багаточисливими порівняннями з діяльності кооперативного молочарства 4-ох союзів у Польщі. Він написав брошуру "До яких вислідів може довести "наукове" орудування статистикою", (Львів, 1937), у якій зіставив добирані, не без розмислу, підстави порівнянь проф. Ромера (напр., оцінку професора справности кооператив на основі порівняння баянсових сум у відношенні на одного члена!). Дир Палій показав, що деякі к-ви можуть мати небагато членів, малі власні фонди, великі чужі капітали, тобто борги, що часто бувало з польськими кооперативами, і виявляли високу пересіч баянсових сум, що припадають на одного члена. Але це не свідчить про їхню господарську справність. Навпаки, такі кооперативи можуть працювати з високими дефіцитами або й зовсім не виявляти статутної діяльності.

1. 3. 1937 р. проф. С. Гломбінські виголосив у Варшаві, в залі Гігієнічного т-ва, доповідь "Справа руска на Земі Червеньській". Її скорочено надрукував "Експрес Вечорни" 4. 3. 1937 р., під заг. "Двадцятитисячна армія агітаторів діє на шкоду державі і підбурює населення". У тій скороченій редакції доповіді є, між ін., таке підкреслене речення: "Особливо велике значення має український кооперативний рух". Проф. Гломбінські окреслив його, як величезну сіть ворожих польській державі політичних організацій. Двадцять тисяч службовців тих кооператив становить армію агітаторів, які діють на шкоду державі й підбурюють населення. Після цього виступу сенатор Ю. Павликовський, голова Ради РСУК, звернувся до автора інсинуацій з відкритим листом, чи той підтверджує написане. На це відповів Гломбінські, що він не читає "Експресу Вечорного", не знає, відки цей часопис черпає свої відомості та що він написав неправду про 20-тисячну армію агітаторів". Але Гломбінські визнав, що він говорив про політичне значення укр. кооп. руху на підставі статистичних даних у брошурі Ромера. Ю. Павликовський подякував професорові за вяснення і від себе додав критичну оцінку безпідставних цифр Ромера, якими той "мобілізував" польське громадянство підписувати проти укр. кооперації "меморіяли", втручав у ту справу польську католицьку церкву, скавтів та ін. організації.

Це лише один з прикладів, за яких обставин доводилося працювати українській кооперації в демократичній Польщі.

- ⁸⁵ В цит. статті "Госп. Кооп. життя", 1947, ст. 6.
- ⁸⁶ Додаткові пояснення до експортної справи МС подає д-р О. Степанович-Котик, керівник шлезьких відділів у Катовицях і в Бельську (другим керував С. Щуровський). В інформації, збереженій у нашому архіві, д-р О. С. Котик пише: "Ані в попередніх річних звідомленнях, ані в цих матеріалах, нічого, або дуже мало, говориться і подається цифри про збут по відділах в краю, а тим менше про шлезькі відділи (не дразнити поляків!). А Шлезьк забирав коло 1/3 продукції цілого МС. Експорт в останніх роках перед Другою світ. війною був мінімальний. Для прикладу: рік 1936 – продукція 3,389.503, експорт – 616.488 кг.; 1937 – продукція 2,881.771 кг., експорт – 186.354 кг. У цих роках Катовиці збували 750.000–800.000 кг., Бельськ 400.000–450.000 кг., разом кругло до 1,200.000 кг. річно. Причини падаючого експорту – новий польський закон, який централізував всю висилку заграницю в Варшаві (розрахунково), дозволяючи при цьому на експорт лише пастеризованого масла. В тому часі МС мав лише одну чи дві РМ, які цим вимогам відповідали. В зв'язку з цим, в терені йде натиск на розбудову, згл. будову нових приміщень для РМ, з новим паровим і пастеризаційним устаткуванням, щоби забезпечити собі місце в експорті на будуче. В торговельній ділянці дир. Палій шукає нових доріг для поширення місцевого (галицького) і польського ринку. В краю поширюється сітку крамниць дрібної продажі. Йде натиск на Шлезьк, куди Львів старається викинути всю надвижку, яка могла б давити на крайовий ринок, залишаючи в своїх магазинах запас товару в границях поємності цього ринку, – і цим самим має змогу далі диктувати ціни в краю. З тактичних міркувань МС затримує далі марку великого експортера і своє "лице" перед покупцями в краю і своєю кооперативною громадою. Шлезьк, мимо всіх труднощів, давав собі раду з цим і в річному балансі і все виходив зі зиском. І це позитивна роля шлезьких відділів МС"...
- ⁸⁷ Дехто з непоінформованих твердив (можливо внаслідку ворожих підшептів), що укр. молочарська кооперація, посилюючи привіз молока з багатолюдних сіл, послаблює їхню біологічну силу. Насправді ж, без шкоди для здоров'я для селянських родин, можна було вивезти із села до 40% видую молока; напевно стільки ж і вивозило селянство перед тим, без молочної кооперації. При найінтенсивнішій переробці молока, між двома світовими війнами в Галичині, укр. молоч. кооперація змогла охопити лише близько 22% усього видую. (Дані із стат. обсліду МС – порівн. цитовану статтю Ю. Павлюковського в ГКЧ, ст. 2).
- ⁸⁸ Першим важливим проявом повосенної співпраці кооперації й т-ва "С.-Г". було фінансування "Маслосоюзом" 2-ої Крайової Хліборобської Виставки в Стрию, 1927 року.
- ⁸⁹ "Кооп. Республіка", 1936, ст. 178-186.
- ⁹⁰ "Наші молочарські кооперативи", 1925; "Молочарське книговодство", 1926; "Основи кооперативного молочарства", 1927.
- ⁹¹ "Так працюємо для українського села", 1929; "Шляхи нашої суспільної агрономії", 1929; "За хліборобську справу", 1932; "Як піднести наше хліборобство" (про співпрацю кооперації, "Сільського Господаря" й культурно-освітніх установ у ділянці суспільної агрономії), Львів, 1932; "Про хліборобський вишкіл молоді", 1933; "За наше хліборобське шкільництво", 1933.
- До тих тем повертається Є. Храпливий згодом, опрацьовує їх докладніше, напр. його підручник "Як працювати в Хліборобському Вишколі Молоді" мав три видання – 1937, 1940 і 1942 рр.
- ⁹² Надрукована в скороченні п. н. "Плекання рогатої худоби в Східній Галичині, нарис за час від 1860 до 1930 рр.", Львів, 1933.
- ⁹³ Перед 2-ою світовою війною вийшов друком лише перший її зошит. Одну копію машинопису тієї "С.-Г." Енциклопедії" перевіз проф. В. Доманицький до Америки.
- ⁹⁴ До історії української кредитової кооперації того періоду важливі статті-доповіді І. Ольхового: "Біжучі питання нашого кооперативного кредиту" ("Кооперативна Республіка", 1933), "Організаційні справи української кредитової кооперації" ("Кооп. Респ.", вересень 1937), "Організаційна праця Українбанків" – ГКЧ, 1937), "Кредитова політика Українбанків" (ГКЧ, 1937, ч. 20), "Актуальні справи нашої кредитової кооперації" ("Кооп. Республіка", березень 1938). Важлива також

доповідь К. Левицького: "Провідні думки нашої кредитової політики в минулому й сучасному" – реферат на 3-му Вакац. Курсі ("Кооп. Респ.", 1937).

Огляд розвитку й напрямних кредитової політики української кооперації того часу дають звіти із Загальних Зборів "Центробанку" в кооп. пресі, опубліковані деякі реферати з кооп. нарад і з'їздів Українбанків. Від 1938 р. ЦБ видавав фаховий часопис-місячник "Кредитова Кооперація", в якому було декілька статтвіоглядів д-ра К. Левицького, А. Жука, І. Ольхового та ін. представників кредитової кооперації.

У нашому архіві є два спогади: А. Веселого, дир. Українбанку в Стрию, д-ра О. Сохацького, дир. Українбанку в Надвірній.

- ⁹⁵ З тієї суми сконвертованих позик на самий кооп. банк "Дністер" у Львові випало 2,181.184 зл., райфайзенські сільські каси сконвертували 88.441 зл., Українбанки 1,472.035 зл.
- ⁹⁶ Референтом був наймолодший представник Українбанку в Гвіздці, М. Денисюк, який просто із школи прийшов і розвинув відсталий Українбанк. Молодий референт підкреслював необхідність кращого зв'язку кредитових кооперативів з членами та щоби приєднування членства мало передусім господарські спонуки, бо – "напевно нічого не вдіє самий... рахунок на патріотизм громадянства у відносинах до Українбанку, коли його праця не є така, що сама говорить за себе"... І в першому рефераті на цій нараді, і на попередніх в дискусіях обговорювали проблему вигоди, що її повинна робити кредитова кооператива своїм членам, а також засоби кооперативно-освітньої праці між членством: її недостатність викликала те, що члени не відчували постійного й міцного зв'язку із своїми кредитовими організаціями і часто, після сплати позички чи переведеної іншої операції, ставали осторонь або й покидали членські лави.
- ⁹⁷ Програма й методи цієї акції були з'ясовані в брошурі інж. Р. Раковського: "Творім фонд господарської розбудови", з передмовою дир. Остапа Луцького.
- ⁹⁸ Статистичні дані з діяльності Промбанку часто публікував орган Союзу Українських Купців і Промисловців "Торговля і Промисл"; редактором його був В. Несторович, який рівночасно вів економічну сторінку українського щоденника у Львові "Діло".
- ⁹⁹ У 1918 р. мав їх 6,523.063 австр. корон.
- ¹⁰⁰ В тому 2,162.568 на 2765 шадничих книжечках і 56 на контах біжучих рахунків та 111.214 дрібних збережень на "Фонді Господарської Розбудови".
- ¹⁰¹ Доповіді про стан міської споживчої кооперації, її труднощі й організаційні постанови широко обговорені з нагоди з'їздів у 1935 і 1936 рр. в "Кооперативній Республіці".
- ¹⁰² Ю. Галлярович, "Народня Торгівля" як осередок споживчої кооперації", "Кооперативна Республіка", червень-липень 1935.
- ¹⁰² Д-р О. Барилляк, "Народня Торгівля" як учителька працівників торгівлі", Львів, 1937 р.
- ¹⁰⁴ Докладніший огляд стану кооперативного виробництва за 1936 р. подав ревізор І. Федак в ГКЧ (порівн. ч. 7 і 8 за 1938 р.), за 1937 р. подав підсумки референт при РСУК, д-р З. Петрів; про висліди праці окремих кооперативів і груп виробничих кооперативів часто писав в ГКЧ і "Кооп. Республіці" д-р П. Панченко. Напрямні планової акції розбудови кооперативного виробництва накреслені в "Резолюціях" Загального Збору РСУК з 24-25 червня 1937 р., виданих окремою брошурою.
- До 1936 р. існувала при Центросоюзі т. зв. "Промислова Рада", з участю українських приватних промисловців для громадського порозуміння щодо неконкуренції. Попирання молодих підприємств приватного укр. промислу кооперативна організація узабезпечувала від громадської настанови їх власників і керівників, від їх чесної співпраці, причетності до загальної громадської організації СУКП та їх матеріальних вкладів у допомогу тогочасним національно-культурним справам і змаганням українського народу.
- ¹⁰⁵ Порівн. О. Степанів "Кооперативи здоров'я, їх завдання, організація, історія", вид. РСУК, Львів, 1937.
- ¹⁰⁶ Згадаємо про дописи І. Блажевичевої – "Драбинястим возом по галицькій волості" в "Коопер. Республіці", 1933; її звіт "З подорожі по Поділлю". В листо-

паді 1938 р. цю, тоді 52-річну жінку-кооператорку, довголітню кооперативну інструкторку, члена Ради і один час члена Дирекції Подільського Союзу Кооператив в Тернополі, – важко побив військовий відділ польської кінноти під час її кооперативної праці в районі.

Цікаві спостереження з кооперативної праці в терені публікувала друга сеньйорка кооперативних пропагандисток, І. Домбчевська, – напр. у статтях: "Розбудовуємо кооперацію спільними зусиллями чоловіків і жінок" – ГКЧ 1937, ч. 1-2; "По селах", – "Кооп. Респ." 1938. "Жінка пропагандистка в кооперації" та ін.

Е. Вербицька, асистентка при референтурі кооперативних курсів у РСУК, слідувала за методами і вислідами праці кооперативної пропаганди і про те часто писала в кооперативній пресі – порівн., напр., "Що зроблено досі в краю в напрямі приєднання жінок до кооперації", в "Кооп. Респ.", 1933, також її статті в "Новій Хаті".

¹⁰⁷ Пишучи ці рядки, довідуємось, що недавно померлий у Німеччині, довголітній передовий організатор народньо-мистецької й домовиробничької кооперації, О. М. Моргун, залишив довшу про це студію, яка підготовляється до друку.

¹⁰⁸ Між членами було: 3 селянки, 5 ремісничок, 1 фізична робітниця, 45 жінок інтелігентських фахів, 7 промисловців, 60 інших – переважно дружин інтелігентів. У "Кооп. Респ.", 1938.

¹⁰⁹ Порівн. розділ "Наше фахове шкільництво в Галичині й роля Д. Коренця в ньому", у згадуваній монографії А. Качора.

¹¹¹ Під час війни, в 1915 р., Д. Коренець написав популярний "Нарис Історії України".

¹¹² "Краківські Вісті", 1944, ч. 112.

¹¹³ В ГКЧ, 5. 7. 1944.

¹¹⁴ Про цю школу писав її учень, згодом директор ПСК в Городенці, Ю. Роїк в "Кооп. Республіці", 1934.

¹¹⁵ К. Я. Безкровний, вчитель за призначенням, замолоду працював якийсь час у Харкові та належав до засновників Т-ва Взаємного Кредиту й був його директором. За 15 років його праці на Кубані – як згадують сучасники – не було станиці, де б не постало кредитове т-во. Вся Кубанська Кредитова Кооперація об'єднувалася в одному Центральному Банкові в Катеринодарі. Головою Ради Банку був К. Безкровний, а головою Правління І. Івасюк, українець з Басарабії. В кооперації на Кубані панував український національний дух і українська мова. За спогадами Безкровного й товаришів, знаходили в кооперації працю молоді українці, переслідувані за їхню громадську роботу на їхніх рідних Центральних українських землях, як от Б. Мартос, С. Петлюра, Кучерявенко й ін. Безкровний з М. С. Рябоволом, директори Чорноморської Залізниці, заклали українську популярну газету "Кубанський Край". Двірці Чорноморської Залізниці були збудовані в українським стилі, обслуговували їх переважно українці. Безкровний посилав своїх дітей вчитися в українських середніх школах у Галичині (в Перемишлі). Під час війни Безкровний із співробітниками визволяв полонених галичан і допомагав влаштувати їх на працю між своїми людьми на Кубані. На початку революції в Росії в 1917 р. ці передові представники національної роботи на Кубані – Рябовол і Безкровний – перші піднесли справу приєднання Кубані до Української Держави.

¹¹⁶ Порівн. далі про волинську кооперацію в "Кооперативній Республіці", 1936, ст. 369 й ін., 1937 за травень; "Діло", 29. 5. 1937; ГКЧ, 1937, ч. 24.

¹¹⁷ Дані з книжки про розвиток суспільно-господарського життя Закарпатської Русі за 17 рр. у межах Чехо-Словацької Республіки під заг.: "Подкарпатская Русь за годы 1919-1936", Ужгород, 1936. Деякі цифри беремо з коротких відомостей про кооперацію на Закарпатті, публікованих від часу до часу у львівській "Кооперативній Республіці".

¹¹⁸ Про організацію й завдання цих кооператив писав інж. А. Кущинський в "Кооп. Респ.", у числах за листопад і грудень 1933.

¹¹⁹ Ці останні загальні підсумки перед війною беремо із статті тогочасного начальника Статистики РСУК, А. Жука: "З історії кооперації на західно-українських землях", ГКЧ, 1943, ч. 8.

VIII.

УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

193 (1939-1944)

1. Перша більшовицька окупація Західної України й реорганізація кооперації на советський лад. – 2. Самодопомога північно-західних українських земель, прилучених до "Генералгубернії" німецького підбою. – 3. Відбудова, самооборона й труднощі української кооперації в Західній Україні за німецької окупації (1941-1944). – 4. Віднова діяльності "Вукопспілки" на східних і центральних землях України (1941-1943).

1. Перша більшовицька окупація Західної України й реорганізація кооперації на советський лад

Вже від весни 1939 р. західно-українська кооперація працювала в атмосфері воєнних настроїв. За декілька тижнів перед війною почалися арешти українців. Тоді чимало й кооператорів потрапили у в'язниці й концентраційні польські табори. В перших днях війни посилювався терор супроти українського громадянства, і тільки швидкий розвал Польщі не дозволив розгулятися теророві.

На підставі таємного порозуміння Молотова-Ріббентропа, советські війська 17 вересня 1939 р. нагло ввійшли на територію Західної України й упродовж тижня окупували її основну частину. 22.10.1939 р. відбулися вимушені новим окупантом "вибори" до установчих Народніх Зборів Західної України. Їх вибрало залякане населення з єдиного списку кандидатів (складеного десь, поза відомом і виборців, і самих кандидатів, командними чинниками партії при советській окупаційній владі). Ухвалами так обраних Народніх Зборів Західної України (від 26.10) і Верховного Совета СССР у Москві (від 1.11.1939 р.) було вирішене формальне прилучення західно-українських земель до Української ССР.

Разом із советською армією, прибула на окуповану територію уніформована цивільна адміністрація й відразу почала реорганізацію всього національного життя. Скоро почалася й наказана владою перебудова кооперативної організації на советський лад. Керівники й працівники західно-української кооперації спочатку залишалися майже всі на своїх місцях, зберігали кооперативне майно. Звиклі до громадської відповідальности й дисципліни, вони з тривогою приступили до праці за нових обставин і виявляли добру волю пристосуватися до них – задля добра кооперативного членства й громадянства. Вони хотіли вірити у заспокоєння й виправдування, що, мовляв, деякі дивні накази нової влади – це данина потребам воєнного часу, а згодом прийдуть покращання соціальних і національних стосунків за советського ладу.

Поспішно прислані до всіх союзних кооперативних організацій советські комісари почали їх реорганізувати, заки ще була зліквідована верховна установа західно-української кооперації. У ній також усе очолив наставлений комісар. Ліквідацію РСУК остаточно проголосили 12.12.1939 р. на мітингу його пра-

цівників, без, навіть формального, скликання делегатів тих кооператив, які були об'єднані у РСУК.

Кредитова кооперація перестала існувати. Її майно з членськими уділами й ошадностями, без запиту членів і ліквідаційних зборів, було передане советському державному банку. Так само була зліквідована споживча міська кооперація, майно якої перебрала організація державної торгівлі. Знаціоналізували всі значніші підприємства виробничої кооперації (напр., "Суспільний Промисл" у Львові, фабрику "Будучність" у Тернополі й ін.).

В окремому секторі "соціалістичного господарства" залишилася сільська споживча кооперація й поширена була форма промкооперації, до якої мали ввійти поспішно організовані ремісничі артілі та дрібні колективні підприємства для особистих послуг і задоволення інших побутових потреб населення.

По селах, замість кооператив різних видів, залишилися єдині Сільські Споживчі Т-ва (ССТ). З колишніх ОСК і ПСК постали Районові Споживчі Спільки (РСС). Як правило, їх поставало в окрузі більше, ніж попередніх союзних кооператив другого щабля. Їхнє майно мусіло бути розділене на декілька новопосталих РСС в окрузі.

На місці крайового об'єднання того роду кооператив – "Центросоюзу" й верховного організаційного об'єднання – РСУК, виникли на терені Галичини 4 Обласні Споживчі Спільки (ОСС): Львівська, Дрогобицька, Станіславівська й Тернопільська. Вони ввійшли до загальної республіканської "Укопспільки", яка підлягала московському "Центросоюзові", як усесоюзній зверхній організації советської кооперації. Від сільської споживчої кооперації вилучено заготівельно-збутову ділянку, яка перейшла до державної організації "Заготзерна", разом із запасами збіжжя й магазинами. При РСС утворено окремі відділи – "Заготконтори", ведені на окремих балясах і з окремою адміністрацією; вони займалися заготівлею городини, садовини, дрібної місцевої промислової сировини й відпадків. Якийсь час при організації сільської споживчої кооперації були й "Маслозаводи", тобто колишні молочарські кооперативи (РМ), пізніше, знаціоналізовані, вони перейшли до "Укрмаслопрому" й "Молокотресту".

В сільських споживчих товариствах, замість дотогочасних однородних паїв, впроваджено окремі для голів родин – по 25 рублів, для дорослих членів родин – по 10 рб. і для малолітніх – по 5 рб.

У низових к-вах та в РСС (не у всіх) на початку 1940 р. відбувалися перші в нових обставинах загальні членські збори й перевибір провідних органів. На голосування було подано єдиний список кандидатів, складений у районних чи обласних партійних комітетах. Подекуди траплялось, що члени, незважаючи на те, висунули й вибрали своїх кандидатів. Але це ініціаторам дорого коштувало, а на приказаних повторних виборах – "обирали" таки намічених десь угорі, поза пайовиками т-ва, небажаних людям кандидатів.

Багато було, як згадують сучасники, біганини, реорганізацій, мітингів, а товарів щодалі то менше. Якийсь час трималися ще на запасах сконфіскованих, або заздалегідь колишніми власниками приватних підприємств проданих Союзом товарів. За сконфісковані "дарунки" мусіли кооперативи сплатити в державних банках підвищені ціни. А за передані запаси збіжжя й магазини, за свої вклади, навіть за передані для обміну польські гроші на советські – кооперативи не діждалися розрахунків. За допомогою фінансово-контрольної залежності кооперативів від державних банків (через які мусіли йти всі розрахунки), кооперацію включили в загально-державне господарське плянування. Поза тим основним засобом тотально-державного господарства, всі директиви господарського й організаційного характеру передавалися кооперативам згори, – від зверхніх кооперативних організацій, від банків, установ державного, господарського плянування – через виконні комітети обласної чи районної адміністрації, під наг-

лядом і за інструкціями їхніх всесильних партійних осередків. Наставлені й ними апробовані комісари в райспоживспільках і облспоживспільках та в інших більших підприємствах кооперативного сектору пильнували виконання тих директив на місцях. Також і звітування та розбухлі статистичні обліки від кооператив мусіли йти до всіх отих зверхніх над кооперативами партійних органів, державних установ і до організацій власної системи, компетенції яких часто не були ясні й надто переплутались. Нелегко було кооперативам розрізнити їх, звикати й розуміти їхні вимоги. Без огляду на сумлінну працю й старання у добрій вірі, кооператори часто потрапляли в клопітливі, а то й для власної безпеки загрозливі положення.

Щоб показати сповидний громадський характер кооператив, зверхні чинники вимагали масової участі у зборах, натискали на населення вступати в члени (щоб таким чином зібрати якнайбільше уділів). Усі врешті-решт мусіли ставати членами, бо не існувало іншого способу одержати, хоч і в скупій кількості, щось із так зв. "дефіцитних товарів": одягу, тканин, взуття і т.п. Товарів широкого запотребовання ("ширпотреб") ставало щораз менше в сільських крамницях; трохи більше діставали з нових джерел крамниці державної торгівлі в місті. Натомість полиці сільських крамниць вивповнювалися щодалі то більше комуністичною літературою-пропагандою, "сталінською конституцією", "детськім іграшками", і з тим крамом – як згадає один з тогочасних кооперативних працівників – "приречені крамарі мали вивповнювати накинені їм згори пляни реалізації товарів".

Або ось такий, один з багатьох, випадок:¹ "Райпартком дав доручення, щоб РСС забезпечило місто опалом, вугіллям. РСС переказує 60 тисяч рб. до Вуглетресту в Ворошиловграді. Минають дні, тижні, місяці та й рік наближається, – а тут ані вугілля, ні грошей ніхто не повертає. На невгаваючі ургенси ніхто не відповідає"... Натомість без замовлення хтось спрямував до тієї РСС декілька вагонів штучних добрив та кухонної соли розсипом: ніде було таку велику посилку ні примістити, ні змагасинувати. Сіллю засипали всі пивниці (не було часу їх і чистити), а з штучних добрив насипали гору до висоти будинків таки на станції. "Хтось, десь там виконав свій плян" і в гадці не маючи, що дана місцевість у той час не потребувала такої кількості товару і не могла його прийняти. У той же час за Дністром, на Поділлі, люди вважали не мали соли й масово, довго, ще й за німців, приходили здалеку до Городецьки по неї.

Кооперативні працівники скоро переконувалися, що виявляти неполадки, недоречність деяких директив, шукати вище справедливості, навіть для того, щоб довести власну неповинність, – справа небезпечна. Кількість працівників у кооперативах збільшувалася втрое, вчетверо й більше порівняно з передвоєнним часом. "Штати" працівників встановлялися згори, з докладним визначенням їхніх ділянок праці, обов'язків, платень, яких на місці не вільно було перемінити. До складу кооперативних працівників на зверхні пости прислали щораз більше людей з ССРСР, які не завжди розумілись на призначених їм ділянках праці.

Від початку, разом із призначеними комісарами, влаштувалися при союзних кооперативах та більших кооперативних підприємствах секретні "спецвідділи". Вони почали перевіряти особовий склад працівників, вимагати від них щораз то наново автобіографій (небезпечно було щонебудь у них міняти!), викликали їх на переслухи, збирали інформації на підставі доносів. Спочатку розпочалася в пресі нагінка на провідних кооператорів, потім почалися арешти. Першими жертвами падали здебільшого колишні голови надзірних рад, члени управ кооперативних централей і окружних союзів, які мали визнання й пошану за свою громадську працю. Далі почали судити і вивозити на заслання (і без суду) також і рядових працівників, без вини або за мізерні провини супроти неусвідомлених ще розпоряджень і звичаїв нової влади. Декому з визначніших коопера-

тивних працівників удалося вчасно перейти "на другу сторону", тобто ті північно-західні райони, що опинилися при встановленні демаркаційної лінії – на ріках Сяну, Солокії, Бугу, – по німецькому боці. Там воєнний режим окупанта ще не надто встрявав у внутрішнє життя й організовану самопомогу громадянства. Деякі з кооперативних працівників старалися перейти на інші місця праці, поза кооперацією. Але багато з тих, які на своїх давніших і новопризначених місцях у реорганізованих останках колишньої кооперативної організації витримали до кінця понад 21-місячну першу советську окупацію, – наклали головою, замордовані або вивезені при відступі більшовиків перед німцями влітку 1941 року.

Одночасно, треба признати, що за ті жорстокі місяці, – як стверджували очевидці й співучасники-кооператори, – вони встигли дечого навчитися й набратися досвіду для дальших важких воєнних і повоєнних років. Хоча побільшення "штатів" у кооперативах було подиктоване вимогами негосподарської бюрократії, воно уможливило вишкіл і збереження кадрів здібної молоді, яка вийшла із села і втягалася в щораз складнішу працю громадського господарства, або привчалася й була здатна до інших завдань. Навіть досвідчені кооперативні працівники використали свій перевишкіл у різних ділянках, зокрема ознайомилися з добре поставленою справою рахунковості в советських підприємствах, з методами господарського планування, співпраці з банками, – дарма, що за советських обставин та співпраця мала особливі завдання, політично-економічної централізації. За той короткий час відсутності вільної господарської ініціативи й громадської самодіяльності – і кооператори, і громадянство краще усвідомили суспільне й економічне значення кооперації, її правдиву вартість.

Між представниками советського режиму й західньо-українськими кооператорами, відданими своїй ідейній праці і громадській службі, не могло бути порозуміння. Судили кооператорів, отих, що часто походили з самих суспільних низів, які – хай і простодушно, але як щиро та вірно пояснювали на більшовицькому суді значення українського кооперативного руху та свою власну двоєнну причетність і співпрацю в ньому:

"Нас, – говорив один із підсудних кооператорів, – обслуговував великий штаб чужинців, адміністраційний службовик, виховник, лікар, інженер, слюсар, стрижей, бляхар, купець – це все не українці; кожний із них жив достатньо, їв м'ясні обіди, білий хліб, мав чисту сорочку, бездоганне помешкання і одіння. Наше населення жило надголодь, від недоїдання... діставало сліпоти на переднівку... На такому ґрунті постала наша кооперація"...²

2. Самопомога північно-західних українських земель, прилучених до "Генералгубернії" німецького підбою (1939-1944).

Після закінчення воєнних операцій перших тижнів польсько-німецької війни й розділу окупованих територій між німцями та більшовиками, по німецькому боці залишилася невелика частина української етнографічної території: на заході Лемківщина й пояс Засяння, на північному заході Холмщина й Підляшшя. За Нольщі населення тих, від найдавніших історичних часів, найдалше на захід висунених районів Української Землі, зазнало особливих утисків. Польська політична адміністрація чатувала, щоб між тими околицями й Галичиною не існувало зв'язку і співпраці в організації культурно-економічних потреб їхнього національного життя.

Восени 1939 р. ті околиці опинилися, разом із підбитими польськими землями, в межах утвореної німцями Генералгубернії. Відразу ж деякі, нечисленні там, місцеві громадські діячі, разом з тими, котрі прийшли з окупованих га-

лицько-волинських земель, взялися за організацію самопомоги місцевого українського населення. Цивільної німецької адміністрації якийсь час там взагалі не існувало, а військова влада забезпечувала свої інтереси і до справ населення особливо не втручалась.

Найскорше треба було власними силами впорядкувати розладнане воєнними подіями господарське життя й забезпечити підстави прожитку населення у важких воєнних роках. Вже восени 1939 р. виникають з почину місцевих громадян і емігрантів перші українські громадські допомогіві комітети, а при них – Господарські Ради: в Сяноку, Ярославі, Холмі, Грубешеві, Білій Підляській, Володаві. В листопаді утворилася в Кракові координаційна центральна тих комітетів. У червні 1940 р. німецька окупаційна влада погодилась на оформлення їх в Український Центральний Комітет. УЦК мав організувати освітнє, суспільне й господарське життя українського населення в Генералгубернії, заступати його справи перед владою й передавати деякі доручення влади через цю самоорганізацію населення.

Організаційною підбудовою УЦК на місцях, по повітах, були українські Допомогіві Комітети (УДК). При Господарському Відділі УЦК постав Осередок Організації Кооператив (ООК). Після 1934 р. відпало 430 кооп. від об'єднання в загальній західньо-українській кооперативній організації на тій території. До 1939 р. збереглася тут лише 161 українська кооператива. З допомогою ООК при УЦК і господарських референтів при місцевих УДК почалася організація нових і відновлення тих, які збереглися (примусово включені в польські кооперативні союзи).

На першому Кооперативному З'їзді в Кракові, на початку лютого 1940 р., звітували представники місцевих осередків про існування на тих теренах 737 українських кооператив для загального заupu й збуту, 48 молочарських кооператив, 26 сільських кредитових кооператив, 7 українських і 10 Повітових Кооперативних Союзів. Від січня 1940 р. працювала вже в Кракові торговельна центральна – Українська Господарська Акційна Спілка (УГАС), у якій більшість акційного капіталу склали кооперативи.

В кінці лютого, на базі кредитової кооперативи першого степеня в Ярославі, був заснований Український Кооперативний Банк – фінансова центральна кооперації й організаційна надбудова кредитового сектору, з відділами в Кракові й Люблині. Скоро фактичним фінансовим осередком став краківський відділ Українського Кооперативного Банку: розпочавши діяльність на початку травня 1940 р., за перший місяць діяльності він замкнув свої операції баянсовою сумою понад 600 тис. зл. і оборотами близько 4 млн. зл.

Німецька окупаційна влада не хотіла допустити до суцільного орг. об'єднання української кооперації в Генералгубернії. Спочатку дозволила тільки на окремих українських референтів при відділах польського Союзу Рільничих і Заробітно-Господарських Кооператив у Кракові й Люблині. Діяльність тих референтів обмежувалася до справ ревізій українських кооператив. Але, заходами керівників Господарського Відділу при УЦК (А. Мілянчик), вдалося виклопотати дозвіл (27.6.1940) на окремі обласні (дистриктіві) Ревізійнні Відділи Українських Кооператив у Кракові – для Лемківщини й Засяння й у Люблині – для Холмщини й Підляшшя. Керували тими Відділами в Кракові дир. І. Фостаківський, у Люблині дир. Є. Храпливий, потім дир. М. Мельничук. Згодом був утворений (розп. з 10.8.1940) і координаційний Патронат Української Кооперації, під керівництвом Ю. Павликовського.

Колишній ООК при УЦК перетворився в "Кооперативну Секцію". Вона мала вести справи громадської опіки над кооперацією, заступати її справи перед владою, організувати кооперативно-освідомну роботу, вишкіл кооперативних працівників, кооп. статистику, загальне планування й координацію діяльності

кооператив з іншими громадськими організаціями й такими економічними, як "Сільський Господар" і "Комісія Міста" при УЦК та господарськими референтами при УДК.

Другий кооперативний з'їзд, у половині липня 1940 р., в Ярославі, затвердив таку організацію українських кооператив у Генералгубернії та намітив основні напрями її завдань на важкі воєнні роки.

Кооперативним союзам доручено передусім подбати про постійний вишкіл і дошкіл кооперативних працівників, доручивши цю справу одному з членів управ. З'їзд закликав кооперативні союзи, щоб вони, організовуючи господарську самопомічу села, приділяли увагу й давали допомогу господарським референтам УДК у напрямі виховання й матеріального піднесення українських міських елементів, особливо робітництва й ремісників. З'їзд виніс постанову про тісну співпрацю з неофіційно діючим т-вом "Сільський Господар" на цих землях та про фінансову йому допомогу від кооперації. (Давні філії СГ існували тільки в Сяноку і Ярославі, на заснування філій на Холмщині й Підляшші влада не дала дозволу). З'їзд визнав спільним органом кооперації й загальної української сільсько-господарської організації журнал "Сільський Господар", що виходив у Ярославі (ред. Л. Бачинський).

Кооперативна організація зобов'язувалася фінансово допомагати українським школам і освітнім т-вам, дбати про участь молоді в новопосталих середніх і фахових школах, фундувати стипендії для молоді, допомагати організовувати й забезпечувати бурси. З'їзд закликав кооперативи підтримувати своїм членством і співпрацею УГАС. Українському Кооперативному Банкові доручав "так провадити справи, щоб кредитову обслугову українського господарського життя перебрати й утримати в своїх руках". Загальною резолюцією З'їзд закликав Господарський Відділ УЦК, разом із кооперативною організацією й т-вом "Сільський Господар" виробити докладний "план всестороннього розвою українських земель у Генералгубернії, щоби зробити їх на ділі окремою господарською одиницею з власним обличчям"...

Перед німецько-советською війною в 1941 р. був такий стан кооперативної мережі на північно-західних землях Генералгубернії:

<i>Види кооператив і Союзні об'єднання</i>	<i>На Лемківщині і Засянні</i>	<i>На Холмщині і Підляшші</i>	<i>Разом</i>
1. Окружних союзів	1	—	1
2. Повітових Союзів Кооператив	4	6	10
3. Сільських зак.-збутових кооператив	357	516	873
4. Молочарських кооператив	9	24	33
5. Кредитових	27	34	61
6. Міських споживчих	11	6	17
Р а з о м	409	597	996

Головними господарськими осередками були союзні кооперативні об'єднання в більших містах: ОСК в Сяноку, ПСК в Перемишлі (на Засянні), в Ярославі, Горлицях, Крилиці, в Холмі, Грубешеві, Белзі, Володаві, Білій Підляській, Томашеві, згодом постав ПСК і в Тарногороді.

Бальянова сума перших трьох груп українських кооператив, які об'єднали близько 80% селянських родин, за діловий рік 1940-41 становила 10 млн. зл. Вони доставили членам товарів майже за 39 млн. зл., закупили с-г продуктів на 15 млн. зл. Якщо до того додати обороти й молочарських кооператив, то разом торговельні обороти сільської кооперації перевищили 70 млн. зл.

До 1944 року, в районі діяльності Краківського й Люблинського Ревізійних Відділів Українських Кооператив, було до 1200 усіх кооператив, з того 1167 були членами тих обох Ревізійних Союзів. Обороти їх сягали до 153 млн. злотих.

Не вдалося завершити в окрему союзню організацію української молочарської кооперації, бо тому противилась окупаційна влада. Деякі молочарські кооперативи були підпорядковані Обласним Відділам окупаційної адміністрації "Господарки товщами й молоком". Проте, вдалося влаштувати заступниками німецьких керівників відділів колишніх працівників "Маслосоюзу". Вони ж дбали про українську обсаду інструкторського апарату й працівників молочарень, а ті, в свою чергу, оберігали громадські інтереси і справи кооперативного членства на місцях.

Не вдалося також дістати дозволу на оформлення УГАС-у, як центральної торговельної організації кооператив, — влада лише офіційно її толерувала, як окрему торговельну спілку. На початку 1940 р. було в ній 58%, потім 75%, при кінці 98% кооперативного капіталу. В торговельних оборотах з нею припадало 89,29% на кооперативи, 10,71% на приватних купців.

Коли налаждалась німецька окупаційно-господарська адміністрація, тоді справи харчового ринковпорядкування, с-г продукції, організації примусових достав с-г продуктів, "контингентів" — були зосереджені в Центральній Сільсько-Господарській Установі при уряді Генералгубернатора. Організацію заготівлі й достав с-г продуктів провадила ця урядова централь з допомогою так зв. "Окружних Кооператив", які були її півурядовими посередниками (ними керували німецькі комісари).

Спочатку, коли поставало українське союзне кооперативне будівництво, — не творили Окружних Союзів такого типу, як у Сяноці, щоб не наражувати українську кооперацію на велику залежність. Тоді постали і в районах з українською національною більшістю польські Окружні кооперативи, здебільшого на базі слабих місцевих кооператив. Вони стали провідними посередниками при збиранні контингентів та в приділах кооперативам так зв. "еквівалентів", себто раціонованих товарів. З ними мали українські Повітові Союзи Кооператив чимало турбот.

Ті окружні кооперативи були в руках місцевих і зайшлих поляків, які, не перебираючи засобами, достосувались до німецьких комісарів і, за їх допомогою, утруднювали працю української кооперації та дошкуляли населенню. До кінця війни українцям не вдалося добитися права на незалежну від того "посередництва" працю українських союзів, зокрема заготівлю с-г продуктів.

Господарський Відділ УЦК, разом із Ревізійними Відділами Українських Кооператив і Українськими Допомоговими Комітетами, витратив чимало енергії на оборону українського населення від накладань надмірних контингентів (обов'язкові норми здачі продуктів) та на те, щоб представників української операції допустили до контролю над розподілом контингентів і над приділом еквівалентів. Контингенти визначала німецька окупаційна влада на українські села з допомогою дібраного собі апарату з ворожих до українського селянства елементів. Визначаючи той воєнний тягар, вони цілковито не рахувалися з дійсною господарською спроможністю села, залякували селян і часто зумисно підвищували контингенти, щоб накликати на селян репресії. Залякане селянство легше було вивозити на роботи до Німеччини. Часто траплялося, що селяни подавали перебільшений обмір свого поля, щоб зберегти членів родини від вивозу в Німеччину, показати їхню необхідність у власному господарстві. Але потім такі родини не могли справитися з доставкою підвищених контингентів. В наслідку того мали місце репресії у формі таборів праці на Холмщині, грошевих кар, карних транспортів на роботи до Німеччини, виселювання з господарств

і т. д. Ворожа пропаганда, провокатори стали на різні лади оскаржувати українських селян перед німецькими властями за саботаж контингентів. Найдошкульнішими були контингенти м'яса й зловживання при згонах худоби. Тим займалися різні кон'юнктуристи, які, на спілку із своїми німецькими зверхниками, знущалися над населенням.

Після короткочасного піднесення національного життя й пожвавлення громадської праці, під кінець війни ці землі перебули страшною мартирологією. Українській кооперації довелося обороняти населення в атмосфері німецької брутальності, провокацій та нападів з усіх боків. Банди з місцевих польських колоністів, організованих польським підпіллям, палили й грабували українські села, мордували людей. Вже від початку 1943 р. була дуже утруднена організаційна праця в районі і взагалі оборона населення.

Ще в кінці 1941 і на початку 1942 року, на доноси й провокації місцевих ворогів українського народу, німці заарештували понад 200 осіб – найсвідомішого активу села. Це були переважно свідомі учасники й провідники громадської праці, яких за Польщі судили й провокативно чіпляли їм ярлик "комунізму" в обвинуваченнях за національну роботу. Майже всі вони загинули замучені в концентраційних таборах Мантгавзену, Гусену, Майданку й Освенціма. Намучилося немало наших людей і в карному таборі при фільварку у Вербковичах. Їх запроторювали туди на доноси та за вигадані провини при стяганні контингентів (щоб накликати німецькі репресії на українські села).

Не маємо змоги описувати тут усіх страхіть і руїни, які пережили ці землі від 1943 р. Напр., лише в Грубешівському повіті, за докладно зібраними даними й протоколами свідків, тільки в періоді від січня 1943 р. до кінця квітня 1944 р. було спалено 15 сіл і замордовано 1385 осіб, – чоловіків, жінок і дітей. Загибло тоді багато місцевих громадських і кооперативних працівників, учителів, священників по селах. З одного боку – німецько-гітлерівські карі за невиконані чи недоставлені вчасно в тих обставинах контингенти, побиття на фільварках, вигони з підводами, при згонах худоби, безглузді виселювання й переселювання цілих сіл, лови людей на роботи до Німеччини, запроторювання в концентраційні табори, з другого боку – польський терор, що нищив людей і майно населення, безборонного супроти тих, у несамоовито жорстокій люті об'єднаних, ворожих Україні сил.³

3. Відбудова, самооборона й труднощі кооперації в Західній Україні за німецької окупації (1941-1944)

22.6.1941 р. розпочалась німецько-советська війна. Лінія фронту швидко пересунулася з Галичини на схід. Большевики, втікаючи, не встигли вдатись до масового вивозу чи знищення націоналізованого й кооперативного майна в Західній Україні. Значні знищення в кооперативах вчинили мадярські (угорські) частини, що переходили через південно-східню Галичину.

Кооперативні працівники, які щасливо уникнули більшовицького терору-арештів, вивозу чи й розстрілів, у перших днях війни, заки ще з'явилася німецька окупаційна влада, негайно взялися привертати українській кооперативній організації її довоєнну форму і впорядковувати її господарські справи. У всьому краї почався гарячковий рух громадської самоорганізації – творення "доконаних фактів". У Львові було проголошено відновлення Української Держави.

Постав громадський крайовий провід – Українська Національна Рада, під протекторатом Митрополита Андрея Шептицького, на чолі з сеньйором націона-

льно-політичної організації галицьких українців, д-ром К. Левицьким. Але вже 1-го серпня 1941 Галичина була прилучена, як окрема область ("Дистрикт Галичина"), до Генералгубернії (Г. Г.). Німці почали заарештовувати найбільше активних українських націоналістів; стали заводити в Галичині таку саму окупаційну адміністрацію, яку перед тим уже встановили на раніше завойованій території Польщі й північно-західних українських околицях.

Самоорганізація українського національного життя була дозволена і в Галичині тільки під проводом і в рамках Українського Центрального Комітету (УЦК). В його систему влилася більшість відновлених українських громадських організацій і установ. Провід УЦК, на вимогу влади, залишився у Кракові, однак головним осередком організованого національного життя став Львів. Там розбудувався й Господарський Відділ УЦК, а при ньому постав дорадчий, громадський орган – Г о с п о д а р с ь к а Р а д а, складена з представників діючих у краю економічних організацій: кооперації, "Сільського Господаря", професійних об'єднань, – "об'єднань праці" по містах та окремо покликаних видатних господарників (головою Господарської Ради був президент Головного Проводу РСУК, Ю. Павликовський). При господарських референтах УЦК поставали також дорадчі господарські органи – "Господарські Колегії", а на місцях були їхні мужі довіря.

Так утворена господарська самоорганізація мала завдання: 1. закріпити й розбудувати все, що було "необхідне й здорове в господарському житті Краю, для потреб його населення на час воєнного лихоліття й для підготовки та здійснення плянів на дальшу майбутність", 2. налагодити "реальний відтинок" оборони населення, його господарських і життєвих справ перед окупаційною владою й перед її "нівелюючими впливами". Справність господарських організацій і вироблена солідарність об'єднаного в них членства, а також фаховість їхнього керівництва, – примушували німецьку окупаційну владу йти більше на поступки в організації господарського й культурного життя.

Німці намагалися використати суспільно-господарські реформи, проведені за короткий час у Галичині більшовиками, й уважали державною власністю (своєю воєнною здобиччю) все те, що було знаціоналізоване. Українській відновленій кооперації довелося з великими труднощами, в деяких випадках і безуспішно, добиватися повернення тих кооперативних підприємств і секторів, що їх знаціоналізували большевики. Доцінюючи власні потреби й користь, бодай на час війни, німці толерували кооперативну організацію як необхідний і легкий для контролю засіб товарообміну та апарат для заготівлі с-г продуктів.

За весь час німецької окупації, до літа 1944 р., йшла невпинна явна й тиха боротьба української кооперації з німецькою окупаційною адміністрацією. Обороняючи господарські справи населення, автономію власних позицій і самоорганізації, – доводилося "давати кесареві, що кесареве", однак не поступатися у власних кооперативних принципах; організувати власну самопомогу, оберегти права й інтереси свого членства та українського громадянства. Треба було незвичайної уважності, часто немало ризику, щоб вчасно паралізувати запланні й нищівні розпорядки окупанта. Пригодилося знання німецької мови серед більшості української галицької інтелігенції та старших кооператорів; виручала і не надто висока мораль та необізнаність із дорученими господарськими справами присланих людей до окупаційної німецької адміністрації. Треба зазначити, що й деякі наставлені німці-комісари для догляду над кооперацією, які походили з давніх галицько-волинських колоністів (напр., комісар Держ. Кооп. Ради, Комісар РСУК) – самі були переконаними кооператорами. Вони інколи в дечому допомагали, а як не могли допомогти безпосередньо, то принайменше орієнтували український кооперативний провід, куди вдатися, як використовувати часті суперництва між представниками й окремими установами німецької господарської адміністрації.

Дуже важливий той факт, що українська кооперація виявила справність швидко відновленої своєї організації та мала численні, добре вишколені й ідейні, проводи і працівників кооперативних станиць.

Після довгих заходів і "торгів" у кінці жовтня 1941 р. влада затвердила об'єднання української кооперації в Генералгубернії, під зверхнім Головним Проводом РСУК у Львові, який репрезентував і координував діяльність трьох обласних Відділів РСУК: у Львові, Кракові й Люблині.

В усіх трьох Відділах РСУК було в роках 1941-1944 об'єднаних разом – усіх видів і ступенів – 4624 кооперативи, з того в Галицькому Відділі РСУК – 3410, в Люблинському 517 і в Краківському 697 кооператив.⁴

В Галичині відновило свою діяльність і працювало за німецької кооперації 2450 сільських кооператив для загального за купу й збуту, на всі 3021 громаду.

Усіх ОСК і ПСК збільшилося до 43, відновив також свою діяльність "Центросоюз". Всіх низових сільських кооператив для з.-з. в районі діяльності трьох Відділів РСУК було 3570 і 65 їхніх ОСК і ПСК.

Німці кривим оком дивилися на дрібні сільські торговельні кооперативи й наполягали на об'єднанні їх у більші, многокраннічні одиниці. Треба було боронити автономію тих дрібних кооператив, складних для контролю окупаційної влади.

З труднощами вдалося оборонити "Центросоюз" від зазіхань установи окупаційної господарської адміністрації – Центральної Хліборобської Станиці (Landwirtschaftliche Zentralstelle). Вона від початку виступала проти постанови й діяльності УГАС-у в Кракові та віднови центрального об'єднання сільської торговельної кооперації, бо сама хотіла захопити монополію на всю торгівлю с-г продуктами і товарами сіл.-госп. продукції.⁵ На референта, для оборони справ української кооперації, вдалося примістити в тій установі довоєнного директора ЦС, Ю. Шепаровича. "Центросоюз" не зміг відібрати своїх націоналізованих виробничих підприємств – фабрики мила, свічок і модерної м'ясної фабрики.

Так само довелося з тією німецькою установою звести важку боротьбу за об'єднання молочарської кооперації й активізацію "Маслосоюзу". Останньому дозволено об'єднати свою довоєнну мережу в Галичині, але не вдалося прилучити до нього молочарські кооперативи з Засяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя й сусідньої Волині. В МС було об'єднаних за німецької окупації усіх 137 молочарських кооператив, у тому числі 133 великих РМ. Відділи РСУК у Кракові й Люблині об'єднали близько 50 українських молочарських к-в. Від "Маслосоюзу" були відокремлені технічно-організаційні справи, – вони перейшли до осередку окупаційної адміністрації.

Та керівником тієї станиці вдалося наставити колишнього директора МС М. Хронов'ята і забезпечити її ще кількома колишніми його працівниками. Ще раніше МС мусів зліквідувати свої Відділи на Шлезьку (в Катовицях і Бельську).

Загальна закупно-збутова кооперація й молочарська взяли на себе важкий воєнний обов'язок: провадити заготівлю накладених на сільські господарства примусових достав ("контингентів") з їхньої продукції. Зважилися вони на те з довіря до свого здисциплінованого членства, в його інтересі та в інтересі всього українського громадянства. Бо коли б кооперація не взяла на себе того непопулярного й матеріально неплатного посередництва, то окупаційна влада передала б його в чужі руки; чужинці не зважали б на потреби і спроможності українського селянства, безоглядно збирали б ту воєнну данину. Це виявилось на прикладі приватних німецьких фірм, які захопили деякі ділянки заготівлі. Беручи на себе те нелегке завдання, українська кооперація мала на увазі не лише власну самоохорону (щоб

таким чином забезпечити свою діяльність в інших напрямках), а передусім оборону українського селянства від насильств і експлуатації збоку чужинців.

Про успіхи такої оборони свідчать, напр., такі висліди контингентової акції: першого року збирання зернових контингентів на саму Галичину німці наклали обов'язок – здати 416 тис. тонн зерна. РСУК зібрав дані про продукційних можливостей у тому році й доводив, що Галичина не може здати більше як 120 тис. тонн. У дійсності доставлено за той рік (1941) тільки 112 тис. тонн, тобто менше від господарства ніж по 77 кг. з одного гектара, замість вимаганих 300 кг. Наступного року селянські господарства здали в середньому 89 кг. зерна, замість 350 кг., вимаганих з одного гектара. У третьому році, замість підвищеної вимоги 460 кг. з гектара – доставлено лише 239 кг., при найбільшому посиленню в 1943-44 рр. – 366 кг. зерна з одного гектара. На потреби селянина залишалося ще тоді понад 9 сотнарів з гектара,⁶ а з приводу таких вислідів збору контингентів у Галичині – не було репресій. Правда, це вимагало багато інтервенцій збоку кооперативного проводу, ризикованих обходів, збирання даних про спроможність і власні потреби селянських господарств. Посередництво в заготівлі приносило кооперативам лише втрати. Окружні й Повітові Союзи за неповні 3 роки тієї праці доплатили близько 15 млн. зл., щоб виконати заготівлю: дозволено різниці між цінами, плаченими продуцентам, і збутовими цінами – була замала, щоб союзи могли покрити власні кошти достав, і до кожного сотнара доводилося доплачувати майже 1.50 зл. Але ціною своєї праці і тих доплат закупно-збутова кооперація, із своїми Окружними й Повітовими Союзми та з "Центросоюзом" на чолі, рятувала українське селянство від можливих репресій і експлуатації, мала змогу здобувати й справедливіше розподіляти еквівалентні товари між населенням, зберігати чималу власну автономію, що давала й деякі матеріальні кошти для тогочасних потреб українського громадянства. При збиранні контингентів можна було дати працю в кооперації багатьом людям і, таким чином, рятувати їх від вивозу на роботи до Німеччини.

Так само і молочарська кооперація, під керівництвом "Маслосоюзу", відповідала за доставу молока й молочних виробів. На території Галичини вона об'єднала в 133 РМ, із 1300 збірницями молока й сметани, 427 тисяч членів для самопомогі й самооборони.

Їх доставки і продукція в роках:	1941	1942	1943
Молочарські к-ви доставили молока в мільйонах літрів	16	147	222
випродували масла в тис. кілограм	590	4790	6880
доставили до "Маслосоюзу" масла в тисячах кілограм	390	4000	5500

Вся українська молочарська кооперація в Генералгубернії випродувала 1943 року 7600 тисяч кг. масла. Її торги становили понад 105,5 млн. зл., з чого близько 83 млн. припадало на українську молочарську кооперацію в Галичині, понад 18 млн. – на українські молочарські к-ви Засяння й близько 5 млн. на к-ви Холмщини й Підляшшя. Бальянсова сума 133 галицьких РМ в кінці 1943 р. становила 32.508 тис. зл., в тому було 19 млн. їхнього власного майна. Про вартість їхніх вкладів свідчать хоча б 14.469 тис. самої амортизації їх будинків, машин і ін. устаткування. Вартість продукції самого "Маслосоюзу", його роздрібні торги й торги молочарськими машинами та приладдям становили в 1943 р. 10217 тисяч зл.⁷ Того року збільшилась продукція високоякісних сирів "Маслосоюзу" до 300.000 кг. Один з провідних тоді працівників молочарської кооперації стверджує, що такий зріст української молочарської кооперації був можливий завдяки охопленню нею всього, хоч і обмеженого, терену. "Могло б, – каже він, – в декого постати враження, що цей зріст заготівлі й то якраз у воєнному часі,

отже під впливом примусової доставки, відбувався зі шкодою для селянина. В дійсності так воно не було". Бо пересічний річний видій корів у Галичині до війни сягав 1200 літрів молока, а пересічна річна добровільна доставка членів до РМ становила тоді близько 1000 літрів від корови.

На 1942 р. німецька окупаційна влада визначила контингент на 500 літрів річно від корови. В 1943 р. підвищила норму до 800 літрів. В дійсності молочарська кооперація в 1942 р. збрала від селян пересічно 171 літр, у 1943 р. тільки 258 літрів від однієї корови. Отож, селянин здавав заледве 1/4 того, що давав перед війною добровільно, залишаючи для себе і для потреб свого громадянства під час війни майже 1000 літрів молока від корови річно. Завдяки увазі до тієї справи збоку власної кооперативної організації – не було покарань за невиконання контингентів. Крім того, організована молочарська кооперація, під проводом "Маслосоюзу", старалася використати добру кон'юнктуру для розвитку молочарського виробництва, нагоду для закупу в Німеччині молочарських машин і приладдя, обертала знецінену валюту на механізацію молочарень. У 1943 р. більша частина РМ була цілковито змеханізована, 70% мали власні будинки або розпочали будови. Виконуючи прикрі й ризиковані завдання заготівлі, провід молочарської кооперації мав деякий вплив на контролю контингентів, виторговував більші приділи молока й масла для місцевого населення, яке тоді недоживлювалось. Використано також нагоду поширити кооперативно-молочарське шкільництво й курси для молочарських техніків, давати працю багатьом своїм людям.

Великі труднощі за німецької окупації мала м і с ь к а с п о ж и в ч а к о о п е р а ц і я: 1) у відбиранні свого майна, знаціоналізованого за більшовиків, 2) обслузі міського населення (членів і в більшості не членів).

Націонал-соціалістичний режим раніше зліквідував німецьку споживчу кооперацію, отож і над відновленою українською міською споживчою кооперацією ввесь час висіла загроза. Не обходилося без конфіскації товарів (наприклад, великої вартости винарні "Народньої Торговлі"), арештів працівників та ін. прикростей.

"Народня Торговля" вела належне їй, сконфісковане советською владою, майно на окремих контактах, вилучене окремими комісіями з німецьких представників і представників РСУК. У 1943 р. вся українська міська споживча кооперація – "Народня Торговля" з філіями й побільшеною кількістю крамниць, і 103 інші міські споживчі кооперативи, – постачали міському населенню товарів на суму 134 млн. зл., з того на Н. Т. припадало 64 млн., на інші к-ви 70 млн. зл.

Найбільші правні перешкоди ставили німці при віднові К р е д и т о в о ї к о о п е р а ц і ї. Після зміни окупації в 1941 р., німецька влада спочатку наказала відновити кредитову кооперацію за станом з 1939 р. Однак, скоро перемінила своє первісне рішення й заборонила відновляти передвоєнні кредитові кооперативи, знаціоналізовані советською владою. Окупаційна німецька Станиця Банкового Нагляду (Bankaufsichtsstelle) дала дозвіл тільки на нову організацію "Центробанку" й 71 Українбанку в Галичині, які могли вести лише нові, біжучі операції.*

В усіх трьох Відділах РСУК разом об'єдналося 114 українських кредитових кооператив з усієї Генералгубернії. Своєю кредитовою силою вони перевищували протегований німцями "Державний Аграрний Банк".

На 1.1.1944 р. вся українська кредитова кооперація в Г.Г. збрала 156 млн. зл., з того 10 млн. припадало на членські паї, 17 млн. зл. на ощадності, 129 млн. на біжучі рахунки. На позичках мала 56 млн. зл. Керівники української кооперації до кінця провадили безуспішні заходи щодо реактивування всієї довоєнної мережі кредитової кооперації.

Безуспішні були також заходи РСУК, щоб повернути сконфісковані виробничі кооперативи: "Суспільний Промисл" у Львові, фабрику "Будучність" у Тер-

нополі, кооперативну ткальню в Перемишлі, столярську спілку "Арс" у Львові й ін. Вдалося лише реактивувати кооперативу "Труд" у Львові, кравецьку кооперативу "Основа" в Станиславові й ін. дрібніші.*

Вдалося також відновити й вилучити в окремий сектор кооперативи домо-виробництва та народньо-мистецької промисловости. На початку 1943 р. к-ва "Українське Народне Мистецтво" була визнана їхньою центральною організацією.

За німецької окупації, на початку 1944 р., під проводом РСУК працювало всіх разом:

	4624 кооперативи,
Об'єднували вони	1.300.000 членів,
В тому числі міського населення	100.000 "
Скооперованих сільських господарств	800.000 (або 80% усіх господ-в)
Власні фонди усіх к-в виносили	100 мільйонів злотих. ¹⁰
Обороти торговельних к-в становили	1.044 " "
Кредитова кооперація збрала від членів (уділів, ощадностей і біж. рах.)	156 " "
Працювали тоді в кооперації	24.194 особи.

Та самі цифрові дані не передають повністю ні всієї діяльності й само-допомоги, що її організувала в ті тривожні роки українська кооперація, ані тих перешкод, які їй доводилося перемагати. Бо важко було збирати й показувати в цифрах (а часто незручно й небезпечно) стільки нераз наглих і необхідних потреб українського громадянства, які задовольняла кооперація. Значну свою пайку вклала кооперація в допомогу населенню гірських і підгірських околиць, деяких місцевостей Яворівщини, що їх напередодні 1942 р. навістив голод: переселяли дітей з тих загрожених околиць, розміщували їх у забезпечених сторонах краю. Чужа окупаційна влада, звичайно, не журилася тим нещастям населення. Через Зах. Україну переходили всю зиму відпущені полонені з советської армії; кооперація допомагала їм одягом і харчами. Українська інтелігенція й люди на важкій тоді громадській праці, якщо й отримували якусь платню, то її через знецінення грошей не вистачало на прожиток. Кооперація допомагала їм додатковими приділами (без відому окупаційних органів, які раціонували харчі), допомагали також шкільним і різним громадським харчівням. Багато шкіл одержували фінансову допомогу кооперації. З її фондів призначались різні стипендії для української студіюючої молоді, стипендії й допомоги вченим, мистцям, письменникам у краю й тим, які перебували в різних країнах за кордоном.

Велику вагу клав тогочасний провід української кооперації на вишкільну справу. У воєнні роки добре було видно, що придбані матеріяльні добра можуть пропасти, але з ідейними і добре підготованими до кооперативної праці людьми легше буде зруйноване відбудовувати та організовувати само-допомогу за всяких обставин.

При РСУК працював Головний Вишкільний Референт, який організував багато кооперативних курсів у Львові й допомагав провадити їх при кооперативних союзах у всіх трьох областях діяльності Відділу РСУК. Це був також один з заходів, скерований на охорону молоді від вивозу на роботи до Німеччини, бо праця в кооперації та підготову до неї, перевишкіл і дошкіл окупаційна адміністрація звичайно визнавала за воєнно-важливу.

Зах.-українська кооперація старалася допомагати братам – представникам громадської праці, науки, працівникам культури із східних і центральних земель України: вони були змушені воєнними подіями евакуюватися й затримувалися на західньо-українських землях.

Коли весною 1944 р. підкочувався, – вже зі сходу, – фронт, кооперативний провід послав об'єднаним союзним організаціям таємний обіжник, щоб вони

вчасно передали заготовлені продукти і товари із своїх складів та магазинів низовим кооперативам для розподілу між членами і населенням.

Чимало провідних українських кооператорів, працівників і членів кооперативів усвідомлювали, яка доля чекає кооперацію з поверненням більшовиків. Пам'ятаючи їхній терор, вони покинули Рідний Край і подалися в непевну мандрівку.¹¹

4. Віднова діяльності "Вукопспілки" на східних і центральних землях України (1941-1943)

Вже восени 1941 р., коли з більшої частини центральних українських земель відступили більшовики, під новою німецькою окупацією населення самочинно почало відновляти споживчі кооперативи по селах і містах, охороняти склади, яких ще не встигли зруйнувати чи розграбувати.

Були намагання налагодити нормальні форми кооперативної організації, приєднати до праці в кооперації місцевих людей, які ще тямали часи вільної кооперативної діяльності в роках визвольних змагань і навіть "Непу", а також тих чесних робітників, які зацілилися на праці в советській кооперації 1930-их років. Таких людей вільно вибирали пайовики. Одночасно налагоджувався зв'язок з поновлюваною діяльністю районних і обласних споживчих спілок. Інші види кооперації не встигли відновити діяльності в тих воєнних роках. Лише подекуди працювали ізольовано окремі виробничі чи ін. кооперативи; деякі добровільно прилучувались до системи споживчої кооперації.

Наладнування кооперативної праці відбувалося шляхом самоорганізації й самодіяльності громадянства, коли воєнне запілля ще перебувало під наглядом армії (заки так зв. "Райхскомісаріят України" встиг організувати свої окупаційні станиці й охопити увесь простір).

У плянах окупаційної адміністрації було спочатку зберегти й використати підстави того суспільно-господарського стану, який встановили більшовики; забезпечити для воєнних потреб Німеччини діяльність важливих промислових влаштувань, заготовляти харчі на окупованих теренах. Загальні напрямні брутально-колоніальних методів експлуатації новоокупованих земель давав своїм комісарам таємними розпорядками Герінг (напр., від 27 липня, 18 листопада 1941 й ін.), а також виконні розпорядки – кривавий райхскомісар Еріх Кох.¹² Деякі з них тоді не були відомі українському громадянству, про деякі згодом удавалося громадським проводам з конспіративних джерел вчасно довідатись, і відповідно, по змозі, протидіяти їм чи бодай враховувати наперед.

Тільки ті суспільні й вікові групи, які входили в пляни окупанта, як тимчасово потрібні йому продукційні сили, – могли бути обмежено забезпечені "засобами прожитку нижчої якості". "В ніякому разі не було допустиме постачання місцевому населенню високоартістичних промислових товарів і продуктів споживання". І тільки широкі простори, відсутність достатньої кількості осіб власного, добре зорієнтованого адміністраційного апарату, мінливі ситуації на фронті й неспокійне запілля не дали змоги новим окупантам докладніше виконувати оті жорстокі пляни в Україні. В таких обставинах виникали різноманітні форми самозахисту й самодіяльного самопостачання населення, щоб зберегти себе фізично. В оті роки лихоліття населення, як не раз у періодах історичних навал на Українську Землю, поверталось до самобутніх форм суспільної самопомоги й самопорятунку. Добре було б, коли б живі ще вільні свідки за кордоном, які

самі переживали тогочасні події й гіркий досвід, занотували в спогадах випадки такої організації громадської господарської самопомоги на місцях, поза основною системою організованої кооперації, бо в повоєнній мемуарній літературі майже немає про це згадок, хоча знаємо, як часто й як жертвенно люди рятували себе з біди.

Німецька окупаційна адміністрація спочатку допускала відновлювання кооперації (хоч і не визнавала її офіційно), вважаючи, що зможе також її використати для своїх воєнних завдань. Але стримліня кооперативної організації й німецької окупаційної політики відразу й щораз більше розминались. Фактично коротка й дуже обмежена діяльність української кооперації в тих воєнних роках проходила без якоїсь окремої регламентації й правових визначень.

6 жовтня 1941 р. поновила свою діяльність "Вукопспілка", з новообраним правлінням і оргбюром у складі: Гр. Перевертун – голова, М. Коростовенко – заступник голови, члени правління П. Бондаренко, І. Замша та І. Назаркевич (із них голову правління, Г. Перевертуна, з дружиною й донькою, та П. Бондаренка розстріляло гестапо 1943 р.).

На 1 липня 1942 р. кооперативна система "Вукопспілки" мала таку мережу:

Обласна Споживча Спілка	Районових спож. спілок	Споживчих товариств	
1. Київська	мала	44	1254
2. Полтавська	"	44	564
3. Житомирська	"	37	811
4. Вінницька	"	23	557
5. Луцька	"	59	1209
6. Кам'янець–Под.	"	37	447
7. Дніпропетровська	"	26	386
8. Запорізька	"	19	157
9. Мелітопільська	"	17	107
10. Симферопільська	"	33	178
11. Кіровоградська	"	25	343
12. Миколаївська	"	31	136
13. Чернігівська	"	32	613
14. Сумська	"	24	336
15. Донецька	"	38	226
16. Харківська	"	33	458
Разом 16 Обл. Спож. Спілок мали		522 Райспож. спілок	7782 спож. т-в ¹³

Організаційну роботу проведено і в півн. і півд.-східних районах, ближче до прифронтової смуги, але відомості звідти були непевні.

На 1 січня 1943 р. система споживчої кооперації нараховувала формально 8.116.000 пайовиків, 13.314 крамниць, 967 складів, 3057 заготівельних пунктів і 3139 промислових підприємств.

В торговельно-заготівельних відділах споживчої кооперації працювало в той час 53.845 осіб, в її виробничих відділах і підприємствах 32.400 осіб. Пайові і власні фонди всієї системи "Вукопспілки" становили на 1 жовтня 1943 р. 232.960.000 крб., надвишка за 1942 – 176.639.000 крб. Обслуга власного транспорту кооператив складалася з 639 авт і 5914 коней.

Транспортні перешкоди утруднювали товарообмін між віддаленими районами. Керівникам кооператив і союзних об'єднань важко доводилося добиватися від представників окупаційної влади дозволу на постачання населення навіть

таким необхідним товаром, як сіль, на яку тоді була велика потреба, на обмежену кількість інших додатків споживання, які збереглися в давніх кооперативних і державних складах, та на промислові товари домашнього й господарсько-виробничого вжитку.

Із обмін за товари мусіли організувати заготівлю й доставку дикорослих лікувальних рослин, овочів, городовини, меду, промислової сировини – щетини, пуху, льняного й конопляного волокна, вовни, городного насіння, покидьків металів тощо.

1942 року сума заготівель становила 1.072.253.000 крб., у 1943 році – 659.149.749 крб. Товарів різного роду продано 1942 р. на 885 млн. крб., у першому півріччі 1943 р. на 864 мільйони. 3139 підприємств "Вукопспілки" ремонтували господарське знаряддя, домашнє начиння, виробляли вози, цвяхи, соду, діжки для засолу овочів і яровини, хустки, гребінці, гудзики, щітки, шкіру тощо. Керівником організації виробництва при "Вукопспілці" був старий, ще дніпро-союзний кооперативний робітник, М. Крижанівський. Питома вага кожної ланки тогочасної системи споживчої кооперації на центральних українських землях, за баянсами нетто, в мільйонах крб. і у відсотках була така:

	31. 12. 1942	1. 10. 1943
Кооперативні т-ва	363,3 – 22,0%	344,7 – 20,4%
Рай-спож. спілки	844,3 – 51,0%	822,5 – 48,5%
Обл. спож. спілки	392,0 – 23,7%	472,4 – 27,8%
"Вукопспілка"	54,5 – 3,3%	56,4 – 3,3%

27-30 липня 1942 р. відбулася широка нарада голів Обл.-спож Спілок, на якій були подані звіти про організацію й діяльність спілок, вислухані та обмірковані доповіді й повідомлення членів Правління "Вукопспілки". Під час тієї конференції була проведена і нарада головних бухгалтерів Обласних Спілок.

Частинно-заготівельні операції¹⁴ давали можливість вимагати від окупаційної адміністрації дозволів організовувати різні курси у центрі, по областях і районах; друкувати допоміжні підручники, а також захищати людей від вивозу на важкі, майже каторжні, роботи в Німеччину.

1942 року в Києві були організовані центральні кооперативні курси з одномісячним, 3- і 6-місячним навчанням. "Вукопспілка" забезпечила курсантів утриманням і навчальним матеріалом. Німці тоді ще не особливо втручалися в програми навчання, підбір викладачів. Тому вдалося zatrudнити і врятувати від голоду чималу кількість працівників української науки і культури. При "Вукопспілці" існувала їдальня, яка щоденно видавала понад 1000 обідів.

"Вукопспілка" друкувала власний "Бюлетень" накладом 15.000 примірників; організувала музей та бібліотеку, друкувала фахову літературу, інструкції, формуляри і книги для діловедення кооператив.

Кооперативні організації періодично і відповідно до потреб і їхньої спромоги допомагали культурно-освітнім установам грішми й продуктами. Сама "Вукопспілка" допомагала ученим, громадським і культурним робітникам столиці, об'єднанню мистців, письменникам, Капелі бандуристів, хоровій капелі "Думка" й ін.

Кооперативному центрові було важко тримати зв'язок з обласними, обласним – з районними й місцевими кооперативними товариствами, як через воєнні операції, так і через терор окупаційної адміністрації, повстанські рейди, провокації з усіх боків. Зв'язки часто вривалися. Однак, взаємостосунки між населенням і його кооперативною організацією були в ті роки жахливого лихоліття тісні, сперті на довірених кооперативних робітниках. Кооперація творила найбільше суцільну, масову громадську організацію, яка діяла і в найдальших

районах України, входила в життя й потреби населення; її система давала змогу передавати найширшим колам населення України інформації загально-громадського, часто й довірочного характеру. Тому німецька окупаційна влада щодалі то більше підозріло дивилася на кооперативну організацію, вдавалася до арештів і розстрілів її провідних людей, паралізувала діяльність і, врешті-решт – майже цілковито зліквідувала її при кінці свого лихопомного перебування на Україні.

ПРИМІТКИ ДО VIII-го РОЗДІЛУ

- ¹ Із спогаду члена управи РСС в Городенці.
- ² С. Шипилявий, "Братню руку подали"... – спогади в машинописі, стор. 45.
- ³ Нам передали докладний, спертий на достовірному історичному матеріалі, опис організації громадської самопомоги, діяльність ПСК "Пробоем" в Грубешеві, а потім руїни грубешівського повіту. – Зладив цей опис, на підставі зізнань очевидців, власного досвіду й переживань, сл. п. А. Хрущ, кооперативний організатор і господарський референт УДК. Сподіваємось, що на еміграції є свідки подій і учасники тогочасної господарської праці та що вони мають такі ж матеріали з інших околиць і повітів. Дуже важливо, щоб усі ті свідчення збірно опублікувати. Так збережемо для історії пам'ять про той короткий період розбудженого національного життя наших північно-західних околиць, – про їхню, з такою ревністю розбудовувану, кооперативну організацію, суспільну й культурно-освітню працю та про трагедію їхнього населення під кінець війни і в повоєнних роках.
- ⁴ Цифрові дані тут і далі подано на підставі власних записок з тих воєнних років, також із опублікованих деяких статтів Ю. Павликовського в "Госп. Кооп. Житті", 1947-48: "Перша Бригада Кооператорів", 1947, ч. 2; "40-ліття Молочарської Кооперації", 1947, ч. 6; "Під тихий вечір...", 1948, ч. 1; також з підсумків у згаданому рефераті дир. М. Хронов'ята.
- ⁵ Почали з'являтися в Краю привілейовані німецькі приватні фірми, як, напр., "Ostafrikanische Handelsgesellschaft", колоніальна торговельна фірма "Ганза", фірма торгівлі овочами й городиною "Оляф Кепке", фірма торгівлі тваринами "Оскар Шмальц", яйцями й медом – "Полекс", фірма торгівлі картоплею "Кунц" та ін. Керівник обласної хліборобської Станиці, що торгувала збіжжям і насінням, став комісарем ЦС, з правом контролю діяльності окружних і повітових союзів та підлеглих собі "крайсштелленляйтерів", з яких тільки одиниці виявляли зрозуміння потреб українського населення.
- ⁶ У 1942-43 рр., з 14 головних родів рослинної й звіринної продукції сіл. господарства, заготівля за посередництвом української кооперації винесла 1,142.427 тонн (з того в галицькій області 934.508 тонн); за перше півріччя 1943-44 – 1,315.725 тонн (з того на Галичину припало 1,082.148 тонн). Участь Галичини в тому році становила 82%, участь кооперації Холмщини й Підляшшя 7%, Засяння 11%.
- ⁷ При оцінці тих даних треба мати на увазі, що обов'язкова ціна на цей, суворо нормований, с.-г. продукт у ті воєнні роки далеко відходила від обігової вартості вальоти на неофіційному ринку.
- ⁸ Советська влада націоналізувала й перебрала в свої руки майно "Центробанку", 114 Українбанків, 561 райфайзенських кас, і 12 інших кредитових кооператив.
- ⁹ На основі розпорядку генералгубернатора з 27. 7. 1942, він міг реприватизувати й віддавати власникам такі ремісничі підприємства, а також роздрібною торгівлі та дрібного промислу, які за більшовиків були націоналізовані чи соціалізовані. Підприємствами дрібного промислу вважалися ті, у котрих дня 1. 9. 1939 р. працювали не більше як 20 осіб, що підпадали суспільному забезпеченню.
- ¹⁰ В тому числі на галицькі кооперативи припадало 78,500.000 зл.
- ¹¹ Траплялося, що деякі кооперативні працівники не виконували доручень РСУК щодо розподілу кооперативних запасів у останню хвилину. Також деякі з-поміж евакуйованих своєю поведінкою давали підставу до громадської критики. В оті ненормальні воєнні роки проникли до кооперативних організацій – не тільки у нас – чимало негідних елементів. Одночасно, деякі, виховані в кооперації працівники, навіть провідні кооператори, часто мусіли в роки війни відходити на інші важливі пости громадської праці поза кооперацією.

Докладніші матеріали та їхні джерела про німецьку політику господарської експлуатації України, біологічну редукацію й виголодження населення, способи використання робітних сил, є між ін., у працях таких українських авторів, як Романа Льницького "Deutschland und die Ukraine 1934-1945", Ost-Europa Institut, Bd. I-II, Muenchen 1958; Ігоря Каменецького "Hitler's Occupation of Ukraine 1941-44," Marquette University, Slavic Studies II, Milwaukee 1956.

Дані одержано від членів правління "Вукопспілки", які перебувають закордоном; деякі з тих інформацій надруковані вже в загальній першій частині "Енциклопедії Українознавства" і в окремих зошитах гаслової частини.

Заготівля основних родів збіжжя, м'яса, товщів не належала до кооперації, її провадили "гебітскомісари" з допомогою колишнього апарату "Заготзерна" й колгоспної організації.

IX.

КООПЕРАТИВНИЙ СЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННІЙ ВІДБУДОВІ

У формально-правному кооперативному секторі економічної системи Советського Союзу по війні залишилися мережа споживчої кооперації, яка має характер монопольної торгівлі в колгоспному селі; промислова кооперація, разом з інвалідною; скоопероване виробництво артілів і організацій, що продукують мистецькі вироби широкого вжитку, і частково відновлена житлобудівельна кооперація. Всі вони однаково суворо "контрольовані рублем": державна адміністрація визначає їхні торгові ціни, в усіх кредитових справах і біжучих розрахунках вони повністю залежні від командного посередництва й апробати державного банку; вони відповідальні перед його місцевими установами за всі грошові вирахування. Незалежно від основних формальних постанов про їхнє правне положення, їх виробничий процес і норми визначають директиви партії й уряду в межах загальнодержавного економічного планування. До цього сектору зараховується й уся колгоспна організація, регляментована згори до найменших подробиць, незалежно від волі прикріпленого до неї населення.

Власна ініціатива членів-пайовиків кооперативних організацій може виявлятися хіба лише в особливому старанні перевиконати визначені їм норми у загальнодержавному плануванні.

В підручнику советського цивільного права так пояснюється відношення членів до спільної кооперативної власності: "Члени кооперативної організації є її колективними господарями, але вони не являються власниками кооперативного майна, — ніхто з них не має частки в тому майні"...

Суб'єктом кооперативної власності, — як каже 5-а стаття Конституції СРСР (і відповідна стаття Конституції УРСР), — є окреме кооперативне об'єднання й тому "кооперативна власність не є спільною власністю членів кооперативної організації, тільки громадською власністю самої кооперативи... Кооперативна організація розпоряджається своїм майном самостійно під керівництвом держави, на підставі плану та з метою виконання її плянових завдань".¹

"Методи здійснювання кооперативного керівництва не однакові у відношенні до окремих типів кооператив. Це пояснюється обставинами розвитку того чи іншого типу, як і змістом та особливостями даної галузі кооперативного будівництва"...

З того походить мінлива стратегія, — менше чи більше встрявання партії й державних органів в організацію й ведення господарських справ окремих видів кооперативного сектору, залежно від важливості кожного з них для держави.

У дискусії над питаннями правових підстав кооперативного сектора каже один советський учений:³ "Колгоспно-кооперативна власність не відокремлена від державної, вона тісно з нею пов'язана... й не тільки переплітається з державною, ... але й шораз більше приймає її характер"... Кооперативна власність різниться від державної тим, що в своїй організації формально передумовляє членство й пайові внески; пайовики-співробітники кооперативних підприємств зв'язані з його засобами виробництва, їх співучасть у підприємстві походить не з титулу найму, як у державних підприємствах, а з титулу член-

ства (але не добровільного! – І. В.). Набір робітних сил до державних підприємств відбувається шляхом найму, і робітники можуть добровільно (не завжди! – І. В.) самі, або на підставі рішення адміністрації підприємства бути звільнені з праці. Пайовик кооперативного підприємства може бути виключений тільки у випадку серйозного порушення правил статуту; з власної волі він ледве чи може вийти з колгоспу чи артїлі. Підприємства кооперативного сектора різняться від державних підприємств способом винагороди за працю, джерелом фінансування капіталовкладів (інвестицій), формальноправним поділом своїх фондів на подільні й неподільні.

Деякі, більше об'єктивні, представники сучасних широких дискусій над нез'ясованим правовим поняттям неподільних фондів підсоветських кооперативних підприємств доходять до вірного висновку, що розрізнування, наприклад, колгоспно-кооперативних фондів на пайові й неподільні не те що не легке, але фактично втратило всяке значення.

За приписами статуту колгоспу 1/4 - 1/2 майна, внесеного членом із свого приватного при вступі до колгоспу, мала б формально-правно належати до неподільного фонду; решта – це його пай, який повинен бути повернений членові, якщо він переходить до іншого колгоспу чи йде до індустрії. Неподільні фонди складаються з усіх засобів виробництва, а також з державного майна, переданого колгоспам, і з щорічних відрахувань (статутіві 12-20%, – звичайно "добровільно" більші й до 30% з прибутків колгоспу).

Керівництво у державних підприємствах призначуване згори і єдиноначальне, а в підприємствах кооперативного сектору нібито формально-вибране й колегіальне. Так кажуть формальні приписи "зразкових статутів". Та знаємо, що керівників і інших відповідальних працівників часто призначають, відкликають, переміщують місцеві адміністраційні й партійні органи. Їх формально справді обирають збори членів кооператив (як правило з єдиного, доставленого ззовні, списку кандидатів) і не зважаються відкидати.

У повоєнній підсоветській пресі, щоправда, зустрічаємо чимало скарг-протестів, що в деяких кооперативах вже довго не було зборів пайовиків для звітування перед ними членів керівних і контрольних органів, що в якійсь кооперативі голови змінялися декілька разів у році, хоча про це ніхто й не питав пайовиків.

Так звані "добровільні й демократичні" обставини підсоветської кооперації висвітлює хоча би така директива самого голови "Центросоюзу", І. Хохлова, з 1940 р. в справі кооперативних зборів: "Основним фактором в успішному переведенні річних зборів для звіту про діловодство та для вибору органів кооперативу є місцеві партійні організації й місцева влада. Вони підготовляють збори. Вони зобов'язані – партія і місцева влада, – допильнувати, щоб ухвалення річного звіту і вибір керівних органів кооперативу відбулися на високому ідейно-політичному рівні"...⁴

Передбачуючи війну, советський уряд заходився впорядковувати свій кооперативний сектор, вимагав від нього більше місцевої ініціативи, а також прочищував кадри працівників у кооперативних підприємствах, до яких (після масового винищення старих кооператорів у 1930-их роках) потрапило чимало нефахових, але партійних, а навіть злочинних елементів.

Перед самою війною і на початку Другої світової війни в рішеннях ЦК партії і в критиці місцевих кооперативних органів частіше зустрічаємо закиди, що вони ігнорують потреби села, що "порушують кооперативну демократію", закладують виборність і звітність перед пайовиками. Уряд і партія нібито намагалися повернути в кооперативнім секторі позірно-правні гарантії, які в обставинах терору й сваволі бюрократії були цілковито злегковажені. Одночасно ж рештки формальної кооперації тісніше пов'язували з установами, що керують

державним господарством. Та понад 50% кооперативної мережі Советського Союзу, в тому числі й уся густа мережа Української РСР, опинилася під час війни на окупованій території. Впарі з відступом советської армії, руйнувалося й розтягалось кооперативне майно; розпоряжався його рештками німецький окупант і також нищив, відступаючи з окупованих теренів.

За оцінкою советського економіста Н. Вознесенського втрати підсоветської споживчої кооперації – особливо важкі на Україні й Білорусі – виявилися в ліквідації 17,2 тис. кооператив, 1,7 тис. райсоюзів; цілковито було знищено 13,9 тис. магазинів, 20,5 тис. складів і баз, частково пошкоджено 24,6 тис. магазинів, складів і баз.⁵ Після звільнення від німецької окупації й довший час у роках повоєнної відбудови влада була зацікавлена дати трохи більше можливостей ініціативи кооперативній організації. Виробнича кооперація виявилася вигідною в потребі децентралізації промисловости й постачання армії під час війни; мережа споживчої кооперації – придатніша й легша для відбудови самодіяльністю населення, ніж мережа державних крамниць.

По війні слідна тенденція тісніше пов'язати сільську споживчу кооперацію з колгоспною системою, як її підсобний додаток не так у постачанні, як у заготівлі сільсько-господарських продуктів. Щоб злагіднити харчову кризу по війні, Рада Міністрів постановою від 9.11.1946 р. дозволила поширити діяльність сільської споживчої кооперації на міста й робітничі поселення в промислових центрах, в портах і при залізничних станціях, доручивши її союзним осередкам відкривати в тих місцях свої ресторани, крамниці й склади з сільсько-господарськими продуктами, для постачання їх міському й робітничому населенню та державним крамницям. Але організувати споживчі кооперативи в містах і промислових осередках не можна і тепер.

Сільській споживчій кооперації доручено посилити свою заготівельну діяльність: притягнути в комісову продаж від колгоспного населення лишки с-г продуктів, що їх населення нібито мало на збут з приділів та трудоднів й зі своїх присадибних господарств. Йшлося також про вжиття кооперативної системи, як рівноважника ринкової ціни між системою державної торгівлі й чорним та колгоспним ринками.

Советський економіст М. Ліфиц⁶ підтверджує цю важливу роль сільської споживчої кооперації в повоєнному СССР: "Розгортання кооперативної торгівлі в містах і робітничих поселеннях викликало при заготівлі й роздрібній продажі появу нової – кооперативної ціни. Кооперативні ціни, хоч і брали на увагу ціни на колгоспних ринках, однак були ближчі до державних цін і формувалися не стихійно, а під наглядом держави... Таким чином ціни кооперативної торгівлі мають особливий характер. З одного боку, вони наче наближаються до цін неорганізованого ринку, бо їх рівень встановлюється під впливом ринкової кон'юнктури, з другого боку, ціни кооперативного обороту прирівнюються до цін державної торгівлі. Їх верхню межу визначає держава"... Таким чином "ціни кооперативної торгівлі впливають на знижку на колгоспних базарах, вони не підпадають таким хитанням, як ціни на колгоспних ринках"...

Кооперативна торгівля – каже Ліфиц – виявила державі "существенную помощь в воздействии" на неорганізований ринок. Її ціни нижчі від загальноринкових, а в Москві, Ленінграді і деяких інших містах кооперативні ціни на основні споживчі товари зрівнялися з державними. В деяких містах вони навіть нижчі від державних цін.

Про цю роль і вплив кооперативної торгівлі по війні пише й тогочасний заступник голови "Центросоюзу", А. Клімов.⁷

Ці, спеціально призначені, завдання сільської споживчої кооперації широко обговорювалися й підкреслювалися на всесоюзних з'їздах споживчої кооперації в Москві у 1948 і в 1954 рр., у пресі з нагоди тих з'їздів та на українсь-

ких республіканських з'їздах у Києві, що звичайно відбувались перед всесоюзними з'їздами.⁸

На тих з'їздах була переведена широка самокритика сільської споживчої кооперації та її верхніх організацій – "Центросоюзу" й "Укоопспілки". Рівночасно на партійних з'їздах знову, щораз більше, наголошується переходова, підсобна й нижча роля сільської споживчої кооперації супроти державної торгівлі, яку режим підсилює відповідною політикою цін і привілейованим постачанням товарами промислового виробництва з державних фабрик.

Харчова криза поступово злагіднювалася, тому від 1949 р. припинилось поширювання діяльності сільської споживчої кооперації в містах і промислових осередках. Натомість їй доручено зміцнювати заготівельні заходи, сконкурувати колгоспні ринки (які в советських обставинах певною мірою заміняють приватну торгівлю) та збивати їх ціни. Такі були тенденції спрямування діяльності сільської споживчої кооперації, але вони, – при відомих "достатках" колгоспного селянства, – важкі для реалізації.⁹

Загального роздрібного торгу – в усьому Советському Союзі – припадало у відсотках:

	На державну торгівлю	На кооперативну	На колгоспні ринки
в 1940 році	62,7	23,0	14,3
1955 році	63,0	28,1	8,9

В 1945 році участь колгоспного ринку становила 46% усього роздрібного торгу, в 1958 р. мала знизитись лише до 5,7%.¹⁰

В продажі харчових продуктів припадало в усьому Союзі (у відсотках):

В роках	1940	1945	1954	1955
на державну й кооп. торгівлю	79,8	81,9	84,8	84,9
на колгоспні ринки	20,2	18,1	15,2	15,1

Увесь роздрібний товарооборот (включно з громадським харчуванням) державної й кооперативної торгівлі Української РСР в 1940 році становив 32027,6 млн. рб., в 1955 р. – 80646,9 млн. рб.

Участь кооперації УРСР у роздрібній торгівлі становила (у відсотках):

В роках	1940	1950	1951	1952	1953	1954	1955
усіх кооперат. підприємств	28,1	29,5	30,5	30,6	31,5	33,4	33,9
самої спожив. кооперації	25,4	26,4	27,2	27,3	28,6	30,6	31,3

Кооперативна торгівля УРСР у 1955 році:

	млн. рб.	% всього обороту	% громад. харчування у всьому обороті
1. Увесь роздр. товарооборот кооперації в фактичних цінах	27304,1	33,9	10,7
2. Товарооборот спож. кооперації в системі "Укоопспілки"	25274,4	31,3	11,1
3. В тому числі оборот продажу с.-г. продуктів, прийнятих у комісію від колгоспів і колгоспників	1304,8	1,6	–
4. Торгові обороти пром. кооперації	2029,7	2,5	5,7

В 1955 р., на весь товарооборот державної й кооперативної торгівлі – 80646,9 млн. рб., в УРСР припадало:

на споживчі товари	51,21%
на неспоживчі	48,79% ¹¹

У Стат. Збірнику відомостей про народне господарство УРСР немає окремо вилучених показників про участь у роздрібній торгівлі колгоспних ринків так, як це показано в Стат. Збірнику для всього СРСР. Подається тільки (на стор. 418-421) кількість окремих родів сіл.-госп. продуктів (збіжжя, муки, круп, м'яса, молока, яєць, масла й ін.), проданих на колгоспних ринках.

На Україні в 1956 р. було понад 2 тисячі колгоспних ринків. Вони діяли в кожному місті, у районному центрі, в більшості робітничих поселень, на багатьох залізничних станціях, а також у 727 великих селах України.¹²

В мережі підсоветської споживчої кооперації на Україні відбулися подібні "укрупнення", як і в колгоспній організації: на початку 1956 р. було в УРСР тільки до 6000 кооператив першого щабля, які мали 56498 підприємств і нараховували близько 10 млн. пайщиків (у всьому СРСР в той час було близько 21.000 спож. к-в, які мали 265.000 торгових одиниць і 33 млн. членів).¹³

Місцеві споживчі кооперативи УРСР об'єднані в 785 районних спілках, вони ж – у 26 обласних споживчих спілках; завершує структуру республіканська "Укоопспілка", підпорядкована "Центросоюзів" в Москві.

На 56498 підприємств системи "Укоопспілки" було 8309 підприємств громадського харчування, 3055 підприємств комісової продажі сіл.-госп. продуктів.

Промислова кооперація чимало допомогла під час війни й по війні, заки відбувались фабрики. Значну допомогу вона одержала по війні від міжнар. організації ЮНПРА.¹⁴

За даними з 1937 р., у кустарно-ремісничих артілях УРСР працювало 306,7 тис. осіб. Загальнодержавною їх організацією були охоплені галузі дрібної промисловости (швацько-трикотажна, шкіряно-взуттєва, хутряна, харчосмакова, металообробна, деревообробна, текстильна, галантерейна і под.), які задовольняли найбільше пекучі побутові потреби населення й перероблювали переважно місцеву сировину.

У 1940 р. стан виробничо-промислової кооперації України (ще без даних з прилучених західньо-українських земель) був такий:

Центри виробничо-промислової кооперації	К і л ь к і с т ь			Вартість річної продукції в тисячах руб. ¹⁵
	Артілей	Членів артілей (в тисячах)	їх підприємств (майстерень)	
1. Укоопромрада	3350	420	26.700	4.366.845
2. Укооплісоюз	480	35	1.920	318.850
3. Укоопінрада	440	45	1.760	438.700
Р а з о м	4270	500	30.380	5.124.395

Того ж року в одному із союзів загального центру Укоопромради – Укр. художсоюзі було 86 артілей, які згуртовували переважно працівників народного мистецтва. Працювали в них разом 92,4 тис. членів – майже самі жінки.

У 1947 р. всіх промислових кооператив на Україні було 2700, працювали в них близько 400.000 осіб. До війни працювало в артілях 45,4% жінок, у 1947 році 56%. 1953 року нараховувалося в УРСР 2850 артілей, працювало в них 320.000 осіб. За державним пляном вони мали в тому році випродувати това-

рів на 500 млн. рб. У 1947 р. виділено від промкооперації лісову, лісохемічну й деревообробну галузі й сентралізовано їх під окремим правлінням при Раді Міністрів СРСР. У 1953 р. відбулося знову об'єднання промислової, лісопромислової і кооперації інвалідів – у одну систему. Через кілька років по війні був наказ творити по містах універсальні "п о б у т о в і к о м б і н а т и"; в 1953 році почалися заходи щодо їх розвантажування й "укрупнювання" по лінії спеціалізації.

Виробничо-промислових підприємств у підсоветській кооп. системі на Україні нараховувалося в 1955 р.:

1. Майстерень та ін. підприємств промислової кооперації понад 24 тис.
 2. Промислових підприємств споживчої кооперації " 5 "
 3. Підприємств колгоспів(кузні, столярні, млини й ін. дрібні) " 80 "
- (Великих і дрібних підприємств державної промисловости УРСР в тому часі було 34,5 тисяч, "Нар. Господарство УРСР", ст. 21).

Промислова кооперація, разом з інвалідною, гуртувала в своїх підприємствах 326.391 особу. Об'єднань другого шабля промкооперації на початку 1956 р. було 28, таких об'єднань кооперативів інвалідів – 6. Республіканським вивершенням системи промкооперації була У к р п р о м р а д а. Вартість продукції промкооперації мала доходити до 10000 млн. рб.¹⁶

З розвитком підприємств промкооперації – їх перебирає держава, кращі її робітники й майстри переводяться до державної промисловости. Ця група кооперативів поступово ліквідується; у ній залишається тільки виробнича кооперація інвалідів та організоване 1952 р. в У к р х у д о ж с п л ц і виробництво мистецьких предметів широкого вжитку.

Ж и т л о б у д і в е л ь н а к о о п е р а ц і я має свої окремі форми для міста й для села. Цей вид підсоветської кооперації, як каже проф. Билимович, – набрав у своєму розвитку деяких специфічних рис, які не тільки не відповідають "переходові від соціалізму до комунізму", але радше свідчать про наявний відхід деяких груп советського суспільства в сторону, протилежну соціалізму. Не допускаючи до такого відходу широких мас населення, советська влада примикає очі на такі прояви у високих членів партії, уряду й інших привілейованих груп, які використовують законодавство про житлобудівельну кооперацію й призначені на це кредити для будови індивідуальних домів, часто й розкішних вілл та літніх "дач".

Житлобудівельну кооперацію УРСР нормує декрет Ради Міністрів від 30 квітня 1958 р. Того року мало існувати в Україні 55 спілок будування домів для пайовиків на осібних парцелях. Рівнобіжно організовані спілки для будови великих апартаментових будинків, у яких пайовикам забезпечуються помешкання. В самому Києві було зареєстрованих 40 таких спілок. 10 громадян могли вже засновувати таку житлобудівельну спілку.¹⁷

Для вишколу працівників у кооперативних підприємствах існує в УРСР 8 загальних кооп. технікумів, 30 спеціальних шкіл і вишкільних центрів при виробництвах і союзних об'єднаннях та заочні кореспонденційні курси.

* * *

Коли загоювалися воєнні рани й знищення, злагіднювалися повоєнні труднощі Советського Союзу, – і режим набрав самопевности до дальших кроків і нових плянів. Під кінець 1940-их і на початку 50-их років, ще перед смертю Сталіна, почали підготовляти теоретичні й практичні заходи уряду в напрямі остаточного злиття кооперативного сектору з державним. Злиття мало на меті

вирівнювання однородної соціалістичної власности, передумови переходу від соціалізму до комунізму... З посиленням у тому напрямі дискусій виловлювалися заплутані суперечності між напрямними доктринами й життєвою дійсністю. Слідче це вже в обережно висловлюваних думках учасників конференції, яка попереджувала останній, повний суперечностей і цинізму, твір Сталіна "Економічні проблеми соціалізму". І в цій "лебедіній песне" диктатора є натяки на труднощі наміченої операції. Спиняючись над питанням і способами переходу до комунізму – воно посередньо стосується кооперації – Сталін резонував: "Коли на місце двох основних виробничих факторів – державного й колгоспного постане всеобіймаючий виробничий сектор з правом розпорятися й усіма добрами споживання країни, тоді, очевидно, зникне й товарообмін, з його грошевим господарством, як непотрібний елемент народного господарства. Та доки цього не сталося, доки існують два основні виробничі фактори, доти мусить залишатися в силі товарова продукція й товарообмін, як необхідний і дуже корисний елемент у системі нашого народного господарства"... Але яким чином наступить оте злиття в одно обох секторів? Чи шляхом простого поглинення колективно-кооперативного сектору державним (що, каже цинічно Сталін – "мало правдоподібно", бо це "могло б виглядати на експропріацію"...), чи шляхом організації охоплюючого увесь народ економічного органу (складеного, напр., з представників державної й колгоспної організації), спочатку з правом заготівлі всіх предметів споживання, а згодом і розподілу продуктів також шляхом продуктообміну..., – але це "особливе питання, яке вимагає окремого трактування". І Сталін його тимчасово відкладає. Бо хоча приречений кооперативний сектор і стоїть на перешкоді, і хоча його не важко наказом зліквідувати, та сам досвід показував, що з нього, з його форми – чимала вигода владі.

Мова тут, очевидно, головною мірою про колгоспну організацію в кооперативному секторі, бо інші його групи не такі важливі для режиму.

У колгоспній організації, в роки повоєнної відбудови, розвинулося цікаве явище, новий економічний елемент, із самочинної ініціативи й потреби. Лише згодом партія й уряд ближче зацікавилися ним і починають його нормувати та пов'язувати з ним свій плян.

З потреб повоєнної відбудови, коли уряд був зайнятий передусім відбудовою важкого промислу й фабрик, на місцях почали виникати м і ж к о л г о с п н і п і д п р и е м с т в а б у д і в н и ц т в а, які своїм походженням і первісним спрямуванням дуже близькі до правильних форм кооперації.

Спільними силами колгоспи стали організовувати підприємства, які були непосильні розрізаним, зокрема слабшим колгоспам. Найперше вони організували підприємства продукції різних будівельних матеріалів, таких потрібних у повоєнних роках відбудови; потім ремонтних, а там і більших виробничих об'єктів, будівництва домів міжколгоспного значення (шпиталів, шкіл, інтернатів, клубів), ремонту й відбудови індивідуальних будинків колгоспників, направи й будови місцевих доріг, місцевої переробки с-г продуктів, побудови холодників (морозівок), електричних станцій та ін. влаштувань механізації сільського господарства.

Не можна сказати, що цей рух відбувався в советських умовах стихійно, безконтрольно. Але він виник з самопочину й використання місцевих можливостей і потреб. З розвитком тих міжколгоспних організацій зростала непевність режиму й побоювання, щоб вони не зміцнили колгоспної організації та її відхилення вбік більшого незалеження й автономії, щоб вона не конкурувала деяких державних підприємств.

По смерті Сталіна і на тому відтинку позначилася свого роду "відлига". Дехто з практичних організаторів і теоретиків проблеми, а також деякі західні дослідники поробили в оцінці справи міжколгоспних організацій занадто поспі-

шні висновки. Пожвавлення міжколгоспного будівництва насторожило режим, а також самого Хрушова. Він з дорадниками завагався, чи припинити цей рух, чи краще використати його й повести, притаманну йому, хитру тактику – "замість фронтової атаки повести обхідний маневр".

Дискусії в підсоветській літературі над питанням міжколгоспних організацій будівництва, що й досі тривають, – над їх завданнями, над способами використання їх для прискорення переходу від соціалізму до комунізму, – дуже цікаві й тим, що вони кидають світло на суперечності в суспільно-економічній системі більшовиків, на вартість кооперації хоч би й при соціалізмі, хоч би й у короткотривалих проявах її діяльності. Від часу до часу в таких дискусіях свідомо й несвідомо висловлюються еретичні думки, з погляду офіційної доктрини, несміливі визнання вищості кооперативної форми над державним капіталізмом.¹⁸ В період тієї "відлиги" і на відтинку кооперативного сектору виходили наверх і деякі факти з кошмарної практики Сталіна й соратників у колгоспній політиці; озивалися голоси нібито про повернення до засад Леніна, що, мовляв – "було б безумством, коли б хтонебудь уявляв собі, що велике колективне виробництво в селі можна насаджувати зверху, ... що дрібне виробництво неможливо ніякими декретами перетворити у велике"... Дискутантні покликалися на Леніна, який твердив, наче б кооперація – це "простий, легкий і для селянина доступний шлях до соціалізму, без застосування насильних засобів"...

1955 р. справа організації міжколгоспного будівництва була охоплена окремим декретом "Примерное положение межколхозной строительной организации". Вона була однією з тем нарад XX і XXI партійних з'їздів, окремої конференції 18.5.1959 р., пленумів ЦК партії в грудні 1959 і в січні 1960 р., спеціальної анкети в пресі. Справа організації тих міжколгоспних підприємств і використання їх була причиною деяких непогоджень між Хрушовим і секретарем Комуністичної Партії УРСР – Підгорним.

Міжколгоспні підприємства використав режим, обернувши їх на допоміжний засіб у проведенні "укрупнення" колгоспів і пов'язавши з тим прискорення злиття обох форм соціалістичної власності. Советський уряд чомусь утримується від "указу" перемінити колгоспи в державні радгоспи, хоча так часто в офіційних заявах і статтях партійних учених та публіцистів підкреслена організаційна вищість і господарська видатність радгоспів. Дехто з об'єктивніших авторів обережно пропонує радше синтезу кращих досвідів обох форм.

Розвиток міжколгоспних підприємств (по лінії, визначеній режимом, у напрямі "електрофікації й автоматизації" сільського господарства) мав би "пом'якшити сезонність у використанні робітних сил села", "звільнити колгоспний труд від природної сезонності" та допомогти перейти в колгоспах на грошеву винагороду за працю, зліквідувати присадибні господарства колгоспників, і таким шляхом наблизити селянство до робітничої кляси й вирівняти різниці між містом і селом. Міжколгоспні підприємства мали б допомогти наблизити сіл.-госп. працю до промислового виробництва й заперечити специфічність сіл.-госп. виробництва, його залежність від природних циклів. Складніша при тому організація й техніка праці на селі вимагатиме переходу більших сил інтелігенції та робітників з міста для обслуги змеханізованого господарства, і так, мовляв, будуть нівелюватись клясові протиріччя між селом і містом. Щоб пришвидчити отаке "єднання кляс" і зливання обох економічних секторів у "єдину всенародню власність", пішов натиск на колгоспи, аби вони збільшували свої "неподільні фонди", себто відкладали на капітальне будівництво та значніші інвестиції в міжколгоспні організації будівництва. З тим пов'язана й "обхідна" справа "передачі" МТС колгоспам, що їх вони мусять викупити в держави коштом своїх "неподільних фондів". Замість бути державною власністю, МТС переходять ніби на власність колгоспів і зараховуються до їхніх неподільних фондів. Ці ж "не-

подільні фонди" колгоспи здавна "добровільно" проголошують всенародною власністю...

Оце така підготовка матеріальної й технічної бази для "злиття в однородну, всенародню власність" і для "об'єданого" переходу до комунізму. Безпосередньою метою є підігнати сіл.-госп. продукцію й інтенсивність с.-г. праці та обхідне "викачування" наслідків тієї праці. В офіційних інструкціях про організацію міжколгоспного будівництва говориться, звичайно, про дотримування демократії, про обов'язково добровільні рішення членських зборів кожного колгоспу, щоб капітальні проекти міжколгоспних організацій виходили з плянів самих колгоспів. Міжколгоспні організації нібито ніхто не може примусити виконувати роботу для державних організацій із шкодою для потреб самих колгоспів. Насправді ж, як стверджує один з поданих у примітці авторів (Л. Брагінський), – одно міжколгоспне підприємство Ковельщини на Волині 1958 р. виконало на 478 тис. рб. вартости праці для державних організацій і лише на 25 тис. рб. для самих колгоспів. З так повернутим розвитком організації міжколгоспних підприємств – росте у них бюрократизм. Підносяться критичні голоси про невиробленість форм керування міжколгоспними організаціями, про об'єднання їх у вищі надбудови й пов'язання їхньої співдії з державними організаціями, бо вони виявляють тенденції в противний бік. 1959 року близько 70% колгоспів України брали участь в організації міжколгоспного будівництва. 560 таких міжколгоспних організацій України виконали того року працю вартости 1200 млн. рб., тоді як в РСФСР 429 таких організацій виконали працю лише на 900 млн. рб.¹⁹

У 1961 р. було на Україні 586 міжколгоспних організацій будівництва, які обслуговували понад 80% всіх колгоспів. У багатьох районах вони виконували понад 60% будівельних робіт у колгоспах, а в ряді районів і 80-90%. У 1960 році "міжколгоспбуди" виконали будівельно-монтажних робіт на 150 млн. рб.²⁰

* * *

Один з західних дослідників підсоветської економіки присвячує кооперативному сектору лише короткі згадки, кажучи: "Советські кооперативи номінально демократичні організації. Але так, як і в інших советських інституціях, демократичний фасад прикриває організацію, контрольовану й керовану урядом і Комуністичною Партією в усіх її основних справах".²¹

І ми спробували заглянути, що діється за тим фасадом кооперативного сектору СССР і України не тільки тому, що такий окремий кооперативний сектор формально-правно існує. Нам важно слідкувати за мінливою стратегією советського уряду супроти кооперації, хоча вона й приречена справа в їхній доктрині. З кооперативним сектором на Україні (хоч і в советській уніформі) пов'язане задоволення найперших потреб широких мас населення та його праця, і це також дає нам підставу мати кооперативний сектор в центрі уваги, як "самого в собі" фактора. За советським фасадом живуть і творять широкі маси українського народу, з природною свідомістю своєї людської гідности; вони вміють об'єктивно розрізняти правду від неправди і їх ніхто не зможе позбавити природної, постійно відроджуваної, суспільної прикмети – стримління до суспільної справедливости шляхом самопомоги.

ПРИМІТКИ до IX-го РОЗДІЛУ

- ¹ "Советское гражданское право", I, ст. 312-314.
- ² С. Н. Братусь "Субъекты гражданского права", Москва 1950, ст. 341. Про правовий характер підсоветської кооперації див. також статтю Ф. Алютина в "Известиях Академии Наук СССР" (отделение Экономики и права) 1949, ч. 1. Перегляд літератури й теоретичних підстав призначення кооп. сектору в советській системі дав проф. Билимович у праці "Советская кооперация", Мюнхен, 1956.
- ³ М. Колганов "Некоторые вопросы сближения двух форм социалистической собственности", – "Вопросы Экономики", вересень 1960, ст. 27-36.
- ⁴ Цей же І. Хохлов в тому часі був і віцепрезидентом Міжнародного Кооп. Союзу – ІСА. Цитату з його директиви в "Правді" від 21. 3. 1949, подаю в перекладі з книжки А. Р. Aizsilnicks "Co-operation Behind the Iron Curtain", University of Wisconsin 1952, р. 28. Той провідний підсоветський кооператор, І. Хохлов, пише, між ін., у статті, вміщеній в офіційному органі Міжнар. Кооп. Союзу – Review of International Co-operation (в числах за липень і жовтень 1952), що "кооперативний рух у СССР спирається на ініціативі й самодіяльності членів кооперативів і на основах широкої демократії" та що "адміністративні й контрольні органи кооперативних товариств і їхніх союзних об'єднань – виборні й відповідальні перед членами". Члени, пише він, – "є дійсно абсолютними господарями своїх кооперативів"...
- У такому ж тоні пише про підсоветську кооперацію якийсь N. Baron, Ph.D. "Soviet Consumers' Co-operation", London, 1954; порівн. його статтю і в Review of International Co-operation, vol. 48, Nr. 2, 1955. У ній він цитує за ТАСС-ом від 29. 6. 1954 привіт ЦК ВКП і советського уряду з'їздові підсоветської споживчої кооперації в Москві 1954 р., в якому є таке їх звернення до зібраних делегатів: "...Кооперативна організація мусить суворо дотримуватися принципів кооперативної демократії, рішуче позбутися бюрократичних метод діловодства, постійно зміцнювати зв'язок із робітниками й допускати більше членів кооператив до активного керівництва й нагляду над ними"...
- Зайво тут коментувати цю, таку звичайну для советського стилю, декларацію. Та саме такі декларації призначені для наївної чужини, оминають мовчанкою в Міжнародному Кооперативному Союзі, хоч у його колах добре відома суперечність між деклараціями й дійсністю в советській кооперації.
- ⁵ А. Билимович "Советская кооперация после второй мировой войны", Инст. по изучению СССР, Мюнхен 1956, ст. 60.
- ⁶ "Переход к развернутой советской торговле" – Вопросы Экономики, 1948/2, ст. 59-60; порівн. того ж автора "Советская торговля", Москва, 1948.
- ⁷ "Советская потребительская кооперация на современном этапе", Вопросы Экономики, 1948, ч. 6, ст. 95-106, і в окремій брошурі, вид. у Москві 1948.
- ⁸ Порівн., напр., "Матеріали УІІ-го республіканського з'їзду споживчої кооперації України" у щоденнику "Радянська Україна" 6 червня 1954.
- ⁹ За даними добре ознайомленого дослідника колгоспного господарства і стосунків колгоспного селянства, Н. Ясного (N. Jasný, "Peasant-Workers Income Relations, A Neglected Subject" – "Soviet Studies", Oxford, Volume 12, Nr. 1, July 1960) сільське населення в СССР за останнім переписом становило 53% (в УРСР 1959 року нараховувало 22,8 млн., або 54,5% – І. В.). На роздрібну торгівлю на селі в СССР випало лише 26% загальної (в УРСР припадало 1955 року на роздрібну торгівлю на селі 25,5%). Хоча сільське населення купує предметів споживання

менше ніж міське, але й на такі товари, що їх також мусить купувати сільське населення, як, напр., на закуп цукру – випадало 1958 року лише 21,3%, взуття купило селянство в тому році 28% із загального розподілу.

За обрахунками згаданого дослідника, прибуток на голову у працездатного селянства в кращих роках 1927-1928 становив 38,5% пересічного прибутку міського й промислового населення. В 1958 р. прибуток колгоспника в грошах і в натурі становив 30% пересічного заробітку робітників і службовців. До 1965 р. прибутки колгоспних селян мали б підвищитись на 40%, і повинні бути збільшені – на гадку автора – до 60-70%, щоб могли зрівнятися з пересічною заробітку робітника. Але коли будуть втрачені прибутки з присадибного господарства, то підвищення на 40% залишить колгоспника на тому самому місці або й нижче.

- ¹⁰ Дані із статті М. Ліфица "Некоторые вопросы товарного обращения в СССР на современном этапе", – Вопросы Экономики 1950, ч. 11, ст. 101; цифри ці мало різняться від тих, що подані в Стат. Збірнику "Народное Хозяйство СССР", Москва, 1956, ст. 206.
- ¹¹ "Народное хозяйство Украинской РСР", Стат. Збірник, Держ. Стат. Вид., Київ, 1957, ст. 394-99.
- ¹² "Радянська Україна", 8 січня 1956.
- ¹³ Порівн. Стат. Збірник відомостей про народне господарство УРСР з 1957 р., ст. 410-416, Стат. Сборник "Нар. Хозяйство УРСР", ст. 201-217, також International Directory of Cooperative Organizations, вид. Міжнар. Бюро Праці в Женеві, 1958.
- ¹⁴ Про це пише службовець тієї організації, В. Терешенко, в статті "Industrial Cooperatives in the Post-war Ukraine", The American Slavic and East-European Review, 1951, Nr. 1. та подає отримані від советських представників інформації про промислову кооперацію на Україні.
- ¹⁵ Вартість продукції 1940 р. подана в так зв. незмінних цінах 1932 р.
- ¹⁶ За інформаціями, поданими для згаданого збірника Міжнар. Бюро Праці в Женеві, вид. 1958 р.
- ¹⁷ Дані із статті Б. Чайківського "Economy of Ukraine in 1959", The Ukr. Quarterly, 1, 1960.
- ¹⁸ Не маємо змоги зробити тут докладніший огляд літератури й дискусії над справою міжколгоспних організацій будівництва від 1954 р. і такими посередніми проблемами, як "неподільні фонди", земельна рента в колгоспних господарствах і ін. Звернемо увагу на новіші статті: Л. Калініна "О некоторых вопросах сближения колхозно-кооперативной собственности с общенародной", Вопросы Экономики, 1959, IV; П. Першина "О путях сближения колхозно-кооперативной собственности с общенародной собственностью", Вопр. Экон. 1959, V.; "Развитие межколхозных кооперативных связей" – Вопр. Экон. 1959, X. Звертаємо увагу також на статтю Л. Брагинського – в "Комуністі" ч. 17 з листопаду 1959, перекладену в "The Current Digest of the Soviet Press", vol. 12, No. 6, March 1960; М. Мойсеева "Ленинский путь деревни к коммунизму", Вопр. Экон. 1960, IV; В. Стародубовської – "Неделимые фонды сельско-хозяйственных кооперативов в европейских странах народной демократии" – Вопр. Экон. 1960, VII; там же стаття – З. В. Атласа "Ограниченное действие закона дифференциальной ренты при социализме"; збірку дискусій над тим питанням: "Земельная рента в социалистическом сельском хозяйстве", Моск. гос. унив. им. М. В. Ломоносова, Госпланиздат, 1959. "Неделимые фонды колхозов", збірку праць дослідників Інституту Економіки А. Н. УРСР, за ред. П. Н. Першина; М. Соколовського "Развиток колгоспної власності і вдосконалення соціалістичних виробничих відносин на селі", Економіка Рад. України 1961; І. Лободи "Питання індустріалізації і економічної ефективності сільського будівництва на Україні" – Економіка Рад. України 1961, ч. 5; М. Ковалю "Про земельну ренту при соціалізмі", Економіка Рад. України, 1961, ч. 6 та ін. З поцейбічних багатьох авторів, між ін., дають перегляд справи: S. Kucherow "The Future of the Soviet Collective Farm", The American Slavic and East European Review, Columbia Univ. Press 1960, No. 2; В. W. Chajkowsky "Economy of Ukraine in 1959", The Ukrainian Quarterly, vol. XVI, No. 1, 1960.
- ¹⁹ Цифри подані в статті Л. Брагинського.
- ²⁰ Дані з цит. статті І. Лободи, Екон. Рад. України, 1961, ч. 5.
- ²¹ Н. Schwartz "Russian Soviet Economy", New York 1951, p. 367.

Х.

КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ШЛЯХАХ "ВЕЛИКОЇ МАНДРІВКИ" Й У ВІЛЬНИХ КРАЇНАХ ЇЇ ПОСЕЛЕННЯ

1. Організація самодопомоги на скитальщині. – 2. Почини й розвиток кооперативних об'єднань у країнах поселення української еміграції.

1. Організація самодопомоги на скитальщині

Після закінчення Другої світової війни в західних зонах Німеччини й Австрії опинилося, не з доброї волі, близько 250 тисяч українців; між ними – щонайменше тисяча досвідчених кооператорів. Як тільки перестали падати бомби, в різних місцевостях почали творитись українські громадські комітети. Навколо них збиралися громади стривожених скитальців, непевних за своє правне становище на чужині, загрожених примусовою репатріацією, без надії на можливості прожитку в зруйнованих війною країнах на довшу мету. Громадські комітети старалися, перш за все, знайти способи правової безпеки, а одночасно нашвидку організувати господарську самодопомогу.

Ще заки міжнародна організація УНРА почала творити табори "переселених осіб" ("Displaced Persons"), при деяких українських комітетах була налагоджена елементарна суспільна опіка, поставали перші об'єднання праці. У центрі найбільшого скупчення українських скитальців у Західній Німеччині, в столиці Баварії, Мюнхені, і на околицях виникають перші значні об'єднання, які налагоджують зв'язки з німецькими кооперативними організаціями і за їх порадами стараються правно оформитись. Впродовж серпня й вересня 1945 р. постають: торговельна кооператива "Кос", кооперативне виробниче об'єднання "Лябор" і кооператива "Жіноча Праця" в Мюнхені. Це були кооперативні об'єднання, які понад 3 роки вели свою діяльність поза таборами; від них виходила ініціатива координації й співпраці позатаборових і таборових кооператив, утворення їх центральної, господарської організації та ідейно-провідного осередку української кооперації на еміграції.

Торговельну кооперативу "Кос" заснували українські емігранти в кінці серпня 1945 р. при Українській Установі Опіки в Мюнхені. Спочатку вона діяла на підставі тимчасових дозволів американської й німецької влади, аж у липні 1947 р. була формально зареєстрована в суді. Кооператива вела: 1. Споживчий відділ для продажу приділових харчів на картки; 2. Відділ продажу інших товарів домашніх потреб; 3. Галянтерійний; 4. Відділ шкільного приладдя; 5. Кіоск продажу газет і книжок; 6. Овочево-яринний; 7. Текстильний і 8. Ресторан. Кооператива "Кос" також мала дозвіл на відділи шкіри та взуття, опалових матеріалів і лічничих рослин, але ті відділи не діяли через відсутність приміщень у збомбардованому місті. За 1946 р. торгові обороти кооперативи становили 1,340.724 нім. марок, з того числа на обороти крамниці припадало 54,3%, книгарні 35,0%, ресторану 8,3%, овочево-яринного відділу 2,4%. У половині 1947 р. кооператива об'єднувала 972 членів. Від 1947 р. якийсь час виконувала функції гуртівні. Членами управи кооперативи "Кос"

були: С. Спринський, В. Захарчук, Е. Цибик, головою Ради був Ю. Павликовський. Працювало в ній 63 службовці.

Кооператива "Лябор" – об'єднання праці для ремесла й промислу, заснована 17. 8. 1945 р. Вона мала 12 концесій: 8 для ведення будівельних робіт, також кравецької, шевської, хемічно-косметичної майстерень і голярні. Всі ті 12 концесій кооператива використовувала відповідно до кількості фахових робітників, які, зареєструвавшись, організували свою працю під захистом кооперативи. Кількість членів була дуже хитка. В половині 1947 р. працювало об'єднаних в кооперативі: 17 осіб у будівельному відділі, 18 осіб у шевській майстерні, 7 у кравецькій, 8 у голярні, 3 у годинникарським, 5 у хемічно-косметичним, 3 в транспортівім, 11 у видавничім, 5 у мистецькому відділі та 11 осіб управи і бюрового персоналу. Не враховуючи дрібних робіт і послуг, будівельний відділ кооперативи відремонтував до половини 1947 р. 165 житлових приміщень для українських громадян і українських установ. Видавничий відділ, крім власних видань, провадив комісову продаж книжок і бібліотеку. В складі дирекції цієї кооперативи працювали: І. Фостаківський, І. Шепарович, і І. Скочилас, головою Надз. Ради був також Ю. Павликовський.

Кооператива "Жіноча Праця" була заснована у вересні 1945 р. Вона мала "...основувати й вести виробничі майстерні, хатні ремесла, вишколювати своїх членів на практичних курсах та допомагати їм у підвищенні їх добробуту, набувати машини, сировину й допоміжні матеріяли, потрібні для ведення кооперативи..." Ця кооператива організувала й об'єднувала працю жінок поза табором і в таборових майстернях; вона стала фактично централею таких об'єднань праці, – їхньою накладнею і постачально-збутовою гуртівнею. У її перших установчих зборах взяло участь 60 жінок. Разом з кооперативами "Кос" і "Лябор", ця була третя правно-оформлена (поза таборами) кооператива. У складі її керівних органів працювали: І. Павликовська, І. Гладка, К. Гардєцька, Д. Буцманюкова, Д. Ракова, М. Шепарович, Корсунська і К. Маковецька.

Рівночасно по таборах перемішених осіб збиралися гуртки-товариства українських кооператорів і з їх ініціативи та за дозволом таборової адміністрації УНРА, потім ІРО поставали таборові кооперативи – крамниці продажу деяких товарів, що їх можна було тоді добути (дрібною галюантерії, шкільного приладдя, деяких додатків до одноманітного таборового харчування тощо). З допомогою таборової адміністрації стали розвиватися об'єднання праці, які вели різномодні майстерні і часто при них вишкільні практичні курси для перевишколу фаху членів і підготовки їх до дальшого емігрантського життя. Таборові крамниці часто перебирали організацію комісового збуту, обміну виробів об'єднань праці та постачання для них матеріялів, додатків тощо.

За приблизними підрахунками Центрального Представництва Української Еміграції (ЦПУЕ) в американській, англійській і французькій зонах Зах. Німеччини й Австрії було 73 чималих українських скупчень (що нараховували понад 5.000 осіб), з них 65 таборових і 8 – поза таборами. В 1947 р. були відомості про 54 кооперативи в тих осередках (найбільше в американській зоні, найменше у французькій). Подавалася дуже загальна кількість – коло 10.000 осіб, формально об'єднаних у них членів. Таборові кооперативи мали докладніше зареєстрованих тільки членів виробничих об'єднань, бо торговельні кооперативи в дійсності обслуговували всю таборову громаду і їх формальні членські реєстри були дуже проблематичні.¹

Таборові кооперативи задовольняли дуже незначну частину потреб громад, бо основний прожиток таборян забезпечували міжнародні добродійні організації. Але важливі були їхні заходи, зокрема боротьба проти спекуляції

й нездорових явищ та наслідків бездіяльності й пригнічення "з ласки" годуваних; цінні їх намагання підготувати скитальців до незалежного життя на еміграції. На матеріяльній підставі тих, хоч і не завжди нормально оформлених кооператив чи подібних до них об'єднань праці, розвивалася духовна культура емігрантських громад у таборах і поза таборами.

З більших українських самоуправних таборів (чи з українською більшістю), в яких помітно розвинулася наша господарська й культурна самоорганізація, згадаємо: Карльсфельд коло Мюнхену (до 5000 осіб, потім розділений), Міттенвальд, Берхтесгаден, Регенсбург, Ульм, Ашафенбург, Бравншвайг, Майнц-Кастель, Людвігсбург, Зомме-Касерне в Авсбурзі, Фраймані Ляйм – на периферіях Мюнхену, Гойтлінген, Кернберг, Кассель, Петерсберг, Гюслар; в Австрії більші в Зальцбурзі й Ляндеку біля Інсбруку.

Організація й роди об'єднань самопомогі в більших таборах були подібні, тут і там вироблялися певні спеціальності. Наведемо один приклад. У чималому українському таборі в підальпійській місцевості Баварії, Міттенвальді, понад 3 роки жили до 3000 перемішених осіб. Зібрався там й значний гурток колишніх кооператорів, і з їх ініціативи постала торговельна та виробнича кооператива "Жіноча Праця", яка вела 4 майстерні: кравецьку, вишивкарську, трикотажну й галюантерійну. Працювало в них 50 жінок.

Громадський характер організації й діяльності мали об'єднання праці, які вели майстерні: шевську, кравецьку, керамічну, слюсарсько-механічну, кузню, різьбарську, майстерню валізок, голярню й пральню. При майстернях і при школах працювали курси: радіотехніки, фотографії, електротехніки, шоферські, слюсарські, лісового господарства, бухгалтерії, машинопису, стенографії, чужих мов та ін.

На території Австрії, в таборі місцевості Ляндек, наприкінці 1945 р. згуртувалося Т-во Українських Кооператорів, яке мало зареєстрованих близько сотні членів. Вони, разом із об'єднанням "Сільський Господар", влаштовували кооперативно-освітні й сільсько-господарські доповіді, які згодом набули форми систематичних курсів. З ініціативи тих господарників постала в таборі торговельна кооператива "Самопоміч", а в порозумінні з групою українських інженерів з будівельного відділу таборової адміністрації – Виробнича кооператива (здається найкраще організована й ведена, з усіх таких таборових об'єднань), з відділами: виробу ляльок, кошикарським, різьбарським, інших дитячих іграшок (коників), бляшаних виробів, домашніх капців (пантофлів).

Виробничі об'єднання влаштовували в таборі і в сусідніх містах виставки своїх виробів, домашнього вжитку й мистецьких (вишивок, килимів, прикрас, різьблених і лякованих коробок, дрібною галюантерії, дитячих іграшок, господарського приладдя й домашнього начиння тощо). Такі вироби таборян мали добрий збут і поза таборами, серед сусіднього місцевого населення, представників окупаційних армій, адміністративного персоналу УНРА, потім ІРО.

Весною 1946 р. виникла ініціатива утворити координаційний центр для тих різномодних кооперативних починів на еміграції, щоб узгоджувати їх із загальногромадським інтересом, правно оформити, очолити союзним об'єднанням та спрямувати їхню діяльність на ґрунтовну підготовку до життя й праці на чужині.

При ЦПУЕ постала Громадська Контрольна Рада. Вона, між ін., мала перевірити підсумки закінчення діяльності громадських, у тому числі й кооперативних, організацій на Рідних Землях (провідні люди й співробітники тих організацій були на еміграції). Був план утворити при цій громадській контрольній Раді відділ для догляду над діяльністю отих нових кооперативних починів: вони виникали в ненормальних, переходових обставинах (до них могли

проникати люди, негідні громадського довіря) і могли набирати невідповідних форм та компромітувати український кооперативний рух і всю українську громаду.

Одночасно, для зміцнення отих багатьох дрібних громадсько-господарських об'єднань, треба було організувати якусь господарську централю, щоб вони не падали жертвою розпаношеного тоді чорного ринку. На господарській нараді, що зібралася з ініціативи ЦПУЕ на початку квітня 1946 р. в Мюнхені, вирішено скликати Перший З'їзд українських кооператорів з усіх 3-ох західних зон. Він відбувся 8-9 червня 1946 р. у Мюнхені, з участю 115 кооператорів (між ними представники 17 кооперативів на всіх 28 тоді відомих). У висліді того з'їзду було створено "Об'єднання Українських Кооператорів", з такими завданнями: 1. Об'єднати всіх українських кооператорів на чужині, які перед тим на рідних землях "оформлювали ідеологічно й творили практично українську кооперацію", 2. Втримувати зв'язок та репрезентувати "українську національно-демократичну думку перед ідейно-провідними міжнародними кооперативними організаціями", 3. Пропагувати кооперативні ідеї серед українців, виселених з батьківщини, допомагати в організації, та брати активну участь в громадсько-економічному житті еміграційного суспільства.

На тому Першому Кооперативному З'їзді відбулися також установчі збори Господарської Кооперативної Централі в Німеччині, схвалено її статут та обрано керівні органи.

Другий Кооперативний З'їзд, 28 січня 1947 р., у Мюнхені, був присвячений справам діяльності утвореного на Першому Кооп. З'їзді господарського об'єднання – "Центросоюзу". Вирішено передати тимчасове ведення товарової гуртівної кооперативі "Кос" та налагодити при Центросоюзі Організаційний Відділ для інструкторсько-люстраційної обслуги об'єднаних кооперативів.

Третій Кооперативний З'їзд відбувся 26. 7. 1947 р. з почину Центросоюзу. Взятю в ньому участь 75 делегатів від 26 кооперативів, з усіх 3-ох зон, і численні гості. В доповідях були з'ясовані ідейні основи кооперативної праці на еміграції (реф. Ю. Павликовський, голова "Об'єднання Українських Кооператорів") та підведено підсумки організації й господарської діяльності кооперативів і їх центрального об'єднання (довідали голова Центросоюзу А. Мудрик і голова правління, директор І. Кузів). З'їзд доручив кооперативам: 1. Подбати про правне оформлення, впорядкування статутів, членських заяв, паїв і реєстрів, 2. Запровадити однакову систему книговедення, 3. Приєднати до співпраці кооперативних фахівців, які живуть в районі кооперативів, 4. Старатися перебрати всі виробничі майстерні по таборах у кооперативне завідування; де немає таких виробничих об'єднань, організувати їх на кооперативних основах; 5. Влаштувати різні фахові курси, в порозумінні з ЦПУЕ й за пляном Українського Технічно-Господарського Інституту; 6. Обнизити калькуляцію товарів у кооперативах до ринкових німецьких цін; 7. Зайву в кооперативах готівку зосереджувати в своїй кооперативній гуртівні; 8. Налагодити тісну співпрацю з переселенськими й таборовими управами та допомагати в творенні переселенських громад; 9. Розбудувати кооперативний видавничий фонд і фонд допомоги тим кооператорам і сиротам по кооператорах, які такої допомоги потребують.

25. 3. 1948 р. Центросоюз був реорганізований, правно оформлений у німецькому суді й прийняв назву: Господарське Об'єднання і Патронат Української Кооперації на Еміграції "Унія". Раду очолив Ю. Павликовський. При праці коло ліквідації справ Об'єднання він нагло помер 28. 12. 1949 р., коли розпочалось масове переселення за океан і ліквідація таборів.

Швидке переселення еміграції за океан не дозволило практично реалі-

зувати цікаво намічених "Поселенських громад та колонізаційних кооператив". Їх головний ідеолог і пропагатор, інж. В. Потішко, теоретично розробив ці пляни, почалися подекуди й спроби організації таких громад, у порозумінні з ЦПУЕ. При цій центральній установі створено Головну Переселенську Раду. Керували нею видатні люди української еміграції й давні провідні кооператори: проф. М. Ветухів, І. Розгін, Б. Мартос, Ю. Павликовський, А. Мудрик, М. Мельничук та ін. Цій справі був присвячений бюлетень "Переселенець".

Мало збереглося відомостей про шкільні кооперативи, що працювали здебільшого при таборових школах. Крайні з-поміж них: гімназії в Зальцбурзі, гуртожиток і студентська кооперативна харчівня в Мюнхені, "Студентська Самопоміч" при Українській Високій Економічній Школі в Мюнхені, також організації самопоміччя при УТГІ в Регенсбурзі й ін. На кооперативних основах постало декілька видавництв, між ін. "Українська Книга" в таборі в Авгзбурзі, котра видавала шкільні посібники. В багатьох таборах відбувалися довштермінові кооперативні курси; поруч із загально-освітніми середніми школами, працювали нижчі й середні торговельно-кооперативні школи. Окремі катедри й факультети кооперації були при українських високих школах на еміграції, зокрема – Українському Вільному Університеті й Українській Високій Економічній Школі в Мюнхені, при переселеному з Подебрад у Чехо-Словаччині до Регенсбургу в Баварії Українському Технічно-Господарському Інституті.

Огляд змагань українського кооперативного руху в тих перехідних роках еміграції збережений в "Господарсько-Кооперативному Житті", яке виходило спочатку як місячний додаток до часопису "Наше Життя" в Авгзбурзі, потім окремо як орган "Об'єднання Українських Кооператорів" (ред. А. Качор) 1947-1948 р.³

У зв'язку з масовим переселенням за океан почалася й ліквідація емігрантських кооперативів (правда часто наописі і не завжди формально переведена). Їхні фонди було передано до диспозиції ЦПУЕ, частіше українській установі Санітарно-Харитативної Служби, на допомогу інвалідам, Комісії Допомоги Українському Студентству, на "Енциклопедію Українознавства" НТШ та на інші харитативні й культурні справи.

Може тут і там якась кооператива в тих умовах і не стояла "як громадська організація на висоті свого завдання", – про що писав один з провідних кооператорів,⁴ однак – "незаперечним фактом є те, що український кооператор вніс у емігрантське життя, – життя по своїй природі ненормальне, – уморальноючий чинник праці, спертої на власних силах для потреб одиниць і потребу загалу"... Українська кооперація в отих ненормальних обставинах скитальщини "вірна добрій традиції, винесеній з рідного краю", допомагаючи перебути лиху годину, по своїй змозі допомагала також розбудові української культури на чужині...

2. Почини й розвиток кооперативних об'єднань у країнах поселення української еміграції

У 1948-1950 рр. відбулося масове переселення "перемішених осіб" з Німеччини й Австрії. Чималими групами поселилися українці в двох європейських країнах – у Бельгії й Англії; найбільше переїхало за океан до Сполучених Штатів Америки та Канади. Там були найкращі умовини праці й побуту; звідти давніша українська еміграція, добре загосподарена й зорганізована,

подала велику допомогу братам, що не з доброї волі мусіли покинути Рідний Край. Чимало з-поміж нових емігрантів мали ближчих чи дальших родичів в обох країнах Північної Америки. Для допомоги в проведенні формальних справ переселення й розміщення нових емігрантів та для зібрання на ці потреби фондів організували давні поселенці в Канаді й США спеціальні установи: Злучений Український Американський Допомоговий Комітет (ЗУАДК), Український Католицький Допомоговий Комітет, Фонд Допомоги Українців Канади, які й вислали свої представництва до Європи. На місцях давали допомогу прибулим українські громади, їх організації при парафіях, давно створені тут українські товариства самопомоги, братські організації взаємозабезпечень – Український Народний Союз, "Провидіння", Український Робітничий Союз, Українська Народня Поміч та ін.

У Південній Америці чималі групи поселилися в Аргентині, Бразилії й Парагваї, де були вже також давніші громади переселенців з України. Майже 20.000 українців переселилося до Австралії, де до того часу взагалі не було українських поселенців.

Всюди на нових місцях поселення у вільних країнах нові українські імігранти – де не мали змоги влитися в старі українські громади, чи виникла потреба створити нові, – гуртувались, старались триматися разом, закладали нові парохії, культурно-освітні осередки, нову періодичну пресу та майже всюди – допомогові комітети під різними назвами й у всяких формах. На ґрунті таких комітетів і товариств, зокрема з їхніх господарських секцій і відділів, поставали і згодом правно оформлювалися кооперативні організації. Не завжди було як слід підготовано їхнє заснування, і подекуди нові хвилі переміщення й переселення, – як от із Бельгії, Англії й деяких південних американських країн, – призводили до послаблення чи ліквідації тих кооперативних починів.

Форми, способи й роди кооперативних організацій, до яких звикли українці вдома, не всюди надавалися в нових умовах, на нових місцях, з упорядкованим і заможним господарським життям. Незнання місцевої мови, законів, незорієнтованість в економічних обставинах чинили важливі перешкоди; їх доводилося спочатку перемагати, просліджувати актуальні можливості форм господарської організації, задоволення своїх перших потреб прожитку, праці, даху над головою, опіки над молоддю, кредитової самопомоги тощо.

Перші кооперативні організації новоприбулих поселенців поставали там, де між ними були давніші, досвідчені кооператори. Вони давали ініціативу, свій досвід і працю, здебільшого безкоштовно. Виникали ці перші кооперативні почини на нових місцях з потреб і початкових труднощів, з привичного досвіду та з громадської амбіції, щоб нікому не бути тягарем, щоб ніхто не вважав їх за безпомічних, безпорадних.

Не вдалося нам зібрати відомостей про всі перші – вдалі й невдалі – спроби. Відмітимо лише деякі, які довше діяли, та особливо ті, що пустили коріння й досі розвиваються.

До цих перших, цікавих і ширше розгорнутих спроб, належить між іншими кооперативна організація "Дніпро" в Бельгії.

Головним ініціатором її був д-р Степан Божик. Ще молодим студентом він брав участь у громадській роботі й організації кооператив рідних сторін – Угнівщини й Равщини, по визвольних змаганнях; потім був адвокатом і директором ОСК в Раві-Руській. По війні переселився до Бельгії, відки походила його дружина.

У 1948 р. Український Допомоговий Комітет в Брюсселі нарахував близько 10.000 українців-емігрантів у Бельгії, в тому числі до 5.000 новоприбулих з таборів Німеччини (на працю в копальнях вугілля).

В органі УДК "Вісті" 15. 5. 1948 р. д-р Божик опублікував статтю "Шляхом кооперації". У ній зробив огляд розвитку кооперативного руху на Рідних Землях, пояснив основи кооперації та можливості, користь і потребу кооперативної організації української громади в Бельгії. Ця стаття дала почин до заснування при УДК Ініціативного Комітету Організації Кооператив, до якого, між ін., ввійшли: д-р С. Божик, о. д-р Максим Германюк (теперішній український католицький митрополит у Канаді), інж. В. Огаренко, Я. Пришляк, З. Янківський.

27. 11. 1949 р. було засноване Центральне Господарське Об'єднання Української Еміграції в Бельгії, кооператива "Дніпро" в Брюсселі (зарєєстрована в Окружному Суді 19. 12. 1949 р.). Головний організатор взорувався на історичному прикладі багатокрамничної споживчої кооперативи "Народня Торгівля" у Львові, з тенденцією поширити діяльність Об'єднання в напрямі універсального охоплення й задоволення господарських справ членів. Статут кооперативи підписали перших 9 засновників – крім уже згаданих, також К. Мульткевич, В. Макар, О. Буній і І. Галан. Вони заявили 22 уділи на суму 11.000 бельг. франків. Весною 1950 р. кооператива відкрила першу крамницю в Гавтгален; до 1954 р. кооператива мала вже 5 крамниць у різних місцевостях поселення українських робітників. Деякі крамниці довелося ліквідувати чи переносити. Наприкінці 1958 р. кооператива "Дніпро" мала 7 крамниць у таких місцевостях: Угре, Герстель, Ейзо, Вам, Жюме, Льеж, Дошер. Три з них успішно конкурували з найкращими місцевими споживчими підприємствами. 1957 р. кооперативу "Дніпро" прийняли в члени великої міжнародньої споживчої гуртівні Ве-Же (Union Vê-Gê Européenne), централа якої в Амстердамі об'єднувала підприємства в Бельгії, Голляндії, Німеччині, Австрії, Швайцарії, Італії.

Обороти кооперативи "Дніпро" становили (в бельг. франках): У 1953 р. – 3,400.000, 1956 – 2,414.164, 1957 – 3,254.642, 1958 – 5,009.117, 1959 – 9,000.000.

Керувала діяльністю кооперативи Адміністраційна Рада, головою якої був постійно обраний д-р С. Божик. У першій Раді були також: голова УОК М. Дзьоба, В. Огаренко, Я. Пришляк; пізніше членами Ради були: о. Г. Фуканчик, о. І. Кіт; довгий час єдиним платним членом Ради – торговельним директором, був О. Коваль. Контрольні функції виконувала Колегія Комісарів, обираєна членами на Загальних Зборах.

Відомості про діяльність кооперативи містилися в "Вістях" УДК, від 1958 р. виходив окремий ілюстрований додаток до того часопису п. заг. "Шляхом Кооперації".

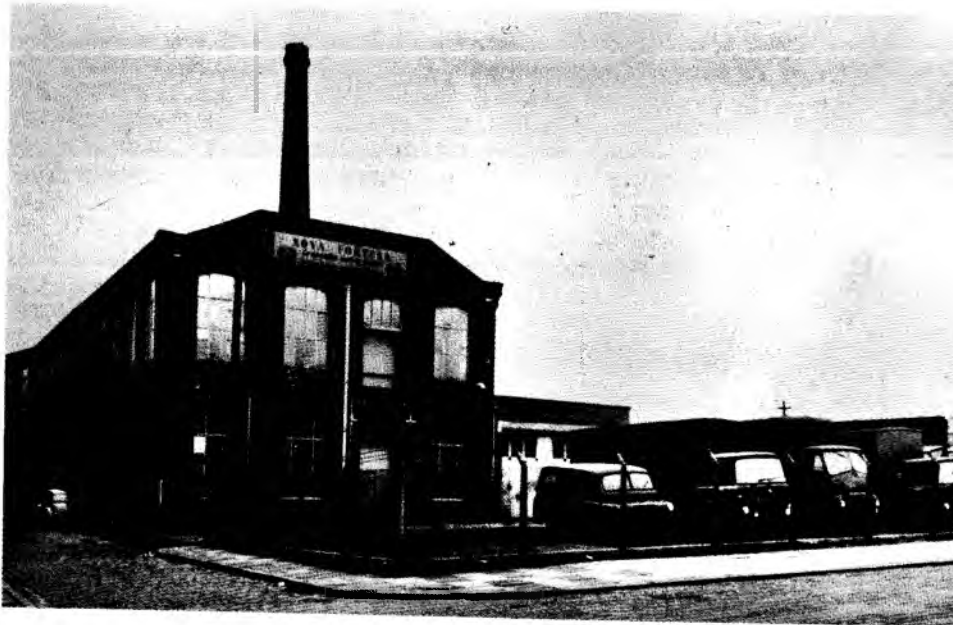
В десятиліття існування к-ви "Дніпро" в Бельгії, писав мені д-р Божик, що хоча обороти зростали, річні рахунки за 1957 і 1958 рр. довелося замирати з утратами. Причиною було те, що члени виїздили з Бельгії, крамниці працювали радше для місцевих покупців – не членів; дорого коштувала адміністрація, оплата чужого персоналу, суспільне забезпечення, чинші за винайм примішень. Шораз тяжче було знайти своїх совісних, ідейних людей до праці в складах і до проводу, які б заступили втомлених віком старших, чи тих, які виїхали. Це зумовило ліквідацію спочатку деяких крамниць кооперативи, а в 1962 р. цілої так цікаво започаткованої кооперативної організації.

Близько 50.000 українських емігрантів з переселенчих таборів, у тому числі великі групи колишніх вояків "Української Дивізії" та демобілізованих вояків-українців, які служили в польській армії під час Другої світової війни, поселилися в Англії. Більші їх громади постали в Лондоні, Манчестері, Брандфорді, Нотінггамі, Галіфаксі, у графствах Ланкашир, Йоркшир та ін.

При "Союзі Українців Британії" (СУБ) з почину одного з голів тієї громадської організації, В. Лісевича, постав у 1948 р. "Тимчасовий Коопе-

Дирекція кооперативи "Нова Фортуна" в Англії (зліва): М. Захарчук, Ю. Заблоцький, М. Дябога – гол. дир. М. Білий-Карпинець, П. Цимбалістий.

Будинок кооперативи "Нова Фортуна" в Олдгаймі, Англія.

ративний Комітет". Він мав 26 своїх "мужів довір'я" при українських громадах, які вели кооперативну освідому роботу та підготовляли організацію кооператив. На сторінках "Української Думки" в Англії з'явилися статті на кооперативні теми.

Гурток переселенців, колишніх кооператорів, які опинилися в тій країні – колисці світового кооперативного руху, батьківщині славних рочдельських ткачів, – зійшовся в 1954 р. в Лондоні та обрав Організаційний Комітет Кооператив, під керівництвом кол. кооператора М. Дябога. 8 серпня 1955 р. відбулися засновні загальні збори, на яких прийнято статут Кооперативної Спільки з обмеженою порукою "Нова Фортуна". Спілька намітила універсальний засяг діяльності: гуртову й роздрібну торгівлю, імпортно-експортні операції, посередництво в купівлі й продажі нерухомостей, продукцію і т. п.

В той же самий час українські купці почали організацію власної гуртівні, виносячи постанову, що відступлять свою гуртівню і перетворюють у кооперативну, якщо "Нова Фортуна" назбирає стільки уділових фондів, що зможе гуртівню перебрати та успішно вести.

17 березня 1957 р. "Нова Фортуна" мала вже стільки складених фондів, що могла перебрати створену купцями гуртівню в Олдгаймі (промислового центрі середньої Англії, недалеко від славного Рочдейлу). Перебираючи активи й пасиви гуртівні, в першу чергу за товари й приміщення, кооператива вплатила 10.421 англ. фунтів. Звичайно треба було вчитися на помилках, бо люди доброї волі й ідейного захоплення здебільшого не мали потрібного досвіду та ще в такому центрі світової торгівлі. В 1958 р. мала гуртівня торгів на 86.513 фунтів та замкнула баянс за 1957 р. зиском 258 ф. У 1959 р. її обороти дійшли до 118.000 фунтів, у р. 1960 до 187.000 фунтів, у 1961 – до 214.000 фунтів, у р. 1963 до 350.000 фунтів. Початкова діяльність цієї кооперативи була звернена головним чином на закуп і продаж середньо-європейських товарів споживання, яких потребують в Англії не тільки українці, а й інші європейські емігранти з континенту. Вдалося теж цій кооп. організації здійснити чергове завдання – взяти в свої руки імпорту тих товарів, які вона продавала. На початку 1964 р. "Нова Фортуна" викупила фірму "Фрагата" в Лондоні, яка є одним з найбільших імпортерів континентальних товарів у тій країні. Тепер "Нова Фортуна" вже сама імпортує потрібні їй товари та продає їх через свої великі гуртівні в Олдгаймі і в Лондоні, які обслуговують споживчі приватні крамниці, об'єднані в ній та розміщені на просторах середньої і південної Англії.

До початку 1964 р. кооператива об'єднувала 580 членів з уділами 23.000 фунтів та ошадностями-вкладами до обороту 52.000 фунтів. Запасу товарів мала на майже 60.000 фунтів, вартість її нерухомого майна й рухомого влаштування становить понад 20.000 ф. Ще 1959 року кооператива купила новий будинок в Олдгаймі, за 8.000 ф. але вартість його досі майже потроїлась.

До першої управи к-ви ввійшли: М. Дябога – головний директор, Р. Борковський, секретар, Б. Микитин – завідуючий директор, В. Василенко, М. Білий-Карпинець, П. Джеджора і Г. Бойко – члени управи. Тепер у кооперативі працюють постійно 33 робітники.⁵

Найбільше усталізовані відносини української еміграції в Канаді і США. Тому у тих країнах закріпилося чимало кооперативних організацій, мають вони придатні обставини та багато ще можливостей для розвитку.

У Канаді існують віддавна традиції кооперативної організації українських поселенців. На кооперативній організації спирається поступ канадського хліборобства, у його великих об'єднаннях займають значне місце давніші українські поселенці.

Знаємо, що на початках організації сільсько-госп. кооперації в Канаді

Дирекція ощадно-кред. кооперативи "Карпатія" у Вінніпезі, Ман., Канада. Сидять від ліва: І. Вахняк, І. Байрак, секр., І. Шкварчук, упр., М. Коваль, през., Д. Корнило, С. Радчук, заст. през. — Стоять від ліва: М. Семанич, О. Кобзар, гол. кред. ком., П. Бачинський, Я. Рудницький, М. Новицький, Д. Ріпак, Ярослав Боднар. Неприявний — М. Гуччак, гол. Контр. Комісії.

Дирекція парохіяльної кредитової кооперативи св. Йосафата у Торонті, Онт. Канада. Сидять від ліва: М. Юрків, П. Яцик, гол., о. канц. В. Філевич, през., В. К. Чиж, скарбн. О. Омелько. Стоять від ліва: П. Дмитрів, гол. кред. ком., Я. Кміцикевич, С. Коченаш, Т. Дячинська, гол. контр. ком., С. Зарицький, В. Гутор, М. Макух. Неприявний М. Івасик.

брав участь і відомий український кооператор з Галичини, Іван Петрушевич, і тепер у проводах великих загальноканадських хліборобських кооперативних організацій часто працюють люди українського роду (як от, напр., відомий кооператор у західній Канаді, голова сіль.-госп. Саскачеванського Пшеничного Фонду Іван Стратійчук з Ріджайни та ін.). Але ми не маємо ще жодної писаної, ні дослідженої історії, ні докладніше зібраних відомостей про сучасний стан участі українських поселенців у загальноканадських кооперативних організаціях. Згадуємо тут про це, як про важливе і вдячне поле праці для українського дослідника.

Новіші українські емігранти, які після Другої світової війни поселилися переважно в містах, не встигли ще більше організовано включитися у великі канадські кооперативні об'єднання.

У Канаді, раніше ніж у США, постали й дрібні окремі українські кооперативи, особливо кредитові. До найстарших українських кредитових кооператив у Канаді належить "Нова Громада" в Саскатуні, заснована 1939 р.⁶ Один із її основників, Михайло Бабій, переселився 1943 р. до Гамільтону в провінції Онтаріо і дав почин до заснування найстаршої кредитової кооперативи в Торонті 1944. З активніших, провідних кооператорів саскатунської провінції у пресі згадуються О. Григорович і д-р В. Яшан, Самійло Гук у Монреалі.

У провінції Манітоба, зокрема в її столиці Вінніпегу найдавнішою і найбільшою кредитовою кооперативою є "Карпатія" (заснована 1940 р.). Одна з її великих заслуг полягає, між ін., у тому, що провідні її люди назбирали — шляхом обміну інформаціями з різними осередками й окремими кооперативами — досить матеріалу до історії й відомостей про сучасний стан української кооперації в Канаді і взагалі в Північній Америці та налагодили з ними лучбу. Від 1956 р. видає "Карпатія" економічно-кооперативний кварталник "Само-допомога", у якому ці матеріали публікує і тим виконує важливу кооперативно-виховну й піонерську працю в напрямі об'єднання кооперативних попочинів української еміграції у вільному світі.

До найстарших піонерів-організаторів української кооперації в провінції Манітоба належить інж. В. Топольницький, колишній учасник українських визвольних змагань, абсолювент високої Торговельної Школи в Празі, провідний член Стрілецької Громади й Українського Національного Об'єднання. Він незабаром по Першій світовій війні прибув до Канади і, за прикладом кооперативного руху в Старому Краю та у зв'язку із своїми побратимами, західньо-українськими кооператорами, повів освідомну і організаційну кооперативну працю у Вінніпезі й у своїй провінції; він також старався налагоджувати зв'язки з іншими осередками.

Деяким кредитовим кооперативам дали підставу давніші споживчі кооперативи (як, напр., у Провінції Манітоба — у Вінніпегу, в Сіфтоні, Фінсері, в місцевостях Бренч, Етельберг, в Саскачевані — в Реджайні, Редбері, Вішарт, в Альберті — у місцевостях Ендрю, в Онтаріо — в Содбурі).

Велику групу творять кредитові кооперативи, пов'язані з громадськими (і партійними) організаціями та товариствами, найбільше з УНО (напр., у Саскатуні, Гемілтоні, Торонті, Ст.-Кетринс, у Віндзорі, Монреалі), з т-вом "Український Народній Дім" — у Торонті й Едмонтоні.

Частина кредитових кооператив постала при парохіях і при церковних організаціях. Декільком дали базу адміністративні громади, — містечка, у яких живе чимало українських мешканців та є наші фермерські колонії.

Не маю змоги зібрати й назвати тут в належному порядку й повноті прізвища заслужених піонерів і сучасних чоловічих співробітників українського кооперативного руху в Канаді. Об'єдналися там, зокрема у двох найбільших

Дирекція Укр. Торонтської Кредитової Спільноти у Торонті, Онт., Канада.

Дирекція кредитової кооперативи "Будучність" у Торонті, Онт., Канада.
Перший ряд від ліва: І. Савка, В. Кліш, голова, В. Куций, упр. Другий ряд
від ліва: Т. Волошин, секр., П. Микуляк, С. Гула, скарбник.

осередках – у провінціях Манітоба, Вінніпезі й у Онтаріо – в Торонті, даліше в Гамілтоні, Ст-Кетрінс, у Монреалі, провінції Квебек – у солідарній співпраці давніші емігранти, громадські провідники, священники, вчителі, свідоміші робітники й фермери з новоприбулими по 2-ій світовій війні кооператорами, які мають досвід з Рідного Краю, з усіх його областей.

Є добрий звичай видавати друком щорічні звіти про працю кооператив, зокрема кооперативних організацій Вінніпегу й Торонто, у яких подано багато прізвищ чоловічих кооп. діячів. Вже кілька років дві групи кооператив цих головних осередків, які шляхетно змагаються за поступ діяльності й організаційну справність, – систематичніше публікують статистичні звіти про діяльність усіх кредитивих кооператив своїх місцевостей.

Активний кооперативний публіцист, тепер гол. директор кредитової кооперативи Північного Вінніпегу, А. Качор, видав недавно короткий огляд "Кредитова кооперація та її завдання в Канаді, 1962 р." Він подав довгий реєстр кооп. діячів у виданій в 1963 р. "Хроніці Кредитової Кооперативи Північного Вінніпегу". Також часто подає відомості про сучасні новини з недавнього і минулого української канадської кооперації в поточній і українській кооперативній пресі. В останньому часі почали виходити ювілейні публікації окремих кооператив, як ось, напр., "У десятиріччя кредитової кооперативи "Будучність" у Торонті та ін. Статистичні підсумки групи кредитивих кооператив у Торонті складають від декілька років О. Охрим, А. Мудрик і О. Станімір (див. "Наш Світ").

У 4-му річнику канадської "Самодопомоги", в числі 1-2 з червня 1959 р., опублікований перший повніший перегляд 31 української кредитової кооперативи Канади за роками їх заснування та їх фінансового стану в кінці 1958 р.:

Місцевість і назва кооперативи	Рік заснування	Кількість членів	Майно в дол.	Сума наявних позик у дол.
МАНІТОБА				
"Карпатія" – Вінніпег	1940	1.649	1,092.884	846.149
Кред. кооп. Півн. Вінніпегу	1943	296	101.416	77.400
"Дніпро" – Вінніпег	1950	178	61.253	46.086
"Віра" – Вінніпег	1950	507	240.397	196.024
"Степ" – Вінніпег	1953	80	3.828	3.287
"Поступ" – Вінніпег	1958	126	3.955	250
Сифтон	1944	696	491.721	376.913
Попларфільд	1945	265	72.234	40.155
Фішер-Бренч	1945	153	9.892	6.999
Етельберт	1947	175	54.579	47.216
"Дністер" – Ст. Боніфас	1951	57	4.146	3.372
Св. Михайла – Транскона	1951	135	28.176	16.821
Сенді Лейк	1952	215	69.002	54.606
Обкбурн	1954	138	36.763	34.670
Давфин	1957	44	4.930	1.550
Пайн Рівер	1957	362	117.516	81.389
		5.076	2,392.692	1,832.887
САСКАЧЕВАН				
Саскатун	1939	210	104.499	80.031
АЛЬБЕРТА				
Едмонтон – УНД	1946	354	151.249	122.859
Едмонтон – УНО		204	46.042	29.323
Ендрю			67.995	28.696
			265.286	180.878

Дирекція кредитової кооперативи "Союз" у Торонті, Онт., Канада.

Дирекція кредитової кооперативи у Віндзорі, Онт., Канада.

Дирекція кредитової кооперативи у Форт Вілліамі, Онт., Канада. Сидять від ліва: В. Скоропад, О. Петришин, секр., Л. Івасиків, голова, П. Голт, упр., М. Качан, дир., О. Хома, гол. контр. ком. Стоять від ліва: С. Гриньків, Нела Леміські, Е. Тхоревський, С. Пісоцький. Неприязний М. Яворський.

Дирекція кред. кооп. "Українська Національна Кредитова Спілка" у Монреалі, Квебек, Канада.

Місцевість і назва кооперативи	Рік заснування	Кількість членів	Майно в дол.	Сума налених позик в дол.
ОНТАРІО				
Гамільтон	1943	111	53.062	34.495
Гамільтон, парох. св. Духа		316	135.682	94.824
Торонто – УНО	1944	2.353	1,656.932	1,324.238
Торонто – Пресв. Діви Марії	1950	1.976	1,107.852	802.073
Торонто – "Союз"	1950	1.992	1,239.256	1,029.582
Торонто – "Будучність"	1952	1.903	1,341.239	1,105.703
Торонто – Укр. Нар. Дім	1955	189	84.104	75.105
Судбури	1944	188	79.319	60.429
Ст.-Кетринс	1946	417	166.177	112.071
Віндзор	1946		286.088	234.965
Форт Вілліам	1949	300	51.125	39.441
		9.745	6,200.736	4,862.926
Разом 31 кред. кооператива мали:		15.589	8,963.313	6,956.722

Крім цих кредитових кооператив, які подали докладніші дані про себе, редакція "Самодопомоги" мала на обліку ще 19 укр. кредитових кооператив, так, що разом усіх було в Канаді 1959 р. 50 кредитових кооператив, з того 20 у провінції Онтаріо, 17 у Манітобі, 6 у Саскачевані, 5 в Альберті й 2 у провінції Квебек.

За підсумками громадського об'єднання українських кооператив західної Канади, "Кооперативна Громада", у Вінніпезі (нею керує інж. В. Топольницький, заст. С. Романів, секретар інж. А. Качор) по кінець 1960 р. була в усій Канаді така сама кількість – 50 кредитових кооператив; об'єднували вони близько 20.000 членів і розпоряджались сумою 15 млн. доларів. У провінції Манітоба було 18 кредитивок, у самій її столиці, Вінніпезі, працювало 5 українських кредитових кооператив, які разом об'єднували 3.500 членів та мали коло 3 млн. дол. майна й виданих позик своїм членам на суму 2,200.000 доларів.

У кварталнику "Самодопомога" за вересень 1960 р. інж. В. Топольницький подав статистику 42-ох українських кредитових кооператив у Канаді по кінець 1959 р. Вони об'єднували 20.437 членів, мали разом 12,715.000 дол. майна.

У 1961 р. той же автор⁷ повідомляв, що має відомості про 56 українських кредитових кооператив у Канаді: 32 у степових західних провінціях (в Манітобі 21, Саскачевані 6, Альберті 5), на індустріальному сході 24 (в Онтаріо 21, у провінції Квебек 3).

Найбільшу кількість, бо 11 українських кредитових кооператив, має Торонто. З них, за винятком однієї – "Української Кредитової Спілки", заснованої 1944 р. при УНО, – всі інші постали й почали свій розвиток з прибуттям нової еміграції.

У 1957 р. 10 українських кредитових кооператив у Торонті нараховували 8.706 членів, 8 із тих кооператив мали в 1956 р. баянсову суму 3,843.626 дол., усі 10 мали в 1957 р. збірний баянс 4,603.654 дол., в тому числі позики членам з кінцем 1957 р. становили 3,777.778 дол. З них припадало:

На сплату куплених домів	45,3%
На купівлю домів	25,6%
На підприємства	8,0%

На будову нових домів	5,8%
На купівлю авт	5,2%
На ремонт домів	4,9%
На фарми	3,4%
На меблі й ін. дрібні потреби	1,8%
Разом	100,0% ⁸

Під кінець 1960 р. 9 українських кредитових кооператив Торонта, об'єднаних у громадсько-допоміжній організації "Координаційний Комітет Українських Кредитових Кооператив", виявили такий стан:

Назва кооперативи	Кількість членів	Удільні депозити	Позики членам	Баянсова сума
УНО	2.593	2,126.309	1,862.908	2,286.487
"Будучність"	2.345	2,049.427	1,728.879	2,141.587
"Союз"	2.213	1,608.748	1,354.288	1,666.672
К-ва при парохії МБНП	2.150	1,392.744	1,210.171	1,491.140
К-ва при парохії св. о. Николая	380	137.148	108.900	144.195
К-ва Укр. Легіону	121	31.111	25.633	32.544
К-ва св. Йосафата	120	23.364	13.478	25.988
К-ва "Самопоміч"	109	47.287	46.135	52.167
Народній Дім	56	5.709	5.825	7.876
	10.087	7,421.847	6,356.217	7,848.656 ⁹

Українські споживчі кооперативи в Канаді, про які маємо лише скупі відомості, проявляли слабу активність.

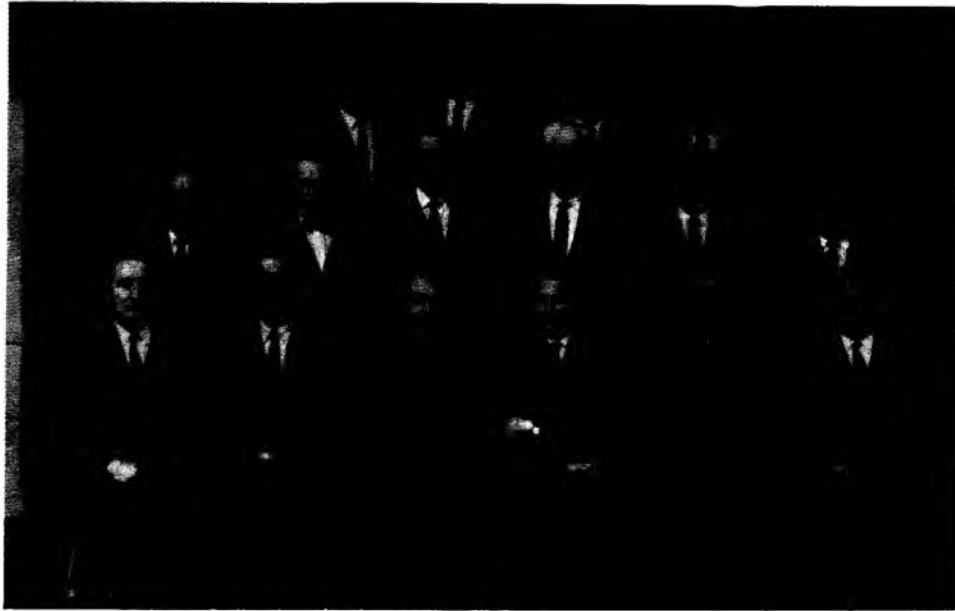
Громадські споживчі крамниці почали закладати ще перші поселенці в Канаді. Жвавий рух у тому напрямі виявлявся в часі економічної кризи 1929-1930 років. До найдавніших належить, між ін., кооператива "Калина" у Вінніпезі, зареєстрована в манітобському уряді 25. 8. 1930 р. Почин до її заснування дали два колишні вояки української армії, абсолюенти високої Торг. Школи в Празі – згадуваний В. Топольницький і д-р І. Гуляй, та члени Стрілецької Громади. Первісною метою кооперативи "Калина" було налагодити співпрацю із львівською видавничою кооперативою "Червона Калина", для закупу й збуту її видань та розгорнення за її прикладом подібної діяльності в Канаді. В ювілейному 1960-ому році к-ва "Калина" мала близько 50.000 дол. майна, в тому числі власний дім, вартости 30.000 дол.

"Кооператива Північного Вінніпегу", заснована 1932 р., в 1959 р. мала 2083 члени. Вона займається здебільшого постачанням дерева, вугілля, оливи, в зимовому сезоні затруднює 26 працівників. Згадуються також дрібні споживчі кооперативи в місцевостях Ст. Боніфас, Етельбер, Фішер, Бренч, Сенді-Лейк, Сифтон, Гільберт-Плейнз – провінції Манітоба, в Ріджайні; в Норт-Бетлефорд, Канорі, Айтуні й Альвіні в провінції Саскачеван, в Содбури, в провінції Онтаріо.

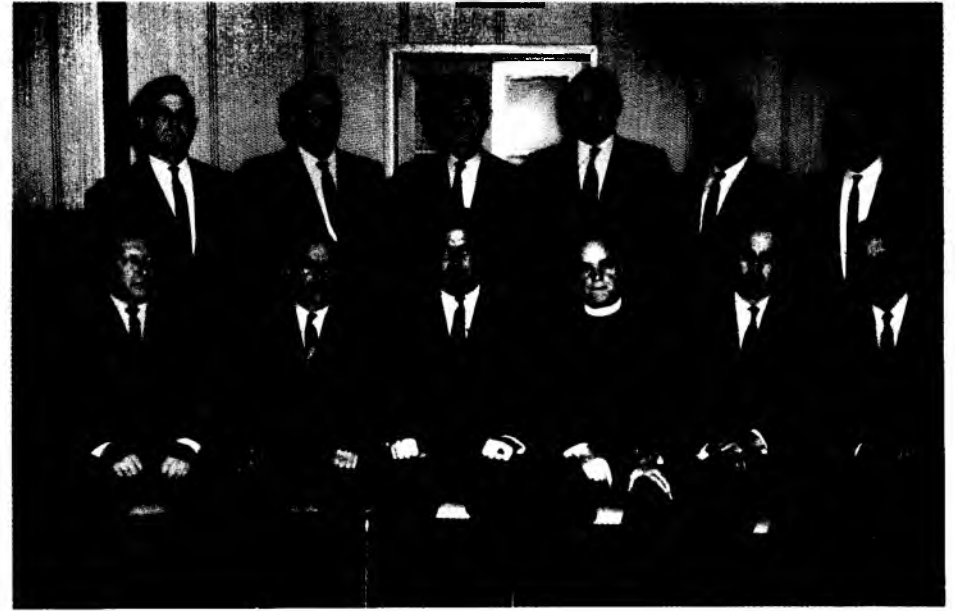
Були також спроби закладати виробничі кооперативи, як от фабрику рукавиць у Вінніпегу, перерібки с.-г. продуктів, овочів й ін.

Співпрацю українських громадських економічних організацій координує "Господарська Комісія" при Комітеті Українців Канади (КУК).

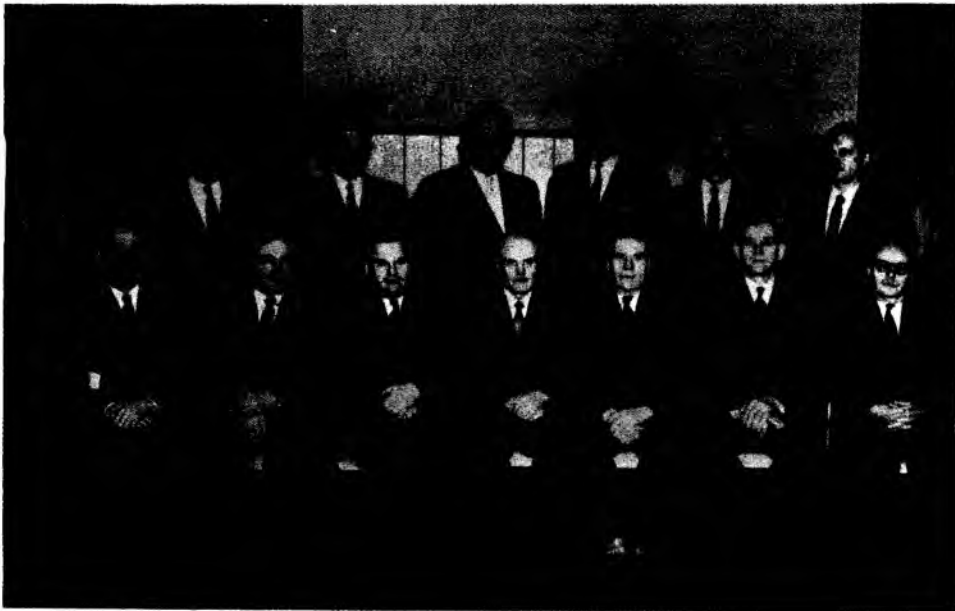
Хоч і скромна українська кооперація в Канаді, однак вона, крім служби своїм членам, виконує важливу громадську функцію – дає поміч українській пресі, школам (між ін., підтримує катедру славистики в Манітобському університеті), допомагає церквам і іншим громадським, особливо культурно-освітнім установам.

*Дирекція кред. кооп. "Українська Кооператива для Ощадности і Кредиту"
у Монреалі, Квебек, Канада.*

Дирекція кредитової кооперативи "Поступ" у Вінніпезі, Манітоба, Канада.

*Дирекція "Кредитової Кооперативи Північного Вінніпегу", у Вінніпезі,
Манітоба, Канада.*

Дирекція кредитової кооперативи "Віра" у Вінніпезі, Манітоба, Канада.

ЗВІРНИЙ БАЛЯНС НА 31 ГРУДНЯ 1963 р. – ВИСЛІД ПРАЦІ 10-ЬОХ УКРАЇНСЬКИХ
КРЕДИТИВНИХ КООПЕРАТИВ У ТОРОНТІ, *

АКТИВИ

Кільк. членів	Назви Кредитів	Касове поговіля	Позички особові	Позички моргеджові	Рухомі мості	Інвестиції	Інші	Бальянсова сума
3344	Укр. Кред. Спілка "УНО"	808.045.05	1.527.638.34	1.850.903.58	10.125.00	153.699.60	8.493.22	4.358.895.79
2930	" " " "Будучність"	149.828.88	242.353.70	2.791.281.93	7.513.68	415.025.00	593.00	3.606.596.19
2620	Кредитовий Союз	357.240.00	682.740.00	1.411.153.00	1.535.00	279.217.00	18.139.00	2.750.024.00
2384	Кред. Спілка Парохії М. Б. Н. П.	404.198.39	410.644.68	1.295.405.41	553.99	200.100.00	1.155.74	2.312.058.21
572	" " " Св. Николая	91.932.74	112.169.20	125.588.00	595.14	95.000.00	—	424.985.08
435	Укр. Кред. Юнія "Вільна Громада"	7.944.30	120.747.45	7.047.25	180.70	12.318.48	104.26	148.342.44
283	Кред. Спілка Парохії Св. Йосафата	24.164.85	93.531.64	82.221.74	—	4.100.00	239.38	294.257.61
190	Укр. Ветерянська Кред. Юнія	6.239.96	33.949.22	—	16.00	100.00	—	40.305.18
—	Кред. Юнія Парохії Св. Петра і Павла	2.995.80	11.429.26	—	1.00	11.538.95	52.71	26.017.72
49	Кред. Кооп. "Народний Дім"	1.680.27	5.616.50	—	—	2.456.74	68.10	9.821.61
		1.854.270.24	3.240.819.99	7.563.600.91	20.220.51	1.173.546.77	28.845.41	13.881.303.83

ПАСИВИ

Назви Кредитів	Удлі	Вкладки ошадности	Зapasні фонди	Інші	Зиски	Бальянсова сума	За асесур. в КЮНА в 1963 р.
1 Укр. Кред. Спілка "УНО"	2.076.284.07	1.985.799.76	159.727.09	38.982.64	98.102.23	4.358.895.79	34.497.86
2 " " " "Будучність"	474.030.92	2.794.977.00	108.321.62	180.000.00	49.266.65	3.606.596.19	25.098.08
3 Кредитовий Союз	1.373.491.00	1.238.462.00	106.902.00	14.388.00	16.781.00	2.750.024.00	24.344.00
4 Кред. Спілка Парохії М. Б. Н. П.	1.464.243.19	679.651.82	71.300.70	16.300.00	80.562.50	2.312.058.21	17.299.48
5 " " " Св. Николая	162.325.33	249.053.91	4.460.14	103.50	9.042.20	424.985.08	2.920.20
6 Укр. Кред. Юнія "Вільна Громада"	17.295.01	104.257.23	6.403.25	19.520.25	866.70	148.342.44	1.612.62
7 Кред. Спілка Парохії Св. Йосафата	106.938.53	88.299.22	2.581.45	650.00	5.788.41	204.257.61	1.820.56
8 Укр. Ветерянська Юнія	13.201.00	25.093.03	711.41	569.61	730.13	40.305.18	581.08
9 Кред. Юнія Парохії Св. Петра і Павла	21.940.48	—	1.550.62	4.00	2.522.62	26.017.72	170.80
10 Кред. Кооп. "Народний Дім"	7.340.93	1.279.87	579.47	—	621.34	9.821.61	118.36
	5.717.090.46	7.166.873.84	462.537.75	270.518.00	264.283.78	13.881.303.83	108.463.13

У СІНА, обіч успішної організації самопомічі давнішої української еміграції в Братських Союзах, збереглися в її аналах згадки про менше успішні спроби засновувати на самих початках каси й споживчі кооперативи. Бралися за це, за прикладом Старого Краю, деякі перші громадські провідники старої української еміграції у США: д-р В. Сіменович, о. Андрухович, о. Волянський та ін. Якийсь час існували засновані ними кооперативи у східних місцевостях перших поселень української еміграції – в Шенандо, Плімут, Фрідленд, Гейзелтон, в Оліфанті, Шамокіні й ін., але докладніших даних про них не збереглося.

З прибуттям нової української еміграції після 2-ої світової війни почалися успішні спроби організації кредитових кооператив.

Першу українську кредитову кооперативу в США заснували новоприбулі українські кооператори 19 травня 1951 р. у Нью-Йорку. Вони мали значний досвід у організації й веденні того роду кооператив на Рідних Землях і скоро зорієнтувалися в нових обставинах і найперших можливостях та потребах такої форми економічних громадських організацій. Об'єднані в Т-ві Українських Кооператорів і за допомогою Т-ва "Самопоміч", вони провели перші інформативні зібрання членів та правно оформили кооперативу у Федеральному Бюро Кредитових Юній у Вашингтоні. Організаційний документ підписали такі засновники: Юліян Ревай – громадський, просвітянський, кооперативний та політичний діяч Закарпаття, колишній прем'єр і міністер зовнішніх справ Карпатської України, а від 1949 р. голова Об'єднання Українців Америки "Самопоміч" у Нью-Йорку; інж. Ілярій Ольховий – колишній директор Центробанку у Львові, (помер 1953 р.); інж. Р. Раковський – колишній ревізор-інспектор РСУК і начальний директор кооперативної фабрики "Суспільний Промисл" у Львові; Б. Фостяк – кол. службовець "Центробанку" у Львові; інж. Ю. Нанаси – фахівець нафтової промисловости; д-р І. Рогуцький – кол. адвокат, секретар ньюйоркського відділу Т-ва "Самопоміч"; д-р Ю. Фединський, кол. доцент університету, секретар Головної Управи ОУА "Самопоміч" і редактор її органу "Новий Світ".

Першу Управу було обрано в такому складі: голова – І. Ольховий, заступник – Р. Раковський, секретар – С. Галамай, скарбник – Б. Фостяк, Г. Дудка, М. Лисогір і Р. Крупка – члени. До Кредитового Комітету ввійшли: І. Васишин, Е. Бехметюк, Д. Захарченко; до Контрольної Комісії – Ю. Ревай, М. Шахнович і О. Гарасим'як.

За півріччя діяльності перший гурток із 37 членів кооперативи зріс до 150, які вклали 18.000 дол. ошадностей, видано їм 44 позички на суму 10.000 дол. Кооператива була відчинена двічі на тиждень вечорами, на 7-ій вулиці, в домівці "Самопоміч" під ч. 77, за одним столиком. У тій же домівці приміщувалися й інші новозасновані українські громадські організації.

Рівночасно гурток новоприбулих кооператорів у Чикаго, під керівництвом інж. Іллі Сем'янчука, колишнього нач. директора ОСК у Станиславові, потім директора "Центросоюзу" у Львові, підготував заснування такої ж кредитової спілки. 2 липня 1951 р. почала свою діяльність, також під патронатом і за допомогою місцевого відділу Т-ва "Самопоміч", Федеральна Кредитова Кооператива "Самопоміч" у Чикаго.

Організаційний документ цієї Спілки підписали: інж. І. Сем'янчук, В. Тимцюрак – один з колишніх піонерів кооп. організації Станиславова, потім директор філії Державного Банку в Любліні, д-р І. Витанович – колишній директор Кооперативного Ліцею і головний референт вишколу кооперативних працівників при РСУК у Львові та довголітній професор кооперації в середніх і високих українських школах, Р. Мицик – кол. директор "Промбанку" у Львові, філії "Українбанку" у Кракові, дир. кооп. банку "Дністер" у Львові, В. Бі-

Дирекція кред. кооп. "Кредитова Спілка Св. Михаїла" у Трансконі, Ман., Канада. Сидять від ліва: В. Гнутель, І. Гнутель, гол., о. шамб. Д. Шевчук, упр., М. Кішинський, П. Кульбаба. Стоять від ліва: В. Дзіндра, Д. Гафійчук, Т. Малашевський, кр. ком., В. Дубецький, М. Дутчак, М. Зазуля, контр. ком.

Працівники і члени Завідуючих Органів Федеральної Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Детройті, 1963 р. Сидять від ліва: С. Федак, В. Шкудор, скарб., О. Серафим, гол., В. Гупалівський, м. гол., С. Лазуренко, секр., Д. Пісецька, Стоять від ліва: І. Лотоцький, П. Гайда, С. Сенник, В. Несторович, гол. Інф. Ком., Р. Кордуба, М. Віхорек, В. Кривуцький, гол. Кред. Ком., Р. Крохмалюк, Т. Крамарчук, П. Капітанець.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Чикаго, Ілл. 1-ий ряд від ліва: В. Попадюк, гол. Кред. Ком., П. Бабляк, заст. голови, Марія Сацюк, Р. Мицик, голова, А. Артимович, перший заст. гол., О. Плешкевич, скарбн., П. Семків, секр. 2-ий ряд від ліва: М. Луцак, А. Зборик, О. Весоловський, Р. Филипович, Я. Бойнарівський, М. Трощук. 3-ій ряд від ліва: С. Стрільчук, Т. Ліськевич, орг. реф., О. Атановський, Д. Пілецький, гол. Інф. Ком., Я. Ганкевич, О. Сокологорський.

Члени Управи, Кредитового, Контрольного і Організаційного Комітетів Фед. Кред. Кооп. "Самопоміч" в Нью-Йорку в десятиліття діяльності 1961 р. Сидять (від ліва): М. Чопик, Г. Дудка, Ю. Ревай, гол., Б. Фостяк, Р. Раковський, скарбн. Стоять 1-ий ряд: Й. Гарасимяк, П. Червоняк, І. Гурик, Р. Гуглевич, Я. Гузар, І. Фліс, секр., В. Вереш, гол. Орг. Ком., 2-ий ряд: Е. Бехметюк, І. Шепарович, І. Васишин.

линський, кол. директор ПСК у Городенці й ОСК у Львові, О. Дацко – службовець ОСК у Львові, Г. Масник – нач. дир. "Народньої Торгівлі" в Сяноку, та д-р С. Самбірський.

Головою першої Ради Директорів був обраний інж. І. Сем'янчук (по його смерті 1956 р. 3 роки головою був А. Артимович, потім Р. Мицик – і досі), членами – А. Артимович, Р. Мицик, О. Плешкевич (від початку і до нині скарбник), О. Нагорняк, М. Семкович, О. Дацко. До Кредитового Комітету ввійшли: Б. Білинський, В. Попадюк, Г. Масник; до Контрольної Комісії: О. Гаванський, Д. Німилевич, О. Скірник.

За перший повний рік своєї діяльності (1952) кооператива об'єднала 420 членів, які вклали 133.085 дол. та взяли позичок на суму 58.087 дол. Управа урядувала, як і в Нью-Йорку, тільки двічі на тиждень вечорами, у найнятій частині кімнати, яку звали "Українська Бесіда", при Чикаго-вулиці ч. 2448, де був осідок ще декількох українських організацій. Скромну платню мав лише скарбник, усі члени керівних органів працювали безкоштовно.

Добрий приклад і успішний початковий розвиток цих двох піонерських українських кредитових кооператив заохотив до закладання наступних. Так постала кооператива, яка виросла в одну з більших – у Детройті. Ініціативу до її заснування в серпні 1952 р. дали новопосталі перед тим – Відділ ОУА "Самопоміч", відділи Т-ва Українських Інженерів, Т-ва Українських Лікарів і Об'єднання кол. Вояків Українців. Спонсором (патроном) цієї кооперативи, як і двох попередніх, були місцеві відділи ОУА "Самопоміч".

Першим головою Ради Директорів кредитової кооперативи у Детройті обрано інж. А. Мілянйча, колишнього організатора "Промбанку" у Львові (головував з перервою в 1958 р. до 1960 р.), його заступником – учителя гімназії Є. Яворівського (помер 1954 р.), секретарем М. Чемного, касиром д-ра В. Шкудора (який працює і досі на тому пості) та членів – Олену Климишин, П. П. Козина, вчителя-кооператора І. Білоуса (який був у 1958 р. головою Ради). Від 1960 р. головує в Раді кооперативи інж. А. Серафін. З-поміж членів, які довгий час працювали в провіді кооперативи від перших років, згадуємо інж. Р. Крохмалюка, В. Несторовича, В. Гупалівського, ген. М. Крата, сл. п. М. Ростовенка (колишнього голову ВУКОСпілки в Києві), В. Кривуцького, В. Решетилевича, гімназ. вчителя П. Гайду, інж. Кордубу.

За перше півріччя діяльності детройтська кредитова кооператива об'єднала 101 члена та збрала 12.222 дол. їх ошадностей; видала їм позик на суму 3.442 дол..

Від таких скромних початків пішов (як це показують наведені нижче у таблицях цифри) розвиток цих перших передових українських кредитових кооператив у США, а за ними і дальших, які одна по одній поставали в українських американських громадах американських міст: у Філадельфії 1952 року, в Рачестері та Честері 1953 р., в Джерзі Ситі 1954 р., в Балтіморі 1955 р., в Клівленді 1957 р., Гартфорді і Ньюарку 1959 р., в Трентоні, Пасейку й Елізабеті 1960 р. і в Мілвокі 1961 р.

Разом за перших 10 років (1951-1961) засновано 15 українських кредитових кооператив. З них 14 існують на підставі федерального закону про кредитові юнії з 1934 р., змодернізованого в 1959 р., та підлягають наглядові Бюра федеральних кредитових Юній. Лише одна українська кредитова кооператива, "Самопоміч" у Клівленді, існує на підставі штатового (стейтового) закону. Як федеральні, так і штатові закони вимагають, щоб членів кожної кредитової юнії єднав якийсь спільний зв'язок (common bond), спільна праця, зацікавлення, спільні потреби, громадські завдання, як, напр., – працівники одного підприємства чи установи, мешканці однієї, невеликої місцевості чи бльоку, парафіяни однієї церкви, професори, студенти й службовці одного

університету або члени якогось (аполітичного) товариства. До цієї групи належать усі українські кредитові кооперативи. З них кредитова к-ва в Рочестері – спонзорована місцевими відділами Українського Народнього і Українського Робітничого Союзів, а 14 засновані для потреб членів місцевих відділів Об'єднання Українців Америки "Самопоміч", та їхніх родин. Усі вони прибрали також фірмову назву "Самопоміч".

ОУА "Самопоміч", що його заснували в 1947 р. новоприбулі українські поселенці в Нью-Йорку з відділами в 20-ох інших українських громадах, – приймає в члени кожного українця-українку, без уваги на його віровизнання, походження, чи політичні переконання, і тому дає змогу кредитовій кооперативі приєднувати в членство всіх місцевих і довколишніх наших людей; к-ва не може приймати в члени людей іншонаціонального походження.

Статут ОУА "Самопоміч" передбачує харитативну, культурно-освітню і господарську діяльність. Як головна організація українських кредитових кооператив, "Самопоміч" чимало причинилася до їх успішного розвитку. Всі 15 українських кредитових кооператив об'єднані в "Т-ві Української Кооперативної Організації".

Їх досягнення по кінець 1960 р. та порівняння росту по кінець 1963 р. ілюструють такі дані:

Місцевість	Рік заснування	Кількість членів	Сума ошадностей	Сума наявних позик	Балансова сума
1. Чикаго	1951	2.754	2,376.168	1,981.295	2,539.334
2. Детройт	1952	2.768	1,959.783	1,857.252	2,070.494
3. Нью-Йорк	1951	1.857	1,434.737	1,157.876	1,512.294
4. Філадельфія	1952	1.472	871.908	890.660	930.053
5. Клівленд	1957	876	550.016	569.631	612.830
6. Рочестер	1953	776	416.207	317.614	434.834
7. Джерзі Ситі	1954	566	351.893	358.648	380.882
8. Балтімор	1955	266	115.678	113.484	120.926
9. Ньюарк	1959	234	112.851	104.883	114.140
10. Пасейк	1960	191	45.135	23.198	46.040
11. Трентон	1960	148	38.982	36.066	39.832
12. Гартфорд	1959	169	34.757	36.685	39.009
13. Елізабет	1960	50	11.240	3.684	11.455
14. Честер	1953	182	66.804	24.749	73.514
		12.309	8,386.159	7,475.655	8,925.637

БАЛАНСИ КРЕДИТОВИХ КООПЕРАТИВ У США ЗА 1963 Р. 11

(Суми заокруглено в сотнях дол.)

Кредитові Кооперативи	А к т и в и			Балансова		П а с и в и			Кількість членів	
	Позички	Рухомості		Сума	Чл. опадності	Резерви	Інші			
		Поготовля	Нерухомості					Інші		
1. Чикаго	3.377.700	1.009.700	11.600	46.700	7.600	4.453.300	4.301.600	145.000	6.700	3.762
2. Детройт	2.206.800	743.400	6.100	47.000	91.500	3.095.400	2.911.400	124.900	59.100	2.833
3. Нью-Йорк	2.038.600	807.600	13.700	-	69.800	2.929.700	2.754.900	121.800	53.000	2.599
4. Філадельфія	564.500	780.100	1.800	36.800	1.400	1.384.600	1.305.300	55.000	24.300	1.909
5. Клівленд	1.050.800	253.500	2.100	-	3.600	1.310.000	1.260.500	40.800	8.700	1.373
6. Рочестер	465.000	350.000	2.200	-	1.800	819.000	773.000	27.000	19.000	1.140
7. Джерзі Сіті	459.600	142.700	-	23.500	3.300	629.100	561.100	50.900	17.100	854
8. Ньюарк	315.200	67.000	300	-	900	383.400	360.600	16.000	6.800	766
9. Пассейк	127.800	116.200	400	-	700	244.400	231.400	6.700	6.300	356
10. Гартфорд	152.200	68.100	700	-	700	221.700	211.900	3.400	6.400	351
11. Балтімор	118.000	83.000	880	-	-	201.800	189.200	5.700	6.900	344
12. Трентон	65.100	59.600	1.500	-	200	126.400	119.000	4.500	2.900	265
13. Честер	23.800	37.500	-	-	-	61.300	59.000	2.300	-	174
14. Елізабет	31.000	18.600	200	-	100	49.900	46.900	2.000	1.000	119
15. Мілвокі	17.000	13.000	-	-	-	30.000	29.000	500	500	76
Разом	11.013.100	4.550.000	41.400	154.600	180.900	15.940.000	15.114.800	606.500	218.700	16.921
В 1962 р. було	9.242.800	3.924.400	-	-	-	13.460.400	12.803.000	469.800	-	15.158
Зріст	1.770.300	625.600	19,15%	154.600	180.900	2.479.600	2.311.800	136.700	136.700	1.763
		15,94%				18,42%	18,06%	29,09%		11,63%

Від часу заснування по кінець 1960 р. кооперативи видали позик:

	Кількість	На суму
Чикаго	4.722	8,415.410
Детройт	4.581	6,949.827
Нью-Йорк	3.086	3,613.422
Філадельфія	1.697	2,039.454
Клівленд	792	981.858
Рочестер	1.156	1,381.109
Джерзі Сіті	418	1,029.294
Балтімор	344	354.675
Ньюарк	125	142.097
Пассейк	40	28.390
Трентон	71	47.400
Гартфорд	73	36.685
Елізабет	9	3.684
Честер	188	213.331
	17.302	25,236.636

На прикладі кредитової кооперативи в Чикаго бачимо, як приблизно й інші кооперативи кредитують потреби своїх членів.

За 10 літ своєї діяльності видала чикагівська кредитова кооператива "Самопоміч" позик на суму 8,997.233 дол. В останньому році припадало на купівлю домів 66% загальної суми позик, на торговельно-промислові підприємства 10%, на кошти лікування 2%, на вклади в цінних паперах 2%, на покриття еміграційних коштів спровадження членів родини 2%, на шкільні оплати 0,5%, на допомогу родинам на Батьківщині 0,5%, інші дрібні позики 2%.¹²

Організатори кредитових кооператив мали в пляні мобілізувати дрібні грошові засоби своїх членів – новоприбулих, щоб потім шляхом взаємодопомоги дати їм змогу розвивати їхні індивідуальні господарські справи і, рівночасно, зміцнювати економічну базу громадської організованості. Вони вважали ці кредитові кооперативи за початок дальшого розгортання громадських економічних заходів: заснування, з їхньою допомогою і досвідом, інших видів кооператив та дрібніших самостійних, трудових родинних і громадських, підприємств. Кредитові кооперативи мали стати для своїх членів не лише місцем полагоди невеликих і нескладних грошових потреб, але й місцем поради у господарських справах. Правда, в країні великої економіки і розмаху, не легко було спочатку перекопати новоприбулих, звичних до кооперативно-господарських форм, і навіть багатьох колишніх кооператорів приєднати до тих дрібних починів. Обережно бралися за них і відважніші ініціатори. Порівнюючи з комфортабельно обладнаними банками і ощадно-позичковими спілками в Америці – не могли особливо імпонувати людям навіть свої "каси", які тільки два-три вечори в тижні "урядували" в кутках винайнятих приміщень.

Кооперативні каси розпочинали діяльність звичайно з кількома десятками членів-засновників і з невеликими сумами паїв. Та несподівано навіть для самих засновників скоро росло до них довір'я членства, до їх ідейно-громадської настанови, до їхнього досвіду – основних застережень і передумов успіху в розвитку кооператив, зокрема і кредитових. Через кілька років праці перші більші кооперативи почали переходити до власних, модерно обладнаних будинків. З кінцем 1963 року 5 українських кредитових кооператив у США, на всіх 15, мало понад мільйон дол. майна, з того 3 було в групі 2-5 міль-

Управа Фед. Кред. Кооперативи "Самопоміч" у Філадельфії. Сидять (від ліва): С. Адріяннович, дир., В. Пушкар, през., І. Ценко, заст. през., І. Куземський, заст. през. Стоять: О. Стойкевич, гол. Контр. Ком., О. Голінатий, П. Стерчо, Б. Гайдучок.

Управа Кредитової Кооперативи в Рочестері, Н. Й. Сидять від ліва: Д. Хоптяк, В. Гавриляк, скарбн., В. Іванців, Вілліам Андрушин, гол., Р. Шутер, секр., К. Гуран, Р. Вітковицький. Стоять від ліва: Л. Білик, В. Біловус, Т. Олексин, І. Деркач.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Клівленді, Огайо, на 1963 р. Сидять від ліва: В. Ліщинський, секр., Н. Черногор, гол. Контр. Ком., А. Вовк, гол., Б. Стрийський, гол. Кред. Ком., М. Яремко, скарбник. Стоять від ліва: В. Ільчишин, Я. Желхівський, Н. Угера, Я. Попель, заст. гол., А. Фединський, А. Запарнюк.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Джерзі Ситі, Н. Дж. 1-ий ряд: від ліва: П. Постолюк, П. Савчук, О. Демченко, М. Коць, Я. Головачак. 2-ий ряд: М. Волошин, Г. Бура, І. Микитюк, О. Ващук, С. Мартюк. 3-ий ряд: Е. Ясеньовський, В. Кульчицький, О. Кедринський, С. Костів, В. Паниківський, Ф. Колодій.

йонів майна, до якої належало в той час тільки 286 федеральних кредитових юній на всіх 10.955.

Треба також підкреслити, що крім довір'я до проводів своїх кооператив, звички до них, привезеної з Рідного Краю, змоги порозумітися рідною мовою, — чимале значення в їх невпинному розвитку мають господарські користі, які вони дають членам.

Наші кредитові кооперативи опроцентують членські ощадності не нижче, а деколи й вище від місцевих банків, крім того, оплачують життєве забезпечення відповідно до висоти ощадності члена (найвище до 1000 дол., у деяких кредитівках до 2000 дол.). Вони видають членам вигідні і низьковідсоткові позички для різних корисних починів, з окрема гіпотечні позички на купівлю будинків, в тому також на другу гіпотечку (другий моргедж). Американські банки, як і наші Братські Союзи, таких позичок не видавали.

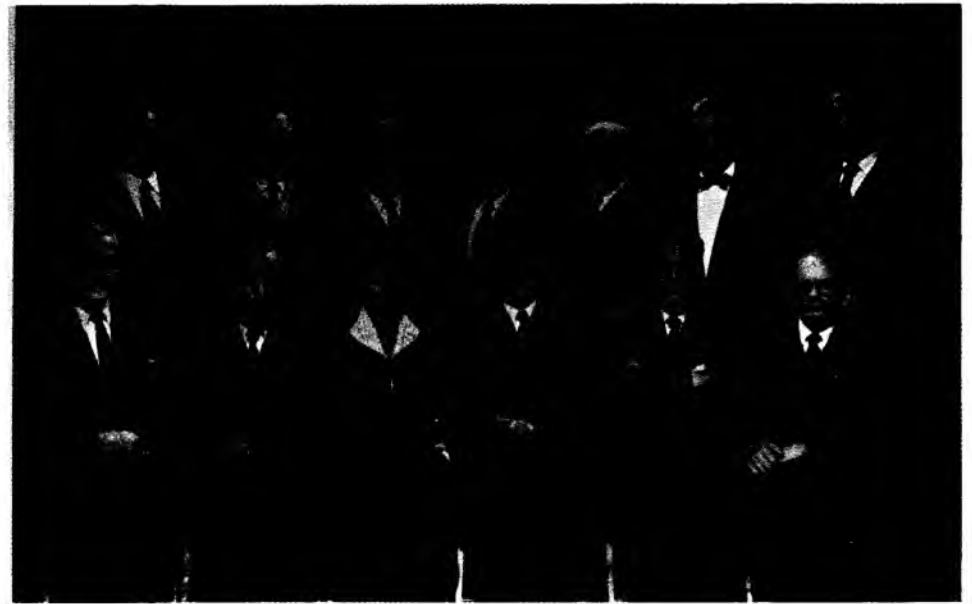
Таким чином, члени українських кредитівок мали і мають змогу навіть з невеликою готівкою набути собі будинки. З кінцем 1963 р. біля 60% суми наявних позичок у наших більших кредитових кооперативах становили гіпотечні позички. На другому місці стоять позички на всякого роду дрібні підприємства. Нашим людям дуже важко діставати такі позички в американських банках. Такі способи групової безпеки (асекурації) ощадностей і позичок членів у кооперативі — це дуже корисна спеціальність американських кредитових кооператив, перенесена на українські кооперативи. Вони утворили з такою метою асекураційне товариство CUNA — Mutual Insurance Society, з осідком у Медізон, столиці штату Вискансин. Це Т-во солідно обслуговує своїх членів — кредитові спілки-юнії. В кінці 1962 р. воно нараховувало 20.820 членів — кредитових кооператив. Усі наші кредитові кооперативи є членами того товариства.

Слід відрізнити це Т-во забезпечень від Т-ва тієї ж самої загальної назви CUNA — Credit Union National Association — фахової організації кредитових юній, яке своєю організаційно-пропагандивною діяльністю переступило й межі США, до Канади й Південної Америки. У США це Т-во об'єднує штатові Ліги й наші кооперативи належать до своїх штатових Ліг, беруть участь у їхніх щорічних зібраннях. Деякі з наших кредитових кооператив, їхні представники, встигли вже на тому терені виробити про себе добру думку і зацікавлення нашим ростом і кооперативною поставою.

Наші кредитові кооперативи відрізняються від американських жвавішою динамікою, значно вищою пересічною ощадністю на одного члена (в наших пересічна ощадність, з кінцем 1963 р., становила 893 дол., в інших американських федеральних кредитових юніях — 460 дол.) та значно вищою пересічною висотою позичок. Наші члени, значно менше, ніж американські, беруть дрібні позички, зате беруть більше інвестиційних позичок на будинки, підприємства і т. д.

Мабуть тому і напевно не без впливу і тут ворожих нам чинників витворилася була в Бюрі Федеральних Кредитових Юній думка, начебто наші кредитові кооперативи замало приділяють зисків до запасних фондів, що вони ведуть ризиковну експансивну позичкову політику. Тому довелося перемогти чимало труднощів у тому Бюрі, якого наглядом і періодичним ревізіям підлягають наші кредитові кооперативи, треба було чимало роз'яснювань і заходів Товариства Української Кооперації, щоби одержати "чартер" на заснування 5 наймолодших кооператив.

Відомості про підготовку до заснування і діяльність української кооперації у США від 1950 р. містив "Новий Світ", орган ОУА "Самопоміч" в Нью-Йорку; від 1953 р. виходив у Детройті, потім спільний журнал кооператив Детройту й Чикаго "Наш Контакт" (за редакцією досвідченого публіциста В. Несторовича). Обидва згадані журнали об'єдналися в 1959 р. і від того часу на

Перша Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Ньюарку, Н. Дж., 1957 р. Сидять від ліва: Ф. Олесницький, В. Бемко, А. Хомова, М. Гой, М. Андрушків, Д. Горняткевич, Стоять від ліва: О. Слоневський, М. Мосора, А. Лісевич, В. Сигалів, В. Кузик, Б. Геврик, О. Утриско.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" у Пасейку, Н. Дж. Сидять (від ліва): Р. Микита, О. Ничка, дир., П. Смородський, заст. през., П. Кобзар, през., М. Блах, З. Петрик, І. Хомко, гол. Поз. Ком. Стоять: І. Буртик, П. Турчин, Т. Рудницький, гол. Контр. Ком., В. Купецький, секр., М. Брездень, В. Сенишин.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" у Трентоні, Н. Дж. Сидять (від ліва): А. Харків, гол. Контр. Ком., Б. Ковшевич, заст. през., Ірина Бованко, скарбн. і секр., Е. Гец, през., І. Самокішин, гол. Кред. Ком. Стоять: П. Булат, Р. Гуляй, О. Яремишин, І. Галик.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Елизабет, Н. Дж. Сидять від ліва: І. Подільчук, Я. Закаляк, М. Мельничук, М. Пінковський, М. Коваль. Стоять від ліва: В. Головінський, К. Гевко, М. Маркович, Ю. Сенчій, М. Хитра, Т. Огар.

їх місце виходить журнал "Наш Світ", спільний для ОУА "Самопоміч" і Т-ва Української Кооперації. Головний редактор журналу Р. Ільницький стримить надати йому модерний характер родинного журналу об'єднаного членства в обох споріднених організаціях, мистецьким зверхнім і графічним оформленням та ділово-інформаційним змістом про наші громадські господарські справи й можливості, новинами про культурний поступ світу і про наші, хоча б і скромні, культурні та громадські досягнення, намагається зацікавити широкі кола українського громадянства. Журнал цей підніс свій початковий наклад з 1500 на 6000 чисел, бо кооперативи в Чикаго, Детройті, Нью-Йорку і Клівленді зобов'язалися передплачувати "Наш Світ" для майже всіх своїх членів; за тим прикладом поступово ідуть і інші кооперативи, в міру зміцнення своїх фінансових можливостей.

Крім "Нашого Світу", виходять неперіодично: "Кооперативна Думка" — інформаційний листок кредитової кооперативи в Рочестері (від 1955 р.); кредитова кооператива в Чикаго видає "Бюлетень Федеральної Кредитової Кооперативи "Самопоміч", у Трентоні виходить листок "Наша Майбутність".

Порівнюючи з господарським оточенням і потребами українських поселенців, наші дрібні почини, при добрій волі й усвідомленні їх ваги, мають великі можливості розвитку, зокрема в поширенні мережі кооперативних одиниць у США й Канаді, і в розгорненні та поглибленні внутрішньої господарської розбудови існуючих кооператив. Треба ці почини об'єднати й надати їм характеру ще більше масового руху, гідного й опертого на своїх добрих національних традиціях, але пристосованого до актуальних обставин життя й потреб членів і громад українських поселенців у Новому Світі та до тих прикладів і стримільнь великих кооперативних організацій.

Кооперативні почини українських поселенців у вільному світі поставали з доброї волі й ентузіазму невеликих гуртків засновників, розділених далекими просторами, подекуди, як ось в канадських осередках, поставали кооперативи однакового типу, близько одна біля одної; їх, — як зазначив один із уважних спостерігачів¹³ — усіх більше ніж у США, "вони старші й мають усі разом багато більше членів і майна, та вони існують кожна для себе і тяжко їм знайти спільну мову та включитися в спільну організацію. Головна причина мабуть така, що вони спонзоровані різними організаціями і церквами, між котрими також нема спільної мови..."

Питання про ідейно-провідне кооперативне об'єднання, потребу хоч би інформаційного осередку в організаційних та економічних справах, було скоро порушене, але загальне усвідомлення його ваги й реалізація назрівали повільно.

Гурт старших віком і досвідом кооператорів у Нью-Йорку і такі ж по інших осередках відзначили в 1954 р. 50-річчя РСУК. Тоді виникла думка організувати Товариства Українських Кооператорів і завершити їх центральним об'єднанням. Завданням таких товариств у більших українських громадах було б не лише давати ініціативу до заснування кооператив, вести кооперативно-просвітню роботу між громадянством, налагоджувати зв'язок із сусідськими місцевими кооперативами й кооператорами, — але й практично дбати, щоб кооперативні почини спиралися на здорових організаційних і господарських та, передусім, ідейно-кооперативних підставах. Але такі окремі товариства в дальшому не розвинулись, бо їхні члени звичайно ввійшли в ділову працю самих кооператив, а з-поза неї люди не завжди мають час і настрій та й забувають, втрачують з зору виші суспільні справи й потреби тісного об'єднання кооперативної організації.

Добре було, що кооперативи в США мали одного "спонзора" — Т-во "Самопоміч". Головна Управа "Самопоміч" мала господарського референта

(був ним старший досвідчений кооператор Р. Раковський), який старався втримувати зв'язки з заснованими кооперативами, щорічно подавав у "Новому Світі" статистику їхньої діяльності й розвитку. Представники кооператив "Самопоміч" з'їздили щороку на спільні конференції. На одному з таких з'їздів, 31 березня 1957 р., вони утворили свою окрему організаційну надбудову Товариство Української Кооперації – ТУК. Від липня того року Товариство почало діяльність, хоч правно оформилося лише в 1959 р. Збори членів Т-ва обирають Раду Директорів, поточні справи веде виконна Президія Ради.

Іван Шепарович

Від самого початку постійно обирають головою Ради ТУК Івана Шепаровича – згадуваного вже не раз у цій праці скромного громадського діяча, який завжди чесно, широко та безкорисно відданий справі українських громадсько-економічних організацій. По визвольних змаганнях на терені рідної Станіславщини він належав до піонерів, які тоді клали там підвалини повоєнної кооперативної організації. Довгі роки був головою Т-ва "Сільський Господар" у Станіславові, членом Головної Ради Т-ва у Львові; репрезентував Т-во "Сільський Господар" у Хліборобській Палаті; на еміграції в Мюнхені Іван Шепарович був членом правління кооперативи "Лябор". У Т-ві Української Кооперації І. Шепарович став фактичним ініціатором і подвижником, душею усіх важливих справ і заходів. Його безкорисна і віддана праця для добра української кооперації, об'єднання її сил і зма-

гань у нових країнах українського поселення заповнила всі роки діяльності, якої Іван Шепарович не припиняє, без огляду на похилий вік.

Разом з ним, вірним співробітником у Президії Т-ва був сл. п. М. Чопик, колишній директор ПСК у Яворові, потім у Ярославі, і в кінці – у кредитовій кооперативі "Самопоміч" у Нью-Йорку (помер 10. 3. 1964 р.).

ТУК налагодив лучбу з усіма посталими кооперативами у США, старається мати такий зв'язок з усіма українськими кооперативами у вільному світі, а передусім порозуміння й тісніше об'єднання з українською кооперативною в сусідній Канаді.

9-10 грудня 1957 р. відбулася спільна Конференція Українських Кредитових Кооператив середньої полоси країн Північної Америки, у прикордонному місті Віндзорі. Організацію й програму цього великого Першого Кооперативного З'їзду в Америці підготував провід Кредитової Кооперативи в Детройті, із своїм головою А. Мілянцем, одним з найревніших промоторів загального об'єднання, який від початку належить до Ради Директорів ТУК-у.

З канадського боку справу об'єднання підготував і репрезентував на цьому З'їзді дир. А. Мудрик, голова "Координаційного Комітету Кредитових Кооператив м. Торонта". Обидва керували нарадами Конференції й ідейно їх спрямовували.

У конференції в Віндзорі взяли участь представники кооператив "Самопоміч" – члени ТУК-у з Детройту й Чикаго, представники канадських коопе-

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Гартфорд, Конн.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" у Балтимор, Мд. Сидять (від ліва): О. Горобійовський, дир., П. Ясіновський, Марія Іваськів, заст. гол., О. Дерій, гол., Е. Притула, гол. Кред. Ком. Стоять, 1-ий ряд: Т. Корецький, дир., В. Романовський, гол. Контр. Ком., Т. Хай, В. Ганас. 2-ий ряд: Л. Іваськів, О. Лазарко, дир., О. Биндюк, А. Булавка, гол. Едукац. Ком., О. Стельмах.

Управа Кредитової Кооперативи "Самопоміч" в Мілвокі, Віск. Сидять від ліва: К. Мандзенко, о. І. Олексюк, В. Левченко, М. Петренко, Стоять від ліва: Д. Закалюк, М. Семеняк, М. Бурда, В. Стефанишин.

Учасники Загальних Зборів ТУК-у в 1961 р. Сидять (від ліва): С. Адріанович, П. Бакович, А. Мілянчик, Т. Ліськевич, В. Пушкар, І. Шепарович, гол. ТУК-у, Ю. Ревай, О. Гладшівський, Р. Раковський, Г. Дутко, М. Чопик. Стоять: К. Мандзенко, Р. Ільницький, Е. Гец, І. Гурик, М. Мельничук, П. Червоняк, І. Гавриляк, П. Чайківський, О. Серафим.

ратив з Торонта – членів "Координаційного Комітету", і представники кооператив з Віндзору й Клівленду.

Радіючи цією зустріччю представників української кооперації у вільному світі, заслужений провідний кооператор Західньої України, А. Мудрик, говорив, між ін., у своєму привіті: "Наші кооперативи діють у різних державах, щоправда на дуже подібних статутах і в мало відмінних економічних умовах... Вони різні своїми спонзорами, різні віком і величиною. Але вони, хоч і не мають ще писаних договорів, об'єднані одною ідеєю служити своєму членству згідно з кооперативними засадами і служити теж справі нашого поневоленого народу на Україні, з якої ми... вийшли. Ми зустрічаємося, щоб ствердити, що існуємо, щоб підрахувати нашу кількісну силу в обох північно-американських державах, в яких працюємо, достосовуючись до вимог на цих теренах дії. Нашим бажанням є поінформувати себе, як поодиночі дивимось на різні справи, пов'язані з кредитовою кооперацією"...

Другий організатор конференції, А. Мілянчик, вітаючи цей перший ширший з'їзд, підкреслював, що українські кооператори у вільному світі "зберігають цим безперервність дії та дають доказ культу праці... і не дозволять, щоб праця й досвід марнувалися"...

Про глибокий зміст конференції свідчать доповіді:

1. Про кредитову кооперацію Канади й місце в ній української кооперації – доповідав В. Куций, дир. кооперативи "Будучність" у Торонті.

2. Статистичний огляд діяльності українських кредитових кооператив Торонта дав інж. О. Охрим.

3. Голова Ради "Координаційного Комітету Кредитових Кооператив м. Торонта", А. Мудрик, подав інформації про перший етап у напрямі злиття в одно русло співпраці канадійських кредитових кооператив.

4-5. Про організаційну централю кредитових кооператив у США та про найближчі плани діяльності ТУК-у реферував тогочасний заступник голови його Ради Директорів, О. Плешкевич, ексекютивний директор кредитової кооперативи "Самопоміч" у Чикаго. Він же в другій доповіді накреслив перспективи поширення української кредитової кооперації.

6. Перегляд організації, діяльності й дальших можливостей української кредитової кооперації у США зробив А. Мілянчик.

7. В. Кривуцький, голова Кредитового Комітету кооперативи в Детройті, реферував справи приєднання членства та його обслуги.

8. О. Кудрик, член ФКК тієї ж кооперативи, говорив про відношення до влади й про відношення з неукраїнськими кооперативними надбудовами.

9. А. Артимович, тогочасний голова Ради Директорів к-ви "Самопоміч" у Чикаго, розглянув справи української організаційної кооперативної надбудови і взаємин з нею.

10. Д-р В. Шкудор, ексекютивний директор кред. к-ви "Самопоміч" у Детройті, конкретно доповідав про систему діло- й книговедення та звітування кредитових юній у Північній Америці.

11. Про інвестування в кредитових спілках реферував О. Кудрик.

12. Про пропаганду кредитової справи, про її засоби й можливості доповідав редактор "Нашого Контакт", В. Несторович.

Ми подали зміст програми цієї конференції – З'їзду української кредитової кооперації у Віндзорі, бо вона віддзеркалює історичні початки, інтенції й настанову провідних ініціаторів об'єднання руху та початкове охоплення проблематики.¹⁴

У Т-ві Української Кооперації йшли рівночасно заходи, щоб одержати дозволи на заснування нових кредитових кооператив в українських громадах, і обговорювалися плани діяльності, які мали на увазі реалізацію об-

еднання. Одним з таких реальних і пильних завдань об'єднання було рішення ТУК-у видати "Історію Українського Кооперативного Руху". Щоб обговорити найближчі завдання ТУК, його представники об'їхали різні осередки, мали наради в Детройті, Клівленді, Чикаго, перед тим з представниками нью-йоркської округи й Філядельфії. 22-24 травня 1959 р. відбувся З'їзд представників кредитових к-в США в Детройті, на якому, між ін., вирішено докладніше справи видання "Історії" та злиття двох органів – "Нового Світу" й "Нашого Контакт" – в новий спільний журнал "Самопоміч" й кредитової кооперації – "Наш Світ".

На тому з'їзді в Детройті вирішено також підготувати і скликати Кооперативний Конгрес усіх кооператив, з обох країн Північної Америки, для обговорення і встановлення підстав співпраці та утворення спільного кооперативного центру.

5-6 вересня 1959 р. відбувся Другий Кооперативний З'їзд у Торонто, представників з Канади і США, для наближення більше загального об'єднання. Взяли в ньому участь представники ТУК-у (голова І. Шепарович, М. Чопик, Р. Раковський, І. Гурик), представники кооператив західної Канади, об'єднаних у "Кооперативній Громаді" (голова В. Топольницький, заст. С. Романів і секретар А. Качор), представники Координаційного Комітету Кред. К-в м. Торонта (голова А. Мудрик, О. Охрим і В. Куций); крім них, були також делегати з Чикаго (Р. Мицик і д-р І. Витанович) та делегати окремих українських кооператив з провінції Онтаріо і з Монреалю.

На цьому з'їзді потверджено бюджет видання "Історії", об'єднання кооперативної преси в США в один центральний журнал господарсько-кооперативної й громадської думки "Наш Світ" і запропоновано вчинити його спільним теж і для Канади (ідеологічну програму журналу реферували обидва його головні редактори колегії – В. Несторович і Р. Ільницький).

На з'їзді обрано окремих Організаційний Комітет з представників усіх трьох згаданих об'єднань, який мав підготувати й скликати наступний Кооперативний Конгрес для утворення спільного Кооперативного Центру для обох країн, евентуально й для координації співпраці українських кооперативних організацій і в інших країнах світу.

Об'єднана в цьому Т-ві, з ініціативи ТУК-у, українська кредитова кооперація присвятила окрему увагу студуючій молоді. На своїх загальних зборах 8-9 червня 1963 р. в Клівленді об'єднані к-ви солідарно погодилися утворити І-міл'йоновий Студійний Фонд, призначений на позички для студентів – до сплати після закінчення студій.

Координуючи роботу українських кооператив, ТУК влаштував ділові конференції близьких територіяльно кооператив, на яких розглядалися такі питання, як спільна кредитова політика, пропаганда, обмін досвідом керівників кооператив тощо. У висліді таких нарад було постановлено створити Інформаційне Бюро при ТУК-у. У ньому збираються відомості про несовісних боржників, які часто беруть позички відразу в декількох кооперативах, не маючи на них покриття. Інформаційне бюро почало свою працю в обмеженому обсязі в 1963 році.

На загальних зборах ТУК-у часто розглядалося принципові справи української кооперації, робились рішення, що були напрямними чи бодай ідейними дороговказами для всіх кооперативних діячів. Добру характеристику таких постанов дають резолюції, ухвалені на п'ятих загальних зборах ТУК-у 26 і 27 травня 1962 р.¹⁵

Окружні Інформаційні Наради Кооператив почали входити в добрий звичай.

Важливе значення можуть мати Конференції Громадського По-

розуміння кооперативних організацій з іншими українськими фінансовими установами. Перша така конференція відбулася 3 грудня 1960 р. з ініціативи й у приміщенні Щадничо-Позичкової Спілки "Парма" в Клівленді, – з участю представників українських кредитових кооператив, об'єднаних в ТУК, представників Українських Братських Союзів Взаємозабезпечень – Українського Народного Союзу, Союзу Українців Католиків "Провидіння", Українського Робітничого Союзу, Української Народної Помочі і представників Щадничо-Позичкових Спілок – з Філядельфії, "Тризуба" з Чикаго, "Тризуба" з Ньюарку й "Парми" в Клівленді. На цій Першій Конференції, що на ній програмовий реферат виголосив д-р М. Тимків¹⁶, вирішено продовжувати такі з'їзди в наступних роках. Досі відбулося три такі Конференції Українських Фінансових Установ Америки.

За короткий час діяльності українські кредитові кооперативи додатньо вплинули на господарське піднесення українських громад США. Вони стали їх передовими громадськими інституціями, дали змогу нашим людям придбати тисячі будинків, заснувати або розбудувати сотні, хай і дрібних, власних підприємств.

Але ще не всі кредитові й інші українські кооперативи об'єдналися в Товаристві Української Кооперації. На початку 1964 р. існували у США ще 3 або й 4 необ'єднані кредитові кооперативи, про які не маємо докладніших відомостей.

Окрім кредитових кооператив, існують на терені США ще такі українські кооперативи:

Українсько-Американське Товариство "Самодопомога" в Чикаго, засноване весною 1950 р., спочатку яко добродійно-допомогове Т-во. По двох роках воно змінило свій статут на кооперативу, яка постійно веде вакаційну оселю для української молоді; згодом кооператива відкрила також крамницю споживчих товарів. На відпочинково-виховній оселі кооперативи – 60 миль від великого міста, серед зелені, щорічно таборує 160-180 осіб української молоді, набирається фізичних і моральних сил. Поблизу розбудованої від того часу оселі відпочивають і старші, там зустрічається на культурних розвагах під кінець тижня молодь.

При заснуванні оселі була вимога адміністраційної влади, щоби звернення про "чартер" підписали американські громадяни. Підписали цей засновний документ не кооператори, але люди доброї волі, давніші українці-емігранти: С. Заплатинський, С. Куропась, І. Кобеяк, М. Петрів, М. Баран, адвокат Т. Флора і І. Кравс. З перших членів, які були обрані до першої управи кооперативи – дехто з них довше чи й досі в ній працює, згадуються: І. Сем'янчук, О. Дацко, В. Тимцюрак, О. Нагорняк, Б. Козак, О. Левицький (кол. директор гімназії в Станиславові – був першим виховним референтом). На чолі Управи стояли І. Сем'янчук, по його смерті С. Заплатинський (місц. патріот-купець), кілька років відданий щиро справі В. Тимцюрак; у цих роках 1963 і 1964 д-р П. Вигінний. В розбудові й організації кооперативи й особливо вакаційної оселі має чималі заслуги згадуваний вже в цій праці М. Гарасим, колишній організатор кооперативного життя Яворівщини.

Кооператива в кінці 1963 р. об'єднувала 473 членів, які склали 51.000 дол. вплачених уділів і 10.300 заявлених, ще не вповні вплачених. Обороти кооперативної крамниці становили в році 1962 – 237.022 дол., у 1963 – 255.262 дол. Балянсова вартість майна кооперативи на 31. 12. 1963 р. подана на 128.250 дол.

У Філядельфії кооператива "Базар" старається продовжувати пристосовану до тутешніх обставин працю, подібну до колишнього львівського "Укра-

їнського Народнього Мистецтва". Організували її й ведуть деякі колишні творці й провідниці УНМ.

Видавнича Кооператива "Червона Калина" в Нью-Йорку підтримує традиції львівської "Червоної Калини". Продовжують працю декілька давніших її організаторів і співробітників, між ін., Л. Лепкий, Р. Кулчинський, П. По-столок. Не втрималися довше дві споживчі кооперативи в Нью-Йорку і Філадельфії. Для організації й ведення такого роду кооператив в українських громадах великих американських міст існують чималі труднощі, так з огляду на розсіяне розміщення українських мешканців на широкому просторі, як і з огляду на особливі умовини й прикметність організації споживчої торгівлі в Америці у великих "ланцюгових" крамницях, тощо.

Українські кредитові кооперативи досі об'єднали в члени не більше як 5-10% українських поселенців у США. Є ще декілька десятків місцевостей, де можна б заснувати українські кредитові та інші кооперативи.

Для цілоти перегляду кооперативних починів української еміграції та намагань об'єднати їхню співпрацю у вільному світі треба згадати про дві українські кооперативні організації в Аргентині. (За приблизними підрахунками там живе понад 150 тисяч українських поселенців та аргентинців українського походження). У столиці тієї південно-американської країни – в Буенос Айресі, від вересня 1953 р. існує кредитова кооператива "Відродження".

У 1959 р. "Відродження" об'єднувало 1163 членів (у 1958 р. – 1069). Оборотові фонди кооперативи в 1960 р. досягли 13,519.836 арг. пезів (у той час 1 млн. пезів – 12.600 дол.), загальна сума оборотів становила 138,042.908 пезів. Оборот на біжучих рахунках у звітному (1959) році становив близько 20 млн. пезів, і діловий рік був замкнений сальдом 1,080.223 пезів. Ощадностей вплинуло в році 3,309.519 пезів, кооператива платила 6-9½% від вкладів, тоді як місцеві банки платили тільки 5%.

Від часу заснування до половини 1961 р. видала кооператива позик на загальну суму 58,801.184 пезів. На 30 червня 1963 р. кооп. "Відродження" мала 2129 членів і за 10 років свого існування дала їм 5207 позичок на загальну суму 122,472.692 пезів. Балянсова сума к-ви становила в той час 38,003.675 пезів. (У половині 1964 року 150 пезів дорівнювали 1 амер. дол.).¹⁷ У квітні 1960 р. кооператива придбала власне приміщення за 1,100.000 пезів у центрі банкової ділянки столиці. Головою дирекції "Відродження" був тоді І. Карвацький, секр. К. Вітковський, ексекутивним директором від початку до цього часу Б. Яхно, кол. директор У. Б. в Коломій.

1958 року постала в Буенос Айресі друга, мішана кредитово-виробничо-збутова кооператива "Фортуна", при Т-ві "Просвіта". Спочатку думали заснувати чисто кредитову кооперативу – "Українбанк". Але влада не видала дозволу на правну особовість такої установи, бо в її інтерпретації – що інше банк, а що інше – кооператива, і порадила засновникам змінити назву. Тоді в провінції Мендоза, де живе багато українців, які плекають виноград і продукують вино, почався рух за звільнення від посередництва спекулянтів при збуті винограду й вина. Цим зацікавилися люди з "Просвіти" й вирішили поєднати заснування запланованої кредитової кооперативи з організацією в ній перерібки й збуту вина. Назвали цю кооперативу "Фортуна". Наприкінці 1960 р. вона об'єднувала 279 членів з заявленими уділами на 2,309.100 пезів (вплачено понад 2 млн.).

Балянсова сума "Фортуни" 31 грудня 1960 р. становила 6,249.597 пезів, з того в чинному стані: готівки 46.486.07, заборгувань членів 1,237.996, запас вина 1,971.075, вартість винарні, машин та под. – 2,983.960, ін. – 10.080. У пасивах: належність членам за виноград і ошадності 3,809.916, відсотки

5.412, уділи 2,309.100, зап. фонд 5.560, надвишка 11.610. Між членами "Фортуни" – всі прошарки українських поселенців: селяни, робітники, купці, інтелігенти. Кооператива видає членам позики до 20,000 пезів на час до 18 місяців – найчастіше на будову домів і на розбудову варстатів праці. До керівних органів к-ви у тих перших роках, між іншими, входили: В. Совин (голова), Р. Петришин, Р. Бігун, Тарантюк, Г. Голіян, д-р В. Іваницький. В діяльності кооперативи бере участь і один з найстарших ветеранів зах.-укр. кооп. руху, інспектор РСУК, І. Стернюк.¹⁸

У Бразилії є декілька більших колоній давньої української еміграції; з нової поселилася в тій країні менша кількість.

Не маємо докладніших відомостей про ту країну, однак, щоб не пропали сліди, відмітимо тут діяльність цікавого піонера кооперативної організації українських поселенців – Парфенія Смола (літературний псевдонім Валентин Куц).¹⁹ Народився 1883 р. в Дудчині, на Херсонщині, був учителем, але, переслідуваний за свою громадську й національно-освітню діяльність, мусів емігрувати. Поселився спочатку в Ріо Гранде, згодом переїхав у штат (естадо) Парану, де було більше українських поселенців. Там вчив їхніх дітей і вів культурно-освітню й національно-освідомну роботу серед старших. У 1922 р. був одним із засновників "Українського Союзу Бразилії". Як делегат з колонії Каразіньо, підніс на установчих зборах Союзу справи українського шкільництва й кооперації, пропагував культивування пшениці та взагалі вів свою громадську діяльність у тому напрямі, щоб культурно-освітня праця йшла впарі з економічним розвитком українських поселенців. 1918 р. заснував П. Смола в колонії Каразіньо першу в районі штату Парани кооперативу робітників дерев'яної промисловости. Згодом з його ініціативи постало ще 13 на терені Парани, Санта Катаріна й Сан-Павло. Особливо в роки 1918-30 П. Смола розгорнув широку діяльність між українськими поселенцями в справі громадської організації різних госп. справ і кооперації. Пропагував їх у тижневиках "Український Хлібороб" і "Праця". П. Смола впродовж багатьох років був редактором першого з них. З його почину постала, між ін., кооператива збуту картоплі "Братерство", у штаті Парана.

Великий ентузіаст, земляк артільного батька М. Левитського й Євгена Чикаленка, не завжди зустрічав зрозуміння до своїх ідей і задумів. Для життєвої праці працював як урядовець при залізниці в Парані, не покидаючи і громадської праці; писав на культурно-освітні й господарські теми.

Парфеній Смола (В. Куц) помер на 65 році життя в Куритібі, 15. 9. 1948 р. В посмертній згадці, в українському тижневику "Хлібороб" у Куритібі, з 18. 9. 1948, число 23, сказано про діяльність і заслуги П. Смоли. Теплі згадки про нього помістили бразилійські кооператори в своїй пресі. Один із них, Фабіо Ліз Фільо, в чималій статті "Деякі причинки до історії кооперативного руху", поміщеній в "Інформативному Бюлетені", офіційному органі Секретаріату Хліборобства Парани ("Бюлетень Інформативо до Департаменту де Ассістенція до Кооператівізму") в Куритібі, за вересень 1952, ч. 20, ст. 13-18, – писав, що Валентин Куц був "глибоким знавцем плекання пшениці та хліборобства на території естадів Парана і Санта Катаріна, та щирим борцем, який говорив 5-тьма живими мовами і добре володів латинською, – це була людина високої загальної культури й видатний фахівець". І далі:

"З пошаною згадую про цього старого піонера, людини виїмкової вартости. Поминаючи обставину, що він, як дрібний залізничний урядовець, мав тяжке життя, – загал втратив видатну людину. Його значення, як піонера й предвісника, було відмічено на багатьох сторінках листів і меморіалів, які знаходяться в моєму посіданні. Деякі з них я мав змогу опублікувати тут, у Ріо, на сторінках "Вангварди", та в 2-ох книгах мого авторства. Залишаю

Управа Кредитової Кооперативи "Відродження" в Буенос Айресе, Аргентина. Стоять від ліва: Я. Фесолович, скарбн., Л. Філь, голова, Б. Язго, упр., О. Воловина, К. Гарасим, секр. Стоять від ліва: К. Вітковський, С. Коваль, С. Лиховид, О. Юрків, О. Ткачук.

Управа Кредитової Кооперативи "Дністер" в Мельбурн, Австралія. 1-ий ряд: Я. Кутний, О. Матіаш, М. Ліщинський, О. Р. Булка, В. Е. Коцюмбас, І. Соколовський. 2-ий ряд від ліва: В. Пташник, Б. Назар, В. Петрикевич, М. Тройнар, В. Білинський.

цю щирю згадку пам'яті про хороброго товариша, який впав на цій хресній дорозі, забутий і незрозумілий, як усі ті, що з апостольським запалом присвятили себе людській, а тим самим шляхетній справі. Він буде для нових поколінь будуючим прикладом людини честі й справжнього вчителя, піонера, якого життя було присвячене для добра загалу"...

Від початку своєї місійної діяльності в Бразилії вели піонерську організаційно-кооперативну працю також оо. Василіяни.²⁰

Ще до Першої світової війни у Прудентополі постала кооператива мішаного типу "Народній Дім", яка, між ін., вела броварню, але вона через недосвідченість правління не втрималась.

У 1920-их роках були кооперативи українських поселенців у Бразилії в таких місцевостях: Нова Галичина, коло Порто, у Пікірі на Прудентопільщині, на лінії Парани там же в Іваях, у Вілла Україна, коло Куритиби, у Вера Гварані, на лінії Лімоєйро існувала кооператива "Свобода". Кооператива в Доррізоні втримувала українську школу. У 1930-их роках працювали: к-ва "Надія" в Антоніо Кандідо, у Вера Гварані було 5 кооператив, між ними: "Взаємна Поміч", яка плянувала збудувати великий паровий млин. Багато українських поселенців є також членами загальних бразильських кооператив.

По другій світовій війні намагаються організувати кооперативи укр. громадські організації в тій країні – Т-во Прихильників Української Культури, Хліборобсько-Освітній Союз.

Близько 20.000 українських емігрантів поселилися після Другої світової війни в Австралії.

Під кінець 1950-их років були відомості про 3 українські кооперативи в Австралії. Дві з них працювали у наших найбільших громадах: "Наша Майбутність" у Сідней (гол. директор І. Ільків) і Українська Кредитова Кооператива "Дністер" у Мельборні. Про неї маємо більше даних. Організація її почалася з харитативної "Позичкової Каси" при Українському Католицькому Братстві. На підставі нового австралійського закону про ощадно-позичкові кооперативи з 1953 р., переорганізувалася "Позичкова Каса" в нормальну кредитову кооперативу "Дністер", контрольовану державною установою, яка законно доглядає за діяльністю того роду кооператив.

На початку 1960 р. к-ва "Дністер" об'єднувала 248 членів з 1271 ф. вплачених уділів; її балянсова сума за звітний період 1. 4. 1960 – 31. 3. 1961 становила 22.430 ф. При кінці 1963 р. "Дністер" об'єднувала 548 членів із сумою 2.891 ф. уділів. Від половини 1959 р. по кінець 1963 р. к-ва видала 390 своїм членам позичок на загальну суму 142.440 фунтів (коло 42.000 амер. доларів). У білянсі за 1963 р. сума позичок становила 43.236 ф., сума ощадностей 42.780 ф., балянсова сума 47.005 фунтів. У членах Ради й Управи к-ви були діяльні: О. Венгринович, М. Ліщинський, В. Пташник, В. Білинський, Б. Назар, Я. Яськевич, В. Петрикевич, Б. Тарнавський, М. Тройнар.

Для закріплення тих кооперативних організацій, що їх створили і далі намагаються творити українські поселенські громади в різних країнах вільного світу, необхідний Український Кооперативний Центр – хоча б у формі періодичних конгресів з виконним комітетом між конгресами. До завдань Українського Кооперативного Центру належали б такі: об'єднувати еміграційні кооперативні організації для ідейної співпраці й організаційної та економічної інформації, збирати відомості про різні кооперативні почини, їхній розвиток у вільному світі, про видатних кооператорів; також – складати статистику, формувати філософію нашого руху, бо без ідейного об'єднання не мають властивого сенсу навіть міцні окремі – самі для себе – кооперативи. Крім цих основних завдань такого об'єднання – передумови, щоб не існували окремі кооперативи-підприємства, а розвивався та

продовжувався з їхньої праці й настанови громадський рух, з власним українським обличчям, — щоб він репрезентував у вільному світі наші великі прагнення, — є ще одно, дуже пекуче: готувати вже тепер з молодшого покоління провідників, для передачі їм великої спадщини.

Третє найважливіше завдання, для виконання якого необхідний ідейно-організаційний та інформативний український кооперативний центр поза межами Батьківщини, — це підтримувати співпрацю наших кооперативних змагань у вільному світі з міжнародним кооперативним рухом, з кооперативними організаціями в країнах поселення української еміграції та бути перед ними гідними представниками української творчої кооперативної дії й думки.

ПРИМІТКИ до X-го РОЗДІЛУ

- ¹ У звіті "Центросоюзу" подано, що в 1946/47 рр. діяло 29 торговельно-виробничих кооператив у американській, 6 в англійській і 2 у французькій зонах — "Госп. Кооп. Життя", 1947, ч. 3-4.
- ² Завдання переселенських громад і організації колонізаційних кооператив передруковані з "Переселенця" ч. 7 — в "Госп. Кооп. Житті", 1947 р., ч. 1, ст. 13-16.
- ³ Образ і напрямні тогочасної громадсько-економічної організації доповнює доповідь Ю. Павликовського на З'їзді голов таборових рад і правлінь в Ульмі 9-10 жовтня 1948 р., опублікована в часописі "Час" і окремою відбиткою під заг. "Кооперація і громадська самоуправа української еміграції в Західній Німеччині".
- ⁴ Ю. Павликовський, у цит. статті "Під тихий вечір"...
- ⁵ Пор. відомості про цю кооп. організацію в Англії в "Нашому Світі", Нью-Йорк, за лютий 1964 р.
- ⁶ В 1937 р. були ухвалені закони про того роду кредитові спілки в провінціях Манітоба й Саскачеван.
- ⁷ В. Топольницький "Українська Кооперація в Канаді", "Український Самостійник", Мюнхен, число за вересень 1961.
- ⁸ Порівняння стану українських кредитових кооператив у Торонті за роки 1956 і 1957 дав інж. О. Охрим у брошурі "Українські кредитові кооперативи в Торонті", вид. "Координаційного Комітету Українських Кредитових Кооператив м. Торонта", Торонто 1958.
- ⁹ "Наш Світ" з 15 травня, ст. 25-6.
- ¹⁰ "Наш Світ", Нью-Йорк, березень 1964.
- ¹¹ "Наш Світ", Нью-Йорк, березень 1964.
- ¹² "Наш Світ", Нью-Йорк, 15 травня 1961, ст. 11 й ін.
- ¹³ Р. Раковський у статті "Товариство Української Кооперації", "Наш Світ" з 25 грудня 1960, ст. 13-14.
- ¹⁴ "Матеріали з Конференції Українських Кредитових Кооператив середущої Америки: (Детройт, Клівленд, Чикаго) і Канади (Торонто і Віндзор) у днях 9 і 10 грудня 1957 у Віндзорі" — приготував В. Несторович, Детройт, 1958.
- ¹⁵ Порівн. "Наш Світ", за травень 1962.
- ¹⁶ Докладніше звіт про хід і зміст нарад цієї першої КУФУА в "Свободі" з 8 лютого 1961 р.
- ¹⁷ "Наш Світ", березень 1964, ст. 17.
- ¹⁸ На цьому місці дякую за інформації директорів Б. Яхнові та редакторів "Українського Слова" в Аргентині, Г. Голіану, який часто містить відомості про укр. кооп. життя в Аргентині. Укр. кред. кооператива "Відродження" видає щорічно свій друкований звіт.
- ¹⁹ Відомість про його громадську й кооперативну діяльність одержали від д-ра І. Максимчука із Сан-Павло.
- ²⁰ Порівн. о. В. Зінько, ЧСВВ "Бразилійська Україна — її минуле і сучасне" — "Український Самостійник", Мюнхен, за червень 1961 (додана бібліографія).

XI. ПОГЛЯД НА КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З МІЖНАРОДНІМ КООПЕРАТИВНИМ РУХОМ

Ми вже згадували при перегляді діяльності провідних представників українського кооперативного руху про їх старання підтримувати ідейні й господарські стосунки з кооперативними організаціями інших народів і з міжнароднім об'єднанням кооперативного руху. Зберемо тут ще разом і відмітимо деякі наслідки тих взаємин. Від самих початків модерного кооперативного руху на Україні його співучасники завжди жваво цікавилися тим, як працюють і куди прямують західні кооперативні організації. В нашій кооперативній пресі широко обговорювано новини з кооперативного світу, назбирувалась чимала бібліографія перекладної кооперативної літератури з багатьох мов.

Братання з вільним кооперативним світом почали ще піонери споживчої кооперації на Україні: М. Балін, В. Козлов, М. Зібер та ін. Вони підтримували дружні зв'язки з англійською, французькою й швейцарською кооперацією, листувалися з західними кооператорами, об'їздили їхні країни та безпосередньо приглядалися до їх кооперативного досвіду. Вони намагалися налагодити з ними товарообмінну співпрацю, брали участь у кооперативних конгресах і конференціях ще задовго перед постановням Міжнародного Кооперативного Союзу. Згадувані піонери кооперації на Україні належали до перших ентузіастів такого об'єднання, проектували організацію міжнародного кооперативного університету, видання кооперативної енциклопедії тощо. 1889 р. В. Козлов був учасником кооперативного конгресу в Парижі; В. Нагірний від початків 1880-их років став прищеплювати в Західній Україні практичний досвід кооперативної організації й методи праці швейцарської кооперації. Західньо-українські кооператори в межах давньої Австро-Угорщини мали добру нагоду знайомитися з принципами німецьких піонерів кредитової кооперації – Райфайзена й Шульце з Деліч та із зразковим розвитком сільсько-господарської кооперації чесько-моравських країв.

Українським ветераном співпраці з Міжнародним Кооперативним Союзом був "артільний батько" Микола Левитський. Від самого заснування того міжнародного кооперативного об'єднання, понад 30 років він був майже постійно учасником його конгресів то в характері гостя, то як офіційний представник у складі російської й української делегацій. Між ін., він брав участь у конгресах Міжнародного Кооп. Союзу в Парижі 1896 р., в Кремоні, в Італії 1907 р., в Гамбурзі 1910 р. і востаннє в Стокгольмі в 1927 р. С. Бородаєвський був персонально членом Міжнар. Кооп. Союзу до його реорганізації.

Російська кооперація приступила в члени МКС 1907 р. З українських кооперативних організацій раніше, мабуть, стала його членом Львівська Народна Торгівля ("Народна Торговля"), бо делегати її брали вже участь у Міжнар. Кооперативному Конгресі в Будапешті 1904 р.

Ідея заснування Міжнародного Кооперативного Союзу виникла у 80-их роках у колах "приятелів виробничих кооператив", які й утворили 1892 р. асоціацію тієї ж назви, з міжнароднім характером. Ця асоціація перетворилася в Міжнародній Кооперативний Союз. До його засновників належали, між ін.: Е. Ван-

сітарт-Ніл, Е. Грінінг і Г. Голіовк – англійські християнські соціалісти, французькі кооператори – Е. де Буав і Ш. Роберт та італійський професор Ф. Віґано, пропагатор народних банків. Вони були палкими оборонцями права участі в прибутках усіх, що беруть участь у виробництві ("копартнершипу"). Вони цей свій принцип протиставили класовій боротьбі марксистів. Перший Конгрес Союзу відбувся 1895 р. у Лондоні. На ньому проголошено принцип соціальної нейтральності в кооперації. Спочатку Союз приймав до свого складу й фізичні особи та кооперативи усіх типів, і не було в ньому тенденції фаворизувати якогось одного виду. Однак згодом почали в Союзі перемагати прихильники виключності споживчої кооперації й соціалістичні впливи. Між делеґатами на конгресах доходило щораз частіше до пристрастних суперечок. Марксисти змагалися з соціалістами інших напрямків, вимагаючи трактування кооперативного руху, як одного з факторів класової боротьби. Під впливом таких течій і опозиції, в Союзі зрезигнував перший його президент, Г. Вольф, кооператор з робітників, який головував 11 літ. Невдоволені соціалістичними впливами в МКС і перевагою прихильників універсалізму споживчої кооперації та їх необ'єктивним ставленням до інших видів кооперативів, у 1907 р. деякі члени вийшли з Союзу й утворили окремий Міжнародний Кооперативний Сільсько-Господарський Союз.

Вага ідейного й організаційного проводу в МКС зосереджувалася більше в руках генерального секретаря, відколи (1907 р.) став ним швайцарець Г. Мюллер. Він заснував офіційний орган Союзу.

Міжнародні кооперативні конгреси відбуваються в різних країнах, тепер що три роки. Вони вирішують принципові питання кооперативної ідеології, кооперативного будівництва й ділових взаємин між об'єднаними кооперативними організаціями різних народів. Конгреси МКС визначають своє відношення до сучасної суспільно-економічної політики в світі, окремі комітети співпрацюють з агенціями Об'єднаних Націй.

До Першої Світової Війни відбулося 9 міжнародних кооперативних конгресів: 1895 у Лондоні, 1896 у Парижі, 1897 в Делфті у Голляндії, 1900 знову в Парижі, 1902 у Манчестері, 1904 в Будапешті, 1907 у Кремоні, в Італії, 1910 в Гамбурзі й 1913 у Глезгові.⁴

Багато делеґатів було на останньому перед війною Міжнародному Кооперативному Конгресі 1913 р. У ньому брали участь до 700 делеґатів від кооперативних організацій Європи, Азії й Африки. Передбачаючи війну, Конгрес, між ін., ухвалив тоді резолюцію про підтримку миру в світі. Українські делеґати, звичайно, не мали змоги взяти безпосередньої участі в Конгресі. Вони входили до складу загальних делеґацій тих держав, до яких тоді належали українські землі. На Конгресі в Глезгові делеґація західно-української кооперації під проводом І. Петрушевича роздала делеґатам інформаційну брошуру англійською мовою, з короткою історією та описом тогочасного стану української кооперації в Австрії. На тому Конгресі представники кооперативних організацій народів, позбавлених власної державності, – українці, чехи, грузини й ін. – звернулися до президії з пропозицією замінити державне представництво на Міжнародних Кооперативних Конгресах національним представництвом. Це питання мали вирішити на наступному, 10-ому Конгресі, в 1916 р., але він через війну в тому році не відбувся.

У першому періоді діяльності МКС була зібрана й видана 1906 р. бібліографія кооперативної літератури на 25 мовах світу; вона була доповнена в 1909 році виданням бібліографії кооперативної преси. Започатковано також організацію й публікацію міжнародної кооперативної статистики.

У 1917-20 роках – періодові відродження української державності й широкої розбудови української кооперативної організації, Центральний Союз Споживчої кооперації на Україні, "Дніпросоюз", зголосив своє приступлення в чле-

ни МКС. Цей Союз і інші центральні кооперативні об'єднання на Україні налагодили тоді ділові стосунки з фінляндською, шведською, німецькою, болгарською кооперацією; українська кооперація мала здавна приятні відносини з сибірською кооперацією й кооперативними організаціями кавказьких народів, які в більшості солідарно з нею виступали ще на всеросійських кооперативних з'їздах.

Із західно-українських кооперативних організацій "Народня Торгівля" майже від початку своєї діяльності підтримувала співпрацю з Гамбурзьким Союзом німецьких споживчих кооперативів, була членом великих британських споживчих гуртівень і з українських кооперативних організацій – найстаршим членом МКС.

Десятий Міжнародний Кооперативний Конгрес зібрався аж у 1921 р., в Базелі, Швайцарія. Відбувся він у новій політичній і економічній ситуації, під впливом нових соціальних проєкцій. На ньому, всупереч неприхильному наставленню Центрального Комітету Союзу, був прийнятий у члени московський "Центросоюз", вже як представник всесоюзної підсоветської споживчої кооперації. В періоді політики "Непу" й пожвавлених господарських взаємин кооперації з закордоном репрезентація підсоветської кооперації закріпила свої позиції в МКС. На цьому першому Міжнародному Кооперативному Конгресі після війни була, між ін., схвалена резолюція, що метою МКС є стримління "замінити сучасний капіталістичний лад кооперативним"...

Протестуючи тоді проти впливу непримиримих соціалістів у Союзі, виступили з нього знову 12 членів – кооперативних організацій, які утворили Міжнародну Кооперативну Конференцію, з осідком у Римі. Але вона, як і раніше заснований Міжнародний Сільсько-Господарський Кооперативний Союз, не проявила значної діяльності.

Два тактовні й розважні провідники МКС в роках між двома світовими війнами, прихильники суспільної нейтральності в кооперації та збереження інших її основних принципів – генеральний секретар Г. Мей і довголітній президент Союзу, славний фінляндець Вайно Таннер – піднесли авторитет МКС, розбудували його організацію та поширили вплив у світі.

Між двома світовими війнами Ревізійний Союз Українських Кооперативів і "Народня Торгівля" репрезентували українську кооперацію в МКС. На кожному його конгресі була українська делеґація, очолювана головою РСУК, Ю. Павликовським – в Базелі 1921 р., в Генті (Бельгія) 1924, в Стокгольмі 1927, у Відні 1930, в Лондоні 1934 і в Парижі 1937 року.

Щораз більше входили в міжнародну співпрацю й українські кооператорки та, як ми згадували, делеґатки Української Жіночої Кооперативної Гільдії від 1930 р. не пропускали нагоди брати участь у конгресах Міжнародної Жіночої Кооперативної Гільдії – в 1930 р. у Відні, 1934 р. в Лондоні й 1937 р. в Парижі.

В історії братерського єднання українських кооператорів з народами світу й представниками їхніх кооперативних організацій слід, передусім, зберегти в добрій пам'яті приятні взаємини з чеськими кооператорами між двома світовими війнами.

Деякі українські кооператори, які мусили в 1920 р. покинути Рідну Землю, були гостинно прийняті в Чехо-Словацькій Республіці.

В демократичній країні великого слов'янина Т. Масарика тоді виникла й розвинулася Українська Господарська Академія, яка зробила свій цінний вклад у теоретичний розвиток знання про кооперацію та виховала значну групу ідейних кооператорів-теоретиків і практичних організаторів. Професори й студенти Академії співпрацювали з Центральним Союзом Чеських кооперативів й іншими кооперативними організаціями Республіки та її країв. У чеській і словаць-

кій кооперативній пресі збереглися сліди тієї співпраці обох слов'янських народів. Головними авторами, які вкладали українську частку в поширення знання про кооперацію в Чехо-Словаччині та в інших західно-європейських виданнях того часу, були найчастіше два старші представники кооперативного руху – професори С. Бородаєвський і Борис Мартос. Обое були членами міжнародного Інституту для Кооперативних Студій, заснованого відомим економістом-кооператором Ш. Жідом. Інформації про український кооперативний рух містив теж М. Гехтер, тоді редактор "Slavische Rundschau".

У 1924 р. професори С. Бородаєвський і Б. Мартос брали участь, як представники Укр. Господарської Академії, в Міжнародній Кооперативній Виставі під час Конгресу в Генті, Бельгія. На виставі були експонати УГА в Подєбрадах ЧСР. Проф. С. Бородаєвський написав (для поширення в часі Вистави й Конгресу) брошуру французькою мовою про навчання на Кооперативному Відділі УГА. Цю брошуру роздано в тисячах примірників відвідувачам Вистави й учасникам Міжнародного Кооп. Конгресу. Представники советської кооперації запротестували, але без успіху. Брошура викликала велике зацікавлення в кооперативних колах. Для советських представників був неприємний факт, що єдину тоді в світі високу кооперативну школу заснували емігранти з України, поза її межами, і про це довідалися делегати кооперативних організацій всього світу.

Обидва згадані українські професори взяли тоді участь у всесвітній Конференції професорів, які викладали кооперацію в високих школах. У 1931 році проф. С. Бородаєвський взяв участь у другій такій Конференції і в 3'їзді фундаторів Міжнародного Кооперативного Інституту. 1930 р. він же брав участь у Міжнар. Кооп. Конгресі, з мандатом від... Аргентини, декілька разів виступав на ділових нарадах Конгресу. Поруч проф. М. Туган-Барановського, проф. С. Бородаєвський найбільше відомий в наукових колах і в міжнародному кооп. світі, як видатний кооперативний вчений-дослідник і співробітник багатьох кооперативних журналів, що виходили різними мовами світу.

1932 р. їздили зі Львова на кооперативний семінар МКС в Найдорфі, в Швайцарії, дир. Д. Коренець і редактор ГКЧ, В. Софронів-Левницький. На семінарі дир. Коренець дав докладну інформацію про історію і сучасний стан кооперативної освіти в Західній Україні.

У 1930-х рр., коли почався погром кооперації в Советському Союзі й на Україні, залунали протести проти членства підсоветської кооперації в МКС.

Після декрету з 1935 р., яким ліквідувалось споживчу кооперацію в ССРСР, секретар МКС Г. Мей перевів дослід справи і подав президії Союзу звіт про становище кооперації в Советському Союзі та про ставлення до неї більшовиків у теорії й практиці. Реферат прочитано на засіданні Виконного Комітету МКС у Страсбурзі. Приявний делегат Московського Центросоюзу, Зеленський, читав корреферат, але по дискусії президент Таннер заявив, що пояснення Зеленського не вдовольняють присутніх та що їх не можна прийняти за виправдуючу відповідь на ствердження секретаря Союзу, Г. Мейя. Нагороджувалися доказові матеріали для статуткової підстави, щоб виключити репрезентацію підсоветської кооперації з МКС. У серпні 1936 р. відбулася сесія Центрального Комітету МКС у Варшаві, на яку запрошено представника західно-української кооперації, О. Луцького. Він доповнив відомості про ліквідацію в Советськiм Союзі решток тих основ, що характеризують справжню кооперацію. На сесії Центрального Комітету у Варшаві обговорювалися справи, які мали бути представлені для нарад і вирішень найближчого Міжнародного Кооперативного Конгресу. До таких належали: налагодження міжнародного кооперативного товарообмі-

ну, правильности фінансового господарювання в кооперативах і, передусім, справа перегляду й підтвердження основних (рочдельських) принципів кооперації. Бо з усіх боків насувалася загроза для кооперації, щораз брутальніше була ганьблена й насилувана її та людська свобода, "філософія етатизму стала наповнювати кооперативний рух усього світу", – як про це з тривогою писав провідний американський кооператор Дж. Ворбасс.² Делегати Московського Центросоюзу не з'явилися на наради Центрального Комітету МКС у Варшаві, виправдуючись хворобою в дорозі...

На початку вересня 1937 р. відбувся 15, останній перед Другою світовою війною, Міжнародний Кооперативний Конгрес, у Парижі. В тому році об'єднував МКС кооперативні організації з 38 країн світу, які мали 71,5 млн. членів, згуртованих у 129000 кооператив. У тому було членів споживчих кооператив 55.628 тисяч, членів кредитових кооператив 11.154 тисячі, членів кооператив сiл.-госп. продуцентів 4.586 тисяч, об'єднаних у виробничих кооперативах 102 тисячі. Сума річних оборотів тих кооператив у золоті перевищувала 443,6 млн. фунтів стерлінгів.

Головну доповідь на Конгресі мав сам президент Союзу, В. Таннер, (який був тоді міністром фінансів Фінляндії). Він зробив огляд процесу ліквідації операції в Советському Союзі, в Німеччині, Італії, з'ясував підстави кооперативної демократії й оборони кооперативного руху перед диктаторами та гостро критикував фікцію підсоветської кооперації. З'їзд переглянув і потвердив 7 головних засад кооперативного руху, але радикального кроку не зробив і не виключив підсоветської кооперації з членства МКС.

Західно-українська делегація на цьому Конгресі, під проводом Ю. Павличковського й О. Луцького, налагодили особисті контакти з тогочасними видатними представниками міжнародного кооперативного руху – В. Таннером, Г. Мейем, д-ром Фоке, Е. Пуассоном та ін. Щоб ознайомити учасників Конгресу з обставинами і наслідками праці української кооперації, делегати роздали надруковану німецькою і французькою мовами ілюстровану інформаційну книжечку про наш кооперативний рух.³

Наради й постанови того Конгресу були докладніше зреферовані в офіційному органі РСУК – "Господ. Кооп. Часописі", видані окремою книжкою під наголовком "Кооперативні Проблеми" та розповсюджені, як інструктивний матеріал на кооперативних курсах, в кооперативно-освідомній роботі й самоосвіті працівників і членства західно-української кооперації.

За вірність принципам, покладеним в основу міжнародної організації світового кооперативного руху, небаром довелося українським, фінляндським, білоруським, польським, балтійським, згодом і чеським, німецьким, болгарським, сербо-хорватським та ін. кооператорам чимало витерпіти, прийняти за них муки, часто і смерть.

В люті роки Другої світової війни й повоєнних "чистках" загинули в більшовицьких в'язницях і на засланнях та концентраційних таборах Гітлера і деякі з тих кооператорів, які брали участь у Конгресі МКС в Парижі 1937 р. (між іншими пропав заарештований більшовиками 1940 р. провідний естонський кооператор Р. Паабо, член Центрального Комітету МКС; провідник української делегації на останньому Конгресі, О. Луцький, заарештований 1939 р., помер у концентраційному таборі коло Архангельська).

Латвійський кооператор, проф. А. П. Айзільнікс, у своїй повоєнній праці "Кооперація поза залізною занавісою"⁴, перекладеній на декілька мов, підняв питання зладження міжнародного реєстру-пам'ятника тих мучеників-кооператорів, які впали жертвою терору диктатур. Такий реєстр треба скласти і зберегти для історії кооперативного руху. З гірким боєм та оправданим сумнівом звертається автор до совісти провідних кооператорів світу: "Хто поставить та-

ку пропозицію на форумі міжнародної організації кооперативного руху?"

16-й Міжнародний Кооперативний Конгрес, – перший по Другій світовій війні, – відбувся 1946 р. в Цюріху. На нього прибули делегати лише з 19-ти країн, між ними велика советська, під проводом голови "Центросоюзу" І. Хохлова, разом з делегаціями нових московських сателітів.

Ніхто на цьому Конгресі не згадував про кооператорів – численних жертв більшовицького терору. Не стало довгорічного провідника цієї міжнародної організації, мужнього генерального секретаря Г. Мея – він помер на початку війни. В. Таннера, який 20 років був президентом Союзу, на домагання переможців героїчної Фінляндії, її уряд саме тоді мусів судити, як "воєнного злочинця". (Під час війни Таннер був прем'єром і міністром закордонних справ Фінляндії). На Конгресі ніхто з того приводу не протестував, навіть не згадував. І не знаємо, чи взагалі була збоку МКС будь-яка інтервенція в тій справі? (Після виходу В. Таннера з в'язниці в 1949 р., довгий час була стидлива мовчанка про того великого кооператора й демократа. Лише в ювілейному році МКС – 1955, надібуємо в журналі Союзу підписане ним звернення до кооператорів світу, щоб вони навіть "відклали на друге місце економічні справи та спрямували найбільше зусилля на досягнення об'єднання народів усіх країн для змагань за тріумф права"...⁵

У 1956 р. з'явилася в офіційному органі Союзу коротка стаття (із світливою) про життя й діяльність того заслуженого ветерана світового братання кооператорів і народів.⁶

Головний референт 16-го Конгресу, бельгійський професор Л. Брукер,⁷ щоправда, поставив внесок на резолюцію – схвалену Конгресом – "про потребу законної оборони назви "кооперація" від зловживань тією назвою, які її компрометують", – але й він сам в одному місці доповіді, і то навіть із захопленням, – як каже проф. Билимович,⁸ – процитував Сталіна!..

Добре знайомий західньо-українським кооператорам польський кооператор А. Рапацькі, секундуючи на цьому Конгресі советським делегатам, заявляв, що в Польщі "тепер кооперативний рух вільний і незалежний", "здійснений режим економічної демократії зі свободою людини".

На внесок советських делегатів Конгрес схвалив резолюцію, в якій закликав кооперативні організації, об'єднані в МКС, "вести вперту боротьбу за повернення в Іспанії вільного кооперативного руху"... Правда, в тій самій резолюції Конгрес висловлюється також за "права на свободну діяльність і розвиток кооперативного руху на притаманих йому основах у всіх країнах світу"...

17-ий, – другий по війні, – Конгрес МКС відбувся 1948 р. в Празі. На ньому 20-членна советська делегація посилила свої демонстративні виступи й майже опанувала Конгресом. Коли англійський делегат Дж. М. Педді (J. M. Padde) в своїй доповіді про "Відношення кооперації до націоналізації" підкреслив, що "суттєвою прикметою кооперації є принцип добровільності" та що кооперація не може бути толерована й використовувана державою тільки тому, що вона має готову організацію, – в дискусії над доповіддю виступив проти цих її тез советський делегат І. Ахримчик (підтакував йому польський делегат Е. Охоб). Покликаючись на Леніна, він доводив, що англійська думка про "мирний розвиток кооперативного соціалізму шкідлива для робітничого руху, бо відвертає робітничу клясу від її властивих революційних завдань". У Советському Союзі і в країнах "народних демократій", мовляв, "немає ніякого порушення свободи кооперативного руху", навпаки, їх кооперативні організації "повністю відповідають інтересам робітників і цілям кооперації". Відповідаючи своїм опонентам, англійський кооператор сказав, що трудно з ними дискутувати, бо вони мають "дивні погляди" на свободу, незалежність і демократію.

Взагалі на першому й другому повоевних конгресах, під тиском представ-

ників одного з переможців у війні, справу кооперативних принципів дуже обережно порушувало й обстоювало.

На Конгресі в Празі советській делегації, при підтримці сателітів і англійських делегатів – 523-ома голосами проти 425, – вдалося провести постанову про виключення із статуту МКС одного з основних його принципів (підтверджених на Конгресі 1937 р.) про "класову нейтральність кооперації". (Цей необачний крок старалися по тому незабаром Центральний Комітет МКС і наступні конгреси якось змодерувати й направити новими деклараціями).

Празький Конгрес схвалив також мирову резолюцію, в якій говорилося, що "завданням кооперації є більше як будь-коли перед тим боротися за мир, вживаючи до того всіх засобів, що вона їх має до диспозиції".

Цю резолюцію, – додаючи їй власну інтерпретацію, – намагалися більшовики використати для своєї пропаганди на так зв. "конгресах прихильників миру". Проти того, однак, запротестував Центральний Комітет МКС та доручив окремому підкомітетові прослідкувати справу втягування кооперативного руху в більшовицьку "мирову" кампанію.

На підставі звідомлення цього підкомітету, 18-ий Конгрес МКС в столиці Данії 1951 р. підтвердив постанову Центрального Комітету, що міжнародна кооперативна організація аж ніяк не солідаризується з "мировою" пропагандою більшовиків; так само Конгрес відкинув їх намагання втягнути міжнародний кооперативний рух у співпрацю з советофільською федерацією професійних спілок.⁹

Від цього 18-ого, себто третього повоевного Конгресу почавши, слідне деяке опам'ятання на міжнародних кооперативних конгресах – на 19-му в Парижі 1954 р., 20-му в Стокгольмі 1957 р. і 21-му в Лозанні 1960 р. Советські делегації, з допомогою сателітських, і на тих конгресах "троянським конем" унеможливають їх ділові наради (нагадуючи тим дуже сесії Об'єднаних Націй) і, як висловився один із західніх кооператорів, "створюють атмосферу, в якій не можна дихати".

Советський "Центросоюз", показуючи імпонуючу деяким західнім кооператорам кількість об'єднаних в ньому підсоветських кооперативів, з 33,3 мільйонами членів, та вплачуючи найбільшу, після Англії, вкладку до МКС (5000 фунтів), має признану велику кількість (10) делегатів на конгрес, у Центральному, Виконному й інших Комітетах МКС, найчастіше також місце заступника президента в президії. Провідником советських делегацій після Хохлова виступає на конгресах А. Клімов (від 1954 голова ЦС).

При всяких нагодах – при дискусіях над звітами виконних органів Союзу, над доповідями, внесками й резолюціями, найбільше обстоюють советські й сателітські делегати домагання (і завжди до нього повертаються) повернути членські права виключеним репрезентаціям деяких країн та прийняти пропонованих ними нових членів. Між ін., у 1951 р. делегат ЦС домагався прийняти в члени МКС окремо кооперативні організації Української і Білоруської ССР. У нарадах конгресів над такими діловими проектами, як справа міжнародної торгівлі, міжнародної кооперативної агенції, міжнародної кооперативної установи забезпечень, поборювання приватних і державних монополій і т. д. – советські делегати майже не забирають слова, хіба що при тих нагодах використовують ситуації для пропаганди комунізму й вихваляння советського устрою. Вони постійно повторюють непереконливі твердження про вищість советської кооперації й демократії, – що кооперативна демократія не може бути нейтральною й мусить бути включена в класову боротьбу пролетаріату, яка має за мету советську форму його диктатури...

Всякі конкретні проекти міжнародної співпраці й методи боротьби кооперативного руху з соціальним лихом советські делегати стараються знеціню-

вати. На Конгресі в Копенгазі 1951 р. читав доповідь про боротьбу кооперації з монополіями найбільше досвідчений у справі шведський кооператор Т. Оде. Коли советські делегати з підпрямиженими сателітськими старалися надати дискусії над доповіддю легковажного тону, референт влучно відповів критикам, що "він не належить до тих, які думають, що найкращий спосіб лікувати біль голови людини, втинаючи голову"...

Свої агресивні виступи спрямовують підсоветські кооператори часто проти проводу МКС, який нібито "опинився в руках реакціонерів"; нападають на всіх кооператорів, які не погоджуються з їхніми позиціями, прикрашують свої виступи висловами власного стилю, прозиваючи делегатів і незалежно мислячих учасників конгресу опортуністами, правого крила соціалістами, реформістами, лакеями капіталістів, агентами буржуазії і т. д. Одного разу (на Конгресі 1951 р.) тодішній заступник голови советського Центросоюзу, Клімов, загнався у критиці членів Центрального й Виконного Комітетів МКС, осуджуючи їх, що вони "стоять на платні американських капіталістів і імперіялістів". За це дістав належну відповідь від швейцарського делегата Ш. Барб'є й інших, був прикликаний до порядку та примушений просити вибачення за образливі слова. Відкликаючи їх, він "зі советською грацією" цинічно додав: "Ми в Советському Союзі звичні до дуже різкої самокритики й не важимо надто кожного свого слова"... Така заява дресованого советського партпаратчика була верхом цинізму.

Форум Міжнародного Кооперативного Союзу і його Конгресів – важливе для більшовиків місце й нагода для їхньої пропаганди та поборювання самого кооперативного руху.

Міжнародний Кооперативний Союз об'єднує тепер кооперативні організації 48-ми націй, з близько 147 мільйонами членів. В останньому часі помітний спад ваги й відношення споживчої кооперації в Союзі. В 1958 р. було в МКС репрезентованих:

	<i>Кооператив</i>	<i>Їх членів</i>	<i>%%</i>
Споживчих	49.032	71.550.795	48.74
Кредитових	269.371	40.770.136	27.77
Сіл.-господарських	101.982	19.947.750	13.59
Виробничих робітничих і ремісничих	32.273	2.846.332	1.94
Житло-будівельних	13.347	3.125.124	2.13
Рибальських	7.981	1.392.644	0.95
Інших і мішаних	5.934	7.157.786	4.88
Разом	479.920	146.790.566	100.00 ¹⁰

3-ій повоєнний Конгрес МКС виявив рішучий опір агресії. Він підтвердив постанови Виконного Комітету МКС з 1949 р. і Центрального Комітету, який радив у Гельсінках 1950 р., про те, щоб не приймати нових членів (пропонованих советськими делегатами), які не відповідали основним принципам кооперації, і виключати з членства тих з-поза залізної заслони, які по війні були змушені переорганізувати свої кооперативи.

Советський Центросоюз має на конгресах МКС допомогу від представників делегацій з країн "народних демократій": Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччини, від делегатів однієї італійської прокомуністичної кооперативної організації, яких членство по війні залишилося в силі. Неприйнятими чи виключеними з членства кооперативної організації, які по війні перемінили свою організацію, були: Польща, Угорщина, Альбанія, Східня Німеччина, Китай та ін.

Щоб було ясно, Центральний Комітет, на внесок Виконного Органу МКС, прийняв і Конгрес 1951 р. потвердив такі поновлені принципові основи: 1. кооперативні організації мають бути відкриті для кожного, хто хоче та здатний користуватися їхніми послугами без будь-якої дискримінації з причин політичного, віроісповідного чи расового характеру; 2. організація кооператив мусить бути демократична на всіх шаблях, – вона мусить мати право обирати свої комітети й керівні органи без будь-якого встрявання чи натиску збоку, а всі члени кооператив повинні мати однакові права і змогу вільно формувати й висловлювати свої думки. 3. кооперативні організації мусять користуватися повною свободою вирішувати свої власні справи й виявляти своє відношення до загально-громадських, в основному незалежно від державної чи публічної влади, або від приватних організацій (політичних партій). У країнах, де немає права на вільну асоціацію, де пригнічують відмінність у поглядах, – не можуть існувати вільні й незалежні кооперативні організації. ¹¹

З передових сучасних оборонців у МКС вільного кооперативного руху в світі, які визнають і захищають ідеологію засновників кооперації і великих мислителів руху – Ш. Жіда, д-ра Дж. Фоке, славних попередників у проводі МКС – Г. Мюллера, Г. Мея, В. Таннера, вибиваються такі, як швейцарці Ш. Барб'є ¹² і д-р М. Вебер, провідний французький кооператор Марсель Брот (президент Союзу 1954-1960), шведські кооператори – д-р М. Бонов (президент МКС від 1960 року ¹³ і Т. Оде, багаторічний директор бюро МКС В. П. Уоткінс, ¹⁴ провідники американської кооперації Г. А. Кавден і Ж. Вургіс, німецькі кооператори – д-р Г. Еверлінг і Ц. Шумахер та ін.

При нагоді цього короткого перегляду історії стосунків української кооперації з міжнародним кооперативним рухом, ми докладніше розглянули настанови в МКС, щоб зорієнтувати українських кооператорів, які поцейбіч у вільному світі мають можливість, хоча б у засягові своїх місцевих стосунків, продовжувати ці взаємини. Бо це важливе завдання й належить до переданої заповітної спадщини наших попередників.

ХІІ. СПАДЩИНА ВЕЛИКОЇ МЕТИ

ПРИМІТКИ до ХІ-го РОЗДІЛУ

"Мета кооперації йде в безконечну далечінь"...

М. Туган-Барановський

- ¹ Перегляд важливіших постанов перших 10-ти міжнародних кооперативних конгресів 1895-1921 дає проф. С. Бородаєвський у своїй "Історії Кооперації", вид. Укр. Гром. Видавн. Фонду, в Празі 1925. Оцінку діяльності МКС і постанов його конгресів 1921-1951 подав в цит. праці проф. А. Д. Билимович. Докладні відомості ("Репортс") про склад делегацій конгресів, про діяльність Центрального, Виконного й інших Комітетів МКС, про зміст доповідей, дискусій і резолюцій конгресів опубліковані у виданні Союзу по кожнім конгресі та скорочено зреферовані в офіційному журналі Союзу.
- ² Review of International Co-operation, 1937, Nr. 8.
- ³ "Rapport du conseil de l'Union de revision des cooperatives Ukrainiennes"; "Das Ukrainische Genossenschaftswesen in Polen".
- ⁴ A. P. Aizsilnicks, Co-operation Behind the Iron Curtain, University of Wisconsin 1952.
- ⁵ Review of International Co-operation, 1955 Nr. 7/8.
- ⁶ R.I.C. 1956, vol. 49, Nr. 2.
- ⁷ Louis de Broukere: Co-operation and the Public Authorities, Report of the Proceedings of the Sixteenth Congress of the ICA at Zurich, 7-10 October 1946.
- ⁸ Цит. праця, ст. 95.
- ⁹ Порівн. "Report of the Eighteenth Congress of the ICA at Copenhagen 24-27 Sept. 1951".
- ¹⁰ International Directory of Co-operative Organizations, International Labor Office, Geneva, 1958.
- ¹¹ Порівн. "Report of the XVIII Congress"...
- ¹² Ідеологічно-декларативне значення мають його доповіді на 18 і 19 конгресах МКС: The Development of the World Co-operative Movement. Its Difficulties and Chances – "Report" 1951 і реферат, присвячений пам'яті д-ра Фоке: Tribute to the late Dr. George Fauquet, "Report" 1954.
- ¹³ На 21-ому конгресі в Льозанні 1960 р. він представив на широкому тлі сучасних політичних і економічних відносин в світі практичну програму соціально-економічної політики кооперативного руху: "Co-operation in the Changing World, A Survey of Objectives and Methods with Special Reference to the Western Co-operative Movement".
- ¹⁴ Крім приготованих ним багатьох внесків і резолюцій на повоєнних конгресах МКС, особливо цінною треба вважати його ідеологічну статтю: "A Doctrine Re-stated, An Assay in Co-operative Theory" – Review of International Co-operation, July 1952.

Цим закінчуємо перегляд історичного розвитку нашого кооперативного руху, що буйною рікою плыв у рідних берегах і злився з великим міжнародним рухом у змаганнях за високі ідеали свободи й справедливого суспільного ладу.

Може в декого закрадеться сумнів, коли згадає про руїни, яких зазнала наша кооперація на рідних землях: чи слід прикладати велику вагу минулому? Але активні люди й людські суспільства не піддаються тискові важких буднів і невеселих подій сучасности, вони не відкидають спогадів про минуле, бо й вони зміцнюють віру в майбутнє. Українські кооператори – наші великі сучасники й попередники – завжди були свідомі ваги й сили духової лучби живих із мертвими, народжених з ненародженими, у вічній спільноті тих, що на Україні й не в Україні суцї.

Правдиві кооператори пристають до руху завдяки глибокій вірі в правду. Вони цінують минуле і зміцнюють свою віру з досвіду, – з успіхів і невдач своїх і чужих, вони ні розчаровано, ні самовдоволено не замикають карток історії, тверезо оцінюють сучасність, не втрачаючи з поля зору великої мети, визначеної попередниками.

Український кооператизм оформився з духу найкращих представників нації, з надій і труду-співпраці широких мас, розвинувся в прикметну суспільну інституцію українського народу. Його сучасні покоління й ті, які по них прийдуть, не зможуть не дооцінювати інституцій, які виникли з історичних джерел життя та власних потреб нації.

Український кооперативний рух – це не суспільний компроміс, ні опортунізм, ані непридатна позика з чужого поля. Беручи в свої основи також засади правдиво-ідейного всесвітнього кооператизму та його практичний досвід і принципи, наш рух ніколи не був однобічним стримлінням оборони й розбудови самих для себе господарських інтересів об'єднаних, що трапляється у деяких дрібноміщанських кооперативних організаціях у світі. Український кооперативний рух не був також і не мав у своїх лавах речників вузько-еґоїстичних класових інтересів. Наш рух працював, і така мета його дальшої праці, над господарським, культурним і духовим розвитком трудових верств нації, її живої органічної цілості.

Знаємо, що в міжнародньому кооперативному русі, в теоретичному розвитку кооператизму, в думках його передових мислителів і практичних організаторів виявилось декілька відмінних напрямів у поглядах на суспільне призначення й мету кооперації.

Дехто підносить значення кооператизму, його вищість над іншими суспільними рухами та віру в його майбутні успіхи тому, що він виник не з поперед сконструйованої доктрини, до якої треба нагинати життя, а з практичного досвіду і методів співпраці простих роцдельських ткачів, чи з розважної діяль-

ности дрібного німецького урядовця Райфайзена.¹ Але і їх практичним починам дали внутрішню силу їхні власні моральні спонуки, не без впливу на них були також задуми великих предтеч соціальних реформ – надхнених мислителів, які в своїй чесній добродійній діяльності звичайно керувалися християнською заповіддю любові до ближнього.

Між прихильними теоретиками кооператизму й між поборниками й противниками його ідеалістичних засад є такі, які визнають його, чи лише тимчасово використовують, як перехідний етап до соціалізму (в різних його суспільних концепціях). У цій групі існують різні відлами: від умовного виключно-класового пролетарського кооператизму до різних реформістичних, – фабіянського, соціал-християнського, соціал-аграрного та ін.

Найбільша група кооперативних теоретиків і практичних діячів справедливо вважає, що передусім на ґрунті організованого в кооперації споживача можливе успішне відхилення сучасних лих суспільно-економічного ладу й побудови нового справедливішого. Кооперативну ідеологію цієї групи, найбільше заслуженої в організації міжнародного об'єднання руху, розвинула так звана Німська школа в Франції, на чолі з Ш. Жідом. Спираючись на рочдельських принципах, вона доповнила їх, розвинула їхні суспільно-філософські підстави і частково змодерувала та змобілізувала коло них ідейно-кооперативний рух, який має найбільше прихильників у світі, передусім у великих споживчих організаціях Англії та Франції.

Німська школа та її головний речник Ш. Жід сильніше підкреслили постулат соціального солідаризму в кооперативній русі, його морально-ідейні елементи. Прихильники тієї школи частково відступили від універсальної споживачької ексклюзивності рочдельських ткачів і кооператорів з їх батьківщини, – в сторону координації співпраці споживчої кооперації з рухом виробничих об'єднань, згодом також із кооперативними об'єднаннями, які організують у самодопомозі широкі маси й інтереси дрібних продуцентів сільського господарства.

Потім з Німської школи вилонилися деякі відокремлені теорії, як, напр., крайня концепція "кооперативної республіки" Е. Пуассона,² чи теорія Б. Ляверна,³ який пропонує конкретну форму громадських "публічних кооператив" (Regie cooperative) – співпраці державних і муніципальних підприємств з властивими кооперативними організаціями у формі акційної спілки. Така співпраця, з дозволом від держави, мала б провадитися цілком автономно від держави під оглядом адміністративним, торговельним і фінансовим у суспільному дусі, практикуючи вільний вступ і вихід, зворот надвишки співучасникам відповідно до співпраці, не змішуючи рахунків такого об'єднання з рахунками держави і т. д.⁴

Підо впливом деяких теоретиків, які вийшли з Німської школи й стали на ексклюзивні чи й нові власні позиції, без того впливу, визначається чимала група тісніше не об'єднаних прихильників стримлінь до домінуючої ролі кооперації в народному господарстві й суспільному, навіть і політичному ладі. Це більше чи менше екстремні ідеологи, з надто загальними теоріями. У своїй більшості вони теоретично кооперативні максималісти, але часто в практичній діяльності деякі з них назагал добрі організатори, вдоволені і з менших своїх реальних успіхів, – заслужені та із вдячністю згадувані провідники кооперативних рухів своїх країн. До таких, між ін., належать: ідеолог кооперативного руху у США Дж. Ворбасс,⁵ довгорічний секретар Кооперативної Юнії Команди Дж. Кін,⁶ англієць Т. В. Мерсер, ірландець Дж. Россел та ін.

Деякі ідеї того напрямку, з відкликанням на головних його представників, зустрічалися часом і в деякого з українських кооператорів.

Та більшість ідейних кооператорів, близьких до практичного життя й пра-

ці, – до реальних обставин, що з ними їм доводиться повсякденно змагатися – "спрямовані на зорі, ступають твердо по землі".

Є й у цій групі цікаві окремі кооперативні мислителі, споріднені кооперативні школи, як от рухлива канадська школа так зв. "Антигонського Руху" (о. д-ра М. М. Соаду), чи подібні в інших країнах (напр., у сучасній Франції, Бельгії, Швейцарії, Західній Німеччині, Фінляндії й ін.).⁷

Представники цих напрямків вважають, що місце й завдання кооперації – бути у змаганнях суспільно-економічних систем рівноважником, соціальною мірою в мішаному народному господарстві, яка своїм ідейним змістом переважає та доведеними вислідами праці й громадської користі здатна впливати на інші сектори, на гармонійну співпрацю між ними, на долю участі кожного з них, залежну не так від доктрин, як від місцевих умов, від здатності їх найкраще задовольняти потреби людини й громадянства та зміцнювати не класову боротьбу, а суспільну солідарність.

У 1930-их роках, між двома війнами, цікаву синтезу тих зближених напрямків накреслив, спрещував соціальну систему мішаного народного господарства та визначив у ньому місце кооперативному секторові д-р Дж. Фоке (dr. G. Fauquet, 1883-1953). Він був довгорічним керівником Кооперативної Секції в Міжнародному Бюро Праці в Женеві. Д-р Фоке приєднав багато прихильників у передових колах міжнародного кооперативного руху. За переконанням він був близький до провідних ідеологів західньо-українського кооперативного руху, які з ним особисто познайомилися на міжнародних кооперативних конгресах.⁸

Досвід повоєнних стосунків, відбудови й революції та наявні вже їхні висліди в 30-их роках, – свідомість, що держава мусить встрявати в господарські справи і що економіка не може бути предметом необмеженої волі одиниць, а й досвід з безоглядною перебудовою народного господарства, тотальної націоналізації, без уваги на людину, на її природу, її щоденні необхідні потреби й на свободу її духового розвитку, – дали змогу порівнювати і робити тверезі висновки. Життя не виправдувало екстремів – ні раціоналістичних теорій економічного лібералізму, ні тотального соціалізму, ні деяких нереальних проєктів соціальних реформаторів, які переходово зараховували себе до кооператорів.

Д-р Фоке вважає, що кооперація також не може розраховувати на необмежений і універсальний розвиток. Вона мусить шляхом боротьби чи шляхом порозуміння знайти собі місце серед елементів мішаного – частково вільного, частково ж в'язаного доквілля, націоналізованого чи соціалізованого сектору приватно-трудового й приватно-капіталістичного.

Кооперативний сектор у такому мішаному народному господарстві необхідний, як позитивний фактор рівноваги. Він має завдання переносити в співпрацю з іншими секторами, сперту на добровільних і автономних підставах, свої випробувані методи кооперування та впливати, щоб господарські стримліня й поступ не розминалися із собою й загально-громадським інтересом.

На форумі Міжнародного Кооперативного Союзу д-р Фоке з товаришами виступав за однакове трактування усіх видів кооперації. Практичні напрямні д-ра Фоке мають досі багато прихильників між провідними кооператорами Швейцарії, Франції, Швеції, Зах. Німеччини та знайшли застосування в суспільних реформах і економічній політиці в багатьох країнах після Другої світової війни.

На тлі тих загально накреслених відмін у поглядах на природу й мету кооперації виразніше виступає формування ідеології українського кооперативного руху.

Українська кооперативна думка може похвалитися жвавим розвитком та своїми видатними представниками. Важкі були обставини, за яких доводилося змагатися нашому рухові. Однак, він багатством кооперативної преши й літе-

ратури, – її кількістю й поважним змістом, – може рівнятися, а в чому й перевищує кооперативні видання не однієї країни з кращими, нормальнішими умовами розвитку.

Провідні люди українського кооперативного руху й широкі маси членства завжди жваво цікавилися проблемами кооперативної ідеології, бо в кооперації вони бачили вищу мету, oprіч звичайної господарської. Не державні народи, які змагаються за своє соціальне й національне визволення одночасно, вбачають у кооперації організуючу силу, що підготовляє наріз до складніших і вищих суспільно-політичних завдань.

Слідно це не лише в нашому кооперативному русі, а й у кооперативних стримліннях та ідеології наших близьких і дальших, – слов'янських і не слов'янських сусідів, яких доля й змагання були подібні до наших⁹.

Зрештою кожний кооперативний рух у окремих народів, крім основних суспільно-господарських засад всесвітнього кооператизму, має свої, притаманні йому забарвлення, відповідні до національних обставин, потреб та ідеалів. Такі особливі національні додатки до загальної кооперативної ідеології природні, вони мають велику внутрішню силу, бо зміцнюють солідарність громадянства і не раз допомагають перемагати господарські труднощі.

У формуванні кооперативної ідеології народів, яким припала доля боротися за свої історично-національні й політичні права, частіше підкреслюються також своєрідні, прадавні історичні джерела – побутові форми натуральної, родинної, сусідської самопомогі, – з яких випливав і на яких взорувався чи покликався модерний національний кооператизм.

Нав'язування до того історичного первісно-побутового демократизму допомагає в кооперативно-освідомній роботі, підносить гордість членства причастістю до новітньої кооперації, його прагнення, за допомогою своєї національної кооперативної організації, – включитися в модерний суспільний прогрес великих демократій світу.

У кооперації українське громадянство було схильне вбачати саму властиву, конкретну форму демократії, яка наближає Україну до Заходу й відриває її від деспотичного Сходу на московський зразок, що ваготи над нею довгі віки та забрав її у важку фізичну й духову неволю в наші часи. З кооперацією в'язалися надії, що вона якоюсь мірою здатна виправити те, що в її суспільно-економічній формації знищили на наших землях, в нашому народі, магнати й шляхетчина історичної Польщі та деспотична Росія, – наслідки їхньої колоніальної політики, давньої й новішої.

У національних змаганнях і боротьбі позбавлених власної державности народів – кооперації часто доводиться заступати й інші громадські та культурні організації.

Західно-європейський кооперативний рух виник з потреб індустріального робітництва. Український кооперативний рух виник з потреб звільненого з підданства селянства, – з "боротьби за землю", з потреб повнювати численні соціальні, господарські й культурні прогалини в національному житті.

Перші сподвижники українського кооперативного й національного руху шукали в кооперації допомоги не лише в боротьбі з матеріальним визиском і нуждою, але й можливостей духового визволення та піднесення українського селянства, головної, мало не основної, суспільної підстави для відродження модерної нації.

Всі ці перераховані головні моменти, що впли-

вали з історичних джерел-обставин і з сучасних реальних потреб народу, зобумовили розвиток ідеології – суттєвих прикмет українського кооператизму. Ми їх докладніше підкреслювали, характеризуючи окремих сподвижників українського кооперативного руху. Вони слідні й повторюються у світогляді найстарших і найновіших ідеологів, провідників і організаторів української кооперації. Між ними майже немає ідеологічних розходжень у поглядах на кооперацію, хоча вони були не однакових політичних переконань.

Ми не знаємо наскільки і чи взагалі деякі з перших наших піонерів громадської організації господарських справ українського селянства на початках його "неповної свободи" були ознайомлені з західним кооперативним рухом і з його методами праці.

З їх діяльності і думок пробивається глибока віра у власні сили народу, збережені в його духовості, в його прастарих інституціях, нормованих моральним законом. На тому ідейному ґрунті вони будували й починали організацію українського новітнього спілчанства. На ньому спирав свою діяльність Микола Левитський, а ще раніше від нього, під кінець 1860-их і на поч. 1870-их років – проф. М. Зібер, із своїми сучасниками. Останній, досліджуючи давні економічні народні інституції, братства, намагався шукати лучби народних традицій з практичними починами організації перших споживчих товариств на Україні.

Серед інших обставин і в інших соціальних середовищах починався кооперативний рух на Заході й у нас, на Україні. Для потреб, обставин і свідомости українського населення треба було шукати трохи інакшого практичного підходу в організації його самопомогі. Відбилося це також і в ідеологічних шуканнях та засадах руху.

В першій мірі, як уже згадано, український кооператизм мусів бути виразником потреб і інтересів українського селянства. Одним з перших старався в нас дати ідеологічне обґрунтування селянському кооперативному рухові проф. Ф. Щербина, у праці про "Південно-руські товариства" 1880 р. Та й пізніше він доповнював і розвивав свої думки в тому напрямі. Селянство й ремісництво, – писав Ф. Щербина¹⁰ – не стояло позаду, ні осторонь робітництва, що ніби раніше почало кооперативну організацію. Вони "раніше й у більшому розмірі, як індустріальні робітники, скоштували від плодів кооперації в примітивних, стихійних її формах. У сільського населення з часів самих примітивних стадій існування людей, широко практикувалися... громадські форми співробітництва й взаємодопомогі. В цьому напрямі не тільки раніше складалося асоціаційне життя сільського населення, коли воно проходило фазу примітивного розвитку, але й існує і до наших часів... От в цій обставині, – за наявности примітивних асоціаційних форм праці у самостійно ведучих свої господарства хліборобів і треба шукати тієї прогалини, яка існує в кооперативному русі"... І далі: "Переважаюча на земній кулі кляса хліборобів історично підготовлена звичаями та навичками в царині асоціаційної праці й солідарности,... спираючись на власне господарське виробництво, може надати дальнішому розвитку кооперації ширший, пляномірний, поступовий напрямок"...

І довго ще потім, коли в світі кооперативний рух дійшов до свого ширшого розвитку, треба було селянській кооперації змагатися за своє визнання в міжнароднім кооперативнім русі, – за відхилення "злови кооперативного дня" та налагодження безпосередньої співпраці між об'єднаннями споживчої кооперації й кооперативними організаціями продуцентів необхідних предметів.

Також штучне створення й підсичування клясового антагонізму між трудовим селянством і робітництвом – з іншого боку – вимагало ідеологічної оборони селянського стану, його трудових позицій та його модерної кооперативної організації.

Українська кооперативна думка – в силу свого природного призначення й обов'язку – вела цю оборону, вклала свою значну пайку в оті ідеологічні змагання та в ідейні основи селянської кооперації.

Цей та інші, згадувані вже, моменти були головними у формуванні ідеології українського кооперативізму, і до них раз-у-раз повертаються та їх розвивають українські кооперативні мислителі. Вони особливо наголошують на спорідненості кооперативного демократизму з демократичними елементами в історичних традиціях і в сучасній соціальній структурі українського народу.

Спочатку відрухово й ізольовано виникають кооперативні або до кооперативних подібні спроби організації економічної самопомогі в різних місцях Української Землі. Ініціатори їх з часом знайомляться з ранніми початками західно-європейського руху, з методами його праці й організації, наближаються до них, а вдома український кооперативний рух набирає матеріальних та ідейних сил і щораз більше свідомо зливається з національним рухом. Перші ознаки тієї синтези були й у самих початках громадського романтизму, – в послідовників ідей Кирило-Методієвського Братства 60-70-их років минулого століття.

Провідник українського національного руху 80-90-их років, проф. Володимир Антонович, як спогадували сучасники, також прикладав вагу до кооперації, – що вона допоможе відбудувати соціальну структуру нації.¹¹

На початку нашого століття, напередодні Першої світової війни щораз виразніше прояснювалися й зливалися погляди українських кооператорів на ролі кооперації в національних змаганнях. Вони, як ми бачили, ідентичні й у гурті кооперативного журналу "Економіст" у Львові, й у групі "старих дзвонарів" київської "Нашої Кооперації". Визначаються ті самі завдання й повторюються ті самі мотиви, – потреба допомоги кооперації: у відбудові соціальної структури й модернізації українського народнього господарства; в контакті зі світом; у скріпленні національної солідарності; у підготові при кооперативній роботі людей для громадської й державної праці.

І в роки великих ідеологічних зіткнень та у вогні важкої боротьби українського народу за своє право й свободу (1917-20) українська кооперація виконувала намічену їй ролі, – практично доводила й виправдовувала свої важливі суспільно-господарські й національні вартості та протиставила руїні свою творчу працю в державному будівництві. Разом з тим, у розбудованій кооперативній пресі, – зокрема в "К о о п е р а т и в н і й З о р і", органі споживчої кооперації, та в "У к р а ї н с ь к і й К о о п е р а ц і ї", органі верховної ідейно-провідної організації – Українського Центрального Кооперативного Комітету, – багато представників думки й практичного кооперативного діла боролися й закріплювали ідейні позиції українського кооперативізму.

Ось як, між іншим, образиво збирав з історичного досвіду і з сучасних змагань свої думки про кооперацію та більшість своїх сучасників практичний організатор, вдумливий дослідник, ідеолог модерних форм аграрного ладу, спертого на трудовій власності й кооперативній організації, проф. К. М а ц і е в и ч:¹² "Кооперація, як рух суто демократичний, який бере своє джерело в самих глибинах народнього руху, не може не одержати від нього національного кольору. І цей колір приходить до неї так натурально, так самохітно, як справді це тільки одбувається в природі. І коли вода, витікаючи з підземних шарів..., набуває тих хемічних елементів, які містяться в цих шарах, з'являється не простою водою, а цілющою, то так само і економічний самозахист і його засоби, перероблені в маловідомих нам потайних кутках колективної народньої творчості, уявляють нам несподіване обличчя національного руху"... І далі

характеризує Мацієвич розвиток завдань і творчої ролі української кооперації так: "Наша кооперація почалася під знаком економічної боротьби; але по мірі того, як ширився кооперативний рух, як він все більше й більше захоплював народні маси, кооперація наша стає все більше національною, стає зараз майже єдиною силою національної боротьби. Теж саме можливо бачити в кооперації чеській, польській, галицькій"...

"Але можливості, які розгортає кооперація перед державним будівництвом... далеко ширші, як тільки засоби національно-економічного самозахисту. З погляду розвитку організації народнього господарства кооперація є ніщо інше, як демократизація капіталізму, революційна зміна його в трудове господарство. Через те, коли на рід має широко розвинену систему кооперації, – йому не страшний брак буржуазних верств, бо він має замість них такі ж самі по діловому вихованню, але далеко більш корисні для державної роботи, бо... позбавлені того піклування про класові інтереси, яке часто несе руйнуючі елементи для державної політики. І тепер, коли ми подивимося навколо себе, то скрізь серед державних діячів побачимо людей кооперативного виховання... Наші національні завдання в кооперації одержують найбільш озброєного спільника, вона буде підтримувати той національний синтез і солідарність, які зв'язуються вищими, керуючими кооперативними ідеями"...

Роль, яку кооперація виконувала в буревійні роки національної революції 1917-20, дивувала і своїх, і сторонніх людей. Ось як коротко й вірно характеризує її сучасник: "Як у ході революції завмирала приватна торгівля, промисел і банківництво, руїні підпала держава з усіма своїми уладженнями, коли люди потратили голови, не знаючи чим все те закінчиться, – одна українська кооперація стояла наче твердиня кріпка. Мало того, вона щораз розросталася, перебирала фабрику за фабрикою, вона регулювала грошевий обіг, утримувала школи, вела видавничу справу... Не дурно її тоді називали державою в державі. Вираз тодішній вірі в вищу міць кооперації давала тодішня преса, переповнена майже містичною повагою до кооперативного ідеалу, а оформив цей погляд професор М. Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й в своїй останній праці "Кооперація, її природа та мета".¹³

Думки про кооперацію проф. М. Туган-Барановського надовго до війни (за свідченням кооператорів-сучасників, що він на них мав вплив) були більше популярні на Україні, як серед кооператорів і громадянства центральних областей російської царської імперії. Може саме під впливом подій і боротьби ідей широко пристав цей світові слави економіст і ідеолог кооперації до українського кооперативного руху. Безпосередня участь у праці української кооперації і спостереження подій революції дали йому можливість зміцнити свої погляди на соціальну природу й ідеал кооперації та доповнити їх свіжим досвідом і спостереженнями. На підставі змагань і конкретних вислідів праці української кооперації в тих роках він мав наявну нагоду ствердити, що ідеалізм кооперації доводить щось вище від компромісу, бо не лише в її гаслах, але й у збірній волі широких, співтворчих мас її прихильників "бринить етичне надхнення", – воно найкраще розв'язує гармонійне погодження свободи кожного із свободою всіх. Це був важливий доказ в часи, коли інші революційні гасла так часто й різько "бриніли іноді такими фальшивими нотами".

Хоч і кооперація є рухом самооборони економічно слабких і визвольним рухом соціально принижених, але її боротьба підноситься понад класові протиріччя і класового капіталістичного суспільства, і диктатури пролетаріату.

"Класова етика – каже М. Туган-Барановський – є така ж внутрішня

неможливість, як суха вода, або холодний жар. Де є сепаратний інтерес якого б то не було роду, там немає етики – і навпаки". І через те змагання кооперації знайти собі позаклясову опору – краще всього свідчить про етичного духа, що її наповнює.

Наука може доказувати безпідставність претенсій кооперативної ідеології на позакласовий характер, але самий факт цих етичних шукань захоче значення для характеристики кооперації. "Кооперативний рух є єдиним у своєму роді суспільним рухом нашого часу, перейнятим найбільшою мірою етичним ідеалізмом і чистим натхненням"...¹⁴

Високий суспільний патос, господарський і організаційний досвід кооперації революційних років національного здвигу перебрала західно-українська кооперація і на тих надбаннях організувала далі національну самооборону між двома війнами.

Спостерігаючи західно-український кооперативний рух у тому періоді, не один сторонній обсерватор стверджував, що в ньому "почуття національної солідарності знайшли такий суспільний вияв, що з ним не могла тоді рівнятися ніяка інша національна спільнота східної чи південно-східної Європи"...¹⁵

Кооперація для західно-українського громадянства стала в тому періоді зброєю – заборолом у боротьбі за свою землю, за своє існування. Звідси піднесений її ідейний тон, який підтримував її господарські змагання. Не було б того ідейного патосу, не втрималася б її суцільна будівля. Кооперативні ідеали промовляли не лише до переконань і тогочасних переживань. Вони дуже надавалися до реальних обставин побіджених, – своєю співзвучністю з їхніми національно-визвольними ідеалами підтримали їх і оберегли від безнадії.

Кооператизм, – як це раз-у-раз підкреслював головний ідеолог західно-українського кооперативного руху Ю. Павликівський,¹⁶ – подає "свою систему праці всім, що змагають до визволення, доцільну форму їх організації"... В такій свідомості й переконанні відроджувався по війні й змагався впродовж понад 20 рр. кооперативний рух у Західній Україні.

В кооперації знайшов український хлібороб "підвалини свого світогляду", – охорону його праці й трудової власності, організацію, здатну "гоїти рани нездорового аграрного устрою". Український кооператизм мав амбіцію позитивно розв'язувати важкі проблеми українського напівспролетаризованого селянства.

Репресії й переслідування кооперативного руху чужою владою натрапляли на опір сильної віри широких мас, що кооперація "свій почин, життя і силу" бере "з цілющого джерела Божих законів, з прецінних скарбів людського духа"... В основах кооперативної ідеології виразно бачив нарід "первні християнської етики й моралі" – головну мету кооперації в ідеї визволення людини. Його громадські амбіції вела надія, що "під подихом животворної ідеї кооперації маси доходять до історичної свідомості й до свідомості творення історії"... Український кооператизм, як одна з віток національного життя, підпорядковував свої змагання – добру нації та вважав "добром нації все те, що скріплює її, як самостійну етнічну цілість серед народів, що помагає її самостійному господарському й культурному розвитку, що підносить її духову і матеріальну продукцію, що скріплює тугість нації і внутрішню гармонію співпраці суспільності, що не спляє нації на шляху творення власної цивілізації, як вкладника духового наставлення праці народу"...

Підтримуючи постійно тісний зв'язок із західним і міжнародним кооперативним рухом, стежачи за ходом і розвитком його праці, західно-українська кооперація удосконалювала методи свого кооперативного господарства; мусіла пильно дбати, щоб у розпалі національної боротьби не відхилитися від своїх завдань правильної організації господарської самопомоги. Адже немала бу-

ла загроза тим її завданням і природному призначенню збоку деяких середовищ таки власного господарства й від натиску сторонніх тоталітарних сил, чи й від тих, згадуваних, екстремних проявів у міжнародному кооперативному русі, які деколи його й компромітували. Але важкі змагання, їхні реальні потреби втримували кооперативну, громадську самодисципліну та приводили до тверезих оцінок ситуації і меж кооперації навіть декого з кооперативних максималістів. Бо й такі тоді в нас з'являлися, які в своєму ідеалізмі вбачали завершення кооперативного руху якоюсь асоціацією, що не тільки всеціло охопить господарські царини людських потреб і діяльності, але й частково перебере функції інших соціальних та культурних організацій. Але навіть один із тих наших тогочасних кооперативних ідеологів, якого дехто вважав прихильником того напрямку, займає, між ін., критичне становище до концепції Е. Пуассона, який хотів на місце держави встановити якийсь центральний кооперативний союз.¹⁷ І цей наш кооператор-ідеаліст, перевівши критику поглядів французького кооператора-екстреміста й деяких інших, наближених до нього західних сучасників, – вважає, що зреформоване модерне суспільство "буде комбінацією кількох систем: 1) неминучих останків приватно-правного ладу з різними його відтінками, від капіталістичних до трудових господарств; 2) елементів господарств публічно-правних одиниць (держави, самоврядування); 3) кооперативних організацій. Крім цього, немалу господарську ролю відіграватимуть суспільні організації окремих суспільних груп населення: професійні організації підприємців, робітників, ремісництва і селянства"...

Він тверезо захоплюється "дрібним ділом" і рівночасним ростом збірної волі широких мас рідної української галицької кооперації, яка включається в світовий рух та просто й переконливо, як мало хто вмів так, малює велике значення нашого кооперативного руху: "Самий факт, що в селі такому то, чи іншому існує собі кооператива, невеличких розмірів, – підприємство, яке, скажім, торгує перцем, сіллю, нафтою, або переганяє молоко через кружлівку і збирає масло, – здається на позір не вартим уваги; але коли одночасно день за днем працюють тисячі й тисячі крамарів за прилавками кооперативних крамниць по всій земній кулі, то з тим моментом справа починає бути серйознішою"... "Наступає зміна в психології самих тих, хто це діло творить. В їхній свідомості відбувається переворот: з слабих і принижених вони стають духово сильнішими, їм виростають крила до широкого лету"...

Найбільшою гордістю й міццю західно-українського кооперативного руху було, – на що часто звертав увагу великий його ентузіаст і надхненник, О. Луцький, – що він об'єднував у своїй суцільній організації "три покоління з усіх клас, віросповідань і національних політичних партій".¹⁸

З глибоким почуттям обов'язку і вдячності за труд і жертви нашим попередникам та найкращим сучасникам, зібравши отут важливіші їх заходи і наслідки праці, передаємо дорогу спадщину їхнього творчого духа в дальшу дорогу – до ВЕЛИКОЇ МЕТИ!

SUMMARY

(The Ukrainian Co-operative Movement from its Beginning to the Present Time)

As a consequence of historical circumstances the main body of Ukrainian national territory from the 18th century to World War I was a part of the Russian Czarist Empire.

This territory was divided into nine southwestern gubernias with the following county seats: Kiev, Poltava, Kamianec Podilsky, Volodymyr Volynsky, Kholm, Chernihiv, Katernoslav, Kherson, and Tawria. A smaller part of Ukrainian territory — about 75,000 km² — in the West, that is, Galicia, Bukovina, and Ukrainian ethnic Transcarpathia, was a part of Austro-Hungary.

Compact Ukrainian ethnic territory consists of 742,000 km² with a population of 49,000,000. After a short period of proclaimed national independence and constant struggle for freedom (1917-1920), Ukraine was dismembered again: 77.3% of Ukrainian territory with 75.0% of the total population became the Ukrainian SSR in the Soviet Union, 18.1% with 20.6% of the total population was occupied by Poland, 2.1% with 2.8% of the total population was occupied by Rumania, 2.5% with 1.6% of the population was incorporated into the Czechoslovakian Republic.

At present the territory of 601,000 km² with a population of approximately 42 million constitutes the Ukrainian Republic of the Soviet Union.

Until the Revolution of 1917 the chief mass of the Ukrainian population consisted of small farmers. Freed from serfdom — in Austria in 1848, in the Russian Empire in 1861 — they acquired only small parcels of land, for almost half of all the land remained the property of wealthy landowners who were mostly of Polish nationality in the West and of Russian nationality in the East. These landowners were privileged in both empires until World War I and controlled social and national policies in the Ukrainian territories. Both the Czarist and the Austro-Hungarian empires were not in favor of industrializing these "internal colonies", therefore progress in urbanization was very slow, while the agrarian overpopulation of Ukrainian districts increased.

At the beginning of the 20th century the size of half of the rural holdings was less than 3 hectares. Prices for purchase or rent of land rose speedily, even above its productive worth, while prices for agricultural products were low and continued to fall. Cities in Ukrainian territories of both empires had the characteristics of administrative and commercial centers with small industry, mainly the production of artisans and craftsmen. At the end of the 19th century only 16% of the population was urban. Before World War I urban population was less than 20%. In 1939 approximately 29% of the population of Ukraine lived in urban and industrial centers. In Ukrainian territories before the Revolution of 1917, 25% of the population was composed of national minorities, most of which were city dwellers of Russian nationality in the east and of Polish nationality in the west. Concentrated in the cities was also the Jewish population which constituted 21.6% of the total urban population. The native population of Ukrainian nationality was in the majority in the villages and over 80% of them worked in agriculture.

ПРИМІТКИ до XII-го РОЗДІЛУ

- ¹ Порівн. "The Co-operative Movement and Some of Its Problems", Philosophical Library, New York, 1952.
- ² Ernest Poisson, "The Co-operative Republic", The Co-operative Union Ltd. Manchester 1925.
- ³ Bernard Lavergne, "Les Regie Cooperatives", Paris 1927.
- ⁴ Порівн. приступно обговорені ці обидві теорії в книжечці інж. Д. Піснячевського "Від капіталізму до кооператизму", Париж 1945.
- ⁵ Порівн. J. Warbasse "Co-operative Democracy", Harper and Bros, New York 1942.
- ⁶ G. Keen "Cooperators and Co-operative Commonwealth, The Canadian Co-operator — 1938.
- ⁷ Порівн. "Le Plan du Travail" H. de Man'a, який став законом у Бельгії 1933 р.; цікавий перегляд думок і практичних напрямних соціальних реформ по 2-ій війні дає P. Ramadier в статті "Nationalisation et Programmes socialistes" — L'Annee Politique et Economique, Nr. 155-156, 1960.
- ⁸ Його славний твір "Le Cooperatif Sector" вишов у перекладі українською мовою у виданні РСУК 1938 р.
- ⁹ Порівн. Prof. Dr. Peter-Heinz Seraphim, Das Genossenschaftswesen in Osteuropa, — Neuwied am Rhein 1951.
- ¹⁰ "Визначні риси кооперації й кооператив" — "Кооп. Респ.", ч. 4, 1929.
- ¹¹ У фрагментах рукописних спогадів М. Славінського, що його нам ласкаво надіслав д-р Т. Олесюк, автор передає такий погляд В. Антоновича: шляхта, яка "стала російським дворянством, була колись — за княжих часів — потрібна й корисна. Для майбутнього вона вже не потрібна. Гірше стоїть справа з тією верствою, що її соціялісти означають словом "буржуазія". Але й без неї в той чи інший спосіб обійдемося. От там, на Заході Європи, вже підводить голову так званий кооперативний рух, — можна з певністю думати, що розцвіте він і на Україні, а розвинувшись, може заступити місце буржуазії й виконати її ролю без неї"...
- ¹² "Кооперація й національне відродження" — "Українська Кооперація", кн. I, 1919.
- ¹³ Цит. зі статті про кооп. пресу А. Жука для Е. У.
- ¹⁴ "Кооперація, її природа та мета", ст. 121-122.
- ¹⁵ Цит. P. H. Seraphim, ст. 51.
- ¹⁶ Порівн. його характеристику ідеологічних основ українського кооп. руху в промові з нагоди 30-річного ювілею Центрального Об'єднання зах.-укр. кооперації, надруковану під заг. "Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху" — "Кооперативна Республіка", 1934.
- ¹⁷ Порівн. програмову статтю К. Коберського в першому числі "Кооперативної Республіки", 1928.
- ¹⁸ "Кооперативна співпраця" — ГКЧ, травень 1937.

The nationally mixed urban population was hardly involved to any extent with the economic interests of the surrounding rural population, its historical traditions and cultural needs.

As the co-operative movement in western Europe arose out of the needs of industrial workers, the Ukrainian co-operative movement grew out of the needs of the peasants and their desire to preserve their land and existence.

The Ukrainian co-operative movement came into being during the second half of the 19th century as a benevolent activity of some liberal noblemen, rural clergymen, and city intelligentsia. At first they did not have any precise information about the co-operative movement in Western Europe and its methods of operation. They based themselves mainly on the specific traditions of neighborly and community *self-help*, the forms of which had been preserved and practiced among the rural population for a long time. At the end of the 1860's and the beginning of the 1870's there were founded in Ukraine *the first consumer's societies* — in Kharkiv, Kiev, and other cities at the initiative of the members of semi-secret organizations of the Ukrainian intelligentsia (“Hromady”).

The first organizers (*M. Balin, V. Kozlov, M. Ziber*) were acquainted with the English, French, and Swiss consumers' movements and were in contact with west-European co-operative organizations. In Western Ukraine at L'viv, the first multi-store consumers' co-operative, “*Narodna Torhovla*”, was organized in 1883 on the initiative of the architect, V. Nahirny. He had lived for ten years in Switzerland during his studies and professional activities. He endeavored to transplant that country's experience in co-operative matters to West Ukraine. But in an agrarian country conditions for the development of consumers' co-operatives were not at that time particularly favorable.

In addition, in those Ukrainian territories which were in the Russian Empire, progress of the co-operative movement was being restrained by political measures. In 1876 a Czarist ukase which forbade the printing of anything in the Ukrainian language made it difficult to enlighten people about co-operative organization and limited the access of the more educated to the general population. In order to set up a co-operative society one had to obtain a permit for each such organization from a Ministry in St. Petersburg and particularly an approval from the Ministry of the Interior.

In Austria-Hungary the first co-operative legislation was passed in 1873 and Ukrainian co-operative leaders utilized it to establish co-operatives based on German examples of Schulze-Delitzsch and Raiffeisen, but adapted to local conditions. These co-operatives were urgently needed to put a stop to rampant usury in the villages and small towns, and to prevent auctions and judicial sales of small holdings of peasants and artisans.

Similarly, the first co-operative savings and loan societies in Eastern and Central Ukraine were founded at the beginning of the 1870's. One of the first which became an example for others and developed successfully until the liquidation of credit co-operation by the Soviets, was founded in 1871 by the Ukrainian nobleman, H. Halahan, in the village of Sokyryntsi in the Poltava region.

He was a long-time co-worker of Count A. I. Vasilchikov and succeeded him as president (1882-88) of the *St. Petersburg Branch of the Committee for Promotion of Savings and Loan Co-operative Societies* as well as of other productive associations.

In the 1890's the Czarist government moderated its attitude toward the co-operative organizations and permitted the State Bank to establish the 9th Inspection Department which contributed greatly to the promotion of credit co-operative societies.

At the head of this agency was the great champion of co-operation, *A. A. Beretti*. In the organizational activities of this Department an outstanding role was played by the Ukrainian co-operator, *S. Borodayevsky*.

Edicts of 1904 and 1910 concerning the organization of small credit matters furthered even more the development of credit societies. In 1897 the government issued normal statutes for consumer and agricultural co-operatives. Now it became possible to establish them with only the permission of the regional administration — that is, the governor.

So began the second period in the history of the Ukrainian co-operative movement which developed within the Russian co-operative system. A great amount of help for the organization of co-operatives was furnished by the “*Zemstvos*”.

The movement became increasingly vigorous in Russia and Ukraine after the Revolution of 1905, that is, in its *third period, 1905-1914*.

In the 1890's and at the turn of the century an ardent organizer of co-operatives in Ukraine was *M. Levytsky*. He popularized and established agricultural, artisanal, and other production societies. He was a well known personality at some Congresses of the ICA. One should mention other leading Ukrainian co-operators of this period: V. Domanytsky, Doctor O. Yurkevych, C. Baranovsky, B. Martos, M. Stasiuk, P. Pozharsky — and in Western Ukraine: K. Levitsky, E. Olesnitsky, T. Kormosh, K. Pankivsky, and the ardent popularizer of Rochdale principles, I. Petrushevych.

While meeting at Russian co-operative congresses they reconciled their methods and plans for further activity in their national territories. The Ukrainian co-operative movement increasingly participated in the Ukrainian national movement and struggle for independence. At that time the co-operative movements of the Poles, Czechs, and other East European peoples had similar characteristics. Co-operation became for them a “gateway” to social and national freedom. It aspired to include the population into modern social and economic progress, to satisfy cultural needs, to strengthen national solidarity, and to prepare the people for further, higher tasks in the organized structure of co-operative democracy.

Of great importance in the co-ordination of the Ukrainian national co-operative movement was the Cultural-Economic Congress in L'viv (1909) and the Second Russian Co-operative Congress in Kiev (1913). At this second congress Ukrainian co-operators demanded the right to organize their own regional and central unions. Together with some representatives of other non-Russian nationalities and regions of the Czarist Empire they defended the principle of federative co-operative structure in contrast to centralization which was maintained by representatives of Russian co-operative centers. (For example, the Moscow co-operative centers had begun to establish branches and agencies in Ukraine, such as the “*Poyur*” — Consumer of South Russia — and a branch of the Russian Peoples' Bank at Kharkiv.)

The first regional associations of credit societies in Ukraine were founded in 1901 in Berdiansk, in 1903 in Melitopol, in 1907 in a village of the Kievan gubernia (without permission for banking transactions), and transferred to Kiev in 1911 (“*Soyuzbank*”).

In Western Ukraine in 1898 there was set up a *Regional Credit Association* which for a time also served as a general center for financing and organizing all types of co-operatives. In 1904 there came into being the “*Central Inspection Union of Ukrainian Co-operatives*” which covered organizational as well as ideological matters of the movement. In 1907 the “*Union of Dairy Co-ops*” was created, in 1911 the “*Association of Agricultural Supply and Marketing Co-ops*” and the “*Association for the Breeding and Marketing of Cattle*.”

In 1914 for a population of approximately 30 million in the nine gubernias of Russian Ukraine there were 3,052 consumers' co-ops (the total in the Russian Empire was about 10,500), 3,092 credit co-ops (14,500 for the whole Empire), about 1,020 agricultural societies (without commercial activity). New types of co-operatives began to develop, those concerned with general supply and marketing and specialized ones — dairy, livestock, poultry co-ops, beet-growers, machine societies, etc.

Before World War I, 609 co-operatives were active in Austrian Galicia; 339 (60.9%) of them were credit co-ops affiliated with the Central Inspection Union of Ukrainian Co-operatives. There were also about 400 Raiffeisen societies which were under the patronage of the country Diet and had been established with its financial aid. Activities of these more than 700 credit co-operatives almost completely checked credit usury among peasants in the villages and among the working people in the cities.

There were also 80 Raiffeisen societies operating in Bukovina. In Transcarpathia co-operative organization was begun among the highland people by an official of the Hungarian Ministry of Agriculture named Egan, who was of Irish descent. He was shortly afterward slain by usurers. The few co-ops which were set up there were included in the Hungarian co-operative system.

At the beginning of the Revolution in Russia in 1917 the Provisional Government issued a liberal co-operative law. In Ukraine during those years of national rebirth and struggle for independence (1917-1920), co-operative organization became widespread. Its leading ideological center was the *Ukrainian Central Co-operative Committee*. Elected as president of that committee was the world-famous economist and co-operative, ideologist professor *M. Tuhan-Baranovsky*. He also edited a scientific co-operative journal, "*Ukrainian Co-operation*". The Executive Director of the Committee was *B. Martos*. At that time consumers' co-operatives had approximately 4 million members united in 15,000 local societies. Credit co-operatives numbered about 3,300 societies. Even more widespread was the network of agricultural, manufacturing and other co-operative associations. Of the total 288 Regional Unions, 43 were credit associations, 120 consumers' co-operative unions, 7 agricultural, and the rest mixed or unions of specialized co-ops.

The organization of the Ukrainian co-operative structure was topped by six national federations: "*Dniprosoyuz*" — the federation of consumers' unions, "*Ukrainbank*" — the central financial institution of co-operatives which had branches in all the larger towns of Ukraine, "*Central*" — a union of agricultural co-operation, "*Trudsoyuz*" — national organization of manufacturing societies, "*Knyhospilka*" — Central Publishing Co-operative, "*Strakhsoyuz*" — Central Organization of Co-operative Insurance.

During those turbulent times there were active 22,000 local co-operative societies which had a membership of approximately 60% of the total population of Ukraine. Even though the battle-lines often moved over the land the co-operative movement was a positive factor of revolution, resisted the tide of ruin, served the population, created its own manufacturing, repaired ruined factories and made them function again, and united all creative national efforts. Co-operation became the base on which the reborn political life of Ukraine tried to build a state. It renovated and democratized the national economy, formed economic ties with other countries, and attempted to repair the inadequacies in the economic structure caused by the long years of Ukraine's political dependence.

The co-operative press was highly developed during those years. Besides central co-operative periodicals like the above mentioned outstanding "*Ukrainian Co-*

operation", there were also published in Kiev "*Kooperativna Zoria*" (The Co-operative Star) — a semi-monthly publication of consumers' co-operation, "*Komashnia*" ("Ants") — an organ of credit co-operatives, "*Silsky Hospodar*" ("The Agriculturist") — the paper of "Central", and numerous bulletins. Almost every major regional co-operative association published its own journal or newsletter.

A co-operative school, *The Tuhan-Baranovsky Co-operative Institute*, commenced its activities. There existed primary and secondary co-operative schools. Co-operation as a subject was being lectured about in many public schools, and there were special chairs on co-operation in higher institutions of learning. The co-operative movement financially supported schools on those territories which during the war had to be vacated by the Government of Ukraine. It aided with funds cultural and educational societies in villages and towns, helped science and art.

When in the autumn of 1920 the Bolsheviks finally occupied central Ukrainian territories they ordered by decree all co-operatives to merge into a single network of consumer co-operation which was put under the control of the People's Commissariat of Food Supply. Consumers' co-operatives became an extension of the administration and points of distribution of scarce merchandise to population registered with them. During that short period of "War Communism" co-operative warehouses were converted into storage places for agricultural products that had been confiscated from the peasants. In the Bolshevik literature and press there was a discussion going on as to the role of co-operation in which the majority of the voices maintained that under conditions of socialism there was no reason for the existence of co-operation (Meshcheryakov, Larin, and others).

In 1921, Lenin ordered "one step retreat" and proclaimed the "New Economic Policy" (NEP period 1921-1928). He asserted that co-operation ought to be utilized as a transitional phase in building socialism. Several decrees in 1921-1924 permitted the restoration of co-operatives. In Ukraine there were still many experienced former co-operators whom the population trusted and they speedily rebuilt a powerful co-operative organization which in its forms and basic principles of activity hardly differed from co-operative organizations in democratic countries. With the aid of co-operation the Bolsheviks wanted to rebuild the national economy which had been destroyed by war and revolution, and to utilize the co-operative apparatus and organization before the state organs of economic administration and commerce had been established. With the aid of co-operation they wanted to form commercial ties with abroad, to prepare in co-operative enterprises their own economic cadres of Communist party members and in that way to gain political control over co-operation. The Ukrainian public and its leaders on the other hand wanted to utilize the co-operative organization to resist the regime by "accomplished facts" and within the boundaries of economic self-activity and co-operative autonomy to strengthen national power and solidarity.

Newly restored consumers' co-operatives numbered in the year 1927/28 8,839 local societies (in towns, industrial centers, in railroad and docking transport facilities, consumers' co-operatives were usually of the multi-store variety). Local societies were joined together in regional co-operatives and those in turn consolidated in a central consumers' union — The Ukrainian Co-operative Association "*Vukospilka*". All such associations in the Soviet republics were affiliated with the "*Centrosoyuz*" in Moscow.

During the six-year NEP period, agricultural co-operatives became quite widespread and numbered 3,594 universal agricultural societies and 8,606 specialized

ones. Their central organization was the "Agriculturist" out of which later developed several specialized federations of agricultural production.

Credit co-operation which was restored only partially was closely tied to the state credit organization. In the central financial institution of co-operation "Ukrainbank" the state owned 25% of the shares.

Separate groups were formed by artisanal and other societies of small manufacturing and service industries, co-operatives of fishermen, societies of the handicapped, building and publishing co-operatives, together with their regional associations and national central organizations.

An intensified industrialization ended the comparatively free period of "NEP" at the end of the twenties. At this time, too, began the destruction of Ukrainian co-operative organization.

The first to be liquidated was credit co-operation (1930) and all of its financial resources together with shares owned by members were turned over to the State Bank.

Agricultural co-operation was liquidated at the same time that compulsory collectivization was established. In 1935 consumers' co-operation in the cities was completely abolished, and also those co-operative consumers' societies which had been established among the workers of the industrial centers. In a short while housing co-operation was also restricted.

During the period of terror — mass arrests, executions, and deportations — many co-operators were lost. Only the network of consumers' co-operation in rural areas, the small manufacturing associations, were left. They still exist today and together with collective farms they form a so-called "co-operative sector", the second kind of socialist property besides state ownership in the Soviet economic system. The task of this Soviet co-operative sector, according to official Bolshevik concepts, is to re-educate and prepare for a transition to communism those elements of the society which are not yet ready for it. In reality, the co-operative sector of the economy serves as a convenient scapegoat for the Soviets. Besides, it is included in the general state economic planning and is completely dependent on the decisions of Communist party officials, both centrally and locally. Also, through it the Soviets maintain contacts with the international co-operative organizations. Since 1921 the Moscow "Centrosyuz" is a member of the International Co-operative Alliance and represents there the consumers' organization of the Soviet Union.

Regulated by the Soviet bureaucracy the co-operative sector has been left to provide for the elementary needs of the population, about which the government with concern over construction of heavy industry has never been particularly anxious. For that reason co-operatives are allowed to utilize local resources. Elections to the staff of this sector are often ordered, but in reality the executive organs of the co-operatives are appointed and removed by decision of the local Communist party organization.

Between the two World Wars in the western Ukrainian territories attached to Poland (by decree of the Council of Ambassadors in 1923) multi-lateral self-help was the form of co-operative organization that developed among the Ukrainian population.

Up to the 30's, Polish co-operative legislation was quite liberal, and even after 1934 when a more restricted legislation pertaining to co-operation went into effect, and in spite of lawful and unlawful obstacles which the Polish government threw in its path, Ukrainian co-operation developed and grew organizationally and economically. After World War I, West Ukrainian co-operation aided in the rebuilding of a

destroyed land, created new places of employment and significantly aided the agricultural progress of the peasants. By its solid and orderly organization, co-operation gained the trust of the population, aided in the national struggle for cultural progress, created a new intelligentsia versed in economic matters and helped resist the Polish government's policy of assimilation and colonization by Polish elements.

The central federation and organization which provided ideological leadership for West Ukrainian co-operation was the *Central Inspection Union of Ukrainian Co-operatives*. Its president for more than two decades was the ideological leader of the movement and its chief organizer, *Julian Pawlikowsky*. The executive director was the generally respected *Ostap Lucky*, one of the inspirers of the movement, who was arrested by the Bolsheviks in 1939. He died in Siberia in 1941.

The strongest group of West Ukrainian co-operatives were the rural consumers' co-operatives which also acted as societies for purchasing of agricultural goods and marketing of products. At the beginning of World War II their network numbered 2,360 units, associated in 28 regional unions and headed by the countrywide central organization "*Centrosyuz*" at L'viv. The most dynamic group were the dairy co-operatives which united about 250,000 peasant homesteads in 136 modern regional co-operative dairies headed by a central organization, "*Maslosyuz*".

Credit co-operation numbered 114 Ukrainbanks in towns, 561 rural societies of the Raiffeisen type and 12 other credit unions. The federative organization of credit co-operatives of all types and at the same time the central financial institution for all co-operation was the "*Centrobank*".

The leading organization of urban consumers' co-operation was "*Narodna Torhovla*" at L'viv, which had branches in larger towns. In smaller towns there were 113 consumers' co-operatives for which "*Narodna Torhovla*" served as a wholesale and organizational center.

Besides production enterprises of consumers' and general rural co-operation (a soap factory, meat packers, etc.) there developed a separate group of manufacturing co-operatives (among the larger ones were for example "*Suspilny Promysl*" — "Social Industry", producing coffee-surrogate; "*Buduchnist*" — "Future", a factory producing cigarette paper and wrappers), labor associations (Co-operative of Engineering Works), "*Ars*" (co-operative society of carpenters, etc.), women's co-operatives: the tailoring co-operative "*Trud*" (with its own vocational school), "*Ukrainian Folk Art*" — a co-operative which aimed to bring Ukrainian folk art into modern use, textile co-operatives, dry-goods co-operative stores, etc. Three health co-operatives existed before World War II. The total number of co-operatives in Western Ukraine (under Poland) in 1939 was 3,456 with four central organizations. They united over 700,000 members, offered steady work for 15,000 persons. The turnover of the trading co-operatives in 1939 amounted to approximately 160 million Polish zlotys, the turnover of the credit co-operatives to 40 million zlotys.*

West Ukrainian co-operation at that time published five periodicals, organized numerous co-operative instruction courses. At the Central Inspecting Union there was established a three-year college-type "Co-operative Lyceum" at L'viv, a one-year co-operative school in Yavoriw, and a dairy school in Stryi. An extensive educational campaign, as far as co-operative enlightenment was concerned, was managed by the Ukrainian Women's Co-operative Guild, which was a member of the International W.C.G.

*The approximate value of the zloty at that time was 5 zlotys to the dollar, the actual buying power was somewhat higher.

Long-time members of the International Co-operative Alliance were "Narodna Torhovla" and the Central Inspection Union of Ukrainian Co-operatives (Revisiyni Soyuz Ukrainskich Co-operativ").

Representatives of West Ukrainian co-operation continually took part in International Co-operative Congresses of the I.C.A. before World War I and between the wars, for the last time in Paris in 1937.

Because of the reactionary political regime there was no chance to renew co-operative organization on the Ukrainian territories under Romania. In Carpatho-Ukraine (which was under Czechoslovakia) a Regional Co-operative Federation ("Druzhestvenny Soyuz") united in the 30's over 400 co-operatives, most of which were credit co-operatives.

At the beginning of World War II, as a consequence of the secret Ribbentrop-Molotov agreement, the main body of Western Ukraine was occupied by the Soviets. They at once liquidated those types of co-operatives (credit, urban consumers', and other co-operatives) which had been nationalized before in the USSR, while rural consumer co-operatives and small manufacturing associations were reorganized in the Soviet manner and included in the general co-operative structure of the Ukrainian SSR.

In the course of the war the Germans occupied Ukrainian territories. They attempted to preserve the same status and those economic institutions which were established by the Soviets. Particular difficulties arose when Ukrainians made attempts to re-establish manufacturing and credit co-operatives. On central Ukrainian territories the German occupational authorities stopped attempts of the Ukrainian population to renew in a normal framework general consumer co-operation and some other kinds of self-help associations.

On West Ukrainian territory the Germans allowed a limited renewal of pre-war co-operative organization. In fact, before the German civilian government had begun to function, members of local co-operatives and their personnel had quietly reverted to prewar forms of activity. The Central Inspection Union of Ukrainian Co-operatives which was acknowledged by the occupational authorities as the representative of the total West Ukrainian co-operation, had many difficulties in defending the renewal of such central co-operatives as Centrosoyuz, Maslosoyuz, Centrobank, and Narodna Torhovla. At first the German occupational authorities were completely against their re-establishment and later an increasing effort was made to limit their organizational and economic activities as well as to subject them to a strict surveillance by the agencies of the occupational economic administration.

The Germans considered as war booty all the co-operative property that had been confiscated by the Soviets and they did not return to co-operation its larger manufacturing enterprises. They permitted the organization of only 71 Ukrainbanks and the financial co-operative institution, "Centrobank".

Co-operative organization re-established in such a manner was dependent to a great extent on the Section of Food Rationing and Agriculture of the Governor General's office and the specialized agencies of economic administration.

West Ukrainian co-operation intentionally accepted the difficult duty of decreed purchases of agricultural products in exchange for the opportunity to distribute among the population rationed goods, and to have at the same time some control over the apportioning of war "Contingents", that is, compulsory deliveries of agricultural products. Co-operation was able to influence the diminishing of these norms and to avert private German firms or wartime speculators from taking over the control and the fulfillment of that burdensome levy imposed on the population.

Many co-operators and members of co-operatives suffered from Russian and German terror — they were executed, deported to concentration camps in Siberia or to Germany.

After World War II all Ukrainian territories came within the boundaries of the Soviet Union. Because of wartime events about 250,000 Ukrainians — peasants, workers, intelligentsia — found themselves in the western zones of Germany after VE-Day. Among these "Displaced Persons" there were over a thousand experienced co-operators. In DP-camps and outside them they founded trading co-operatives and manufacturing associations. There was an attempt in Munich to form two economic centers and a Society of Ukrainian Co-operators. These transitional co-operative organizations aided the refugees in the struggle with postwar speculation, sustained their moral forces and balance. With its financial means the co-operatives supported cultural and educational organizations.

In the new countries of resettlement these immigrants have tried to establish their own co-operative associations and to use them as intermediaries in making contacts with co-operative organizations of the free world. In the U.S.A. and Canada there are over 60 Ukrainian credit unions. In Belgium, Ukrainian workers organized their own consumers' co-operative association, "Dnipro", which had several branches. In Argentina there are two co-operative banks. In Brazil and other countries immigrants continue to organize their self-help societies.

The Ukrainian co-operative movement grew and developed for more than 70 years in such unfavorable circumstances as probably were not encountered by the co-operative efforts of any other nation of the world. It has not accumulated great amounts of economic resources because what it did accumulate often disappeared into ruins. But its great importance lies in the fact that it succeeded in inspiring the masses of Ukrainian people with a deep confidence in co-operative ideals. The population became used to co-operation as its modern national economic institution. Co-operation was a form of economic self-defense, a school for social and public life, and a conscious national effort not to lag behind in the social and cultural progress of the free world.

БІБЛІОГРАФІЯ

Розділ I.

- Б а р а н С., За рідну землю, Львів 1936.
Б а р а н С., Земельні справи в Галичині, Авґсбург 1948.
Б а ч и н с ь к и й Ю., *Ukraina irredenta*, Берлін 1924.
Б а ч и н с ь к и й Ю., Українська еміґрація в З'єдинених Державах Америки, Львів 1914.
Б у д з и н о в с ь к и й В., Аграрні відносини в Галичині, Зап. Н.Т.Ш. т. IV.
Б у д з и н о в с ь к и й В., Хлопська посілість, Львів 1901.
Б у ј а к Ф., *Rozwoj gospodarczy Galicyi 1772-1914*, Львів 1917.
С а г о L., *Lichwa na wsi w Galicyi w latach 1875-1891*, *Wiadomosci Statystyczne* XIV/2.
С а г о L., *Der Wucher*, Leipzig 1893.
В и н а р Б., Розвиток української легкої промисловости, Денвер 1955.
В и н а р Б., Економічний колоніялізм в Україні, Париж 1958.
W y t a n o w u c z E., *Agrarna polityka Sejmu Galicyjskiego w cyfrach budzetow krajowych 1861-1914*, "Studja z dziejow spolecznych i gosp., posw. Prof. dr. F. Buja-kowi" —
В и т а н о в и ч І., Володимир Навроцький (1847-1882), Перший український статистик-економіст в Галичині, на тлі своєї доби, вид. РСУК, Львів 1934.
В и т а н о в и ч І., Західньо-українське село, його історія та сучасний стан, цикло-стил. вид. УТГІ, Подебради 1938.
В о й н а р о в с ь к и й Т. О., Вплив Польщі на економічний розвій України -Руси, Львів 1910
W o j n a g o w s k i T., *Das Schicksal des ukrainischen Volkes unter polnischer Herrschaft*, Wien 1921.
В о б л и й К., Нариси з історії російсько-української цукровобуракової промисловости, т. II, Київ 1928.
В о л о б у е в М., До проблеми української економіки, "Більшовик України" ч. 2-3, 1928.
Г у р ж і й І. О., Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини 20 ст., Київ 1954.
Г у р ж і й І. О., Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця ХУІІІ – першої половини ХІХ ст., "Український Історичний Журнал" ч. 5, 1960.
Д ж и д ж о р а І., Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр., *Записки Н.Т.Ш.* т. 98, 101, 103, 105.
Е г а н Е., Економічне положення руських селян в Угорщині, Львів 1901.
Е н ц и к л о п е д і я У к р а ї н о з н а в с т в а Н. Т. Ш., вид. "Молоде Життя" (загальна й гаслова част.), Мюнхен, Нью-Йорк, Париж 1949-1959.
К а і n d l R. F., *Geschichte der Bukowina*, Чернівці 1904.
К о б е р с ь к и й К., Україна в світовому господарстві, Прага 1933.
К о п о н е н к о К., *Ukraine and Russia, A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654-1917)*, The Marquette Univ. Press, Milwaukee 1958.
К р и в ч е н к о Г., Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України, Київ 1919.
Л е в и ц ь к и й О., О положенні крестьян юго-зап. края во второй четверти ХІХ в. "Кіевская Старина" т. УІІ-УІІІ, Київ 1906.
L e w i s k i W., *Zagadnienie gospodarcze Galicyi*, Львів 1914.

Луашченко Р. В., History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution, The MacMillan Co., New York 1949.

Мицюк О., Аграрна політика, I-II, літогр. вид., Подєбради 1925.

Мицюк О., Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Русі I-III, Ужгород 1936-1938.

Навроцький В., Піянство і пропінація в Галичині, "Громада", Женева 1882.

Нариси розвитку народного господарства Української РСР, Київ 1949.

Нестеренко А. А., Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., Москва 1954.

Оглоблин О., Очерки истории украинской фабрики, Передкапиталистическая фабрика, Д. В. У., Київ 1925.

Оглоблин О., Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX ст., "Червоний Шлях" ч. 9-10, 1928; передр. в "Віснику ОЧСУ", ч. 62-63, Нью-Йорк 1953-4.

Олежко Н., Аграрна політика большевиків (спроба історичного аналізу), вид. "Наша Книгозбірня" 1947.

Олеськів О., Еволюція селянських господарств у Східній Галичині 1848-1898, Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort u. Bild: Galizien, Geschichte der Land u. Forst-Wirtschaft, Suppl. Bd. II/2, Wien 1901.

Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, Москва 1954.

Павлик О., Буковина до 1848 р., "Україна", кн. 26, Київ 1928.

Павликовський Ю., Земельна справа у Східній Галичині, Львів 1922.

Павликовський Ю., В обороні Рідної Землі, Львів 1925.

Павликовський Ю., За землю Батьківщини, Львів 1936.

Порш М., Економічні відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку, "Літературно-Науковий Вісник", кн. 2-3, Київ 1912.

Порш М., Робітництво України, "Зап. Наук. Т-ва" X-XII, Київ 1911.

Порш М., Україна в державному бюджеті Росії, "Каменярь", Катеринослав 1918.

Процюк С., Нафтова промисловість України, "Розбудова Держави" ч. 1, Клівленд 1954.

Rutkowski J., Zarys gospodarczych dziejow Polski, Poznan 1925.

Сироїд П. Я., Іноземний капітал в економіці Східньої Галичини, "Укр. Історич. Журнал" ч. 4, Київ 1962.

Слабченко М., Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століт., т. I-II, Д. В. У., Одеса 1925-1927.

Стасюк М., Економічні відносини України з Великоросією і Польщею, "Записки Наукового Т-ва", Київ 1911.

Szczerapowski St., Nedza Galicyi w cyfrach, Львів 1888.

Тумошенко V., Ukraine u. Russland in ihren gegenseitigen Beziehungen, "Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin", Heft 2, 1928.

Українська Загальна Енциклопедія, Львів-Коломия 1937.

Франко І., Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, Львів 1913.

Франко І., Громадські шпихлірі і шпихліровий фонд у Галичині 1784-1840, Повне Вид. Творів, т. XXX, Київ 1956.

Франко І., Земельна власність у Галичині та інші статті на сусп.-економ. теми з літ 1886-1890 в збірнику "У наймах у сусідів", Львів 1914.

Wiadomosci Statystyczne o stosunkach krajowych VI-XVII, Львів 1890-1916.

Розділ II.

Височанський П., М. П. Баллін, піонер української кооперації, "Червоний Шлях", ч. 4-5, 1924.

Височанський П., Коротка історія кооперативного руху на Україні, Харків 1925.

Витанович І., Як народжувався кооперативний рух у Галичині, "Кооперативна Республіка" 1936.

Витанович І., Традиції Кирило-Методіївського Братства в народинах українського кооперативного руху, "Кооп. Респ." ч. 4, 1939.

Гніп М., Громадівський рух 60-их років на Україні, кн. I, Д. В. У., Харків 1930.

"Економіст", вид. Краєвого Союзу Ревізійного у Львові, 1904-1914.

Жук А., Про перших кооператорів і першу кооп. літературу на Великій Україні, "Кооперативна Республіка" 1932.

Жук А., Грицько Галаган, піонер кредитової кооперації на Великій Україні (з нагоди 60-ліття Сокиринського шадничо-кредитового Т-ва), "Господарсько-Кооп. Часопис", вид. Р. С. У. К. у Львові, ч. 1-6, 1932.

Зібер Н. И. Собр. Сочинений в двух томах, СПб, 1900.

Злупко С. А., Економічні погляди В. Навроцького, збірник "З історії економічної думки на Україні", АН УРСР, Київ 1961.

Качор А., Роля "Просвіти" в економічному розвитку Західньої України, видання У.В.А.Н., ч. 18., Вінніпег 1960.

"Кооперативна Республіка", міс. журнал, вид. Р.С.У.К., Львів 1928-39.

Левіцький К., Провідні думки нашої кредитової кооперації в минулому й сучасному, "Кооп. Респ." 1937.

Левинський В., Микола Зібер, піонер української кооперації, з нагоди сторіччя його народження, ГКЧ ч. 5, 1944.

Липа Ю., Призначення України, Нью-Йорк 1953.

Нагірний В., З моїх споминів, вид. Р. С. У. К., Львів 1935.

Наумов Д. Б., Николай Иванович Зібер, Харків 1930.

Павликовський Ю., Під прапором Самопомочі, Слідами розвою ідеї кооперації союзного розвою "Народної Торговлі", Львів 1923.

Праці Комісії для виучування звичаєвого права, Збірники Соц.-Екон. Відділу В.У.А.Н., Київ 1928-29.

"Самопоміч", попул.-кооп. міс. додаток до "Економіста", вид. Кр. Союзу Рев., Львів 1908-14.

Перський С., Історія Товариства "Просвіта", Львів 1932.

Сапіцький В., Микола Зібер, перший українець соціолог і теоретик кооп. руху 1844-1888, "Кооп. Респ." 1928.

Щербина Ф., Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм, Одесса 1880.

Франко І., Молода Україна, Львів 1910.

Розділ III.

Анциферов А. Н., Очерки по кооперации, Полтава 1918.

Анциферов А. Н., Кооперативный Кредит и кооперативные банки, Прага 1922.

Божко Л., Микола Левитський як кооператор і його хліборобські спілки, "Економіст", Львів 1909.

Бородаєвський С. В., Історія кооперації, Укр. Гром. Вид. Фонд, Прага 1925.

Бородаєвський С. В., История Кооперативного Кредита, Прага 1923.

"Вѣстник Кооперации" 1910-1915.

Витанович І., Кость Паньківський, ідеаліст громадської праці, Нью-Йорк 1955.

Витанович І., Андрій Жук-Ільченко, кооператор-громадянин, "Кооп. Респ." 1938.

Второй Всероссийский Съезд по кооперации в г. Киеве, доклады и резолюции, Киев 1913.

The Co-operative Movement in Russia during the War I. Consumers' Co-operation by Eugen M. Kayden, Credit and Agricultural Co-operation by Alexis N. Antsiferov, Yale Univ. Press, New Haven 1929.

Грабів Я., Історія кооперації, літогр. лекції, Прага 1924.

Двадцять п'ять років будівництва сіл.-госп. кооперації, (До 25-річного ювілею Бердянського сіл.-госп. союзу (1902-1927), вид. Сіл. Госп., Харків 1927.

Двадцять п'ять літній ювілей "Народної Торговлі" (1883-1908), Львів 1908.

F u c k n e r E., Die russische Genossenschaftsbewegung (1865-1921), Leipzig 1922.
 Ж у к А., Українська кооперація в Галичині, Київ-Львів 1913.
 Ж у к А., Наше Молочарство, "Самопоміч" ч. 10-11, Львів 1911.
 Ж у к А., Відвойована від поляків найстарша українська кооператива в Галичині та її парости, відбитка з "Сучасної України", Мюнхен 1960.
 Ж у к А., До ювілею Ревізійного Союзу Українських Кооператив у Львові, "Кооп. Респ." ч. 1-3, 1934.
 Ж у к А. Наші Рочдельці, "Кооп. Респ." 1937.
 К о к о р і н а О. І., Критика економічних поглядів ліберального народника М. В. Левитського, "З історії економічної думки на Україні", вид. АН УРСР, Київ 1961.
 К о о п е р а ц і я н а В с е р о с. В и с т а в к е 1913 г. в Києве, Київ 1914.
 К о р е н е ц ь Д., Д-р Теофіл Кормош, начерк його життя й праці, Перемишль 1935.
 К о р е н е ц ь Д., 50-ліття української кредитової кооперації в Галичині, "Краківські Вісті" ч. 122, 1944.
 К о р е н е ц ь Д., 50-ліття Українбанку "Віра" в Перемишлі, ГКЧ, ч. 6, 1944.
 Л е в и т с ь к и й М., Про хліборобські спілки, Коломия 1921.
 Л е в и ц ь к и й К., Провідні думки нашої кредитової політики, "Кооп. Респ." 1937.
 М а к у х І., На народній роботі, Детройт 1958.
 М а р т о с Б., Микола Левитський і студенти, "Кооп. Респ." 1938.
 "М у р а в е й н и к - К о м а ш н я", вид. Союзбанку, Київ 1913-1919.
 "Н а ш а К о о п е р а ц і я", Київ 1913-14.
 П а в л и к о в с ь к и й Ю., Микола Левитський, вид. РСУК, Львів 1928.
 П а в л и к о в с ь к и й Ю., Народна Торговля на порозі другого століття, Львів 1936.
 П е р ш и й У к р а ї н с ь к и й П р о с в і т н ь о - Е к о н о м і ч н и й К о н г р е с в 40-ліття Т-ва "Просвіта" – Протоколи й реферати конгресу, зред. д-р І. Брик і д-р М. Коцюба, Львів 1910.
 П о ж а р с ь к и й П., Нариси історії української кооперації, Київ 1919.
 П р о к о п о в и ч С. И., Кооперативное движение в России, 1913.
 Р і ч н і З в і т и К р а с в о г о С о ю з у Р е в. і статистика союзних стоваришень за роки 1904-1911.
 С т у д і ї з п о л я с у с п і л ь н и х н а у к і с т а т и с т и к и, т о м У, (присвячений вшануванню пам'яті О. О. Русова) вид. Н.Т.Ш., Львів 1938.
 Т о т о м 'я н ц В., Кооперация в России, Прага 1922.
 Ю в і л е й н и й А л ь м а н а х "Центросоюзу" в 30-ліття, Львів 1931.

Розділ IV.

Б а т ю к І., Сільсько-господарська кооперація на Україні, Харків 1925.
 Б ю л е т е н ь У к р а ї н с ь к о г о Н а р о д н ь о г о К о o п e р а т и в н о г о Б а н к у (н е п е р і о д. в и д.), Київ 1918-19.
 Б ю л е т е н ь Ц е н т р а л ь н о г о У к р а ї н с ь к о г о К o o p e р а т и в н о г о К о м і т е т у (н е п е р і о д. в и д.), Київ 1918-19.
 В и с о ч а н с ь к и й П., Начерк розвитку української споживчої кооперації, ч. I д о р а д я н с ь к а д о б а, ч. II р а д я н с ь к а д o б a, вид. "Книгоспілки" 1925.
 Д н і п р о в с ь к и й С о ю з С п o ж и в ч и х С о ю з і в "Дніпросоюз" – інф. вид. Київ 1918.
 І в а с ю к І., Кредитова Кооперація на Україні, "Праці Українського Наукового Інституту" т. XI. Варшава 1933.
 "К о o п e р а т и в н а З о р я", часопис укр. спож. кооперації, вид. "Дніпросоюзу", Київ 1918-1919.
 М а р т о с Б., Теорія Кооперації, циклост. 2-е вид. лекцій, Регенсбург 1947.
 М а р т о с Б., Українська державність і кооперація, Спогади про 1917-18 роки, "Господарсько-Кооп. Життя", Авгсбург, листопад 1947.
 "П о л т а в с ь к и й К o o p e р а т о р", вид. Полт. Спілки Спож. Товариств, Полтава 1918.
 П о т р е б и т е л ь с к а я К o o p e р а ц і я н а У к р а ї н e з a 5 л e т, 1918-1922, Харків 1923.
 С е р б и н е н к о А., Українська споживча кооперація і центральний союз Дніпровський Союз Споживчих Союзів України "Дніпросоюз", Відень 1919.

S e r b i n e n k o A., Les sociétés cooperatives de consommation en Ukraine et leur association centrale, Vienne 1919.
 "С і л ь с ь к и й Г о с п о д а р", двоитиж., вид. "Централу", Київ 1918-19.
 С т о п н е в и ч Б., Споживча кооперація України, вид. Полт. Спілки Спож. Т-в, Полтава 1919.
 Т р е т і й В с е у к р а ї н с ь к и й З а г а л ь н о - К o o p e р а т и в н и й З 'ї з д у К и e в і, Протоколи, доклади, постанови та інші матеріали, вид. Центр. Укр. Кооп. Комітету, Київ 1918.
 Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й М., Социальные основы кооперации, Петроград 1915, Берлін 1921.
 Т у г а н - Б а р а н о в с ь к и й М., Кооперація, її природа та мета, вид. "Дніпросоюзу", Київ 1918, вид. РСУК, Львів 1936.
 "У к р а ї н с ь к а К o o p e р а ц і я", журнал Укр. Центр. Кооп. Комітету, кн. 1-6, Київ 1918-19.

Розділ V-VI.

A i z s i l n i e k s A. P., Co-operation Behind the Iron Curtain, transl. by E. V. Youngquist, Ed. H. N. Bakken, Univ. of Wisc., Madison 1952.
 А н д р і е н к о А., Кооперативно-освітня діяльність на Радянській Україні, "Кооп. Респ." ч. 1, 1928.
 А н д р і е н к о А., Мережа споживчої кооперації на Радянській Україні, "Кооп. Респ." ч. 3, 1928.
 Б и л и м о в и ч М., Кооперация в России до, во время и после большевиков, "Посев", Франкфурт н/М. 1955.
 T h e B l a c k D e e d s o f t h e K r e m l i n, Book of Testimonies, vol. I, Toronto 1953.
 Г у р о в и ч М., Колгоспно-ринкова торгівля в УРСР, Київ 1940.
 Д е ш к о Е., Кооперація на Україні, вид. Центр. Стат. Управління УРСР, Харків 1927.
 J a s n y N., The Socialized Agriculture of the USSR, Stanford 1949.
 J a s n y N. and Nove A. contra A. J. Schlesinger, "Soviet Studies" vol. II-III, Oxford.
 К o o p e р а ц і я н а У к р а ї н і в 1925-26 році, вид. Ц.С.У., Харків 1929.
 К o o p e р а ц і я в ч и с л а х, Харків 1928.
 "К o o p e р а т и в н е Б у д і в н и ц ь т в о", двоитиж. спож. кооп. з додатком "Кооперативно-освітня робота", Харків, від 1921 р.
 "К o o p e р а т и в н а Г р о м а д а", двоитиж. сіл.-госп. кооперації і кредиту, Харків, від 1928 р.
 "К o o p e р а т и в н и й Ш л я х", орган Одеської Окружної Кооп. Ради, від 1927 р.
 Л е н и н В. И., О кооперации, Кооперативный план, – Собр. Соч., Изд. 4, т. XXXIII і Большая Сов. Энциклопедия т. 34.
 М а й с т р е н к о І., Кризові процеси в советській економіці, "Український Збірник", вид. Інституту для дослідів ССРСР, Мюнхен 1956.
 М а р т о с Б., Відбудова української кооперації, збірник "Сільське господарство України", Прага 1942.
 Н. J. M a u, Is the Co-operative Movement Extinct in the USSR? Review of International Co-operation, March 1936. (перекл. в "Кооп. Респ." ч. 9., 1936).
 Н а г а й С., Житлове будівництво і побутові умовини в ССРСР, "Український Збірник", I. Мюнхен 1954.
 Н а р о д н о е х о з я і с т в о С С С Р, Стат. Сборник, Москва 1956.
 П р о к о р о в и ч S. N., Russlands Volkswirtschaft unter den Soviets, Zurich 1944.
 П р о к о п о в и ч С. Н., Народное хозяйство ССРСР, т. I-II, Изд. им. А. П. Чехова, Нью-Йорк 1952.
 Р а д я н с ь к а У к р а ї н а з a 20 р о к і в, Стат. Зб., Харків 1937.
 R u t g e r s, The New Policies of Soviet Russia, Chicago 1921.
 С а д о в с ь к и й В., П'ятилітка і народно-господарські інтереси України, "Сучасні проблеми економіки України", Праці Укр. Наук. Інст. т. III., Варшава 1931.
 S e v r j u k O., Das Genossenschaftswesen in Soviet Russland, Berlin 1926.
 S o s n o v y T., The Housing in the Soviet Union, New York 1954.

- Соціалістична Україна, Стат. Зб., Київ 1937.
 Сталин Й. В., Вопросы Ленинизма, 11 вид. Москва 1939.
 "Статистичний Щорічник", Харків 1927-29.
 Терехов А., Советское кооперативное право, Харків 1924.
 "Україна", Стат. щорічник, Харків 1925-1929.
 УРСР в цифрах, Стат. довідник, Упр. Нар. Госп. Обліку УРСР, Харків 1936.
 Шулъга З., Торжество ленінського кооперативного плану в ССРСР, Держполітвидав УРСР, 1961.
 Ucinic, Soviet Economic Institutions, The Social Structure of Production Units, Stanford 1952.
 Webb, S. and B., Soviet Communism. A New Civilization. New York 1936.

Розділ VII.

- Атлас України і сумежних країв, ред. В. Кубійович, – стаття й табелі д-ра І. Федіва: Українська кооперація в Польщі, Львів 1937.
 Бариляк О., Народна Торговля як учителька працівників торгівлі, Львів 1937.
 Баянски кооператив, приналежних до РСУК, Львів 1935-37.
 Витанович І., Кооперація на Закарпатті, "Кооп. Респ." 1938.
 "Господарсько-Кооперативний Часопис" (ГКЧ), орган РСУК, Львів 1921-1939.
 Галаревич Ю., Народна Торговля як осередок споживчої кооперації, "Кооп. Респ." ч. 5-6, 1935.
 International Directory of Co-operative Organizations, Intern. Labor Office X-XI, Geneva 1939, 1958.
 Календарець Українського Кооператора, вид. РСУК, Львів 1932-38.
 Качор А., Українська молочарська кооперація в Західній Україні, циклост. вид., Мюнхен 1949.
 Качор А., 35 літ на службі народу (пам'яті інж. Ю. Павликовського), Вінніпег 1950.
 Качор А., Остап Луцький (пам'яті визначного українського громадського діяча), Вінніпег 1952.
 Качор А., Ольга Бачинська (нарис її життя та гром.-кооп. праці), Вінніпег 1954.
 Качор А., Денис Коренець (начерк життя та праці на тлі укр. фахового шкільництва і сіл.-госп. кооперації в Зах. Україні, Вінніпег 1955.
 Коберський К., Кооперативний Буквар, 2-е вид. РСУК, Львів 1939.
 "Кооперативне Молочарство", вид. "Маслосоюзу" 1928-1939.
 "Кооперативна Республіка", сусп.-екон. місячник, вид. РСУК, Львів 1928-1939.
 Корчинський М., Кооперативне Право, вид. РСУК, Львів 1935.
 Лопатнюк В., Українська молочарська кооперація в 1932 р., вид. "Маслосоюзу", Львів 1934.
 Луцький О., Кооперативні проблеми, вид. РСУК, Львів 1937.
 Луцький О., Сільсько-господарський кредит, вид. РСУК, Львів 1939.
 Мудрик А., Кооперативний Катехизм, Львів 1939.
 Olesnicki R., The Ukrainian Co-operative Movement, "The Ukrainian Quarterly", No. 1., Autumn, New York 1945.
 Ольховий І., Організаційні справи української кредитової кооперації, "Кооп. Респ." 1937.
 Ольховий І., Біжучі питання нашого кооперативного кредиту, "Кооп. Респ." 1937.
 Павликовський Ю., Галичина після війни 1914-20, "Кооп. Респ." 1928.
 Павликовський Ю., На профілях етапів кооперативної думки і чину, "Кооп. Респ." 1934.
 Павликовський Ю., Природа, мета і світогляд укр. кооп. руху, "Кооп. Респ." 1934.
 Павликовський Ю., 40-ліття молочарської кооперації (1907-1947), "Господ.-Кооп. Життя" ч. 6, Авгсбург 1947.

- Павликовський Ю., Під тихий вечір різдвяної ночі, "Госп.-Кооп. Життя" ч.1, Авгсбург 1948.
 Палій А., До яких вислідів може довести "наукове" орудування статистикою (Відповідь проф. Ромерові...), Львів 1937.
 Палій А., Кооперативне молочарство в Західній Україні, "Господ.-Кооп. Життя", ч.6, Авгсбург 1947.
 Панченко П., Фрагменти з діяльності Окружних Союзів Кооператив за 1934-1936, "Кооп. Респ." 1937.
 Подкарпатская Русь за годы 1919-1936, вид. Р.Н.Г. за ред. С. Бачинского, Ужгород 1936.
 Rapport du conseil de l'Union de revision des cooperatives ukrainiennes. R. A., Spółdzielnie w Polsce, wyd. Min. Przemyslu, Handlu i Zeglugi, London 1944.
 Резолюції УІІ-ого Красового Кооперативного З'їзду, вид. РСУК 1932.
 Revuuk E., Polish Atrocities in Ukraine, New York 1931.
 Rocznik Statystyki Rzplitej Polskiej, Gl. Urząd Stat., Warszawa 1920-1930.
 Statystyka Spółdzielni w Polsce, wyd. Panst. Rady Spółdz., Warszawa 1935-38.
 Степанів О., Кооперативи здоров'я, їх завдання, організація й історія, вид. РСУК, Львів 1937.
 Das Ukrainische Genossenschaftswesen in Polen, Український Статистичний Річник I-IV, вид. Укр. Екон. Бюра, Варшава-Львів 1933-1937.
 Wojciechowski St., Ruch Spoldzielczy, Warszawa 1930.
 Филипович І., Відбудова нашої кооперації по війні, "Кооп. Респ." ч.9, 1936.
 Храпливий Є., Основи кооперативного молочарства, Львів 1927.
 Храпливий Є., Наші молочарські кооперативи в 1925 р., Львів 1927.
 Храпливий Є., Сільське господарство галицько-волинських земель, Львів 1938.

Розділ VIII-IX.

- Алютин Ф., Роль потребительской кооперації в осуществлении ленинско-сталинского кооперативного плана, Известия Акад. Наук СССР, Отд. Экон. и права I, 1949.
 Билимович А., Советская кооперация после второй мировой войны, вид. Инст. Дослідів СССР, Мюнхен 1956.
 Vtugin L., The Development of Intercollective Farm Production Ties, "The Current Digest of the Soviet Press", vol. XII, No. 6, March 1960 (скороч. ст. з "Комуніста", з листопада 1959).
 Братусь С. Н., Субъекты гражданского права, Москва 1950.
 Czajkowski L., Economy of Ukraine in 1959, "The Ukrainian Quarterly", vol. XVI, 1960.
 Ilutskij R., Deutschland und die Ukraine 1939-1945, Osteuropa Institut, Bd. I-II, Muenchen 1958.
 Калинин Л., О некоторых вопросах сближения колхозно-кооперативной собственности с общенародной, "Вопросы Экономики", ч. 4, 1959.
 Kamenetsky I., Hitler's Occupation of Ukraine 1941-1944, Marquette Slavic Studies, Milwaukee 1956.
 Кистянов Я. А., Потребительская кооперация СССР (Истор. Очерк) под ред. М. М. Лифица, Изд. Центросоюза, Москва 1951.
 Климов А., Советская потребительская кооперация на современном этапе, "Вопр. Экон." ч. 6, 1948.
 Климов А., Советская потребительская кооперация, Москва 1948.
 Колганов М., Некоторые вопросы сближения двух форм социалистической собственности, Вопр. Экон., вересень 1960.
 Король М., Про земельну ренту при соціалізмі, "Економіка Радянської України" ч. 6, 1961.

- K u s h e r o w S., The Future of the Soviet Collective Farm, "The American and East European Review", Columbia Univ. Press, No. 2, 1960.
- Л о б о д а І., Питання індустріалізації і економічної ефективності сільського будівництва на Україні, "Економіка Рад. України" ч. 5, 1961.
- Л и ф и ц, М. М., Советская торговля, Москва 1948.
- М о й с е е в М., Ленинский путь деревни к коммунизму, Вопр. Экон. ч. 4, 1960.
- Н а р о д н е Г о с п о д а р с т в о У к р а ї н с ь к о ї Р С Р, Стат. Збірник, Київ 1957.
- Н а р о д н о е Х о з я ї с т в о С С С Р, Стат. Сб., Москва 1956.
- О л е с н е в и ч Л., Економічна ефективність міжколгоспних виробничих зв'язків (на прикладі західних областей УРСР), "Екон. Рад. України", ч. 4, 1962.
- П е р ш и н П. Н., О путях сближения колхозно-кооперативной собственности с общенародной собственностью, "Вопр. Экон." ч. 5, 1959.
- П е р ш и н П. Н., Неделимые фонды колхозов, Москва 1960.
- S e r a p h i m P. H., Das Genossenschaftswesen in Osteuropa, Quellen u. Studien des Institutes fuer Genossenschaftswesen an der Universitaet Muenster, Bd. III., Neuwied a/Rhein 1951.
- S c h w a r t z H., Russian Soviet Economy, New York 1951.
- С о к о л о в с ь к и й М., Розвиток колгоспної власності і вдосконалення соціалістичних виробничих відносин на селі, "Екон. Рад. України" ч. 2, 1961.
- T e r e s h c h e n k o V., Industrial Co-operatives in the Post-War Ukraine, "The American and East-European Review", No. 1, 1951.
- О х р и м О., Українські Кредитові Кооперативи в Торонті, вид. Координаційного Комітету Укр. Кред. К-в міста Торонта, Торонто 1958.
- П а в л и к о в с ь к и й Ю., Кооперація і громадська самоуправа української еміграції в Зах. Німеччині, відбитка з часоп. "Час" 1948.
- П і с н я ч е в с ь к и й Д., Від капіталізму до кооператизму, Париж 1945.
- R e i s s o n E., La Republique cooperative, Paris 1920.
- R a m a d i e r P., Nationalisation et Programmes Socialistes, L'Annee Politique et Economique, Nr. 155-6, 1960.
- Р а с с е л ь Дж., Кооперація й національні завдання, вид. РСУК, Львів 1938.
- С а д о в с ь к и й В., Роля кооперації у відродженні народного господарства України, "Економічний Збірник" ч. 1, Київ-Тарнів 1922.
- "С а м о д о п о м о г а", вид. Кред. Кооп. "Карпатія", Вінніпег, від 1956.
- "С і л ь с ь к и й Г о с п о д а р", Господ.-Кооп. Часопис Т-ва "Сільський Господар" і Кооперації в Г. Г., ред. Л. Бачинський, Ярослав 1940-41.
- У к р а ї н с ь к а К р е д. К о о п е р а т и в а "Відродження" в Аргентині, друк. звіти за роки 1955-1960.
- W a r b a s s e J. P., Co-operative Democracy, Harper & Bros., New York 1942.
- W a t k i n s W. P., A Doctrine Re-stated, A Essay in Co-operative Theory, Review of Intern. Co-operation, July 1952.

Розділ X-XII.

- B a r b i e r Ch., The Development of the World Co-operative Movement, Its Difficulties and Chances, Report of the 18th Congress ICA at Copenhagen 24-27 Sept. 1951.
- B a r b i e r Ch., Tribute to the Late Dr. George Fauquet, Report of the 19th Congress ICA at Paris, 6-9 Sept. 1954.
- B o n o w M., Co-operation In A Changing World, A Survey of the Objective and Methods With Special Reference to the Western Co-operative Movements, — 21st Congress ICA, Agenda and Reports, Lausanne, 10-13 October 1960.
- B r o u k e r e d e L., Co-operation and the Public Authorities, Report of the Proceedings of the 16th Congress of the ICA at Zurich, 7-10 Oct. 1946.
- C a s s e l m a n P. H., The Co-operative Movement and Some of its Problems, Philosophical Library, New York 1952.
- F a u c h e r r e H., 60 Jahre Internationaler Genossenschaftsbund 1895-1955, Verband Schweiz. Konsumvereine, Basle.
- F a u q u e t G., Le Secteur Cooperatif, Paris 1933 (укр. перекл. РСУК, Львів 1938).
- G i d e Ch., Alliance Cooperative Internationale, Brux. 1905.
- "Г о с п о д а р с ь к о - К о о п е р а т и в н е Ж и т т я", Орган Об'єднання Укр. Кооператорів, Авґсбург 1947-48.
- Ж і д Ш., Програма кооператизму, вид. РСУК, Львів 1934.
- K a l l e n H. N., The Decline and Rise of the Consumer, Packard and Co., Chicago 1945.
- K e e n G., Co-operatives and Co-operative Commonwealth, "The Canadian Co-operator" 1938.
- К о б е р с ь к и й К., Л е в и ц ь к и й В., Ідеологія кооперації, Вибір з кооп. письменства, вид. РСУК, Львів 1934.
- L a v e r g n e V., Les Regie Cooperatives, Paris 1927.
- М а т е р і я л и з Конференції Укр. Кред. Кооператив середньої Америки, в днях 9-10 грудня 1957 в Віндзорі, ред. В. Несторович, циклост., Детройт 1958.
- M u e l l e r H., History of the Co-operative Movement, 1924.
- "Н а ш С в і т", вид. "Самопоміч" й Кооперації, Нью-Йорк від 1959 р.
- "Н а ш К о н т а к т", вид. Федер. Кред. Кооператив "Самопоміч" в Детройті й Чикаго 1954-1959.
- "Н о в и й С в і т", орган Т-ва "Самопоміч", Нью-Йорк 1950-1959.

ІМЕННИЙ І ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЗНИК

- Аграрні відносини й аграрна політика на Українських Землях, 19, 20, 22, 23-24, 26, 28, 29, 31, 38-39, 105, 245, 246, 247.
- Алчевський, О. К., 33.
- Андрійченко, А., 297-8.
- Антигонський рух (кооп. у Канаді), 587.
- Антонович, В., 13, 41, 64, 590, 594.
- Анциферов, А. Н., 188.
- "Архо", столярська кооп. у Львові, 451.
- Базилевич, О., 474.
- Балаклейське т-во, чернігівський повіт, 221.
- Баллін, М., 60, 62, 64-6, 129, 575.
- Баран, С., 323, 324, 436, 483.
- Барановський, Х., 114, 123, 129-133, 168, 181, 208, 212, 241, 242.
- Barbier, Ch., 582, 583.
- Барвінський, В., 78, 81, 82, 86.
- Бариляк, О., 447, 483, 495.
- Бачинська О., 150, 405, 413-416, 459, 492.
- Бачинський Л., 502.
- Бачинський, Ю., 42.
- Бачинський, М., о., 136.
- Безкровний, К. Я., 264, 496.
- Бордянський Кредитивний Союз, 237.
- Беретті, А. А., 101, 112, 130.
- Билимович, А. Д., 187, 188, 261, 264, 297-8, 313, 580.
- Бігус, П., 136, 387.
- Білоус, І., 378, 552.
- Блажкевич, І., 364, 495-6.
- Бобикевич, О., о., 150.
- Бобир-Бухановський, Л., 197, 212.
- Боб'як, Г., 136.
- Божик, С., 534.
- Болозович, А., 250, 305.
- Борзаківський О., 211, 213.
- Бородаєвський, С., 65, 74, 114-115, 133, 168, 169, 211, 250, 262, 264, 575, 578.
- Ботвиновський, М., 263, 305.
- Брикович, І., 449.
- "Будучність", кооп. фабрика в Тернополі, 385, 444, 449, 498, 508.
- Бунге, М., 41.
- Бурачинська, Л., 457, 461.
- Бурякспілка 284.1.
- Бюро Волинської Кооперації, 355, 474.
- Вакаційні Кооп. Курси РСУК, 360, 463-4.
- Ваньо, Т., 135, 141, 166, 339.
- Wargasse, J. P., 462, 579, 586.
- Василів, М., 453.
- Васинчук, А., і П., 474.
- Webb, Beatrice and Sidney, 308.
- Вербицька, Е., 341, 461, 496.
- "Вестник Кооперации", 74, 168.
- Видавничі кооперативи, 248, 250, 454, 533, 568.
- Викуп землі, 20-21, 38.
- Винницький Союз Спож. Поділ. К-в, 131, 214.
- Височанський П., 9, 94, 116, 174, 223, 262, 263, 266, 297.
- Вистава кооп. виробн. у Львові 1939 р., 451.
- Витанович І., 10, 156, 341, 462, 463, 471, 549, 566.
- Витвицький, С., 387, 483.
- Витковицький, Р., 414.
- Відибіда, П., 262, 263.
- "Відродження", укр. кред. к-ва в Аргентині, 568.
- Вільшаниця, прикладно скоопероване село в Яворівщині, 377.
- "Віра", кред. к-ва в Перемишлі, 139.
- "Віра", кред. к-ва в Тисьмениці, 141-2.
- Воблий, К., 10, 42, 206, 212, 213, 258.
- Вовк, Ф., 41, 126, 206.
- Воевідка, А., о., 78.
- Войнаровський, Т., о., 135, 159, 318, 486.
- Волобуєв, М., 36, 295.
- Волошин, А., о., 478.
- Волошиновський, Я., 130-1, 186, 475.
- Вольное Зкон. О-во, 108-9.
- Wolf, H., 575.
- Всенародні віча у Львові 80-их рр., 86, 92.
- Всеукраїнська Кооп. Спілка ("Вукопспілка"), 274, 280-2, 497, 510-513.
- Вукопромкредитспілка, 286.
- Вукопромрибалспілка, 287.
- Гаврилко, А., 322-3.
- Гавсевич, П., 211, 212, 256, 263.
- Галаган, Г., 61, 62, 70-72.
- Гарасим, М., 412.
- Гарасимович, С., 322, 324, 354, 398-9, 483, 485.
- Гехтер, М., 116-118, 159, 164, 173-4, 490, 578.
- Гладка, І., 341, 431-2, 461.
- Глум, Ф., 405, 412.
- Говикович, А., 322, 324.
- Головна Переселенська Рада, 533.
- Головна Рада Волинської Кооперації, 474.
- Гомельський Спож. Союз, 224.
- Горалевич, Я., о., 150, 413.
- Горбачевський, А., 135, 483.
- Городецький, С., о., 136, 339, 387.
- Господарська Рада при УІК 1940/44, 505.
- Господарський Відділ при УІК 1940/44, 501.
- Господарські взаємини укр. кооперації з закордоном, 193, 214, 228, 232, 237, 240, 241, 258-9, 388-90, 397, 403, 406, 409, 410, 424, 494.
- Господарсько Пром. Т-во в Станиславові, 86.
- Грабар, І., 339, 340.
- Громадівський рух, 58-61, 75-6.
- Громадська агрономія, 246, 247, 425-6.

Громадські шпихлірі, 56-7, 86.
Громницький, В., о., 136, 141.
Громницька, М., 461.
Грошові курси й реформи, 233-5, 283, 326, 330-1, 362-3.
Грушевський, М., 162, 206.
"Гурт", регіональний рев. Союз на Волині, 475, 477.
"Гуцульщина" – виробн. кооп. у Косові, 451.
Gide, Ch., 462, 578, 583, 586.
Гольдельман, С., 462.
Гротер, М., 213, 250.
Дворища старод. України, 49.
Дев'ятий Відділ Інспекції кред. к-в при Держ. Рос. Банку, 112.
Денисів, прикл. скоопероване селов Тернопільщині, 147.
Державна Кооп. Рада, 323, 355, 505.
Дешко, Е., 10, 263, 264, 297, 298.
Дзенгелівка, прикладно скооп. село на Київщині, 114.
Дівонько, М., 386.
"Діло", видавн. спілка у Львові, 322, 355.
Дім Української Кооперації у Львові, 345.
Дмитріук, В., 474.
"Дніпро", Центр. Госп. Об'єднання Укр. Еміграції в Бельгії, 534-5.
Дніпровський Союз Споживчих Союзів України "Дніпросоюз", 189, 225-231, 238, 253, 254, 256, 274, 280, 305, 318, 354, 576.
"Дністер", Т-во Забезпечень у Львові, 92, 138, 250, 317.
"Дністер", Кооп. Банк у Львові, 317, 436, 437.
"Добробут", Скотарсько-Молочарське Об'єднання, 284.
Добрянський, Т., о., 168, 225, 242, 243, 263.
"До Добра і Краси", фільмова к-ва, 472-3.
Договірні союзи, 130-1, 184.
Доманицький, Василь, 114, 120, 121-3, 132, 159.
Доманицький, Віктор, 123, 132, 245, 462.
Доманицький, Платон, 123, 474.
Домбчевська, І., 496.
"Доставка", кооп. церк. речей, 140, 322, 449.
Драгоманів, М., 42, 67, 83, 98.
Дражевський, А., 256.
Дробот, Г., 263.
Другий Всерос. Загально-Кооп. З'їзд у Києві 1913 р., 129, 167, 169.
Другий Всеукр. Кооп. З'їзд у Києві 1918 р., 191, 193.
Дудич, В., 262.
Дурбак, М., 412.
Дутка, В., 387, 404.
Дуткевичі, Т. і Ю., свящ., 153, 351.
Egan, E., 23, 172.
Економічна криза 1929/30, 304, 334, 335, 362, 363, 398.
Економічна Комісія Т-ва "Просвіта", 137.
Еміграція, 27-28, 321, Х-ий розділ.
Єлисаветський Кред. Союз, 253, 257.
Житлобудівельна кооперація, 251, 264, 278, 287-8, 309, 312, 522.

"Жіноча Праця", кооп. укр. емігр. в Нім., 530.
Жінки в укр. кооперації, 455, 456, 567, 568.
Жук, А., (Льченко), 9, 62, 63, 68, 72, 120, 126, 147, 158-9, 164-6, 169, 170, 194, 341, 462, 495.
Жук, С., 250, 474.
Завдаткові каси в Галичині, 85, 86, 138.
Закарпатська укр. кооперація, 171-2, 478-88.
Залізник, О., 457, 458, 461.
Залозецький, Р., 158, 162, 465.
Замша, І., 511.
Заячківський, М., 159, 186, 318, 322, 324, 355, 447, 486.
Збут сіль.-госп. плодів, 388-390, 398, 424.
Земельний Банк Гіпотечний у Львові, 135, 355.
Земельні закони урядів Укр. Держави 1917-20, 245.
"Земля", парцеляційне т-во, 135, 340.
Земства – їх співпраця з кооп. рухом, 95, 126, 127, 133, 184, 242, 246, 248, 252, 286.
Земські каси, 113.
Зибенко, О., 340, 406, 474.
Зібер, М., 64, 67, 575, 589.
З'їзд Кооп. Союзів 1916 р. в Києві, 185-6.
З'їзд Кред. Союзів в Москві 1898 р., 112.
З'їзд Кред. Кооп. у Ростові н/Доном, 185.
Івасюк, І., 10, 262, 264, 291, 297, 298.
Івченко, М., 211, 305.
Ільницький, Р., 515, 561, 566.
Індемнізація, див. викуп землі.
Інструкторський З'їзд Коопцентру 1918 р., 198.
Інструкторські Колегії, 342.
"Калина", кооп. у Вінніпезі, 539.
Капуста, М., 339, 340, 483.
Каразін, В., 40, 56.
Карлів, село прикл. громадської співпраці в Снятинщині, 78-9.
"Карпатія". Т-во Забезп. у Львові, 250.
"Карпатія", укр. кред. кооп. у Вінніпезі, 539.
Катеринославський Союз Кред. Спілок, 237.
Качала, С., о., 78, 87.
Качор, А., 10, 174, 486, 492, 541, 566.
Квасниця, Д., 341.
Кеєп, Г., 586.
Київське Сіль.-Госп. Т-во, 242.
Київське Спож. Т-во, 64, 281.
Київський Союзбанк, 236, 237, 239, 241, 253, 256.
Київський Спож. Союз, 122, 131.
Київський Союз Молоч. Спілок, 244.
Кирило-Методіївське Брацтво, 58.
Кікта, Ю., о., 387.
Кіцера, О., 340, 474.
Клемпуш, І., 480.
Климов, А., 519, 581, 582.
Клочурак, Ш., 480.
"Книгоспілка", 10, 209, 248, 250, 253, 291, 292, 293.
Коберський, К., 10, 341, 462-3.
Кобиланський, Л., 374.
Кобринський, О., о., 79.
Ковалевський, Максим, 49, 206.

Ковалевський, Микола, 263.
Ковалевський, О., 474.
Коваль, В., 242, 245, 247-8, 259, 262.
Коваль, Г., 136, 386, 412.
Когут, Л., 159, 163, 164.
Когут, О., 435.
Козлов, В., 62, 64, 66, 186, 575.
Коліух, Д., 168, 231-2, 354, 485.
Колодисте, прикладно скоопероване село на Київщині, 114, 121-3.
Коллективні господарства, 285, 307, 309.
Колоніальна політика на Укр. Землях, 31-36, 37, 320-1.
Колтушок, Я., 170, 437.
Колхозцентр, 307.
"Кома", кооп. працівників "Маслосоюзу" у Львові, 398.
Комаринський, В., 479.
"Комерція", кооп. рекламних робіт у Львові, 451.
"Комета", текст. кооператива, 449.
Комітет для Справ Дрібного Кредиту при Рос. Держ. Банку, 112.
Кониський, О., 61, 62.
Константинів, І., о., 262.
"Контингенти", примусові доставки сіль.-госп. плодів, 506, 507, 508.
Конференції Громадського Порозуміння Укр. Фінансових Установ в Америці, 566-7.
Конференція кредитових к-в у Віндзорі, 562-3.
Кооператива Інженерних Робіт (КИР) у Львові, 437, 451.
Кооперативи здоров'я, 341, 377, 412, 453-4.
Кооперативи лісових робітників, 480.
Кооперативна Громада, Об'єднання в Канаді, 544.
Кооперативи праці, 220-21, 303, 304, 305, 373, 385, 495, 496.
Кооперативна преса, 10, 252-254, 292, 541, 544, 561.
Кооперативна пропаганда, 455-6, 471-2.
Кооперативна Секція при УЦК, 501-2.
Кооперативне виробництво (виробничі к-ви), 107, 228, 235-7, 278, 286-7, 311-12, 367, 373, 376, 385, 397-8, 399, 444-451, 495, 496, 506, 508-9, 520, 521, 522.
Кооперативне законодавство, 85, 110, 111, 112, 113, 117, 128, 184, 187, 271-3, 278, 282, 306, 307, 308, 309-10, 312, 323, 517-18, 552.
Кооперативне навчання (школи, курси і ін.), 231, 254, 255, 256, 292, 293, 327, 406, 412, 425, 463-471, 509, 512, 531-2.
Кооперативний Земельний Банк, 241.
Кооперативний Інститут ім. М. Туган-Барановського, 255-6, 292.
Кооперативний Ліцей РСУК, 467-8.
Кооперативні З'їзди, конгреси, конференції, 161, 167-9, 187, 188, 189, 193, 198, 238, 273-4, 278, 325, 335, 345, 457, 484, 502, 520, 532, 562-3, 566.
Кооперативні пропагаторки, 455-6.
Кооперативні ревізори, 338-9.
Кооперативні свята, 471-2.
Кооперація інвалідів, 278, 287, 312, 521.

Кооперація національних меншин на Україні, 220.
Кооперація для загального закупу й збуту, 330, 332, 369-70, 373-381, 382, 391, 397-400, 506.
Кооперація забезпечень, 287-8, 309.
Кооперація споживачів, 64, 68, 87, 90-2, 116-119, 130, 137, 147, 184, 220, 272, 280-2, 307-8, 310, 332, 369-370, 442-447, 475, 479, 495, 508, 519.
Коопцентр – див. Центральний Український Кооперативний Комітет.
Координаційний Комітет Укр. Кред. Кооперації в Торонто, 545, 562.
Коренець, Д., 138, 150, 318, 323, 327, 398, 465, 466, 483, 484, 496, 578.
Кормош, Т., 135, 138-140, 150, 157.
Корчинський, М., 343-4, 485.
"Кос", кооп. міш. типу укр. емігр. у Мюнхені, 356, 529, 530, 532.
Кохан, В., 483.
Кошуба, М., 157, 187, 318, 464.
Красвий Дружественний Союз у Ужгороді, 478-9.
Крайовий Комітет Організації Кооператив у Львові, 324, 330, 334, 340, 354.
Крайовий Молочарський Союз у Стрию, – рж. "Маслосоюз".
Крайовий Союз Кредитовий, див. "Центробанк".
Крайовий Союз Господарсько-Торг. Спілок у Львові, – див. "Центросоюз".
Крайовий Союз Ревізіоний, – див. Ревізіоний Союз Укр. Кооператив.
Крайовий Союз для Хову й Збуту Худоби, 154, 317, 318, 324.
Крамаревський, М., 262.
Кредитова кооперація (кредитові т-ва), 69, 70, 71, 73, 74, 79, 84, 86, 111, 112, 113, 138, 141, 143, 144, 158, 184, 235, 272, 278, 282, 288, 289-291, 305, 332, 333, 369, 371, 430, 442, 478-9, 495, 508, 539-545, 549-567, 568, 569.
Кривченко, Г., 258.
Крижанівський, Ф., 213, 214, 240, 241, 242, 250, 255, 259, 262.
Крилошанський Банк., 84-5.
Кріпацтво, 18, 19, 23.
Кузик, Сидір, 159, 170.
Кузик, Степан, 387, 440-1, 483.
Кузів, І., 381, 532.
Кулачківський, Я., 135, 138.
Кулик, В., 59, 62.
Лазорко, М., 447.
Лапшин, прикл. скоопероване село в Бережанщині, 79, 436.
Левитський, М. ("Артільний Батько"), 101, 103-110, 126, 173, 186, 208, 575, 589.
Левицький Кость, 135, 136, 137, 143, 144, 145, 146, 157, 163, 166, 322, 440, 495, 505.
Левицький-Софронів, В., 462, 578.
Ленин, В., 273, 274, 275, 276, 277, 297.
Лемківський Банк, 141.
Лень, І., 385, 449.
Лилик, І., 136.
Лис, О., 404-5, 416-17.

- Литвицький, М., 250.
Лифшиц, М., 519.
Лихва, 21, 23, 38, 78, 80, 111, 235, 330.
Літинський, О., 453.
Луцький, М., 337.
Луцький, О., 315, 340, 350, 358-362, 399, 409, 453, 462, 464, 483, 484, 486, 487, 578, 579, 593.
Любецьке спож. т-во (на Катеринославщині), 222.
"Лябор", Об'єднання виробничих к-в і кооператив праці укр. емігр. у Німеччині, 356, 530.
Lavegne, В., 586.
Лятифундії, 16, 18.
- Макух, І., 135, 318, 483.
Мартос, Б., 10, 110, 126, 181, 194, 200, 208, 210, 215-219, 245, 255, 256, 259, 262, 298, 462, 533, 578.
Мартюк, І., 399.
"Маслосоюз", Крайовий Молочарський Союз, 151, 403-423, 507.
Матушевський, Ф., 132.
Мацієвич, К., 10, 126, 127, 206, 210, 213, 245-247, 255, 256, 259, 261, 271, 590.
Машино-тракторні станції, 284-5, 307.
Мау, Н., 303, 313, 577, 578, 579, 580, 583.
Мелевський, М., 212.
Меліоративні т-ва, 284.
Мельників, В., 242, 263.
Милорадович, Л., 61.
Михайлюк, К., 244, 265.
Мицюк, О., 10, 212, 213, 245, 462, 483.
Мишин, прикладне село громадської співпраці в Коломиїщині, 79.
Міжколгоспні підприємства будівництва, 523-4.
Міжнародна Жіноча Гільдія, 341, 456.
Міжнародний Кооперативний Союз та його Конгреси, 279, 312, 575-8, 579, 580, 581, 582.
Мілянчик, А., 437-8, 501, 552, 562, 565.
Міста, міщанство, міщ. брацтва, 16-17, 18, 28, 29, 30, 51, 80, 321.
Молочарська Кооперація, 151, 244, 324, 327, 331, 333, 335, 356, 369-370, 389-417, 507.
Морачевський, сваш., 56.
Моргун, О., 496.
Московський Народний Банк, 129, 189, 195, 238, 239, 280, 290.
Московський Споживчий Союз "Центросоюз", 129, 131, 167-8, 194, 200, 221, 274, 279, 281, 308, 310, 312, 498, 519, 577, 581, 582.
Мохнацький, С., о., 385, 386.
Мудрик, А., 391, 404, 405, 413, 415-16, 440, 492, 532, 533, 562, 565, 566.
MueUler, Н., 576, 583.
М'ясозбут, виробн. кооп. в Коломиї, 449.
- Навроцький, В., 21, 42, 81-84.
Нагірний, В., 84, 88-93, 138, 159, 317, 483, 575.
"Народна Торговля", 87, 90-91, 92, 147, 317, 326, 331, 355, 356, 442-447, 575, 577.
Народні Доми, кооп. міщ. типу в Галичині, 143.
Наумович, І., о., 78.
"Наша Кооперація", Об'єднання Кооператорів у Києві й у Львові, 170, 185.
Нова Економічна Політика (НЕП), 273, 276, 277, 279, 293-4, 303, 305, 309.
Несторович, В., 552, 565, 566.
Нижанковський, О., о., 150, 322, 413.
Ничай, А., 86-8, 317.
"Німська Школа", 586.
"Нова Громада", укр. кред. к-ва в Саскатуні, 539.
"Нова Хата", журнал Українського Народн. Мистецтва, 458, 459, 461.
"Нова Фортуна", укр. кооп. гуртівня в Англії, 532.
Новаковський, М., 135, 137.
Ночвин, О., 209, 210, 211, 255.
- Об'єднання Центральних Українських Кооп. Союзів (ОЦУКС), 214.
Община, 24, 99, 101, 102.
Оде, Т., 582.
Одер, Б., 195.
Одрізки, 23.
ОСК і ПСК (Окружні й Повітові Союзи Кооператив в Галичині), 374, 381-390.
Окуневський, Т., 135, 386.
Олесницький, Є., 81, 84, 134, 135, 150, 152-6, 157, 159, 318, 324, 351, 352, 359, 413, 424.
Оренда, 25.
"Оселя", будів. к-ва в Києві, 209, 248, 251.
Ольховий, І., 340, 436, 440, 442, 495, 549.
Онишкевич, С., о., 135, 153, 159.
Організаційні Колегії, 342, 381.
Остапенко, С., 212, 255, 258, 259.
Ошадно-поз. т-ва, див. кредитова кооперація.
Охримович, В., 49, 135, 322.
- Рааво, Р., 579.
Павликовська, І., 356, 461.
Павликовський, Ю., 315, 318, 323, 324, 326, 336, 337, 350-358, 409, 412, 462, 463, 483-4, 486, 505, 532, 533, 579, 592.
Павловський, Г., 196, 212, 250.
Radde, J. M., 580.
Палій, А., 404, 405, 410, 414-415.
Палійчук, П., 386.
Паншина-Кріпацтво, 18, 19, 23.
Паньківський, К., 120, 158-161, 175, 186, 317.
Парцеляційне Т-во "Земля", 320.
"Пасічничка Спілка", 385.
Пастернак, І. і Е., 474.
"Пацифікація" – погром зах.-укр. кооперації, 335, 339, 363-367, 467-8.
Пеленський, А., о., 135, 159, 339, 387, 440.
Пеленський, З., 341, 409.
Переселенські Громади, 533.
Перший Всеукр. Інструкторський З'їзд, 198.
Перший Всеукр. Кооперативний З'їзд у Києві, 1917 р., 193.
Перший Всеукр. Нац. Конгрес у Києві, 193.
Петлюра, С., 108, 163, 264.
Петришин, І., 79, 136, 152, 351.
Петрушевич, І., 120, 147-149, 164, 170, 526, 539.
Пильчиків, Д., 60-1, 62.
Південний Відділ Рос. Геогр. Общества, 41.
Північно-Буковинський Банк, 480.
- "Пласт" – кооп. у Львові, 449.
"Плодоспілка", 284.
Побутові Спілки, 55.
Повітові Каси Взаємодопомоги на Закарпатті, 479.
Погроми й репресії кооп. руху, 408-9, 514.
Подвірне землеволодіння, 24.
Подільський Банк, 385.
Подільський Союз Кредитовий, 237, 257.
Подолинський, С., 24.
Пожарський, П., 10, 65, 66, 124, 168, 169, 212, 242, 264, 317.
Poisson, E., 579, 586.
Покутський Союз Кредитовий, 141.
Полтавська Спілка Слож. Т-в, 222-3, 254.
Полтавський Союз Кредитових і Ошадно-Позичкових Т-в, 237.
Полюбовні суди, 343.
"Поміч", позичкова каса в Тербовлі, 141.
Порш, М., 36, 44, 52, 258.
Потішко, В., 533.
ПОЮР, (Потреб. обш. Юга России), Харків, 131, 189, 194, 195, 200, 238.
"Правди", позичкові каси в Галичині, 79.
Прасоли (підкарпатські), 52.
"Праця", виробн. к-ва в Яворові, 451.
Прикладні міські слож. к-ви, 447.
Прикладно скооперовані села, 378.
"Продукція", кооп. фабрика переробу овочів у Львові, 449.
Прокопович, С. Н., 187, 259.
"Промбанк", 436, 437-439.
Промисловість України (початки її нов. історії), 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 39.
Пропінація, 20, 21, 83.
"Провіта", Т-во в Галичині, 76-77, 137, 319, 323, 325, 342, 353, 464, 473.
Просвітньо-Економічний Конгрес у Львові 1909 р., 10, 161-166, 174.
"Протофіс", 234, 239.
- Рада Сел. Кооп. Підкарпаття, 479.
Радловський, О., 399.
Ракова, С., 461.
Раковський, Й., о., 136, 159, 399, 405.
Раковський, Р., 341, 436, 549, 562.
Ратич, П., 136.
Ревай, Ю., 549.
Ревізійний Союз Укр. Кооператив – РСУК (організація й співробітники), 157-8, 315, 335-350, 485-6, 577.
Ременів, прикладно скоопероване село під Львовом, 377, 453.
Рибальські спілки (кооп.), 287, 311.
"Рідна Школа" – Т-во, 473, видавн. кооп. 454, 473.
"Рій", кооп. 451.
"Рільник", кооп. в Яворівщині, 451.
Робітництво України в початках капіталізму, 27, 28, 29.
Рожанський, Л., 322.
Романюк, Л., 479.
Роменський Союз Кред. Спілок, 237.
Ростовенко, М., 511.
- Рочдельські традиції, 334, 375, 473.
Рудик, З., 363, 365, 366, 485.
Рустикальний Банк, 84.
Русов, О. О., 42, 125, 126, 246.
Russel, G., 586.
"Руська Каса" (в Чернівцях), 171, 359, 480.
Рябовол, М., 264.
- Савчак, Д., 135, 138, 142.
Садовський, В., 212, 462.
Саєвич, О., 157, 322.
"Самодопомога", укр. кооп. в Чикаго, 567.
"Самопоміч", Об'єднання Українців Америки, 553.
Ст. Петерб. Відділ Комітету Сіл.-Ош.-Поз. Т-в, 70, 73-4, 100, 101, 112.
Селезінкова, Н., 457.
Селянство, 18, 25, 26.
Сельбанки, 289, 306.
Сьомий Крайовий Кооп. З'їзд у Львові 1932 р. 345.
Сем'янчук, І., 399, 400, 549.
Сербиненко, А., 262.
Сервітути, 22.
Симиренки, П. і В., 33, 53, 56.
"Сільський Господар", – Т-во в Галичині, 39, 137, 150, 153-5, 242, 317, 319, 320, 323, 324, 325, 327, 342, 351, 353, 355, 424, 425, 426, 473, 502.
"Сільський Господар", Центральний Союз с.-г. кооперації (за НЕП-у), 283.
Сільсько-Господарська Кооперація (Сіль. Господарські т-ва, заг. і спец.), 127, 128, 272, 278, 282-285, 306-7, 309-310, 424-426, 506, див. кооперація для заг. закупу й збуту та молочарська кооперація.
Слабченко, М., 36, 94.
Смаль-Стоцький, С., 166, 171, 359.
Смола, П. (Куц, В.), 569.
Совет Всерос. Кооп. съездов, 188, 208.
Соколовський, Ю., 263.
Соловій, В., (Владика Варлаам), 474.
Сопин, прикл. скоопероване село на Київщині, 113, 114.
Спілка Визволення України, 305.
Соціальний склад кооп. членства, 371-2, 385-386, 434.
Союзбанки, 130, 184-5, 236-7, 239, 241.
Стасюк, М., 42, 167, 181, 250.
Степанів-Дашкевич, О., 341, 453.
Страховоюз, 248, 249-50, 288.
"Суспільний Промисл", виробн. к-ва у Львові, 437, 444, 449.
- Таборові кооперативи, 530-32.
Tanner, Vaino, 577-9, 580, 583.
Танячків, Д., о., 79, 351.
Творидло, М., 399.
Тершаковець, Г., 483.
Тимошенко, В., 255.
Т-во Народніх Спілок у Коломиї, 88.
Т-во Українських Агрономів, 427.
Т-во Українських Кооператорів у Львові, 464.
Т-во Української Кооперації (ТУК), 533, 562.
"Товарообмін", 318, 354.

Токаревський, М., 263.	"Фортуна", міш. укр. кооператива в Аргентині, 568.
Торговельне Об'єднання Спож. Кооператив на Закарпатті, 479.	Франко, І., 38, 39, 49, 56, 74, 79, 98, 108, 109.
Торговельний баянс України, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 41.	Фрід, Г., 212.
Топольницький, В., 539, 542, 545, 566.	Фур, І., 373, 453, 454.
Тотом'янц, В., 47, 119, 188, 462.	Харківське Споживче Т-во, 62.
Третій Всеукраїнський Загально-Кооп. З'їзд у Києві 1918 р., 189, 193-7.	Харківський Кредитовий Союз, 237.
Туган-Барановський, М., 10, 74, 108, 194, 197, 200, 201, 202-207, 208, 210, 212, 213, 235, 236, 253, 255, 259, 261, 354, 462, 585, 591, 592.	Хижняков, В., 208, 209.
"Труд", кооп. фін. робітників у Львові, 92, 322, 449, 471.	Хліборобські Вистави в Стрию, 359, 413.
"Трудсоюз", Всеукр. Союз Продукц. Кооператив, 248, 250, 251.	Хліборобські машинові спілки, 426.
Тульчинський Спож. Союз на Поділлі, 214.	Хліборобські Спілки М. Левитського, 103, 104, 105, 106, 107.
"УГАС", 501, 506.	Холєвчук, М., 425, 426.
Укоопінрада, 521.	Хотинецький, К., о., 387.
Укоопліссоюз, 521.	Хотовицький, М., О., 114, 133, 212, 242, 250.
Укоопромрада, 521, 522.	Хохлов, І., 580, 581.
Укоопспілка, 308, 310, 520, 521.	Храпливий, Е., 406, 426-28, 484, 494, 501.
Укоопптах, 232, 284, 485.	Христюк, П., 181, 263.
"Українбанк", центральний банк укр. кооперації в Києві та його філії, 233, 234, 238, 239-42, 256, 272, 280, 290.	Хронов'ят, М., 403, 414, 416, 417, 492.
Українбанки в Зах. Україні, 331, 431, 433-437, 508.	Цегельський, Г., о., 139.
Українфільма, 209, 237, 248, 251, 256.	Центральний Кооп. Банк у Львові, "Центробанк", 143, 144, 157, 317, 321, 324, 331, 334, 335, 360, 431, 439, 440.
Українська Господарська Академія й УТГГ, 462, 467, 577-8.	Центральний Союз Кооп. Чернігівщини, 224.
Українська Жіноча Кооп. Гільдія, 341, 457, 577.	Центральний Український Кооперативний Комітет – "Коопцентр" (організація й співробітники), 193, 195, 196, 206, 207-214, 590.
Українська інтелігенція, 16, 22, 59, 64, 75, 134, 162-3, 328-9, 330, 359, 367.	Центральний Укр. Сіл.-Госп. Союз "Централ", 241, 242, 243, 244, 245, 283.
Українська кооперація в Австралії, 571.	Центральний Союз Окружних і Повітових Союзів "Центросоюз" у Львові, 154, 317, 321, 323, 324, 327, 331, 335, 353, 360, 363, 366, 374, 397-400, 444, 485, 506.
Українська кооперація в Англії, 536, 537.	Центросельбанк, 305, 306.
Українська кооперація в Аргентині, 568.	"Центросоюз" – Унія в Німеччині, 532.
Українська кооперація в Бельгії, 534, 535.	Центроспілка, 277.
Українська кооперація в Бразилії, 569.	Черненко, О., Д., 114, 132.
Українська кооперація в Канаді, 539-548.	Чернишевський, М., 65, 99, 103.
Українська кооперація в США, 549-569.	Чижович-Пушкар, С., 457, 461, 484.
Українське Народне Мистецтво, 451, 457, 458, 461, 509.	Чикаленко, Е., 114, 162.
Українське Т-во Економістів, 206.	Чорноморське Експортно-Імпортне Об'єднання, 185.
Український Центр. Комітет, 501, 503, 504.	Чужинний капітал в укр. промисловості, 33-34.
Укржитлоспілка, Всеукр. Спілка Житлової Кооперації, 288, 522.	Чумак, С., 385, 449.
Укрмаслопром, 284.	Чумацтво, 52, 53, 54.
Укрсельбанк, 289, 306.	Шатовал, М., 245.
Укрсільцукор, 284.	Шеметів, К., 245, 256.
Укрхудожспілка, 522.	Шепарович, І., 399, 405, 562.
Уманський Кредитовий Союз, 253, 254.	Шепарович, Ю., 399-400, 506.
Уманський, Л., 235, 236.	Шептицький, Митрополит Андрей, 135, 162, 487, 504.
Універсальні й мішані кооперативи, 143, 324-5, 330, 334, 374, 375.	Шиманів, А., 56, 61, 62.
Fauquet, G., 361, 462, 579, 583, 587.	Шипилявий, С., 364, 388, 487.
Федак, С., 135, 138, 186, 213, 250, 318, 322, 327.	Шкільні кооперативи, 292, 385, 533.
Федів, І., 412, 489.	"Шовк", виробн. кооп. в Самборі, 449.
Фешенко-Чопівський, І., 258, 262.	Шраг, М., 36.
Филипович, Е., 212, 262, 263.	Штефан, А., 479.
Филипович, І., 322-3, 325-6, 337-8.	Шербина, Ф., 42, 49, 57, 101, 126, 206, 462, 589.
Фін. Ком. Укр. Центр. Кооп. Союзів, 241.	Юркевич, О., 114, 120, 123, 125.
	Янович, В., 136, 141, 404.
	Яснопольський, Л., 206, 212.
	Яснопольський, М., 41, 64.
	Ярема, О., 139.

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	Ст. 9
I. ПОЛІТИЧНІ Й СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В 2-й ПОЛОВИНІ ХІХ І НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....	15
1. Вплив політичних сил на Сході Європи на розвиток суспільно-економічних відносин українського народу.....	15
2. Знесення панщини-кріпацтва в Австро-Угорщині й Росії та залишки їх на українських землях до нових часів.....	20
3. Аграрна перелюдненість українських земель і відчуженість поміж селом та містом.....	26
4. Колоніальна політика займанських держав.....	31
5. Прояви національно-економічної свідомости в українській громадській думці й науці.....	40
Примітки до 1-го розділу.....	44
II. ПЕРШІ ГРОМАДСЬКІ СПРОБИ ЕКОНОМІЧНОЇ САМОБОРОНИ.....	47
1. Традиції і форми громадської самопомоги в побуті українського народу.....	47
2. Громадівський рух в колах української інтелігенції 60-70 рр.....	58
3. Виникнення перших споживчих товариств на Україні; характеристика ідей і праці перших їх піонерів.....	62
4. Початки кредитової кооперації на Україні. Заслуги Григорія Галагана й сучасників.....	69
5. Провісники кооперативного руху в Галичині: Народовецькі Громади, Т-во "Просвіта". Приклади боротьби з лихвою й темнотою.....	75
6. "Лицем до органічної праці", – Володимир Навроцький і його вплив на сучасників.....	80
7. Досвід з невдач кредитових установ 1870-1880 років і намагання координувати громадсько-економічну організацію.....	84
8. Інженер Василь Нагірний і заснування "Народньої Торгівлі" 1883 р.....	88
Примітки до 2-го розділу.....	94
III. ДРУГА ДОБА ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗМАГАНЬ І ІДЕОЛОГІЧНОГО САМОПІЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ, ВІД 1890-их РОКІВ ДО 1-ої СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	97
1. На межі двох століть.....	98
2. Виступ "артільного батька" Миколи Левитського, значення його діяльності й ідейного впливу.....	103
3. Нові правні умовини для розвитку кредитової кооперації.....	110
4. Пожвавлення розвитку споживчої кооперації та її проблеми.....	116
5. Два праведні сподвижники доби – Василь Доманицький і Осип Юркевич.....	120
6. Вплив О. О. Русова на пожвавлення суспільно-економічної думки. Початки громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації.....	125

7. Початки змагань української кооперації за власну союзна організацію. Христофор Барановський.....	129	10. Загальні досягнення й участь кооперації у відбудові народного господарства України за "Непу".....	293
8. Нова генерація в проводі українського громадського життя на західно українських землях та її участь у організації кооперативного будівництва.....	134	Примітки до 5-го розділу.....	297
9. Розбудова кредитової кооперації в Галичині до 1-ої світової війни.....	138	VI. РОЗГРОМ КООПЕРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В 30-их РОКАХ.....	303
10. Спроба реорганізації "Народньої Торгівлі" 1907 р., – Іван Петрушевич, ідеолог рочдельського руху.....	147	1. Кооперація – жертва сталінської програми "побудови комунізму".....	303
11. Початки організації громадської агрономії й сільсько-господарської кооперації в Галичині. – Д-р Євген Олесницький і його співробітники.....	150	2. Ліквідація кредитової, сільсько-господарської, робітничої й загальної міської споживчої та ін. видів кооперації.....	305
12. Крайовий Союз Ревізієний, – ідейна група господарників коло його журналу "Економіст", – Кость Паньківський.....	157	3. Для чого більшовицький режим зберігає залишки кооперації, за назвою, та фікційну правну форму кооперативного сектору?.....	309
13. Два конгреси й молода українська кооперативна школа "Наша Кооперація".....	161	Примітки до 6-го розділу.....	313
14. Кооперативна організація на Буковині й недоля Закарпаття.....	170	VII. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	315
Примітки до 3-го розділу.....	173	МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ.....	315
IV. РОЗБУДОВА КООПЕРАТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В РОКИ ВИЗВОЛЬНИХ	179	1. Відбудова руїн об'єднанням власних сил.....	316
ЗМАГАНЬ УКРАЇНИ 1917-1920.....	179	2. "При кооперативній співпраці... знову вояки нації".....	327
1. Роки великих надій і збагачення досвіду.....	179	3. "В кооперативних установах нарід виховується на господаря своєї землі".....	330
2. Нові обставини для розвитку кооперації в Україні під час війни й революції.....	183	4. Центральна установа загального об'єднання західно-української кооперації – Ревізієний Союз Українських Кооператив (РСУК).....	336
3. Всеукраїнські Кооперативні З'їзди й вивершування союзного будівництва української кооперації в 1917-1918 роках.....	191	5. Провідні організатори західно-українського кооперативного будівництва й ідеологи руху – Юліян Павликовський і Остап Луцький.....	350
4. М. І. Туган-Барановський, – його роля в українському кооперативному русі.....	202	6. Роки важкої проби західно-української кооперації та перемога зовнішніх перешкод і власних недомагань.....	362
5. Центральний Український Кооперативний Комітет, Борис Мартос.....	207	7. Організація й розвиток сільської кооперації для загального закупу й збуту та її союзні об'єднання.....	373
6. Споживча кооперація та її центральна організація – Дніпровський Союз Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), Дмитро Коліух.....	220	8. Молочарська кооперація, об'єднана в "Маслосоюзі", та її провідні люди.....	403
7. Стан кредитового сектору. "Українбанк" – фінансовий центр української кооперації.....	233	9. Співпраця кооперації з т-вом "Сільський Господар".....	424
8. Центральний Сільсько-Господарський Кооперативний Союз – Централ, Кость Мацієвич і Володимир Коваль.....	242	10. Кредитова кооперація й головна кооперативно-фінансова установа "Центробанк".....	430
9. Інші центральні кооперативні організації всеукраїнського значення: Страхосоюз, Книгоспілка, Трудсоюз, Українфільма, Оселя.....	248	11. Напрявні розвитку "Народньої Торгівлі" й труднощі міської споживчої кооперації.....	442
10. Культурно-освітня діяльність кооперації в роки визвольних змагань: Кооперативна преса, Кооперативні школи й курси, Допомога народній просвіті, школам, мистецтву і науці.....	251	12. Поширення кооперативної організації на нові царини потреб життя й праці; кооперативне виробництво, кооперативи здоров'я, видавничі й ін.....	447
11. Напрявні національно-економічної політики української кооперації в 1917-20 роках та значення їх історичної спадщини.....	257	13. Співпраця жінок в західно-українському кооперативному русі, – "Українське Народне Мистецтво".....	455
Примітки до 4-го розділу.....	261	14. Виховні засоби західно-української кооперації й співпраця з іншими культурно-освітніми та громадськими організаціями.....	461
V. РУЙНУВАННЯ КООПЕРАЦІЇ ЗА ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ	271	15. Перешкоди в розвитку кооперативного руху на північно-західних землях.....	473
Й ВІДБУДОВА В РОКИ "НЕПУ".....	271	16. Кооперація на закарпатській "Срібній Землі" та на Буковині між двома світовими війнами.....	478
1. Кооперація переживає долю свого народу.....	271	17. Загальний погляд на висліди перерваних стримлінь західно-українського кооперативного руху до добра і краси.....	480
2. Визначення місця й завдань кооперації в советській системі.....	274	Примітки до 7-го розділу.....	483
3. Проголошення "Нової економічної політики" ("НЕП") і декретів про віднову кооперативних організацій.....	276	VIII. УКРАЇНСЬКА КООПЕРАЦІЯ В РОКАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	497
4. Відновлена мережа споживчої кооперації в системі "Вукопспілки".....	280	(1939 - 1944).....	497
5. Скооперування сільського господарства.....	282	1. Перша більшовицька окупація Західної України й реорганізація кооперації на советський лад.....	497
6. Кустарно-промислова, рибальська й інвалідна кооперація.....	286	2. Самодопомога північно-західних українських земель, прилучених до "Генералгубернії" німецького підбою (1939 - 1944).....	500
7. Житлова та страхова кооперація.....	287	3. Відбудова, самооборона й труднощі кооперації в Західній Україні за німецької окупації (1941 - 1944).....	504
8. Пов'язання кооперативного кредиту з державною кредитовою системою.....	288		
9. Всеукраїнська Видавнича Спілка – "Книгоспілка", кооперативна преса й освіта.....	291		

4. Віднова діяльності "Вукопспілки" на східних і центральних землях України (1941 - 1943).....	510
Примітки до 8-го розділу.....	514
IX. КООПЕРАТИВНИЙ СЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННИЙ ВІДБУДОВІ.....	517
Примітки до 9-го розділу.....	526
X. КООПЕРАТИВНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА ШЛЯХАХ "ВЕЛИКОЇ МАНДРІВКИ" У ВІЛЬНИХ КРАЇНАХ ЇЇ ПОСЕЛЕННЯ.....	529
1. Організація самопомоги на скитальщині.....	529
2. Почини й розвиток кооперативних об'єднань у країнах поселення української еміграції.....	533
Примітки до 10-го розділу.....	573
XI. ПОГЛЯД НА КОНТАКТИ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ З МІЖНАРОДНИМ КООПЕРАТИВНИМ РУХОМ.....	575
Примітки до 11-го розділу.....	584
XII. СПАДЩИНА ВЕЛИКОЇ МЕТИ.....	585
Примітки до 12-го розділу.....	594
SUMMARY.....	595
БІБЛІОГРАФІЯ.....	605
ПОІМЕННИЙ І ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЗНИК.....	615
ЗМІСТ.....	621